

The Culture of Polis

КУЛТУРА

ПОЛИСА

Часопис за нејовање демократске политичке културе

ISSN 1820-4589

Година XV

Број 35

2018. година

Култура - Полис, Нови Сад
Институт за Европске студије, Београд

ISSN 1820-4589

КУЛТУРА ПОЛИСА, год. XV (2018), бр. 35
THE CULTURE OF POLIS

часопис за неговање демократске политичке културе

КУЛТУРА ПОЛИСА

The Culture of Polis

часопис за неговање демократске политичке културе

Издавачи: Култура – Полис Нови Сад, www.kpolisa.com;
Институт за европске студије Београд, www.ies.rs

Уредништво: др Србобран Бранковић, др Мирко Милетић,
др Александар М. Петровић, др Славиша Орловић,
др Вељко Делибашић, др Ђорђе Стојановић,
др Милан Суботић, др Александар Гајић,
др Небојша Петровић, др Дарко Гавриловић,
др Милош Савин, мр Милан Игрутиновић.

Главни и одговорни уредник: др Љубиша Деспотовић

заменик гл. и одгов. уредника: др Зоран Јевтовић

помоћник гл. и одгов. уредника: др Жељко Бјелајац

секретар уредништва: др Александар Матковић

чланови уредништва из иностранства: др Василис Петсинис (Грчка),
др Пол Мојзес (САД), др Павел Бојко (Руска Федерација),
др Марко Атила Хоаре (Велика Британија),
др Татјана Тапавички - Дуроњић (РС-БиХ),
др Давор Пауковић (Хрватска), др Еуген Страутиу (Румунија)
др Даниела Блажевска (БРЈ Македонија)
др Дејан Михаиловић (Мексико)

прелом и припрема: Милан Карановић

Савет часописа: др Живојин Ђурић, председник;
др Вукашин Павловић, др Илија Вујачић, др Срђан Шљукић,
др Драган Лакићевић, др Мирослав Прокопијевић,
др Радослав Гађиновић, др Зоран Арацки, др Недељко Прдић,
др Зоран Аврамовић, др Срђан Милашиновић,
др Маријана Дукић - Мијатовић, др Јоко Драгојловић,
др Марија Ђорић.

штампа: НС Мала књига +

тираж: 400.

УДК 316.334.56:008

ЦИП - Каталогизација у публикацији
Библиотека Матице српске, Нови Сад

3

КУЛТУРА полиса : часопис за неговање демократске
политичке културе / главни и одговорни уредник Љубиша
Деспотовић. – Год. 1, бр. 1 (2004) – . – Нови Сад :
Удружење за политичке науке СЦГ Огранак у Новом Саду;
Stylos, 2004.- 21 cm

Повремено

ISSN 1820-4589

COBISS.SR-ID 199568391

САДРЖАЈ:

I ДРУШТВО И ПОЛИТИКА

Радослав Гаћиновић, <i>Политичким насиљем против истине о Сребреници</i>	11-25
Александар Гајић, <i>Преиспитивање учења Ибн Халдуна и савремене теорије о Асабији</i>	27-40
Марија Ђорић, <i>Утицај савремених миграција на развој екстремизма у Немачкој</i>	41-55
Бојан С. Марић, <i>Утицај Савезне Републике Немачке на процес европских интеграција Републике Србије</i>	57-74
Владимир Тодић, <i>Македонија у регионалним политикама Савезне Републике Југославије и Бугарске деvedесетих година 20. века</i> .	75-91
Вања Глишин, <i>Процеси балканизације и агресија на СР Југославију – геополитички аспекти</i>	93-104
Сања Ивић, <i>Глобализација, регионализација, фрагментација: постнационалне vs. националне политичке парадигме</i>	105-118
Слободан Зечевић, <i>Међународни положај и циљеви Србије</i>	119-129
Милован Радаковић, <i>Елементи државне моћи</i>	131-142

II БЕЗБЕДНОСТ И ДРУШТВО

Миленко Џелетовић / Хатица Бериша, <i>Носиоци моћи у међународним односима као актери војног интервенционизма</i> .	145-164
Слободан Анђелковић / Мартин Матијашевић, <i>Тајне акције као облик примене силе у међународним односима са посебним освртом на Сједињене Америчке Државе</i>	165-176
Санела Д. Андрић / Срђан М. Милашиновић, <i>Глобализација и партнерско насиље</i>	177-189
Немања Маринковић, <i>Однос међународне и националне безбедности – актуелна конфигурација и трендови</i>	191-209
Саша Марковић, <i>Противречности каријерног развоја полицијских службеника у Републици Србији</i>	211-232
Предраг Павлићевић, <i>Концепти ризика и анализе ризика: међузависност</i>	233-251
Игор Пејић, <i>Тероризам и организовани криминал - преклапајуће сфере</i> . . .	253-264
Божидар Дакић, <i>Ефекти парадокса деловања уличних бирократа и евалуација јавних политика</i>	265-276
Владимир М. Цветковић / Марина Филиповић, <i>Испитивање ставова ученика о увођењу наставног предмета безбедносна култура у средњим школама</i>	277-286

III ПРАВО И ДРУШТВО

Жељко Бјелајац / Боро Мердовић, <i>Сензационализам у медијима као узрок дестабилизације политике сузбијања криминалитета</i>	289-300
Александар Матковић, <i>Криминолошка обележја младалачких делинквентних банди у Новом Саду у периоду 1945-1965.</i>	301-317
Дане Р. Субошић / Обрад М. Стевановић, <i>Имплементација теорије ризика у закон о спречавању насиља у породици.</i>	319-330
Жељко Лазих / Мартин Матијашевић, <i>Антисемитска легислатива у нацистичкој Немачкој</i>	331-344
Меланија В. Јанчић, <i>Значај праксе европског суда за људска права за начело забране дискриминације у наследном праву</i>	345-355
Раде С. Богојевић, <i>Правни оквир, обим, динамика и структура саобраћајних незгода у Републици Србији</i>	357-370
Надежда Љубојев / Маријана Дукић-Мијатовић, <i>Право произвођача емисије у српском праву</i>	371-382
Јоко Драгојловић / Исидора Милошевић, <i>Кривична дела давања и примања мита у обављању привредне делатности</i>	383-392

IV МЕДИЈИ И ДРУШТВО

Марко Царић / Маја Ћирић, <i>Истраживање јавног мњења о положају вулнерабилних друштвених група и могућности развоја социјалног предузетништва у Србији</i>	395-406
Предраг Рава, <i>Образовање и медији: Улога медијске писмености у процесу социјализације</i>	407-422
Бојана Делић / Душко Кузовић, <i>Питања тржишта убијеника у Србији 2008. - 2016. године</i>	423-443
Борислав Бојић / Александар Радованов, <i>Насиље међу интимним партнерима</i>	445-459

V КУЛТУРА И ДРУШТВО

Борис Булатовић, <i>Косовски мит као српски 'савезник' или 'противник': идеолошке пројекције Александра Гринавалта у рецепцији Горског вијенца и народне епике</i>	463-476
Вук Вукићевић / Владимир Коларић, <i>Стратегија развоја културе и културна демократија</i>	477-487
Наташа Симеуновић Бајић, <i>Нематеријално културно наслеђе као значајан потенцијал креативних индустрија у Србији</i>	489-502
Смиљка Љ. Исаковић, <i>Уметничка музика у контексту стратегија и културних политика</i>	503-512

VI НАУКА И ДРУШТВО

Милојица М. Шутовић, <i>Наука и интелектуално стручњаштво</i>	515-530
Александра Булатовић / Оливера Павићевић, <i>Отпорност, добробит и друштвени капитал: садејства и колизије</i>	531-544
Светлана Мићић / Данијела Дашић, <i>Верификација vs фалсификација</i>	545-565
Лидија Беко, <i>Аспекти развоја интеркултуралне свести помоћу митова и CLIL наставе на геолошким студијама</i>	567-576
Петар Богуновић, <i>Власи у историји Срба и Словена</i>	577-600

VII ЕКОНОМИЈА И ДРУШТВО

Ненад Бингулац / Угљеша Мрдић, <i>Прање новца као стратешки ризик за стабилност и перспективу савременог демократског друштва</i>	603-614
Недељко Прдић, <i>Ефикасност пословања предузећа на основу задовољства купца</i>	615-623
Јелена Вапа – Танкосић / Снежана Лекић, <i>Фактори понашања потрошача на тржишту органских производа</i>	625-636
Драган Пајић, <i>Банкарска гаранција као средство обезбеђења плаћања</i>	637-646

THE CONTENT:

I SOCIETY AND POLICY

Radoslav Gaćinović, <i>Political violence against the truth about Srebrenica</i>	11-25
Aleksandar Gajić, <i>Revision of Ibn Khaldun's teaching and contemporary theories of assabia</i>	27-40
Marija Đorić, <i>Impact of contemporary migrations on development of extremism in Germany</i>	41-55
Bojan S. Marić, <i>The impact of the Federal Republic of Germany on the European integration process of the Republic of Serbia</i>	57-74
Vladimir Todić, <i>Macedonia in regional policies of The Federal Republic of Yugoslavia and Bulgaria the ninety years of the 20th century</i> . .	75-91
Vanja Glišin, <i>Balkanization process and aggression on Yugoslavia – geopolitical aspects</i>	93-104
Sanja Ivić, <i>Globalization, regionalization, fragmentation: postnational vs. national political paradigms</i>	105-118
Slobodan Zečević, <i>International position and goals of Serbia</i>	119-129
Milovan Radaković, <i>Elements of state power</i>	131-142

II SECURITY AND SOCIETY

Milenko Dželetović / Hatidža Beriša, <i>Power holders in international relations as the actors of military interventionism</i>	145-164
Slobodan Anđelković / Martin Matijašević, <i>Covert Operations as a Form of Force Application in International Relations: Focus on the Case of United States of America</i>	165-176
Sanela D. Andrić / Srđan M. Milašinović, <i>Globalization and partner violence</i>	177-189
Nemanja Marinković, <i>The relationship between national and international security - its configuration and current trends</i>	191-209
Saša Marković, <i>Inconsistency of carried development of police officers in The Republic of Serbia</i>	211-232
Predrag Pavličević, <i>Concepts of risk and risk analysis: interdependence</i>	233-251
Igor Pejić, <i>Terrorism and Organized Crime as Overlapping Spheres</i>	253-264
Božidar Dakić, <i>Effects of street - level bureaucrats paradox operation and evaluation of public policies</i>	265-276
Vladimir M. Cvetković / Marina Filipović, <i>Examination of students' attitudes about the introduction of a course "safety culture" in secondary schools</i>	277-286

III LAW AND SOCIETY

Željko Bjelajac / Boro Merdović, <i>Sensationalism in media as a cause of destabilization of criminal policy</i>	289-300
Aleksandar Matković, <i>Criminological features of the delinquent youth gangs in Novi Sad in the period 1945-1965.</i>	301-317
Dane R. Subošić / Obrad M. Stevanović, <i>Implementation of the risk theory to the law on prevention of family violence</i>	319-330
Željko Lazić / Martin Matijašević, <i>Antisemitic legislation in nazi Germany</i>	331-344
Melanija V. Jančić, <i>The importance of the jurisprudence of the european court of human rights for the principle of non-discrimination in regard with inheritance rights</i>	345-355
Rade S. Bogojević, <i>Legal framework scope, dynamics and structure of traffic accidents in the Republic of Serbia</i>	357-370
Nadežda Ljubojev / Marijana Dukić-Mijatović, <i>The right of broadcasting organizations in the Serbian law</i>	371-382
Joko Dragojlović / Isidora Milošević, <i>Criminal offence of giving and taking bribe in the economic activities</i>	383-392

IV MEDIA AND SOCIETY

Marko Carić / Maja Ćirić, <i>Research of public opinion on the position of vulnerable social groups and the opportunities of social entrepreneurship development in Serbia</i>	395-406
Predrag Rava, <i>Education and media: the role of media literacy in the process of socialization</i>	407-422
Bojana Delić / Duško Kuzović, <i>Textbook market issues in Serbia 2008 to 2016 year</i>	423-443
Borislav Bojić / Aleksandar Radovanov, <i>Violence between intimate partners</i>	445-459

V CULTURE AND SOCIETY

Boris Bulatović, <i>Kosovo myth as serbian 'ally' or 'opponent': Alexander Greenawalt's ideological projections in his reception of The Mountain Wreath and Serbian oral epic poetry</i>	463-476
Vuk Vukićević / Vladimir Kolarić, <i>Strategy for Cultural Development and Cultural Democracy</i>	477-487
Nataša Simeunović Bajić, <i>Intangible cultural heritage as significant potential of creative industries in Serbia</i>	489-502
Smiljka Lj. Isaković, <i>Classical music in the context of cultural strategies and cultural policies</i>	503-512

VI SCIENCE AND SOCIETY

Milojica M. Šutović, <i>Science and intellectual expertism</i>	515-530
Aleksandra Bulatović / Olivera Pavićević, <i>Resilience, Well-being and Social Capital – Between Colaboration and Collision</i>	531-544
Svetlana Mihić / Danijela Dašić, <i>Verification vs falsification</i>	545-565
Lidija Beko, <i>Aspects of raising intercultural awareness by means of myths through CLIL approach on geological studies</i>	567-576
Petar Bogunović, <i>Gens Vlachorum in istoria Serborumque Slavorum.</i>	577-600

VI ECONOMY AND SOCIETY

Nenad Bingulac / Uglješa Mrdić, <i>Money laundering as a strategic risk for stability and perspective of democratic society</i>	603-614
Nedeljko Prdić, <i>The business efficiency of an enterprise according to the customer's satisfaction</i>	615-623
Jelena Vapa – Tankosić / Snežana Lekić, <i>Factors of consumer behavior in the organic products market</i> . . .	625-636
Dragan Pajić, <i>Bank guarantee as a means of payment promotion</i>	637-646

I

ДРУШТВО И ПОЛИТИКА

РАДОСЛАВ ГАЋИНОВИЋ
Институт за политичке студије
Београд

УДК 340.12:316.48
Оригиналан научни рад
Примљен: 09.01.2018
Одобен: 02.02.2018
Страна: 11-25

ПОЛИТИЧКИМ НАСИЉЕМ ПРОТИВ ИСТИНЕ О СРЕБРЕНИЦИ

*Духовни темељ као морални елемент од највише
делотворности је смисао за истину, на коме,
између осталог, почива и право.*
Херман Хесе

Сажетак: Овај рад је покушај аутора да се скрене пажња научној јавности о двоструким стандардима западних сила према догађајима из последње деценије XX века на просторима Босне и Херцеговине. Такође, веома је важно упозорити да је однос западних сила према Српском народу у целини веома правно некоректан а са политичког аспекта изузетно насилан. Дакле, политичко насиље и међународни терор над Србима и даље су присутни у различитим облицима. Манифестују се на разне начине, од отимања делова српске територије, преко двоструких стандарда и „правила” која важе само за Србе, што је у суштини насиље. Сам однос према догађајима у Сребреници није хуманост него притисак или фаза на путу укидања Републике Српске, јер у време док трају геополитички пројекти и двоструки стандарди није могуће утврдити све чињенице. Таквим понашањем западних сила спречава се свака могућност утврђивања истине о злочинима почињеним над свим народима на територији Босне и Херцеговине и бивше Југославије, што је неопходно, јер се тако одлаже у недоглед процес помирења у региону.

Кључне речи: Геноцид, ратни злочин, Сребреница, Братунац, међународна заједница, Уједињене нације

Ратни злочини почињени у Сребреници над муслиманима су за осуду, али појединачну, а не колективну осуду народа, јер су за злочини криви појединци а не колективно један народ. Исто тако, злочине над Србима у околним местима Сребренице су доказано постојали и морају се исто тако као они над муслиманима третирати, тј. санкционисати. Међутим, ни на почетку XXI века није тако. За неке западне силе а које имају највећи утицај на рад Трибунала у Хагу злочини над Србима се не санкционишу. Напротив, они који су починили највеће злочине над Србима хашки трибунал ослобађа одговорности. Познати светски истраживачи насиља и ратних злочина интерпретирају чињенице које

је бити вероватно предмет научне анализе будућих истраживача политичког насиља када су у питању почињени ратни злочини над муслиманима у Сребреници. Јер, за размишљање је питање како су ратни злочин у Сребреници унапред могли предвидети лидери Муслимана Босне и Херцеговине Алија Изетбеговић и министар иностраних послова Мухамед Шаћирбеј, који су упозорили западне лидере да геноцид неминовно следи неколико дана пре него што ће српска војска ући у Сребреницу. Иако у ратно време, веома је необична информација о томе како је Изетбеговић групи Муслимана из Сребренице, са којима се септембра 1993. састао у Сарајеву, испричао да му је председник Клинтон, пре тога, рекао да војна интервенција НАТО-а у њихову корист може уследити само уколико Срби из Босне и Херцеговине у Сребреници убију 5.000 Муслимана. Изетбеговић је такву изјаву касније порицао, али постоји најмање осам сведока пред којима је ту изјаву дао, међу њима и бивши шеф полиције у Сребреници, Хакија Мехољић.¹

Необично је било и повлачење 28. муслиманске дивизије из Сребренице, као и то што нису пружили никакав отпор малобројним Србима, који су је заузели у јулу 1995. године. Двадесет осма дивизија бројала је око 5.500 људи наоружана савременим наоружањем, била је лоцирана у Сребреници² иако је Сребреница наводно била демилитаризована у оквиру споразума о њеном статусу „заштићене зоне”.³ Мало пре ослобађања Сребренице од стране војске Републике Српске, осамнаест официра из водећег кадра 28. дивизије, међу њима и локални командант Насер Орић, опозвани су из Сребренице, наводно да би присуствовали на војној обуци у Зеници. Мада је такав опозив ослабио тамошње снаге босанских Муслимана, није их спречио да, ради провокације, нападну оближњу српску варошицу Вишњица као и неколико наоружаних одреда војске Републике Српске.⁴ Да ли можда овај низ случајности указује на планирану замку за Србе из Босне и Херцеговине, који ће бити намамљени да

¹ „Пет хиљада муслиманских глава за војну интервенцију”, Дани, 22. јуни 1998; Тужилаштво против Радислава Крстића (ИТ-98-33-Т), транскрипт, 5. април 2001, стр. 9480; Норвешки документарца из 2010. аутора Оле Флцума(*Ole Fld Zuma*) и Давида Хебдитцха(*David Hebditch*), Сребреница – издани град, (Осло: Фенис Фил, 2010), у којем Мехољић препричава Изетбеговићеву „запањујућу тврдњу” пред делегацијом из Сребренице са којом се састао 1993. Мехољић каже: „Покушаћу да вам кажем тачно шта је рекао председник Изетбеговић: ‘Драги мој народе Сребренице, како сте?’ ‘Добро, како сте ви, господине председниче?’ ‘Клинтон ми је дао предлог: ако четници уђу у Сребреницу и побију 5.000 муслимана, НАТО снаге ће војно интервенирати против српских положаја широм Босне и Херцеговине. Шта ви мислите о томе?’”(Едвард С. Херман, *Размишљања о масакру у Сребреници*, Историјски пројект Сребреница - наш печат, доо, Београд, 2012, стр. 27),

² Џорџ Богданич, „Увод у освајање Сребренице”, у Едвард С. Херман, уредник, Масакр у Сребреници-докази, контекст, политика, Историјски пројекат Сребреница, Београд 2001, стр. 54-61.

³ Два дана пошто је Сребреница резолуцијом Савета безбедности УН (С/РЕС/819) проглашена за „заштићену зону”, 18. априла 1993. генерал босанских Муслимана Сефер Халиловић, генерал босанских Срба Ратко Младић и генерал Унпрофора Ларс-Ерик Валгрен (*Wahlgren*) из Шведске постигли су споразум који је подразумевао прекид ватре од стране српске војске око Сребренице у замену за разоружавање босанско муслиманског гарнизона од стране Унпрофора у оквиру „заштићене зоне”, (Marcus Tanner, „The Independent, 19. април 1993; и John F. Burns, „U.N. Sadz Enclave Is ‘Saved’; Bosnian Call It ‘Surrender’”, New York Times, 19. април 1993), .

⁴ Џорџ Богданич, „Увод у освајање Сребренице”, у Едвард С. Херман, уредник, Масакр у Сребреници-докази, контекст, политика, Историјски пројекат Сребреница, Београд 2001, стр. 60-61.

уђу у Сребреницу, да се боре и убијају, како би потом били оптужени да су испунили квоту за агресију НАТО-а ? Могуће је, иако се не слаже са званичном верзијом западних сила о Сребреници, те стога не може бити предмет расправе у западним мејнстрим(главним) медијима. Исти ти медији, такође, одбијају било какву расправу о убијању Срба у Босни и Херцеговини између 1992. и јуна 1995, у великој мери спроведеном у нападима које је организовао Насер Орић.⁵

Сребреничко-братуначки крај „дипломски рад” Насера Орића

Насер Орић је у више прилика јавно истицао да је он заједно са Зулфом Турсуновићем, аутор плана за убијање, протеривање Срба и уништавање њихове покретне и непокретне имовине: „... Затим смо Зулфо Турсуновић и ја направили план и прво очистили четничка села, па смо напад на град извршили и ушли у град” ...⁶ У једном документу 8. оперативне групе Сребреница наводи се следеће: „...Од 16.05.1992. до 30. 06. 1992. године ослобођен је простор регије Скендеровићи, у којем је непријатељ протеран са локације Опарци 01.06.1992.” ... Опарци су заселак који су Срби, иначе, напустили већ 12. 5. 1992 .године. Муслиманске снаге су наведеног дана у њему пронашле шесторо мештана, који су повремено долазили због остављене имовине. Убијени су сви – по троје из породице Николић и Петровић, међу којима је и једна жена – Дикосава Петровић. У ратном календару 281. источно босанске лаке бригаде „Сућеска”, за 30. јуни назначено је: „Припадници ТО Сућеска заједно са осталим јединицама из састава Општинског штаба ТО Сребреница ослобађају Брежане. Наше јединице добијају први МБ 82 мм”. У овом нападу убијено је 19 мештана... Из расположиве документације може, се закључити како су та „ослобађања” текла. Село Ратковићи нападнуто је 12 .6. 1992. године и у њему је према попису из 1981. године живело 503 становника од којих 500 Срба. Убијено је 18 мештана. После повратка ове територије под српску контролу судско-медицинска екипа са ВМА коју је предводио тада потпуковник Зоран Станковић, извршила је обдукцију тела жртава (11. 7. 1993. године). Међу убијеним било је шест жена од којих је најмлађа имала 50 а најстарија 73 године. „Ослобађање” Ратковића практично је значило „чишћење” овог српског села од становника, пљачку покретне и уништавање непокретне имовине. Четрнаест дана касније муслиманске снаге извеле су напад на село Бијеловац што је био увод у покретање нове офанзиве. Насер Орић наређује: „... У складу са до сада постигнутим резултатима у ослобађању територије општина Сребреница и Братунац, а у циљу настављања офанзивних борбених дејстава – свакодневно вршити нападна дејства у правцу Кравице са циљем заузимања непријатељских положаја и ослобађања ових простора ради спајања са сна-

⁵ Радослав Гађиновић, *Насиље над Србима у XX веку - узроци и последице*, Књига, друга, EVRO BOOK, Београд, 2017, стр. 370,

⁶ „Ослобођење” Сарајево, 26.08.1996,

гама на подручју Глогове”...⁷ Прво на удару, на Божић 1993. године, било је село Кравица када је отворен коридор Жепа-Сребреница-Коњевић Поље-Каменица да би офанзива муслиманских снага, од 13. до 20. јануара 1993. године, била настављена на шире подручје српске општине Скелани. Ова офанзивна дејства муслиманских снага војни и цивилни органи у Сребреници су проценили као „највећи домет ослободилачке борбе”, уз истицање података да се тада под њиховом контролом налазили 95 одсто територије Сребреница, 90 одсто Братунца, 60 одсто Власенице и 50 одсто Зворника. „Властитим снагама смо растјерали четничке хорде и отјерали их преко Дрине и Гуњака, истјерали из Каменице”, каже се између осталог, у једном од бројних извештаја Ратног председништва субрегије Сребреница и Штаба ОС субрегије од 8. 2. 1993. године. Шта се крије иза „растеривања четничких хорди”, најубедљивије показују записници о судско медицинској обради лешева који су остали после ових акција и изјава преживелих сведока, а постоји судско-медицинска обрада лешева цивила убијених у тим акцијама, као и лешева убијених припадника српске ТО.⁸ На 23 годишњицу страдања Срба у Братунцу је четвртог јула 2015. године одржан комеморативни скуп у знак сећања на све Србе Средњег Подриња које су убили припадници Армије Босне и Херцеговине њих 3 276. На том скупу званичници су изјавили да је без једног или оба родитеља остало око 800 српске деце, око 5400 српских породица је остало без покретне и непокретне имовине. На подручју Сребренице нападнуто је и уништено 21 српско село у којима је убијено више од 400 српских цивила, а у нападу на 22 српска села општине Братунац убијено је најмање 560 српских цивила. На Петровдан 1992. године наоружане скупине под командом Насера Орића убили су 69 српских цивила. Муслимански побуњеници под командом Насера Орића веће нападе су углавном изводили на значајне православне празнике: Божић, Српску нову годину, Ђурђевдан, Видовдан, Петровдан, Никољдан.⁹

Хашки трибунал - суд у служби политике запаних сила

Број убијених Срба у сребреничко-братуначком региону у периоду од 1992 до 1995. године према неким изворима достиже чак 3.262, од чега огром-

⁷ Недељник „НИН” Београд, 30. 12. 1992. године

⁸ Употребна вредност Насера Орића највећим делом била је потрошена до проглашења енклава Сребренице и Жепа зонама под заштитом УН, али за разлику од других муслиманских „легенди”, које су, одбачене, деградиране, ухапшене или убијене, он је био ван домаћаја центра у Сарајеву. Тако је изолованост енклава користио за даље учвршћивање свог положаја сребреничког газде. Свесно је ширио страх, од његове преке нарави страховали су и његови најближи сарадници. Његов најближи сарадник током читавог рата био је Зулфо Турсуновић. Орић је пре одласка у Тузлу наредио да га Турсуновић заступа на месту команданта 28. дивизије. Хакија Мехољић био је начелник полиције у Сребреници. Према холандским изворима Орић, Турсуновић и Мехољић су холандским војницима „изгледали као гангстери који терорису избегло становништво.” (Маријана Милосављевић, *„Невиност из Сребренице – Злочини Насера Орића у светлу докумената,”* Недељник НИН, Београд, 6. јул, 2006, стр. 10-11,

⁹ Радослав Гађиновић, *Насиље над Србима у XX веку - узроци и последице*, Књига, друга, EVRO BOOK, Београд, 2017, стр. 373

ну већину чине ненаоружани цивили.¹⁰ Војни командант УНПРОФОРА Филип Моријон(*Philippe Morillon*) изјавио је пред Међународним кривичним судом за бившу Југославију (МКСЈ или Трибунал) „у Сребреници није било геноцида.” Оно што се у том граду догодило 1995. године је последица терора који су над Србима током 1993. године спроводиле муслиманске формације под командом Насера Орића. (ICTY - *International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia*, 12. фебруар 2004, процес S. Miloševiću). На упозорење судије Ричарда Меја(*Richard May*) да је у децембру генерал Кларк(*Wesley Kanne Clark*) сведочио да је Милошевић знао да ће се у Сребреници десити геноцид, Морион је одговорио: „Да ли генерал Кларк уопште зна где је Сребреница.” Холандски генерал Кареманс(*Thom Karremans*) је сведочио да је међу 25000 избеглица у Поточарима било само око два до три постотка мушкараца способних за борбу дакле 500-750(ICTY 4. јули 1998). ICTY је за свог истражитеља(масовних) гробница одредио Дина Менинга(*Dean Manning*), који је поднео следећи извештај 16. маја 2000: „До 25. августа 1998. године пронађена су 1824 тела,” а у самом извештају је наведено коначно 1883. Од тога 1656 мушкараца, једна жена а за остале није утврђен пол. Тужилаштво мимо ове експертизе самовољно касније наводи: „На овим локацијама убијено је између 4 990 до 6 700 муслимана. Трибунал је у августу 2001. године навео 2 028, а у јануару 2004. године 2 541 убијених муслимана. Ипак, на пету годишњицу у списима се појављују наводи од 4 600 посмртних остатака муслимана. У трибуналу се истиче да су онима које су пронашли истражитељи ICTY дописани бројеви које су пронашли муслиманске власти. Мејнстрим медији и аналитичари са Запада поново су „опрезно” избегли да цитирају Моријона или да размотре претходне, значајне масакре над српским цивилима у Босни и Херцеговини, пошто би то уздрмало уврежени став њихове стране да је масакр у Сребреници био ничим изазван убилачки напад на босанске Муслимане од стране демонизованих Срба које је Запад изабрао за мету.”¹¹

Још једна важна одлука процеса демонизације били су, и остају, три сарајевска масакра у босанским ратним годинама; „масакр у реду за хлеб” из 1992, Маркале или „масакр на пијаци” из 1994. и други масакр на пијаци 1995. године. Сваки се догодио баш у тренутку кад је било потребно оправдати неизбежне одлуке НАТО-а или УН да интервенишу у корист Муслимана из Босне и Херцеговине. Постоје докази да их је руководство Муслимана из Босне и Херцеговине организовало против сопственог народа, спремно да жртвује своје људе како би се убрзала интервенција НАТО-а. Такав је закључак извео и амерички потпоручник Џон Среј(*John E Sray*), који је био на лицу места у Сарајеву,¹² као и генерал сер Мајкл Роуз(*Michael Rose*) и лорд Дејвид Овен(*David*

¹⁰ Слободан Иванишевић пише да „списак” (Срба погинулих у околини Сребренице) садржи имена 3.262 српске жртве. Према најновијим доказима, приближно 27%, или око 880, убијених људи били су припадници војних и полицијских организација. преосталих 73% (2.382 жртва) били су цивили” (Миливоје Иванишевић, *Лична карта Сребренице*, Хришћанска мисао, друго издање, Београд, 2010, стр. 6.),

¹¹ Едвард С. Херман, *Размишљања о масакру у Сребреници*, Историјски пројект Сребреница - наш печат, доо, Београд, 2012, стр.29,

¹² LTC John E. Sradz „Selling the Bosnian Myth to America: Buyer Beware”, Foreign Military Studies Office Publications, Department of the Army, Fort Leavenworth, октобар 1995.

Anthony Liewellyn Owen, baron Owen), поред осталих, који су делили такво мишљење.¹³ Међутим, амерички званичници су желели рат и, заједно са америчким медијима, одбили су да прихвате било какав став који није одговарао њиховим политичким циљевима.

Међутим, када је војска републике Српске ушла у Сребреницу, многи припадници 28. муслиманске дивизије и бројни цивили у паници дали су се у бекство, кроз минска поља, наилазећи успут на војне одреде Срба у Босни и Херцеговини, што је многим Муслиманима донело смрт, при чему је муслимански генерал Енвер Хаџихасановић изјавио да је том приликом погинуло 2.628 војника 28. дивизије.¹⁴ Ипак, у тврдњама о сребреничком масакру јавља се још једна необична околност, а то је да ни медији, ни Трибунал, док сабирају убијене у Сребреници, не помињу нити придају значај овим жртвама погинулим у борби.¹⁵ Међународни кривични суд за бившу Југославију смрт 2628 бораца 28 дивизије је избрисао претворивши их у накнадну белешку, кроз изјаву да се „не може одбацити могућност да би одређени проценат тела у истраженим гробницама могао припадати људима погинулим у борби.”¹⁶ Могли су исто тако да кажу да се не може утврдити истина како су неки од тих људи погубљени: управо на основу тог важног питања могли су захтевати детаљније испитивање тела које би омогућило израчунавање вероватних бројки у различитим категоријама. МКСЈ је повећао и број погубљених, са неколико хиљада тела пронађених у гробницама, помоћу претпоставке да постоје још не отворене гробнице у којима би се могао налазити сличан број тела, чиме би се приближили пожељном укупном збиру. Ово није рад правног судског тела, већ пре политички вођена и управљана травестија судства.¹⁷

Међународни комитет Црвеног крста проценио је без поузданих доказа да је 7.079 муслимана изгубило живот у Сребреници и околини од 12 до 16. јула.¹⁸ Међутим, „од почетка рата муслиманске снаге смештене у Сребреници, побили су више од 3000 Срба из Босне и Херцеговине војника, али и око 1300 ненаоружаних цивила. Српски цивили, укључујући жене, децу и старце, које су брутално ликвидирали муслимански борци из сребреничког гарнизона били су у многим случајевима масакрирани, мучени, клани, живи спаљивани или су им одсецане главе, што је подстакло појединце из Војске Републике Српске за осветом над муслиманима из Сребренице,,истиче Џон Шиндлер (*John R. Schindler*)¹⁹

¹³ Види Давид Биндер, „Foreign Policy, No. 97, зима, 1994-1995. Такође види David Owen, интервју, у George Bogdanich и Martin Lettmayer, Југославија; рат који се могао избећи (Yugoslavia: The Avoidable War, New York: Frontier Theatre & Inc. 2000).

¹⁴ Тужилаштво Трибунала против Радослава Крстића (ИТ-98-33-Т), транскрипт, 6.април 2001, п. 9532.

¹⁵ Едвард С. Херман, *Размишљања о масакру у Сребреници*, Историјски пројект Сребреница - наш печат, доо, Београд, 2012, стр.30,

¹⁶ Судија Алмиро Родригес ет ал., Тужилаштво против Радислава Крстића (ИТ-98-33-Т), 2. август 2001, параграф 77.

¹⁷ John Laughland, (Ann Arbor, MI: Pluto Press, 2007).

¹⁸ Џон Р. Шиндлер, *Несвети терор – Босна, Ал Каида и успон глобалног михада*, ЈП Службени гласник, Београд, 2009, 209,

¹⁹ Исто, стр. 310,

Постоји низ необичних и чудноватих околности по којима се одржава број од 7.079 страдалих муслимана у Сребреници. *Прво*, та је бројка изнета много пре него што су о бројним смртним случајевима представљени било какви озбиљни докази, али одржала се и на почетку XXI века; они који је заступају још се боре да пронађу доказе којима ће је поткрити. У већини случајева првобитни број страдалих у катастрофама бива претеран, да би се постепено смањивао након прикупљања доказа. *Друго*, обдукцијски извештаји које је МКСЈ представио између 1996. и 2002. садрже доказе о смрти свега 1.923 особе, од којих су многе, очигледно, погинуле у борби.²⁰ После тога, Међународна комисија за нестала лица изнела је тврдњу да је од јула 2011. идентификовала преко 6.598 становника Сребренице који су нестали пошто су град 11. јула 1995. заузели Срби из Босне и Херцеговине, на основу поклапања ДНК између посмртних остатака пронађених у такозваним сребреничким гробницама и ДНК живих сродника несталих лица.²¹ *Треће*, такви докази, међутим, нису стављени на располагање одбрани у правним случајевима, а докази заснивани на ДНК не праве разлику између смрти у борби и смрти услед погубљења, нити могу показати време и место погубљења.²² Канадски генерал Луис Мекензи (*Lewis MacKenzie*) истиче да докази који су доступни Хагу о жртвама у Сребреници бацају велику сенку на број „до” 7.079 ликвидираних босанских муслимана. У тај број је укључено 5000 оних који се воде као нестали.. „Више од 2000 тела је до сада откривено у Сребреници и око ње и међу њима су жртве трогодишњих жестоких борби у тој области. Математика једноставно не подржава број од 8000.”²³

На Меморијалу у Поточарима код Сребренице записан је број „8372...”, који треба да представља укупан број сребреничких жртава – али се признаје да тај број укључује и оне који се још воде као „нестали”, што значи да о њиховој судбини ништа тачно није утврђено, а три тачке после овог броја треба да значи да број није коначан. Како се за нестале може тврдити да су „жртве геноцида” ако на њима није извршена обдукција, и ако се још увек не зна да ли су сви „нестали” заправо још увек живи ? Током 2010. су чак и неки босанско-муслимански званичници били принуђени да бројку од „8.372” доведу у питање: Мирсад Токача, председник Истраживачко-документационог центра из Сарајева, изнео је још увек недемантовану тврдњу да се на списковима „жртава” налази „500 живих Сребреничана”, док је додатних 70 лица на тим списковима страдало на другим местима и у друго време. Директор Меморијалног центра у Поточарима Мерсед Смајловић и директор Центра за нестала лица Босне и Херцеговине Амор Машовић су такође изнели податак да је у Поточарима сахрањено око 50 особа које су страдале још 1992. а које су „у бли-

²⁰ Љубиша Симић, „Presentation and Interpretation of Forensic Data (Pattern of Iwury Breakdown)”, у Stephen Karganovic, прип., (Београд: Историјски пројекат Сребреница, 2011), стр.93-108; посебно стр. 94-104. Такође види Симић, „Analysis of Srebrenica Forensic Reports Prepared by ICTY Prosecution Experts”, Ibid, pp. 73-91.

²¹ „613 Srebrenica Victims to be Buried at a Memorial Ceremony in Potocari”, ICMP, 10. јул 2011.

²² Едвард С. Херман, *Размишљања о масакру у Сребреници*, Историјски пројекат Сребреница - наш печат, доо, Београд, 2012, стр. 32,

²³ Gloub end mejl, 14. јул 2005,

ком сродству” са онима који се воде као жртве стрељања. Хакија Мехољић, ратни шеф полиције у Сребреници, изјавио је да је „љут на све који су у Меморијалном центру сахранили 75 особа, а које нису погинуле у јулу 1995. године”. Уз све то, постоје и озбиљне индиције да је у Поточарима чак сахрањен и један број Срба, што се још увек не може утврдити јер сарајевске власти не дозвољавају ексхумацију сахрањених у Меморијалном центру у Поточарима. По процени тадашњег начелника генералштаба армије Босне и Херцеговине Енвера Хаџихасановића на суђењу генералу Војске Републике Српске Радиславу Крстићу (6.4.2001, Транскрипт, с. 9532) у повлачењу мешовите муслиманске колоне 28. дивизије из Сребренице за Тузлу погинуло је 2.628 војника и официра армије Босне и Херцеговине (дакле, овде нису урачунати цивили). У извештају Унпрофора од 17. јула 1995. укупни губици колоне се процењују на око 3.000 а Карл Билт (*Nils Daniel Carl Bildt*) (преговарач међународне заједнице током сукоба а после рата Високи представник у Босни и Херцеговини) у својим мемоарима их процењује на око 4.000. Према свим законима рата, ово су биле легитимне жртве ратних дејстава. Додатно занимљива је и чињеница да је велики број ископаних тела за која се тврди да су „жртве геноцида” нађен управо на локалитетима где су се одвијале борбе српских снага и муслиманских снага у повлачењу. Скандалозно је да се легитимне жртве ратних дејстава чак и на почетку XXI века некритички сврставају међу „жртве геноцида” у Сребреници само да би се вештачки одржала бројка од „преко 7.079 жртава.”²⁴ Утврђивање узрока смрти тела ексхумираних на ширем подручју Сребренице је од 1996. у ингеренцији две организације: Комисије за нестала лица Босне и Херцеговине (основане од стране владе ратног муслиманског председника, Алије Изетбеговића) и ICMP. Међународне комисије за нестала лица (*ICMP – International Committee for Missing Persons*), чије челнике фактички поставља амерички Стејт Департмент. Од почетка ископавања до почетка XXI века, ни српски ни други независни међународни форензички стручњаци нису имали приступ форензичком поступку над ископаним телима. Чак ни оптужени за злочине у Сребреници пред Хашким трибуналом немају могућност приступа ДНК извештајима ICMP-а. Дакле, свака могућност независне провере форензичких „налаза везаних за Сребреницу је искључена, и од јавности се захтева да они буду прихваћени – на веру, што објективно представља сумњу код свих институција и појединаца који трагају за истином о догађајима у Сребреници за време ратних сукоба у Босни и Херцеговини.”²⁵

Највиши цивилни представник УН на терену у јулу 1995, Американац Филип Корвин (*Phillip Corwin*).²⁶, непрекидно је тврдио, све до своје смрти

²⁴ Александар Павић, *Сребреница истина на чекању*, Историјски пројект Сребреница - наш печат, доо, Београд, 2012, стр. 82

²⁵ Радослав Гаџиновић, *Насиље над Србима у XX веку - узроци и последице*, Књига, друга, EVRO BOOK, Београд, 2017, стр.378,

²⁶ У хашкој пресуди против потпуковника ВРС Вујадина Поповића и осталих (2010), наведено је да је, помоћу ДНК узорака, идентификовано „5.336” жртава (број је, у међувремену, додатно нарастао). Међутим, ДНК служи једино за идентификацију посмртних остатака или да омогући реасоцијацију делова тела исте особе. ДНК технологија је неупотребљива за одређивање узрока и времена смрти, што су кључне категорије у криминалистичкој истрази овакве врсте. Додатне сумње изазива чињеница да Хашки трибунал одбија да објави чак и списак имена лица наводно

2012.године, да је тада у Сребреници убијено „око 700” босанских муслимана – и да је разлика између тог броја и броја од 7.079 који се стално пропагира– „политичка”. Филип Корвин је написао и предговор књизи Хермана Едварда о Сребреници.²⁷ Сребреница је очигледно исполитизована да би се српски народ оптужио, и трајно завадио а својим суседима. У извештају од 30. маја 1995. Генералн исекретар, УН, наводи: „Последњих месеци, снаге(босанске) Владе су битно повисиле ниво војних активности у већини заштићених зона и њиховој околини, а многе од њих, укључујући Сарајево, Тузлу и Бихаћ, укључене су у шире војне кампање Владе.. Влада такође држи знатан број војника у Сребреници(што у овом случају представља кршење договора о демилитаризацији)” ...²⁸

Јасуши Акаши(Yasushi Akashi), бивши Шеф мисије УН у Босни и Херцеговини, у чланку за *Washington Times* од првог новембра 1995, сведочи: „Чињеница је да су снаге босанске Владе користиле 'заштићене зоне' не само у Сребреници већ и у Сарајеву, Тузли, Бихаћу и Горажду за обуку, опоравак и снабдевање својих војника.”²⁹

Амерички новинар Кристофер Џејмс(Christopher Jeams) у свом аналитичком чланку под насловом „Геноцид или пропаганда” у британском „Морнинг стару” од 11. 7. 2005, између осталог пише: „Уистину веома мали део Сребренице, онај средишњи, је био демилитаризован, што је муслиманским борцима давало одрешене руке да оперишу из приградских и других оближњих зона, из којих су организовали убилачке нападе на околна српска села. Снаге злогласног муслиманског команданта Насера Орића изазвале су масовно крвопролиће између 1992 – 1995, из свог упоришта у Сребреници, масакрирајући најмање 1.300 српских цивила и рањавајући их неколико хиљада.”³⁰

Washington Post у извештају који је написан у самој Сребреници 16. фебруара 1994. године – у време када је Сребреница наводно била „демилитаризована” као „заштићена зона” УН, између осталог пише: „Ратни трофеји Насера Орића нису окачени о зид његовог удобног стана. Они су на видеокасетама: спаљене српске куће и безглави српски мушкарци, са њиховим патетично згрченим телима. „Морали смо да употребимо хладно оружје те ноћи”, објашњава Орић док се сцене мртвих мушкараца искасапљених ножевима смењују на ТВ екрану...Излежавајући се на удобном каучу, обучен од главе до пете у маскирну униформу, са грбом Армије САД поносно пришивеним

идентификованих путем ДНК анализе. Треба знати и то да сва нова тела која се сахрањују у Поточарима пролазе кроз овакву врсту „идентификације”, што оставља додатне велике сумње у погледу тога ко се тамо стварно сахрањује. Зашто се ДНК узорци злоупотребљавају у сврху некритичког прихавања броја жртава у Сребреници(Александар Павић, *Сребреница истина на чекању*, Историјски пројект Сребреница - наш печат, доо, Београд, 2012, стр. 83-84),

²⁷ Тужилаштво Трибунала против Слободана Милошевића (ИТ-02-54-Т), транскрипт, 12. фебруар 2004, стр. 31.975.

²⁸ S/1995/444, 30 мај 1005, REPORT OF THE SECRETARY-GENERAL PURSULANT TO SECURITY COUNCIL RESOLUTIONS 982(1995) AND 987(1995),p.11

²⁹ *Washington Times*, Novembar 1, 1995(цитирано у Stella Jatrass, „Srebrenica – Code Word to Silence Critics of US Policy in the Balkans,” 31.7.2000,

³⁰ Christopher James, „Genocide or Propaganda,” Morning Star, (U.K.), 11.07. 2005,

*преко срца... командант Орић је најжешћи момак у овом муслиманском граду тј. Сребреници, који је Савет безбедности УН прогласио заштићеном „безбедном зоном.”*³¹ Поред командне одговорности Насера Орића постоји и низ чврстих доказа и о личној одговорности за почињене злочине над Србима. Један пример где је лично Насер Орић извадио очи и заклао Србина Слободана Илића, навео је премијер Србије Александар Вучић на конференцији за штампу у влади Србије, 25. јуна 2015. године.

Комисија Владе Републике Српске за испитивање догађаја у Сребреници никад није признала „геноцид”, јер геноцид у Сребреници тврди Комисија, по свим правним тумачењима, није ни био, био је ратни злочин. Исто тако, Комисија није усвојила цифру од „7.079 стрељаних”, и ако је била подвргнута огромним притисцима од стране представника запаних држава. Комисија никада није изјавила да су сви на списку несталих убијени и мртви. Дакле, није истина да је Република Српска признала „геноцид над 7.079 муслимана у Сребреници.” Према подацима Института за истраживање српских страдања у XX веку, на ширем подручју Сребренице муслиманске снаге су од 1992. до 1995. године убиле 3.262 Срба. Ове жртве су поименице набројане.³² Репортерка лондонског Јужнословенског журнала Џоан Филипс(*Joan Phillips*) процењује да је до трећег марта 1993. године барем 1.200 Срба убијено, а још 3000 рањено у Орићевим нападима. „Данас буквално нема ниједног Србина у целој сребреничкој општини. Од 9.300 Срба колико их је живело овде, остало је мање од 900. Од 11.500 Срба у Братунцу, више од 6000 је побегло. У сребреничкој општини око 24 села је сравњено до темеља.”³³ Управо, над Србима у тим местима Насер Орић са својим јединицама је по међународно правним документима починио геноцид. Иако је геноцид као појава „у свим периодима историје изазивао велике штете човечанству,”³⁴ злочин геноцида је дефинисан у међународном праву тек Конвенцијом о спречавању и кажњавању злочина геноцида из 1948. године. Конвенција одређује геноцид као међународно кривично дело, без обзира да ли је извршен за време рата или мира, које се састоји у намерном „делимичном или потпуном уништењу једне националне етничке, расне или верске групе као такве.”³⁵ Имајући у виду дефинисање геноцида у међународном праву и чињенице које потврђују све нелегалне активности Насера Орића и његових пара војних скупина у току грађанског рата, остаје нејасно зашто међународни правосудни органи нису покренули истражне радње о утврђивању геноцида над Србима у Сребреничко - Братуначком региону. Упркос овим чињеницама о злочинима над Србима, хашки трибунал је ослободио оптужби Насера Орића.

³¹ John Pomfret, Weapons, Cash and Chaos Lend Clout to Srebrenica's Tough Guz, („Оружје, новац и хаос дају додатну тежину сребреничком жестоком момку”), *Washington Post*, February 16, 1994,

³² Александар Павић, *Сребреница истина на чекању*, Историјски пројект Сребреница - наш печат, доо, Београд, 2012, стр. 81-85,

³³ Радивоје Петровић, „*Лаж о Сребреници*,” Недељни лист Печат, Београд, 42/2008, стр. 23,

³⁴ Резолуција 96(И) Генералне скупштине од 11. децембра 1946. године

³⁵ Миленко Крећа, *Међународно јавно право*, Пето издање, Правни факултет Универзитета у Београду - центар за издаваштво и информисање, Београд, 2011, стр. 676,

Стварни резултати саме потраге за телима у околини Сребренице далеко су од претпостављених. Од пронађених 2.570 тела у претрагама током 2003, укључујући и тела убијених у борби и могућих тела Срба, многа датирају пре јула 1995. године. Оскудност ових налаза натерала је тужилаштво МКСЈ да прибегне тврдњама о великим померањима тела и поновним сахрањивањима, што није било уверљиво и чему је недостајала потврда у доказима. То је био период када је НАТО бомбардовао српске положаје а хрватска и муслиманска војска су се кретале ка Бања Луци освајајући територију коју су контролисали Срби. Војска Републике Српске била је у дефанзиви и у великом недостатку опреме и средстава, укључујући и гориво за возила. Покретање операције таквих размера каква је потребна за ексхумацију, транспорт и поновно сахрањивање на хиљаде лешева надилазило је капацитете армије Срба из Босне и Херцеговине у то време. Штавише, у извођењу таквих операција они не би могли избећи пажњу ОЕБС-овог особља и локалних цивила или снимање из ваздуха.³⁶ Треба такође напоменути да веома велики број релативно независних посматрача у Сребреници или близу ње, у јулу 1995. године, није видео ниједан доказ о масакру, укључујући чланове холандских снага које су биле размештене у „безбедној зони”. Хјуберт Виланд (*Hubert Wieland*), главни истражилац УН за кршење људских права, није могао пронаћи очевидце злочина после петодневног вођења интервјуа на лицу места, међу 20.000 преживелих из Сребренице, колико их се окупило у избегличком логору на тузланском аеродрому. „Ми нисмо пронашли никога ко је видео својим сопственим очима извршење злочина”, изјавио је Виланд за лондонски „Дејли телеграф”. Карлос Мартинс Бранко (*Carlos Martins Branco*), бивши заменик директора посматрачке мисије УН у Босни и Херцеговини, који је испитивао тврдње посматрача УН у Сребреници, писао је да процена од 7.079 жртава преставља „коришћење и манипулацију за пропагандне сврхе” и додао је да је „веома мало сумње да је најмање 2.000 босанских муслимана погинуло у борбама са боље обученом и

³⁶ Дана 10. августа 1995. године, у склопу осуде Срба, из Босне и Херцеговине амбасадорка САД Мадлен Олбрајт (*Madeleine Korbelt Albright*) показала је неколико фотографија на затвореној седници Савета безбедности УН, укључујући и једну фотографију људи, наводно босанских муслимана близу Сребренице – лоцираних на стадиону, и једну наводно снимљену непосредно после тога, која показује оближње поље са „поремећеним” тлом. Само су неке од ових фотографија икада пуштене у јавност, али чак и под претпоставком да су аутентичне, оне не доказују оно што је од овог тренутка па надаље постало широко прихваћено: масовна погубљења и сахране. Осим тога, иако је МКТБЈ говорио о „организованим и свеобухватним настојањима да се прикрију и заташкају убијања и егзекуције сахрањивањем тела жртава у изолованим локацијама разбацаним на ширем подручју” и мада је Дејвид Род (*David Rhode*) износио тврдње о „огромном српском напору да се сакрију тела, померањем и поновним сахрањивањем лешева” нико никада није начинио фотографију из ваздуха или сателитски снимак погубљења, сахрањивања, поновног ископавања, поновног сахрањивања или камиона који преносе лешеве на неко друго место. У августу 1995. године, Медлин Олбрајт је упозорила Србе да „ћемо вас посматрати” и сателити су у то време правили најмање осам прелета дневно, а лебдеће летилице биле су у могућности да начине веома детаљне слике изнад територије Босне и Херцеговине. Мејнстрим медији су, међутим, закључивали да Влада САД никада није показала било какве визуелне доказе померања тела и њиховог поновног сахрањивања није питање које завређује пажњу (Едвард Херман, *Удар на беичаиће „империјалног пит була”* (превела и припремила Биљана Ђоровић), Печат, Београд, 16.2. 2011, стр. 9-12.

боље вођеном војском Срба из Босне и Херцеговине” током трогодишњих сурових борби. Догађаји у Сребреници и тврдње о масакру огромних размера биле су изузетно корисне Клинтоној администрацији, босанско муслиманском руководству и хрватским властима. Клинтон је био под политичким притиском 1995. године како од медија, тако и од републиканског претендента на положај председника Боба Дола (*Robert Joseph „Bob” Dole*), да се предузму силовите акције у корист муслимана из Босне и Херцеговине и његова администрација је упорно тражила оправдање за вођење далеко агресивније политике САД. Клинтонови званичници пожурили су да Сребреницу искористе како би потврдили и послали на адресе нај моћнијих људи из привреде и политике у западном свету тврдње о масакру, управо као што је касније и Вилијам Вокер то урадио у Рачку. Преувеличавањем жртава после заузимања Сребренице званичници САД одвратили су пажњу светског јавног мњења са хрватских напада на Србе у заштићеним зонама УН (*UNPA - United Nations Protected Areas*), који су се догодили уз подршку САД у Западној Славонији у мају (операција „Бљесак”) и у региону Крајине у августу (операција „Олуја”) 1995. године. Спречавајући напоре УН и Европске заједнице да спрече избијање рата (Лисабонски споразум од марта 1992) и друга два споразума (Венс-Овенов и Овен-Столтенбергов споразум) који би зауставили борбе 1993. године, заговорници ратне опције Стејт департмента САД посветили су се наметању војног решења захваљујући чему је рат продужен до краја 1995. године.³⁷ Муслиманско руководство из Сребренице тврдило је да је град добровољно „жртвован” од стране Председништва Босне и Главног штаба како би се издејствовала НАТО интервенција. У својим сведочењима пред Хашким трибуналом, босански муслимански генерали Сефер Халиловић и Енвер Хаџихасановић потврдили су да је Главни штаб босанске армије изненада преместило 18 водећих официра 28. муслиманске дивизије из Сребренице. Ово је урађено иако је врховна команда наредила операције саботаже према Војсци Републике Српске. Један од ових војно бесмислених напада био је напад на стратешки неважно српско село Вишница. Последња од тих операција био је напад на

³⁷ Дана 9. јула 1995. године, два дана пре него што су Срби из Босне и Херцеговине освојили готово празан град Сребреницу и пре него што су се одиграле било какве озбиљне борбе, председник Изетбеговић позива председника Клинтона и друге светске лидере, пожурјујући их да предузму акцију против „тероризма” и „геноцида” од стране снага Срба из Босне и Херцеговине. То је део текућег обрасца по којем су се користиле оптужбе за масовна силовања, логоре смрти, организована зверства за манипулацију јавног мњења у корист војне интервенције. Војни извори потврђују да јаке муслиманске војне снаге у Сребреници у јачини 5.500 људи нису предузеле ништа да одбране Сребреницу од 200 српских војника и пет тенкова. Тим Рипли (*Tomas Felix Ripley*), аналитичар војне публикације „Јанес”, примећује да су муслиманске снаге побегле из Сребренице ка околним брдима, пре него што су Срби заузели готово празан град. Он пише да су холандске трупе „виделе муслиманске снаге како беже из Сребренице пролазећи поред њихових осматрачница, носећи потпуно ново противтенковско оружје, још увек обмотано пластичном амбалажом.” Овај и многи други слични извештаји учинили су да велика већина официра УН и страни новинари посумњају у званичну верзију. Као што је британски високи официр Џим Бакстер (*Jim Baxter*), помоћник команданта УН Руперта Смита (*Rupert Smith*), рекао Тиму Риплију (*Tim Ripley*) „Они (босанска влада) знају шта се догађало у Сребреници. Сигуран сам да су одлучили да је жртва била оправдана.” (Едвард Херман, *Удар на беичашије „империјалног пута була”* (превела и припремила Биљана Ђоровић), Печат, Београд, 16.2. 2011, стр. 12),

војску Републике Српске на путу јужно од Сребренице, само један дан пре него што су Срби заузели оближњи небрањени град. У својој књизи из 2004.године „*Les Guerriers de la Paix*” („Борци за мир”), Бернар Кушнер(*Bernard Kouchner*), бивши шеф „Лекара без граница” и бивши министар спољних послова Француске, наводи да је на својој самртној постељи босански председник Алија Изетбеговић признао Бернару Кушнеру и Ричарду Холбруку да је претеривао у изјавама о српским злочинима помоћу којих је желео да изазове НАТО интервенцију против Срба. Изричито, Изетбеговић спомиње ратне заробљеничке логоре које су током грађанског рата имале све три стране, али да они српски, за које је његова влада 1992. године тврдила да представљају логоре смрти, то у ствари нису били. Ипак та оптужба добила је огроман публицитет захваљујући Роју Гутману(*Roy Gutman*), репортеру „Њуздеја”, који је поделио Пулицерову награду за ту причу и АБЦ-ијевог ТВ водитеља Питера Ценингса(*Peter Charles Archibald Ewart Jennings*). „То је произвело огромне емоције широм света”, сећа се Кушнер Изетбеговићеве самртне исповести. „То јесу била ужасна места, али у њима људи нису били систематски истребљивани.” Према Кушнеру, Изетбеговић је признао пред њим и Холбруком да „није било логора смрти, ма колико та места била ужасна” и додао да је „(он тада) сматрао да би његове изјаве могле да изазову бомбардовање (босанских Срба)”.³⁸ Дакле злоупотреба термина „*заштићена зона*” била је трајна, јер Сребреница то никада није била јер је цело време рата била гарнизон 28 муслиманске дивизије. Никада није испоштован споразум са ОУН о демилитаризацији. Такође, никада није направљена јасна разлика - где престаје асанација терена(уклањање и поклапање погинулих људи у борбама) а где почиње ратни злочин над Муслиманима, тј. убијање заробљеника, међу којима није било жена, деце или стараца. Дакле, да су међународни правосудни органи били непристрасни највероватније би покренули истражне радње о утврђивању геноцида од стране муслиманских јединица којима је командовао Насер Орић над Србима у сребреничко-братуначком крају у периоду од 1992 до 1995. године, а у Сребреници је због ратног злочина који су починили Срби над Муслиманима (*war crimes; crimes de guerre*) који по међународном праву представља квалификован облик кршења релевантних правила права оружаних сукоба(*ius in bello*) насумично санкционисан велики број Срба. Поводом 20-те годишњице злочина у Сребреници Велика Британија је понудила рез. СБ УН у којој на најгрубљи начин оптужује колективно Србе за наводни геноцид над Муслиманима у Сребреници. Главни организатор доношења такве резолуције је Метју Рајкрофт(*Matthew Rycroft*), британски амбасадор у УН, који је раније био амбасадор у Босни и Херцеговини. СБ УН није усвојио британску резолуцију о геноциду у Сребреници захваљујући Русији која је уложила вето и спречила покушај доношења најнеправеднијег документа у СБ УН којим се на најгрубљи начин бесправно окривљује и вређа целокупни српски народ. Русија је по ко зна који пут у историји испољила пријатељски однос према Србима с једне стране и поштовање међународног права и праведности у процесу доношења одлука, с друге стране.

³⁸ Исто,

Литература:

1. Bogdanić, Dž. „Uvod u osvajanje Srebrenice”, u Edvard S. Herman, urednik, *Masakr u Srebrenici-dokazi, kontekst, politika*, Istorijski projekat Srebrenica, Beograd 2001,
2. James, C. „*Genocide or Propaganda*,” *Morning Star*, (U.K.), 11.07. 2005,
3. Laughland, J. Ann Arbor, MI: Pluto Press, 2007, .
4. Owen, D intervju, u George Bogdanich i Martin Lettmayer, *Yugoslavia: The Avoidable War*, New York: Frontier Theatre & Inc. 2000,
5. Pavić, A. *Srebreniča istina na čekanju*, Istorijski projekt Srebrenica - naš pečat, doo, Beograd, 2012,
6. Pomfret, W. J., *Cash and Chaos Lend Clout to Srebrenica's Tough Guz*, *Washington Post*, February 16, 1994,
7. Petrović, R. „*Laži o Srebrenici*,” *Nedeljn list Pečat*, Beograd, 42/2008, str. 23,
8. Rodrigues A. Sudija, et al., *Tužilaštvo protiv Radislava Krstića (IT-98-33-T)*, 2. avgust 2001, paragraf 77.
9. Simić, Lj., „Presentation and Interpretation of Forensic Data (Pattern of Iwury Breakdown)”, u Stephen Karganovic, *Istorijski projekat Srebrenica*, Beograd 2011
10. Sradz, E. J. „Selling the Bosnian Myth to America: Buyer Beware”, *Foreign Military Studies Office Publications*, Department of the Army, Fort Leavenworth, oktobar 1995.
11. Ivanišević, M. *Lična karta Srebrenice*, , Hrišćanska miaso, drugo izdanje, Beograd, 2010,
12. Herman, S. E. *Razmišljanja o masakru u Srebrenici*, Istorijski projekt Srebrenica - naš pečat, doo, Beograd, 2012,
13. Šindler, R. Dž. *Nesveti teror – Bosna, Al Kaida i uspon globalnog džihada*, JP Službeni glasnik, Beograd, 2009,
14. „Oslobođenje” Sarajevo, 26.08.1996,
15. *Nedeljnik „NIN”* Beograd, 30. 12. 1992. godine
16. *Washington Times*, Novembar 1, 1995, citirano u Stella Jatrass, „*Srebrenica – Code Word to Silence Critics of US Policy in the Balkans*,” 31.7.2000,

POLITICAL VIOLENCE AGAINST THE TRUTH ABOUT SREBRENICA

Summary: According to some sources the number of killed Serbs in the regions of Srebrenica and Bratunac in the period 1992-1995 was 3,262, of which the vast majority are unarmed civilians. Military commander of UNPROFOR, Philippe Morillon, stated on the International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia (ICTY or the Tribunal) that “there was no genocide in Srebrenica”. What happened in that place in 1995 was the consequence of the terror against Serbs during 1993 which was implemented by the Muslim formations under the command of Naser Orić (ICTY - International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia, 12 February 2004, the trial of S. Milosevic). When Judge Richard May warned general Wesley Kanne Clark that he testified in December that Milosevic knew that Srebrenica genocide will happen Morion replied: “Does general Clark even know where Srebrenica is?” Dutch general Thom Karremans testified that among the 25,000 refugees in Potočari there were only about two or three percent of men capable of fighting i.e. between 500 and 750 (the ICTY 4 July 1998). The ICTY appointed Dean Manning for their main investigator of mass graves, and he submitted the following report on May 16, 2000: Until the August 25, 1995, there were found 1824 dead bodies (in final report that number was 1883), of whom

1656 were men, one woman and the other half was not identified yet. The prosecution latest stated despite its expertise that: "In this locations were killed between 4,000 and 6,700 Muslims. In august 2001, Tribunal stated that 2,028 Muslims were killed, and in January 2004 that number was 2,541. However, on the fifth anniversary that number was changed again, and official number of dead Muslims in their files was 4,600. The Tribunal noted that number was a sum of all dead Muslims found by the ICTY's investigators and Muslim authorities as well. The total number of bodies exhumed by the experts of Hague Tribunal during the investigation of the events in Srebrenica was is at most 1,923. The Tribunal's forensic documentation indicates about 3,568 cases. In fact, the forensic evidence of the Hague Tribunal supports the story of the senior UN official Philip Corwin about 700-800 executed people. The highest civilian representative of the UN in July 1995 was Philip Corwin, and he claimed until his death in 2012 that at that time about 700 Bosnian Muslims were killed in Srebrenica – and that the difference between that number and the number 7,079 is political. Philip Corwin also wrote a preface to Edward Herman's book on Srebrenica. Yasushi Akashi, the former head of the UN mission in Bosnia and Herzegovina, testified in his article for Washington Times that: "The main fact is that the forces of Bosnian Government used protected zones not only in Srebrenica but in Sarajevo, Tuzla, Bihać and Goražde as well." Hubert Wieland as the UN's head of investigations for human rights violations was not able to find among 20,000 of survivors from Srebrenica any eyewitnesses of the crime during the five day of investigations. Wieland stated for Daily Telegraph that they didn't find anyone who saw with his own eyes the commission of the crime. Carlos Martins Branco, former deputy director of the UN's Observer Mission in Bosnia and Herzegovina, questioned claims of the UN's observers in Srebrenica, and he wrote that that the estimation about 7,079 victims represented the use of manipulation for the propaganda purpose and added that there is very little doubt that at least 2,000 Bosnian Muslims have been killed in the fight against better trained army of Serbs from Bosnia and Herzegovina during three years of brutal fighting. In his book *Les Guerriers de la Paix* the former head of the Doctors without Borders and the former Foreign Minister of France claimed that Alija Izetbegović admit to Bernard Kouchner and Richard Holbrooke on the last day of his life that he was exaggerating with his statements about Serbian crimes and that he wanted to provoke NATO intervention against Serbs. Izetbegović mentioned that all three sides had military prison camps, and that those Serbian prison death camps was not what they claimed to be. Kouchner remembers of Izetbegović's confession: "Those were terrible places, but in them people were not systematically exterminated."

Key words: Genocide, war crime, Srebrenica, Bratunac, International community, the United Nations

ПРЕИСПИТИВАЊЕ УЧЕЊА ИБН ХАЛДУНА И САВРЕМЕНЕ ТЕОРИЈЕ О АСАБИЈИ*

Сажетак: Рад преиспитује наслеђе класичног дела „Мукадима“ арапског историчара из 14. века, Ибн Халдуна, једног од праотаца социолошке науке, стављајући га и у контекст епохе у којој је написано, али и из савремене перспективе по питању утицаја који је оно оставило. Сама „Мукадима“ или прологомена, предговор, представља почетни део обимне историјске студије „Китаб ал ибар“ написана је 1377. године са намером да послужи као увод за писање планиране историје света. Међутим, она је не само поставила темеље историографског истраживања, већ и отворила проблем односа историје и социологије - дубљег и потпунијег проучавања друштвених феномена у историјском току - која је оставила огроман утицај на будуће генерације истраживача људских друштва.

Посматрајући два основна историјска облика друштва које се у „Мукадими“ анализирају, номадско и седелачко друштво – цивилизацију, Ибн Халдун је поставио оригиналну теорију асабије - облика друштвене везе, силе „групног осећања“ и „дух заједнице“ који доводи до феномена друштвене солидарности. Рад даје критички осврт на Халдунову теорију асабије, као и на њено наслеђе у модерној науци: у социологији, економији (зачеци „радне теорије вредности“), историографији, теорији конфликта, историји цивилизација, војној историји и филозофији историје. Коначно, у раду се обрађује утицај Ибн Халдуна на савремену теорију селекције културалних група Питера Турчина која почива на укрштању историјске макросоциологије и математичког моделовања социјалних процеса, а којом се покушава објаснити развој, успон и пад друштава кроз политичку историју

Кључне речи: Ибн Халдун, теорија асабије, историја социологије, Питер Турчин

Класични текстови у савременим друштвеним наукама се третирају тројачко.¹ Као прво, они се посматрају као претече поједних друштвених наука,

* Рад је настао у оквиру пројекта 179014 кога финансира Министарство за просвету и науку Републике Србије

¹ Подела парафразирана према: Beate Jahn, *Classical theory in international relations*, Cambridge University Press, Cambridge, 2006, стр. 1-2.

њихових дисциплина и теоријских приступа - као историјски реликти који доказују да су се људи занимали и бавили оним пољима друштвеног живота које су, касније, на систематичан и детаљан начин, проучавале поједине друштвене науке. Тако се Тукидид сматра не само зачетником историографије, већ и науке о међународним односима; Аристотел се узима и за проучаваоца политичких система, Макијавели и Хобс се називају зачетницима политичке теорије, а Ибн Халдун и Вико социологије. Као друго, класични аутори се користе како би се уз помоћ њиховог, најчешће „једноставног“ модела, покушале објаснити неке димензије савремених друштвених кретања, оне којег су они „ухватили“ у свом основном, рудиментарном виду (нпр. коришћење Кантове теорије о „вечном миру“ при објашњавању савремених мировних процеса или настанка међународних мировних организација). И као треће, класични аутори служе како би, као њихове претече, послужили да се дефинишу и објасне савремене теоријске (укључујући ту и идеолошке) дебате. Тако се у међусобним полемикама либерали/институционалисти често позивају на Канта, а реалисти/конзервативци на Хобса или Макијавелија. Католички неотомисити своје ставове заснивају на Томи Аквинском, поборници теорије елита на де Местру и Боналу, а постмодернисти на Викоу, Хегелу и Ничеу.

Наука Ибн Халдуна (пуног имена Абу Заид Валијадни Абдуларахман Мухамед ибн Хасан инб Мухамед инб Габир ибн Мухамед ибн Ибрахим ибн Халдун ал Хадарами), арапског историчара из 14 века, сматра једним од оснивача социологије, економије и историографије, а његово дело „Мукадима“ (гр. „прологомена“) илити увод, предовор (будући да је она била почетни део ширег списка „Књига поучних примера, скуп начела и саопштења о историји Арапа, Персијанаца, Бербера и других моћних народа“, познатија као „Китаб ал ибар“), за класичан текст.

Ибн Халдуново дело било је инспирисано епохалном кризом у којој је живео: „Криза која је захватила све поре друштвено-политичког, економског и културног живота у 14. столећу, оставила је дубок утисак на овог мислиоца... Спрега вањских фактора, са једне стране, те изванредна ерудиција, снажна социолошка имагинација и интуиција, са друге стране, навели су овог великог мислиоца на идеју да потражи узроке таквог стања, да види шта је стално у тим променама и да покуша формулисати законе друштва и његове повести.“²

Захваљујући сачуваној аутобиографији, живот Ибн Халдуна нам је добро познат. Родио се 27. маја 1332. (732. по Хиџри) године у Тунису, у богатој андалузијској породици чије је давно порекло, према фамилијарном предању, водило од освајачког номадског племена Хадрамаут из Јемена, одакле су ови Арапи пристигли у Шпанију у почетним фазама снажне експанзије ислама. Његова породица, чији су преци држали бројне функције у андалузијској власти, мигрирала је из Севиље након католичке реконвисте овог града, 1248. године, у Тунис. И у Тунису су неки од чланова његове породице имали значајне функције у власти Хафсидске династије, иако су се нпр. Ибн Халдунови и деда и отац повукли из политичког живота и посветили мистичким контемплацијам

² Сушић Хасан, *Поговор за „Мукадиму“*, Веселин Маслеша, Сарајево, 1982, стр. 128.

у дервишким редовима³. Ибн Халдун је стекао не само одлично класично исламско образовање (учење Кур'ана, античке филозофије и логике, права (шарије), математике, граматике и мнемотехнике), какво су добијала деца у највишим друштвеним слојевима, већ и све услове и за научну и за практичну, политичку делатност. Већ са 20 година он отпочиње политичку каријеру као секретара канцеларије султана Ибн Тафракана. „Притискан дворским интригама и комплотима, често је био у животним опасностима, па је морао мењати боравиште. Одалазио је неколико пута из Туниса у Шпанију, из Шпаније поново у Тунис, да би на крају свог научног дела дефинитивно напустио Тунис и настанио се у Каиру који је у то време био изванредно значајан културни центар.“⁴ Скрасивши се у зрелим годинама у мамелучком Египту, тамошњи султан ал Малик уд Дахир Баркук му је дао место професора јуриспрудениције („фикх“). Како су Ибн Халдунови реформски напори наишли на бројне отпоре, он напушта овај положај и постаје предавач у разним каирским медресама. Ове године свог живота, сем предавачких активности, користи да употпуни и своју аутобиографију и историју света, али и да путује. Обилази Меку, Медину, Јерусалим; са мамелучким султаном Фарацом учествује у војном походу против монголских освајача који су, вођени Тимуром, опустошили Сирију; чак лично преговара са монголским освајачем током монголске опсаде Дамаска. По повратку у Египат, враћа се улози учитеља и судије. Поново постаје политички активан: учлањује се у тајни реформски покрет „Рицал Хава Рицал“, због чега је, накратко, био и ухапшен. Умро је 19. марта 1406. године, недуго након што је по шести пут био изабран за кадију.

„Мукадима“ и теорија асабије

„Мукадима“- прологомена, предговор, иако почетни део обимне историјске студије „Китаб ал ибар“, у савременој науци има третман засебног дела. Књига је написана 1377. године са намером да послужи као увод за писање планиране историје света. Ово дело својим садржајем дотиче теме или излаже ставове који ће се у каснијим временима наћи у многим наукама и научним дисциплинама - од социологије, демографије, економије до историје културе и филозофије историје - и то на начин који до тада нису обрађивали ни антички, ни други, познији, средњовековни аутори. Дело се састоји од шест поглавља: 1) О људском друштву уопштено, његовим врстама и размештају на земљи 2) О номадском друштву, племенима и варварским народима 3) О династијама, калифату и држави, државним функцијама и власти 4) О седелачком, односно цивилизованом друштву 5) О занатима, репродукцији живота, доходу и начину стицања дохотка 6) О наукама и стицању знања.

„Мукадима“ је не само поставила темеље историографског истраживања, већ и отворила проблем односа историје и социологије. Према Халдуну

³ Ипак, већ са 17 година, Ибн Халдун губи оба родитеља у епидемији куге („Црна смрт~ 1348-49.) која је тих година харала Европом и целим Средоземљем.

⁴ Сушић Хасан, *Поговор за „Мукадиму“*, Веселин Маслеша, Сарајево, 1982, стр. 132.

затак историје је да пружа податке социологији, односно да се дубље и потпуније проучавају друштвени феномени у историјском току. „Знај, смисао историје је извештавање о људском друштву ко је идентично светској популацији, извештавање о ономе што је инхерентно природи људског друштва као што су: примитивно стање и стање цивилизованости, асабија, облици супериорности људи једних над другим, о владарској власти, држави и државним функцијама које су произашле из те супериорности. Затим, суштина историје је у извештавању о разним врстама људског рада, начинима стјецања доходака, наукама и занатима што прате човјека као дио његових активности и напора, о друштвеним творевинама и свему ономе што је својствено природи људског друштва... Ова наука је по себи самостална, јер има властити предмет, а то је људско друштво. Она има и своје посебне проблеме – битна и акцидентална својства друштва.“⁵

Како појам људског друштва као целине није био уобичајен у тадашњој науци, Ибн Халдун га је морао дефинисати и појаснити термином `умран (насељеност) како би тако означио заједнички живот људи, односно као свекупност облика људског удруживања. „Ибн Халдуново схватање `умрана показује да је он друштво схватао универзално, не свдећи га само на државу, или, пак, само на арапско друштво.“⁶ На тај начин су друштво и друштвеност по први пут постали предмет систематског проучавања, док су се разни друштвени феномени - попут државе, привреде итд посматрали као специфични облици друштвености.

Полазећи од Аристотеловог учења о „зоон политикону“ (код Ибн Халдуна је „политичко“ једнозначно са „друштвеним“), Халдун посматра човека као биће заједнице услед чињеница да је појединац незаштићен у природи и да је задовољавање његових свакодневних потреба немогуће остварити без сарадње са другим људима. („Снага изолованог појединца није довољна да обезбиди потребе у храни, јер га Бог није опскрбио потребним средствима за одржање живота... Стога је неопходна заједничка снага великог броја синова његове врсте да би се постигла животна средства за њега и за њих. Сарадњом се остварује много више средстава него што је потребно.“⁷) Из тога произлази да је друштво последица нужности удруживања људи и њиховог рада које је, пре свега, подстакнуто нуждом.

Два основна историјска облика друштва које се у „Мукадими“ анализирају су номадско и седелачко друштво, цивилизација, она које Ибн Халдун види како заједно уобличавају целину историјског тока. Основни критеријум у њиховом разликовању, смата Ибн Халдун, везан је за начин производње - продукције и репродукције живота људи што условљава и главне облике њиховог живота у заједници⁸. „Почињу с нижим и једноставнијим животним потребама

⁵ Ибн Халдун, *Мукадима*, Веселин Маслеша, Сарајево, 1982, стр. 15-17.

⁶ Сушић Хасан, *Поговор за „Мукадиму“*, Веселин Маслеша, Сарајево, 1982, стр. 135

⁷ Ибн Халдун, *Мукадима*, Веселин Маслеша, Сарајево, 1982, стр. 23-24.

⁸ „Знај да разлике у начину живота људи почивају на различитим начинима добијања средстава за живот.“, Исто, стр. 33.

пре него што досегну благостање и луксуз.“⁹ Старији од седелачких народа, номади живе у тежим условима, у којима су ограничени на задовољавање најнужнијих потреба. Номади су основа, базични вид људске друштвености из које ничу цивилизације - седелачка друштва што су везана за вишкове производа, за трајно настањивање на одређеном подручју и крвно, то јест племенско раслојавање. Живот номада је једноставнији, тежи и суровији, а они су храбрији од цивилизованих људи. Циљ номадске заједнице је обезбеђивање добара неопходних да их одрже у животу, пошто је њихов начин живљења и рада такав да им не омогућава ништа преко најнужнијих потреба. Номаде веже крвно сродство као основни принцип друштвене интеграције, док им је имовина још увек племенска, заједничка. „Власт племенског већа (ри`аса) и старешина (шејхова) заснива се искључиво на личном ауторитету. Норме које одређују понашање чланова заједнице, па и санкције које прате кршење тих норми имају изразито обичајно-етички карактер. Због сталне опасности и угрожености, племена су непрестално у мобилном стању.“¹⁰ Ипак, она имају могућност племенског удруживања, као и способност за реструктурирање, тј. стварање војне аристократије која представља језгро друштвене елите из које ће нићи цивилизација као сложенији облик друштвеног организовања.

У цивилизацији, централна категорија и регулатор односа у друштву је држава, односно политичка власт. Главни циљ државне власти је да штити људе од сукоба и чува њихову имовину, јер нужност власти и политичке организације изискује комплексна људска природа („Знај да је Алах усадио у људску природу добро и зло. У човјековој природи су агресија и међусобно непријатељство.“)¹¹ Седелачки начин живота везан је за градове, а њих нема без формирања државе и оног степена привредног развоја који омогућава довољне производне вишкове за њихово успешно функционисање. Све државе пролазе кроз развојне фазе, а промене у околностима утичу на промене услова у којима људи живе. Облик власти, број становника и обим територије утиче на дужину трајања државе. Међутим, њен настанак и развој под одлучним је утицајем „асабије“.

„Асабија“ је најзначајнији појам у целокупном Ибн Халдуновом делу; односи се на на облик друштвене везе, на силу „групног осећања“, на „дух заједнице“ који доводи до феномена друштвене солидарности - до способности групе да колективно делује и сарађује унутар себе, као и могућности да се заштити или надмеће са другим групама и друштвима. Асабијска веза постоји, као нужни предуслов, у свакој врсти заједнице, од номадских племена (без које она не би могла преживети у тешким природним условима) до моћних држава и империја. Снага асабије је најача међу номадима, а смањује се како се цивилизација развија. Преживљавање, одбрана и заштита групе „биће успешна само ако представљају чврсто везану групу (асабију) иако су припадници једног рода, јер се тада њихово одушевљење повећава и они постају снажни

⁹ Исто, стр. 33.

¹⁰ Сушић Хасан, *Поговор за „Мукадиму“*, Веселин Маслеша, Сарајево, 1982, стр. 141.

¹¹ Ибн Халдун, *Мукадима*, Веселин Маслеша, Сарајево, 1982, стр. 37.

зато што је сваки појединац спреман да помогне сродницима...“¹² Ибн Халдун сматра да асабија произлази из крвних веза или нечег што одговара крвним везама као природним карактеристикама, али се, временом, развија и у многим другим, неродбинским врстама односа између људи унутар заједнице које краси међусобна приврженост, као нпр. у односима између штићеника и заштитника¹³. „Асабија у појединим фазама развоја друштва има различити карактер и функцију. Код номада она је организујући принцип заједнице, док у цивилизованом друштву улогу тог начела преузима држава... При уједињењу у савез свако племе носи у себи крвну језгру предака, али око ње се групишу и придошлице различитог поријекла, који предања о поријеклу племена прихватају као своја и тако се утапају у нову заједницу... Стварањем државе не умире асабија. Она се само трансформише и односи на нове групне везе, односно везе унутар појединих друштвених структура у држави.“¹⁴ Иако и краљевство и држава произилазе из асабије, када се држава учврсти чини се да престаје потреба за асабијом, па она слаби мада, како тврди Ибн Халдун, крајњи „циљ коме стреми асабија јеста владарска моћ.“¹⁵

Снага асабије је пресудан фактор за стварање државе, пошто племе које је повезано најчвршћим асабијским спонама, тј. солидарношћу, успева да покори и прикључи себи своје суседе. Из војног врха асабијски доминантног племена, оног који задржава за себе прерогативе власти и пратећег иметка, кроз процес сложене племенске диференцијације ствара се прото-држава, а њихов поглавар (шејх) постаје суверени владар. Када, пак, асабија неке друштвене скупине нагло ослаби, друга група са јачом асабијом ће је надјачати и заузети њено место. Државе и цивилизације стога падају јер се унутар њиховог развојног тока одвијају асабијски циклуси, тј. јачање и слабљење асабије.

Асабијски утицај на развој државе ствара својеврсну друштвену законитост, која се одвија током три људске генерације (за једну генерацију Ибн Халдун узима трајање од 40 година) и која пролази кроз четири фазе. На тај начин свака нова династија, унутар саме себе, носи семе свог пропадања. Из оснивачке асабијске групе око које се окупио савез изродиће се држава са својом владарском династијом, док ће његови саплеменици и саборци постати део владајуће класе. Прве генерације нових друштвених елита задржаће своје номадске навике, скромност и ратничке манире, и, што је најважније, неговаће групну солидарност. Како се генерације буду смењивале, прилике затеченог цивилизацијског живота почеће да нагризају групну солидарност потомака некадашњих номада, тако да ће они, у четвртој генерацији, престати да се разликују по свом начину живота и навикама од својих градских поданика, то јест потомака становништва које су покорили. Постоје индиције да Ибн Халдун није круто схватао овај закон, већ да је прихватао могућност да, под утицајем других фактора у цивилизованом друштву, „животни век“ државе и њене владајуће династије буде дужи или краћи, већ у зависности од конкретних окол-

¹² Исто, стр. 37.

¹³ Исто, стр. 38.

¹⁴ Сушић Хасан, *Поговор за „Мукадиму“*, Веселин Маслеша, Сарајево, 1982, стр. 143-144.

¹⁵ Ибн Халдун, *Мукадима*, Веселин Маслеша, Сарајево, 1982, стр. 40.

ности. Ибн Халдун овако назива четири фазе једног асабијског циклуса: „прва фаза, период побједе када се ломе сви отпори, достиже владарска власт која се одузима од преходника; дуга фаза: владар постиже пуну власт на својим народом, узимајући сва права суверенитета за себе, искључујући сроднике, држи власт у својим рукама и гуши њихова настојања да учествују у власти и да се њоме заједно користе; трећа фаза: фаза доколице и мирног живота, када се ужива у плодовима краљевства, у којој се владар користи резултатима претходника; четврта фаза: фаза исцрпљености и расула, у којој владар губи све оно што су сакупили његови претци и због тога што се препустио задовољствима и наслладама, због велике дарежљивости према следбеницима и због расипничког порива и светковина.¹⁶

Поред утицаја асабије, Ибн Халдун прати и друге факторе који у стању цивилизованости утичу на друштвену динамику: обик владавине, привреду тј. економију и религију, где се, такође, могу пронаћи многа занимљива и оштроумна запажања међу којима има и оних која представљају претече каснијих разрађенијих научних увида. Халдун тако формулише системски поглед на економске категорије, ставља људски рад за главну претпоставку људске егзистенције и главни извор друштвеног богатства. Надаље, он посматра поделу рада у контексту цивилизацијског развоја, нарочито унутар дихотомије село – град на основу које развија људску типологију у етичком, социјалном и психолошком погледу. Затим Халдун описује економску добит, па порезе, то јест, пореску политику и њен утицај и на функционисање државе и на друштво као целину.

Све у свему, Ибн Халдун је развио једну широку друштвену теорију, којој није било пандана у временима пре њега нити међу његовим савременицима. Овај арапски научник је друштво и његово проучавање издвојио из пуког историјског бележења чињеница из прошлих времена или из тадашњих филозофско-теолошких спекулација, темељно посматрајући кокретне видове друштва те је, на основу свега тога, формулисао основне законитости његовог кретања, чиме је постао један од првих утемељивача науке о друштву.

Ибн Халдуново наслеђе у модерној науци

Све наведено допринело је широко прихваћеном мишљењу како се „Мукадима“ може сматрати за прото-социолошку студију, то јест књигу са шест поглавља из опште социологије, која, поред тога, садржи и друга веома значајна запажања и концептуализације, као нпр. рудиметарну теорију социјалног конфликта (наслоњену на дихотомију номадског (‘умран бадави) и селачког (‘умран хадари) облика живљења), а затим и опаске о политици, економији, гносеологији, урбаним студијама...

Позорност модерне науке Ибн Халдуново дело стекло је још крајем 17. века када је у „Оријенталној библиотеци“ Бартоломеја Моланвила објављена

¹⁶ Исто, стр. 58-60.

његова биографија. У раном 19. веку разне хрестоматије арапских текстова, уз Халдунову биографију, доносиле су и преведене најзначајније делове „Мукадима“, а први потпуни превод овог капиталног дела на један савремени европски језик (у питању је био француски) сачињен је 1858. године¹⁷. Након тога, „Мукадима“ је постала студиозно проучавани класични научни извор на кога су се позивали многи значајни умови у протеклих 150 година: антрополог Ернест Гелнер је нпр. за потребе својих истраживања преузео Ибн Халдунову дефиницију владе и њених основних функција¹⁸; економиста Артур Лафер је свој познати концепт „Лаферове криве“ поставио на основу Ибн Халдунових идеја, а највећи британски историчар 20. века Арнолд Тојнби сматрао је Ибн Халдунову „Мукадиму“ за једну од главних претеча и узора за његова „Истраживања историје“¹⁹ у којима је обрадио питања раста и опадања културно-цивилизацијских типова.

Осим што се сматра једним од зачетника теорије конфликта („пустиња“ против „града“) заснованој на опозитним идеал-типским социјалним моделима, у Ибн Халдуновом делу могу се наћи и озбиљна социо-економска разматрања која повезују његову централну идеју – теорију о асабији са опажањима о подели рада: он сматра да је снага социјалне кохезија благотворни извор за поделу рада која поспешује економски развој.

У овој тачки Ибн Халдун представља иницијатора темељног социо-економских истраживања, односно истраживања утицаја социјалног капитала на економски развој који је постао значајно научно-истраживачко поље тек у задњим деценијама 20. века. Ибн Халдун је идентификовао пољопривреду, трговину и занатску производњу (прото-индустрију) за најважније делатности којим се стварају животна добра. Све анализе што проучавају и унутрашње специфичности и везе те утицаје између различитих феномена на економском, социјалном и политичком пољу, Ибн Халдун је стављао у историјски развојни контекст. Форсирајући историјску анализу, Ибн Халдун главно тежиште стављао на посматрање утицаја друштвеног миљеа и понашања на економско поље и обратно. Такође, он је указивао и на условљеност социо-економског живота географским и климатским датостима, чиме је више векова раније од рађања ове научне дисциплине, отворио питања која се тичу енвиromентализма. По питању општих метода, Ибн Халдун је потенцирао индуктивни приступ што од посебног и поједначаног иде ка општем, да би, потом, при постављању опште хипотезе прибегавао и дедукцији, која, међутим, код њега није никада била „чиста“, формално логичка, „аристотеловска“ – већ увек ослоњена на збир утврђених појединачних факата.

Ибн Халдун је разумео како општи економски развој утиче на раст и понуде и тражње, те како се све то одсликава на цене добара. На макроекономском пољу, Ибн Халдун је био у стању да повеже економски раст са растом

¹⁷ Према Enan, Muhammed Abdullah (*Ibn Khaldun: His Life and Works*. The Other Press, British Columbia, Canada, 2007, стр. 119.

¹⁸ Ernest Gellner, *Plough, Sword and Book*, University of Chicago Press, Chicago, 1988, стр. 239

¹⁹ Тојнби Арнолд, *Истраживања историје*, ЦИД, Подгорица, 2002.

становништа и уочи њихову директну корелацију, као и да увиди колико, уопштено гледајући, технолошке иновације утичу на цивилизацијски развој.²⁰ У његовим економским запажањима могу се пронаћи и корени монетаристичких теорија, затим зачеци „радне теорије вредности“, као и један веома проницљив поглед на политику опорезивања што је уочавао како превисоки порези зарад пуњења државног буџета могу да делују дестимулишуће на привреду и дугорочно доведу до опадања укупних прихода („Већина пореза које плаћају сељаци и трговци, нарочито када је порески систем развијен, повећава богатство султана. Па када сељак напусти пољопривреду, а трговац своју делатност, пропадају порези у цјелини или падају на врло низак ниво“).²¹ Указивањем на појаву како повећање пореза краткорочно повећава приходе, али их дугорочно смањује, Ибн Халдун се сматра и претечом економског концепта који се популарно назива „Лаферова крива“, што је тенденција коју је, пре Лафера, описао и познати макроекономиста Џон Мајнард Кејнс.

Модерна историографија сматра Ибн Халдуна једном од својих претеча. Његови описи северноафричких и блискоисточних народа, догађаја из њихове историје и начина њиховог живота, представљају не само значајно историјско, већ и антрополошко штиво.²² Поред тога, Ибн Халдун одиграо је и пресудну улогу у развоју методологије историјских истраживања које је вековима било веома утицајно на просторима арапско-муслиманске цивилизације. Он је први увео три елемента који су потом сматрани основама за научно проучавање историје: 1) објашњавање уз помоћ увођења нових концепата 2) избегавања генерализација: улагање великих напора да се објасни мноштво конкретних појава и њихових детаља у међусобном одношењу 3) окретање према оним концептима, теоријама и идејама које су чврсто утемељени у реалности друштва које се посматра.

Већ на самом почетку „Мукадима“ Ибн Халдун указује на седам типичних грешака које историчари неретко чине, све са намером да исте буду убудуће избегнуте (то су: једностраност и пристрасног према неком уверењу и мишљењу; превелико поуздавање у једне изворе; неспособност да се разумеју праве намере историјских актера; погрешно уверење да је нешто истинито; неумешност да се догађаји ставе у стварни контекст; честа жеља да се додвори властодржцима кроз утврђивање оних чињеница које им годе или иду у прилог; неразумевање законитости који владају променама људских друштава)²³ Посебно је значајна Ибн Халдунова опаска како занемаривање чињеница да се услови живота народа и генерација мењају са меном столећа и да они не постоје стално, у једном облику, те да све културне разлике и историјске прилике

²⁰ Детаљније код Sadeq, Abul Hasan M. and G. Aidit, *Reading in Islamic Economic Thought*, Longman, Malaysia, 1991.

²¹ Ибн Халдун, *Мукадима*, Веселин Маслеша, Сарајево, 1982, стр. 72.

²² Видети Anderson, J.W. *Conjuring with Ibn Khaldun: From an anthropological point of view* (edited by Bruce B. Lawrence), E.J. Brill, Netherlands, 1984.

²³ Haque Anwar, „Ibn Khaldun: Founder of Science of History & Contemporary Sociology“, *International Journal of Pathology*; 2012; 10(1), стр. 45.

тог времена морају бити узете у обзир при њиховој процени. За Халдуна је историја наука која има свој предмет истраживања, своје елементе, што се морају посматрати у укупном међуодношењу, као и своје законитости. Историја је за њега филозофска наука, која садржи и теорију, и анализу, и њено потврђивање, а у којој нема места за митове и непроверене чињенице, већ само за оне утврђене, као и за откривање њихових узрока²⁴. Ибн Халдун је упорно указивао на систематске предрасуде које искривљују прикупљене чињенице и, тако, доводе до погрешног разумевања историјских процеса. Упорност са којом се Халдун подухватио проучавања предрасуда, достигнута је тек током 19. и 20. века, у Хегеловим и Тојнбијевим истраживањима.

Обзиром да је у свом теоријском раду изучавао образце одвијања друштвених и политички промена и да је дефинисао њима сходне законитости, Ибн Халдун се сматра и претечом филозофије историје, која је, у свом рационалном и аналитичком приступу, из масе појединачних, енциклопедијских података била у стању да да широка, опште примењива објашњења историјских дешавања, што је и главна одлика ове дисциплине. Такође, Ибн Халдунова истраживања историјских догађаја која су везана за ратне операције сматрају се једним од првих покушаја озбиљног проучавања војне историје. Халдунова проучавања су оспоравала често преувеличане бројке о учесницима историјских значајних битака, узимајући их у поређење са реалним приликама и војним потенцијалима предмодерних држава (посебно узимајући у обзир војну логику), а све са циљем како би се оспорице превисоке цифре које су наводили ранији класични историјски извори. „Мукадима“ је, како смо већ указали, антиципирала и климатску теорију енвиromенталистичког детерминизма, коју је четири века после њега зачео Монтескије при проучавању утицаја климе и природног окружења на људе, њихове карактере и начине живљења.

Питер Турчин – једна савремена примена теорије о асабији

Прилично тачна при описивању динамике предмодерних друштава простора Евроазије и Африке, Ибн Халдунова централна идеја о утицају силе асабије на друштвену динамику у савременој науци задржала је не само улогу идеје значајне у историји развоја посматрања некадашњег друштва, већ и за савремена истраживања. У томе предњачи Питер Турчин, професор је екологије и математике на Универзитету у Конектикату. Овај истакнути природњак је зачетник нове научне дисциплине – клиодинамике (од Клио - име музе историје и динамике – „пручавања процеса који се мењају у времену“) која почива на укрштању историјске макросоциологије и математичког моделовања социјалних процеса, те политичке историје и еволуционог приступа у посматрању људских друштва. Он своје истраживање историје, што обилно позајмљује методе природних наука, усредсређује на групе, а не појединце.

²⁴ Исто, стр. 46.

У књизи „Рат и мир и рат“ Турчин формулише теорију селекције културалних група којом покушава објаснити развој, успон и пад друштава кроз политичку историју. За одлучујући фактор у својој теорији културалне групне селекције Турчин узима алтруистичку моћ солидарности која, у контексту свих друштвених стратификација и сукоба, понајвише утиче на успоне и пропадања људских друштава. Вертикална интеграција – одсуство радикалних баријера између управљачких елита и народа јесте одлика успешних и експанзивних друштава, укључујући она са империјалним „полетом“; но, то не чини суштину, већ само форму дубље социјалне кохезије. Турчинова теза, која следи централну Ибн Халдунову идеју о асабији, је та да управо кооперација унутар друштва ствара основу за његову квалитативну динамику. Социјална кооперативност почива на два начела „адаптације“: 1) сарађуј када довољно чланова групе такође сарађује и 2) казни оне који не сарађују. „Група која је имала довољно моралиста да претегну (њено колективно понашање) на кооперативном тасу теразија, избацила је из трке, или чак истребила групе које су то пропустиле да учине. Друга адаптација, људска способност да користе симболичке маркере у сврху одређивања кооперативних група, дозволила је еволуцији социјализације да превазиђе ограничења која намеће интеракција „лицем у лице“²⁵. Тако је омогућена самоидентификација код сложених друштава са вишемилионским припадништвом чији би припадници, у одсуству ових маркера, културних идентификатора и симболичких вредности, један за другог остали странци. На оваквим темељима почивала су многа историјска друштва и „Рат и мир и рат“ убедљиво показују њихов развојни пут.

Питер Турчин управо у асабијској сили, више него у технолошкој и биолошкој супериорности као код Царета Дајмонда и његове теорије „микроба, пушака и челика“, види основне узроке зашто су Европљани тако лако и темељно надвладала друге неевропске цивилизације. Бројни историјски примери иду и прилог његовој теорији.

Турчин надограђује и развија асабијску теорију Ибн Халдуна у правцу тумачења историјских процеса где поставља веома конзистентну теорију о томе да се групе са високом асабијом, групним кохезивним саосећањем, формирају пре свега на „метаетничким границама“, где сукоби и надметања између веома различитих друштава и група бивају веома интензивна. У питању су простори културно-цивилизацијских додира који се у много чему подударају са Хантингтоновом тезом о „сукобу цивилизација“. Строго узевши, „метаетничке границе“ су „фронтиери“, крајине, административне границе империја које се поклапају са линијом разграничења између две културно-цивилизацијске, „метаетничке заједнице“ на којима је ривалитет између различитих културних група веома жестоко. Империје врше силан притисак на народе изван својих граница, са оне стране цивилизацијског лимеса, док, са друге стране, погранично становништво бива привучено богатством империје кога жели да се домогне било трговином, било пљачком. Спој „империјалне претње“ и „изгледа за плен“ представљају интегративне силе које подстичу асабију

²⁵ Турчин Питер, *Рат и мир и рат*, Порталибрис, Чачак, 2006, стр. 7.

спољних група. У циљу заустављања и обуздавања експанзивне силе, пограничне групе са све снажнијом асабијом инкорпоришу у себе суседне групе са своје стране границе, што се додатно појачава присуством културно различитог и претећег „другог“ – „метаетничке заједнице“ са друге стране границе. Дубоки културни јаз са супротне стране границе доводи до тога да се унутрашње, међусобне разлике између присаједињујућих, различитих етничких група смањују, и да, након извесног времена, нестану.

„Рат и мир и рат“ детаљно проучава и опадајућу страну „асабијског циклуса“, оног када друштво почне да слаби и, на послетку, доживи слом. Ни ово опадање, по Турчину, није линеарно уједначено. Управо стабилност и достигнути мир империјалне творевине у себи носи клицу будућег раздора. Напредак који доноси пораст становништва узрокује пренасељеност. Пренасељеност доводи до пада надница, до скупљег најма земље и смањења прихода по глави становника, док се, истовремено, врши неправедна расподела добити од најма између друштвених класа које се међусобно удаљују и све непријатељскије опходе. Опадање животног стандарда већине подстиче похлепне потезе привилегованих мањина са циљем да пошто-пото задрже за себе степен дотадашњег богатства. Због тога се повећавају издаци државе ка чијој се заштити и свом ухлебљењу (и својих најближих) окрећу елите. Са друге стране, смањују се приходи од пореза услед немаштине већине популације. Све то неминовно води прво до сукоба унутар елита, а потом и борби елита са народом, који поступно прерастају у серију преврата и народних устанака. „Рушење поретка прате четири јахача апокалипсе – глад, рат, епидемија и смрт. Број становника опада, наднице расту, а закуп појефтињује.“²⁶

Аутор „Рата и мира и рата“ сматра да комплетан циклус једног друштва - што се састоји од бенигне интегративне и проблемима оптерећене дезинтегративне фазе - траје између два и три века. Ову другу, „оппадајућу“ фазу у животима (пре свега аграрних друштава) он назива „секуларним циклусима“, који се очитују у осцилацијама у демографској, економској и социјалној структури друштва са ослабљеном асабијом. „То не значи и да су спољашњи чиниоци безначајни – иако они нису узрок секуларних циклуса, спољашњи чиниоци могу на њих утицати... Разлог нестабилности и даље лежи у унутрашњим узроцима (нарушена је равнотежа елита-народ итд)...“²⁷ Етапе овог „секуларног циклуса“ утичу на тренд повећања економске и друштвене неједнакости које расту са слабљењем асабије, пошто велике разлике између друштвених група додатно поткопавају кооперацију. „Дејство повећане неједнакости није ограничено на ескалацију „класних сукоба“ између богатих и сиромашних. Повећана неједнакост унутар класа води, такође, унутаркласном сукобу аристократа са аристократама и сељака са сељацима.“²⁸ Слабљење у друштвеном средишту, додуше, може се на неко време одложити у оним империјалним творевинама са вишком слабо насељених територија на својој периферији, на гра-

²⁶ Исто, стр. 8.

²⁷ Исто, стр. 258.

²⁸ Исто, стр. 261.

ничним просторима; но, колонизација и сличне мере само краткотрајно спречавају ескалацију онога што Турчин назива „Матејевим начелом“ („Док сиромаси постају све сиромашнији, богаташи постају све богатији“). Нарасли јаз у прерасподели друштвеног богатства (које се полако умањује и осипа) постепено доводи до подела и унутар владајућих група, а регионални и локални и верско-секташки (идеолошки) идентитети постају доминантни у односу на пређашње идентитете, што све погодује патогеним социјалним појавама и деструкцији друштвеног ткива у спирали насиља у које друштво, на крају, потпуно тоне. Услед свега тога, сукоби имају тенденцију да се понављају за време дезинтегративне фазе у распону од четрдесет до шездесет година, што се подудара са проценама које је дао и Ибн Халдун пре шест стотина година.

Литература:

1. Anderson, J.W. *Conjuring with Ibn Khaldun: From an anthropological point of view* (edited by Bruce B. Lawrence), E.J. Brill, Netherlands, 1984
2. Beate Jahn, *Classical theory in international relations*, Cambridge University Press, Cambridge, 2006
3. Enan, Muhammed Abdullah (*Ibn Khaldun: His Life and Works*. The Other Press, British Columbia, Canada, 2007
4. Ernest Gellner, Plough, Sword and Book, University of Chicago Press, Chicago, 1988
5. Ibn Haldun, *Mukadima*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1982
6. Sadeq, Abul Hasan M. and G. Aidit, *Reading in Islamic Economic Thought*, Longman, Malaysia, 1991.
7. Sušić Hasan, *Pogovor za „Mukadimu“*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1982
8. Tojnbi Arnold, *Istraživanja istorije*, CID, Podgorica, 2002
9. Turčin Piter, *Rat i mir i rat*, Portalibris, Čačak, 2006
10. Haque Anwar, „Ibn Khaldun: Founder of Science of History & Contemporary Sociology“, *International Journal of Pathology*; 2012; 10(1)

REVISION OF IBN KHALDUN'S TEACHING AND CONTEMPORARY THEORIES OF ASSABIA

Summary: The Paper revises heritage of classical work “The Muqaddimah” of Ibn Khaldun, Arab historian from the 14-th Century - one of the fore-fathers of sociology, by placing it both in the context of era when it was written and contemporary perspective due to influence it has left. “The Muqaddimah” – or prologue, preface, has been the first part of comprehensive historical study “Kitābu l-‘ibar” that was written in year 1377, with the intention to serve as introduction for writing about the history of the world. However, it has not only founded the basis of historiographic research, but has also opened problem of relations between history and sociology – of deeper and more complete study of social phenomenae in historical development – that has left tremendous influence of future generations of societies researchers.

By observing two basic historical forms of society in “The Muqaddimah” – nomadic and agrarian, or civilization, Ibn Khaldun formulated original theory of “assabia” – as a form

of social bond, force of “communal feel” and “the spirit of community” which leads to the phenomenae of social solidarity. This work gives critical review of Ibn Khaldun’s “theory of assabia” and its heritage in modern sciencies: in sociology, economy (beginnings of “labor theory of value”), historiography, theory of conflict, history of civilization, military history and philosophy of history. Finally, this work examines influence of Ibn Khaldun on Peter Turchin’s contemporary “theory of cultural group selection”, which is based on the crossing of historical macro-sociology and the mathematical modeling of social processes, whose aim is to understand development, rise and fall of societies throughout their political history.

Key words: Ibn Khaldun, theory of assabia, history of sociology, Peter Turchin

МАРИЈА ЂОРИЋ*

Институт за политичке студије
Београд

УДК 314.15(430):323.28

Оригиналан научни рад

Примљен: 12.12.2017

Одобрен: 15.01.2018

Страна: 41-55

УТИЦАЈ САВРЕМЕНИХ МИГРАЦИЈА НА РАЗВОЈ ЕКСТРЕМИЗМА У НЕМАЧКОЈ**

Сажетак: Савремена мигрантска криза је генерисала два доминантна облика екстремизма – исламистички и десничарски екстремизам. Исламистички фундиран екстремизам је претежно консеквенца ратова на простору Блиског истока и Северне Африке, који су резултирали “великом сеобом народа”. Доласком на европски континент, мигранти доносе нову културу, религију, обичаје и вредносни систем, али и безбедносне проблеме, јер се међу њима инфилтрирао одређени број екстремиста. Као реакција на исламистички мотивисан екстремизам јавља се екстремна десница, која вигилантистички гледа на европски систем вредности. Имајући у виду да је за мигранте Немачка најпожељнија дестинација у Европи, можемо претпоставити да ће се ова земља у будућности суочавати са значајним безбедносним изазовима, који ће се пре свега односити на сукоб исламистичких и десничарских екстремиста. Иако економистичке теорије прогнозирају да ће долазак великог броја миграната Европи и Немачкој донети привредни просперитет, заборављају се безбедносни проблеми попут екстремизма, тероризма и организованог криминала, које са собом неминовно носе савремене миграције.

Кључне речи: миграције, мигрантска криза, екстремизам, екстремна десница, исламистички екстремизам, Немачка, Европа, тероризам, безбедност

О миграцијама

Данас не постоји универзално прихваћена теорија о миграцијама. У најширем смислу речи, миграције би подразумевале промену места живљења на дужи временски период. Та промена је у великој мери условљена двама варијаблама:

1. Просторном дистанцом
2. Временом трајања

* mara.djoric@yahoo.com

** Рад је настао у оквиру научно-истраживачког пројекта "Демократски и национални капацитети политичких институција Србије у процесу међународних интеграција" (евиденциони број 179009), финансираном од стране Министарства просвете и науке Републике Србије.

Колико је времена потребно да појединац проведе у одређеној земљи да би се назвао мигрантом, зависи од закона сваке државе понаособ.

Поред мноштва теоријских концепата, издвојићемо две најдоминантније теорије које се баве објашњењем узрока миграција:

1. Прва је **теорија привлачења и одбијања** (*push and pull*) аутора Хајнца Фасмана (Heinz Fassmann) и Елизабет Мусил (Elisabeth Musil).¹ Према овим ауторима, човек ће лако постати мигрант уколико су услови живота бољи на неком другом месту, међу којима се првенствено гледа лични доходак, стандард, здравствена заштита, осећај сигурности, степен демократије итд. Пре него што се појединац одлучи за мигрирање, он ће добро упоредити услове које има у земљи порекла и оне услове који ће га сачекати у земљи потенцијалне дестинације. Све што га из земље порекла упућује на мигрирање се може сврстати под факторе одбијања (*push* фактори), док ће нови, много повољнији услови живота, моћи да се подведу под факторе привлачења (*pull* фактори).

Сем наведених фактора привлачења и одбијања, према теорији Ли Еверета (Lee, 1966: 47-57), постоје и тзв. индивидуални фактори који и те како утичу на одлуку појединца да ли ће емигрирати. То су систем вредности индивидуе, животна фаза у којој се налази, информисаност и сл. Проблем је у томе што, према мишљењу овог аутора, одлука о мигрирању често није рационалног карактера. Недостаци теорије привлачења и одбијања су у томе што она не узима у обзир економске и социјалне одлике потенцијалних миграната.

2. Друга актуелна теорија која објашњава савремену “сеобу народа” је **теорија миграционе транзиције** коју су оформили Фасман и Регер (Fassmann and Reeger).² Према овој теорији, емиграциона земља има могућности да постане имиграциона земља, што је условљено демографским променама, односом на тржишту рада, старењем становништва, итд. У основи свих ових промена се налази комбинација економских и социјалних разлога.

Од како је света и века, човек је имао потребу за кретањем, па самим тим и за променом станишта. Колико су миграције неизоставан сегмент савременог доба, видимо и по томе што су УН³ укључиле миграције у осми миленијумски циљ развоја за 21. век. Као последица тога је настала *Светска комисија за међународне миграције* 2003. године и *Светски форум о миграцијама и развоју* 2007. године.

* mara.djoric@yahoo.com

** Рад је настао у оквиру научно-истраживачког пројекта “Демократски и национални капацитети политичких институција Србије у процесу међународних интеграција” (евиденциони број 179009), финансираном од стране Министарства просвете и науке Републике Србије.

¹ Више о томе видети у: Fassmann, Heinz; Musil, Elisabeth (2014): *Conceptual framework for modeling longer term migratory labour market and human capital processes*, Universität Wien, Wien

² Више о томе видети у: Fassmann, Heinz; Reeger, Ursula (2012): “Old emmigration countries in Europe. The concept and the empirical examples”, *European Immigrations. Trends, Structure and Implications*, Amsterdam University Pres, Amsterdam

³ УН Трансформишући наш свет: Агенда за одрживи развој до 2030. године, инволвира међузависност миграција и економског развоја.

Сукоби на Блиском истоку и подручју северне Африке су главни генератор савремених масовних миграција. Према проценама ИОМ-а, од почетка ове године до 9. јула, у Европу је пристигло 101 417 миграната и то претежно преко мора, док је 85 % миграната на “стари континент” ушло преко територије Италије.⁴ Сматра се да у овом тренутку постоји 23 милиона људи широм света који се спремају за миграрање.⁵ Углавном је реч о популацији која долази из Африке.

Неколико је одговора зашто мигранти највише хрле ка Европи. Као прво, много је лакше доћи у Европу него ли рецимо, у САД, јер је Америка заштићена океаном; као друго, Европа је много привлачнија од Америке и због социјалног програма. И као трећи разлог можемо навести чињеницу да Америка управља миграцијама, тако што их тенденциозно (из економских разлога) усмерава ка Европи. Наиме, амерички економисти виде Европу као највећег партнера САД, коме је радна снага све старија, те сматрају да ће долазак миграната са Блиског истока поправити и “подмладити” европску привреду.

Такође треба размотрити одакле новац мигрантима за тако дугачак и скуп пут до европског континента? Постоје индиције да финансије добијају од рођака који живе у некој од европских земаља, али и да им се новац уплаћује од стране заливских земаља, које имају одређене политичке интересе да подржавају ову нову “сеобу народа”.⁶ Мађарски председник Виктор Орбан је чак оптужио Сороша да директно финансира миграције са Блиског истока.⁷

Имајући у виду све наведено, можемо констатовати да ће масовни прилив становништва Европи донети два могућа сценарија. Први је позитиван, који полази од чињенице да ће новопридошли мигранти бити “финансијска инјекција” за Европу. То би значило да ће европским земљама које су у стању депопулације (и чији је просечни становник стар 42,4 године)⁸, миграције донети млађу радну снагу и уједно, млађе војне обвезнике. Међутим, оно што се заборавља су безбедносни⁹ аспекти миграције (пре свега екстремизам, тероризам, криминал, итд.), затим демографске промене, и на крају културне разлике, које су и више него очигледне између Европљана и миграната, који углавном долазе из потпуно другачијих друштвених, политичких, религијских и култур-

⁴ Остали мигранти су дошли преко Кипра, Грчке и Шпаније. Извор: <https://www.iom.int/news/mediterranean-migrant-arrivals-reach-101417-2017-2353-deaths>, 12.07.2017.

⁵ <https://www.iom.int/news/gallup-less-05-cent-adults-worldwide-actively-preparing-migrate>, 11.07.2017.

⁶ Заливске земље им уплаћују новац на разне девизне рачуне, док се у камповима у Турској чак презентују и видео клипови у којима се објашњава како на најлакши начин стићи до Европе.

⁷ <https://www.euractiv.com/section/central-europe/news/orban-hungary-has-no-big-issue-with-eu-it-has-a-problem-with-soros/>, 06.07.2017.

⁸ У Немачкој, по статистикама Еуростата, тек 13,2 % становништва чине млади, што је најнижи просек у Европи. http://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Population_structure_and_ageing, 11.02.2017.

⁹ Више о томе видети у: Вукчевић, Дејана (2010): “Безбедносна политика ЕУ у савременој теорији међународних односа”, *Српска политичка мисао*, вол. 27, бр.1, стр. 67-90.

них миљеа. У овом тренутку, једино Немачка има економске бенефите од миграција, због којих је отворила око милион нових радних места, што је позитивно утицало на њену економију.

Мигрантска криза и Немачка

Немачка која има 82,2 милиона становника је током 2015. године примила рекордних 1 139 000 миграната.¹⁰ Данас је Немачка најпожељнија крајња дестинација за мигранте, који у највећем броју долазе са простора северне Африке и Блиског истока. Уколико настави са политиком “отворених врата”, Немачка би могла да превазиђе Америку, која важи за земљу са највећим бројем миграната.¹¹

Гледајући насељавања Немачке кроз историју, видећемо да је ова земља одвајкада била интересантно место за имигранте. Одмах након Вестфалског мира, велики број француских протестаната (калвиниста) је населио делове северне Немачке (*Spielvogel*, 2015: 12). Након уједињења 1871. године, Немачка је постала рај за имигранте, захваљујући индустријализацији која је изискивала све већи број радника.¹²

Немачка је у два велика таласа примила мигранте током 20. века. Први талас је био 60-их година, док је други талас “запљуснуо” немачку државу 70-их година 20. века. Тада су на привремени рад (који је често трајао и по неколико деценија) долазили тзв. “гастарбајтери” из Шпаније, Италије, Југославије, Турске и осталих (претежно) европских земаља. Током 80-их година у Немачкој је 74,8% тражилаца азила долазило из тзв. земаља “Трећег света”, да би рецимо, 1993. године 72,1% азиланата било пореклом из источноевропских земаља (*Bade*, 2003:284).

Немачка је посебно била погођена миграцијама након завршетка Хладног рата, када је огроман број људи из јужне и источне Европе тражио азил у овој земљи. Грађански ратови на простору некадашње Југославије су резултирали тиме да у Немачку дође око 400 000 људи са подручја Балкана.¹³ Немачка је тако временом постала земља имиграције и интеграције, те не изненађује што је данас сваки њен пети грађанин иностраног порекла.¹⁴

Још пре кулминације мигрантске кризе, Немачка је 2013. године увела “Blue Card EU” систем, који је подразумевао “отварање врата” за све високо квалификоване мигранте који би желели да раде у Немачкој. Очигледно је да је Немачка као свој приоритет ставила економски просперитет, који је у вели-

¹⁰ https://www.destatis.de/EN/PressServices/Press/pr/2016/07/PE16_246_12421.html?jsessionid=7A55FBA914157B7029B01E4B554512B0.cae1, 13.06.2017.

¹¹ Према статистичким подацима из 2015. године, САД су имале 42,4 милиона (легалних и илегалних) миграната. Извор: <https://cis.org/Immigrants-United-States>, 05.07.2017.

¹² У почетку је било највише имиграната пољског порекла.

¹³ <http://www.migrationpolicy.org/article/new-reality-germany-adapts-its-role-major-migrant-magnet?gclid=CIPH48OfhNUCFSIz0wodw94CCKA>, 10.07.2017.

¹⁴ <http://www.euractiv.rs/eu-prioriteti/2754-svaki-peti-graainin-nemake-stranog-porekla>, 24.06.2017.

кој мери био условљен “увозом” нове радне снаге. Међутим, долазак миграната из разних (углавном мање развијених) делова Европе, није исто што и долазак миграната са подручја Блиског истока. Први припадају европском културном обрасцу и лакше се могу интегрисати, за разлику од новопридошних миграната са простора Блиског истока, који имају потпуно другачији религијски, друштвени и културни образац понашања.

Миграциона политика Ангеле Меркел је резултирала отварањем преко милион радних места која су у непосредној вези са прихватом миграната. То може бити добро за привреду ове државе, али ће са друге стране изискивати и одређене обавезе које се намећу немачким пореским обвезницима. Немачка влада је 2016. године донела петогодишњи план, на основу којег ће потрошити буџет од 98 милијарди евра за потребе миграната. Мигранти добијају низ социјалних погодности, бесплатан смештај и храну, као и џепарац од 143 евра месечно и 216 евра за основне потребе.¹⁵ План Немачке је био да насели слабо развијене и руралне крајеве земље мигрантима, што је наишло на отпор новопридошлог арапског становништва, јер већина миграната претендује да живи у урбаним срединама.

Сем отварања нових радних места, мигрантска криза је у Немачкој донела и повећање стопе криминала. Наиме, током 2016. године азиланти, избеглице и мигранти су починили 174 437 кривичних дела, што је алармантан податак.¹⁶ Упркос томе, економисти се искључиво воде прагматизмом и тржишном економијом, те су израчунали да би Немачка за привредни просперитет требало сваке године да прима 300 000 миграната, како би обезбедила економску стабилност до 2060. године.¹⁷

Колико су различите културе и вредносни системи Немаца и миграната, можемо видети на основу инцидената у време новогодишњих празника када су у Келну и другим градовима мигранти махом из азијских и афричких земаља сексуално узнемиравали, а потом и пљачкали Немеце. Интересантно је да су починиоци ових кривичних дела били мигранти треће или четврте генерације, што указује на лошу интеграцију и кризу идентитета.¹⁸

Немци нису одушевљени политиком “отворених врата” коју заступа премијерка Ангела Меркел, што је многе бираче гурнуло “удесно”, посебно након Божићног терористичког напада 2016. године, када је мигрант пакистанског порекла камионом намерно усмртио људе који су дошли на прославу хришћанског празника. Поводом овог догађаја Маркус Прецел (Marcus Pretzell), евроскептични посланик у Европском парламенту оптужио је Меркелову да је “крв недужних Немаца на њеним рукама”.¹⁹ Прецел је још инсистирао да

¹⁵ <http://www.blic.rs/vesti/svet/nezastavljiv-rast-ultradesnicara-imali-angela-merkel-sanse-da-ih-zaustavi/pknh7k1>, 25.03.2017.

¹⁶ <https://sputniknews.com/europe/201704281053100872-german-migrant-crisis/>, 13.07.2017.

¹⁷ <https://sputniknews.com/europe/201704281053100872-german-migrant-crisis/>, 01.08.2017.

¹⁸ О колективном и историјском идентитету видети више у: Деспотовић Љубиша, *Геополитика идентитета*, Логос, Бачка Паланка; Култура полиса, Нови Сад, 2011, стр. 109.

¹⁹ https://twitter.com/MarcusPretzell?ref_src=twsrc%5Etfw&ref_url=http%3A%2F%2Fwww.blic.rs%2Fvesti%2Fsvet%2Fdesnicari-napali-merkelovu-kancelarko-vase-ruke-umrljane-su-krvlju-neduznih-

Немачка уз помоћ војске отера мигранте са својих граница, те је због оваквих изјава искључен из Европске конзервативне и реформистичке партије у априлу 2016. да би потом, био примљен у Европску партију нација и слобода (на чијем челу се налази Марин Ле Пен).

Убиство и силовање деветнаестогодишње студенткиње Марије Ладенбургер (Maria Ladenburger) у Фрајбургу, априла месеца 2017. је узбуркало целу Немачку. Одговорност за убиство је преузео Авганистанац који је и пре тога имао кривични досије. Овај догађај је утицао да се распире ионако узбуркане ксенофобичне и антиимигрантске страсти у немачком друштву. Евидентно је да ће мигрантска криза у Немачкој утицати на јачање две врсте екстремизма. Први је исламистички фундиран екстремизам, који је резултат војних интервенција (спроведених од стране Запада) на простору Блиског истока и северноафричких земаља. Корени европског мира се налазе на Блиском истоку. Када је мирно на Блиском истоку и Европа је мирна. Војне интервенције које су потпуно девастирале неке од стабилних режима Блиског истока, створиле су хаос у коме лоше пролази Европа, а са њом и Немачка.

Други облик насилног екстремизма који потреса Немачку је у форми екстремне деснице. Она је вигилантистички одговор на јачање исламизма. Страхујући да ће пред налетом миграната немачка култура изгубити свој базични идентитет, екстремна десница све више користи насиље. У таквој констелацији друштвенополитичких односа у којој се екстремизмом одговара на екстремизам, највећа жртва ће бити демократија.

Како миграције утичу на јачање екстремизма у Немачкој?

Данас су у Немачкој доминантне две врсте насилног екстремизма.²⁰ Први је исламистички мотивисан екстремизам, док је други представљен у виду екстремне деснице. Обе форме екстремизма урушавају демократију и систем људских права на којима почива концепт ЕУ. Наравно, не треба заборавити ни левичарски екстремизам, који је често реакција на деловање неонацистичких и неофашистичких покрета, али он је тренутно у запећку, с обзиром да се главни сукоб одвија на равни десничарског и исламистичког екстремизма.

Имајући у виду да постоји низ научних и административних контрорверзи око дефинисања екстремизма, можемо закључити да је реч о једној веома комплексној и аморфној друштвеној појави, коју је тешко одредити. Немогућност теоријског и нормативног перципирања екстремизма отежава борбу против истог, јер како ћемо се борити против нечега ако не знамо шта је то? Екстремизам је опасна појава за савремене демократије - сем што нарушава

nemaca%2Fwww.blic.rs%2Fvesti%2Fsvet%2Fdesnicari-napali-merkelovu-kancelarko-vase-ruke-umrljane-su-krvlju-neduznih-nemaca%2F5xqf2hz, 17.03.2017.

²⁰ Немачка ће етаблирати појам екстремизма први пут унутар државних институција 1973. године, правећи при том, јасну дистинкцију између радикализма и екстремизма. Више о томе видети у: Ђорић, Марија (2012): „Теоријско одређење екстремизма“, *Култура полиса*, бр. 17, стр. 45-63.

друштвену равнотежу, он је често предворје тероризма. Сваки терориста је свој пут радикализације најпре започео као екстремиста, те често кажемо да је тероризам “потврђени екстремизам на делу”.²¹ Екстремизам у научној теорији можемо одредити као “понашање и мишљење на граници дозвољеног, са тенденцијом да се та граница пређе, а што је у супротности са правним, обичајним и културним нормама једног друштва. Као такав, политички екстремизам је увек непожељна појава, из разлога што не кореспондира са вредносним системом савремене демократије (као што су толеранција, парламентаризам, компромис, дијалог), јер директно подрива правну државу и владавину права. Његова круцијална карактеристика је употреба насиља, илити склоност ка насиљу (која се не мора увек реализовати)”.²² Наведена дефиниција екстремизма (као и искуство из праксе различитих земаља) указује да је најбоља брана од деловања екстремистичких покрета снажно цивилно друштво, демократска култура и изградња стабилних институција кроз концепт владавине права.

Хипотеза коју доказујемо у овом раду гласи: *Масовне миграције становништва које долази са простора Блиског истока и северне Африке (и насељава територију Немачке), условиле су јачање исламистичког и десничарског екстремизма*. Објаснићемо најпре услове који су предиспонирали појаву исламистички фондираног екстремизма.²³

Међу становништвом мигрантског порекла које живи у Немачкој, у погледу вероисповести су најбројнији муслимани (међу њима предњаче Турци). Број муслиманске популације је нагло порастао доласком арапског становништва са ратом погођених подручја Блиског истока. Разлози који су мотивисали новопридошле мигранте из арапских земаља да дођу у Немачку су првенствено, добар животни стандард, социјална политика и веза са неким чланом породице који је већ настањен у овој држави. Доласком у нову средину, мигранти арапског (и муслиманског) порекла се теже интегришу, за разлику од европског (и хришћанског) становништва, управо због великих културних, религијских и друштвених разлика. Проблем интеграције са собом носи и проблем идентитета, те се неретко дешава да чак мигранти треће или четврте генерације показују анимозитет према европском (а уједно и немачком) систему вредности. Осећај исфрустрираности, одбачености и неприпадања средини у којој живе, лако може утицати на младе људе да крену путем радикализације.

Са мигрантима, који беже пред ратом и разарањем, долазе и екстремисти који заступају идеологију “Исламске државе” и других терористичких организација. Према неформалним подацима, сматра се да су се међу мигрантима инфилтрирали исламистички екстремисти, и да они чине 10% од укупног броја нових миграната. Осим тога, идеологија терористичке организације “Исламска држава” је таква да лако регрутује нове ратнике широм света, користећи се

²¹ Више о томе видети у: Ђорић, Марија (2014): *Екстремна десница: међународни аспекти десничарског екстремизма*, Наука и друштво Србије, Београд

²² Ђорић, Марија (2014): *Екстремна десница: међународни аспекти десничарског екстремизма*, Наука и друштво Србије, Београд, стр. 37.

²³ Више о овоме видети у: Ђорић, Марија (2017): “Мигрантска криза као генератор десничарског и исламистичког екстремизма у Европи”, *Политичка ревија*, бр. 1, стр. 39-54.

разним средствима, попут интернета, друштвених мрежа и сл. Реч је о посредној радикализацији, која се заснива на пропагандним садржајима, што утиче на брзо ширење ове токсичне идеологије. Терористи “Исламске државе” су присутни не само на ратом захваћеним подручјима попут Сирије²⁴, Ирака и Либије, већ се њихов утицај проширио на тзв. “вилејете” широм света – Нигерију, Филипине, Јемен, Авганистан итд., док су забележени упади и на територије Ирана, Јордана, Камерона, Чада... Терористички напади који су се десили у европским земљама указују да “Исламска држава” има своје симпатизере широм света. У последње време, ова терористичка организација више није толико активна на територији конфликта, већ шири своје деструктивно дејство на простор Европе. ИСИС функционише по принципу канцера – кад убијемо неку његову ћелију на једном месту, она се брзо јавља на неком другом месту. Због тога је тешко и уништити ову терористичку организацију, јер је реч не само о борби против обичних терориста, већ се у овом случају савремено друштво бори против једне изузетно виолентне и запаљиве идеје. Популарност ИСИС-а је толика, да су чак многи млади Немци конвертирали из хришћанства у ислам и кренули путем џихадизма.²⁵

Доласком миграната Немачка се суочила са повећаним бројем екстремистичких и терористичких напада који су мотивисани идеологијом исламизма. Субјекти исламистички фундираног екстремизма могу бити тек придошли мигранти који су се већ радикализовали на ратиштима у Сирији или Ираку; или они који већ имају дубоку кризу идентитета, а припадају другој, трећој или четвртој генерацији миграната, што указује да се нису интегрисали у немачки систем. Постоји још једна врста субјеката исламистичког екстремизма, а то су конвертити, који су углавном највиолентнији, и то из разлога додатног потврђивања свог идентитета.

Миграције су тек повод за интензивирање исламистичког екстремизма у Европи, док су узроци много дубљи. Наиме, корен проблема свакако можемо наћи у девастирању некадашњих поприлично добро уређених политичких система арапског света (попут Сирије, Ирака, Либије) и то захваљујући војним интервенцијама које су организовале земље Запада. Због тога и не треба да нас изненади изражен презир исламистичких екстремиста према свему ономе што репрезентује западни систем вредности.

Како насиље производи насиље, сасвим је логично што се одговор на исламистички мотивисан екстремизам јавио у виду екстремне деснице. Широак је дијапазон покрета, група, организација и партија које можемо ставити “под кишобран” немачке екстремне деснице. Треба имати у виду да екстремисти ове врсте постоје не само унутар парламента у коме се обично профилишу као “тврда десница” или антисистемске снаге, већ се њихов утицај посебно може видети у цивилном сектору у коме се јављају у разноврсним обличјима (од

²⁴ Више о узроцима сиријске кризе видети у: Стојадиновић, Миша; Манић, Михајло (2017): “Сиријска криза – узроци и последице”, *Српска политичка мисао*, бр. 2, стр. 153-167.

²⁵ Оно што се мало помиње у јавности јесте да се на сиријском и ирачком ратишту боре и они Немци који су на страни Курда (а против ИСИС-а).

неонацизма и неофашизма до квази-патриотских и евроскептичних форми). Истраживања фондације *Amadeu Antonio Stiftung*²⁶ су показала да су од 1990. године, када се Немачка ујединила, до данас, неонацисти у Немачкој убили 183 особе.²⁷ Немачка, иначе, због своје проблематичне прошлости из Другог светског рата, има доста програма и фондација које се боре против екстремне деснице.

Немачка војна обавештајна агенција МАД је у априлу месецу 2017. године објавила да постоји десничарски екстремизам²⁸ у војним структурама ове земље.²⁹ То је утицало да немачка министарка одбране Урсула фон дер Лајен откаже планирано путовање за САД, како би решила проблем са појавом екстремне деснице у редовима немачке војске. Иначе, нацистички симболи³⁰ су у Немачкој инкриминисани и кажњавају се затвором до три године.

Недавно је у Немачкој откривена и мрежа екстремно десничарских паравојних кампова за обуку, који су се налазили у шумама у Тирингу, Ерфурту и Гетингену. Осим оружја и дроге (на 14 локација), полиција је пронашла обиље пропагандног материјала, мобилне телефоне и компјутере. Међу ухапшеним лицима су се нашли и они појединци који су полицији одавно познати као припадници интернационалне екстремно десничарске мреже. У оквиру ових кампова је деловао и “Рајхбиргер” (Reichsbürger) покрет, за који је карактеристично да немачку државу сматра незаконитом, указујући на потребу постојања Рајха или Пруске.³¹ Овај екстремно десничарски покрет постоји деценијама у Немачкој³², да би сада постао озбиљна претња држави, због организовања завере и плана за рушење уставног поретка. Примарни непријатељи “Рајхбиргер” покрета су Јевреји, мигранти и полиција. Према проценама немачких обавештајних служби, “Рајхбиргер” покрет броји око 10 000 чланова, од којих 600 можемо сврстати у ред екстремних десничара.³³ Они подржавају и самопрокламованог “краља Немачке” Петера Фитзека (Peter Fitzek), који је 2012. године изградио своје “краљевство” на месту некадашње болнице у Саксонији-Анхалту.³⁴

Данас је тешко прецизно одредити укупан број екстремних десничара у Немачкој, јер су миграције свакако утицале на интензивирање неонацистичких

²⁶ Ова фондација је покренула значајан пројекат под називом “Фудбал против нацизма”.

²⁷ <http://www.amadeu-antonio-stiftung.de/eng/right-wing-extremism-in-germany-and-europe/right-wing-extremism-in-germany/>, 21.06.2017.

²⁸ У питању је 275 пријављених случајева. Ради се о војницима који су отворено форсирали поздрав “Зиг хајл”, што је иначе, оличење нацизма из Хитлеровог периода. Такође се јавио и проблем дискриминације војника који су имали имигрантско порекло.

²⁹ <http://www.reuters.com/article/us-germany-military-idUSKBN17B0KR>, 23.06.2017.

³⁰ Сем употребе симбола, немачко законодавство инкриминише и вербалне поздраве и гестикулацију, који се могу повезати са вредносним системом нациста.

³¹ Током 2104. године један од чланова је покушао да купи оружје АК-47, користећи при том, легитимацију која се водила на (непостојећу) “слободну територију Пруске”.

³² Сматра се да постоји од 80-их година 20. века.

³³ <https://www.thelocal.de/20170125/what-is-germanys-extremist-reichsburger-movement>, 25.06.2017.

³⁴ Ово “краљевство” се налази под тим именом на гугл-мапи, поседује сопствену валуту, банку и издаје пасоше својим “грађанима”.

и неофашистичких идеја. Према подацима из 2011. године у Немачкој је регистровано између 5000 и 5600 насилних неонациста, који су представници екстремно десничарске идеолошке опције.³⁵ Други подаци указују да је Немачка 2016. године регистровала 23 000 насилних екстремиста.³⁶ Међу екстремним десничарима последњих година посебно јачају “Аутономни националисти” (Autonome Nationalisten)³⁷, који представљају специфичан спој неонацистичке и левичарске идеологије. Од левнице су преузели неке од метода деловања, попут аутономног активизма, потом симболе³⁸, као и начин одевања. Сродне групе су се појавиле и у другим земљама (Пољска, Чешка, Румунија, Украјина и Грчка). Иако је немачка екстремно десничарска сцена изузетно богата и шаренолика, чињеница је да највећи утицај у овој сфери политике имају странка “Алтернатива за Немачку” (AfD - Alternative für Deutschland) и антиимигрантски покрет PEGIDA (Patriotische Europäer gegen die Islamisierung des Abendlandes).

AfD је поднела тужбу против Ангеле Меркел због “трговине људима” и отварања граница мигрантима са Блиског истока, позивајући се на члан 96 Кривичног закона. Ова странка је основана 2013. године, да би се поцепала 2015. године, када је на њеном челу остала Фрауке Петри, док је Бернд Луке напустио странку и основао нову под називом “Алијанса за напредак и обнову”. На конвенцији 2016. године, партија је усвојила антиисламску платформу. Интересантно је да ова странка има неке типично левичарске идеје, попут смањења пореза, унапређења здравственог система, веће материјалне помоћи за породице и сл. Залаже се за сарадњу са Русијом и противник је санкција које Европа намеће Русији, а као једну од значајних платформи, истиче антиглобализам. Исте године када је основана, AfD је на савезним изборима освојила 4,7 % гласова. Већ 2014. године је AfD освојила 7, 1 % гласова у Европском парламенту. У марту 2016. године AfD постаје парламентарна странка у осам немачких држава.

Лидерка ове партије, Фрауке Петри, сматра да све илегалне мигранте заједно са азилантима треба послати на острва³⁹ изван Европе, која би била под контролом УН.⁴⁰ Она је такође предлагала да се Савезна канцеларија за миграције трансформише у институцију која ће се бавити емиграцијама, са циљем протеривања свих илегалних миграната. Симболочно је што AfD одржава скупове и политичке говоре у истој кафани⁴¹ у којој је Адолф Хитлер 30-их година 20. века држао нацистичке говоре.⁴² Такође, ова партија се залаже и за уки-

³⁵ <http://www.spiegel.de/politik/deutschland/jahresbericht-2010-verfassungsschutz-warnt-vor-gegarnten-neonazis-a-771647.html>, 28.06.2017.

³⁶ <http://www.migrationpolicy.org/article/new-reality-germany-adapts-its-role-major-migrant-magnet?gclid=CIPH48OfhNUCFSlz0wodw94CKA>, 12.07.2017.

³⁷ Они су чак по популарности надјачали нацистички оријентисане скинхедсе.

³⁸ Мисли се на “иконографију” Че Геваре.

³⁹ Претпоставља се да су у питању пацифичка острва Нуру и Манус, на којима Аустралија организује кампове за мигранте које пресретне.

⁴⁰ <http://af.reuters.com/article/worldNews/idAFKCN1000LQ>, 22.03.2017.

⁴¹ У питању је кафана “Хофбројкелер” која се налази у Михнену.

⁴² Неки од чланова AfD су под истрагом због нацизма.

дање бурки и забрану изградње минарета у Немачкој, јер сматра да је то у супротности са европском (предоминантно) хришћанском цивилизацијом.

Програм AfD се базира на неколико кључних принципа:

1. Азил - сматрају да треба увести строже критеријуме приликом давања азила и да је интеграција више од пуког учења немачког језика. Противе се двојном држављанству.
2. Култура - немачка култура уместо мултикултурализма. Немачки језик је центар идентитета. Противе се шеријату – муслимани морају прихватити немачко право. Жене не смеју покривати цело лице у јавности.
3. Демократија - референдуми по швајцарском моделу. Директно бирање председника.
4. Европа - не сме да постане централизована, што подразумева враћање овлашћења националним државама. Против евра су и залажу се за повратак немачке марке, о чему ће народ одлучити на референдуму.
5. Правни систем и држава - оснажити државу јачањем полиције. Борба против организованог криминала и заштита немачких граница.
6. Спољна политика - гледа на НАТО искључиво као на одбрамбени савез. Немачка би требало да учествује у војним интервенцијама само под окриљем УН. Бољи односи са Русијом и јачање улоге ОЕБС-а су кључни принципи спољне политике. Јачање немачког суверенитета кроз сопствену армију, противи се европској армији.
7. Породица и деца - традиционални породични модел. Рад на повећању наталитета уместо довођења миграната. Подршка самохраним родитељима. Спречавање дискриминације мајки са пуним радним временом.
8. Однос према природи и пољопривреди - против ГМО. За конкуренцију, а мање субвенције. Заштита животне средине је приоритет.

PEGIDA⁴³ форсира паролу Wir Sind Das Volk (“Ми смо народ”), која се могла срести и код немачких нациста у прошлом веку. Као одговор на протесте PEGIDE, јављају се протести левичарски оријентисаних грађана, што све укупно узев, ствара велике проблеме за полицију која спечава сукобе. Према тврдњи оснивача овог покрета Луца Бахмана (Lutz Bachmann), постоје индиције да ће се PEGIDA из покрета трансформисати у партију која носи назив “Народна странка за слободу и директну демократију”, односно FDDV.⁴⁴ Главни предмет критике PEGIDE су имиграциони закони који подстичу насељавање муслиманског становништва у Немачкој. Присталице PEGIDE су протествовале и против предлога да се у време празника Божићне песме певају на арапском језику.⁴⁵

Ово су неке од најзначајнијих тачака које су представљене у оквиру 19 кључних захтева PEGIDE⁴⁶:

⁴³ PEGIDA је састављена од неонациста, хулиганских група, а међу њеним члановима се налазе и појединци са богатим криминалним досијеима.

⁴⁴ То је и природни след догађаја, с обзиром да је већина странака настала из покрета.

⁴⁵ http://zpravky.idnes.cz/nemecti-poslanci-vyzvali-k-zazpivani-muslimske-pisne-o-vanocich-pxy-/zahranicni.aspx?c=A141222_162716_zahranicni_ert, 26.03.2017.

⁴⁶ <http://www.menschen-in-dresden.de/wp-content/uploads/2014/12/pegida-positionspapier.pdf>, 21.03.2017.

- Инсистирање на правој интеграцији, а не само на фактичкој.
- Равномерна расподела миграната на целој територији ЕУ, а не само у Немачкој.
- Увођење азила по швајцарском или холандском моделу.
- Повећање финансијских средстава за полицију.
- Депортација илегалних миграната.
- Расподела имиграната дуж линија Швајцарске, Аустралије, Канаде или Јужне Америке.
- Заштита јудео-хришћанског система вредности који обележава европску културу.
- Против паралелног шеријатског судства. Треба поштовати само судове немачке државе.
- Против сваке врсте радикализма који је верски или политички мотивисан.

PEGIDA је веома брзо стекла популарност широм Европе, што је утицало да се створе њени под-огранци у Норвешкој, Шведској и Данској.⁴⁷

Данас је десничарски екстремизам заступљенији у источној Немачкој, у односу на њен западни део. Према полицијским статистикама, у 2016. години је извршено 23.500 кривичних дела која имају везе са десничарским екстремизмом, што је за 14,3 % више него ли у претходном периоду.⁴⁸ Половина ових кривичних дела је извршена на простору Источне Немачке, на чијој територији живи око 19 % немачке популације.⁴⁹ Нарочито је приметан пораст екстремизма десничарске идеолошке провенијенције у дистриктима Хајденау, Фрајтал, и Херенберг.

У наставку истраживања ћемо анализирати неке од најзначајнијих облика екстремне деснице који делују у цивилном сектору, а које су углавном под покровитељством AfD, NDP или PEGIDE.

1. *Identitäre Bewegung* (“Идентитетски покрет”) је настао у Француској 2012. године и врло брзо, захваљујући друштвеним мрежама, стекао популарност и у Немачкој. Основни циљ “Идентитетског покрета”, као што се може видети из његовог назива, јесте очување идентитета Немачке и контролисани улазак миграната. Нетрпељивост према мигрантима се углавном показује протестима и пропагандном кампањом путем медија. Сарађује са десничарском партијом “Алтернатива за Немачку”. Иако није масовни покрет (сматра се да их има око 400), поседује велики утицај на друштвеним мрежама и има велики број симпатизера.

2. *Ring nationaler Frauen* (“Круг националистичких жена”) је женски екстремно десничарски покрет, који потврђује чињеницу да су и жене утицајни поборници идеологије савремене деснице. Оне нису толико видљиве у јавности, попут мушкараца који прокламују ову идеологију, али снажно подржавају њен вредносни систем. “Круг националистичких жена” је тек огранак контроверзне “Националдемократске партије”, која шири све већи утицај међу женском популацијом.

⁴⁷ Недавно је оформљен је и сестрински покрет у Лајпцигу који носи назив LEGIDA.

⁴⁸ <https://www.thelocal.de/20170518/examining-why-right-wing-extremism-still-plagues-east-germany>, 26.06.2017.

⁴⁹ <https://www.thelocal.de/20170518/examining-why-right-wing-extremism-still-plagues-east-germany>, 26.06.2017.

3. *Anti-antifa* је још једна у низу екстремно десничарских група које делују унутар немачког цивилног друштва. Често се сукобљава са припадницима антифашистичког покрета, те полиција у таквим ситуацијама има пуне руке посла. *Anti-antifa* има посебну улогу у пружању правне и финансијске помоћи екстремистима који се кривично гоне.

4. *Der III Weg* (“Трећи пут”) је ванпарламентарна странка, основана 2013. године у Хајделбергу, која је од стране немачких државних органа оквалификована као екстремистичка и виолентна. Остварује значајну конекцију са странком NDP, а назив партије наводно указује на то да она не подржава ни капитализам, ни комунизам, већ себи ствара “трећи пут”. Проблем је у томе што је тај “трећи пут” проткан нацистичким и екстремистичким идејама, са доминантном ксенофобијом, што се у пракси и показало приликом напада на избегличке кампове.

Од изразито милитантних екстремно десничарских организација можемо издвојити *Widerstand West*, која је позната по WPM⁵⁰ и антисемитизму. Активна је и група *Pro Bewegung* која је антиисламистичка и чији је “кишобран”, као и код многобројних екстремних десничара, партија NDP.

Методи рада савремене екстремне деснице у Немачкој су вишеструки, попут, претње силом, принуде, притиска на мигранте, физичких напада итд., међу којима је најкарактеристичније подметање пожара у азилантским центрима. На пример, у граду Вора на југу Немачке су запаљене три зграде у којима су смештени азиланти, а у непосредној околини су исписивани кукасти крстови и расистичке поруке у виду графита.

Узимајући у обзир да ће мигранти и даље долазити, и да се сукоб на Блиском истоку у скорије време неће разрешити, можемо закључити да ће се ЕУ, а пре свега Немачка, и даље суочавати са исламистички фондираним екстремизмом. Као одговор на ову врсту безбедносне претње, логично је да ће јачати и екстремна десница, која, иако је била потиснута неколико деценија уназад, није у потпуности уништена након Другог светског рата. Као резултат сукоба ове две врсте екстремизма, можемо очекивати јачање државног ауторитета у свим сегментима немачког друштва, што ће свакако утицати на смањење људских права и слобода, а све са циљем заштите државних интереса и националне безбедности. На крају можемо поставити реторичко питање: Ко ће владати Немачком за неколико деценија?

⁵⁰ White Power Music (“музика беле моћи”).

Литература:

1. Bade, Klaus (2003) *Migration in European history*, Blackwell Pub., Malden
2. Vukčević, Dejana, (2010): "Bezbednosna politika EU u savremenoj teoriji međunarodnih odnosa", *Srpska politička misao*, br.1
3. Despotović, Ljubiša (2011): *Geopolitika identiteta*, Logos, Bačka Palanka; Kultura polisa, Novi Sad
4. Đorić, Marija (2017): "Migrantska kriza kao generator desničarskog i islamističkog ekstremizma u Evropi", *Politička revija*, br. 1
5. Đorić, Marija, (2012): „Teorijsko određenje ekstremizma“, *Kultura polisa*, br. 17.
6. Đorić, Marija (2014): *Ekstremna desnica: međunarodni aspekti desničarskog ekstremizma*, Nauka i društvo Srbije, Beograd
7. Lee, Everett (1966): "A theory of migration", *Demography*, br. 3
8. Spielvogel, Jackson (2015): *Western civilization*, Cengage Learning, Stamford
9. Stojadinović, Miša; Manić, Mihajlo (2017): "Sirijska kriza – uzroci i posledice", *Srpska politička misao*, br. 2
10. Fassmann, Heinz; Musil, Elisabeth (2014): *Conceptual framework for modeling longer term migratory. labour market and human capital processes*, Universität Wien, Wien
11. Fassmann, Heinz; Reeger, Ursula (2012): "Old emmigration countries in Europe. The concept and the empirical examples", *European Immigrations. Trends, Structure and Implications*, Amsterdam University Pres, Amsterdam

Интернет:

1. <https://www.iom.int/news/mediterranean-migrant-arrivals-reach-101417-2017-2353-deaths>
2. <https://www.euractiv.com/section/central-europe/news/orban-hungary-has-no-big-issue-with-eu-it-has-a-problem-with-soros/>
3. http://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Population_structure_and_ageing
4. https://www.destatis.de/EN/PressServices/Press/pr/2016/07/PE16_246_12421.html;jsessionid=7A55FBA914157B7029B01E4B554512B0.cae1
5. <https://cis.org/Immigrants-United-States>
6. <http://www.migrationpolicy.org/article/new-reality-germany-adapts-its-role-major-migrant-magnet?gclid=CIPH48OfhNUCFsIz0wodw94CKA>
7. <http://www.euractiv.rs/eu-prioriteti/2754-svaki-peti-graainin-nemake-stranog-porekla>,
8. <https://sputniknews.com/europe/201704281053100872-german-migrant-crisis>
9. https://twitter.com/MarcusPretzell?ref_src=twsrc%5Etfw&ref_url=http%3A%2F%2Fwww.blic.rs%2Fvesti%2Fsvet%2Fdesnicari-napali-merkelovu-kancelarko-vase-ruke-umrljane-su-krvlju-neduznih-nemaca%2Fwww.blic.rs%2Fvesti%2Fsvet%2Fdesnicari-napali-merkelovu-kancelarko-vase-ruke-umrljane-su-krvlju-neduznih-nemaca%2F5xqf2hz,
10. <http://www.amadeu-antonio-stiftung.de/eng/right-wing-extremism-in-germany-and-europe/right-wing-extremism-in-germany/>,
11. <http://www.reuters.com/article/us-germany-military-idUSKBN17B0KR>
12. <http://www.menschen-in-dresden.de/wp-content/uploads/2014/12/pegida-positionspapier.pdf>
13. <https://www.thelocal.de/20170518/examining-why-right-wing-extremism-still-plagues-east-germany>

IMPACT OF CONTEMPORARY MIGRATIONS ON DEVELOPMENT OF EXTREMISM IN GERMANY

Summary: Contemporary migration crisis has generated two dominant forms of extremism – Islamist and right-wing extremism. Islamic-funded extremism is a consequence of wars in the Middle Eastern and North African region that have lead towards “the great migration of people”. When arriving to the European continent, migrants carry along with themselves a new culture, religion, tradition and value system, but also a new security problem, given the fact that a certain number of extremists tend to infiltrate themselves among them. As a reaction to Islamist-motivated extremism, emerges the extreme right-wing, which has a vigilant attitude towards the European value system. Having in mind that, for migrants, Germany is the most desirable destination in Europe, we may assume that this country will have to face significant security challenges in the future that will, above all, refer to the conflict between Islamist and right-wing extremists. Even though economic theories provide us with a prognosis that the arrival of a great number of migrants will bring Europe and Germany an economic prosperity, they keep forgetting the security problems such as extremism, terrorism and organized crime, which often arrive hand-in-hand with contemporary migrations.

Key words: migrations, migration crisis, extremism, extreme right-wing, Islamist extremism, Germany, Europe, terrorism, security

БОЈАН С. МАРИЋ*
Републички фонд за
здравствено осигурање
Крагујевац

УДК 327(4):327(497.11+430)

Прегледни рад
Примљен: 22.11.2017
Одобрен: 17.01.2018
Страна: 57-74

УТИЦАЈ САВЕЗНЕ РЕПУБЛИКЕ НЕМАЧКЕ НА ПРОЦЕС ЕВРОПСКИХ ИНТЕГРАЦИЈА РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ

Сажетак: Основни задатак овог рада је да утврди у којој мери СР Немачка (Bundesrepublik Deutschland), као држава која захваљујући снази своје економије представља најутицајнију чланицу Европске уније, утиче на процес европских интеграција Републике Србије. Liderство СР Немачке у оквиру функционисања савремене ЕУ, огледа се и у њеном утицају на процес проширења европског блока. Након политичких промена из октобра 2000. године Србија континуирано следи политику европских интеграција, која је уз извесне застоје, проузроковане једностраним проглашењем косовске независности током 2008. године, остала њен главни спољнополитички „кредо“. Како све државе Западног Балкана, укључујући и Србију теже пуноправном чланству у ЕУ, процес европских интеграција представља везивно ткиво између њих и моћне Немачке.

Србији је на путу до пуноправног чланства у ЕУ потребан снажан савезник на том путу. Побољшање политичких и економских односа Србије и Немачке, као најснажније државе ЕУ, омогућило би лакше остварење тог циља. Немачка је више пута недвосмислено поновила став да све државе Западног Балкана, укључујући и Србију, заслужују европску перспективу, тако да је на нашој политичкој елити да се избори да та подршка буде снажнија и да резултира бржим напредовањем Србије у оквиру процеса евроинтеграција. Колико је јак утицај Немачке на целокупан процес проширења ЕУ, Србија се на најбољи начин уверила током децембра 2011. године, када је званични Берлин, незадовољан активностима Србије у погледу укидања њених институција на подручју њене јужне покрајине, онемогућио да Србија добије статус државе кандидата за чланство у ЕУ.

Кључне речи: Република Србија, СР Немачка, Европска унија, спољна политика, европске интеграције, проширење ЕУ, Косово

Уводна разматрања

Период од завршетка Другог светског рата па до поновног уједињења Немачке, које је извршено 1990. године, посматра се као период у току којег је

* bojan.erdoglija@gmail.com

Немачка била окренута себи, односно јачању своје економије и модернизацији друштва на унутрашњем плану, док је на спољнополитичком плану њен главни циљ био помирење са суседним државама и њена рехабилитација на међународној позорници. Како су током хладноратовског периода бивша Југославија и СР Немачка припадале различитим идеолошким блоковима, тако су се и њихови билатерални односи одвијали у оквиру хладноратовске парадигме. СР Немачка је свој спољнополитички курс усмерила ка интеграцији у западни систем вредности, док је Југославија, иако комунистичка држава, успевала да води балансирану спољну политику, оличену у сарадњи и са Западом и Истоком. Период од поновног немачког уједињења до данашњих дана одсликава једну нову Немачку, знатно ангажованију у међународним пословима. Остварењем полувековног сна о спајању Западне и Источне Немачке у једну државу немачког народа, родила се држава која је по економској снази и броју становника, који је износио близу 78 милиона, представљала најмоћнију државу тадашње Европске економске заједнице. Тако оснаженој Немачкој прилика за повратак на „велика врата“ у светску политику пружила се управо на простору бивше Југославије, што је њена дипломатија спремно дочекала (Пророковић, 2015: 182).

Док је немачки народ био још опијен слављем поводом поновног уједињења, „тамни облаци“ надвијали су се над Европом, имајући у виду да су 1991. почели ратови за југословенско наслеђе. СР Немачка је од почетка југословенске кризе била значајно укључена у њено разрешење. Кроз учешће у раду „Мировне конференције о Југославији“ (International Conference on Former Yugoslavia)¹, која је на предлог Савета министара тадашње ЕЕЗ-е формирана 27. августа 1991. године, СР Немачка показала је да ово подручје за њу има важан геополитички значај. Учешћем у раду тела, које је имало за циљ да се оконча први сукоб на европском континенту након завршетка Другог светског рата, СР Немачка је на најбољи могући начин демонстрирала своју нараслу моћ. Признањем независности две југословенске републике, Хрватске и Словеније, 19. децембра 1991. године, а које је ступило на снагу 15. јануара 1992. године, потом учешћем са четири чланице Савета безбедности Уједињених нација (САД, Русија, Велика Британија и Француска) у формирању Контакт-групе (Contact Group) 1994. године, као мултилатералног оквира, састављеног од представника пет сила, који је имао за циљ окончање крвавих сукоба на подручју југословенске државе, закључно са учествовањем у агресији НАТО савеза над СР Југославијом 1999. године, СР Немачка је била свеprisутни политички актор у разрешењу југословенске слагалице.

Током агресије на СР Југославију, дипломатски односи двеју држава су прекинути. Успостављени су поново након тзв. петооктобарских политичких промена у Србији 2000. године. За грађане Србије, посебно шокантна била је улога Немачке у агресији из 1999. године, с обзиром да на то да се радило о

¹ Више о раду „Мировне конференције о Југославији“ видети у: Лучка Дејан (2013): “Крај СФРЈ и Арбитражна комисија Мировне конференције о Југославији“, Годишњак студената, година И, 2/2013, Правни факултет Источно Сарајево, 102-123.

првом учешћу немачких војних снага у ратним операцијама након Другог светског рата, као и то што је она извршена без одобрења Савета безбедности УН-а. Парадокс је да је одлуку о учествовању СР Немачке у агресији на Југославију, заједно са другим државама НАТО пакта, донела „црвено-зелена“ коалиција, формирана од политичких партија које су баштиниле антимилиитаристичку безбедносну доктрину. Под вођством канцелара Герхарда Шредера (Gerhard Fritz Kurt Schröder), СР Немачка је прекршила табу политичке „културе уздржаности“, која је развијана у Немачкој од завршетка Другог светског рата, као једини разуман одговор на разорне последице које је оставио за собом покушај „Трећег рајха“ да покори Европу (Baumann, Gunther, 2001: 4-5). Иако СР Немачка, упркос проактивном приступу југословенској кризи, није успела да се позиционира као одлучујућа сила у светлу њеног разрешења, деведесете године су означиле њен велики повратак на ове просторе. Активно учествујући у доношењу спољнополитичких одлука које су имале за тематику питање југословенског наслеђа, СР Немачка послала је јасну поруку да је веома заинтересована за овај регион.

Ако је двадесети век био век у којем су два стара европска народа била често на супростављеним странама, период који је пред Србијом нуди могућности за нову еру у односима са Немачком. Како у савременој политици нема трајних пријатељстава, као ни непријатељстава, у интересу Србије је да односе са једном од најјачих економија данашњице постави на рационалне основе, које би уважавале њене националне интересе. Нашавши се у последњој деценији двадесетог века на супростављеној страни у односу на хладноратовске победнике, делом из геополитичких разлога на које није могла да утиче, делом из неадекватног поимања глобалних политичких струјања која су се преламала на увек трусни регион Балкана, Србија је упловила у нови миленијум принуђена да редифинише своје односе са западним блоком, укључујући и Немачку. Са девастираном привредом и друштвом које је било у приличном заостатку у односу на захуктали ток глобализације, време које је било пред Србијом неизоставно је захтевало осмишљавање нове спољне политике и темељну модернизацију друштва. Европске интерације су се чиниле као једини могући пут ка луци спаса за једну државу исцрпљену ратовима и свеопштом кризом друштва. Таквој Србији, јачање билатералних односа са једном Немачком било је неопходно, имајући у виду њен нарастајући утицај у оквиру ЕУ и међународним пословима, а тај циљ једино је могао да се оствари кроз процес европских интеграција.

Нови спољнополитички приоритети Србије и обнова дипломатских односа са Немачком

Након тзв. петооктобарских политичких промена, које су се догодиле у јесен 2000. године, Србија је почела да своју спољнополитичку агенду оријентише према Бриселу. Нова власт сматрала је да нови спољнополитички циљеви Србије морају бити утемељени на придруживању ЕУ и НАТО савезу, разви-

јању билатералних односа са другим светским силама, као и мукотрпном и лековитом процесу помирења са својим суседима, као предуслову изградње стабилног региона.² До одређеног ревидирања спољнополитичке доктрине дошло је усред одређених турбуленција, попут потребе за дефинисањем судбине државне заједнице Србије и Црне Горе, као и избијањем косовског питања у први план. Народна скупштина Републике Србије усвојила је 25. децембра 2007. године „Резолуцију о заштити суверенитета, територијалног интегритета и уставног поретка Републике Србије“, којом је проглашена војна неутралност Србије као самосталне државе, имајући у виду да је Црна Гора иступила из заједничке државе након референдума одржаног маја 2006. године. Како је могућност прикључења било којем војном савезу остављена једино путем референдума, а да су притом грађани били изразито негативно настројени према Северноатлантском војном савезу, придруживање овом савезу је за дужи период стављено *adakta*.

Придруживање Србије Европској унији остало је примарни спољнополитички циљ Србије и поред поменутих измена у спољнополитичкој концепцији Србије оличених у усвајању Резолуције о војној неутралности државе. „Резолуција о придруживању Европској унији“, коју је Народна скупштина усвојила 14. октобра 2004. године поставила је темеље политике европских интеграција Србије. У самом тексту резолуције стоји следеће: „потврђује се да је убрзани улазак Републике Србије, као чланице државне заједнице Србија и Црна Гора, у пуноправно чланство у Европској унији и приступање Партнерству за мир, стратешки и национални циљ, којем ће у будућем раду Народна скупштина Републике Србије давати пуну и сталну подршку“ (Резолуција о придруживању Европској унији, 2004).

У првим годинама након петооктобарских промена српске политичке елите су у значајној мери испољавале спремност ка унапређењу односа са СР Немачком. Међу њима била је раширена свест да је за даљи напредак Србије у процесу евроинтеграција подршка моћне Немачке и те како важна. Главни подстицај унапређењу српско-немачких односа долазио је од стране тадашњег српског премијера и лидера Демократске странке, др Зорана Ђинђића. На обликовање његових политичких ставова у великој мери утицала је чињеница да је био немачки ђак, имајући у виду да је Ђинђић 1979. године докторирао на познатом немачком Универзитету Констанц (Konstanz) на тези „Проблеми утемељења критичке теорије друштва“ код једног од најзнаменитијих европских филозофа друге половине двадесетог века, Јиргена Хабермаса (Jürgen Habermas). Захваљујући тој чињеници и одличном знању немачког језика, Ђинђић је имао разгранате контакте са немачком политичком и пословном елитом. Ђинђићев сусрет са тадашњим канцеларом Немачке Герхардом Шредером, који се догодио 9. марта 2001. године у Берлину, убрзо након формирања српске владе 25. јануара исте године, представљао је први сусрет између највиших

² Видети у: *Ekspozicija Gorana Svilanovića, saveznog ministra za inostrane poslove u Saveznoj skupštini SR Jugoslavije*, Beograd, 2001, у: *Spoljna politika Srbije: strategije i dokumenta*, ur. Nataša Dragojlović, Stanislav Sretenović, Dragan Đukanović i Dragan Živojinović, Evropski pokret u Srbiji, Beograd, 2011, 286–311.

представника српске и немачке владе након петооктобарских промена у Србији. Посета Ђинђића Немачкој изазвала је велику пажњу водећих немачких медија, а немачка влада је обећала чврсту подршку Србији на њеном европском путу, као и подршку у решавању економских проблема. Ова фаза у српско-немачким односима, заснована на ентузијазму српског премијера и која је трајала до његовог гнусног убиства 12. марта 2003. године, представљала је „фазу помирења и поновног успостављања блиских политичких односа две земље“ (Прибићевић, Миљуш, 2012: 413).

Након убиства премијера Ђинђића српско-немачки односи наставили су да се одвијају трајекторијом коју су поставили српска влада и премијер Ђинђић након промена из 2000. године. На политичком плану дошло је до стабилизације билатералних односа, док су економски односи наставили свој узлазни тренд започет у првим годинама након петог октобра. Интензивирани економски односи између двеју држава рефлектовали су се у појачаној инвестиционој активности Немачке на тржишту Србије, као и расту спољнотрговинске размене. До захлађења у билатералним односима између двеју држава дошло је након што је немачка савезна влада међу првим државама, тачније као 11-та држава у свету, а као 4-та у оквиру Европске уније, 20. фебруара 2008. године признала једнострано проглашену независност Косова. Као одговор на такав став Немачке, српска влада је повукла свог амбасадора на консултације на период од шест месеци.

Доласком на власт проевропске коалиције предвођене Демократском странком у јулу 2008. године долази до отопљавања у односима са СР Немачком. Одлуком донетом августа 2008. године о враћању амбасадора др Огњена Прибићевића у Берлин, српска влада послала је јасну поруку да не жели да угрози основе билатералних односа са Немачком, које су постављене током првих година 21. века. У складу са својом проевропском агендом, на основу које су тријумфовали на изборима, демократе и њихови коалициони партнери залагали су се за наставак евроинтеграционих процеса Србије. Како је почетни период нове владе коинцидирало са европском финансијском кризом, а при чему је растао утицај Немачке у оквиру ЕУ, захваљујући њеној привредној снази и финансијској стабилности, све је указивало на то да ће јачати и улога Немачке у светлу процеса проширења европске породице. Самим тим, улога Немачке у обликовању европског пута Србије постајала је све важнија.

Западни Балкан и Немачка у процесу европских интеграција

Званичници Европске уније су појам Западни Балкан у неформалном контексту почели да користе од 1997. године. У званичним документима, посебна Радна група при Савету министара ЕУ, која се бавила овим простором, почела је да овај појам уноси у Гласник ЕУ у другој половини 1998. године. Појам је у потпуности заживео међу бирократијом ЕУ на самиту у децембру 1998. године. Након почетне употребе у светлу „постконфликтног менаџмента ЕУ“ (Гајић, 2012: 88), појам Западни Балкан означава напоре ЕУ да читав про-

стор бивше Југославије буде под евроинтеграцијским „кишобраном“, као начина изградње мирног и просперитетног региона. ЕУ је пошла од премисе да, уколико би читавом региону Западног Балкана била понуђена европска перспектива, историјски антагонизми између народа региона могли би да се потисну у циљу изградње стабилних и просперитетних друштава.

Западном Балкану, умањеном за Словенију и Хрватску, које имају статус пуноправних чланица ЕУ, придодата је Албанија. За Западни Балкан све више се користи крилатица „бивша СФРЈ, минус Словенија и Хрватска, плус Албанија“. Укључивањем Албаније у западнобалканску групу, ЕУ је желела да пошаље поруку да свим државама региона нуди европску перспективу, која представља најбољи начин за пацификацију једног историјски турског подручја. Западни Балкан, са пет држава које обухвата (Србија, Црна Гора, Босна и Херцеговина, Македонија, и Албанија), простире се на површини од 209. 000 km² и на њему живи близу 20 милиона становника. Читав простор Западног Балкана налази се на „раскрсници путева“, при чему Србија заузима кључно место, као држава која се налази у средишту читавог Балкана. Иако многи сврставају и Хрватску у регион Западног Балкана, аутор рада се ограничио на ових пет држава, имајући у виду да је Хрватска постала чланица ЕУ 1. јула 2013. године, као и због отклона хрватских политичких елита и јавног мњења према овом појму.

Геополитички утицај СР Немачке, као најјаче европске економије и лидера ЕУ, расте и на подручју Западног Балкана, пре свега, кроз процес европских интеграција. Захваљујући својој економској снази, Немачка постаје незаобилазан фактор у оквиру система одлучивања ЕУ, који се односи и на процес проширења уније. Имајући у виду да су државе региона истакле пуноправно чланство у ЕУ као свој примарни спољнополитички циљ, јасно је да Немачка у великој мери утиче на даљи наставак процеса европских интеграција ових држава и обликовање њихових спољних политика. Пример суседне Хрватске на најбољи начин илуструје колико је важно имати подршку моћне Немачке у процесу евроинтеграција. Хрватски пут према Бриселу значајно је био олакшан немачком потпором, имајућу у виду да је Хрватска у поновно уједињеној Немачкој имала савезника од самих почетака југословенске кризе. У складу са тим, Немачка и даље врши јак утицај на Хрватску.

У односу СР Немачке према Западном Балкану може да се направи извесна аналогија у њеном постављању према средњоевропским државама с почетка деведесетих година претходног века. За Немачку је будућност држава средње Европе, након збацивања комунистичких „окова“, неизоставно лежала у њиховом укључењу у евроинтеграцијске процесе. На тај начин, Немачка би била окружена стабилним и економским државама, са којима би нарочито могла да динамизира економску сарадњу. Показало се да су све државе средње Европе постале пуноправне чланице ЕУ, а да је јака економска повезаност користила како овим државама, тако и Немачкој. Немачке компаније значајно су инвестирале на овим тржиштима, а ове државе су тиме доста добиле на пољу модернизација својих привреда (Вајес, et. al. 2012: 16-17). Када је реч о државама Западног Балкана немачка спољна политика залаже се за преписи-

вање „средњоевропског рецепта“, садржаног у гледишту да је државама Западног Балкана место у европској породици. Давањем потпоре овим државама на њиховом европском путу, а имајући у виду утицај СР Немачке на данашњу ЕУ, несумњиво да би растао њен геополитички утицај у овим државама, чиме би лакше реализовала своје геополитичке интересе на овим просторима.

Као четврта светска економија, која је на овим просторима присутна кроз дужи временски период, природно је да СР Немачка, у новом геоекономском руху, има изражену амбицију да буде активан политички чинилац на овим просторима и у данашње време. За Немачку је питање стабилности региона од великог значаја, с обзиром на то да је свесна географског положаја Западног Балкана, његовог економског потенцијала, безбедносног контекста, као и све израженијих миграционих тенденција, које се масовно одвијају преко тзв. „Балканске руте“. Захваљујући процесу европских интеграција, економској и културној пенетрацији на простору Западног Балкана, немачка спољна политика може реализовати своје интересе на овим просторима.

Највиши представници СР Немачке више пута недвосмислено су поновили став да све државе Западног Балкана, укључујући и Србију, заслужују европску перспективу, тако да је на нашој политичкој елити да се избори да та подршка буде снажнија и да резултира бржим напредовањем Србије у овире процеса евроинтеграција. За Србију је од изузетног значаја да интензивира билатералне односе са државом која представља најјачу европску економију, као и најмногљуднију државу ЕУ. Сагледавајући процес европских интеграција наше државе, као и утицај саме Немачке на њихов даљи даљи ток, немачки фактор додатно добија на значају.

На иницијативу немачке канцеларке Ангеле Меркел (Angela Dorothea Merkel), у Берлину је 28. августа 2014. године одржана конференција о Западном Балкану, симболично у години у којој је обележен век од избијања Великог рата. Уз немачку канцеларку, конференцији су присуствовали највиши политички представници Албаније, Босне и Херцеговине, Хрватске, Косова*, Македоније, Црне Горе, Србије, Словеније, Аустрије, Француске, као и представници Европске комисије. Конференцију о Западном Балкану отворио је немачки министар привреде и енергетике Зигмар Габријел (Sigmar Gabriel). Након конференције у Берлину 2014. године, Друга конференција посвећена Западном Балкану одржана је у Бечу 27. августа 2015. године, док је трећа одржана у Паризу 4. јула 2016. године. Најављено је да ће четврта конференција бити одржана у италијанском граду Трсту током јула месеца 2017. године.

На конференцији одржаној у Берлину демонстрирана је снажна посвећеност изградњи мирног и просперитеног региона Западног Балкана, као и европској будућности његових држава. Како су поред представника Европске комисије, конференцији присуствовали највиши политички представници Немачке, Француске, Италије и Аустрије, била је очигледна њихова изражена заинтересованост за овај регион у односу на остале чланице ЕУ. Конференција је одржана у склопу шире дипломатске иницијативе, познате под називом Берлински процес, која је имала за циљ да сузбије раст евроскептицизма у државама региона, као и да охрабри проевропске владе у региону да наставе са по-

литиком евроинтеграција и реформама у друштву. У мандату актуелне Европске комисије, којој мандат истиче 2019. године, не планира се примање ниједне државе кандидата у редове ЕУ. О томе најбоље сведоче изјаве председника Европске комисије Жан-Клод Јункера (Jean-Claude Juncker) и других високих европских званичника. У складу са тим, Немачка је као држава покретач Берлинског процеса желела да се тај вакуум надомести сарадњом држава региона у заједничким развојним и инфраструктурним пројектима, потпомогнутим издашним дотацијама из европског буџета за период од 2014. до 2020. године. На тај начин, Западни Балкан остаје у геополитичкој орбити ЕУ, чиме се маргинализује утицај других великих сила које имају сопствене геополитичке интересе на овим просторима, а државе региона би тај период требало да искористе за модернизацију и јачање капацитета државе на свим пољима.

Без обзира на то ко чини владајућу већину у Немачкој, међу њеним политичким естаблишментом присутан је континуитет у подршци политици проширења ЕУ. Последње промене у немачкој савезној влади, које су се догодиле након парламентарних избора одржаних 2013. године, када су уместо либерала социјалисти постали мањински партнер демохришћана, нису су се одразиле на промену овог става. Поред владајућих демохришћана и социјалдемократа, и друге две немачке парламентарне групације, из редова Зелених и Левице, такође, подржавају процес проширења ЕУ. Либерали, који су се после последњих избора нашли ван парламента, деле исте ставове када је реч о политици европских интеграција са етаблираним немачким политичким организацијама, што представља једну од константи њихове спољне политике. Тренутно најјача ванпарламентарна партија у Немачкој, Алтернатива за Немачку, једина представља озбиљнију политичку снагу која испољава секептицизам у погледу поменутих процеса. Алтернатива се чак залаже и за одржавање референдума на којем би Немци могли да се изјасне у погледу пријема нових чланица у окриље ЕУ. Како ће Алтернатива за Немачку готово сигурно постати нова парламентарна странка након парламентарних избора који су заказани за јесен 2017. године, несумњиво је да ће политичари из њених редова парламентарну говорницу искористити за профилисање својих политичких ставова и по питању проширења ЕУ (Adenahr, Tögholfer, 2015: 31, f. 60).

Важна улога у политици европских интеграција СР Немачке прописује се њеном парламенту. Појачана активност немачког Бундестага у оквиру процеса проширења ЕУ и улоге Немачке у истом процесу своје корене има у одлуци савезног Уставног суда донетој 2009. године, који је Бундестагу доделио већу улогу у европским пословима. То се нарочито односи на „отварање и затварање преговора о приступању и допуне уговора, дајући законодавним телима – чак и политичким групама – нови утицај и, сходно томе, интерес за стварно вођење преговора“ (Ibid. 29). На основу „Уговора о сарадњи између Савезне владе и немачког Бундестага по питањима која се односе на ЕУ“ (Gesetz über die Zusammenarbeit von Bundesregierung und Deutschem Bundestag in Angelegenheiten der Europäischen Union), усвојеног 4. јула 2013. године, детаљније је приказана улога Бундестага у европским интеграцијама.³ У погледу

³ Видети у: *Gesetz über die Zusammenarbeit von Bundesregierung und Deutschem Bundestag in Angelegenheiten der Europäischen Union*, Bundesministerium der Justiz und für Verbraucherschutz, https://www.gesetze-im-internet.de/bundesrecht/euzbbg_2013/gesamt.pdf

отварања преговора са државама кандидатима, савезна влада би требало да са Бундестагом усагласи заједнички став, пре него што са таквим ставом изађе пред Савет министара ЕУ или Европски савет. Ипак, савезној влади остављено је дискреционо право да, иако је дужна да уважи мишљење Бундестага, може самостално да доноси одлуку супротну изнетом мишљењу Бундестага, за коју сматра да је важна за спољну, као и политику европских интеграција државе.

За разлику од водећих немачких политичара, немачки грађани испољавају приличну дозу скептицизма према пријему нових чланица у редове ЕУ. Финансијска криза са којом се унија суочава већ неколико година представља један од главних узрока за овакав став немачких грађана. Резултати истраживања, које је за потребе немачке фондације Корбер (Körber) урадила маркетиншка компанија TNS Infratest Policy Research у октобру 2016. године на тему Европе и немачке спољне политике, у коме је учествовао 1001 пунолетан становник Немачке, показали су да већина грађана, тачније њих 64 % сматра непожељним проширивање ЕУ новим чланицама, док га 34 % сматра пожељним (Aktuelle Europa-Umfrage: Zweifel oder Zuversicht, 2013). У складу са тим, за немачке грађане приоритет је да се унија прво изнутра консолидује, пре него што се питање проширења постави на дневни ред. Додатни разлог скептицизму представља чињеница да нове европске придошлице, које се примљене у последњим фазама проширења ЕУ нису оправдале указано поверење, при чему се показало да њихови капацитети нису у рангу модерних европских држава. Очигледан пример представљају Румунија и Бугарска, чије форсирано примарње у редове ЕУ 2007. године има више геополитичку компоненту, него компоненту утемељену на чврстом испуњавању копенхашких услова.

Фактор Косова и Метохије у процесу европских интеграција Србије и немачка улога

Предвиђања да ће улога Немачке расти у оквиру процеса евроинтеграција Србије показала су се исправним у току 2011. године. Приликом посете немачке канцеларке Меркел српској престоници у августу 2011. године на видело су изашле разлике у погледу решавања косовског питања између двеју држава. Највећа тачка неслагања у разговору између српског председника Бориса Тадића и немачке канцеларке Меркел односила се на будућност институција на северу Косова које су биле под контролом српске владе, а не приштинских структура. Мучна атмосфера која је владала приликом сусрета између Меркелове и Тадића у августу 2011. године, показала је на најбољи могући начин колико су удаљене позиције двеју држава у погледу судбине Косова. Управо је немачко незадовољство приступом Србије у погледу демонтаже тих институција био разлог зашто Србија није у децембру 2011. године добила статус државе кандидата за чланство у ЕУ.

Након само три месеца од постављања препреке Србији на путу добијања статуса кандидата, Немачка је ревидирала свој тврди став у погледу напретка Србије на њеном европском путу. Повод је представљао договор између

Београда и Приштине о регионалном представљању и интегрисаној контроли административних прелаза. Пристанак Београда да приштинске делегације у регионалним структурама уместо Косово/УНМИК буду представљене под именом Косово уз фусноту, као и потписивање техничког протокола којим се уређује функционисање административних прелаза између Београда и Брисела са једне, као и Приштине и Брисела са друге стране, омогућило је да Немачка да „зелено светло“ за европску кандидатуру Србије.⁴ Иако је Србија начинила извесне уступке у погледу своје косовске политике, сасвим сигурно ти уступци нису били на линији немачких очекивања из 2011. године о укидању српских институција на северу Косова. Разлоге немачког попуштања треба тражити у постизању компромиса са њеним европским партнерима, који су сматрали да Србија заслужује статус кандидата, као и бојазни да би на таласу незадовољства политиком условљавања према Србији, у светлу њених евроинтеграција, на власт могле доћи националистичке снаге које би могле променити спољно-политички курс Србије. Како је Србија добила статус кандидата за ЕУ 1. марта 2012. године, док су парламентарни избори у Србији расписани 13. марта исте године, неминовно се намеће корелација између ова два догађаја.

Догађаји који су се односили на европску кандидатуру Србије и њену косовску политику, показали су да ће даљи напредак Србије у оквиру евроинтеграција у све већој мери бити одређен косовском загонетком. „Моменат Меркел био је пресудан у експлицитном повезивању процеса приступања Србије у ЕУ са односима Србије и Косова, за које се до тада чинило да представљају два одвојена колосека“ (Adenahr. Tögholfer, 35).⁵ Ако се успешна сарадња са Хагом чинила као једини специфичан услов за европски пут Србије у односу на остале државе које су, такође, свој спољнополитички брод усмериле ка Бриселу, пред Србијом су се указивала нова искушења у виду очувања њене прокламоване косовске политике и даљег напретка у процесу евроинтеграција.

У току 2013. године дошло је до динамизирања дијалога између Београда и Приштине. Водећи се реал-политиком и жељом да сачува виталне националне интересе на Косову, српска влада одлучила је да са представницима привремених институција у Приштини потпише „Први споразум о главним принципима нормализације“, познатији као Бриселски споразум. Споразум је потписан 19. априла 2013. године у Бриселу. Разговори који су се одвијали у Бриселу између представника двеју страна и који су претходили потписивању споразума били су статусно неутралног карактера, не доводећи у питање решеност владе да не призна једнострано проглашену независност Косова. Влада је наредила министарствима, посебним организацијама и службама владе да предузму потребне мере и активности ради примене споразума, као и да наставе примену већ постигнутих договора и споразума са представницима привремених институција самоуправе на Косову и Метохији. „Први споразум о главним принципима нормализације“ између Београда и Приштине потписан је

⁴ Текст споразума којим су утврђени принципи регионалног представљања Приштине, као и интегрисаног управљања административним прелизима видети у: *Договор о регионалном представљању и сарадњи*, Влада Републике Србије, <http://www.srbija.gov.rs/kosovo-metohija/index.php?id=168200> датум приступа 08.05.2017. године

под окриљем ЕУ, чиме је српска влада послала јасну поруку да решење косовског проблема једино види у оквиру европске политике. Немачка савезна влада поздравила је овај споразум, што је значајно допринело попуштању тензија у односима између двеју држава.

Захваљујући оствареном напретку у дијалогу између Београда и Приштине, који је од стране европских званичника препознат као спремност Србије да буде конструктиван фактор стабилности у региону, у Бриселу је 21. јануара 2014. године одржана Прва међувладина конференција између Србије и ЕУ, чиме је означен почетак приступних преговора на политичком нивоу. Од добијања статуса кандидата до почетка приступних преговора прошло је близу 2 године, иако је „Комисија истовремено са давањем статуса кандидата Србији 2012. године, могла предложити и датум заказивања почетка преговора о чланству са Србијом“ (Недељковић, 2015: 263). Вреди истаћи да је Немачка последња чланица ЕУ која је дала пристанак за започињање преговора ЕУ са Србијом, тек након што се уверила да је Србија у довољној мери посвећена имплементацији Бриселског споразума. „Зелено светло“ Немачке утицало је да Европски савет у децембру 2013. године донесе позитивну одлуку за Србију у светлу њеног процеса евроинтеграција. Тадашњи председник Европске комисије Жосе Мануел Барозо (José Manuel Durão Barroso) истакао је да међувладина конференција између ЕУ и Србије представља „ново поглавље у односима и велики успех“ (Одржана прва међувладина конференција између Србије и Европске уније, 2016). Бриселски споразум нарочито је апострофиран од стране Бароза, који је, по његовом мишљењу, понео епитет историјског.

У епицентру политичког спора између Србије и ЕУ налази се управо питање Косова, као „омче око врата“ у погледу српских путештвија ка Бриселу. Како пет од 28 чланица ЕУ није признало једнострано проглашену независност Косова, а то су Грчка, Румунија, Шпанија, Кипар и Словачка, пре свега како би спречиле сецесионистичке процесе на територијама својих држава, а делом из разлога који се тичу поштовања међународног права, очигледно је да ни сама ЕУ нема конзистентан став по питању судбине Косова. За Србију је отежавајућа околност чињеница да су сецесију њене јужне покрајине признале економски најмоћније и политички најутицајније државе ЕУ, међу њима и Немачка, а од којих у великој мери зависи напредак Србије у процесу европских интеграција. Питање Косова и Метохије не само да је препрека у остваривању бржег напретка Србије ка породици европских народа, већ је и камен спотицања у грађењу јачих билатералних односа између Србије и Немачке, с обзиром на то да је за Србију Косово и Метохија једна од две њене Уставом дефинисане покрајине, поред северне покрајине Војводина, као и део непроцењиве културно-религијске баштине, док је с друге стране - резолутна подршка Немачке тзв. косовској независности неупитна. Наредне године донеће пред Србију нова искушења у погледу перспективе процеса њених евроинтеграција и решавања косовског проблема, који су оличени у неугодној позицији између Сциле у виду сиренског зова евроинтеграција, као и Харибде у виду борбе за очување Космета у свом саставу, на шта је обавезује властити Устав. Мудром политиком морали би да избегнемо судбину Турске и Македоније, чији процес европских интеграција је блокиран већ једну деценију.

Поглавље 35 као „алфа и омега“ српског путовања ка ЕУ

Током прве међувладине конференције између Србије и ЕУ, дефинисан је Преговарачки оквир ЕУ за преговоре са Србијом. Преговарачки оквир означава суштину и принципе које држава кандидат мора да испуни како би стекла статус пуноправне чланице ЕУ. Учешћем у процесу преговарања са ЕУ, Србија се обавезала да ће да усвоји правне тековине (*acquis communautaire*) уније, рашчлањене у 35 тематских поглавља. Косовско питање ће у великој мери одредити цео ток преговора, имајући у виду да је Преговарачким оквиром било предвиђено да прво поглавље, које ће бити отворено између Србије и ЕУ, буде поглавље 35, посвећено управо том питању. Поглавље број 35, под називом „општи послови“, током преговора између ЕУ и других држава, било је резервисано за питања која се нису стриктно могла подвести под било коју област, док ће у случају Србије имати искључиво косовску димензију. Поред уобичајених услова које државе кандидати морају да испуне у погледу испуњавања копенхашких критеријума⁶, напредак Србије на европском путу може бити успорен уколико евробирографија процени да Србија не чини довољно напора у нормализацији односа са Косовом.

У тачки 23. Преговарачког оквира у делу о принципима на којима се заснивају преговори, а у корелацији са Косовом и Метохијом, стоји следеће: **„Напредак преговора зависиће од континуираног ангажовања Србије, у складу са условима Процеса сарадње и придруживања, у циљу видљивог и одрживог унапређења односа са Косовом“** (Преговарачки оквир Европске уније за Србију, 2014). По свему судећи, поглавље 35 одредиће у великој мери процес европских интеграција наше државе. Такође, преговарачким оквиром одређено је да се преговори између Србије и ЕУ односе на територију Србије без Косова, док ће Косово, као ентитет који има сопствени политичко-правни систем, самостално трасирати свој европски пут. Такозвано Косово и Европска унија потписали су Споразум о стабилизацији и придруживању у Бриселу крајем октобра 2015. године.

Од одржавања Прве међувладине конференције између Србије и ЕУ, па до отварања првих преговарачких поглавља требало је да прође скоро 2 године. У оквиру Друге међувладине конференције између ЕУ и Србије, одржане 14. децембра 2015. године у Бриселу, отворена су 2 од укупно 35 преговарачких поглавља - Поглавље 32 о финансијском надзору и Поглавље 35 о нормализацији односа Београда и Приштине. Отварању првих преговарачких по-

⁵ Под критеријумима из Копенхагена мисли се на услове за чланство у ЕУ. Реч је о три услова: политичким, економским и правним. Услови су:

Политички - стабилност институција које осигуравају демократију, владавину права, поштовање људских права и заштита мањина;

Економски - постојање функционалне тржишне привреде, способне да се носи с притиском конкуренције и тржишним снагама унутар Уније;

Правни - способност преузимања обавеза чланства, укључујући приврженост циљевима политичке, економске и монетарне уније.

Критеријуми из Копенхагена називају се још и приступни критеријуми (услови).

главља претходила је права „драма“ у погледу немачког амандмана на нацрт преговарачке платформе посвећене косовском питању. Немачка је у изради овог амандмана имала здружну подршку Холандије и Велике Британије. По речима Марка Ђурића, директора Канцеларије за Косово и Метохију која функционише у оквиру српске владе, на Србију се овим амандманом извршио огроман притисак у погледу њеног даљег напретка у евроинтеграцијама и решавања косовског чвора: „Тачно је да се де југе, односно формално правно не тражи признање Косова, али ми нисмо наивни и ако вам неко тражи, а у нацрту платформе се види да се тражи укидање свих наших привремених органа, престанак финансирања наших институција...“ (Ђурић: Не тражи се формално признање, али нисмо наивни; Дитман: Немачка не тражи да признате Косово, 2015). Ђурић је и упозорио да, уколико се напредак Србије у процесу евроинтеграција континуирано условљава уступцима на штету српских националних интереса у погледу Космета, Србији се „смеши турски сценарио о европским интеграцијама без краја, зато што ту постоје услови које је немогуће испунити“. Немачки амбасадор у Србији Аксел Дитман (Axel Dittmann), оповргао је наводе српских званичника да Немачка од Србије тражи признање независности Косова. „Познато је да се Немачка унутар Европске уније залаже да, између осталог, поглавље 35 у преговорима Србије о чланству у Европској унији буде отворено сада. Неосноване су изјаве да ЕУ или Немачка од Србије у том контексту тражи признавање Косова. Нема додатних услова“. (Исто).

За премијера Александра Вучића, српски интерес састојао се у заштити виталних националних интереса на Косову, уз истовремено очување тешком муком успостављених билатералних односа са Немачком на солидним основама. „Пре ћу отићи из Владе Србије, него да покварим пријатељство са Немачком“ (Вучић поручио Путину: Стратешки циљ Србије је ЕУ, 2015). Тон унапређењу односа између двеју држава од 2012. године, када су напредњаци постали доминантна политичка снага у Србији, диктира управо Вучић. Између Вучићеве намере да Србију што више приближи Немачкој и Ђинђићевог ослањања на Немачку током његовог кратког и трагично завршеног премијерског мандата, може да се направи озбиљна аналогија. Како тврди Горан Весић, политичар који је сарађивао и са Ђинђићем и Вучићем: „Ђинђић је први политичар после Милана Стојадиновића који је окренуо Србију према Немачкој, као најјачој земљи ЕУ. Вучић је то као политичар такође разумео. Он и Ђинђић су реал-политичари.“ (Горан Весић: Тадић је хтео да расходује Ђинђићев BMW, 2017). Последњи сусрет између Вучића и Меркелове, иначе њихов 10. по реду, који је одржан 14. марта 2017. године, потврдио је посвећеност српског премијера јачању билатералних односа са Немачком, као и подршку немачке канцеларке Србији у процесу евроинтеграција.

Немачко дисциплиновање Хрватске

Након отварања првих преговарачких поглавља између Србије и ЕУ у виду поглавља 32 и 35 у току 2015. године, у току 2016. године Србија је отво-

рила још 4 нова поглавља. На Трећој међувладиној конференцији између ЕУ и Србије која је одржана 18. јула 2016. године у Бриселу, донета је одлука о отварању два нова поглавља: Поглавље 23 - Правосуђе и основна права и Поглавље 24 - Правда, слобода и безбедност. Четврта међувладина конференција између ЕУ и Србије, одржана 13. децембра 2016. године, резултирала је отварањем Поглавља 5 – Јавне набавке, као и Поглавља 25 - Наука и истраживање. Српска делегација, на челу са премијером Вучићем, очекивала је да Србија на овој конференцији отвори и Поглавље 26 – Култура и образовање, али је отварање овог поглавља блокирала Хрватска. У току 2016. године суседна Хрватска је у више наврата покушавала да успори процес европских интеграција Србије. Разлози оваког хрватског става углавном су везани за грађански рат који се водио на територији Хрватске. Ипак, до отварања поглавља посвећеног култури и образовању, као и новог Поглавља 20, посвећеног предузетништву и индустријској политици, дошло је 27. фебруара 2017. године приликом одржавања Пете међувладине конференције између ЕУ и Србије. До сада је укупно отворено осам поглавља, при чему су Поглавља 25 и 26 привремено затворена, обзиром да у овом областима не постоје заједнички критеријуми ЕУ за усклађивање поменутих поглавља.

Почетком 2016. године Хрватска је заступала став да Србија не би требала да отвори поглавље 23, посвећено владавини права, а које се сматра једним од најзначајнијих, имајући у виду да кроз њега држава кандидат усклађује свој правни систем са европским, у циљу изградње модерне државе засноване на владавини права. У понашању Хрватске на видело су изашли сви „костури из ормана“ који оптерећују савремене српско-хрватске односе, а међу српским јавним мњењем и државним врхом појавио се страх да би Хрватска константно могла да омета Србију током њеног европског пута. У „омекшавању“ хрватског става до изражаја је дошла улога Немачке, која је осудила понашање хрватских представника, подсетивши да је и сама Хрватска вапила за помоћи од стране утицајних чланица ЕУ, када је Словенија покушавала да демонстрира моћ над њом у току њеног процеса евроинтеграција. Током 2008. године, Словенија је блокирала европски пут Хрватске, због недефинисане границе у Пиранском заливу.

Кроз речи председника Одбора за европске послове Бундестага, Гинтера Крихбаума (Gunther Krichbaum), најбоље је приказан став Немачке по питању намере Хрватске да успори ток европских интеграција Србије: „Надам се да ће Хрватска попустити. Они би требало да се сете како је њима пружена помоћ када су били у сличној ситуацији и да је Хрватска обећала европским партнерима да неће стварати такве блокаде. А то је, видимо, ипак урадила“ (Nemamo razumevanja za hrvatsku blokadu, 2016). Изгледа да су хрватски властодршци одлучили да није у њиховом интересу да „љуте“ једног од покровитеља њихове независности и промотера европских интеграција. Одређени проблеми између Србије и Хрватске свакако постоје, попут границе на Дунаву, положаја националних мањина, повратка расељених, различитог виђења надлежности суда за ратне злочине у Београду, као и питање културног блага Српске православне цркве, које је током грађанског рата склоњено у Србију.

Оквир за решавање ових проблема требало би да се тражи у оквиру дијалога двеју суседних држава, а никако у форми ултиматума при чему једна чланица ЕУ користи своју позицију за уцењивање суседне државе кандидата. Ако су Немачка и Француска, које су у периоду од 1871. до 1945. године водиле три страшна рата, успеле да заједничким снагама ударе темеље једном од најуспешнијих пројеката у историји Европе, Србија и Хрватска имају обавезу према новим нараштајима да, давањем нове димензије у њиховим билатералним односима, узму учешћа у изградњи мирног и просперитетног региона. У складу са мишљењем експерата који су учествовали на конференцији посвећеној 20-шњици успостављања дипломатских односа између двеју држава, „односи Србије и Хрватске представљају стожер односа на Балкану и утичу на односе у целом региону, а предуслов за решавање проблема Београда и Загреба су трајно помирење и превазилажење наслеђа прошлости“ (Односи Србије и Хрватске утичу на односе у целом региону, 2016).

Закључак

Савезна Република Немачка представља државу без које је у овом тренутку тешко замислити решење било којег важнијег европског питања. Као држава чији је удео у претходној години износио преко 7 % у светској трговини (трећи светски извозник и увозник), несумњиво је да савремена Немачка „убира“ плодове глобализације на ефикасан начин. Са уделом од 1/5 у укупном бруто-домаћем производу Европске уније, представља њену најјачу економију. Активирањем члана 50. Лисабонског уговора⁷, Велика Британија је и званично покренула двогодишњу процедуру раздруживања са ЕУ. Напуштањем ЕУ од стране друге најмногољудније државе и државе која представља другу по снази економију у оквиру њених сводова, немачка улога у стабилизацији и јачању кохезије унутар породице европских народа додатно добија на значају. Утицај Немачке, као најјаче европске економије и лидера ЕУ, расте и на Балкану, пре свега, кроз процес европских интеграција.

Како све државе Западног Балкана, укључујући и Републику Србију теже пуноправном чланству у ЕУ, процес европских интеграција представља везивно ткиво између њих и моћне Немачке. Имајући у виду да и немачки званичници континуирано заступају став да читав регион Западног Балкана заслужује европску перспективу, као начин за миран и просперитетан развој друштава које и дан данас осећају последице сукоба насталих у оквиру ратова за југословенско наслеђе, тако су и њихови интереси подударни са интересима

⁷ Лисабонски уговор ступио је на снагу 1. децембра 2009. године. Уговор је заменио Европски устав, који је одбачен на референдумима у Француској и Холандији 2005. године. Уговором је извршена реорганизација европских институција, укључујући увођење функције председника Европског савета и шефа дипломатије ЕУ (Високи представник за спољну политику и безбедност). Такође, уговором је ојачана улога европског парламента у законодавном процесу, као и утврђена квалификована већина у савету ЕУ. ЕУ је ступањем на снагу овог акта стекла међународни правни субјективитет.

регионалне политичке елите, као и интересима већине становништва које данашњу ЕУ, и поред одређених социјалних и економских проблема са којима се унија суочава, посматра као узор како би њихова друштва требало да изгледају у будућности.

Након политичких промена из октобра 2000. године Србија континуирано следи политику европских интеграција. Пуноправно чланство у породици европских народа представља примарни спољнополитички циљ наше државе. Од прве Ђинђићеве владе, формиране у духу поменутих промена, па до тренутне, предвођене Александром Вучићем, српске политичке елите покушавале су придобити подршку „економског супер-стара“ Европе у контексту бржег напредовања српског брода ка Бриселу. Колико је јак утицај Немачке на целокупан процес проширења ЕУ, Србија се на најбољи начин уверила током децембра 2011. године, када је званични Берлин, незадовољан активностима Србије у погледу укидања њених институција на подручју њене јужне покрајине, онемогућио да Србија добије статус државе кандидата за чланство у ЕУ. Биће потребно пуно дипломатске умешности са наше стране како бисмо сачували наше виталне националне интересе на Косову и Метохији и наставили путем европских интеграција, а да не доживимо судбину Македоније и Турске, чије су европске интеграције већ деценију заустављене (Македонија је добила статус кандидата 2005. године, а Турска је започела преговоре исте године). Такође, притисак који је Немачка извршила на суседну Хрватску током 2016. године, која је покушала да осујети отварање одређених преговарачких поглавља између Србије и ЕУ, на најбољи начин показује колико је за Србију важно јачање билатералних односа са Немачком. Србија је уз помоћ Немачке наставила свој европски пут, у складу са прокламованим ставом Меркелине владе и водећих немачких политичких партија да читав регион Западног Балкана заслужује европску перспективу.

Иако током садашњег мандата Европске комисије који истиче 2019. године проширења уније на нове државе неће бити, на српском државном врху је да продубљивањем односа са моћном Немачком и на таласу њене подршке покуша да свој примарни спољнополитички циљ оствари у току наредног мандата комисије, односно у периоду од 2019. до 2024. године. Имајући у виду да постоји позитиван тренд у економским односима између двеју држава, како у погледу већег присуства немачких компанија на нашем тржишту, тако и у погледу раста обима спољнотрговинске размене, самим тим значај Србије расте у немачким политичким круговима, обзиром на испреплетеност немачке политике и привреде, што се позитивно одражава на процес евроинтеграција наше државе.

Литература:

1. Adenahr, Cornelius, Tögholfer, Theresia (2015): „Germany“ in: Rosa Balfour and Corina Stratulat (eds.): EU member states and enlargement towards the Balkans, *EPC Issue Paper* NO. 79, 29-41.
2. „Aktuelle Europa-Umfrage: Zweifel oder Zuversicht?“ Körber Foundation, October 2016, Hamburg, http://www.koerber-stiftung.de/fileadmin/user_upload/koerber-stiftung/redaktion/handlungsfeld_internationale-verstaendigung/pdf/2016/europa-survey_brochure.pdf, 02.05.2017.
3. Baumann, Rainer, Hellmann, Gunther (2001): „Germany and the Use of Military Force: 'Total War', the 'Culture of Restraint', and the Quest for Normality“, *German Politics*, Volume 10 2001 - Issue 1, 1-32.
4. Bajec, Jurij, et. al. (2012): *Srpsko- nemački odnosi: stvarno i moguće*, Friedrich Ebert Stiftung, Beograd.
5. *Dogovor o regionalnom predstavljanju i saradnji*, Vlada Republike, <http://www.srbija.gov.rs/kosovo-metohija/index.php?id=168200> 05.05.2017.
6. „Đurić: Ne traži se formalno priznanje, ali nismo naivni; Ditman: Nemačka ne traži da priznate Kosovo“, *Večernje novosti*, <http://www.novosti.rs/vesti/naslovna/politika/aktuelno.289.html:571886-Djuric-Ne-trazi-se-formalno-priznanje-ali-nismo-naivni-Ditman-Nemacka-ne-trazi-da-priznate-Kosovo> , 06.05.2017.
7. *Ekspoze Gorana Svilanovića, saveznog ministra za inostrane poslove u Saveznoj skupštini SR Jugoslavije*, Beograd, 2001, u: *Spoljna politika Srbije: strategije i dokumenta*, (ur): Nataša Dragojlović, Stanislav Sretenović, Dragan Đukanović i Dragan Živojinović, Evropski pokret u Srbiji, Beograd, 2011.
8. *Gesetz über die Zusammenarbeit von Bundesregierung und Deutschem Bundestag in Angelegenheiten der Europäischen Union*, Bundesministerium der Justiz und für Verbraucherschutz, https://www.gesetze-im-internet.de/bundesrecht/euzbbg_2013/gesamt.pdf 01.05.2017.
9. Gajić S. Aleksandar (2012): „Zapadni Balkan u savremenom političkom diskursu“, *Nacionalni interes*, Godina VIII, vol. 15, broj 3, 9-34.
10. „Goran Vesić: Tadić je hteo da rashoduje Đinđićev BMW“, *Večernje Novosti*, <http://www.novosti.rs/vesti/naslovna/politika/aktuelno.289.html:645863-Goran-Vesic-Tadic-je-hteo-da-rashoduje-Djindjicev-BMW>, 08.05.2017.
11. Lučka, Dejan (2013): „Kraj SFRJ i Arbitražna komisija Mirovne konferencije o Jugoslaviji“, *Godišnjak studenata*, godina I, 2/2013, Pravni fakultet Istočno Sarajevo, 102-123.
12. Nedeljković, Stevan (2016): *Normalizacija odnosa između Srbije i Kosova i Metohije u uslovima globalizacije*, doktorska disertacija, Univerzitet u Beogradu Fakultet političkih nauka.
13. „Nemačka: Nemamo razumevanja za hrvatsku blokadu“, Sputnik, <https://rs-lat.sputniknews.com/evropa/201604151104892133-krihbaum-hrvatska-blokada/>, 09.05.2017.
14. „Odnosi Srbije i Hrvatske utiču na odnose u celom regionu“, *Večernje novosti*, <http://www.novosti.rs/vesti/naslovna/drustvo/aktuelno.290.html:636820-Odnosi-Srbije-i-Hrvatske-uticu-na-odnose-u-celom-regionu>, 10.05.2017.
15. „Održana prva međuvladina konferencija između Srbije i EU“, Kancelarija za evropske integracije, <http://www.seio.gov.rs/src/vesti/651/189/335/detaljnije/odrzana-prva-medjuvladina-konferencija-izmedju-srbije-i-eu/> , 06.05.2017

16. *Pregovarački okvir Evropske unije za Srbiju*, Beogradski centar za bezbednosnu politiku, <http://www.bezbednost.org/Svi-dokumenti/5702/Pregovaracki-okvir-Evropske-unije-za-Srbiju.shtml> 07.05.2017.
17. Pribičević, Ognjen, Miljuš, Brano (2012): „Izazovi i perspektive nemačke spoljne politike”, *Međunarodna politika*, Vol. LXIV, br. 4, Beograd, 403-424.
18. Proroković, Dušan (2015): *Geopolitika Srbije*, JP „Službeni glasnik“, Beograd.
19. *Rezolucija o pridruživanju Evropskoj uniji*, Službeni glasnik Republike Srbije, Beograd, broj 112/04.
20. „Vučić poručio Putinu: Strateški cilj Srbije je EU“, N 1, <http://rs.n1info.com/a100500/Vesti/Vucic-o-prijateljstvu-s-Nemackom.html>, 08.05.2017.

THE IMPACT OF THE FEDERAL REPUBLIC OF GERMANY ON THE EUROPEAN INTEGRATION PROCESS OF THE REPUBLIC OF SERBIA

Summary: The main task of this study is to determine to what extent the FR Germany (Bundesrepublik Deutschland), as a country that, owing to the strength of its economy, represents the most influential member of the European Union, affects the process of european integration of Serbia. The Federal Republic of Germany represents the country without which is at this point difficult to imagine a solution of any of the more important european issues. The leadership of the FR Germany within the functioning of the contemporary EU is reflected in its influence on the process of enlargement of the european family. The highest representatives of the FR Germany on several occasions unequivocally reiterated the view that all countries of the Western Balkans, including Serbia, deserve a european perspective. Since all the countries of the Western Balkans, including the Republic of Serbia, seek full membership in the EU, the process of european integrations is the connective tissue between them and the powerful Germany.

After the political changes in October 2000, Serbia has continuously followed the policy of european integration, which, with some delays, caused by the unilateral declaration of independence of Kosovo during 2008, has remained its primary foreign policy goal. On the path of full membership in the EU, Serbia needs a strong ally along this path. Improving political and economic relations between Serbia and Germany, as the strongest EU country, would make it easier to achieve this goal. How strong the influence of Germany in the whole process of enlargement of the EU actually is, Serbia was convinced in the best way during December 2011, when the official Berlin, dissatisfied with the activities of Serbia regarding the abolition of its institutions in Kosovo, prevented Serbia from obtaining the candidate status for membership in the EU. Although during the current mandate of the European Commission, which expires in 2019, the Union enlargement to the new countries will not happen, it is up to the Serbian state leadership to, by deepening relations with the mighty Germany and on the wave of its support, attempt to achieve their primary foreign policy goal during the next mandate of the Commission, that is, in the period from 2019 to 2024.

Key words: Republic of Serbia, FR Germany, European Union, foreign policy, european integrations, enlargement of the EU, Kosovo

ВЛАДИМИР ТОДИЋ*

Управа за сарадњу са црквама и
верским заједницама

УДК 94(947.7):94(497.1+497.2)“19“

Прегледни рад
Примљен: 21.11.2017
Одобрен: 12.01.2018
Страна: 75-91

МАКЕДОНИЈА У РЕГИОНАЛНИМ ПОЛИТИКАМА САВЕЗНЕ РЕПУБЛИКЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ И БУГАРСКЕ ДЕВЕДЕСЕТИХ ГОДИНА 20. ВЕКА

Сажетак: Рад се бави односима Савезне Републике Југославије и Бугарске са Македонијом након проглашења њене независности 1991. године. У уводном делу приказана је хронологија југословенско-бугарских односа у вези са македонским питањем у доба социјализма. Стварање независне Републике Македоније до њеног међународног признања (1991-1993. године) веома је утицало на ново регионално позиционирање свих околних држава, где је у великој мери постојала координација југословенске и грчке спољне политике. Са друге стране, Бугарска је била прва држава која је признала независност Македоније из спољнополитичких, идентитетских и безбедносних разлога, с обзиром на страх од ширења ратног пожара ка њеним границама. На основу рада види се да је међународна политика Македоније често била под утицајем и унутрашњих фактора. Такође, анализа указује и на незадовољство званичних кругова у Београду и Софији због немогућности утицаја на македонски државни врх у вези са распадом СФРЈ и национално-језичким питањима идентитета које је отварала Бугарска.

Кључне речи: Македонија, Бугарска, СРЈ, Милошевић, Глигоров, регионална политика

Македонско питање у односима социјалистичке Југославије и Народне Републике Бугарске

Након завршетка Другог светског рата отпочела је блиска сарадња социјалистичке Југославије са владом Отечественог фронта у Бугарској која је од септембра 1944. године окренула оријентацију државе на страну савезничке коалиције. Лидери две земље Јосип Броз Тито и Георги Димитров разматрали су и питање југословенско-бугарске федерације, која је, између осталог, требало да стави тачку на историјска и национална питања око Македоније. Влада Бугарске у то време признавала је постојање македонске нације, док је у Пиринској Македонији омогућила одржавање наставе, штампање књига и изда-

* vladimir.todic@vere.gov.rs

вање новина на македонском језику.¹ Десети пленум БРП² одржан августа 1946. године донео је одлуку о праву македонског народа да се уједини у своју федералну јединицу у оквиру Југославије. У Пиринској Македонији је децембра исте године одржан попис по којем је у том делу Бугарске живело око 160 хиљада Македонаца, тј. 64% укупног броја становника, док су се преостали изјаснили као Бугари или Помаци.³ Резолуција Информбироа 1948. године довела је до редифиниције става бугарских комуниста у односу на македонско питање. Георги Димитров је јула 1948. године критиковао партијски врх и себе због „слепог поверења“ у југословенску политику преко које су „скопски учитељи и књижари водили антибугарску политику“. Бугарски партијски врх зауставио је „принудне процесе насилне македонизације“, али је оставио могућност да се становништво у Пиринској Македонији „слободно изјашњава о својој националности“.⁴ Јачање Стаљиновог притиска на Југославију огледао се и у неким концепцијама Информбироа за стварање уједињене Македоније, а током 1952. године бугарски министар спољних послова Владимир Поп-Томов оптуживао је југословенски врх за прозападну политику и по македонском питању.⁵

Отопљавање односа између СССР и Југославије након Стаљинове смрти утицали су и на убрзано побољшање југословенско-бугарских односа. Након смене простаљинистичког бугарског премијера Влка Червенкова, током априла 1956. године југословенска парламентарна делегација посетила је Софију први пут после осам година, а том приликом бугарско Народно собрание изразило је жељу да се опет успостави блиска сарадња „каква и треба да буде између братских социјалистичких држава“.⁶ Први секретар БКП Тодор Живков обавестио је југословенску делегацију да Бугарска наставља са „политиком Георги Димитрова према македонском питању“, да би децембра 1956. године нови попис у Пиринској Македонији показао да око 179 хиљада становника изјаснило као Македонци, а око 94 хиљаде као Бугари.⁷ Живков је током 1962. године донео одлуку да се промени политика према македонском питању након писма упућеног ЦК КПСС у којем је навео да „Скопље води денационализаторску политику“, односно да Југославија негира постојање Бугара у Македонији, да би на пленуму ЦК БКП марта 1963. године осудио дотадашњу пар-

¹ Петрановић, Бранко (1990): *Историја Југославије (1918-1988)*, књига III, Нолит, Београд, стр. 191-192.

² Бугарска радничка партија (БРП), од краја 1948. године Бугарска комунистичка партија (БКП), прим. В.Т.

³ Калинова, Евгения (2010): Балканската политика на Бугарија – предизвикателствата от Запад и от Југ (1944-1989) у: *Изследвания по история на социализма в Бугарија*, Фондация „Фридрих Еберт“, Софија, стр. 718. У бугарској историографији доминантан је став о наметању македонског идентитета највећем броју становника Пиринске Македоније на попису 1946. године преко спровођења директиве из врха БРП.

⁴ Исто, стр. 722-723.

⁵ Исто, стр. 724.

⁶ Vogetić, Dragan, Kovačević, Slobodanka (2003): *Hronologija jugoslovenesko-bugarskih odnosa 1878-2003*, Jugoistok XXI, Beograd, str. 129-130.

⁷ Ангелов, Веселин (1996): Политиката на БКП по македонския въпрос (јули 1948 - 1956), *Исторически преглед*, № 5, Софија стр. 104-105.

тијску политику у Пиринској Македонији чије је целокупно становништво означео као „део бугарске нације“.⁸ Доласком на власт Леонида Брежњева Живков из Москве добијао савете да буде опрезан у отварању „македонске теме“ у билатералним односима са Југославијом. Македонски партијски лидер Крсте Црвенковски је 1967. године тражио од Живкова да призна постојање македонске нације у Пиринској Македонији што је шеф бугарске партије избегао.⁹ Влада СФРЈ уложила је почетком 1968. године промеморију бугарском амбасадору у Београду поводом обележавања дана „Санстефанске Бугарске“ где се „македонски народ приказивао као бугарски“, уз оцену да се тиме „потхрањују територијалне тежње према интегралним деловима Југославије“.¹⁰ Седамдесетих година владе две земље потписују неколико споразума о унапређењу привредне и културне сарадње, али без приближавања ставова око македонског питања. Живков је 1978. године понудио југословенској страни да се потпише споразум о неповредивости граница „без услова и одлагања“, али је југословенска влада одбацила бугарски предлог као покушај да „југословенска влада одустане од свог става да у Бугарској живи македонска национална мањина“.¹¹

Улога бугарске окупационе војске у Другом светском рату, војске Отечественог фронта у ослобађању Југославије као и устанак у Македонији били су 1981. године тема оштрог напада високог партијског функционера Светозара Вукмановића-Темпа на мемоаре члана Политбироа БКП Цоле Драгојчеве о чему је бугарска амбасада у Београду детаљно информисала званичну Софију.¹² Македонски научни ауторитети у исто време оптуживали су БКП да је „у свега четрдесет година четири-пет пута установљавала, мењала, обнављала свој курс и стратегију према македонском питању“.¹³ Посете Живкову од стране југословенског министра унутрашњих послова Станета Доланца 1983. године и председнице владе Милке Планинц годину дана касније нису донеле значајније помаке око питања македонске мањине у Бугарској и бугарске мањине у Југославији.¹⁴ Демонстрације на Косову, успон Слободана Милошевића, а посебно политичка, економска и социјална ситуација у СР Македонији били су често тема реферата чланова Политбироа ЦК БКП крајем осамдесетих година. На конгресу Савеза комуниста Македоније (СКМ) децембра 1989. године поново је отворено питање права македонске мањине у Пиринској Македонији, али и „непризнавања, асимилације и денационализације“ Македонаца у Албанији и Грчкој.¹⁵ Пад Тодора Живкова и почетак демократ-

⁸ Калинова, 2010: 734-736.

⁹ Исто, стр. 740.

¹⁰ Архив Југославије, фонд СИВ-а 130, фасцикла 615, архивска јединица 169 (АЈ, 130-615-169)

¹¹ Bogetić, Kovačević, 2003: 129-130

¹² Интервју на Светозар Вукмановић –Темпо, изљчено по Титоградската телевизија по повод спомените на Цола Драгојчева по македонскиј вѣпрос Документален сборник *Македонскиј вѣпрос в ъългаро-југославските отношения 1968-1989*, част 2, Софија 2012, стр. 167-172.

¹³ Милосавлевски, Славко (1997): *Дијалектика развоја македонске националне свести*, Службени лист СРЈ, Београд, стр. 36.

¹⁴ Bogetić, Kovačević, 2003:155-156.

¹⁵ Информација от К. Шаламанов, съветник в Българското посолство в Белград, за провеждането на 10. Конгрес на СК на Македония, част 2, Документален сборник *Македонскиј вѣпрос в ъългаро-југославските отношения 1968-1989*, Софија 2012, стр. 597-600.

ске трансформације Бугарске није донео значајније новине у односима две земље, а све до распада Југославије њена дипломатија безуспешно је покушавала да утиче на бугарску страну око признања статуса македонске мањине. На састанку премијера Марковића и Луканова у Нишу 1990. године, још једном су избегнута су национална питања, а две земље договориле су развој економске сарадње.¹⁶

СРЈ и Бугарска у односу на проглашење независности Републике Македоније и њено међународно признање

Први вишестраначки избори у Македонији 1990. године показали су концепцијске разлике међу странкама у вези са позицијом ове републике у југословенској федерацији. Реформисани комунисти (СКМ-ПДП, касније СДСМ) залагали су се за очување Југославије на основу одлука АВНОЈ-а на принципу самосталности и равноправности република. Најјача опозициона партија ВМРО-ДПМНЕ Љупча Георгиевског била је за независну Македонију која има право да приступи конфедералној Југославији.¹⁷ Резултати гласања донели су релативну победу националистичке ВМРО-ДПМНЕ, али су кључни договори око формирања власти постигнути између вођа реформисаних комуниста Кире Глигорова и либерала Стојана Андова. Глигоров је у парламенту изабран за председника Македоније, Андов за председника парламента, да би у марту 1991. године била формирана експертска влада са челу са економистом и академиком Николом Кљусевом. Истовремено је консензусом свих парламентарних странака усвојена Декларација о суверености Социјалистичке Републике Македоније (СРМ) која је дефинисала кључне позиције републике у контексту распада југословенске државе.¹⁸ Македонски председник активно је учествовао заједно са председницима осталих југословенских република у преговорима око будућности Југославије. Глигоров је заједно са председником Председништва БиХ Изетбеговићем понудио компромисну платформу о „асиметричној конфедерацији“ због супростављених концепција политичких лидера Србије са једне и Хрватске и Словеније са друге стране, али она није прихваћена.

Мисије америчког државног секретара Џејмса Бејкера, као и „тројке“ из Европске заједнице (ЕЗ) предвођене луксембуршким министром спољних послова Жаком Посом у јуну 1991. године због једностраног проглашења независности Словеније и Хрватске отвориле су међународни дипломатски интервенционизам у циљу спречавања ратних сукоба у Југославији. Брионска де-

¹⁶ Банчев, Бисер (2008): Бугарија и Југославската криза (1989-1995), *Анамнеза*, год. 3, кн. 3, Софија, стр. 167.

¹⁷ Георгиевски, Љупчо (2012): *Тоа сум јас*, Лекс легис, Велес, стр. 30-32.

¹⁸ Димитров, Ангел (2011): *Раждането на една нова држава. Република Македонија меѓу југославизма и национализма*, Академично издателство Проф. Марин Дринов, Софија, стр. 108. У Декларацији је истакнуто да ће се савезни закони примењивати на територији СРМ само уколико нису у колизији са републичким, али и да ће Македонија остварити „своја суверена права“ уколико односи и Југославији буду угрожавали позицију СРМ.

кларација под покровитељством ЕЗ из јула 1991. године о тромесечном мораторијуму на независност Словеније и Хрватске била је сигнал и за формално отварање питања независности Македоније. Киро Глигоров је у исто време посетио Турску, што је била његова прва посета иностранству од избора за председника СР Македоније.¹⁹ Македонско Собрање изгласало је референдум о независности након бурне скупштинске дебате августа 1991. године у којој су многи посланици ВМРО-ДПМНЕ заговарали „хрватски сценарио“ изласка из Југославије уз бојазан њиховог партијског шефа Љупча Георгијевог да „референдум можда и неће успети“. Након уверавања Глигорова да ће „независност бити изгласана у високом проценту“, парламент је прогласио одржавање референдума са три гласа против.²⁰ Непосредно пред почетак рада Арбитражне комисије у оквиру мировне конференције о Југославији у Хагу (Бадинтерова комисија), македонско руководство је почетком септембра 1991. године главном преговарачу ЕЗ Лорду Карингтону упутило меморандум о опстанку Југославије као уније независних држава са појединим федералним елементима, као и да би сарадња држава у оквиру Европске заједнице могла да послужи као модел нове југословенске интеграције.²¹

Македонију су на Хашкој конференцији представљали председник Киро Глигоров, члан Председништва СФРЈ Васил Тупурковски и министар спољних послова Денко Малевски. Глигоров је истакао да је без обзира на све потешкоће Југославија могућа као „заједница суверених република“, као и да је потребно моментално прекинути све војне активности. Председник Македоније посебно је нагласио да жели да има добре односе са свим суседима уз оцену да Скопље игра „активну улогу као фактор мира и стабилности на Балкану“.²² Дипломатска активност македонског руководства појачана је резултатима референдума о независности Републике Македоније одржаним 8. септембра 1991. године на којем се око 72% уписаних бирача позитивно изјаснило о проглашењу суверене и самосталне Македоније с правом да уђе у савез суверених држава Југославије.²³ Одмах након референдума македонски парламент усвојио је Декларацију о независности у којој је наглашена сувереност државе и њено право да самостално води спољну политику до међународног признања.²⁴ Доношење ове Декларације аутоматски је покренуло процедуру за усвајање новог Устава Македоније, као и Уставног закона за његово спровођење што је и изгласано у парламенту током новембра 1991. године. Уставом је Република Македонија дефинисана као „суверена, самостојна, демократска и социјална

¹⁹ Јанаковић, Зоран (2014): *Балкански троугао (I део)*, Завод за уџбенике, Београд, стр. 498.

²⁰ Подела живог меса, <https://www.slobodnaevropa.org/a/1045336.html>, (13.07.2017).

²¹ Marolov, Dejan (2013): *Republic of Macedonia Foreign Policy : Diplomacy in the Middle of the Balkans*, Newcastle upon Tyne : Cambridge Scholars Publishing. 2013, pp.19-20

²² Исто, стр. 21.

²³ Митев, Оливер (2015), *Создавање на независна Република Македонија*, Универзитет „Гоце Делчев“ – Правен факултет, Штип. На референдуму право гласа имало је 1.495.807 грађана Македоније, а гласало је њих 1.132.981 односно 75,5% од укупно уписаних бирача. У односу на референдумско питање „За“ је гласало 1.079.308 гласача, односно 95,3%, а „Против“ 39.639 грађана тј. 3,5%. Преостали гласачки листићи били су неважећи.

²⁴ Детаљније у: Глигоров, Киро (2002), *Македонија е се што имаме*, Култура, Скопје.

држава“, настала на темељима Крушевске републике и АСНОМ-а, као „национална држава македонског народа у којој се обезбеђује потпуна грађанска равноправност и трајан суживот македонског народа са Албанцима, Турцима, Власима, Ромима и другима...“ Посланици ВМРО-ДПМНЕ на крају су одустали од захтева да се Македонија дефинише као држава македонског народа, док су представници албанских партија одбили да гласају, јер њихов предлог о уставним одредбама по којима су и Албанци конститутиван народ није добио подршку у Собрану.²⁵

Председништво Југославије, председник Србије Милошевић и врх ЈНА нису са одобравањем гледали на активности македонског руководства око осамостаљења и проглашења независности у контексту развоја ситуације на Хашкој конференцији. Након истека тромесечног мораторијума, Хрватска и Словенија прогласиле су независност почетком октобра 1991. године, да би непосредно након тога председавајући Конференције Лорд Карингтон предлагао признање дотадашњих федералних република. Милошевић је био против предлога „који су укидали Југославију као државу“.²⁶ Позиција Милошевића у преговорима додатно је отежана закључком Бадинтерове комисије да је „Југославија ушла у процес дисолуције“.²⁷ Македонија је истовремено донела одлуку о престанку слања регрута у ЈНА, чиме су затегнути односи са војним врхом и Председништвом Југославије док је проглашење новог Устава Македоније изазвало је жестоку реакцију власти у Србији. Потпредседник владе Србије Будимир Кошутин оптужио је Македонију да је изостављањем Срба из свог Устава ускратила њихова национална права и најавио да ће се „предузети све мере да се права српског народа у тој републици и остваре“.²⁸ Декларација о Југославији министара иностраних послова земаља ЕЗ од 17. децембра 1991. године и формално је отворила процес признавања независности бивших југословенских република које су прогласиле независност. Народно Собрање у Скопљу је два дана касније донело Декларацију за међународно признање Републике Македоније, а министар спољних послова Денко Малевски упутио је писмо председавајућем ЕЗ, холанском шефу дипломатије Хансу ван ден Бруку у којем је затражио признавање независности Македоније. Бадинтерова комисија је условила Македонију да хитно донесе уставни амандман о томе да Македонија нема територијалних претензија према земљама са којима се граничи, да би 11. јануара 1992. године усвојила став да Македонија испуњава услове за међународно признање и да назив „Македонија не може да подразумева територијалне аспирације према другој држави“.²⁹ ЕЗ је прихватила став Комисије

²⁵ 25 седница на Собранието на Република Македонија, <http://sobranie.mk/sessiondetails.aspx?sessionDetailsId=483d8a66-8015-47c1-a7c4-e7dbfed51338&Arhiva=true> (01.02.2017.)

²⁶ Јанаћковић, 2014: 500.

²⁷ Игрутиновић, Милан (2013): „Западна Европа и распад Југославије, *Зборник радова Грађански рат у Хрватској 1991-1995*, број 9, Београд, стр. 79-80.

²⁸ Министар у влади Србије за односе са иностранством Владислав Јовановић изјавио је доношење македонског Устава „демонстрација силе за циљевима који се тиме желе постићи“ (Јанаћковић, 2015: 501-502).

²⁹ Marolov, 2013:23.

15. јануара 1992. године. Италијански министар спољних послова Ђани де Микелис одмах након одлуке ЕЗ известио је јавност да ће одмах након признања независности Словеније и Хрватске бити покренут процес признања Македоније који је „одложен на краће време због захтева Грчке“.³⁰

Отварање процеса признања независности дотадашњих југословенских република знатно је ограничило могућности Милошевићеве спољне политике на коју је, упоредо са све снажнијим знацима о могућој међународној изолацији од стране ЕЗ и САД, утицала и нарастајућа ултранационалистичка опозиција предвођена Војиславом Шешелом. Руска спољна политика почетком деведесетих година све више је посматрала Балкан као „периферну зону утицаја“, а значајнија размимоилажења са Западом појавила су се тек у време рата у БиХ.³¹ Покушај званичног Београда да за своју политику добије подршку Кине завршен је без резултата, јер је ова земља априла 1992. године признала независност Словеније и Хрватске.³² Председник Србије је према Македонији од почетка 1992. године усклађивао политику у односу на ставове Грчке, којој је успело да пролонгирањем признања Македоније од стране САД и у земљама Европске заједнице придобије и Србију као међународно уздрманог регионалног савезника. Грчка дипломатија чврсто је стајала на становишту да не постоји никаква могућност признања Македоније под тим именом због тога што је по ставовима званичне Атине постојала „јасна претензија Скопља против грчке Егејске Македоније“.³³ Поједине идеје Милошевића о могућности укључивања БиХ и Македоније у нову југословенску заједницу показале су се без основа, па су од почетка 1992. године вођени преговори око одласка ЈНА са територије Македоније, у којима је непосредно учествовао и војни врх преко новог министра одбране Благоја Ацића. Након споразума Глигорова и Ацића ЈНА се повукла до краја марта 1992. године без значајнијих инцидената.³⁴ Након проглашење Савезне Републике Југославије (СРЈ), влада Милана Панића је у лето 1992. године предузела дипломатску иницијативу у региону која је за циљ имала и међусобно признање СРЈ и Републике Македоније на основу њихових уставних имена, што је наишло на суздржану реакцију Милошевића и савезног председника Ћосића који је изјавио да „Југославија неће признати Македонију“.³⁵

Међународна политика званичне Софије након 1990. године била је окренута европским интеграцијама па је будно пратила све правце деловања ЕЗ и САД на Балканском полуострву, посебно у време југословенске кризе. Након пада комунизма Бугарска је под утицајем САД посебно радила на хар-

³⁰ Мирчев, Димитар (2006), *Македонската надворешна политика*, Аз-Буки, Скопје, стр.53.

³¹ Јовановић, Мирослав (2012), *Срби и Руси 12-21. век (историја односа)*, Bookbridge, Београд, стр.231-232.

³² Арежина, Сања (2013), *Однос НР Кине са Југославијом и Србијом од 1977. до 2009. године*, Факултет политичких наука, Београд, стр. 209-211.

³³ Crnobrnja, Mihailo (1994), *The Yugoslav Drama*, Montreal: McGill-Queen's University Press, p. 27.

³⁴ Philips, John (2004): *Macedonia: Warlords and Rebels in the Balkans*, I.B.Tauris & Co Ltd, London, p.51. Припадници ВМРО-ДПМНЕ организовали су неколико протеста испред касарни ЈНА који су обустављени након упозорења председника Глигорова вођи ове партије Георгијевском.

³⁵ Marolov, Dejan (2015): The relations between Macedonia and Serbia in: *Romanian Journal of History and International Studies*, 2 (1). pp. 117-128.

монизацији односа са Турском, а посебно од краја 1991. године када је изабрана влада Филипа Димитрова, лидера коалиције Савеза демократских снага (СДС). С друге стране, потези Македоније око независности праћени су интензивно, јер је македонско питање за Софију било више од дипломатије – део националног, историјског и културног идентитета. Грчки шеф дипломатије Самарас је само дан након македонског референдума о независности предложио за Македонију име „Федерална Република Скопље“ док је заједно са премијером Мицотакисом убрзано радио на сарадњи Атине, Београда и Софије око тога. Међутим, бугарска реакција била је хитна и негативна. Министар спољних послова Влков обавестио је 10. септембра 1991. године у Москви шефа југословенске дипломатије Лончара да је грчки предлог за Бугарску неприхватљив.³⁶ Бугарски председник Жељо Желев је неколико дана касније обавестио македонског премијера Кљусева да његова земља „признаје вољу грађана Македоније“, док је председник Владе Бугарске Димитар Попов изашао са званичним ставом да „Бугарска и Македонија немају територијалне претензије једна према другој“.³⁷

Пред саму одлуку Бадинтерове комисије, нови бугарски министар спољних послова Стојан Ганев затражио је од италијанског колеге де Микелиса да се „Македонија не третира на различит начин од Словеније и Хрватске“, да би 12. јануара 1992. године у Атини изјавио да се Бугарска „не плаши територијалних претензија Македоније због Пиринске Македоније“.³⁸ Бугарска је била прва земља која је признала независност Македоније 15. јануара 1992. године и приликом те одлуке је одступила од званичног става ЕЗ. Бугарско Собрание је донело Декларацију о признању независности Словеније, Хрватске, БиХ и Македоније на основу предлога премијера Филипа Димитрова. Овај документ детаљно је формулисао заменик шефа дипломатије Стефан Тафров без знања одсутног министра Ганева, присталице потпуног усклађивања политике са ЕЗ.³⁹ Македонију је одмах затим признала и Турска, а после неколико месеци и Русија, захваљујући блиским везама Желева и Јељцина.⁴⁰ Грчки премијер Мицотакис је фебруара 1992. године упутио позив председницима Бугарске, Румуније и Србије за одржавање „мини-балканског“ самита о Македонији, али је Бугарска била изричито против тога. Грчка је успешно блокирала признање Македоније под њеним уставним именом, да би децембра 1992. године одлуком Самита ЕЗ у Единбургу то питање било пребачено у УН. Резолуцијом Генералне скупштине УН априла 1993. године Македонија је призната као 181. независна држава под именом Бивша Југословенска Република Македонија

³⁶ Банчев, Бисер (2009), *България и Югославската криза (1989-1995)*, Универзитетско издавачелство „Свети Климент Охридски“, София, стр. 72.

³⁷ Исто, стр. 74.

³⁸ Исто, стр. 97.

³⁹ Исто, стр. 98-101. Занимљиво да је Тафров, иначе близак сарадник председника Желева, припремио декларацију у време одржавања другог круга председничких избора где су изједначену битку водили Желев (СДС) и Влканов (БСП). Због сукоба са Ганевом Тафров је убрзо постављен за амбасадора у Италији.

⁴⁰ Katsikas, Stefanos (2011), *Negotiating Diplomacy in the New Europe: Foreign Policy in Post-communist Bulgaria*, I.B. Taurus – London, New York, pp. 44-45

(Former Yugoslav Republic of Macedonia – FYRM).⁴¹ Одлука УН отворила је пут успостављању пуних дипломатских односа између Бугарске и Македоније у децембру 1993. године након посете премијера Бранка Црвенковског Софији.⁴² Грчка и Македонија потписале су акт о међусобном признању септембра 1995. године којим се званично Скопље обавезало да ће променити ознаке на државној застави („Сунце Вергине“) и делове устава због „могућег иредентистичког деловања“.⁴³

Македонија и балканске иницијативе за сарадњу (1994-1998)

Неуспех Венс-Овеновог плана за БиХ и споразум Изетбеговић-Туђман из 1994. године уз директно посредовање САД утицали су на одлуку Слободана Милошевића да изврши додатан притисак на руководство Републике Српске око постизања мировног споразума. С друге стране, Грчка је покренула значајније иницијативе у региону да би се у међународним организацијама иницирале одлуке о укидању санкција СРЈ. За разлику од Албаније и Турске које су подржавале политику санкција и биле заговорнице ваздушних напада на положаје војске Републике Српске, Бугарска је опрезно подржавала иницијативе из Атине пре свега због економске штете услед блокаде Југославије. Бугарска није била спремна да подржи предлог турског председника Демирела из фебруара 1994. године о међународној интервенцији на простору бивше Југославије. Министри спољних послова СРЈ и Бугарске Владислав Јовановић и Станислав Даскалов сложили су се на састанку у Софији априла 1994. године да обе земље трпе велику штету услед ембарга међународне заједнице уз оцену „да га треба укинути након успостављања мира у БиХ“.⁴⁴ Након пада владе Филипа Димитрова децембра 1992. године ојачала је позиција председника Желева који је у односу на Димитрова имао суздржанији однос према званичној Анкари, али без озбиљнијих супростављања. Бугарска је развијала билатералне односе преко уговора о пријатељству и сарадњи (Турска, Албанија, Румунија, Грчка) уз спремност да се такви уговори потпишу са свим државама насталим распадом СФРЈ „када се за то створе услови“.⁴⁵ С друге стране, македонски председник Глигоров одржавао је добре односе са Турском, која је у Македонији видела савезника у односу на званичну Атину. Грчка је фебруара 1994. године увела санкције Македонији па је Турска утицала на склапање споразум о економском коридору Драч-Варна. Анкара и Скопље договорили су током 1994. године кредит у висини од 25 милиона долара, као и значајнију помоћ Македонији у храни.⁴⁶

⁴¹ Митев, 2015:75.

⁴² Ђукић, Срећко (2013): *Бугарски кадрил: Балканизација Балкана*, Службени гласник, Београд, стр. 77-81.

⁴³ Jeffries, Ian (2003): *The Former Yugoslavia at the Turn of the Twenty-First Century: A Guide to the Economies in Transition*, London: Routledge, p. 240

⁴⁴ Bogetić, Kovačević, 2003: 186-187.

⁴⁵ Ђукић, 2013: 194.

⁴⁶ Gangloff, Silvie (2001): The relations between Turkey and Macedonia: The incoherencies of a political partnership, *Turkish Review of Balkan Studies*, pp. 37-41. Током грчке блокаде 1993. године Турска је снабдевала Македонију горивом.

Председник Глигоров, суочен са грчком блокадом и нерешеним односом са СРЈ, посетио је децембра 1994. године Софију на позив бугарског шефа државе Желева. Премијер Беров одбио је да се сретне са Глигоровом, јер влада Бугарске није била консултована око ове посете. Македонски председник одбио је потписивање економских споразума због бугарског предлога о „потписивању на званичним језицима“, односно тражио је да се потписују на „македонском и бугарском језику“.⁴⁷ Истовремено је Милошевић посетио грчког премијера Папандреуа у Атини и поновио да СРЈ и Грчка имају о свим главним питањима на Балкану „идентична или врло слична гледишта“. Председник Србије је након посете Грчком у изјави за CNN рекао да ће Југославија „лако признати Македонију, пошто она реши свој проблем са Атином“.⁴⁸ Амбасада СРЈ у Софији известила је Београд о разговорима са утицајним Македонцима из Бугарске који су од тражили активнију улогу Србије уз уверавања да би македонска влада била задовољна уколико би „Слободан Милошевић гарантовао садашњу границу са Македонијом и признао постојање Македоније и Македонаца“.⁴⁹

Све јаснији крај рата у БиХ активирао је могућност југословенско-македонског договора о успостављању дипломатских односа. Македонски председник Глигоров је септембра 1995. године након постизања споразума са Грчком послао поруку председнику Србије о потреби одржавања хитног састанка. Милошевић је прихватио предлог, а састанак је одржан 2. октобра у Добановцима. Сусрету двојице председника присуствовао је и министар спољних послова Милан Милутиновић, а обе стране оцениле су разговоре као „веома успешне“. Глигоров је нешто касније изјавио да је било потребно „само 20 минута да се договоре о потреби међусобног признања“ и да је на питање под којим именом ће СРЈ признати Македонију Милошевић рекао да „не можемо сада да измишљамо име за државу са којом смо живели седамдесет година“.⁵⁰ Само дан након посете Београду, на Глигорова је непознати починилац извршио атентат, а македонски председник био је тешко рањен. По налогу Милошевића тим неурохирурга и анестезиолога из Клиничког центра Србије отпутовао је хитно у Скопље, где је са македонским колегама извршио успешну операцију након које је Глигоров био ван животне опасности. Влада СРЈ придружила се међународној осуди атентата на македонског председника уз оцену да до „злочиначког акта долази у тренутку када процес стабилизације на Балкану почиње да даје конкретне резултате“.⁵¹ Потписивање Дејтонског мировног споразума интензивирало је дипломатске, привредне и културне везе између Београда и Скопља па су шефови дипломатија Милан Милутиновић и Љубомир Фрчкоски априла 1996. године у Београду потписали споразум о успостављању дипломатских односа. Одлука југословенских власти да призна

⁴⁷ Ђукић, 2013: 181-182. Глигоров је приликом посете изјавио да у Македонији живи „око 3000 Бугара“, док је Желев рекао да у Бугарској живи „око 7000 Македонаца од којих највећи број признаје бугарски као матерњи језик“.

⁴⁸ Јанаћковић, 2014: 528-529.

⁴⁹ Ђукић, 2013: 189.

⁵⁰ Јанаћковић, 2014: 49.

⁵¹ Исто, стр. 52.

Републику Македонију под њеним уставним именом наишла је на жестоке критике грчке владе, опозиције и медија. Представник грчког министарства спољних послова Костас Бикас рекао је да одлука СРЈ „не доприноси стабилности у региону и не може се сматрати пријатељским гестом према Грчкој“. С друге стране, влада Бугарске на челу са премијером Жаном Виденовом поздравила је „успостављање дипломатских односа СРЈ и Македоније“.⁵²

Југословенско-бугарски односи значајно су напредовали током 1995-1996. године ослањајући се на „социјалистички троугао“ владајућих партија у Србији, Бугарској и Грчкој - СПС, БСП и ПАСОК-а. Посета бугарског премијера Виденова Београду почетком 1996. године била је део плана Софије о стратешкој сарадњи са Грчком, СРЈ и Румунијом у региону, што је уз захтев Бугарске за пријем у ЕУ и потписани споразум о Партнерству за мир требало да означи почетак балансиралијег деловања Софије у односу на ЕУ и Русију.⁵³ С друге стране, Милошевић је желео да јачањем веза са социјалистичким владама у Бугарској и Грчкој, као и успостављањем званичних односа са Македонијом ојача позицију СРЈ у односу на Албанију и Турску, али и да добије што ширу међународну подршку око све заоштренијег „косовског питања“. Односи Бугарске и Македоније били су у фази стагнације услед чврстог става Софије о непризнавању македонске нације и македонског језика. Посета Македонији бугарског шефа дипломатије Георгија Пиринског одложена је априла 1996. године након изјаве његовог македонског колеге Фрчкоског о македонској националној мањини у Бугарској „које нико нема право да се одрекне.“⁵⁴ У обраћању македонском Собрању децембра 1996. године Киро Глигоров је посебно нагласио да у у односима са Бугарском постоје „познате негативне тенденције у односу на самобитност македонске нације, културе и језика, које су супротне интересима обе земље и народа“. Председник Македоније истакао је потребу да се, у оквиру безбедносне политике, приступањем Партнерству за мир начини први корак ка учлањењу у НАТО.⁵⁵

Период од 1996-1998 године представља почетак балканске мултилатералне сарадње преко Конференције о стабилности, безбедности и сарадњи земаља Југоисточне Европе (КСБС). Ова Конференција представљала је наставак сарадње балканских земаља из 80-тих година и, за разлику од неких других иницијатива под утицајем ЕУ и САД (Процес из Роајомона, СЕЦИ), била је аутономна. У главном граду Бугарске је јула 1996. године одржан први састанак министара спољних послова балканских земаља којем, на захтев Грчке, није присуствовао представник Македоније. Усвојена је „Софијска декларација“ која је нагласила потребу унапређења односа у региону и развоја привредне и културне сарадње.⁵⁶ Следеће године на Криту одржан је састанак на нивоу

⁵² Исто, стр.100-101.

⁵³ Katsikas, Stefanos (2010): Accession into the Euro-Atlantic Institutions. Effects on Bulgaria's Balkan Policy(ies), in: *Bulgaria and Europe: Shifting Identities*, London : Anthem Press. 2010, pp. 149-150.

⁵⁴ Ђукић, Срећко (2015): *Бугарски кадрил. Нови крсташки на Балкану*, Службени гласник, Београд, стр. 80-81.

⁵⁵ Јанаћковић, 2014: 221-222.

⁵⁶ Lopandić, Duško, Kronja, Jasminka (2010): *Regionalne inicijative i multilateralna saradnja na Balkanu*, Evropski pokret Srbija, Beograd, str.60

председника и премијера држава који је по свом значају представљао врхунац регионалне сарадње до краја 90-тих година. Отпочео је југословенско-албански дијалог сусретом Милошевића и албанског премијера Фатоса Наноа, док су премијери Грчке и Турске разматрали безбедносна питања у Егејском мору. Председници Милошевић и Глигоров сагласили су се на Криту да сарадња две земље иде узлазном линијом посебно у економској размени, али културној сарадњи.⁵⁷ Ескалација кризе на Косову утицала је да се на састанку у Истанбулу јула 1998. године Турска, Албанија, Грчка, Румунија и Бугарска усвоје посебну „декларацију на маргинама састанка“ у којој је истакнута „дубока забринутост“ са предлогом мера за решење оружаних сукоба. Југославенска страна је у овом случају издвојила мишљење.⁵⁸

Победа кандидата СДС Петра Стојанова на председничким изборима у Бугарској у јесен 1996. године изазвала је кризу власти БСП и ванредне парламентарне изборе почетком 1997. године након великих демонстрација широм Бугарске. Нова победа СДС довела је до формирања владе Ивана Костова која је заузела чврсту евроатлантску позицију са циљем што бржег укључења у ЕУ и НАТО. У регионалној политици између 1997-1999. године Бугарска је посебно развијала односе са Турском и Румунијом, са којом је делила сличну спољнополитичку и безбедносну оријентацију. Председници Румуније, Бугарске и Турске - КонстантINESКУ, Стојанов и Демирел одржавали су самите на годишњем нивоу на којима се најчешће разматрала сарадња у Црноморском региону као и борба против тероризма и организоване трговине наркотицима, да би марта 1999. године тројица председника подржала напад НАТО на СРЈ као „средство за решење косовске кризе“.⁵⁹

Криза на Косову. Декларација Костов-Георгијевски (1998-1999)

Погоршање безбедносне ситуације на Косову почетком 1998. године истовремено је пратила појачана активност званичника САД на Балкану, као и значајнија дипломатска и безбедносна координација Македоније и Бугарске са НАТО и ЕУ. Председник Бугарске Стојанов фебруара 1998. године отпутовао је у званичну посету САД где је са председником Клинтонот потписао документ о партнерству за „ново доба“. Том приликом, Клинтон је подржао захтев Стојанова о што бржем укључивању Бугарске у НАТО. Током 1998. године премијер Костов је у оквиру радне посете САД имао састанке са водећим људима инвестиционе банке „Мерил Линч“, а супруга америчког председника Хилари Клинтон у Софији је крајем те године присуствовала међународној конференцији о положају жена у Југоисточној Европи.⁶⁰ Бугарска министарка спољних послова Надежда Михајлова подржавала је све снажнији став САД и

⁵⁷ Јанаћковић, 2014: 313-314. Глигоров је захвалио Милошевићу за дозволу посете македонске делегације манастиру Прохору Пчињском као и полагање венаца на спомен обележје АСНОМ-а.

⁵⁸ Исто, стр. 61-62.

⁵⁹ Николова, Таниа (2012): *Речник на политическите партии в България (1989-2009)*, Парадигма, София, стр. 138-144.

⁶⁰ Николова, 2012: 145-151.

ЕУ да Косово није само унутрашње питање Србије због „људских права Албанаца“. Михајлова је на састанку са Милошевићем и југословенским колегом Живадином Јовановићем марта 1998. године обавестила своје домаћине да су све балканске земље подржале страну посредовање око решења кризе на Косову, што је за југословенску страну било неприхватљиво.⁶¹

У Македонији се са великом пажњом и забринутошћу посматрала ескалација оружане побуне ОВК током 1998. године. Влада премијера Бранка Црвенковског одлучила се за интензивнију сарадњу са НАТО, имајући у виду постојећу мисију UNPREDEP у Македонији састављеној претежно од америчких војника.⁶² Генерални секретар НАТО Хавијер Солана је фебруара 1998. године оценио као „веома позитивне“ иницијативе Македоније за формирање Центра за мировне вежбе на Криволаку и „мировних јединица за Косово“, заједно са Албанијом, Бугарском и Грчком.⁶³ Углавном под притиском протестних скупова Албанаца у Тетову, Скопљу и Дебру министарство спољних послова Македоније затражило је „што хитнији почетак разговора југословенских власти и албанског политичког фактора“ чиме је промењена дотадашња званична, суздржана позиција у односу на кризу на Косову.⁶⁴ Победа коалиције ВМРО-ДПМНЕ и Демократска алтернатива на парламентарним изборима новембра 1998. године омогућила је интензивирање односа Македоније са САД и НАТО, али и отворила процес споразумевања са Бугарском. Нови македонски премијер Љупчо Георгијевски почетком фебруара 1999. године боравио је у званичној посети САД где је са државним секретаром Медлин Олбрајт и секретаром за одбрану Вилијамом Коеном разговарао о „војној претњи на Косову“. Георгијевски је након састанака истакао да се „отвара потреба за потпуно новим споразумом са НАТО у циљу гарантовања безбедности Македоније“.⁶⁵

Власт у Софији желела је да са новом македонском владом реши отворена билатерална питања, али да тиме уклони и препреке да постане кандидат за чланство у НАТО. На неформалном састанку у Загребу почетком 1999. године премијери Бугарске и Македоније Иван Костов и Љупчо Георгијевски иницирали су званичан састанак на највишем нивоу у најхитнијем року. Посету македонског премијера Софији детаљно су припремили министри спољних послова Александар Димитров и Надежда Михајлова уз кључну улогу њеног заменика Марина Рајкова. Костов и Георгијевски су 22. фебруара 1999. године потписали Заједничку декларацију о решавању спорних питања и хармонизацији односа између Бугарске и Македоније. Председник Глигоров и опозициони СДСМ били су против одлуке Георгијевског да се декларација потпише коришћењем формулација „македонски језик, сагласно Уставу Републике Македоније“ и „бугарски језик, сагласно Уставу Републике Бугарске“ оценивши да се тиме и даље од стране Софије не признаје македонски језик. Посебно

⁶¹ Bogetić, Kovačević, 2003: 212.

⁶² UNPREDEP је представљала обновљену мисију мировних снага UNPROFOR у Македонији, установљену одлуком УН марта 1995. године (прим. В.Т).

⁶³ Јанаћковић, 2014: 355.

⁶⁴ Исто, стр.368.

⁶⁵ Јанаћковић, Зоран (2014): *Балкански троугао (II део)*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, стр. 31.

незадоволство у Скопљу изазвала је одлука Георгијевског да се Република Македонија фактички одрекне македонске мањине у Бугарској, што се у круговима опозиције тумачило и као кршење Устава Македоније. Чланови ОМО „Илинден“, непризнате политичке организације Македонаца у Бугарској, огорчено су одбацили споразум премијера две земље као „акт усмерен против националних интереса“. ⁶⁶ Иначе, „језичка формулација“ у декларацији била је део билатералних иницијатива Бугарске још од 1995. године, док је овим међудржавним документом Бугарска признала да је македонски језик „у употреби“ на територији Македоније. Заменик америчког државног секретара Строб Талбот у интервјуу бугарској државној телевизији открио је да су амерички амбасадори у Софији и Скопљу Боулен и Хил „учествовали у преговорима“, што наводи на јасан закључак да су заслужни за „компромисну“ формулацију у декларацији. ⁶⁷ Споразум између две земље у општим дефиницијама се односио и на снажнију економску размену, инфраструктурне пројекте у области саобраћаја и успоставу медијске сарадње. ⁶⁸ Након састанка Костова и Георгијевског бугарска страна саопштила је да ће у склопу војне сарадње Македонији бити испоручено 150 тенкова, а да ће се македонски војни официри школовати на Војној академији „Раковски“ у Софији. ⁶⁹

У Бугарској су током 1998. године опозициона БСП и грађанска интелигенција све снажније захтевали од премијера Костова да се око косовске кризе у војно-безбедносном смислу држи неутрално, али је већина посланика у Собрању октобра 1998. године подржала предлог владе око блиске сарадње са НАТО. Почетак агресије НАТО на Југославију Бугарску је довео у позицију да истовремено показује солидарност са политиком САД и њених савезница, али да се држи што даље од оружаних конфликта. ⁷⁰ Током априла 1999. године Бугарска је постала кандидат за чланство у НАТО, док је истовремено кабинет Ивана Костова са НАТО потписао споразум о коришћењу ваздушног простора Бугарске за извођење напада на СРЈ, што је наишло на осуду већине грађана Бугарске и демонстрације. ⁷¹ Влада Бугарске није донела одлуку о повлачењу амбасадора Ивајла Трифоновца из Београда остајући на становишту да је и у току ратних операција потребно одржавати дипломатске односе, док је истовремено у амбасади СРЈ у Софији борао Срећко Ђукић, отправник послова. Ђукић је у интервјуу „Думи“, страначком гласилу БСП, априла 1999. године изјавио да у „политичком и правном смислу политика владе Бугарске представља саучесништво у агресији на СРЈ“, али је истовремено изразио захвалност „бугарском народу за подршку и осуду варварске агресије“. ⁷²

⁶⁶ Исто, стр. 35.

⁶⁷ Одношенията между България и Македония след потписването на Съвместната декларация на 22 февруари 1999, http://www.omda.bg/public/bulg/news/archcoment/Bulg_Mac.htm, (15.07.2017).

⁶⁸ Група аутора (2008): *Българската политика спрямо Република Македония*. Препоръки за развитието на добросъседски отношения след приемането на България в ЕС в контекста на разширението на ЕС и НАТО в Западните Балкани, София, стр. 25-27.

⁶⁹ Јанаћковић, *Балкански троугао (Идео)*, стр. 36.

⁷⁰ Николова, 2012: 151.

⁷¹ Проданов, Васил; Тодоров, Антоний; Аврамов, Йосиф; Иванова, Вана (2009): *Българският парламент и преходът*, Сiela, София, стр. 354.

⁷² Не разбираме защо се вклучвате в агресијата, *Дума*, 23.04.1999., стр.3.

С друге стране, власт у Македонији је током агресије НАТО на СРЈ показала потпуну кооперативност према свим плановима ове војне алијансе, од смештаја албанских избеглица са Косова до активности на сузбијању антиратних протеста који су у јавности снажно уздрмали позицију премијера Гергијевског. Југословенски амбасадор у Скопљу Зоран Јанаћковић у саопштењу за јавност крајем марта 1999. године захвалио је „огромном броју грађана Републике Македоније“, као и политичким партијама, удружењима, интелектуалцима и спортистима који су „осудили бруталну и ничим изазвану НАТО агресију“.⁷³ Током априла 1999. године у македонским медијима појавили су се текстови о могућој копненој интервенцији НАТО, а вођа СДСМ Бранко Црвенковски оптужио је власт у Македонији да је „већ прећутно дала сагласност за коришћење простора Македоније за копнени напад с обзиром да НАТО није тражио никакву дозволу“.⁷⁴ Каснија сведочења Љупча Георгијевског потврђују да је приликом посете Вашингтону маја 1999. године био сагласан са предлогом Медлин Олбрајт о евентуалној употреби копнених снага НАТО против СРЈ са простора Македоније.⁷⁵ У исто време генерални секретар НАТО Солана је захвалио Македонији за „конструктивну улогу“ уз обећање да ће јој „НАТО помоћи колико може“, док је супруга председника САД Хилари Клинтон обишла избеглички камп у Стенковцу и интересовала се за могућност организовања наставе за албанску децу.⁷⁶

Прихватањем плана Ахтисари-Черномирдин и потписивањем Кумановског споразума јуна 1999. године окончане су ратне операције НАТО. На одлуку Милошевића највероватније је утицало то што се мировним планом Косово стављало под непосредну управу УН (разлика у односу на предлог споразума из Рамбујеа који је давао мандат НАТО), али и реалан наставак разарања земље са несагледивим последицама у случају одбијања плана.⁷⁷ Званичници ЕУ и САД захвалили су властима Македоније и Бугарске на помоћи око „успешног завршетку кризе на Косову“. Након доношења Резолуције 1244 у УН Европска унија је покренула Пакт за стабилност у Југоисточној Европи који је требало да помогне у економској обнови, побољшању безбедности и демократизацији региона. СРЈ и њен председник Милошевић стављени су у нову међународну изолацију, док је црногорски председник Мило Ђукановић од јуна 1999. године водио „алтернативну“ спољну политику уз пуну подршку САД и ЕУ. Ђукановић је јуна 1999. године на састанцима са одлазећим председником Македоније Глигоровом у Подгорици и бугарским колегом Стојановом у Софији изразио потпуну спремност да учествује у свим регионалним иницијативама. Победа Војислава Коштунице на председничким изборима 2000. године отворила је нову фазу у односима са Бугарском и Македонијом у контексту нове регионалне политике Савезне Републике Југославије.

⁷³ Јанаћковић, *Балкански троугао (II део)*, стр. 57

⁷⁴ Исто, стр. 77.

⁷⁵ Георгиевски, 2012: 115-121.

⁷⁶ Јанаћковић, *Балкански троугао (II део)*, стр. 107.

⁷⁷ Антонић, Слободан (2015): *Још није готово. Милошевић*, Vukotić Media, Београд, стр. 304.

Литература:

А. Извори

1. Arhiv Jugoslavije, fond SIV-a 130, fascikla 615, arhivska jedinica 169
2. Документален сборник *Македонскиот въпрос в българо-югославските отношения 1968-1989*, част 2, София 2012
3. 25 седница на Собранието на Република Македонија,
<http://sobranie.mk/sessiondetails.nspx?sessionDetailsId=483d8a66-8015-47c1-a7c4-e7dbfcd51338&Arhiva=true>

Б. Монографије и чланци

1. Antonić, Slobodan (2015): *Još nije gotovo. Milošević*, Vukotić Media, Beograd
2. Ангелов, Веселин (1996): Политиката на БКП по македонскиот въпрос (јули 1948 - 1956), *Исторически преглед*, София
3. Arežina, Sanja (2013): *Odnos NR Kine sa Jugoslavijom i Srbijom od 1977. do 2009. godine*, Fakultet političkih nauka, Beograd
4. Банчев, Бисер (2009): *България и Югославската криза (1989-1995)*, Универзитетско издателство „Свети Климент Охридски“, София
5. Bogetić, Dragan; Kovačević, Slobodanka (2003): *Hronologija jugoslovensko-bugarskih odnosa 1878-2003*, Jugoistok XXI, Beograd
6. Crnobrnja, Mihailo (1994): *The Yugoslav Drama*, Montreal: McGill-Queen's University Press
7. Gangloff, Silvie (2001): *The relations between Turkey and Macedonia: The incoherencies of a political partnership*, Turkish Review of Balkan Studies
8. Георгиевски, Љупчо (2012): *Тоа сум јас*, Лекс легис, Велес
9. Група аутора (2008): *Българската политика спрямо Република Македонија*, София
10. Димитров, Ангел (2011): *Раждането на една нова држава. Република Македонија меѓу југославизма и национализма*, Академично издателство Проф. Марин Дринов, София
11. Đukić, Srećko (2013): *Bugarski kadril: Balkanizacija Balkana*, Službeni glasnik, Beograd
12. Đukić, Srećko (2015): *Bugarski kadril: Novi krstaši na Balkanu*, Službeni glasnik, Beograd
13. Igrutinović, Milan (2013): *Zapadna Evropa i raspad Jugoslavije, Zbornik radova Građanski rat u Hrvatskoj 1991-1995*, broj 9, Beograd
14. Janačković, Zoran (2014): *Balkanski trougao (I-II deo)*, Zavod za udžbenike, Beograd
15. Jeffries, Ian (2003): *The Former Yugoslavia at the Turn of the Twenty-First Century: A Guide to the Economies in Transition*, London: Routledge
16. Jovanović, Miroslav (2012), *Srbi i Rusi 12-21. vek (istorija odnosa)*, Bookbridge, Beograd
17. Калинова, Евгения (2010): Балканската политика на България – предизвикателствата от Запад и от Југ (1944-1989) у: *Изследвания по история на социализма в България*, Фондација „Фридрих Еберт“, София
18. Katsikas, Stefanos (2010): *Accession into the Euro-Atlantic Institutions. Effects on Bulgaria's Balkan Policy(ies)*, in: *Bulgaria and Europe: Shifting Identities*, London : Anthem Press.

19. Katsikas, Stefanos (2011): *Negotiating Diplomacy in the New Europe: Foreign Policy in Post-communist Bulgaria*, I.B. Taurus – London, New York
20. Lopandić, Duško, Kronja, Jasminka (2010): *Regionalne inicijative i multilateralna saradnja na Balkanu*, Evropski pokret Srbija, Beograd
21. Marolov, Dejan (2013): *Republic of Macedonia Foreign Policy : Diplomacy in the Middle of the Balkans*, Newcastle upon Tyne : Cambridge Scholars Publishing. 2013
22. Marolov, Dejan (2015): The relations between Macedonia and Serbia in: *Romanian Journal of History and International Studies*, 2 (1).
23. Milosavljević, Slavko (1997): *Dijalektika razvoja makedonske nacionalne svesti*, Službeni list SRJ
24. Мирчев, Димитар (2006): *Македонската надворешна политика*, Аз-Буки, Скопје
25. Митев, Оливер (2015): *Создавање на независна Република Македонија*, Универзитет „Гоце Делчев“ – Правен факултет, Штип
26. Николова, Таня (2012): *Речник на политическите партии в България (1989-2009)*, Парадигма, София
27. Petranović, Branko (1990): *Istorija Jugoslavije (1918-1988)*, knjiga III, Nolit, Beograd
28. Philips, John (2004): *Macedonia: Warlords and Rebels in the Balkans*, I.B.Tauris & Co Ltd, London
29. Проданов, Васил; Тодоров, Антоний; Аврамов, Йосиф; Иванова, Ваня (2009): *Българският парламент и преходът*, Циела, София

В. Текстови у штампаним и електронским медијима

1. Не разбираме зашто се вклучуваат во агресијата, Дума, 23.04.1999
2. Одношенијата меѓу Бугарија и Македонија след потпишането на Сјавмесната декларација на 22 февруари 1999,
http://www.omda.bg/public/bulg/news/archcoment/Bulg_Mac.htm
3. Подела живог меса, <https://www.slobodnaevropa.org/a/1045336.html>

MACEDONIA IN REGIONAL POLICIES OF THE FEDERAL REPUBLIC OF YUGOSLAVIA AND BULGARIA THE NINETY YEARS OF THE 20th CENTURY

Summary: The paper deals with the relations between the Federal Republic of Yugoslavia and Bulgaria towards Macedonia after the declaration of its independence in 1991. The introductory part presents the chronology of Yugoslav-Bulgarian relations regarding the Macedonian issue in the era of socialism. The creation of the independent Republic of Macedonia to its international recognition (1991-1993) has greatly influenced the new regional positioning of all the surrounding states, where there was a great deal of coordination between the Yugoslav and Greek foreign policies. On the other hand, Bulgaria was the first country to recognize Macedonia's independence due to diplomatic, identity and security reasons, given the threat of spreading a warfare to its borders. Based on the paper, Macedonian foreign affairs were often under the influence of external and internal factors. Also, the analysis underlines the dissatisfaction of the official circles in Belgrade and Sofia due to the inability of influencing the Macedonian state summit in connection with the dissolution of the SFRY and the national and linguistic identity issues raised by Bulgaria.

Key words: Macedonia, Bulgaria, FRY, Milosevic, Gligorov, regional policy

ВАЊА ГЛИШИН

Факултет за европске правно-
политичке студије
Нови Сад

УДК 94(497):355.4(497.11)

Прегледни рад
Примљен: 29.01.2018
Одобрен: 17.02.2018
Страна: 93-104

ПРОЦЕСИ БАЛКАНИЗАЦИЈЕ И АГРЕСИЈА НА СР ЈУГОСЛАВИЈУ – ГЕОПОЛИТИЧКИ АСПЕКТИ

Сажетак: Балкан представљен као својеврсни геополитички „крст“ током дуге историје одређен је као место судара различитих цивилизација, зона кретања у свим правцима, ратно поприште и место победа и страдања. Геополитички веома занимљива територија, са свим атрибутима једног стратешки важног подручја. Историјска судбина народа који живи на овом простору креирана је интересима светских центара моћи у складу са епохом, те је наш циљ да у овом раду истакнемо страдалништво двадесетог века и крваве исходе након, великим делом спроведених процеса „балканизације“ на простору бивше СФР Југославије. Ратне деведесете пример су јасно контролисаних сукоба, сецесионизма, стварања синтетичких нација, нових држава, митова и „хуманитарних“ интервенција. Дефинисањем основних појмова, анализом Балкана са геополитичког аспекта, представљањем коришћених метода у процесу „балканизације“ и лоцирањем жељених циљева покушаћемо да креирамо слику интереса, како регионалног, тако и ванрегионалног фактора.

Кључне речи: Геополитика, Балкан, балканизација, Југославија, Србија, агресија

Увод

Геополитика, као релативно млада наука, својим неописивим значајем доприноси разумевању, дефинисању и пројекцији међународних односа и глобалне политике. У том контексту, дешавања на простору Балкана имају како регионални, тако и међународни карактер, будући да се интереси великих сила укрштају на овом простору.

Дефинисање појма геополитике није једноставно, једнострано и једнозначно. У литератури се сусрећемо са много различитих дефиниција, које често у дневно-политичком дискурсу бивају извитоперене и прилагођене тренутку. Први пут појам геополитика употребио је Рудолф Кјелен дефинишући га као „науку о држави као географском организму или појави у простору, дакле о држави као земљи, територији, подручју, или најизразитије као земљишту“ (З. Килибарда, 2008:10). Основно схватање геополитике Кјелен лоцира у „зависности политичких догађаја од земљишта“ (С. Б. Шушић, 2004:10). За Амери-

канца Николаса Спајкмена геополитика је „најважније оруђе у вођењу спољне политике“ (Љ. Деспотовић, 2012:20). Карл Хаусхофер је дефинисао геополитику као „науку о повезаности политичког збивања са земљом на којој се то збивање одиграва“ (З. Килибарда, 2008:10). У Малој енциклопедији издавачке куће „Просвета“ геополитика је дефинисана као „наука о утицају природе једне земље (географског положаја, климе, тла, воде идр.) на њене економско-друштвене, политичке и културне надградње, на историјски развој једне нације и на њен међународни положај“ (З. Килибарда, 2008:10). Иако често посматрана и доживљавана једноставно само као наука о владању, у савременом приступу геополитика се одређује и као „уџбеник власти, у коме се даје сажетак онога што треба имати у виду приликом доношења глобалних (судбоносних) одлука, као што су склапање савеза, започињање ратова, спровођење реформи, структурално престојавање друштва, увођење свеобухватних економских и политичких санкција итд.“ (Љ. Деспотовић, М. Дробац, 2008:13). Такође, наизглед сажета, али ипак свеобухватна јесте дефиниција геополитике као „научне дисциплине која проучава улогу и значај физичко-географских и друштвено-географских чинилаца у политичким појавама и процесима“ (З. Килибарда, 2008:11).

Поред дефиниције појма геополитике, неопходно је дефинисати и значење појма геополитички положај, како бисмо у даљем току рада разумели мотиве регионалног и ванрегионалног фактора у погледу територијалних претензија. Наиме, геополитички положај је „скуп одређених географских и стратегијских чинилаца који опредељују положај неке државе, региона и сл., а односе се на: положај државне територије, величину, основна географско-хидрографска својства, климатске карактеристике, дужину и облик државне границе, степен комуникативности, положај у односу на суседе, војне блокове, њихове војно-политичке и стратегијске интересе и циљеве“ (С. Б. Шушић, 2004:26-27). За професора Момира Стојковића геополитички положај „означава онај положај земље (региона), који је производ политичких и територијалних претензија других држава, најчешће великих сила или суседних земаља према тој земљи (региону), мотивисаних значењем њене територије у стратегијском погледу, односом снага и моћи у датом региону, интересом за њеним стављањем под непосредан или посредан утицај, односно контролу“ (М. Стојковић, цит. пре.: С. Б. Шушић, 2004:25).

Геополитички положај, као и стратешки важна позиционираност, државама одређују место у регионалним и међународним односима, те се на основу тога креира политика светских моћника. Стратешки важним земљама у регионима широм света, центри моћи попут САД, приписују улогу којом ће лоциране државе балансирати или обуздавати (привредно, економски, политички, војно) земље означене као евентуална претња за остварење светске хегемоније или ће зарад истог циља дестабилизovati одређени регион.

Кратким уводом и дефинисањем појма геополитике имали смо за циљ да поставимо јасне оквире кретања ове вишедисциплинарне науке, њено значење и важност, те да направимо разграничење између научног дефинисања и дневно-политичке употребе појма. Поред дефинисања основних појмова из области

геополитике, у наставку ћемо настојати да геополитичком анализом прикажемо важност Балкана и да на тај начин лоцирамо интересе страног фактора који се преплићу на овом простору. Такође, фокусираћемо се на сам појам *балканизације*, покушаћемо да историјским, теоријским, аналитичко-чињеничним приступом објаснимо процес балканизације, разлоге и циљеве, пре свега међународног фактора, а потом и потпомогнутог регионалног фактора и наравно методе којима се остварио злоћудни план. Геополитика „као кључ за разумевање међународних односа“ и као једна мултидимензионална дисциплина помоћи ће у даљем приказивању и објашњавању главних елемената рада.

Геополитичка обележја Балкана

Балканско полуострво попут једне велике раскрснице путева означено је као веома важно геополитичко подручје. Важност положаја Балкана огледа се у „три нивоа значаја и утицаја: локални, регионални и глобални, будући да се значајним делом овај простор налази у зони рубног приморског појаса (*Rimland*), а широм основом наслања се на евроазијско континентално језгро, познато још као и срце света (*Heartland*)“ (С. Б. Шушић, 2004:27). Управо се значај одређује у простирању на простору тзв. *Rimland-a*, будући да је тај простор по мишљењу америчког геополитиколога Николаса Спајкмена означен као тампон зона између сила копна и сила мора, те као веома важан простор за даљом доминацијом Евроазије. У прилог томе треба истаћи да је кроз призму класичне геополитике простор Балкана представљен као „југоисточни део западног, европског дела *Rimland-a* који представља својеврсну везу, мост и/или препреку према његовом централном, блискоисточном делу – ободу евроазијског континента што одељује његово језгро *Heartland* од приступа светским морима“ (А. Гајић, 2015:235).

Иако је улога тампон зоне или „моста“ веома важна није једина, будући да треба истаћи и друге природне капацитете и коридоре којим се повезују источна и западна обала Балканског полуострва. Наиме, реч је о „*intermarium*-ској карици између Јадранског и Црноморског басена“ (А. Гајић, 2015а:3) као и о томе да „расте важност његових попречних речних долина као потенцијалних природно предиспонираних саобраћајних коридора“ (исто, 3). Такође значајан је и као „зона са које се може вршити контрола и геополитичка уклињавања ка Средњем и Блиском истоку“ (Љ. Деспотовић, 2012:143).

Територијална *контактност* Балкана са Блиским и Средњим истоком и улога историјске трансверзале којом су ходиле различите цивилизације кодирале су балкански и српски териториј као простор преко ког се простира „главна оса трансгресионо-регресионих процеса цивилизацијских судара“ (Љ. Деспотовић, 2011:58). Изнета чињеница само потврђује оно чему нас и историја учи, да је Балкан кроз историју био место „сукоба цивилизација“ (С. Хантингтон) или како је З. Бжежински дефинисао као простор „мултиетничког коктела“. Предодређену трагедију овог простора истакао је и Љубиша Митровић рекавши да „Балканом, кроз историју и у савремености, тутње вулканске про-

тивречности тежећи да га растргну и поделе споља и изнутра“ (Љ. Митровић, 2006:21).

Друго геополитичко обележје је *чворност* која је кодирана у „положају балканског „геополитичког крста“ у осетљивој пресеченој зони која је формирана вековима уназад, у пољу агресивног геополитичког наступања ванбалканских политичких фактора као зони њихове насилне инфилтрације“ (Љ. Деспотовић, 2012:127). Историјска кретања и освајања уткала су два правца на овом простору који формирају пресечену зону наведеног геополитичког крста. „Први је правац ширења германског блока, северозапад-југоисток, а други правац ширења исламско-турског фактора југоисток-северозапад, односно североисток-југозапад (Русија, Мађарска) и југозапад-североисток (Венеција, Ватикан, Италија, Енглеска, Француска и САД)“ (исто, 127).

Важност геополитичког и стратегијског положаја Балкана истакнута је током Хладног рата и биполарне поделе Европе. Водеће државе два супротстављена блока одредиле су стратегијски важне правце и то преко простора Балкана „четири од укупно пет основних стратегијских правца на јужноевропском војишту (ломбардијско-панонски, јадранско-панонски, албанско-бугарски, егејско-босфорски и северноафричко-блискоисточни). (...) Преко простора СФРЈ простирали су се три стратегијска правца: ломбардијско-панонски, јадранско-панонски, албанско-бугарски“ (С. Б. Шушић, 2004:36). На тај начин „територија, акваторија и ваздушни простор Балкана обухватили су широки пролаз“ (исто, 36) за циркулисање великих сила и њихових интереса. Такође, немали значај са војностратегијског аспекта има и веза балканског простора за источним Средоземљем, будући да на тај начин постаје поморска веза са Азијом и Африком, а уз осврт на „економски, стратегијски и политички значај Средоземљу суседног Арапско-персијског залива, та два подручја представљају јединствену целину за вођење политике управљања кризама“ (исто, 56).

Поред контакта копна са морима и океанима, од велике су важности и природна богатства на самом копну, те треба истаћи и разгранате речне токове који пресецају Србију, шире Балкан као и путеви који имају велики геостратешки значај. Европски коридори 4, 8 и 10 пресецају Балкан и хоризонтално и вертикално и тако спајају Запад са Истоком, Север са Југом и *vice versa*. Јадранско-црноморски коридор (Коридор 4) и Дунав од великог су значаја за везу између средње Европе и Средњег истока, и чини главну везу између Трста и Констанце. Албанско-бугарски коридор (Коридор 8) спаја Албанију-Македонију-Бугарску или градове Драч и Варну. Територија Србије, тачније Косово и Метохија иако у првобитном плану нису узете у обзир, „постали су плен САД зато што је у новој констелацији односа на Балкану његов геополитички, геоекономски и геоенергетски значај постао пресудан“ (Љ. Деспотовић, 2012:135-136). Коридор 10 који је у изградњи има за циљ да споји Будимпешту-Солун и Загреб-Истамбул, те ће на тај начин Београд бити лоциран као „главна раскрсница југоисточне Европе“ (А. Труд, 2007:11). А укрштањем три наведена коридора „Косово и Метохија постају тачка важних економских и стратешких лакомости“ (исто, 14).

Балканизација – појам, процес, метод, циљеви

Термин *балканизација* скован је крајем Првог светског рата, с циљем да опише политичку и етничку фрагментацију постотоманског простора на Балкану. Појам од прве употребе праћен је негативним контекстом, а тиме је и „подручје Балкана добило негативан призвук“ (М. Тодорова, 2006:244). Појам балканизације може бити схваћен кроз три своја вида - „уситњеност територија, њихова етничка супротстављеност, и утицај ванбалканског фактора“ (Љ. Деспотовић, 2012:124). Поред тога што означава фрагментацију, односно уситњавање територија, појам балканизација „постао је синоним за повратак племенском, заосталом, примитивном и варварском“ (М. Тодорова, 2006:47).

Западни писци, мислиоци и теоретичари о балканизацији су говорили на различите начине, али су својим литералним приступом описивању појма сви суштински говорили о истом – погубности наведеног процеса. Тако је Маурер објаснио појам на следећи начин: „у региону где су расе безнадежно измешане, ствара се мноштво малих држава са више или мање заосталим популацијама, држава економски и финансијски слабих, склоних интригама, уплашених, завидних према суседима; те државе су сталан предмет махинација великих сила, али и насилништва сопственог становништва“ (Р. S. Mowter, цит. пре.: М. Тодорова, 2006:100). Даље је овом дефинисању допринео и Дибоа који „појам Балканизације користи да оснажи осећање понижења и обешчашћености несрећних људи“ (М. Тодорова, 2006:100). Зоран Видојевић истиче да се балканизација „показује као производ оног скривеног, у демократску реторику умотаног духа Запада, духа силе и насиља“ (З. Видојевић, 2000:105).

Балканизација као процес одувек је праћена негативним контекстом, тако да процес и данас има обележја „територијално политичких размирица и сукоба, етничке расцепканости и измешаности простора, верске и националне искључивости, културно-језичких сличности, идентитетских оспоравања и сл.“ (Љ. Деспотовић, 2012:119).

Деструктивна традиција се, како констатује Зоран Видојевић, вратила на Балкан „нешто услед историјског наслеђа, али првенствено услед садашњег економског и политичког стања, највећим делом колонијалног и вазалног у односу на Запад и обликовање тог стања споља“ (З. Видојевић, 2000:127).

Истинитост ових дефиниција потврђена је почетком деведесетих година на простору бивше СФР Југославије, која је била својеврсна лабораторија за прекрајање граница, стварање нових идентитета и ширење утицаја.

Двадесети век нам сведочи о евидентној промени геополитичке улоге Југославије на међународном плану. Након завршетка Другог светског рата, стварањем НАТО пакта с једне стране и Варшавског пакта с друге стране, отпочиње блоковска подела и период вођења Хладног рата. Стратешким играма, такмичењем на земљи, води, у ваздуху и у свемиру, трком у наоружању, спортским супарништвом, вођен је скоро пет деценија дуг рат у ком је Југославија заузела улогу неутралне, несврстане земље. Такав положај једне велике,

стратешки добро позициониране земље за Америку је био од великог значаја. Економским понудама Америка је имала за циљ да приволи Југославију и да на тај начин створи тампон зону и спречи евентуални продор Совјетског савеза ка Западу и топлим морима. С друге стране, та важна геополитичка прекретница представљала је добру стартну позицију за продор на исток ка територијама богатим рудама. О економској дарежљивости Америке четрдесетих година, речима сведочи Сузан Вудворд у свом делу „Балканска трагедија“ где истиче да је: „Југославија је имала посебне односе са САД укључујући и гаранције за посебан приступ кредитима на Западу ради одржавања равнотеже спољнотрговинског дефицита у замену за југословенску неутралност и војне капацитете за одвраћање снага Варшавског пакта од Западне Европе.“ (С. Вудворд, 1997:108)

Рушење Берлинског зида слободно се може рећи да је почетак свих почетака на светској сцени. Тријумфом Запада и успостављањем униполарног система, међублоковска улога Југославије губи на значају, те Балкан поново постаје „простор геополитичке прекомпозиције и надметања блискоисточних сила, Средње Европе као стратешког дела Запада и источног утицаја који је у том тренутку био у константном повлачењу“ (А. Гајић, 2015:239-240). Од 1989. године „Југославија је постала непотребна за виталну безбедност САД. Она је зато у Стејт департменту САД и међународним организацијама померена из специјалне категорије у категорију у којој је остала сама или је делила положај са Јужном Европом одосно била враћена на њен положај од пре 1949. године, геополитички одређен као Источна или Југоисточна Европа.“ (С. Вудворд, 1997:108) Важно је истаћи да Југославија иако је изгубила значај у међублоковском превирању простор Балкана не губи значај у погледу атлантистичког ширења ка истоку и тзв. „срцу копна“ – ка Русији и Централној Азији, преко црноморског басена и Каспија, кога треба „покрыти“ и на њему „цементирати“ кључна стратешка савезништва за каспијско – централноазијско подручје“ (А. Гајић, 2015:240).

Једина светска суперсила у том тренутку, САД таргетирала је Балкан као веома важно подручје, те је настојала да „у насталом геополитичком вакууму након свршетка Хладног рата постигне више циљева. Први, да искористи економско и војно посустајање и геополитичку дефанзиву Русије за запоседање кључних стратешких простора Балкана и дугорочније спречавање Руске Федерације да се врати у другу за њу по значају виталну геополитичку зону. Други циљ је успоравање геоекономског и геополитичког повратка СР Немачке (као носиоца економске моћи у ЕУ) на просторе Украјине, Подунавља и Балкана. Трећи, подстицање ривалства парцијалних геополитичких интереса појединих чланица Европске уније (В. Британије, Француска, Италија, Шпанија, Немачка и сл.) ради њихове лакше контроле и обуздавања, да ЕУ не би у догледно време израсла у опасног економског и геополитичког ривала Америке. И четврти циљ, убрзани пријем земаља с простора југоисточне Европе и западног Балкана у евро-атланске интеграције (те земље се без опаљеног метка и потрошеног долара преводе у евро-атланску зону у којој САД имају пресудан утицај и моћ), чиме се остварује значајна геополитичка и економска пред-

ност у односу на два главна ривала, Руску Федерацију и СР Немачку“. (Љ. Деспотовић, 2011:52-53)

Тако су до 1989. године „нестали и последњи елементи међународне сигурности и стабилности који су у југословенској влади читавих четрдесет година служили као основи у одређивању политике“ (С. Вудворд, 1997:372). Губљењем те сигурности и важности у међународним играма, југословенски простор улази у деценију страдања са фокусом на српски живаљ и територију. Бивша СФРЈ у постхладноратовском периоду толико губи на важности да је нестала потреба за њеном целовитошћу. У том моменту „Срби и српске земље идентификоване су као сметња, како за претензије ванбалканских сила и центара моћи, тако и за сепаратистичке и великодржавне амбиције својих непосредних суседа...“ (А. Гајић, 2015:234-235). Страдалничка деценија Југославије отпочела је због корених промена снага на светској сцени и постала је „жртва изгубљене равнотеже страха“ (З. Видојевић, 2000:106; *подвукао В.Г.*).

Америчке акције крајем двадесетог века имале су за циљ не само тренутно деловање на овом простору, већ и контролу у будућности како би себи обезбедили контролу прекретнице између истока и запада, односно севера и југа, контролу тзв. *верига света*. САД су спровођеном политиком на простору бивше Југославије тежили да „осујете преостале или новопридошле утицаје Русије и Немачке, као и да „обуздају“ и ограниче амбиције својих савезника, и да притом за себе задрже улогу коначног арбитра који може у складу са потребама да стабилизује или дестабилизује прилике у региону, не испуштајући из руку контролу над два стратешки важна комуникациона правца – транзит Дунавом који спаја Средњу Европу са Блиским Истоком и црноморске мореузе који представљају „кључаоницу“ Средоземља за евроазијски континентализам“. (А. Гајић, 2015:240) Веома је занимљива чињеница да се америчка стратегија данас приклонила „Макиндровој тези да превласт у Евроазији може да има само онај ко влада централним делом евроазијског простора. За достизање тог циља, балканска територија служи као чврста тачка ослонаца“ (Љ. Деспотовић, 2017:75), те тај ослонац користе и за горе поменуто контролу савезника.

„Неговани хаос на Балкану“ (З. Видојевић, 2000:128) и генерисани ратови на простору бивше Југославије јесу само неки од метода „балканизације“, односно дестабилизације овог простора и девастације држава, пре свега српских земаља. Територија српских земаља, уситњавањем и изолацијом искоришћена је за територијално ширење суседа, пре свега Хрватске и Албаније, док је српско становништво на простору Хрватске оштром хрватском политиком и потпуном маргинализацијом изгубило готово сва права. Нехумана репресија спровођена над српским становништвом уз подршку САД, СР Немачке, Ватикана, Турске, имала је за циљ слабљење српског фактора и овладавање простором Балкана, као и „преузимање геополитички кључних зона у којима су изворно партиципирали Срби и спречавање да они уђу у састав јединствене српске државе, која би у својим историјским и национално адекватним границама била најзначајнији фактор на Балкану“ (А. Гајић, 2015:241).

Стављање српске земље у геополитички вакуум реализовано је и грађењем НАТО база на њеном простору и око ње, као и помагањем суседних земаља да војно ојачају и употребе те капацитете према Србији и Србима. На тај начин, стварана је „још чвршћа омча око Србије, чинећи њен геополитички и међународни положај све тежим и безизлазнијим“ (Љ. Деспотовић, 2015:64). Својом двоструком игром, Америка је с једне стране генерисала сукобе и усмеравала их на све начине у правцу остваривања својих интереса (на КиМ, у Хрватској и у БиХ), те је с друге стране након завршеног посла стављала себе у улогу арбитра и борца за мир. Из те америчке игре, на наведеним просторима створене су синтетичке нације са својим идејама о стварању националне државе. „Разбијање СФРЈ био је почетак последње фазе у конституисању синтетичких нација на овом простору.“ (Љ. Деспотовић, 2014:175)

Неминовно је да је међународни фактор потпомогао „сецесионистичке снаге у разбијању СФР Југославије и да је умногоме допринео „балканизацији“. (...) до дезинтеграције СФРЈ дошло је удруженим, највероватније усклађеним деловањем и унутрашњих и спољних чинилаца“ (С. Б. Шушић, 2004:121). У прилог томе иду и тврдње професора Љубише Митровића да су "Конфликти на Балкану (...) произведени унакрсним деловањем бројних фактора: геополитике, геосторије и актуелних етно-политичких оријентација бројних актера (посебно политичких елита), уз геостратешку манипулацију и инструментализацију кризе од стране великих сила. Из овог детерминистичког чвора, тј. склопа и дејства унутрашњих и спољних фактора – прорадило је и на крају XX века балканско „буре барута““ (Љ. Митровић, 2012:49). Исто тако, „Формирање нових синтетичких националних идентитета комбинација је аутономних тежњи национално још увек недовољно издиференцираних етничитета са ових простора и политичких пројеката великих геополитичких фактора који су у своје експанзионистичке планове укључивали и стварање нових националних држава играјући на карту регионалних разлика, конфесионалне нетрпељивости и онога што је С. Фројд у психолошком смислу означавао као „нарцизам малих разлика“. (Љ. Деспотовић, 2014:178)

Моћне светске институције, као што је Ватикан својим утицајем имале су пресудан значај у политичкој прекомпозицији југословенског простора. „Почетком деведесетих нашли смо се пред завршним чином реализације Ватиканске геополитичке игре. У основи тог плана лежала је идеја разбијања Југославије и издвајање из ње римокатоличких делова, уз стварање нових државица, и признања унутрашњих бровових граница као међународних, а као основа за то послужио је концепт-модел синтетичких нација.“ (Љ. Деспотовић, 2014:190)

Уједињени светски центри моћи одредили су „Српски и црногорски народ као силу која угрожава националну безбедност САД.“ (С. Б. Шушић, 2004:129-130) То је био само један у низу медијски добро пласираних изговора за агресију на СР Југославију 1999. године. Митовима о Великој Србији, малим Русима на Балкану, варварима и агресорима, о „руској предстражи на Балкану и коњовоцима руских козака до топлих мора“ (Љ. Деспотовић, 2017:154), оправдани су сваки напади и нанета зла српском народу. Геополитички хаос који се надвио над српским територијама достигао је степен

кључања и својим деловањем потпомогао је фрагментацији српских земаља. Страни фактор помогао је суседним земљама да се шире на рачун српских територија и поред тога да Матицу Србију ставе у изолацију у центру Балкана.

Демонстрација моћи под маском "хуманитарних интервенција", постаје саставни део постхладноратовског периода. САД као „глобални полицајац“ користе свој положај да „у било ком страном сукобу идентификују силе добра и силе зла и да се сврстају са првима“ (С. Хантингтон, 2000:321) водећи се искључиво личним интересима.

„Дана 24. марта 1999. године није изведена „војна интервенција на СРЈ (...) Тада је почела оружана агресија НАТО, без одлуке Савета безбедности УН, уз кршење Повеље ОУН, Завршног акта ОЕБС-а из Хелсинкија и основних принципа међународних односа.“ (З. Аврамовић, 2014:6) Фалсификовањем „случаја Рачак“ (о чему сведочи шеф финског форензичког тима Хелен Ранта) и представљањем лажних бројки интерно расељених Албанаца, нашли су повод за агресију. Да је говор о „хуманитарној катастрофи“ Шиптара на Косову био само формални разлог за агресију, сведоче и речи Малден Олбрајт које је поводом тога рекла „да није било спорно да ли ће агресија НАТО-а на Савезну Републику Југославију бити предузета већ да је само тражен повољан тренутак за то“ (С. Б. Шушић, 2004:256-257).

„Агресија на СР Југославију изведена је у намери да се изврши потпуна „балканизација“ простора претходне СФРЈ и да се са солидне стратегијске основе, успостављене на Косову и Метохији (и на осталим војно запоседнутим деловима Балкана) крене у обрачун са много већим потенцијалним ривалима.“ (С. Б. Шушић, 2004:214) Такође, војна окупација КиМ и „комадање државе у корист националних мањина“ (З. Аврамовић, 2014:24) процес је на ком од 1999. године напорно ради „међународна заједница са њеним изаслаником Мартијем Ахтисаријем да (...) створи нову, другу албанску државу на простору Косова и Метохије.“ (исто, 25)

Како бисмо указали на осветничке мотиве агресора, навешћемо тачке тј. мете погођене током 78 дана агресије, али пре тога важно је да истакнемо једно од десет златних правила о вођењу праведног рата у ком се наводи да се рат може водити само зарад поправљања погрешног понашања, а никако зарад освете. За 78 дана агресије, око 60 одсто мета били су цивилни објекти: „78 индустријских објеката, 43 објекта енергетике, 115 објеката саобраћајне инфраструктуре, 64 објекта телекомуникације и емисионих система, 19 објеката аграра, шест објеката водоснабдевања, седам објеката грађевинарства, 17 трговинских и занатских објеката, 17 објеката угоститељства и туризма, два објекта банака, два објекта метеоролошких станица и 17 заштићених подручја природе (национални паркови на Копаонику, Фрушкој гори, Шар-планини, Тари...)“ (В. Јовановић, С. Петковић, С. Чикарић, 2012:85-86). НАТО савезници су користили најмодернија оружја и демонистрирали су разорну моћ готово сваког из своје колекције. Током 77 дана ефективног бомбардовања, било је 34 000 полетања, 1100 борбених авиона различитих типова, који су на територију

СР Југославије изручили више од 20 000 тона разне муниције“ (В. Павловић, 2012:13), од тога око 11 тона или 39 000 пројектила са осиромашеним уранијумом. Оно што је занимљиво, око 21 000 пројектила са ОУ су испалили у последњих 10 дана рата, што је око 54 одсто укупне количине. Изнети подаци нам говоре да се циљано делало у правцу девастације Србије у свим сегментима, као и да је извршивши еколошки геноцид коришћеним хемијским отпадом Америка „релаксирала“ своју земљу.

Ханес Хофбауер је у свом делу „Експеримент Косово – повратак колонијализма“ истакао да је једна од последица агресије „протекторација Косова и Метохије (1999) и његово произвођење у НАТО државу (2008) – или „колонијални експеримент“ (Х. Хофбауер, цит. пре.: Љ. Митровић, 2012:88). Даље треба да знамо да „Осим статуса Косова и Метохије, на Западу се преиспитује и статус Војводине и Црне Горе. Америчка ЦИА је развила посебан план под кобним називом „Корени“ у којем је као основни циљ означена деструкција Југославије преко губитка Косова, Црне Горе и Војводине. По том плану, ЦИА у сарадњи са немачком тајном службом настоји да издвоји Косово као основни извор сировина за Југославију, путем значајне аутономије, албанске сецесије или потпуне независности, а одвајањем Црне Горе јединог преосталог излаза на Јадранско море и раздвајањем Војводине, житнице и извора других сировина за Југославију, доведе до потпуног слома Југославије као суверене, богате индустријске земље.“ (С. Б. Шушић, 2004:300) Као потврда изнетој тези о Војводини као потенцијалној кризној тачки јесте изјава првог министра Мађарске, Јожефа Антала који је „поздравио Брионски споразум из јула 1991. опоменувши Србију да не може рачунати на своју покрајину Војводину. Алутирајући на Тријанонски уговор из 1920. године, он је објавио: „Ми смо Војводину дали Југославији. Ако Југославије више нема, онда је морамо вратити себи“. (С. Вудворд, 1997:216)

Процес балканизације највидљивије је реализован изнетим методама од којих је агресија на СРЈ својим деловањем оставила најпогубније последице које ће „цепати“ национално биће деценијама.

Закључак

Последице експериментисања страног фактора у лабораторији званој Балкан видљиве су и осетне. Резултати деловања балканизације, по речима професора Миломира Степића и Љубише Деспотовића су „редукован, фрагментиран и државно-територијално необједињен простор; недефинисане, флуидне, зоналне и разуте границе некомпактног националног простора; нарушен квалитет међународног, државног и геополитичког положаја; ратовима и злочинима демографски десеткована национална популација, у сталном повлачењу и узмицању са етничких територија (тзв. пражњење територија); економски неразвијен, нејединствен и привредно неповезан национални простор који производи финансијску немоћ и зависан полупериферни техничко-технолошки положај; традиционални и нови суседи, агресивних државно-

територијалних и националних аспирација; експанзионистички настројени ванбалкански и регионални фактори трајно усмерени ка овом простору.“ (цит. пре. Љ. Деспотовић, 2012:132-133) Дакле, ради се о једном комплексном процесу, који је својом деструктивном природом оставио неизбрисив траг на овим просторима. Извршена је територијална, политичка, економска, привредна и културолошка девастација, те треба посветити више научне пажње овом феномену зарад буђења националне свести и рационалног поимања стварности и истине.

Литература:

1. Avramović, Z., *Demokratija i bombardovanje*, Catena Mundi, Beograd, 2014;
2. Vudvord, S., *Balkanska tragedija – kaos i raspad posle Hladnog rata*, Filip Višnjić, Beograd, 1997.;
3. Vidojević, Z., *Globalizacija nasilja i agresija na SR Jugoslaviju*, Zbornik Matice Srpske za društvene nauke, Novi Sad, 2000, str., 101-133;
4. Gajić, A., *U vrtlogu tranzicije: Srbija u savremenom svetu (2005-2015)*, Institut za evropske studije, Beograd, 2015;
5. Gajić, A., *Između evroatlantizma i evroazijstva-položaj savremene Srbije*, Kultura polisa (Posebno izdanje), Novi Sad, 2015. str., 1-17.;
6. Despotović, Lj., *Geopolitika destrukcije*, Kairos, Sremski Karlovci, 2015;
7. Despotović, Lj., *Srpska geopolitička paradigma*, Kairos, Sremski Karlovci, 2012;
8. Despotović, Lj., Drobac, M., *Geopolitika i terorizam u vremenu globalizacije*, StylosArt, Novi Sad, 2008;
9. Despotović, Lj., *Geopolitika identiteta*, DN Logos, Bačka Palanka, Kultura polisa, Novi Sad, 2011;
10. Despotović, Lj., *Konstrukcija i dekonstrukcija identiteta*, Fakultet za evropske pravno-političke studije, Novi Sad, 2014;
11. Despotović, Lj., *Globalizacija i geopolitika identiteta*, Kairos, Sremski Karlovci, 2017.;
12. Jovanović, B., Petković, S., Čikarić, S., *Zločin u ratu genocid u miru*, Službeni glasnik, Beograd, 2012.;
13. Kilibarda, Z., *Osnove geopolitike*, Službeni glasnik, Beograd, 2008;
14. Mitrović, Lj., *U vrtlogu tranzicije: Srbija u kontekstu globalnih i regionalnih procesa: ogledi iz sociologije razvoja, geokulture i geopolitike*, Filozofski fakultet, Niš, 2012;
15. Mitrović, R., Lj., *Balkan u vrtlogu tranzicije (zaključna razmatranja iz studija geokulture razvoja Balkana i sociologije regionalnih promena)*, Filozofski fakultet, Niš, 2006;
16. Pavlović, V. (priredio), *Ekologija i rat – Izveštaj nezavisnih eksperata o NATO bombardovanju SRJ*, Službeni glasnik, Beograd, 2012.;
17. Todorova, M., *Imaginarni Balkan*, Biblioteka HH vek, Beograd, 2006;
18. Trud, A., *Geopolitika Srbije*, Službeni glasnik, Fakultet bezbednosti, Beograd, 2007;
19. Huntington, S., *Sukob civilizacija*, CID, Podgorica, Romanov, Banja Luka, 2000;
20. Šušić, B., S., *Geopolitički košmar Balkana*, Vojnoizdavački zavod, Beograd, 2004;

BALKANIZATION PROCESS AND AGGRESSION ON YUGOSLAVIA – GEOPOLITICAL ASPECTS

Summary: During its long history, the Balkans, often being presented as a specific geopolitical "cross", has been considered a place of collision of miscellaneous civilizations, a zone of movement in all directions, a battlefield and a place of victories and sufferings. From a geopolitical point of view, it is a very interesting territory, with all the attributes of a strategically significant area. The historical destiny of the people living in this area has been created by the interests of the world's centers of power in accordance with the epoch. Therefore, the goal of this paper is to indicate the sufferings and bloody outbursts of the 20th century, which came as a result of the process of "balkanization" in the Socialist Federal Republic of Yugoslavia. The nineties are prime example of unequivocally controlled conflicts, secessionism, the creation of synthetic nations and new states, myths and "humanitarian" interventions. We will try to create a picture of both regional and non-regional interest, by defining the basic concepts, analyzing the Balkans from a geopolitical point of view, presenting the previously used methods in the process of "balkanization" and, finally, by locating the desired goals.

Key words: Geopolitics, Balkans, balkanization, Yugoslavia, Serbia, aggression

САЊА ИВИЋ*

Институт за европске студије
Београд

УДК 327:323.2

Прегледни рад
Примљен: 29.01.2018
Одобрен: 23.02.2018
Страна: 105-118

GLOBALIZATION, REGIONALIZATION, FRAGMENTATION: POSTNATIONAL vs. NATIONAL POLITICAL PARADIGMS**

Summary: Globalization has been one of the most contested phenomena of the past three decades. There was a proliferation of discourses on globalization which lasted until 2008m when the world financial crisis occurred. Nevertheless, there is still a number of debates concerning the nature, effects and future of globalization. Both the postnational idea of political community, as well as regionalism and fragmentation reflect the need to escape or revise the nationhood. Globalization, regionalization, and nationalism are forces that overlap one another - sometimes cooperative and sometimes antagonistic. This paper aims at investigating whether the age of nation-state is over in light of phenomena of globalization, regionalization and fragmentation. It also investigates the recent paradigm shift and paradox of growing nationalism in the postnational era. Huntington's article about clash of civilizations and the persisting power of nation-states was published in 1993, when the Treaty of Maasticht came into force and when there was a proliferation of literature on postnational constellation – of postnational nature of contemporary politics. Unfortunately, more than twenty years after the publication of Huntington's idea, it can be argued that he was right. Various political crises today such as: Russia-Ukraine crisis, migration crisis, Brexit and so forth reflect a step back to nationalist paradigms.

Key words: globalization, regionalization, fragmentation, postnational, national

Discourses of Globalization: Postnational Values Advocated by Globalization

We are witnessing major world transformations: Brexit, Russia-Ukraine crisis, Europe's migration crisis, new Russia-Turkey relations, terrorist attacks in Europe (which are transforming Europe's migration crisis into a security debate), Donald

* sanja_ivic1@yahoo.com

** Овај рад је представљен у склопу предавања које је ауторка одржала у NATO Defense College-у у Риму, 8. септембра 2016. године. Рад је настао у оквиру пројекта 179014, који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

Trump and new public political discourse and so forth. Some political scientists argue that Brexit, Donald Trump's US election victory, and the rise of populist parties in Europe are the most obvious signs of the new nationalist wave.

The era of globalization is paradoxical – the world is simultaneously coming together and coming apart. “A wide and diverse range of social theorists have argued that today's world is organized by accelerating globalization, which is strengthening the dominance of a world capitalist economic system, supplanting the primacy of the nation-state by transnational corporations, and organizations and eroding local cultures and traditions through a global culture” (Kellner, 2005: 172). Globalization is often described by concepts of post-Fordism, postmodernism and emergent logic of capitalism. It includes circulation of ideas, habits, goods and people on transnational level.

Globalization started in the Western world between 1980 and 1988 and is considered to represent a paradigm shift which occurred after the collapse of communism and the end of the Cold War era. “Especially since the end of the Cold War, it has become almost a ritual to attack the state and the state system and to celebrate the end of Westphalian system and its eventual replacement by a postmodern, post-sovereign order ruled by the forces of globalization and regionalization” (Kacowicz, 1998 :18). The *Treaty of Westphalia* (1648) designed the nation-state system based on sovereignty and territoriality and this idea of state is challenged by postnational world order.

According to Habermas (2001), globalization mostly affects security of nation-states, state sovereignty, national identities and democratic legitimacy of nation-states. In the contemporary, postnational era, nation-states lost the capacity to address various kinds of problems such as: environmental disasters (acid rains, holes in the ozone layer, earthquakes etc.) that transcend borders and cannot be overcome by relying on the abilities of individual states. The same can be argued about problems of terrorism, organized crime, human trafficking and so forth. In the postnational era, nation-states don't have the capacity to act in certain areas. On the other hand, by establishment of military and economic blocks (such as NATO and International Monetary Fund), global health organizations (such as the World Health Organization), and universal human rights discourse, the traditional concept of borders has changed, since new mechanisms of governance are formed (Habermas, 2001). These mechanisms are not tied to a certain territory, and they are beyond the nation state. In other words, there is a shift of competences from national to postnational level.

Globalization embraces various contradictory phenomena: neoliberalism and fragmentation; the idea of global peace and religious fundamentalism; transnational organizations and terrorism; prosperity and inequality. Terrorism has increased in the era of globalization. New acts of terrorism in the post-Cold War era are directed against citizens and not only against governments. “Forty years ago there was no single religion terrorist movement worldwide. In the 80's only two of 64 known terrorist organizations were animated by religious faith” (Stibli, 2010: 2). Terrorism based on religious fundamentalism is the dark side of postmodernism and globalization. These terrorist attacks show us the destructive side of global flows of

technology, goods, information, ideologies and people. It is very difficult to fight terrorism, since these terrorist attacks cross borders and can affect anyone or any region at any time. According to Jean Baudrillard, “globalization creates the conditions for its own destruction” (Baudrillard, 2004: 126).

There are various approaches to globalization. Representatives of modernist perspective perceive globalization as a process of homogenization of the world based on capitalist, consumerist culture (which is often described by metaphor of “McDonaldization”). On the other hand, this process of homogenization is produced by globalized media. According to advocates of postmodernism, globalization is a source of hybridization that implies synthesis of global and local level, resulting in the creation of increasingly complex human relations.

In political science, there are two main approaches to globalization. Fukuyama’s thesis on the age of globalization as the “end of history” (Fukuyama, 1989) and Huntington’s antithesis on “the clash of civilizations” that will dominate global politics (Huntington, 1993). Fukuyama argues that globalization means the “end of history”, the triumph of Western liberal democracy and the end of conflicts. To be sure, he said, some conflicts may happen but the global conflict is over. This means that “the future will be devoted not to great struggles over ideas, but rather to resolving mundane economic and technical problems” (Huntington, 2003: 31). This point of view is closely connected to the assumption that increased interaction among peoples – trade, investment, tourism, media, electronic communication etc. – is generating a common world culture.

However, now we witness that Fukuyama’s approach was rather naïve – globalization didn’t produce the end of history and global conflicts. Huntington’s antithesis on clash of civilizations seems more realistic. Huntington argues that Fukuyama’s perspective is false and it is rooted in the Cold War perspective that the only alternative to communism is liberal democracy. However, it is wrong to think that because Soviet communism has collapsed, the West has won the world for all time and that representatives of all other cultures “are going to rush to embrace Western liberalism as the only alternative” (Huntington 2003: 66).

Benjamin Barber (1992), another American political scientist expresses the similar perspective, arguing about the strife between “McWorld” and “Jihad”. Barber employs the metaphor of “McWorld” in order to portray Western values and culture based on consumerism, while he uses the term “Jihad” in order to depict various national movements which aim at defending traditional idea of nation-state and national identity. However, this is a simplification and the clash of civilizations today cannot be captured only by binary opposition McWorld/Jihad as there is a variety of national movements that cannot be designated by the term “Jihad”. Barber wrote his article, which is widely cited, before 9/11 and other terrorist attacks and this is probably the reason of this simplification. Jihad and religious fundamentalism are grotesque consequences of globalization and the dark side of postmodern age.

Huntington’s idea of clash of civilizations was often criticized as it is also based on simplification. Huntington perceives Western civilization and various other civilizations and cultures as monolithic. But he even admits this and argues that we

need simplified paradigms to be able to understand causal relationships among phenomena, generalize about reality and predict future developments (Huntington, 2003: 30). According to Huntington, the fundamental conflict in the post Cold War world order will be cultural. "Nation states will remain the most powerful actors in world affairs, but the principal conflicts of global politics will occur between nations and groups of different civilizations. The clash of civilizations will dominate global politics" (Huntington, 1993: 22). This clash of civilizations is based on binary oppositions: we/they, West/the Rest, liberal/conservative and so forth.

Huntington (2003) argues that people define their identity by what they are not. The similar point of view is advocated by French philosopher, Paul Ricoeur. According to Ricoeur, the "self" is constituted through our relationship with other. Identity can be perceived as *ipse* (Latin), selfhood - identification, but also as *idem* (Latin) – sameness, which is constructed only through relations with others (Ricoeur, 1992). Without others we could not be ourselves. This can be argued also about national identity, not only personal identity. As increased communications, trade and travel multiply the interactions among civilizations, people increasingly give greater relevance to their cultural and national identity. Suppressing nationalism by postnational values advocated by globalization is counterproductive. Nationalism grows. In the same way in psychology, suppressing emotions is counterproductive as it leads to neurosis.

Huntington's article about clash of civilizations was published in 1993, when the *Treaty of Maastricht* came into force and when there was a proliferation of literature on postnational constellation – of postnational nature of contemporary politics. Unfortunately, more than twenty years after the publication of Huntington's idea, it can be argued that he was right. Various political crises today such as: Russia-Ukraine crisis, migration crisis, Brexit and so forth reflect a step back to nationalist paradigms.

However, the perception and role of nation-state has changed and thus it cannot be perceived from modernist perspective. Contemporary nation-states are suffering losses in sovereignty, functions and power (Huntington, 2003: 35). Another phenomenon is the transfer of power to non-state actors - to large multinational corporations, to NGOs and even terrorist organizations. "International institutions now assert the right to judge and to constrain what states do in their own territory" (Huntington, 2003: 35). So this is this difference between modern and postnational understanding of nations and nation-states.

The challenge to the nation-state in the contemporary world includes three levels: subnational, transnational and supranational. Subnational level stems from the essentialist definitions of local and regional identities based on tradition, religion, language and so forth. Transnational level includes multinational corporations, NGOs and other organizations which diminish the power of nation-state. Supranational level represents ideas of political identities that transcend national boundaries; for instance, Europeanness and the European Union as a supranational political community.

Habermas (2001), on the other hand, distinguishes three historical tendencies that can be considered the start of redesigning the relationship between citizenship and national identity. The first is German unification, the liberation of Eastern European countries and ethnic conflicts in Eastern Europe. The second refers to the development of European integrations and the development of supranational political forms, and the third refers to mass migrations.

Paradox of Growing Nationalism in the Postnational Era

The European Union was supposed to be supranational community that is strengthening the role of postnational understanding of law, economy, citizenship, identity and borders. In the light of recent events in Europe, the following question may be posed - is the European Union coming back to the state before integration? The terrorist attacks in Europe in 2015 and 2016 are transforming Europe's migration crisis into a security debate, spurring calls for closing exterior European borders and questioning the Schengen Agreement. In this way, free movement – one of the fundamental pillars of the European Union - is put at risk.

Due to these security reasons and various types of crises, the European Union is coming back to the ideas of nations, nationalism and binary oppositions: we/they, European/non-European, Christianity/Islam, self/other and so forth. Everything that was supposed to be overcome by the idea of European integration (for instance, common values, freedom of movement, no borders, multiculturalism, tolerance etc.) is put into question. So it is exactly how threats and crises influence postnational concepts and tend to return them to modernist concepts (states, nations, borders).

A certain kind of irony may be identified in Brexit. In some way, it is paradoxical as Britain actually had “a far more flexible, independent arrangement with the EU than most other member states — yet it still voted to leave. The U.K. is outside the eurozone and retains control of its own currency. It's also outside the visa-free Schengen Area and has kept more control over its borders. Britain's economy grew almost 3 percent last year, compared with a nearly stagnant eurozone. In the U.K., youth unemployment is running at just 13 percent, according to the Office for National Statistics, compared with 45 percent in Spain and a staggering 48 percent in Greece. Britain's prosperity has attracted a wave of migrants — witness hundreds camped in Calais waiting for a chance to jump on a truck to Dover — but according to Eurostat, 14 other EU countries actually accepted more migrants per capita last year than the U.K. did” (Matthews, 2016a).

Britain's decision to quit the European Union is a seismic moment for Europe as it points to the fact that nationalist political paradigms and discourses became European reality and put into question Europe's supranational nature. The European Union represents the dream of a Pan-European identity and a collective future of the continent. Brexit fundamentally undermines that vision and puts into question the idea of European identity as Brexit decided that *British* is not necessarily synonymous to *European*. Brexit might be the beginning to the end for ideas of

greater international coordination and a reversion to early modern concepts defined by *Treaty of Westphalia* (1648).

Brexit reflects tension between Europeanization and globalization. The main problem in the contemporary Europe is reflected in the fact that the European Union wants to be efficient part of global economy and keep some kind of European specificity, European identity, but there is a lack of vision, lack of solutions how to do it (Žižek, 2016). According to Slavoj Žižek (2016), one of the most prominent postmodern thinkers, this tension between globalization and Europeanization is also reflected in Brexit as the UK will even more be open to global capital now. Britain did not reject globalization, but Europeanization as it was against a number of EU initiatives (EU funding for food banks, Schengen, it was outside Eurozone and so forth).

After Brexit, there is a proliferation of nationalist public political discourses. In France, National Front leader Marine Le Pen designated Brexit as “victory for freedom” and she argues that in France and some other EU countries the same referendum should be organized (Matthews, 2016b).¹ Dutch anti-immigration politician Geert Wilders said it was time for a Netherlands Nexit vote, while Matteo Salvini, the leader of Italy’s Northern League, tweeted that “heart, brain and pride defeated lies, threats and blackmail. THANK YOU UK, now it’s our turn.” (Foster, 2016). The anti-immigration Sweden Democrats declared that they were ‘waiting for Swexit’ while Beatrix von Storch of Germany’s Eurosceptic Alternative für Deutschland party wrote that “the EU has failed as a political union”. Euro-skepticism also runs deep in Poland—where the new right-wing prime minister, Beata Szydło, ordered EU flags be removed from the podium where she gave her first press conference, in November. In Hungary, Prime Minister Viktor Orban is frequently critical of the European Union (Matthews 2016b).² In the case of Scotland, Catalonia and Flanders the main topic is not just leaving the European Union, but their own countries.

The European Union is facing a number of crises: demographic, migration, political, economic, financial, identity crisis and so forth. These crises require collective response that these nationalist politics are making very hard. “Optimists (...) see Brexit as a trigger for Europe; a shock therapy that acknowledges the failures of the current arrangements and tries to see a new mode for governing that takes into account national realities while preserving Europe’s open markets, borders” (Foster, 2016) and identity. Reframing democracy for postnational age is necessary. “At present, ideas of postnational democracy are largely imaginary: voter turnout in 2014’s European elections was 43% with votes seemingly determined by national preoccupations” (Kirby, 2016).³

The perception of paradox of nationalism in postnational era is further intensified by its European context as it was expected that the European Union overcomes parochial nationalism and moves towards postnational, postmodern political community. As Rogers Brubaker pointed out: “Europe was the birthplace of the nation-state and modern nationalism at the end of the eighteenth century, and it was supposed to be their graveyard at the end of the twentieth” (Brubaker, 1996: 1).

From all these examples it can be concluded that economic and political dimensions of globalization and Europeanization coexist with resurgence of nationalism. There are even more examples. The number of countries in the world has increased dramatically since the World War II and that continues to this day (for instance: South Sudan, East Timor, the question of independence of Kosovo, Kurdistan and so forth) In early 1990s, we witness disintegration of Soviet Union, Czechoslovakia and Yugoslavia. The collapse of communist regimes in Eastern Europe provoked a major reappraisal of nationalism and its political significance (Sabanadze, 2010: 2). Another example of fragmentation as a process which occurs simultaneously with globalization are minorities and non-state peoples of Western Europe such as the Basques and Catalans, Scots and Welsh, who have reasserted their rights to national autonomy and, in some cases, national independence. Catalonia independence battle is the recent case.

The Basque case responds to another claim that globalization is involved not only in the production of new forms of nationalism such as those in Eastern Europe, but also in reviving old, minority nationalisms in the developed, Western world (Sabanadze, 2010: 15). "The origins and root causes of Basque nationalism date back to the end of the 19th century and long predate globalization. However, its intensification and militarization occurred after Spain embarked on the process of democratization, opening up to foreign influences and engaging in global integrative process" (*Ibid*: 15). The Basque case, therefore, also appears to confirm the assumption that with increasing globalization nationalism tends to intensify.

Another example is the partition of Belgium – a hypothetical situation which has been discussed by both Belgian and international media, especially in the context of political crisis in Belgium between 2007 and 2011. The question of separation of Dutch speaking region, Flanders, and French speaking region, Wallonia was discussed. This situation is paradoxical as this occurs in Belgium, the center of the European Union which is supranational political community based on postnational values. These are all liberal Western democracies that appear unified, but they are not like that beneath the surface. In this view globalization and nationalism are processes "that are deeply connected through dialectical and causal links" (*Ibid*: 3). "The 'paradox' of nationalism in the era of globalization is based on the assumption that nationalism is, by definition, a force of isolation and protection that is incompatible with globalization and its integrationist tendencies" (*Ibid*: 6).

However, if we take into account postnational elements of nationalism, then the binary opposition national/postnational may be overcome. "The whole posture of the relationship between the national and the postnational has to change" (Kirby, 2016). Postnationalism does not mean the end of nation and contemporary nationalism is different from nationalist movements of previous era. The world has changed and even national idea is revised, it is not what it was in the past. Contemporary nationalism also has a postnational dimension. "It is important to not only constitute oneself as a nation to have a legitimate claim on statehood but also to be recognized as such of other nations – members of the international community" (Sabanadze, 2010: 10).

Critics of globalization perceive it as a contemporary mode of colonialism – neocolonialism. However globalization does not lead to more homogenous world as: general rules and models are interpreted in the light of local circumstances and different cultures and traditions. Secondly, growing similarity imposed by globalization provokes reactions. Advocates for many cultures seek to protect their heritage or assert their cultural and national identity. That is why fragmentation is integral part of globalization (Lechner & Boli, 2015: 3). “In many states, including those in the developed world, regional movements exist promoting substantial autonomy or secession” (Huntington, 2003: 35). State governments have lost the ability to control the flow of money in and out of their country and are having increasing difficulty controlling the flows of ideas, technology, goods and people (*Ibid*: 35). State borders have become increasingly porous. Regionalization coexists with nationalism and with globalization (Kacowicz, 1998: 18). Thus, both the postnational idea and regionalism or fragmentation – reflect the need to escape or revise the nationhood. “Globalization, regionalization, and nationalism should be captured and studied as forces relative to and overlapping one another, sometimes antagonistic and sometimes cooperative toward each other, but never harmonious” (*Ibid*: 3).

By establishing the Committee of the Regions, which is given an advisory role, in the framework of the *Treaty of Maastricht* (Article 198a), for the first time entities below the level of nation state were recognized within the EU legal discourse. And after this first initiative, there were many other examples. Assembly of European Regions established *Udine Declaration on Regional Identity* in 2007 which considers the development of regional and European identities and aims at diminishing the gap between the global and the local, and between rich and poor European regions.

The development of regionalism certainly contributes to the strengthening of regional and local identities and enables the solution of everyday problems that citizens face, which are overlooked by the nation state. As I already mentioned, different forms of ethnic nationalism still exist in Europe (for example, Catalan, Flemish, Breton and Welsh movements), but in the contemporary Europe so far, before Brexit and Catalonia independence battle, they were focused on formulation and implementation of their politics in the European context. The radical separatist regionalisms such as the Basque ETA movement are considered anomalies in a European context. The basic argument for development of regionalism is that local entities - regions, provinces or major cities – are more familiar and, therefore, more competent to solve their own problems than remote bureaucratic systems in capital cities of nation states or in Brussels.

Some political scientists (for instance, Kratochvil, Lapham, Peter van Ham) speak of neomedievalism as a parable to describe postmodern Europe, comparing the postmodern character of the European Union with the political structure of Europe during the Middle Ages. This comparison stems from the fact of multiple competences and functions in the European Union, which was also a characteristic of the medieval European order based on decentralized authority and pluralism of power. Feudal Europe, from 8th to 14th century, was divided into many autonomous systems of government, the network of kingdoms, principalities. Cities developed

different social and political structures and often had independent systems of government defined by charters. An important feature of this period was the disintegration of state authority.

Feudal Europe is completely different from state-centric system established by the *Treaty of Westphalia* in 1648, which regulates bilateral relations as follows: 1. The world is divided into sovereign states that do not recognize any higher authority; 2. The principle of sovereignty of states and fundamental right of political self determination is advocated; as well as 3. The principle of legal equality between states; the principle of non-intervention of one state in the internal affairs of another state. Unlike the Westphalian model, medieval Europe consisted of a system of overlapping territories and pluralism of power relations and identities. The medieval Europe metaphor, can serve as a good starting point for imagining new, postmodern political space. Characteristics of both medieval and postmodern Europe are: the complex meanings of the concepts of borders and space; multiple authorities; multiple identities and affiliations; transnational elites; and the disappearance of a clear distinction between "public" and "private" (Van Ham, 2001). However, medieval Europe does not include postnational or transnational identities, while the European Union includes not only subnational and national, but also postnational identities.

The Wider Context of Political Paradigm Shifts

Political and social changes are always connected to scientific discoveries and changes of the perception of the world/collective consciousness (this is well-known from the work of Karl Jung and Hegel).

Globalization may be perceived as a new paradigm which explains contemporary world – a paradigm shift which replaced old Cold war paradigm. The idea of “paradigm shift” is introduced and explained by Thomas Kuhn in his *The Structure of Scientific Revolutions* (1962). Paradigm shift consists of displacement of one paradigm, which has become incapable of explaining new or newly discovered facts. This old paradigm is replaced by a new paradigm which better explains these phenomena.

What happened in the history of mankind that enabled scientific revolution, progress, industrialization, the rise of nation- state? What enabled Enlightenment and modernity and in the end globalization itself?

There are three major paradigm shifts that made our world as it is today. The Copernican revolution was paradigm shift from the Ptolemaic model which placed the Earth at the center of the universe. The second significant paradigm shift emerges with development of print capitalism. Benedict Anderson connects universalism of national community and new nationalist discourses with the development of print-capitalism “which made it possible for rapidly growing numbers of people to think about themselves, and to relate themselves to others, in profoundly new ways” (Anderson, 1983: 52). The third significant paradigm shift stems from development of information and communication technologies and transport, that made possible the

idea of cyberspace and other postnational categories which enabled the phenomenon of globalization. This period of globalization is defined by Frederic Jameson, one of the most important postmodern authors, as the third stage of capitalism (Jameson, 1991).

Frederic Jameson (1991) argues about three stages of capitalism. The first stage of capitalism is market capitalism (this is the period of Industrial revolution in XIX century). This first stage of capitalism includes industrial capital in national markets. The second stage of capitalism is monopoly capitalism (it represents the rise of modernism). This is the age of imperialism - world markets are monopolized by a few nation-states. The third stage of capitalism is multinational/consumer capitalism (postmodern age) - which places an emphasis on the media and advertising industries and consumption rather than production of goods (*Ibid.*).

The key figure in debates exploring the line between postmodernism and globalization is Jean Baudrillard, French sociologist and philosopher. According to Baudrillard (1994), in the age of globalization we live in a world of simulacra. Reality is replaced by hyper-reality constructed by global media. In simulacra created by media there is no distinction between true and false, the real and the imaginary; cause and effect, subject and the object, and so on. Illusion is no longer possible, because the real is no longer possible (Baudrillard, 1994: 19). This is tragic ontological and epistemological condition.

Globalization is being accompanied by the emergence of a cybersphere, which is coexistent but distinct from the natural biosphere (Beynon & Dunkerley, 2000: 33). It is composed of artificial spaces, virtual communities which are developing their own agendas, interests and values beyond, behind and beneath the nation state (*Ibid.*). "Simulation in the global flow goes beyond the old realist dimensions of space and time, sender and receiver, medium and message, expression and context as the world's complex webs of electronic media generate boundaries of new hyperspace" (*Ibid.*: 34). The virtual spaces that Jean Baudrillard labels "neo-worlds" are now at the very heart of global postmodernism. The nature of cyberspace exists in mappings, simulations, imageries and various kinds of networks of postmodern world.

Capitalist consumer culture and development of information and communication technologies changed human relations and human beings. Everything is mass producible. We are in situation where artificial is creating artificial is creation artificial and so on. Everything produced by media is motivated by consumer mentality and consumer culture. Even contemporary political discourse and behavior started to resemble show business. And this is exactly what consumer culture does and this is how it transfers into the realm of politics.

Donald Trump's politics is the main example. Some political scientists are surprised by politics and behavior of Donald Trump. However, there is nothing surprising here if we are familiar with the concept of *Zeitgeist* or spirit of the age, spirit of the time. *Zeitgeist* is the intellectual fashion or dominant school of thought that typifies and influences the culture of particular period of time. Donald Trump's politics is in accordance with the spirit of the age of postmodernism, which was descri-

bed even twenty years ago in the work of Baudrillard, and other postmodernist thinkers. Trump is a representative of postmodern understanding of politics and public culture. Trump's politics reflects postmodern idea as it is:

- Challenging traditional political culture (I am referring to lack of conventional behavior and manners).
- Making media spectacle (which is in accordance with postmodern consumerist, political culture)
- Reflecting novel ideas which overcome political binary oppositions: for instance, Trump's calling for closer relationship between U.S. and Russia (Fandos, 2017). This is also postmodern characteristics, as postmodern thought merges ideas which haven't been combined before : kitsch and fine art in the realm of art; West and East in the realm of politics, and so on.

Modernism reflects belief in reason/progress, while postmodernist idea reflects the fall of grand narratives (liberalism, Marxism, idealism) and all kinds of comprehensive explanations and theories. Modernism includes binary oppositions (we/they, national/postnational, West/East and so forth), while postmodernism overcomes binary oppositions. Modern capitalism emphasized production, while postmodern capitalism emphasizes consumption. Modernism reflects belief in continuity/tradition, while postmodernism is breaking with tradition. Modernism is based on national paradigms, while postmodernism includes postnational and transnational paradigms. Modernist politics is a politics of brotherhood based on fixed notion of identity. It is established by the *American Declaration of Independence* in 1776 and *Declaration of the Rights of Man and of the Citizen* in 1789. The *Universal Declaration of Human Rights* is also based on politics of brotherhood. Article 1 of the *Universal Declaration of Human Rights* states: "All human beings are born free and equal in dignity and rights. They are endowed with reason and conscience and should act towards one another in a spirit of brotherhood."

Jacques Derrida (2005) and other postmodernist thinkers argue that there is nothing like "natural brotherhood" when it comes to concepts and categories such as community, nation and culture. Derrida states that he aims at deconstructing, "namely, the Greek, Abrahamic, Jewish, but especially Christian and Islamic privileging of the figure of the brother in ethics, law and politics, and particularly in a certain democratic model" (Derrida, 2005: 57-58). Derrida proposes politics based on friendship, and not on essentialist, exclusive categories such as nation. Unlike the modernist politics based on fixed identity of brotherhood, postmodern politics of friendship leaves room for understanding diversity and otherness.

The question of diversity is significant in the context of globalization as globalization is often perceived as Western imperialism – Westernization, imposing Western liberal values to the world. But imposing liberalism is contradictory to liberalism itself as it undermines its main principles. That is why John Rawls, a well-known political thinker argues that certain kinds of non-liberal regimes should be tolerated as it would be illiberal to impose a liberal global order on those peoples who don't share all liberal values (Rawls, 1999). Of course, these non-liberal regimes should not be aggressive and they should include thin conception of human rights.

Liberal values do not represent an absolute truth. Otherwise, they would represent ideology, which is contradictory to the basic idea of liberalism itself. Consequently, there is a need for redefinition of the main presuppositions of modern conception liberal values. Contemporary human rights discourse is based on the idea of universality of human nature and reason. However, in this way human rights are based on fixed concepts and have a metaphysical foundation. Human nature is described in essentialist terms and it is not perceived as constructed and contextual. The American Anthropological Association criticized the basic ideas and concepts of the *Universal Declaration of Human Rights*. This Association argues that human beings cannot be understood apart from their cultures and societies. Subsequently, the nature of human rights is contextual.

That is why some political scientists make a distinction between international norms and rights and interpretations of these norms and rights. Rawls coined the term “overlapping consensus” which refers to the idea that peoples and representatives of different cultures and societies may agree upon the basic norms or principles of justice (Rawls, 1993). However, they will not agree upon the interpretation of these norms, which they would always interpret in accordance with their cultural, religious, philosophical and political background. The similar point of view is expressed by Charles Taylor, another liberal political thinker, who argues about the *fusion of horizons* – a cross-cultural dialogue which will lead to understanding different cultures and beliefs (Taylor, 1994). The *fusion of horizons* is a concept coined by German philosopher, Hans Georg Gadamer (1975). It stems from the premise that individuals always come from different cultural, historical, religious and political background that influences their way of thinking. The fusion of horizons is a dialectical concept which may be defined as a cross-cultural dialogue that transforms human understanding. This leads to learning to move in a broader horizon and to opening up for diversity. John Rawls and Charles Taylor outline a new ethics of social and political relations in the new millennium.

Conclusion

This paper investigates discourses on globalization and postnational values advocated by globalization. It emphasizes the paradox of nationalism in the postnational era, which occurs due to various contradictory phenomena that globalization embraces. Globalization coexists with fragmentation and regionalization and they all represent attempts to escape or revise nationhood. This paper offers wider context in which political paradigm shifts occur and outlines an ethics for the new millennium, which is based on Gadamer’s idea of *fusion of horizons*.

Литература:

1. Anderson, Benedict (1983): *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*, Verso, London, New York.
2. Barber, Benjamin R. (1992): "Jihad Vs. McWorld", *The Atlantic Monthly*, Vol. 269, No. 3, pp. 53-65.
3. Baudrillard, Jean (1994): *Simulacra and Simulation*, University of Michigan Press, Michigan.
4. Baudrillard, Jean (2004): "This is the Fourth World War: The Der Spiegel Interview With Jean Baudrillard" *International Journal of Baudrillard Studies*, Vol 1, No1, Available at: http://www2.ubishops.ca/baudrillardstudies/vol1_1/spiegel.htm
5. Beynon, John H. and Dunkerley, David (eds.), (2000): *Globalization: The Reader*, Athlone, London.
6. Brubaker, Rogers (1996): *Nationalism Reframed: Nationhood and the National Question in the New Europe*, Cambridge University Press, Cambridge.
7. , Derrida, Jacques (2005): *The Politics of Friendship*, Verso, London, New York.
8. Fandos, Nicholas (2017): "Trump Calls for Closer Relationship Between U.S. and Russia", *The New York Times*, January 7, Available at: <https://www.nytimes.com/2017/01/07/us/politics/donald-trump-russia-united-states.html>
9. Foster, Peter (2016): "After Brexit, Europe Faces an Existential Crisis", *The Telegraph*, June 24, Available at: <http://www.telegraph.co.uk/news/2016/06/24/after-brexit-europe-faces-an-existential-crisis/>
10. Fukuyama, Francis (1989): "The End of History?". *The National Interest*, pp. 1-18.
11. Gadamer, Hans Georg (1975): *The Truth and Method*, Seabury Press, New York.
12. Habermas, Jürgen (2001): *The Postnational Constellation: Political Essays*, trans. and ed. by Max Pensky, MIT Press, Cambridge, MA.
13. Huntington, Samuel P. (1993): "The Clash of Civilizations?", *Foreign Affairs*, Vol. 72, No. 3, pp. 22-49.
14. Huntington, Samuel P. (2003): *The Clash of Civilizations and the Remaking of the World Order*, Simon & Schuster, New York.
15. Jameson, Fredric (1991): *Postmodernism, Or the Cultural Logic of Late Capitalism*, Duke University Press, Durham, NC.
16. Kacowicz, Arie M (1998): "Regionalization, Globalization, and Nationalism: Convergent, Divergent, or Overlapping?", *Kellogg Institute Working Paper No. 262*, pp. 1-47.
17. ,Kellner, Douglas (2005): "Globalization, Terrorism and Democracy: 9/11 and Its Aftermath" in P. Hayden and C. el-Ojeili (eds.), *Confronting Globalization: Humanity, Justice and the Renewal of Politics*, Palgrave Macmillan, London.
18. Kirby, Graham (2016): "Brexit, Democratic Values and the Post-national World we Live in", *Disclaimer*, July 6, Available at: <http://www.disclaimermag.com/politics/brexit-democratic-values-and-the-post-national-world-we-live-in-3709>
19. Kuhn, Thomas (1962): *The Structure of Scientific Revolutions*, University of Chicago Press, Chicago.
20. Lechner, Frank J. and Boli, John (2015): "General Introduction", in: Lechner, F. J. and Boli, J (eds.). *The Globalization Reader*, Wiley Blackwell, UK.
21. Matthews, Owen (2016a): "Europe's Primal Scream", *Newsweek*, June 29, Available at: <http://theweek.com/articles/632850/europes-primal-scream>
22. Matthews, Owen (2016b): "Brexit Wounds: The Decision by British Voters to Leave the EU is Unlikely to be the Last Anti-establishment Uprising in the West", *Newsweek*, July

- 8, Available at: http://www.freebook11.com/wp-content/uploads/2016/07/Newsweek_Europe_-_July_8_2016.pdf.
23. Rawls, John (1993): *Political Liberalism*, Columbia University Press, New York.
24. Rawls, John (1999): *The Law of Peoples*, Harvard University Press, Cambridge, MA.
25. Ricoeur, Paul (1992): *Oneself as Another*, trans. Kathleen Blamey, University of Chicago Press, Chicago.
26. Sabanadze, Natalie (2010): *Globalization and Nationalism: The Cases of Georgia and the Basque Country*, Central European University Press, Budapest.
27. Stibli, Florin (2010): "Terrorism in the Context of Globalization", *Academic and Applied Research in Military Science*, Vol. 9, No. 1, pp. 1-7.
28. Taylor, Charles (1994): "The Politics of Recognition", In *Multiculturalism: Examining the Politics of Recognition*, ed. by Amy Gutmann and Charles Taylor, Princeton: Princeton University Press.
29. Van Ham, Peter (2001): *European Integration and the Postmodern Condition: Governance, Democracy, Identity*, Routledge, London, New York.
30. Žižek, Slavoj (2016): Slavoj Žižek on Brexit and the Future of the European Union (interview), 5 July, Available at: <https://www.youtube.com/watch?v=2OzV53zj1P>

ГЛОБАЛИЗАЦИЈА, РЕГИОНАЛИЗАЦИЈА, ФРАГМЕНТАЦИЈА: ПОСТНАЦИОНАЛНЕ vs. НАЦИОНАЛНЕ ПОЛИТИЧКЕ ПАРАДИГМЕ

Сажетак: Постнационално сагледавање политичке заједнице, као и регионализам и фрагментација, одражавају потребу да се ревидира националност. Глобализација, регионализација и национализам су силе које се преклапају - понекад су кооперативне, а понекад антагонистичке. Циљ овог рада је да у светлу појава глобализације, регионализације и фрагментације преиспита питање националне државе. Такође истражује недавну промену парадигме и парадокс растућег национализма у постнационалној ери. Хантингтонов чланак о сукобу цивилизација и перзистентној моћи националних држава објављен је 1993. године, када је Уговор из Маастрихта ступио на снагу и када настаје пролиферација литературе о постнационалној констелацији - постнационалној природи савремене политике. Више од двадесет година након објављивања Хантингтонове идеје, може се тврдити да је био у праву. Руско-украјинска криза, миграцијска криза, Брегзит и разни други савремени облици политичких криза у глобалном контексту, одражавају корак назад ка националистичким парадигмама.

Кључне речи: глобализација, регионализација, фрагментација, постнационално, национално

СЛОБОДАН ЗЕЧЕВИЋ*

Институт за европске студије
Београд

УДК 341.24:327(497.11)

Прегледни рад
Примљен: 24.01.2018
Одобрен: 22.02.2018
Страна: 119-129

МЕЂУНАРОДНИ ПОЛОЖАЈ И ЦИЉЕВИ СРБИЈЕ

Сажетак: Крајем XX века Србија се суочила са међународном политичком и економском изолацијом, ратовима у непосредном окружењу и бомбардовањем НАТО пакта. Стога су циљеви њене спољне политике почетком XXI века били да изврши нормализацију односа са Западним савезом, да се укључи у процес европске интеграције, као и да интензивним развојем покуша да надокнади период економске регресије. У овом тренутку Србија се увелико налази у процесу приступања Европској унији отворивши 12 од 35 поглавља у преговорима о чланству. Међутим, између Србије и Сједињених Америчких Држава и Европске уније као њиховог најважнијег савезника постоје супротстављени интереси када је реч о статусу Косова и Републике Српске у оквирима Босне и Херцеговине. Претходно поменуто доводи Србију у положај да тражи заштиту од Русије као свог традиционалног савезника у Уједињеним Нацијама када се гласа о овим питањима. Дакле, међународни положај Србије изузетно је сложен јер је она разапета у заштити својих европских и националних интереса. Стога остаје да се види да ли ће императиви приступања Унији приморати Србију да усагласи своју спољну политику са спољном политиком Европске уније.

Кључне речи: Србија, спољна политика, Европска унија, међународни положај, преговарачка поглавља, Русија, Кина, Уједињене Нације, економски односи

Увод

Током деведесетих година прошлог века Србија се нашла под ударом Западног савеза који се испољавао у скали од економских санкција, па све до бомбардовања Срба у Босни 1995., а затим и Србије 1999. године. Овај удар био је вишеструко узрокован. Основни разлог био је у томе што су Срби у прво време одбијали да признају поделу Југославије по републичким границама и да остану у унитарној Хрватској и Босни и Херцеговини где не би било њихове државне самосталности. Међутим, притисак је постојао и зато што је Србија у привредном и идеолошком смислу била ван европских токова. Преображај једнопартијског система у вишепартијски, као и прихватање начела

* vzecevic@eunet.rs

смењивости власти у Србији текао је са великим отпором, а још спорије се одвијао процес претварања друштвене у приватну својину. Држава која није уложила напор да се уклопи у процес европске интеграције територијално је ампутирана и политички маргинализована. Из данашње перспективе запажа се да је трагедија Срба у томе што су платили високу цену супротстављања Западу, иако су се борили против антиевропске идеологије хрватског неофашизма и муслиманског верског екстремизма.

Циљ данашње Србије јесте да пронађе начин да превазиђе историјске поразе са краја XX и прве деценије XXI века (независност Црне Горе и проглашена сецесија Косова). Постоји тежња да се српска држава економски развије, да се изгради неопходна инфраструктура у циљу укључивања у европске токове, да се стабилизују односи у региону, да се заврши започети процес приступања Европској унији, као и да се одрже добре везе и углед који је постојао у свету. Ове намере нису лако оствариве у контексту савременог ривалитета и сукобљавања између Западног савеза с једне, и Русије и Кине с друге стране.

Повезаност Србије са Европском унијом

Историјски аспект

Европска унија и Српска држава почивају на темељима античке филозофије, права и науке, као и на хришћанској цивилизацији. Српска средњовековна држава наследила је тековине Рима и Византије. Српски песник опевао је средњовековног јунака Бановић Страхињу јер је одбацио и поразио оријентално насилништво да би афирмисао европске вредности витештва, љубави и праштања. Карађорђе је ослобађајући Србе и положивши темеље модерне Српске државе увео европско образовање и законодавство, а забранио је зулум и право јачег. Доносећи Сретењски устав 1835. године, српски народ усвојио је један од првих демократских устава у Европи. Од 1903. године Српска држава је била једна од ретких европских држава са демократским уређењем. Историјски посматрано, знаменити Срби никада се нису борили да буду ван Европе, него у њој.

У Србији се на позитиван начин глобално гледа на исход I светског рата који је уз *неужно* жртвовање читавих генерација довео до ослобођења Срба ван територије Краљевине Србије, као и других јужних Словена. Борба Срба у II светском рату допринела је стицању привилегованог *несврстаног* статуса између два идеолошка и војна блока. Дакле, у српским интелектуалним круговима преовладало је мишљење да су сукоби између великих европских сила у суштини прилика да се вештим политичким маневрисањем остваре национални интереси. Насупрот претходно изнетом, закључци великих европских држава, без обзира да ли су победници или поражени, у два светска рата ишли су у другом правцу. Тако се примера ради, у Француској несумњива победа у „великом рату од 1914. до 1918. године“ заправо сматра *пиром* из више разлога (Cartou, Clergerie, Gruber, Rambaud, 2006: 23). Реч је пре свега о неприхватљивим и неоправданим људским и материјалним губитцима насталим због

недовољне свести о последицама примене нових индустријских оруђа (тешка артиљерија, бојни отрови и сл...). Силе победнице у I светском рату Немцима нису наметнуле моралну одговорност за избијање рата, те су ови последњи развили тезу да су његови резултати неправедни и да немачка војска заправо и није стварно поражена на бојном пољу. Француска и њени савезници су по склапању Версајског мира тражили модел који би Немачкој дозволио да се економски развија, али и који би истовремено обуздао немачки национализам и реваншизам, односно који би омогућио стварни територијални, политички и војни надзор над овом последњом. Југословенска држава је снажно подржавала иницијативу Француске из 1929. године о стварању Европске уније кроз успостављање јединственог европског тржишта.¹ Ова иницијатива је дефинитивно напуштена по атентату на краља Александра Карађорђевића у Марсељу 1934. године.

Услед одсуства моралне кривице и војног и територијалног надзора у Немачкој дошло је до појаве фашистичко-реваншистичке идеологије која је проузроковала II светски рат. I светски рат је допринео стварању ауторитарних политичких режима леве и десне оријентације у великим европским државама (Русија, Немачка, Италија). Што је најгоре оба светска рата су некад убедљиво највеће светске привредне и војне силе из Европе претвориле у другоразредне играче на међународној сцени у дубокој сенци територијално и популацијски јачих суперсила тј. Сједињених Америчких Држава и некадашњег Совјетског Савеза. Ипак, борбом у I и II светском рату српски народ је допринео изградњи данашње модерне Европе.

После два светска рата у великим европским државама јачала је свест да је нужен креативан *градитељски* напор да се на подручју Европског континента пронађе алтернативно решење за модел владавине заснован на нацији, религији и државном суверенитету који је установљен још у XVIII веку (Pecheuil, 2007: 12). Наиме, доминирајући национални модел владавине је путем примене начела државног суверенитета требало да доведе до једнакости међу државама и немешања у унутрашње послове. У пракси пак, у Европи је заправо долазило до доминације великих над малим државама, до стварања привремених интересних савеза и до сукоба интереса који се решавао дипломатским или војним средствима са непоправљивим последицама. Стога се идеја о стварању федералних веза између држава ширила у европским политичким, привредним и интелектуалним круговима у XX веку (Сиђански, 1996: 35 и даље). Ова замисао пак је наишла на отпор код дела владајућих националних структура које су желеле да сачувају полуге власти, али и да заштите национални идентитет *старих* европских држава.

Настанак и опстанак „европске федралистичке идеје“ није само последица светског ширења либералног капитализма и остваривања интереса САД. Њена популарност код европских нација јавила се као плод мучног искуства и

¹ Збирка радова коју је приредио Маринко Вучинић под насловом „*Наши погледи на Европу-Српски интелектуалци о европским проблемима између два рата*“, Едиција студије, Службени гласник, Београд, 2013., стр. 40. Реч је о чланку Јован М. Јовановића, „*Уједињене државе Европе*“, Српски књижевни гласник, 1., 1929., књига XXVIII, број 5, стр. 351-361.

развоја политичке свести да је привредна интеграција, односно политичка, културна и правна сарадња напреднија и хуманија у односу на националистичке сукобе са разарајућим последицама.

Ако се сагледа развој модерне Српске државе уочава се да је она стремилa ка европским вредностима, тј. уобличавању државе са демократским институцијама, економском развоју и очувању мира.

Географски аспект

Територија Србије налази се на Европском континенту. У члану 49 уговора о Европској унији наглашено је да свака европска држава која поштује начела садржана у члану 2 истог уговора може да затражи да постане чланица Уније. Дакле, чланство у Унији је превасходно условљено географским критеријумом територијалног припадништва Европском континенту. Колико је ово важно говоре следеће околности. Наш геополитички положај је такав да у пракси у многим ситуацијама од нас очекују, а и нама не преостаје ништа друго да се понашамо као део Европске уније. Примера ради, мигрантска криза и изазови тероризма доводе до тога да Европска унија тражи од Србије да повлачи потезе као да је њена пуноправна чланица. Путни и железнички коридори кроз Србију повезују државе чланице Европске уније. На светским преговорима о храни Србија нема куд него да се прикључи делегацији Европске уније или обрнуто, делегација Европске уније позива српску делегацију да буде у њеном саставу јер је Србија део Европе. Бити у географском положају у каквом је Србија а бити ван процеса европске интеграције готово је неизводљиво са аспекта нормалног функционисања државе и њеног развоја.

Економски аспект

У 2016. години укупна привредна размена Србије износила је 30,8 милијарди евра а од тога је 64,4 одсто отишло на размену са државама чланицама Европске уније.² Други најважнији економски партнер Србије су државе чланице ЦЕФТА тј. државе из региона југоисточне Европе а пре свих Босна и Херцеговина, Црна Гора и Македонија које су на путу ка чланству у Европској унији. У периоду од 2009. до 2016. године Србија је утростручила свој извоз на тржиште Уније који је порастао са 3,2 милијарде на 8,9 милијарди евра.³ Трговински дефицит је и даље на страни Србије, али се непрестано смањује јер извоз српских производа у Унију бележи већи раст од увоза што доводи до побољшања покривености увоза извозом и то са мање од 50 одсто у 2009. години на преко 77 одсто у 2016. години. Интересантно је и да у области пољопривреде Србија остварује суфицит у размени са Европском унијом. Извоз пољопривредних производа из Србије у Европску унију бележи стални раст, те је удвостручен са 640 милиона евра у 2009. на 1,4 милијарде евра у 2016. години.

² Републички завод за статистику: *већи увоз и извоз у 2016.*, 17.07.2017., <https://www.blic.rs>

³ *Користи које је Србија остварила у трговини са тржиштем Европске уније*, 22.01.2018., <https://europa.rs>

Увоз европских пољопривредних производа у Србију је такође удвостручен са 440 милиона евра у 2009. на 800 милиона евра у 2016. години. Дакле, суфицит Србије у области трговине пољопривредним производима са Европском унијом порастао је са 400 милиона евра у 2009. на 600 милиона евра у 2016. години. Од укупног извоза пољопривредних производа Србија пласира 48 одсто на тржиште Европске уније.

Директне стране инвестиције у Србији у 2017. години износиле су 2,1 милијарде евра.⁴ Од тога страна улагања предузећа из Европске уније износе 77 одсто.⁵ Предузећа из Европске уније су у Србији запослила преко 200 хиљада људи повећавају конкурентност српске привреде, њен извозни потенцијал и буџетске приходе, истовремено доприносећи привредном расту у целини.⁶ Отварање ка Европској унији је створило разноврсност понуде и снизило цене за српске потрошаче.

Перспективе

Односи између Србије и Европске уније су интегративне, а не билатералне међудржавне природе. Процес приступања Европској унији захтева свеобухватни друштвени преображај у смислу промена у националном законодавству, правосудју, привреди, пољопривреди, инфраструктури, екологији, здравству, саобраћају итд... Претходно поменути процес подразумева и пренос државног суверенитета од националних ка европским институцијама, што значи да се поједини закони или одлуке више неће доносити у Београду, већ у Бриселу. Улазак у Европску унију за Србију је нужан како би се уклопила у политичко и економско окружење којем припада у географском и цивилизацијском смислу. Приступање Европској унији у овом тренутку мора да буде примарни циљ српске спољне политике јер је искуство претходне две деценија показало да је одсуство европске детерминанте у српској спољној политици имало негативне ефекте по територијални интегритет, економски и друштвени развој и модернизацију српске државе.

Односи Србије и Русије

Историјско-политичке везе Србије са Русијом

Срби су везани за Русију као заштитника словенског, православног становништва на Балкану. Без политичке, а некад и војне подршке Русије питање је да ли би настала и опстала модерна Српска држава, те се ова последња традиционално ослања на ону прву.

И данас Србима често не преостаје ништа друго него да траже заштиту Русије и председника Владимира Путина пред опасношћу од западних иници-

⁴ НБС: у 2017. директне стране инвестиције 2,1 милијарди евра, 22.01.2018., rs.n1info.com

⁵ Користи које је Србија остварила у трговини са тржиштем Европске уније, 22.01.2018., <https://europa.rs>

⁶ Користи које је Србија остварила у трговини са тржиштем Европске уније, 22.01.2018., <https://europa.rs>

јатива за коначним формално-правним одвајањем Косова од Србије или укидањем Републике Српске, што би довело до новог егзодуса српског народа ка матици. Ова заштита је искључиво политичке природе и одражава се у Руској употреби права вета у Савету безбедности Уједињених нација онда када *западни савезници* желе да изгласају акте против српских националних и државних интереса. Поред тога, Русија делује и у другим међународним организацијама на страни Србије кад је реч о пријему Косова у исте. Спољнополитички погледи и интереси Србије и Русије често се поклапају, али данашња Русија у Европи нема улогу и утицај који је имао СССР. Русија од 1989. године војно, политички и економски не контролише источноевропске државе, што значи да није присутна на граници са Србијом и нема непосредан утицај на решења која се усвајају за западни Балкан. У овом контексту обраћање Русији да реши проблем српског народа на Косову, Босни или у Хрватској већ дуги низ година изгледа као молба поднета на погрешном шалтеру. Положај и безбедност Срба на овом простору и стабилност Републике Србије практично највише зависи од воље Сједињених Америчких Држава и Европске уније као њиховог главног савезника. Србија је поред тога, економски упућена и везана за Европску унију и државе бивше Југославије које су већ постале или имају намеру да постану чланице Европске уније и НАТО пакта. У гоестратешком смислу процес европске интеграције није заокружен ако се не прошири и на Србију, Црну Гору, Македонију, а затим и на Босну и Херцеговину и Албанију.

Русија је највећа држава на свету чија територија се простире како на европском, тако и на азијском континенту. Да би контролисали толики простор Руси су изграђивали ауторитарне владарске системе на челу са царем, Генералним секретаром партије или Председником, а утемељене на догми православне вере или идеологији комунизма. Српски народ који припада европском простору није склон ауторитарним владарима и системима ма колико се они напредним представљали, о чему сведоче преврати и политичка убиства од Карађорђа и Кнез Михајла, па све до Зорана Ђинђића. Велико је питање да ли би Србија уопште могла да инкорпорира ауторитарни модел друштва.

Економске везе Србије и Русије

Привредна размена између Србије и Руске федерације иде узлазном путањом захваљујући закљученом "Трговинском споразуму о слободној размени из 2001. године."⁷ Привредна размена у 2016. години износила је нешто мање од 2 милијарде долара, али уз значајан српски трговински дефицит од 566 милиона долара и покривености увоза извозом од свега 53 одсто.⁸ Наиме, Србија је за првих 10 месеци 2016. године извезла робе у вредности од нешто преко 690 милиона долара док је истовремено увезла робе за милијарду и двеста седамнаест милиона долара.⁹ Овај дефицит је производ чињенице да Србија из

⁷ Закон о потврђивању слободне трговине између СР Југославије и Руске Федерације, 23.01.2018., www.pks.rs

⁸ 22.01.2017., www.pks.rs

⁹ 22.01.2017., www.pks.rs

Русије увози стратешке производе попут нафте и гаса. Међутим, извоз Србије на руско тржиште у првој половини 2017. године вредео је 471 милион долара, што је пораст од 24,1 одсто у односу на 2016. годину са тенденцијом да достигне милијарду долара.¹⁰ На руско тржиште Србија највише извози прехранбене производе, односно воће (јабуке, трешње, јагоде и вишње), лекове, гуме, алуминијумске производе и хулахопке. Извоз воћа бележи раст од 11, млечних производа од 6,5, поврћа од 10,5, меса и месних прерађевина чак 186 и пића 36 одсто. Међутим, српски увоз се односи на стратешке производе попут сирове нафте, природног гаса, руде гвожђа и бакарне жице. Нафта и гас су кључни за грејање становништва и индустријску производњу што Србију доводи у зависну позицију. Укупан увоз у првој половини 2017. године износио је 809,4 милиона долара, а укупна привредна размена између две стране била је 1,3 милијарде долара.

Перспективе

Одржање добрих односа између Србије и Русије има важне економске и политичке аспекте. Русија је главни снабдевач Србије гасом у чему се додуше ова последња не разликује у односу на друге европске државе. Поред тога, Русија има разумевање и пружа подршку српским националним интересима у међународним организацијама и институцијама. Међутим, односи са претходно поменутом државом су билатералне, међудржавне природе, те самим тим нижег интензитета у односу на процес интегрисања у Европску унију. Дакле, за спољну политику Србије приступање Европској унији је од примарног, а међудржавна сарадња са Русијом од секундарног значаја. Развој ове сарадње има своје границе јер не би смела да угрози примарни циљ српске спољне политике. Срби више не би требало да испољавају *шизофрене тенденције*, тачније да се опредељују да раде, живе или да шаљу децу на студије у Европску унију, а да их љубав према Русији спречава да изграде европски модел код своје куће.

Односи Србије и Кине

Односи Србије и Кине, више од политичке, пре свега су економске природе. Кина је динамичним извозом своје робе створила трговинске вишкове који су је довели у позицију инвеститора на међународној сцени. У овом контексту треба имати у виду да су због светске економске кризе кинеске девизне резерве које су пласиране на финансијска тржишта смањене са 4000 милијарди у 2014. на 3200 милијарди у 2016. години. Стога је Пекинг заинтересован да пласира средства у специфичне инфраструктурне пројекте који би омогућили бољи пласман кинеске робе на европско тржиште и очували девизне резерве. Инвестирање у друге државе доприноси њиховом развоју, побољшању куповне моћи становништва, што опет олакшава продају кинеске робе. Овим Кина

¹⁰ Србија очекује рекордан извоз у Русију, 17.09.2017., <https://www.b92.net>

жели и да ојача свој политички утицај у свету и да изађе из политике окруживања које према њој воде Сједињене Америчке Државе. У том смислу, кинески председник Си Ђи Пинг је 2013. године промовисао програм назван "Нови пут свиле" да би повезао Кину са Европом и Африком путевима, железницом, лукама, аеродромима, гасоводима и нафтоводима.¹¹

Кинеска страна је инвестирала у Србији у инфраструктурне пројекте 3,5 милијарди евра.¹² Први инфраструктурни пројекат који су Кинези изградили у Европи јесте „Пупинов мост“ који преко Дунава повезује Земун и Борчу, а пуштен је у саобраћај 2014. године. Кинеска предузећа учествују у градњи аутопутева у Србији. Такође, кинеска страна је заинтересована за инвестиције у енергетику. У том смислу кинеско предузеће „SMES“ улаже 715, 6 милиона евра у изградњу новог блока у термоелектрани „Костолац“, као и у ревитализацију блокова Б1 и Б2. Кинези су заинтересовани за улагања у „Колубару“ и хидроелектрану „Ђердап.“ Поред тога, кинески „Hestil“ преузео је Смедеревску железару за 46 милиона евра уз обавезу да у њену модернизацију инвестира још 300 милиона и да задржи свих 5500 радника.

За Србију је посебно интересантно што је Кина купила грчку луку Пиреј у чију модернизацију треба да уложи 260 милиона долара, са намером да је повеже са континенталним делом Европске уније. Од Солуна роба би железницом преко Македоније и Србије стизала до Будимпеште, а затим и до најважнијих економских центара у Унији.¹³ Реновирање пруге Београд - Будимпешта кључни је елемент овог програма о чему је донета одлука на самиту Кине и држава централне и источне Европе „16+1“ у Букурешту. Раздаљина од 350 километара данас се прелази за 8 сати, док би после реконструкције пруге била постигнута брзина од 160 км на сат, односно дужина путовања од 2 сата и 40 минута. Инвестиција од 3 милијарде долара покрила би се кинеским државним зајмом. Србија би модернизацијом ове пруге постала логистички центар и појачала би своју водећу улогу у региону. Модернизација железничког саобраћаја такође би повећала могућности за привлачење страног капитала, али и извоз домаће робе на тржишта Средњег истока и Азије чиме би била смањена зависност у односу на тржиште Европске уније и увећан привредни раст.

Закључак

Крајем XX века Србија се суочила са међународном политичком и економском изолацијом, ратовима и бомбардовањем НАТО пакта. Стога су циљеви њене спољне политике почетком XXI века били да изврши нормализацију односа са *западним савезом*, да се укључи у процес европске интеграције, али да интензивним развојем покуша да надокнади период економске регресије. У

¹¹ Michel Nazet, *La nouvelle route de la soie ou la resurrection d'un mythe*, 21.04.2014., www.diploweb.com

¹² „Пријатељство које се исплати: ово су највеће кинеске инвестиције у Србији“, 09.06.2016., <https://www.srbijadanas.com>

¹³ *Est-Central Europe on the New silk road*, 20.03.2017., www.geopolitika.hu

овом тренутку Србија се увелико налази у процесу приступања Европској унији отворивши 12 од 35 поглавља у преговорима о чланству. Европска унија је најважнији економски партнер Србије са учешћем од преко 64 одсто у њеној укупној привредној размени. Србија чланством у Европској унији заправо жели да имплементира европски политички и економски модел. Међутим, између Србије и Сједињених Америчких Држава и Европске уније као њиховог најважнијег савезника постоје супротстављени интереси када је реч о статусу Косова и Републике Српске у оквирима Босне и Херцеговине. Претходно поменуто доводи Србију у положај да тражи заштиту од Русије као свог традиционалног савезника у Уједињеним Нацијама када се гласа о стању на Косову, или пак о положају Српског народа у Босни и Херцеговини. Управо из ових разлога Србија се разликује у односу на чланице Европске уније и државе из региона које су у процесу приступања Унији, јер не жели да уведе економске санкције Руској Федерацији. Овакав став Србије пак ремети изграђено кохезионо јединство Запада према владавини руског председника Владимира Путина. Дугорочна намера *западних партнера* јесте да, санкцијама које погађају виталне гране руске привреде а то су енергетски сектор експлоатације нафте и гаса као и производња наоружања, доведу до промене режима у Москви. Стога све више јачају захтеви из САД и Европске уније да Београд усагласи своју спољну политику са политиком Европске уније што је и његова крајња обавеза у пристипним преговорима са претходно поменутом, односно да не седи на *два столице*.

Кад је реч о односима Србије и Кине они у овом тренутку нису толико деликатни и проблематични за *западни савез* као односи Србије и Русије. Србија пре свега, не ужива активну кинеску подршку у Уједињеним нацијама када је реч о одбрани националних интереса, обзиром да по овим питањима Кина заузима најчешће неутралан став. У фокусу остају све ближи економски односи Србије и Кине који и не би требали да буду толико спорни јер и Западне земље улажу напор да привуку кинеске инвеститоре и тиме подстакну привредни развој. Међутим, водеће чланице Европске уније ипак имају бојазан да би повећање кинеских инвестиција у државама централне и југоисточне Европе могло да доведе до кинеског политичког лобирања. Европска унија дакле, пажљиво прати колико кинеске инвестиције имају утицај на заузимање става и одлучивање држава чланица у институцијама Уније, али и колико се ове одражавају на политичка опредељења држава кандидата за чланство.

Суштински гледано, међународни положај Србије у овом тренутку је сложен и можемо у перспективи да претпоставимо да ће захтевати одређено појашњавање. Односи у свету су се променили у односу на период блоковске поделе после II светског рата, што значи да данашња Србије можда неће моћи на дужи рок да води политику *несвртавања* као некадашња социјалистичка Југославија. Утолико пре што се Србија налази у процесу европске интеграције који подразумева преношење дела суверенитета у корист институција у Бриселу. Приступни преговори о чланству у поглављу 35 налажу постизање споразума о нормализацији односа између Србије и албанских власти на Косову, док поглавље 31 тражи да држава кандидат спроводи спољно-политичке ста-

вове и смернице Европске уније. Остаје дакле да се види да ли ће императиви приступања Унији приморати Србију да усагласи своју спољну политику са спољном политиком Европске уније.

Литература:

1. Alomar Bruno, Daziano Sebastien, Lambert Thomas, Sorin Julien, *Grandes questions europeennes*, 3 edition, SEDES, Paris, 2013.
2. Berramdane Abdelkhaleq, Rosseto Jean, *Droit institutionnel de l' Union europeenne*, Montchrestien, Paris, 2005.
3. Berramdane Abdelkhaleq, Rosseto Jean, *Droit de l' Union europeenne*, LGDJ, Paris, 2013.
4. Boulouis Jean, *Droit institutionnel de L' Union européenne*, Montchrestien, 5 édition, Paris, 1995.
5. Boulouis Jean, Chevalier Roger- Michel, *Les grands arrêts de la Cour de justice des Communautés*, Tome 1, Dalloz, 5 édition, Paris, 1991.
6. Cartou Louis, Clergerie Jean-Louis, Gruber Annie, Rambaud Patrick, *L' Union europeenne*, Dalloz, 6 edition, Paris, 2006.
7. Clapie Michel, *Manuel d' institutions europeennes*, Flammarion, 3 edition, Paris, 2010.
8. Defarges Moreau Philippe, *Les institutions européennes*, Arman Colin, 3 édition, Paris, 1998.
9. Dimitrijević Vojin, Stojanović Radoslav, *Međunarodni odnosi*, Beograd, 1988.
10. Dinh Nguyen Quoc, Daillier Patrick, Pellet Alain, *Droit international public*, L.G.D.J., 3 edition, Paris, 1987.
11. Dubouis Louis, Gueydan Claude, *Grands textes de droit communautaire et de l' Union européenne*, Dalloz, 4 édition, Paris, 1996.
12. Giscard d' Estaing Valery, *La constitution pour l' Europe*, Albain Michel, Paris, 2003.
13. Đurović Radomir, *Međunarodno privredno pravo*, Savremena administracija, Beograd, 1997.
14. Hartli T.C., *Osnovi prava Evropskih zajednica*, BPC, Beograd, 1998.
15. Hiks Sajmon, *Politički sistem Evropske unije*, Službeni glasnik, Beograd, 2007.
16. Isaac Guy, Blanquet Marc, *Droit général de l' Union europeenne*, Sirey, 10 édition, Paris, 2012.
17. Jacque Jean Paul, *Droit institutionnel de l' Union europeenne*, Dalloz, 5 edition, Paris, 2009.
18. Kent Penelope, *Law of the European Union*, M&E Pitman Publishing, 2 edition, London, 1996.
19. Le Monde éditions, collection l' Histoire au jour le jour., *L' Europe de Yalta à Maastricht 1945-1993.*, Paris, 1993.
20. Manin Philippe, *L' Union europeenne*, Pedone, Paris, 2005.
21. Mioche Philippe, *De l' idée européenne à l' Europe*, Hachette, Paris, 1997.
22. Pecheul Armel, *Le traite de Lisbonne – La Constitution malgre nous?*, Editions Cujas, Paris, 2008.
23. Predić- Knežević Vesna, *Ogledi o suverenosti*, IPS, Beograd, 2001.
24. Prokopijević Miroslav, *Evropska unija*, Službeni glasnik, Beograd, 2009.
25. Račić Obrad, Dimitrijević Vojin, *Međunarodne organizacije*, Beograd, 1988.
26. Rideau Joel, *Droit institutionnel de l' Union et des Communautés europeennes*, L.G.D.J, 4 edition, Paris, 2002.

27. Samardžić Slobodan, *Evropska unija kao model nadnacionalne zajednice*, Institut za evropske studije, Edicija Analize, Beograd, 1998.
28. Sauron Jean-Luc, *Comprendre le traite de Lisbonne*, Gualino editeur, Paris, 2008.
29. Scotto Marcel, *Les intitutions européennes*, Editions Le Monde poche, Paris, 1997.
30. Schwartz Bernard, *Le Droit aux Etats-Unis, une creation permanente*, Economica, Paris, 1979.
31. Simon Denys, *Le système juridique communautaire*, PUF, 3 edition, Paris, 2001.
32. Sidanski Dušan, *Federalistička budućnost Evrope*, Prosveta, Beograd, 1996.
33. Vučinić Marinko, *Naši pogledi na Evropu- Srpski intelektualci o evropskim problemima između dva rata*, Službeni glasnik , Beograd, 2013.
34. Zečević Slobodan, *Evropska unija– institucije i pravo*, Evropski univerzitet, Beograd, 2003.
35. Zečević Slobodan, *Evropska unija za sve Evropljane*, Centar za Evropsku uniju, Beograd, 2004.
36. Zečević Slobodan, *Institucionalni sistem i pravo Evropske unije*, Institut za evropske studije, Beograd, 2015.

INTERNATIONAL POSITION AND GOALS OF SERBIA

Summary: At the end of 20th century Serbia was faced with international political and economic isolation, wars in close environment and bombing of NATO alliance. Because of previous mentioned the goals its foreign policy at the begining of 21th century were to normalized the relations with the western countries, to engage the proces of european integration and to get over of the period of economic regression by intensive economic development. At this moment Serbia is largely in the process of accession to the European Union by opening 12 of the 35 Chapters of membership negotiations. However between Serbia and US and the EU as their most important ally, there are a conflict of interests regarding the status of Kosovo and Republika Srpska within Bosnia and Herzegovina. Previosly brings Serbia in postion to seek protection of Russia as its tarditional ally in the UN when there is a vote about these issues. Therefore, the international position of Serbia is extremly complex because it is crucified between defending its national and european interests. It remains to be seen whether the imperatives of joining the Union will force Serbia to harmonize its foreign policy with the foreign policy of the European Union.

Key words: Serbia, foreign policy, The European Union, international position, negotiation chapters, Russia, China, Unated Nation, economic relations

ЕЛЕМЕНТИ ДРЖАВНЕ МОЋИ

Сажетак: Аутор анализира шест елемената које чине државну моћ. То су, (1) становништво државе (његова бројност и структура), (2) територија (величина и квалитет), (3) привредни потенцијали и економска искоришћеност, (4) оружана сила, (5) спољнополитичка прилагодљивост, (6) национална култура. У својој анализи аутор објашњава значај ових чинилаца за велике, али и географски и популацијски мале државе и нације, које такође могу постати утицајне у међународној заједници.

Кључне речи: Држава, моћ, становништво, територија, економија, оружана сила, спољна политика, култура

Уводна разматрања

На нивоу јединке, моћ је способност појединца или групе да оствари сопствене циљеве чак и уколико се други субјекти томе супротставе. На нивоу политичких елита, моћ је способност да се друштво усмери ка остварењу намераваних циљева. Дакле, моћ можемо дефинисати и као капацитет једног друштвеног система да делује у интересу колективних циљева. Обично је то скуп онога што држава жели да постигне или сачува у односу на друге државе.

Међутим, како су државе различите, дакле имају одређене мање или веће капацитете, тако и политичке елите у тим државама делују у оквиру датих капацитета. Моћ једне државе чини низ елемената који произилазе један из другог. Односно, сваки претходни елемент чини основу за настанак следећег. Од снаге претходног, у доброј мери зависи и снага следећег елемента.

Када говоримо о држави у политичко-антрополошком смислу, основ за настајање држава представљао је онај историјски тренутак када одређена етничка престаје да буде номадска и када заснива прве заједнице на датом простору, на коме ствара услове за живот, развија специфичан начин живота (културу) и спремност да ту територију брани.¹ Ако бисмо се подобрије позабавили овим

¹ Ово је касније за последицу имало позиционирање државе као друштвене организације која представља организацију политичке власти, и културног простора дате нације.

последњим, дакле спремност дате етније да брани простор на коме се зауставила, овај поступак показује две карактеристике. Прва карактеристика произилази из значаја који дати простор има за етнију, и другу, одлуку да се заустави баш на том простору, односно потребу да се на њему трајно настани. Из овог антрополошко-политиколошког модела настају сви други елементи, као што су структура државе, развој цивилизацијских система, и један важан сегмент – стварање могућности за одбрану датог простора (територије). Дакле, војна снага је била један од првих компонената снаге одређене етније која је током свог развоја стварала сложену друштвену организацију каква је држава. Током истраживања овог феномена, може се поставити питање зашто су се поједини народи зауставили баш на неком месту и баш на њему засновали своје државе? Истраживања су указивала на многе узроке, али су се издвојила два. Климатски услови и могућност развоја привреде биле су важне претпоставке опстанка и претпоставка изградње државе, а који су током наступајућих векова биле и претпоставке њене снаге.

Поред територије, савременије схватање државе подразумевало је Владу и народ који на тај начин заокружују друштвени феномен који се зове држава. Каснији развој државе донео је њена различита тумачења и схватања. Савремена схватања подразумевају и дају велики значај политици и политичким процесима у њеном стварању.²

Државу, наравно можемо посматрати не само као актера у међународној заједници и чиниоцима који представљају њену снагу, већ и као унутрашњу организацију друштва из чијег система проистиче њена спољнополитичка моћ. Модерна држава има монопол над над структурама силе и опорезивања. Овај монопол најважнији је унутрашњи покретач и извор њене моћи. Национална држава има управни апарат (Владу) и законе који се односе на њене грађане. Већина грађана говоре истим језиком, који се као званични национални језик користи у званичној комуникацији.³

Сматра се да су народи и нације које су створиле државу, заокружиле свој национални идентитет. У предстојећим историјским фазама, те нације и њихове државе улазе у специфичне односе сарадње и ривалитета са другим нацијама и државама и на тај начин постају активни чланови међународне заједнице.

Модерно схватање моћи (снаге) државе подразумева шест основних елемената, на којима се заснива њена снага и развија као ауторитет у међународној заједници. То су : становништво, територија, привредни потенцијали и њихова економска искоришћеност, оружана сила, спољнополитичка прилагодљивости и национална култура.

² Једно од њих формулише државу као политички организовано друштво, односно друштво које је организовано као политичка јединица. Оваква тумачења државе била су карактеристична за Херберта Спенсера. О његовим схватањима државе погледати детаљније, *System of Syntetic psilosophy, i Principles of Sociology, VOL. I-III, New York, 1876-96.*

³ Детаљније, Томас Хилан Ериксен, *Етницитет и национализам*, Библиотека XX век, Београд, 2004, стр.188.

Први елемент државне моћи

становништво

Постоје три основна елемента које одређено становништво мора да испуни, како би оно представљало снагу државе коју презентује. То су: бројност, образованост и радна способност. Популативна бројност одређеног простора који представља државу, важан је елемент демографске вредности дате државе. Та бројчана вредност огледа се у три елемента. Први је значај саме *територије*, јер баш та територија (односно држава) има толики број становника, што је чини демографски супериорнијом у односу на друге територије (државе) које су демографски инфериорне. Образованост становништва је такође један од елемената снаге једне државе (друштва). Образованост подразумева да су становници на датој територији способни да прате нове процесе у технологији, комуникацијским тековинама, трговини, економији, праву, војној индустрији, политици, итд. Уколико образованост не пада, или не стагнира у датој држави, ову државу стално ставља у први ред оних заједница које читаву цивилизацију вуку ка прогресу. Коначно, и трећи елемент јачине демографског фактора дате државе је радна способност становништва. За поједину државу јако је важно да радна способност становништва буде велика и појединачно узета да што дуже траје, као и да са друге стране, та радна снага буде што млађа. Дужина радне способности представља искуство и дужи век искоришћености, а младост, демографску обнову и свежину.

Међутим, овладавање савременим технологијама, могу значајно умањити утицај демографског фактора. У свету постоје примери малих нација које су своје државе засновале на малим територијама, али које су стицајем одређених околности своје државе учиниле врло утицајним у светској заједници. Овде можемо навести пример Кувајта, Швајцарске и Јапана. Кувајт је једна од најмањих територија на планети. Али је богатство тла на коме је формирана држава Кувајт пребогата нафтом и другим дериватима, па је ова чињеница Кувајт учинила једном од најбогатијих држава на планети. У Европи, Швајцарци су начинили један од најсавршенијих банкарских система, што је имало за последицу да се ова мала алпска држава централне Европе, претвори у једну од најмодернијих држава света, која је препознатљива у свету као најутицајнији светски поверилац. Коначно, Јапан, држава са малом територијом, која је још и ограничена природним путем јер Јапан заправо представљају острва распоређена у јапанском мору и атланском океану. Без обзира на ову географску чињеницу, радна способност и образованост (посебно техничко-технолошка) Јапанаца, учинила је Јапан једном од најутицајнијих држава на планети.

Други елемент државне моћи

територија државе

Ако је територија једне државе простор, онда је сваки међународни поредак био у суштини територијални.⁴ Територија је један од основних предус-

⁴ Рејмон Арон, *Мир и рат међу нацијама*, Издавачка књижарница Зорана Стојановића, Сремски Карловци-Нови Сад, 2001.

лова настанка државе. Она обједињује више чинилаца основних за развој заједнице и изградњу државе. Један од првих предуслова је привредни чинилац који заједници обезбеђује опстанак и војни који обезбеђује безбедност. Територија једне државне заједнице такође представља један од битних чинилаца њене снаге. Ако национална заједница заузима већи простор, претпоставка је, да она баштини већу количину природног богатства. Као потенцијали једне државе свакако се подразумевају и одређене геополитичке карактеристике простора на којима је држава формирана. Такве геополитичке карактеристике могу бити излаз на море, планински венци, речни потенцијали и друга природна богатства.

На основу горе изнетог, може се закључити да су се у најранијој фази формирања заједнице каква је држава, формирала и два елемента која су у каснијем развоју држава у међународној заједници, представљали елементе разлике међу њима. А то су привреда (у каснијем развоју економија) и одбрана територије (у каснијем развоју оружана сила). Трајно настањивање на одређеном простору ствара основу за формирање државе.⁵

Стварање државе на одређеном простору имало је и својих других последица. Те последице биле су резултат стварања обичаја који су настали и који су се дешавали унутар заједнице. Реч је о култури која касније представља један од сегмената развоја државе.

Да би представљала елемент државне моћи територија на којој је формирана одређена држава, мора да испуњава неколико карактеристика. То су: величина, квалитет и значај у односу на друге територије (државе). Величина територија је један од кључних елемената државне моћи. Уколико територија захвата већу површину, она омогућава и ширу искоришћеност простора и већи квалитет. Квалитет дате територије подразумева могућност пољопривреде, минералне, рудне и енергетске искоришћености.⁶ Коначно, значај дате територије може представљати елемент државне моћи уколико има значаја и за друге државе. То подразумева да је држава важна за саобраћајне и друге комуникацијске везе и других држава, као и да је тешко изоловати у економском и саобраћајном, дакле и у политичком смислу. Саобраћајне и комуникацијске везе са другим просторима могу бити дате или изграђене. Датост значаја одређеног простора подразумева природне карактеристике које има одређена држава на својој територији. Те природне карактеристике су на пример: територијални излаз на море, број речног потенцијала, однос равничарских и планинских потенцијала, односно посед оба или поседовање само једног. Из свих ових вредности простичу и други, на пример, могућност развоја риболова, развој пољопривреде и сточног фонда, развој енергетских и рудних потенцијала. Међутим, уколико држава нема неке од ових карактеристика, она може утицати на одређено побољшавање вредности територије на којој се налази. Када

⁵ Ово не мора бити правило. Наиме настањивање одређене етнице на неком простору, не мора да значи нужно и формирање државне творевине.

⁶ Дата територија омогућава коришћење ресурса, а од способности њихове експлатације и пласмана у највећој мери зависи просперитет и снага одређене државе.

ово констатујемо, мислимо пре свега на изградњу саобраћајне инфраструктуре (изградња путева, пруга и аеродорума), затим повезивање речних токова, пробијање тунела и изградња вештачких језера и канала, као и пловних путева.

Трећи елемент државне моћи

економија, привредни потенцијали и економска искоришћеност

Привредни потенцијали подразумевају у својој основи просторе који се могу искористити за исхрану становништва, могућност узгоја стоке и развој рибарства. У својој вишој категорији, привредни потенцијали су и фабрике, трговине и банкарство, односно они представљају основу за развој привредних грана који се развијају економију.⁷ У почетној фази развоја заједнице, на производњу хране важан утицај је имала клима, али су се са развојем механизације, у значајној мери елиминисали неповољни климатски услови који су имали утицаја на развој пољопривреде. За привреду и економију једне земље, врло је важно да ли она може да прехрани сопствено становништво, односно да ли привреда једне државе може прво да задовољи потребе властитог становништва, а у вишој фази свог развоја да се упусти у такмичење са другим привредама. Без обзира на веће или мање привредне потенцијале једне државе, њихова пуна економска искоришћеност је важна за њен даљи развој.⁸ У савременим проценама економске моћи једне земље, подразумевају се и следећи параметри: разноврсност у производњи и извозу; комплетирана индустрија; широке финансијске могућности и образована научно-техничка елита која може да одржава и унапређује економију дате државе.

Привреда и економија, представљају основни капацитет за развој других сегмената државе. На пример војске, али и националне надградње, као што је област културе. Поред осталог, национална привреда и економија омогућавају запосленост становништва дате државе, што даље има за последицу сваколики напредак нације. Богато друштво, има основа за даљи просперитет, као и могућност даљег напретка и савлађивања технолошких задатака које доноси даљи развој цивилизације. Друштва која нису на прави начин искористила привредне потенцијале који се налазе у оквиру њихове националне државе, односно која нису успела да изграде развијену економију осуђена су на стагнацију, а у блиској будућности и на губитак сопственог државног и националног идентитета. Слаба привредна основа, неразвијена економија, ствара слабу државу,

⁷ Привреда се обично дели на секторе: *примарни*- пољопривреда, лов, риболов и шумарство, *секундарни*- индустрија, рударство, грађевинарство и производно занатство, *терцијални*- саобраћај, трговина, туризам, угоститељство, занатство, банкарство и комунална привреда.

⁸ Показатељи привредних потенцијала и економске искоришћености, традиционално се израчунавају на основу укупне производње одређене државе током једне године. Ова маса добара статистички се израчунава путем бруто националног производа. Он представља укупну вредност добара произведених током једне године у одређеној држави. Овај количник још увек није показатељ привредне и економске снаге одређене државе. Та снага може бити релевантна само ако се упоређи са привредним и економским растом других земаља.

чији је утицај у међународним односима незнатан, дакле државу, коју је лако прегласати у међународним организацијама и савладати на разне начине и по разним основама, и нацију која губи свој национални културолошки идентитет и нужно прихвата други.

Четврти елемент државне моћи

оружана сила

Оружане снаге представљају наоружану силу неке земље, обучена и опремљена за рат. Оружана сила састоји се углавном од свих родова њене војске и подразумева целокупну војну инфраструктуру, као и војну индустрију. Најчешће се оружане снаге називају војском једне државе. Основни задатак Војске је да да делује у условима ратног стања, најчешће када је угрожен интегритет дате државе. У новије доба, оружана сила/(војска) често се употребљава и у условима помоћи властитом становништву, што се обично дешава приликом великих елементарних непогода (пожари, земљотреси, поплаве, итд). У савременим условима припадници оружаних снага једне државе могу учествовати и у мировним мисијама широм света, обично у склопу мировних снага Уједињених Нација. Уколико је држава чланица одређеног војног савеза, онда најчешће њене оружане снаге учествују и у војним акцијама тог савеза.

Једна од најважнијих карактеристика укупне снаге једне државе, је њена војна моћ. Она има двоструку функцију. Прва је да је Владе држава које је поседују углавном формулишу као одбрамбену или одвраћајућу снагу од могуће оружане агресије. Међутим, у многим случајевима она представља и офанзивни потенцијал дате државе усмерен према другим државама.

Различити су критеријуми према којима се мери јачина војне силе одређене државе. Ти, такозвани традиционални критеријуми, углавном су подразумевали број војника, затим бројност војне инфраструктуре под, којом, су се даље, подразумевале величина и број касарни, аеродрома, војних база и других војних центара, затим број авиона, оклопних средстава, бродова и подморница, а код великих држава, регионалних и супер сила и број носача авиона⁹ и других великих технолошких војних средстава.¹⁰ Ови традиционални показатељи војне моћи једне државе помало су потиснути новим временом које је са собом

⁹ Девет земаља активно користи 20 носача авиона: САД, Велика Британија, Француска, Русија, Италија, Индија, Шпанија, Бразил и Кина.

¹⁰ У својој књизи *Сила и моћ у међународним односима*, др Радослав Стојановић напомиње да војни потенцијал подразумева бројност армије и број становника подобних за мобилизацију, стратешки кадар, квантитет и квалитет наоружања, геостратешки значај територије, систем утврђења, систем командовања, организација позадине, обука војске и становништва, борбено искуство и др. Према истом аутору, војно-технички потенцијал подразумева усклађеност економије и производње војне опреме, способност прилагођавања производње за ратне потребе, усклађеност науке, технике и производње са потребама војне силе у датом тренутку итд. Погледати, др Радослав Стојановић, *Сила и моћ у међународним односима*, Радничка штампа, Београд, 1982, стр. 60.

донело и нове технолошке могућности. Данас и државе које немају бројну армију, могу бити војно моћне уколико поседују најсавременију војну технологију. Радари, телекомуникације, ракете и друго високо-технолошко оружје могу заменити читаве армије људи, тако да се у савременим војним условима, војна снага самерава углавном поседовањем најсавременијег оружја, али и способношћу да се савремена технологија примени и даље прати.

Од краја Другог светског рата, војно најјачим државама сматрају се оне које поседују нуклеарно оружје. Њихов број није поуздан, јер се сумња да неке од њих тајно развијају тзв. нуклеарни програм. Међутим, поуздано се тврди да данас САД, Русија¹¹, УК, Француска, Кина, Индија и Пакистан имају нуклеарно оружје. Сматра се да га имају још и Израел и Северна Кореја и претпоставља Иран. Државе које најдуже поседују нуклеарно оружје, настоје да га ограниче и спрече његово ширење.

Пети елемент државне моћи

спољнополитичка прилагодљивост

Спољна политика је увек политички однос једне државе према другој држави или групи држава. У тај претежно традиционални политички корпус, спадају и економски, војни, културолошки и многи други аспекти спољне политике. Као спољна политика једне земље, она може бити део спољних политика групе земаља које су опет, део неког савеза заснованог на политичком, економском или војном интересу.

Као битан чинилац спољне политике државе спада такозвана спољнополитичка прилагодљивост. Она је важна, јер је свака спољна политика заправо курс/правац, према којем се једна држава односи у међународним односима. У најопштијем смислу, спољнополитичка прилагодљивост подразумева да се међународни правац државе води тако, да не изазива конфликте, прати савремена кретања у међународној политици, проналази савезнике у политичком, економском и војном смислу, а све то у циљу чувања сопственог спољнополитичког идентитета и интереса.

У условима блоковско-идеолошке поделе света, доминантан пројект спољнополитичке прилагодљивости, била је политичка концепција *неутралности*. Концепт неутралности је кроз историју доживљавао своје модификације. Традиционална неутралност, подразумевала је политичку и војну неангажованост, односно изbalансиране политичке односе са свим странама у сукобу и војно неучествовање у конфликтима ван сопствене територије. Војна неутралност обично подразумева и државну, али то не мора да буде правило. Држава може да буде чланица међународних организација, али уколико њена војска не

¹¹ Под овим се подразумевају нуклеарни потенцијали. После распада Совјетског Савеза, на територији Белорусије, Казахстана и Украјине, остало је нешто од нуклеарног потенцијала бившег Совјетског Савеза. Међутим ниједна од поменутих држава није желела да настави нуклеарни програм.

учествује у војним операцијама тих организација има обавезу да информише међународну заједницу да њена оружана сила неће учествовати у војним операцијама организација којима припада, што даље подразумева, да се неће војно мешати у сукобе трећих држава тј. да ће војно употребити силу само ако буде војно нападнута и на тај начин изложена страном војној сили.¹²

Шести елемент државне моћи

национална културна

Култура представља широк појам и има различите класификације. За овај рад је битно одређење националне културе. У ужем смислу култура се односи на начин функционисања једног друштва.¹³ Традиционална култура подразумева баштину која се преноси са генерације на генерацију док термин савремена култура подразумева новија људска достигнућа.

У вези са горе наведеним, укупна достигнућа једне нације подразумевају се под термином национална култура. Национална култура истиче оне идеје на основу којих се у одређеној заједници одређује оно што је важно, вредно и чему дато друштво тежи. Иако се данас достигнућа одређеног народа углавном везују за економско-материјалне показатеље, висока достигнућа у класичној култури, као што су књижевност, музика, сликарство, високо се вреднују у међународној заједници, а успеси појединаца у овим областима доприносе престижу нације и државе.

У циљу промоције сопствених културних достигнућа, многе државе поред дипломатских и конзуларних представништва отварају и културне центре у страним државама. На њима се презентују истакнути уметници из разних области културе, организују изложбе, филмске и позоришне представе, али и отварају школе за учење језика чиме се у страномј средини презентују достигнућа сопствене лингвистике и књижевности.

Током колонијалних освајања неке европске колонијалне силе су помоћу једноставног копирања културних модела организовале своје колоније. На тај начин из својих држава у колоније су преношени образци школских система, политичко-правни, економски и други модели у ваневропске просторе.¹⁴

Треба напоменути да у међународним односима није чест случај, али да постоје примери где поједине државе везују свој културни идентитет за неку другу државу. Тако је, на пример, Румунија у процесу стварања националне самосвести имала потребу стварања културне разлике у односу на своје словенске суседе. Зато је изабрала Француску и њену културу као образац према

¹² Детаљније, Милован Радаковић, *Политички и војни аспект неутралности*, Политичка Ревизија, бр.1, 2011, стр.297-307.

¹³ То подразумева и начин облачења људи, њихове обичаје, начин на који раде и стварају, религиозне обреде. Погледати, Ентони Гиденс, *Социологија*, Економски факултет, Београд, 2003, стр. 24.

¹⁴ Најдоминатнији примери преношења културних модела у ван европске просторе су пример Шпанског културног модела у просторе Јужне Америке, затим Британског у Источну Африку, Аустралију и Северну Америку, Француског у Западну Африку, Карибе и неке делове Азије итд.

коме ће обликовати властите културне параметре,¹⁵ а који су видљиви у архитектури, књижевности и другим видовима културе.

Закључна разматрања

Различите државе поседују различите количине моћи. Ово пре свега због другачијих елемената и капацитета које конструишу одређену државну заједницу. Капацитетима се осигуравају елементи за постизање датих државних циљева. Евентуално неиспуњавање циљева, између осталог, проистиче и због немогућности да се мобилишу осећања обавезе и вредности у постизању колективних циљева.

У основи државне моћи налази се шест основних елемената: (1) становништво, (2) територија државе, (3) привредни потенцијали и њихова економска искоришћеност, (4) оружана сила, (5) спољнополитичка прилагодљивост и (6) национална култура.

Становништво једне државе и његов значај можемо карактерисати на два начина. Први као демографски чинилац, где државе не морају бити економски снажне, али где њихов демографски количник представља потенцијал и основу за снажну државу. Такве државе су нпр. Кина, Индија, Бразил, Индонезија, Мексико.

Други основ за самеравање јачине државе према параметрима становништва је образовна структура. Образованост становништва једне државе, у значајној мери може компензовати неке друге недостатке, на пример, њену географску величину. Као пример овако узетог параметра државне снаге можемо навести пример Јапана, Јужне Кореје, Кувајта, Сингапура, где је становништво високо образовано у овладавању савремених технологија, што је допринело значајном развоју државе.

Када је реч о становништву, њена мобилност је важна карактеристика и важан елемент моћи једне државе. Треба напоменути да мобилност становништва најчешће настаје из три разлога. Она је изразита у случајевима рата, великих природних катастрофа и у случајевима националног окупљања око неког питања. Наиме, способност да се одреди циљ и колективне обавезе и задаци представља моћ да се држава усмери ка одређеним циљевима, а мобилност становништва представља средство за постизање колективних, односно државних интереса

Територија има двоструки значај за државну заједницу. Са једне стране њена величина обезбеђује сировинску основу за развој разних грана индустрије, а може обезбедити и поседовање значајних привредних, политичких и војних тачака, као што су приступ мору, рекама, или планинама, важних саобраћајних чворишта што значајно може помоћи развоју привреде и економији и

¹⁵ Треба напоменути да Румунија никада није била део француског имперјалног царства. Она је преко руских велепоседника, који су на својим имањима неговали француски језик и културу, усвоја културу Француске, на тај посредан начин. Више о овоме, Бранимир Стојковић, *Идентитет и комуникација*, ФПН, Београд, 2002, стр.16.

међународној позицији једне нације организованој у држави.¹⁶ Квалитет одређене територије такође може имати значаја у укупном потенцијалу одређене државе. Наиме, неке државе се формирају у географски повољнијим просторима (нпр. Мађарска), а неке у неповољним пустињским пределима (нпр. Саудијска Арабија). Али то не мора да буде правило. Саудијска Арабија има знатан потенцијал у нафтним дериватима, те је њено становништво знатно богатија од мађарског.

Привреда је следећи важан елемент државне моћи. Реч је о делатности која обухвата производњу и расподелу производа важних за функционисање друштва и државе. Светска привреда је појам који се односи на глобалну делатност у којој свака држава има свој учинак. Национална привреда је делатност у оквиру једне државе. У том смислу могли бисмо да констатујемо да трећи елемент државне моћи представља привреда и привредни потенцијали. Они су унапред дати, али способност (или неспособност) њихове привредне искоришћености може представљати један од најбитнијих чинилаца укупне моћи једне државе. Као пример оваквог става, можемо навести пример Кувајта. Кувајт је једна од демографски и географски најмањих држава на планети. Географски се налази у релативно неповољним природним условима, али способност да се максимално искористе енергетски потенцијали ове државе, учинили су ову земљу једном од богатијих и утицајнијих држава на Блиском Истоку.

Четврти елемент државне моћи једне државе је њена оружана сила. Оружана сила представља тз. тврду моћ једне државе. Војска сила једне државе углавном је намењена за одбрану земље од спољне агресије. Међутим, може бити употребљивана и као оружано дејство на неку другу државу. Војска може имати задатак и да чува неке важне области у унутар државе, да делује у садејству са полицијом, а такође и да помаже у случају елементарних непогода. Модерно доба не познаје само њену снагу у људству, већ прихвата и чињеницу поседовање модерног наоружања и обученост за његово коришћење. У модерно доба, оружане снаге једне државе не морају бити бројне, да би деловале одвраћајуће на потенцијалног агресора. Довољно је да њени припадници поседују савремено овладавање средствима и модерно оружје па да се сврстају у модерну и јаку одбрамбену снагу.

Спољнополитичка прилагодљивост (коју можемо означити и као дипломатску еластичност) представља једну од могућности за деловање поједине државе у међународној комуникацији, односно могућу основу за комуникацију са другим државама. Треба разликовати спољну политику групе држава и спољну политику само једне државе. Новија политичка историја је познавала две врсте оваквог спољнополитичког опредељења-неутралност и несврстаност.¹⁷ Стим што је неутралност класичнији пример спољнополитичке прила-

¹⁶ Територија у смислу државне територије у комуникацијском смислу може бити значајна и ако повезује важне правце ван матичне државе, ако преко ње воде битни енергетски правци (нпр. гасовод, нафтовод итд. ...).

¹⁷ Реч је заправо о међународном покрету, који је настао педесетих година 20 века. Сврха покрета која је написана у Хаванској декларацији 1979. године је да осигура националну независност, територијални интегритет и безбедност несврстаних земаља у њиховом настојању, да зауставе

годљивости, с обзиром на чињеницу да је несврстаност била обележје за велику групу земаља које су заправо представљали покрет.

Један од важних сегмената државне моћи и њеног утицаја у међународној заједници је национална култура. Култура је временски „печат“ једне нације, а односи се на образце везане за мишљење, живљење, циљеве и деловање нације, па тако и државе која представља матицу одређене културе.¹⁸ Национална култура је врло важна за опстанак друштва које је створило дату државу, њен временски идентитет, и јасан показатељ развоја једне нације и државе.. Култура представља својеврсно “национално огледало” сопствених вредности а затим и духовну снагу једне државе. Неке европске државе су путем колонијалних освајања, јачину сопствене културе преносиле далеко ван европских простора. У томе су нарочито предњачили Британци, Французи, Шпанци, Португалци, Холанђани, Белгијанци.

У новије време, у литератури се често у односима између држава појављују термини „мекана“ и „тврда“ моћ. Ако бисмо анализирали значење ова два термина, онда би под „меком моћи“ подразумевали политичку снагу једне државе, да без употребе оружане силе, приволи другу државу (или више њих) на жељено понашање у међународној заједници. „Мека моћ“ једне државе би такође била способност једне државе да контролише политичке и економске циљеве друге државе, или групе држава, на начин да им ограничава стратегију за остваривање сопствених политичких или неких других интереса. Једна од карактеристика „меке моћи“ је способност одређене државе да обликује спољнополитичко понашање друге државе, или више њих, односно да их приволи да обликују политички и економски систем у правцу које прва то пројектује.

„Тврда моћ“ једне државе подразумева оружани сукоб страна, у којој једна страна излази као победник. У последњим декадама 20. и првим декадама 21. века, и економске санкције као и разни облици привредних притисака на једну или више држава, такође се третирју као облик „тврде моћи“. Такође, елементе „тврде моћи“ можемо наћи и у заплени дипломатских и других објеката друге државе, који представљају чин заплена на сопственој територији. Предмети заплена су различити па могу бити чак и путнички авиони, али и материјална средства грађана друге државе. Треба напоменути да „тврда моћ“ има карактеристике које могу бити испољене и према трећим државама које нису у непосредном сукобу.¹⁹

имперјализам, колонијализам, неоколонијализам, апархејд И расизам. Такође И све облике агресије, окупације, доминације машања или хегемоније. Покрет је И против блоковске политике. Земље чланице покрета руководе се са пет принципа: узајамно поштовање територијалног интегритета И суверенитета; узајамно ненападање; узајамно немешање у унутрашње послове; једнакост И узајамна корист И мирољубива коегзистенија.

¹⁸ Детаљније, погледати, Maciois John, Gerber Linda Marie, *Sociology*, (2011), Toronto, Pearson Prentice Hall.

¹⁹ Током деведесетих година 20. века, у грађанском рату на простору некадашње Југославије, снаге НАТО пакта, бомбардовале су Кинеску амбасаду у Београду. С обзиром да се дипломатска представништва третирају као део државе коју презентују, „тврда моћ“ је овде испољена према трећој држави која није била део грађанског рата на југословенским просторима.

Литература:

1. Aron Remon, *Mir i rat među nacijama*, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremskim Karlovcima-Novog Sada, 2001.
2. *Atlas of Military History*, Parragon, 2013.
3. Balandije Žorž, *Politička antropologija*, Biblioteka XX vek, Beograd 1997.
4. Chaumont Charles, *The United Nations and Neutrality*, 1957.
5. Domenak Žan Mari, *Evropa kulturni izazov*, Biblioteka XX vek, Beograd, 1991.
6. Eriksen Hilan Tomas, *Etnicitet i nacionalizam*, Biblioteka XX vek, Beograd, 2004.
7. Gerc Kliford, *Tumačenje kultura*, Biblioteka XX vek, Beograd, 1998.
8. Gidens Entoni, *Sociologija*, EF, Beograd, 2003.
9. Habermas Jürgen, *Postnacionalna konstalacija, Otkrovenje*, Beograd, 2002.
10. Hammar Tomas, *Democracy and the National State*, Adelstat, Averbury, 1990.
11. Hantington Semjuel, *Sukob Civilizacija*, CID, Podgorica, 1998.
12. Hoffmann Stanley, *Contemplorary Theory in International Relations*, Prentice Hall, 1960.
13. Jovanović Slobodan, *Država*, BIGZ, Beograd, 1990.
14. Kasirer Ernst, *Mit o državi*, Nolit, 1972.
15. Kiznija Žan, *Etnologija Evrope*, Biblioteka XX vek, Beograd, 1996.
16. Platon, *Država*, BIGZ, Beograd, 1983.
17. Radaković Milovan, *Politički i vojni aspekt neutralnosti*, *Politička revija*, br.1, 2011.
18. Smit Antoni, *Nacionalni identitet*, Biblioteka XX vek, Beograd, 1998.
19. Stojanović Radoslav, *Sila i moć u međunarodni odnosima*, *Radnička štampa*, Beograd, 1982.
20. Stojković Branimir, *Evropski kulturni identitet*, Prosveta, Niš, 1993.
21. Stojković Branimir, *Identitet i Komunikacija*, FPN, Beograd, 2002.
22. *System of Syntetic psilasophy, Principes of Sociology*, Vol I-III, New York, 1876-96.
23. Šulce Hagen, *Država i nacija u evropskoj istoriji*, Filip Višnjić, Beograd, 2002.
24. Watson Seton Hugh, *Nacije i države*, Globus, Zagreb, 1980.

ELEMENTS OF STATE POWER

Summary: The author analyzes the six characteristics that make state of power. These are, (1) the population of the state (its number and structure), (2) territory (size and quality), (3) economic potential and economic utilization, (4) an armed force, (5) foreign-policy flexibility, (6) national culture. In its analysis, the author analyzes the significance of these factors for large as well as small geographically and population of the state and the nation, which may also become influential umedunarodnoj community. Such states exist, their influence in the world based on different parameters.

Key words: State, population, territory, economy, armed power, foreign policy, national culture

II

БЕЗБЕДНОСТ И ДРУШТВО

МИЛЕНКО ЦЕЛЕТОВИЋ*

Факултет безбедности

Београд

ХАТИЦА БЕРИША**

Универзитет одбране

Београд

УДК 341.1/.8:341.3(355.01)

Прегледни рад

Примљен: 25.11.2017

Одобрен: 12.02.2018

Страна: 145-164

НОСИОЦИ МОЋИ У МЕЂУНАРОДНИМ ОДНОСИМА КАО АКТЕРИ ВОЈНОГ ИНТРВЕНЦИОНИЗМА

Сажетак: Војни интервенционизам је, сасвим сигурно, феномен који је обележио међународне односе од Вестфалског споразума до данас. Од када су суверене државе постали субјекти међународних односа, постојала је тежња да моћни утичу на слабије и да их прилагођавају својим интересима и циљевима. Ову своју тежњу моћне државе су увек правдале неким другим разлозима, који нису подразумевали њихов непосредни интерес, већ најчешће управо потребу да се на тај начин старају о стању регионалне или глобалне безбедности.

У раду је изнета синтеза ставова и начињен је покушај да се да процени кретање војног интервенционизма и глобалне безбедности у будућности. „Може ли се војни интервенционизам у будућности ставити под контролу и довести у оквире међународног права, тако да не представља опасност по стање међународних односа и стање светског мира, односно глобалну безбедност?“, питање је на које је покушано да се одговори.

Кључне речи: моћ, међународни односи, актери, војни интрвенционизам, глобална безбедност, међународно право

Увод

Међународни односи представљају свеукупност економских, политичких, идеолошких, правних, дипломатских, војних веза и односа међу народима, државама и системима држава. У сагледавању међународних односа извршена је анализа моћи, са посебном пажњом на примени војне силе. Историју међународних односа обележила је примена војне силе, која поред политике и економије, представља одлучујуће средство у међународној политици. Војна сила је саставни део политичке силе одређене државе или савеза, коју ствара као конкретизацију своје војне моћи и представља материјални и људски потенцијал, који се може ставити у функцију остваривања политичко-војних циљева. Војна сила представља спремност за реализацију властите политике и заштите интереса применом оружаног насиља.

* cfo@telekom.rs

** hatidza.berisa@mod.gov.rs

Основно обележје војног интервенционизма као једног од облика демонстрације моћи у међународним односима јесте мешање у унутрашње ствари суверених држава. Поводи и разлози за ступање на сцену војног интервенционизма су различити, али се увек правдају потребом за заштитом безбедности у одређеној земљи или региону, а у ширем смислу, како би се сачувала глобална безбедност у свету. У суштини, увек се иза војног интервенционизма крију интереси кључних фактора у међународним односима.

Постоји више дефиниција глобалне безбедности. Према Смиљи Аврамов „на апстрактном, теоријском плану могуће је констатовати појам глобалне безбедности. Издвојен из историјског контекста, он подразумева одрицање од употребе силе као средства за решавање међудржавних спорова и миран развој свих чланица међународне заједнице, слободу од страха, застрашивања и уцена, слободу од неправди. Та идеализована верзија безбедности никада није остварена“ (Аврамов, 2008: 96)

Појмовник безбедносне културе под појмом глобална безбедност (Станаревић и група аутора, 2009: 14) подразумева тежњу ка одсуству претњи по цео свет. Кроз историју, безбедност је схватана, пре свега, у унутардржавним или међудржавним оквирима. Међутим, тек су развојем технологије и процесом глобализације током двадесетог века настале како прве претње које могу угрозити целу планету земљу, тако и свест о њима. Поред развоја оружја за масовно уништење, а посебно нуклеарног наоружања, на развој концепта глобалне безбедности утицали су и избијање два светска рата, а затим и избијање Хладног рата, убрзано глобално загревање планете и, коначно, почетак светског рата против тероризма. Међутим, идеји о томе да је безбедност планете недељива поговарали су и други фактори, попут освајања свемира, развоја глобалне културе, информатичке револуције, као и постојања све јачег антиглобалистичког покрета. (Станаревић и група аутора, 2009: 26)

Лексикон одбране и безбедности под глобалном безбедношћу подразумева безбедност човечанства, односно заштиту човечанства од изазова, ризика и претњи планетарних димензија, којима су непрекидно изложени. Овај вид безбедности може се остварити само конструктивном сарадњом међу државама које ће своје националне интересе подредити човечанским – планетарним. Концепт глобалне безбедности у средиште интересовања ставља потребе, вредности и интересе човечанства. Глобална безбедност је термин који се све више употребљава уместо међународне безбедности како би се директније означила повезаност, односно недељивост безбедности од глобалног до локалног нивоа, узимајући у обзир невојне претње и улогу недржавних актера, као и процесе који могу утицати на безбедност будућих генерација. (Станаревић и група аутора, 2009: 26)

Глобална безбедност сасвим сигурно представља свеобухватнији спектар безбедности од међународне безбедности¹, а посебно од колективне безбе-

¹ У најширем могућем значењу, појам међународне безбедности односи се на стање у коме дешавања унутар једне државе не угрожавају друге државе и људе који у њима живе. Тако дефинисана међународна безбедност представља одсуство рата између држава, али и одсуство других

дност. Замисао глобалне безбедности представља покушај теоријског уобличавања новог концепта безбедности у условима сложених и структуралних промена у међународном систему после Хладног рата. У теорији се помињу различити конститутивни елементи као полазне основе дефинисања глобалне безбедности имајући у виду измењену стварност међународних односа и деловање нових, глобалних изазова и претњи безбедности. (Бајагић, 2008: 315)

Према мишљењу професора Д. Симића, при одређивању природе облика угрожавања глобалне безбедности чини се суштинска грешка тиме што се сви облици дефинишу као директне претње, односно не прави се јасна разлика између изазова и претњи безбедности, као и њиховог непосредног утицаја на стање појединачне, социјалне, националне, међународне и глобалне безбедности. Прави проблем настаје када покушамо да одговоримо на питања ко се стара о безбедности и којим средствима се она достиже, чува и унапређује, односно „да ли и над онима који се старају и предузимају радње у случајевима кршења људских и мањинских права постоји демократски надзор“. (Симић, 2002: 80)

Носиоци доминантне моћи у међународним односима су велике силе, међународне организације и војни савези и најодговорнији су за стање глобалне безбедности или је бар њихова одговорност већа од осталих држава, малих и слабих. Са друге стране, анализом досадашњих војних интервенција лако је уочити да су управо међународне организације, велике силе и моћни војни савези били носиоци војног интервенционизма. Демократски надзор, односно међународно правна контрола предузетих интервенција готово увек је била спорна, а посебно у постхладноратовском периоду, што сигурно представља претњу по стање глобалне безбедности. Војни интервенционизам у међународним односима био је и остао привилегија моћних држава и савеза у остваривању својих интереса, а са друге стране, шира међународна заједница и њене организације на челу са Уједињеним нацијама нису успеле да војни интервенционизам ставе под контролу.

Ако би се правила градација носиоца војног интервенционизма, онда би на челу те листе сигурно биле велике силе. Велике силе су по правилу и увек на челу војних савеза, а са друге стране оне имају посебно место у међународним институцијама које треба да се старају о стању безбедности на

претњи које могу погађати две или више држава, попут међународног тероризма, нуклеарних акцидената, транснационалног организованог криминала, климатских промена, илегалне прекограничне миграције итд. У ужем смислу, међународна безбедност представља онај део међународне политике који настаје када су актери у међународним односима спремни да запрете или да употребе силу како би постигли жељени исход. Неки аутори разликују међународну безбедност, која пре свега укључује државе као поседнике монопола на легитимну примену силе, од транснационалне безбедности која укључује и остале подржавне актере, попут терористичких група, кланова, организованих криминалних група итд. Иако је у пракси понекад тешко разликовати међународну од националне и глобалне безбедности, ове категорије припадају различитим нивоима анализе. Док државна безбедност подразумева одсуство претњи унутар једне државе, глобална безбедност подразумева одсуство претњи на глобалном нивоу. Међународна безбедност се налази између ова два нивоа анализе и може имати билатерални, регионални, континентални, па чак и интерконтинентални карактер.

међународном и глобалном нивоу. У готово свим значајним војним интервенцијама учествовала је нека од великих сила, било самостално, на челу неког војног савеза, или на основу мандата Уједињених нација. Све остале земље су, када би се латиле оружја да би решиле неки унутрашњи или регионални проблем, биле предмет војне интервенције, осим ако то нису радиле по налогу или за рачун неке велике силе.

Позиција велике силе на светској сцени

Вестфалски споразум из 1648. године промовисао је суверену државу као територијалну јединицу и субјекат будућих међународних односа. Суверена држава свој значај у међународним односима задржала је до данас.

У другој половини двадесетог века постојала је јака наклоност ка посебној врсти државе - националној држави. То је један од разлога за пораст броја суверених држава у двадесетом веку (Манделбаум, 2004:321), од којих су неке сасвим мале државе. Територија и становништво представљају основни потенцијал за развој економске снаге и војне силе, што указује на моћ једне земље и њен утицај у међународној заједници. Отуда велике силе имају пресудан утицај у међународној заједници, али и највећу одговорност за стање глобалне безбедности.

На почетку 21. века, готово 200 суверених држава у свету, као и све државе од 1648, правно су једнаке. Свака је макар теоретски, највиша власт у оквиру својих граница. Свака има своју владу, своју заставу, своје место у Генералној скупштини Уједињених нација. Наравно, ипак нису и никад нису биле све суверене заједнице равноправне по величини, облику, географији, демографији, геологији, моћи или богатству. Разлике које су постојале током већег дела историје углавном су биле релевантне за одређене друштвене снаге и актуелна политичка питања. У 17. веку постојала је јасна подела у Европи на религијској основи - државе су биле протестантске или католичке. У 20. веку, међутим, најзначајнија разлика манифестовала се у војној моћи, што је веће силе одвајало од мањих. Великим силама су припадали посебни прерогативи - било који званични дипломатски споразум морао је да размотри и узме у обзир њихове захтеве и интересе.

Током Хладног рата, када је у међународним односима било доминантно велико надметање између система, било је уобичајено да се међународни систем подели на три дела са тако огромним разликама међу њима да је сваки био свет за себе. Први је био нуклеус Запада, други комунистичке земље и најзад Трећи свет састављен од бројних држава које формално нису припадале ниједној од две групе. У периоду после хладног рата, тај други, комунистички свет је нестао и опет су у први план избиле старе разлике између нуклеуса и периферије, односно разлике између иноватора и извозника грађевинских блокова глобалне цивилизације, с једне стране, и имитатора и увозника с друге. (Манделбаум, 2004: 68)

Западни теоретичари су савремени свет поделили на нуклеус или језгро и периферију. Нуклеус представљају земље западне демократије са САД као најистакнутијим чланом у центру тог језгра, док остатак света чини периферију. Земље периферије имају мању улогу у међународним односима, изузетак, ипак, представљају Русија и Кина и то пре свега у смислу глобалне безбедности. Светски поредак обликују велике силе, а Русија као највећа и Кина као најмногљуднија земља поседују значајан потенцијал који може утицати на међународни поредак.

Основна карактеристика великих сила је поседовање доминантне моћи у односу на друге међународне субјекте на међународној сцени. Развијајући стратегију доминације, велике силе увек настоје да наметну своју вољу и изврше потчињавање осталих субјеката међународне заједнице у циљу остваривања својих интереса. Моћ великих сила произилази из њихове унутрашње моћи, пре свега економске моћи, која се претаче у војну и политичку моћ, и чини их доминантним на међународној сцени. Економска моћ била је и остала суштинска моћ из које проистичу све остале моћи, а посебно војна, која је опет са своје стране (заједно са економском) производила и формално кључну моћ – политичку моћ.

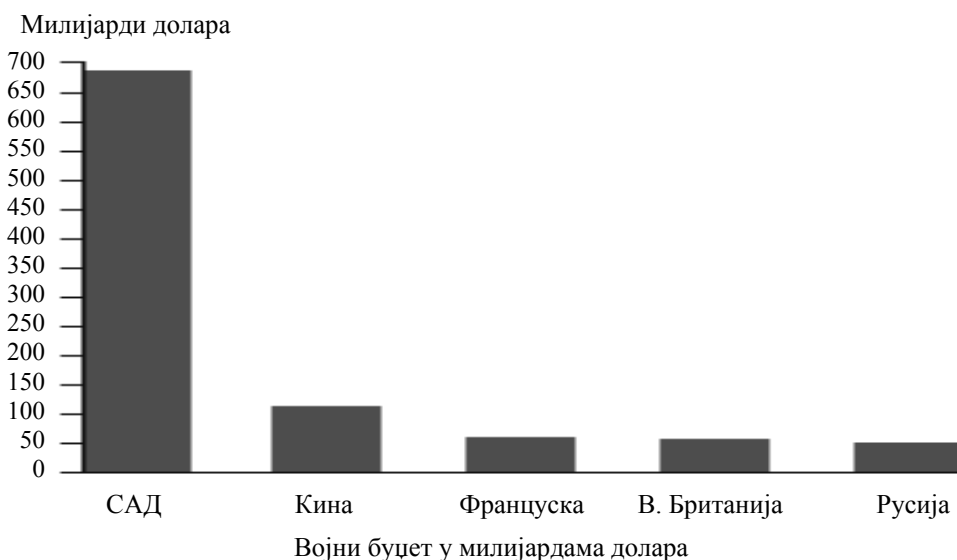
Француски теоретичар М. Мерл (Merle) је све земље у свету, у складу са њиховом моћи, груписао у четири категорије: (1) земље од општег утицаја на глобалном плану; (2) земље од општег утицаја на глобалном плану у појединим сферама људског друштва; (3) земље од утицаја на регионалном плану и (4) индиферентне земље (без утицаја). (Р. Стојановић, 1982: 78-79) У смислу датих категорија евидентно је да данас у прву категорију спадају само САД, док је разврставање осталих земаља могуће различито тумачити.

Сједињене Америчке Државе не само што су највећа економска сила (највећи БДП на свету) већ убедљиво имају и највећи војни буџет на свету. Одмах после САД, према висини војног буџета, налазе се управо преостале четири сталне чланице Савета безбедности УН: Кина, Француска, Велика Британија и Русија, како је приказано у табели 1 и графикону 1. Управо ових пет земаља носе и највећу одговорност за стање глобалне безбедности у свету.

Табела 1.- *Преглед првих пет земаља према висини војног буџета у 2010. години и процентом учешћа у бруто друштвеном производу (Р. Стојановић, 1982: 78-79)*

Ранг		Земља	Војни буџет 2010. године у доларима	% од БДП, 2009. године
1		САД	687,105,000,000	4.7%
2		Кина	114,300,000,000	2.2%
3		Француска	61,285,000,000	2.5%
4		Велика Британија	57,424,000,000	2.7%
5		Русија	52,586,000,000	4.3%

Графикон 1. - Однос пет земаља са највећим војним буџетом на свету
(*Р. Стојановић, 1982: 78-79*)

На основу анализе наведене табеле и графикана, могло би се закључити да је данашњи свет униполаран. Међутим, према Џону Меарсхејмеру (John J. Mearsheimer), угледном америчком професору политичких наука, међународни систем није униполаран. Он наводи да: „Иако су Сједињене Државе хегемон на западној хемисфери, оне нису глобални хегемон. Сједињене Америчке Државе су врховна економска и војна сила на свету, али у међународном систему постоје две друге велике силе: Кина и Русија. Ниједна не може да буде пандан америчкој војној моћи, али обе имају нуклеарне арсенале, способност да се супротставе и вероватно осујете амерички напад на своје тло и ограничене капацитете за пројекцију моћи“. (Меарсхејмер, 2009: 458-459) Ово само указује на значај Кине и Русије на стање система безбедности на глобалном нивоу и његову перспективу у будућности.

Бжежински у својој књизи „Велика шаховска табла“, између осталог, описује и начин остваривања процеса глобализације на путу за Исток: „Умешно играјући на карту етничких и верских конфликта, на просторима тзв. етничког коктела, тј. у државама са етнички мешовитим становништвом, САД изазивају и управљају кризама и конфликтима, инструментализујући их за своје стратешке циљеве. У том смислу њихов је геостратешки циљ да Европу држе у шах-позицији, а да Русију и Евроазију освајају у 21. веку“. Такође, он наводи да је најопаснији сценарио по светску доминацију САД могућа „велика коалиција Кине, Русије и, можда, Ирана“, при чему би Кина била лидер, а Русија следбеник. (Брежињски, 1999: 55)

Да ово стратешко партнерство заиста може бити противтежа САД и Западу указују и следеће чињенице: Русија и Кина су решиле међусобне граничне

спорове и на тај начин је Русија решила питање својих граница на дужини од око 4.000 км; Робна размена између две земље је од 5 милијарди долара 2000. нарасла на 60 милијарди долара у 2009. години; Изградња нафтовода Источни Сибир - Тихи океан из Сибира ка Кини капацитета 15 милиона тона нафте по години, са уговором да траје до 2030. године; Од 2015. године па до 2045. (дакле за 30 година) Русија ће Кини сваке године испоручити по тридесет милијарди кубних метара гаса; Потписани су бројни споразуми о експлоатацији угља, производњи алуминијума, о финансијским аранжманима, о борби против тероризма, екстремизма и сепаратизма.²

Поред наведеног, треба имати у виду и да светска економска криза, која је погодила пре свега економије земаља Запада, није се негативно одразила на економски раст Кине, Русије, Индије и Бразила, који је константан. И поред наведених чињеница, које указују на појаву нових потенцијалних глобалних играча, доминација САД и њених западних савезника на глобалном нивоу ће трјати још неко време. Према Брежињском „бар за извесно време, за више од једне генерације, мало је вероватно да ће амерички статус водеће светске силе моћи да оспори било који појединачни актер“. (Брежињски, 1999: 182) Са друге стране, било каква конфронтација наведених земаља са САД није у интересу њиховом даљем економском напретку, који представља суштински извор свих осталих моћи. Мало је вероватно да ће било која од наведених земаља успети да оствари глобалну доминацију у догледној будућности, али исто тако је мало вероватно и да ће САД сачувати свој статус глобалне силе. „Отуда Америка није само прва, једина и истинска суперсила, већ највероватније и последња“. (Брежињски, 1999: 195)

Примена војне силе у међународним односима подразумева ангажовање оружаних снага у бројним локалним (ограниченим, грађанским) ратовима. Скала примене војне силе има своју градацију од претње, преко неоружаних ка оружаним облицима војне силе. Претња војном силом подразумева њен најблажи облик који се остварује званичним давањем до знања противничкој страни да ће бити употребљена. Оружани облици примене војне силе подразумевају најдрастичнији смисао њене примене кроз борбена (оружана) дејства, у којима се сукобљавају војни ефективи који за последицу имају људске жртве и материјална разарања.

Велике силе су, у циљу промоције својих друштвених вредности и заштите, пре свега, сопствених интереса, често посезале за применом војне силе у међународним односима кроз извођење војних интервенција и мешање у унутрашње ствари суверених држава. Управо велике силе, биле су један од носилаца војног интервенционизма како у прошлости, тако и у садашњости, а вероватно и у будућности.

² <http://beoforum.rs/komentari-beogradskog-foruma-za-svet-ravnopravnih/171-za-novi-koncept-kolektivne-bezbednosti-profesor-doktor-radovan-radinovic-beogradski-forum-za-svet-ravnopravnih.html>

Сједињене Америчке Државе као носилац војног интервенционизма и глобалне безбедности

Сједињене Америчке Државе су 1870. године имале најразвијенију привреду на свету и пред њима су тек биле најбоље године. До 1913, америчка производња је била два и по пута већа од британске или немачке, а четири пута од француске. Ако се узме домаћи бруто производ, онда је амерички надмашио британски за 20%, француски за 77% и немачки за 86%. (Манделбаум, 2004: 321) У оба светска рата на америчкој територији нису вођене ратне операције, па није било ни ратних разарања, индустријски капацитети су сачувани и модернизовани, производња је имала константан раст, а сировине су биле обезбеђене готово из целог света. После Другог светског рата готово половина светског богатства налазила се у америчким рукама. У послератним годинама ратна индустрија није трансформисана у мирнодопску, како то обично бива после великих ратова, већ је ратна машинерија подигнута на највиши ниво у сва три вида: поморству, ваздухопловству и копненој војсци. Сједињене Америчке Државе су успоставиле контролу на оба океана, Пацифику и Атлантику. Економска и војна моћ САД била је далеко изнад осталих великих сила, које су биле исцрпљене ратом и великим разарањима.

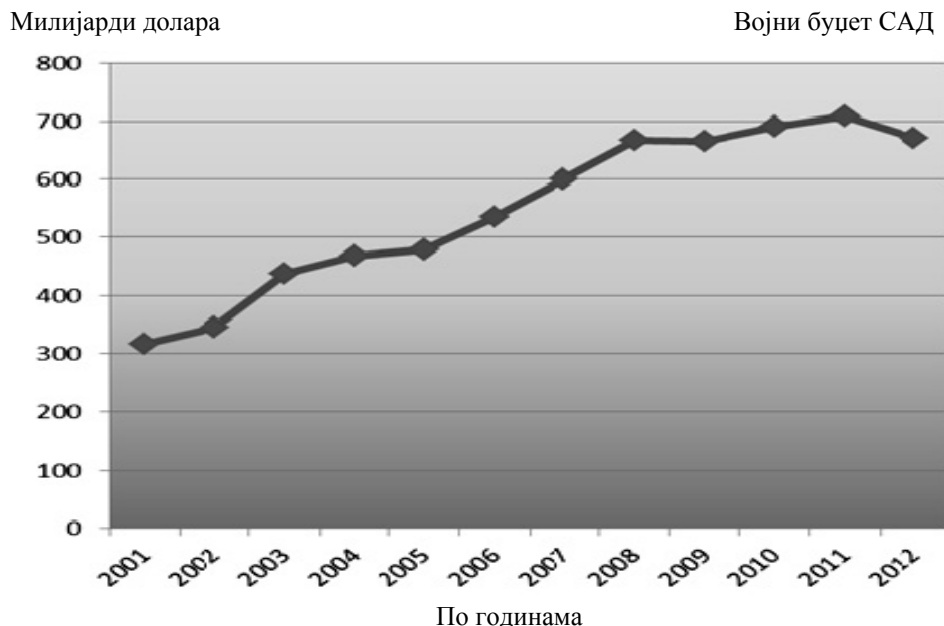
Крај Хладног рата означио је и крај равнотеже у смислу светске моћи, која је владала између два војна блока. Сједињене Америчке Државе, као водећа сила западног блока, изашла је као апсолутни победник и једина права суперсила. Хладноратовски период САД су користиле да ојачају своју моћ и постигну доминацију над противницима економским и дипломатским средствима, да би у постхладноратовском периоду доминантност изражавале управо демонстрацијом војног интервенционизма. Може се рећи да је управо војна моћ и њено испољавање кроз примену војне силе основна карактеристика која једну земљу чини моћником у међународним односима. Отуда светски моћник не преза да прети и употреби војну силу у сваком моменту када сматра да је то најефикаснији начин да оствари своје циљеве и интересе.

Један од најснажнијих инструмената спољне политике САД представља војна интервенција. У периоду после Хладног рата САД су биле најактивнији носилац војног интервенционизма, понашајући се као светски моћник, демонстрирајући своју моћ и ширећи своје интересе без обзира на последице у међународним односима. Са изразито високим војним буџетом (далеко највећим у односу на све земље света) САД учествује у готово свим мировним операцијама УН, интервенишу у оквиру међународних организација или самостално, уз подршку пријатељских земаља. Од 17 војних интервенција које су изведене у постхладноратовском периоду, значи од 1989. године до данас, САД су у 16 учествовале самостално, у оквиру Северноатланског савеза (НАТО) или према одлуци Савета безбедности УН.

На слици 2 приказан је раст војног буџета САД у последњој деценији, боље је рећи, од почетка рата објављеног тероризму и војног ангажовања у Авганистану (2001). Константан раст војног буџета је последица војних интер-

венција и војног присуства у Авганистану и Ираку (2003). Пројектовани очекивани пад издатака за војни буџет у 2012. години је због планираног повлачења америчких снага из Ирака и смањење броја војника у Авганистану.

Сл.1. - Кретање војног буџета САД од 2001. до 2012. године у милијардама долара³

Развијајући своју војну моћ, повећавајући војни буџет и издвајања за нова истраживања у области средстава и технологије ратовања, САД су данас у могућности да интервенишу војно у било ком делу света. Овакве врсте интервенција захтевају огромна финансијска средства, изазивају бројне полемике, како на домаћој политичкој сцени, тако и међу традиционалним савезницима и пријатељима. Постигнути резултати, степен остварења постављених циљева, стање у земљама после интервенција разликују се од случаја до случаја, али оно што им је заједничко, је да прокламовани циљеви углавном нису остварени у потпуности.

У кризним жариштима САД су интервенисале различитим средствима, уз варирајућу подршку партнера и међународне заједнице као целине. У овом процесу САД су показале да у наметању сопствене воље готово немају лимита. Под различитим паролама и аргументацијама, САД прилагођавају сопственим интересима и међународно право и међународне институције, урушавајући их, одузимајући им ауторитет и доводећи под сумњу и само њихово постојање. Тако су САД постале заговорници и реализатори две врсте војних интервенција: хуманитарних и предупредујућих (превентивних).

Као примери хуманитарних војних интервенција наводе се оне које су изведене у Сомалији, Републици Српској, Хаитију, Источном Тимору и СРЈ.

³ *Светска војна потрошња*. (Приступљено 10.децембра 2016.); <http://www.globalissues.org/article/75/world-military-spending>

Ове интервенције представљале су споља покренуто употребу војне силе унутар неке државе, против њене воље и без утемељења у међународном праву, с циљем да се у њој оконча наводно кршење људских права. У случају Косова и Метохије, свесни смо тешког пропуста – да је интервенција под плаштом хуманитарног деловања представљала кршење Повеље УН са становишта међународног права.

После 11. септембра 2001. године, дана када је извршен највећи терористички акт у историји човечанства, САД су предузеле војну интервенцију против Авганистана и објавиле свеопшти рат глобалном тероризму. Укупна спољна, али добрим делом и унутрашња политика преусмерена је ка овом примарном циљу. Све методе су проглашене дозвољенима и користе се у пуној мери, свим расположивим средствима. У тој борби још увек је неизвесно и немерљиво колико су САД заиста допринеле својој безбедности и глобалној безбедности остатка света.

Све до 11. септембра, судећи по неким мерама које су чак укључивале и догађаје тога дана, тероризам није представљао никакву посебну смртну претњу за Американце. „Чак и кад се урачунају напади извршени 11. септембра, број Американаца, који је убијен захваљујући међународном тероризму од краја 1960-тих (од тада је Стејт Департмент почео своје бројање), приближно је једнак броју Американаца убијених муњом или случајно у лову на јелене или умрлих од оштре алергијске реакције на кикирики. У готово читавом том периоду укупан број људи широм света, који су настрадали од руку терориста, није много већи од броја оних који су се удавили у кади за купање у САД“. (Манделбаум, 2004:199)

Претпоставка да уколико би се терористи домогли оружја за масовно уништавање, хемијског, биолошког и нуклеарног, могла би да доведе до озбиљнијих напада са великим бројем жртава. Она је послужила као повод САД да предузму превентивну интервенцију против Ирака.

Војна интервенција против Ирака (2003) предузета је уз образложење да Ирак производи нуклеарно оружје, тј. да покушава да обнови забрањене програме наоружања и да подржава терористе. Јавност у САД и Великој Британији бомбардована је информацијама да Ирак може употребити оружје за масовно уништавање на циљеве у Европи. Ираку су недостајала средства за такав напад, чак и да је имао хемијско оружје. После реализације војне интервенције установљено је да Ирак заправо није имао капацитет да развије такво оружје, а не да га употреби.

Са друге стране, САД нису имале снаге да интервенишу против Ирана или Јужне Кореје (остале две земље означене као „осовина зла“) или против Русије после војних акција у Чеченији и интервенције на Грузију. Војни интервенционизам САД показао је да се интервенише тамо где се неће наићи на превелик отпор. А тамо где се очекује жесток отпор, радије се одустаје од интервенције. Другим речима, хуманитарне и превентивне војне интервенције не покрећу се против великих сила (Кина, Русија, Индија), или против држава које имају моћне савезнике.

Русија и Кина као носилац војног интервенционизма и глобалне безбедности

У погледу стабилности на међународној сцени и стању глобалне безбедности, Русија и Кина су имале посебан значај, а такав тренд ће обележити и будућност. Ове две земље, које захватају највеће светско копно – Евроазију, богато сировинама и са великим демографским потенцијалом, имају немерљив значај за стање глобалне безбедности. Историјски гледано, још са краја седамнаестог века, Русија је била једна од највећих сила Европе. Кина је чак имала дојучу и блиставу историју пре савременог доба.

У обе земље комунистичке партије су преузеле и држале власт. По неким стандардима, комунизам у Русији и Кини био је успешан извесно време. Применом комунистичког економског поретка, који се заснивао на укидању приватног власништва, развили су привреду базирану на тешкој индустрији, која им је била извор развоја снажне војне моћи.

После Хладног рата било је много лакше рећи шта те две државе више нису него шта су биле. Обе су одбациле марксизам и лењинизам, али још увек ни једна од њих није била либерална и савремена индустријска земља. Обе и даље, због питања безбедности, имају приличан значај, какав су имале и током Хладног рата. (Манделбаум, 2004:85) Кина и Русија имају врло значајну улогу у очувању глобалне безбедности. Нестабилност у овим земљама имала би значајан утицај не само на Европу и Далеки исток већ и на читав свет.

Кина се у постхладноратовском периоду уздржава од употребе силе и интервенција, на пример према Тајвану, јер је проценила да би јој та интервенција умањила снажан економски напредак и донела јој више штете него суштинске користи. Кинеска економија није погођена светском рецесијом због економске кризе, која потреса остатак света, а посебно економију Запада. Са друге стране, управо од Кине се очекује да својим суфицитом интервенише и учествује у спасавању евро зоне и посрнуле западне економије.

Према Мајклу Манделбауму, не уздржава се Кина од напада на Тајван само због америчког присуства. Ако би она напала Тајван, њој ни у ком случају не би био обезбеђен успех и да Американци не интервенишу. Штавише, кинески напад би сигурно довео до ограничавања, ако не и до елиминисања експанзивне економске комуникације те земље са остатком света, на којој је заснован нагли раст кинеске привреде (Манделбаум, 2004:196) Кину за сада не можемо оценити као земљу која је носилац војног интервенционизма, али је она једна од најзначајнијих земаља носилаца глобалне безбедности. Технолошки развој и економски раст Кине, као и велики демографски потенцијал, представљају снажну основу за изградњу и развој моћних оружаних снага. Кина је изградила свој први носач авиона и то је показатељ који доказује да се друга највећа економија на свету убрзаним корацима креће ка статусу глобалне војне силе, директно парирајући САД.

Русија се после Хладног рата није у потпуности одрекла употребе силе у заштити својих виталних интереса. Свесна тешке економске ситуације, у првој

деценији после Хладног рата, ограничила се на решавање својих унутрашњих проблема, непосредно окружење и консолидацију економије. Богата енергетима и сировинама, усмерила је свој извоз првенствено према Европској унији, која је, са друге стране, директно зависна од руског гаса. У претходном периоду кризе у региону Блиског истока ишле су јој на руку у смислу раста цене енергената, посебно нафте, што је допринело опоравку њене привреде и константном економском расту.

Русија је у постхладноратовском периоду предузела војну акцију у Чеченији (1994. и 1999. године) исто као што је и Србија то учинила у својој јужној покрајини. Реакција Запада и САД није била иста у оба случаја. Запад и САД нису биле спремне да се конфротирају са Русијом и реаговале су сасвим благо, што није био случај према Србији. Ово сасвим јасно указује да се војни интервенционизам углавном примењује према слабијим државама и државама које нису обезбедиле снажног и утицајног савезника за решавање својих унутрашњих проблема. Хрватска је у својим акцијама према Србима 1995. године имала јаке савезнике и менторе у Северноатланском савезу, а САД и Немачка су јој помогли и војним средствима.

Ипак, карактеристичан пример војног интервенционизма представља војна интервенција Русије 2008.године (08.08.2008.године, на дан почетка ОИ у Пекингу) против Грузије у циљу заштите људских права и права на самопредељење Јужне Осетије и Апхазије. Проглашење независности Косова (17.02.2008.године) и његово признавање од већине западних земаља, по виђењу Русије више је угрозило међународни поредак него сама НАТО интервенција 1999. године⁴. Русија је интервенисала са истим предтекстом као и Запад на Косову. Она није желела да њена акција изгледа као отимање територије, већ „спречавање геноцида и заштита малих народа, односно њених грађана“.

Русија је подсетила да су и САД предводиле интервенцију на СРЈ и инвазију на Ирак нелегално, без одобрења Савета безбедности УН. У сваком случају, ови сукоби су означили почетак нове ере у међународним односима, али ма колико важан, рат у Грузији није узрок нове констелације међународних односа, већ је последица дубљих процеса још из деведесетих година, када су САД изневериле поверење Русије ширећи свој утицај према Истоку. Реакција Запада на интервенцију Русије на Грузију била је блага и задржала се само на дипломатским протестима. Ово је још једна потврда да се против моћних не интервенише.

Русија види могућност за свој даљи економски напредак пре свега у стварању предуслова за знатно већи извоз енергената према западној Европи и Кини. У наредном периоду треба очекивати да ће економски раст обезбедити и већа издвајања за развој војног фактора и даљи раст војне моћи Русије. Муњевитом интервенцијом у Грузији, Русија је показала да је спремна да употреби војну силу, посебно када сматра да су угрожени њени витални интереси, као што је Каспијски басен.

⁴ Хладни мир: *Косово и Кавказ*. (Приступљено 23. децембра 2016), <http://www.slobodnaevropa.org/content/hladni-mir-uvod/1878784.html>

Међународне организације и безбедносно војни савези

Међународне организације имају значајан утицај на стање глобалне безбедности. Ако би смо правили градацију према значају, онда би Организација уједињених нација имала апсолутни примат. Уједињене нације су основане на завршетку Другог светског рата са циљем да обезбеде стање светског мира. На неки начин оне су наставиле улогу Лиге народа, основане после Првог светског рата са истим циљем. Лига народа није испунила своју основну мисију, јер није била у стању да спречи избијање новог светског рата. Одговорност за неуспех Лиге народа сасвим сигурно носе велике силе тога времена, али показују и слабост механизма њене организације. Уједињене нације су у својој историји деловале са различитим степеном успешности у задатку очувања глобалне безбедности. У суштини, рад УН зависио је опет од великих сила, односно сталних чланица Савета безбедности. У време Хладног рата УН су често биле растрзане од стране два војнополитичка блока, а у постхладноратовском периоду инструментализоване од стране једине преостале суперсиле, САД.

Идеја од самог оснивања да УН имају своје војне капацитете (стајаћу војску) одбачена је као решење, пре свега, јер се то сматрало као удар на суверену државу као основну јединицу међународних односа. Уместо стајаће војске, инструмент УН биле су мировне операције, које су временом еволуирале свој начин деловања, и оне представљају специфичан облик војног интервенционизма.

Поред УН, значајан утицај на стање глобалне безбедности имају и Организација за европску безбедност и сарадњу (ОЕБС), Европска унија, која развија своје заједничке војне капацитете, Г-8, значајне светске монетарне организације и други. Посебан аспект и утицај на стање глобалне безбедности имају и велике транснационалне компаније, које на директан или индиректан начин делују на остале субјекте међународних односа, како би задржале и унапредиле свој примат.

За време Хладног рата, две супростављене коалиције доживљавале су свет као огромну шаховску таблу са свим фигурама усредсређеним на централну битку. Око светских пиона – Вијетнама, Кореје, Авганистана – водиле су се битке, јер је њихова судбина била повезана са краљевима САД и Совјетским Савезом. Свака од суперсила веровала је да ће губљењем једног пиона бити ослабљена њена укупна позиција, а да ће губитком више пиона и осталих мањих фигура бити угрожен краљ и сама домовина. (Манделбаум, 2004: 81) Два супротстављена војна савеза војно су интервенисала у својим интересним зонама према непослушним владама и државама демонстрирајући своју моћ и штићећи своје интересе. Оба војна савеза настојала су да се одржи успостављена равнотежа и да се избегне међусобни сукоб, свесни последица које би наступиле по њих саме, али и читав људски род.

Распадом Совјетског Савеза дошло је до распада и Варшавског уговора. На светској сцени је остао само један значајан војни савез, НАТО, који је у

постхладноратовском периоду своје деловање испољио изван зоне одговорности својих земаља чланица. Многи су сматрали да су разлози за постојање НАТО савеза престали распадом Варшавског уговора, међутим, савез је опстао и наставио своје ширење на земље источне Европе, правдајући своје присуство претњом од нестабилне Европе. Северноатлански савез је имао доминантну војну моћ и пре постхладноратовског периода, а посебно у годинама које су следиле. Са друге стране, ширење НАТО схваћено је као озбиљна претња глобалном безбедносном поретку, јер једноставно није било друге војне силе, која је могла да парира једном оваквом савезу, а међународне организације су биле слабе да би контролисале његов демократски оквир.

Ипак, у смислу војног интервенционизма најзначајнији утицај у постхладноратовском периоду поред великих сила имају Уједињене нације и Северноатлантски савез.

Организација уједињених нација као носилац војног интервенционизма и глобалне безбедности

Сједињене Америчке Државе су још од 1960. заузеле негативан став према овој организацији сматрајући да она више не делује у њеном интересу. Доласком Регана за председника, Америка је систематски подривала ову организацију не плаћајући свој допринос, што је изазвало финансијску кризу и повремену парализу њеног рада. Распадом СССР-а, УН поново улазе у домен америчке политике. (Аврамов, 2008: 109) У последњој деценији прошлог века инструмент вета у Савету безбедности престао је практично да постоји, Кина је била економски рањива и трговински исувише зависна од САД, а Русија је била оптерећена својим унутрашњим проблемима, чиме су створени услови да УН буду злоупотребљаване од старне једине преостале суперсиле.

Више од половине традиционалних мисија (до 1989. године) биле су ненаоружане и, углавном, посматрачке. Међутим, чак и кад се радило о оружаним мисијама, оне су могле да користе силу искључиво у самоодбрани. После завршетка Хладног рата дошло је до енормног повећања мировних мисија УН. У односу на 15 мисија, колико их је било током пола века трајања Хладног рата, у наредних 20 година започета је чак 51 нова мисија. Само у периоду 1989–1993. године започето је 17 нових мисија. (Абусара, 2010: 19) Већина њих представљала је одговор међународне заједнице на неки унутрашњи конфликт и већину је већ тада карактерисало озбиљно напуштање дотадашњег модела чувања мира. Последица тога била је да су мировне мисије добиле потпуно нов изглед и функције. Оне су прерасле своје претходнике и постале мисије изградње мира (енг. peacebuilding), а некад и наметања мира (енг. peaceenforcing).

Учешће у решавању сукоба у Сомалији, Руанди и на простору бивше Југославије показали су да УН још увек нису дорасле изазовима новог доба. Погрешне процене о могућностима ескалације сукоба, несналажење на терену, ограничења произашла из застарелих постулата мировних мисија, као и неразумевање природе сукоба, учинили су да мисија у Сомалији доживи неуспех, да повлачење из Руанде резултира застрашујућим геноцидом, као и да у бив-

шој Југославији УН буду понижене (сетимо се слика припадника УН везаних за бандере) и приморане да препусте решавање ситуације НАТО, односно САД.

Суочен са серијом неуспеха, тадашњи Генерални секретар УН Бутрос Гали закључио је 1994. године да УН „не би требало саме да се баве великим и захтевним операцијама наметања мира, већ да би Савет безбедности требало да овласти тзв. Коалиције вољних или регионалне организације да се тиме баве“. (Абусара, 2010: 21) Оправдање за коришћење овог система наложено је и приликом ослобађања од стране окупације (случај Кувајта), повратка на власт легитимно изабране власти (Хаити), као и приликом успостављања унутрашњег мира и безбедности (Источни Тимор). Вероватно најпознатији случај ауторизације догодио се у Босни и Херцеговини, када су УН, дале мандат НАТО да обезбеди војну (ваздушну) подршку напорима УН. У том случају примењиван је тзв. „дупли кључ“, по коме су сваку одлуку о било каквој војној операцији морале да одобре и команда НАТО, али и штаб УН. Оваква ситуација, која је била без преседана, до те мере је фрустрирала официре САД (у униформи НАТО) да су се трудили да сличну грешку више никад не понове.

Коначно, цивилна мисија УН на Косову (УНМИК), која је следила неodobрену интервенцију НАТО против Србије и која је као војну компоненту имала НАТО, изазвала је праву буру и лавину практичних и теоријских расправа. Оне се све могу сажети у питање да ли су прихватањем тога да администрирају читаву територију после интервенције НАТО, коју није одобрио Савет безбедности, Уједињене нације заправо дале легалитет тој интервенцији. Постављало се питање, да ли то значи да је спровођење унилатералних хуманитарних интервенција без мандата УН будућност света на почетку новог миленијума?

Мере које су примењене на Ирак, Либију, Хаити или Југославију, представљају тешку злоупотребу УН. Задржани су симболи ове организације, плави шлемови и беретке, али је из темеља измењена суштина. У југословенској кризи УН су увучене у отворени рат против свог члана, коме су по Повељи, биле обавезне да гарантују територијални интегритет. Професор Рајсман (Michael Reisman) је веома илустративно описао начин на који Савет безбедности доноси одлуке у посхладноратовском периоду: „Састанци се одржавају иза затворених врата, без записника и одлуке су тајне“. Пре одржавања пленарног састанка, три водеће западне силе САД, Велика Британија и Француска, врше појединачна „консултовања“ са осталим чланицама Савета безбедности, а то је заправо притисак којим би придобиле њихов глас. (Аврамов, 2008: 110) Овако инструментализоване УН нису биле у стању да спрече нови талас милититаризације у облику војног интервенционизма.

Завршетак Хладног рата није донео толико жељено јачање ауторитета УН. Напротив, стекао се утисак да је равнотежа која је постојала између САД и СССР у периоду Хладног рата давала УН много више простора за реаговање него што је то био случај после овог периода. Целокупна организација, као и њихове мисије, траже нови разлог постојања у свету у коме се моћни све

чешиће одлучују за самосталне акције. Начин на који ће одговорити на ове изазове у наредних неколико година одредиће, у великој мери, и њихову судбину.

Кретање света ка мултиполаризму може донети поновно успостављање равнотеже на политичкој сцени, а тежиште заједничког рада и одлучивања о светским безбедносним питањима неопходно је поново сместити у УН, чиме би се ограничила примена силе у међународним односима. Уједињене нације су потребне свету, јер се светска организација осим политичко-безбедносних проблема, бави и изузетно важним економским и социјалним проблемима света. Оне представљају снажан не само финансијски већ и морални ослонац сиromашнијем делу света у решавању њихових егзистенцијалних питања.

Северноатлански савез (НАТО) као носилац војног интервенционизма и глобалне безбедности

У целом постхладноратовском периоду безбедносни проблеми водили су НАТО у потрагу за новом мисијом. На почетку, односно после оснивања, мисија НАТО-а била је далеко јаснија, усмерена пре свега према бившем савезнику са Истока.

И онда када се сматрало да представља противтежу комунистичкој војној сили у Европи, НАТО је био инструмент „двоструког задржавања“ држећи, с једне стране, Совјетски савез на пристojном растојању а, с друге, Немачку у одмереном загрљају из истих разлога: да спречи обарање постојећег политичког поретка на континенту. Према речима Лорда Измеја (Lord Ismay), првог генералног секретара НАТО-а, алијанса је имала три циља - да „држи Американце унутра, Русе изван и Немце испод“. (Манделбаум, 2004: 108) У посхладноратовском тријумфу НАТО је наставио да се шири према Истоку (Мађарска, Чешка, Пољска, Румунија, Бугарска), што је имало за резултат нарастања неповерења Русије према САД и њеног отуђења.

На међународној позорници, Русија није никад имала мању моћ у историјском раздобљу од почетка осамнаестог века и то је био разлог што руска влада ништа није предузела у смислу реакције на проширење НАТО-а, осим да протестује. Економски учинак земље је био готово занемарљив. До краја прве деценије постхладноратовске ере, производња Русије могла се упоредити са производњом Холандије, земље чија популација чини десетину, а географска површина свега 0,2% од руске. (Манделбаум, 2004: 108) У наведеном периоду НАТО је управо на овом нашем простору интервенисао и то без одлуке Савета безбедности УН - против Републике Српске 1995. и СРЈ 1999. године. Појам хуманитарне војне интервенције под именом „хуманитарног рата“ први пут је употребљен приликом НАТО напада на СРЈ 1999. године. Војна интервенција против СРЈ посебно је утицала на забринутост остатка света по глобалну безбедност, јер није постојао механизам који би могао да спречи самовољу једине преостале суперсиле и најмоћнијег савеза.

Хенри Кисинџер сматра да су се наведене интервенције директно одразиле на међународну политику и то описује на следећи начин: „Вероватно је најдраматичнија промена природе међународне политике било прихватање

става да извесне универзалне принципе могу реализовати или УН или, у неким екстремним случајевима, групе држава (на пример, НАТО на Косову)“ (Кисинџер, 2003: 263) Опасност од глобалног интервенционизма, који би предводила једна војна сила, представља, по његовом мишљењу, озбиљан разлог за забринутост.

Важно је истаћи да интервенција против СРЈ 1999. године била последња у којој је НАТО интервенисао јединично, што касније није био случај у интервенцијама у Ираку, Авганистану и Либији, што указује на кохезионе везе у самом савезу. Ова интервенција изведена је на педесетогодишњицу НАТО савеза демонстрирајући остатку света неприкосновену војну силу са једне стране, а са друге, јединство у настојању да је спреман да се супростави свим савременим безбедносним изазовима.

Северноатлански савез је у последње две деценије пролазио кроз четири фазе трансформације своје мисије. Прва фаза обухвата прилагођавање мисије новим постхладноратовским условима, друга сарадњу са УН и војно ангажовање НАТО-а у БиХ, трећа, самовољну војну тзв. хуманитарну интервенцију у СРЈ. На почетку новог века НАТО је ушао у четврту фазу трансформације своје мисије. Она се одвијала у условима глобалног рата против међународног тероризма након терористичког напада на САД, највећу државу чланицу НАТО-а. Четврта фаза трансформације мисије НАТО-а протиче у покушају „повраћања“ способности и ефикасности организације у ситуацијама које захтевају постизање и одржавање трајног мира и безбедности у свету.

Треба нагласити да је то померање Северноатлантског савеза ка глобалној улози у третирању безбедносних проблема у свету дошло посредством ангажовања организације у бившој СФРЈ (током последње деценије 20. века) и посредством борбе против тероризма у коју се организација укључила (почетком 21. века). Северноатлански савез је испољио изузетну истрајност у прилагођавању свакој новонасталој безбедносној ситуацији, мада са различитим степеном успешности и уз отворен одговор на кључно питање – како постићи што већу ефикасност организације?

Мисија Савеза је неколико пута редефинисана, а да још увек није добила стабилан и трајан облик. Северноатлански савез данас егзистира у ситуацији која још није дефинитивна, јер још није пронашао своју унутрашњу равнотежу, иде ка прилично „лабавој“ формули трансатлантских односа кроз „Коалиције вољних“, где државе према сопственим интересима прихватају врсту и степен војног ангажовања у одређеној мисији (Авганистан, Ирак, Либија), што утиче на карактер мисије НАТО-а у 21. веку. Дакле, нема једногласности, нема учешћа свих држава чланица, већ одређених држава ангажованих по одређеном питању, сагласно резолуцијама Савета безбедности УН. У 21. веку наставља се процес хоризонталног и вертикалног проширења организације, тј. истовремени процес проширења организације и процес проширења опсега деловања организације, односно дефинисање нове мисије организације.

За разлику од војне интервенције на СРЈ и Ирак, војна интервенција на Либију уследила је на основу резолуције Савета безбедности УН. Иако војни

интервенционизам можемо сматрати опасним по глобалну безбедност, чињеница је да када се интервенише на основу одлуке УН, онда је та опасност бар на неки начин контролисана. Ово никако не може навести на закључак да ће НАТО у будућности интервенисати само у складу са резолуцијама Савета безбедности УН. Значај овог савеза за стање глобалне безбедности у свету је несумњиво врло велики.

Закључак

Анализа историјског контекста војних интервенција од Вестфалског споразума па до данас јасно указује да је примена силе у међународним односима увек била присутна. Све војне интервенције, почевши од прве војне интервенције Свете алијансе 1815. године па до ових последњих у 21. веку, које су предузеле НАТО и САД са својим западним савезницима и Русија, потврђују континуитет примене војне силе у међународним односима као инструмента за наметање воље и заштите својих интереса. Према броју војних интервенција, може се закључити да је војни интервенционизам имао свој континуирани раст, који је био посебно интензиван у постхладноратовском периоду.

Носиоци војног интервенционизма у посхладноратовском периоду биле су велике силе, првенствено САД, међународне организације (УН) и војни савези (НАТО). У суштини, велике силе су биле и остале кључ међународних односа, а са друге стране, оне су најснажнији носилац војног интервенционизма. Наиме, оне су најодговорније за стање глобалне безбедности и за функционисање међународних организација, првенствено УН, а и део су војних савеза који се старају о колективној безбедности. Уједињене нације нису биле у стању да обезбеде демократски надзор, односно међународноправну контролу предузетих интервенција, што је представљало претњу по међународни поредак и стање глобалне безбедности. Унилатерално предузете војне интервенције практично су обесмислиле постојећи међународни поредак и довеле у питање смисао постојања УН.

Војни интервенционизам представља својеврстан ризик по стање глобалне безбедности и производио је несагледиве последице у свим сферама друштвеног живота посебно са политичко-војног, економског и социолошког аспекта. Са политичко-војног аспекта, најзначајније последице војног интервенционизма су: маргинализација међународних институција, милитаризација међународних односа, нарушавање међународног правног поретка, дезинтеграциони процеси и јачање сепаратистичких покрета, стварање нових држава и нација, ескалација верских и етничких сукоба, преливање нестабилног стања, етичка хомогенизација и др.

Глобални безбедносни систем, који је заснован на Повељи УН, веома је спор и застарео и није у стању да у потпуности одговори ни на један нови безбедносни ризик, који је настао као последица глобалних промена савременог света. Са друге стране, до сада најмоћнија сила савременог света, САД, у

постхладноратовском периоду је често игнорисала и то мало глобалне безбедности, коју гарантује Повеља УН, тако што је у свом унилатералном деловању промовисала војни интервенционизам без сагласности СБ УН или упркос његовом противљењу. Ако најмоћнија сила света на делу показује да тај систем не функционише, онда то јасно указује да је време да се он реформише и да се пронађу начини, средства, методе и институционални облици, који ће тај онемоћали систем иновирати и ревитализовати.

Литература

1. Abusara, Adel (2010) *Mirovne misije Ujedinjenih nacija – između slavne prošlosti i nesigurne budućnosti*. Beograd: BZB, Broj 16 Januar - Mart
2. Avramov, Smilja. (2008) *Trilateralna komisija, Svetska vlada ili svetska tiranija?* Beograd: Akademija za diplomatiju i bezbednost
3. Bajagić, Mladen. (2008) *Izazovi i pretnje u izmenjenom kontekstu bezbednosti* Beograd: Akademija za diplomatiju i bezbednost
4. Brežinski, Zbignjev. (1999) *Velika Šahovska tabla*. Podgorica, CID,
5. Vujaklija, Milan (2002) *Leksikon stranih reči i izraza*. Beograd, Prosveta, Peto redigovano i dopunjeno izdanje
6. Kisindžer, Henri (2003) *Da li je americi potrebna spoljna politika*. Beograd: BMG
7. *Leksikon odbrane i bezbednosti*, radna verzija, 2011.
8. Maldembaun, Majkl. (2004) *Ideje koje su osvojile svet*. Beograd: Filip Višnjić
9. Mearsdžeimer, Džon (2009) *Tragedija politike velikih sila*. Beograd, Udruženje za studije SAD u Srbiji
10. Kovač, Mitar i Stojković, Dejan. (2000) *Strategijsko planiranje odbrane*. Beograd
11. Stanarević Svetlana, Ejodus Filip, Matović Dragana, Unijat Jelena, Popović Đorđe, Milošević Marko, Dimitrijević Ivan, Đorđević Saša, Marija Đelić, (2009) *Pojmovnik bezbednostne kulture*, Beograd: Centar za civilno vojne odnosa
12. Stojanović, Radoslav. (1982) *Sila i moć u međunarodnim odnosima*. Beograd: NIRO "Rdanička štampa", Redakcija publikacije
13. Stojanović, Stanislav. *Globalizacija i bezbednosne perspektive sveta*. Beograd: Direkcija za izdavačku i bibliotečko-informacionu delatnost, 2009.
14. Simić, Dragan (2002) *Nauka o bezbednosti: savremeni pristup bezbednosti*, Beograd, Službeni list SRJ i Fakultet političkih nauka

Internet-sajt:

1. Stockholm International Peace Research Institute. (Pristupljeno 10. januara 2016.) http://en.wikipedia.org/wiki/List_of_countries_by_military_expenditures
2. Stockholm International Peace Research Institute. (Pristupljeno 10. januara 2016.) http://en.wikipedia.org/wiki/List_of_countries_by_military_expenditures
3. Hladni mir: Kosovo i Kavkaz. (Pristupljeno 23. januara 2016.) http://www.slobodnaevropa.org/content/hladni_mir
4. <http://beoforum.rs/komentari-beogradskog-foruma-za-svet-ravnopravnih/171-za-novi-koncept-kolektivne-bezbednosti-profesor-doktor-radovan-radinovic-beogradski-forum-za-svet-ravnopravnih.html>

POWER HOLDERS IN INTERNATIONAL RELATIONS AS THE ACTORS OF MILITARY INTERVENTIONISM

Summary: Military interventionism is, quite surely, a phenomenon that marked international relations from the Westphalian Agreement to this day. Since sovereign states have become subjects of international relations, there has been a tendency to have a powerful influence on the weaker and to adapt them to their interests and goals. This tendency, the mighty states has always justified with some other reasons, which did not imply their immediate interest, but most often the need to take care of the state of regional or global security in this way.

In the paper is presented a synthesis of attitudes and has been made an attempt to evaluate the movement of military interventionism and global security in the future. "Can military interventionism in the future be placed under control and brought into the framework of international law, so that it does not pose a threat to the state of international relations and the state of world peace, or global security?", is the question that was tried to answer through paper.

Key words: power, international relations, actors, military interventionism, global security, international law

СЛОБОДАН АНЂЕЛКОВИЋ*

Факултет за међународну политику и
безбедност

Београд

МАРТИН МАТИЈАШЕВИЋ

Факултет безбедности

Београд

УДК 341.7/.8:355.3(73)

Прегледни рад

Примљен: 11.01.2018

Одобрен: 27.02.2018

Страна: 165-176

ТАЈНЕ АКЦИЈЕ КАО ОБЛИК ПРИМЕНЕ СИЛЕ У МЕЂУНАРОДНИМ ОДНОСИМА СА ПОСЕБНИМ ОСВРТОМ НА СЈЕДИЊЕНЕ АМЕРИЧКЕ ДРЖАВЕ

Сажетак: Тајне акције представљају сложене и прикривене процесе интервенисања у домену међународне политике, које спроводе тајне службе ван оквира њиховог примарног деловања. Оне представљају политичку опцију, која се по својој инвазивности налази између дипломатских активности и војне интервенције. Делујућу проактивно, најчешће ради заштите националних интереса, тајне службе неретко изводе тајне акције и без адекватног одобрења надлежних институција, првенствено јер се на овај начин грубо крше људска права и међународно право. Методи деловања тајних акција у међународним односима имају широк дијапазон деловања, од учешћа у прекрајању изборне воље грађана, емитовања усмерене пропаганде, финансирања и наоружавања појединих страна у сукобу, извођења државног удара или других облика илегалне смене власти, до вршења политичких убиства. Сједињене Америчке Државе, попут других светских сила, обилато су користиле тајне акције у домену међународних односа, а аутори су у овом раду осврнули на оне акције са којих су уклоњене ознаке поверљивости, односно, оне које су од стране америчке администрације јавно признате као такве.

Кључне речи: тајне акције, тајне службе, политичко насиље, међународни сукоби, међународни односи, Сједињене Америчке Државе, субверзивно деловање

Уводна разматрања

Међународне односе, данас више него икад, карактерише сложеност међусобних релација. Билатерални односи држава, али и регионални и међународни уговори, чланство у међународним организацијама, војним или трговинским савезима, карактеришу комплексну актуелну ситуацију, где свака држава понаособ користи сопствене ресурсе у сферама и изван политике, како би себи обезбедила повољнију позицију. У ту сврху најчешће се користе економске, војне или дипломатске мере, било да се ради о отвореном или прикри-

* andjelkovic.slobodan@gmail.com

веном (тајном) деловању. Дуги низ година постоји пракса да председници САД користе тајне акције за одбрану америчких интереса у свету (Knott Stephen, 1996:22), јер се испоставило да тајне акције могу бити веома ефикасан инструмент спољне политике. Ово посебно важи у случају када дипломатски напори нису довољни, а војна интервенција не представља реалну опцију у датој ситуацији.

Неоспорни носиоци тајних акција су тајне службе¹. Стога, иако некада поистовећене са завером, тајне акције су институционализованог карактера, колико год се он покушавао прикрити. Чести су случајеви где се друге безбедносне структуре једне земље појављују као извршиоци тајних акција, али увек под патронатом или координациом тајних служби. Тајне акције могу бити извођење од стране различитих безбедносних структура у оквиру система безбедности једне државе, те могу бити усмерени против спољашњих или унутрашњих елемената у различитим модалитетима деловања. Ипак, имајући у виду тему овог рада, коришћење тајних акција као облика примене силе у међународним односима, ограничава их на спољашњи ангажман, најчешће усмерен против владе одеђене државе, појединаца или компанија. Такође, због специфичности карактеристика и природе деловања, тајне акције у оквиру којих се примењује сила у међународним односима, готово увек изводе тајне службе. Амерички председник Кенеди је 1961. године у једном свом говору сумирао преовлађујући став америчке администрације према тајним акцијама када је рекао: "Не занима ме шта је то, али ако треба неку ситуацију брзо решити, ЦИА право је место за нас" (Vandenbroucke Lucien, 1993:20).

Појмовно одређење тајних акција

Тајне акције су специфичне прикривене операције/активности које се планирају и предузимају под покровитељством владе неке државе, у циљу остваривања утицаја на стране владе, међународне организација, компаније, личности или догађаје, чиме се обезбеђује неопходна подршка реализацији спољнополитичких циљева. Тајне акције дефинисане су у званичној политици САД као "неке мере или активности Владе Сједињених Америчких Држава предузете са циљем да се утиче на политичке, економске, војне или друге услове у иностранству, где постоје интереси САД. Овакве акције неће никада бити јасно приказане или јавно признате (The National Security Act, 1947). Оваквом дефиницијом негирају се тврдње да се велики број различитих интервенционистичких облика деловања против интереса других држава, дешавају спонтано. Ипак, иако су по својој природи тајне акције обавезно прикривеног типа, ни у ком случају нису изузете од аналитичко-безбедносно-обавештајне опсервације система који се угрожава, односно, других обавештајних структу-

¹ Под овом одредницом која је често у употреби, подразумевају се службе које могу бити војне, полицијске или безбедносно-обавештајне структуре подређене директно влади, односно, агенције или службе безбедносно-обавештајног типа једне државе у складу са организацијом њеног система безбедности, о чему ће у даљем делу текста бити више речи.

ра које су заинтересоване за конкретну проблематику². Прикривеност је битна одлика свих тајних акција (о чему ће у даљем делу текста бити више речи), те се може одредити као обавезан чинилац сваке тајне акције. Не откривање свог учешћа у тајној акцији има двојак циљ; првенствено успех акције најчешће од тога зависи, а са друге стране, може се избећи осуда таквог чина од стране светске јавности, а посебно међународних опонената.

Тајне акције се изводе кроз следеће активности: пружање политичких савета и препорука, подмићивање појединаца, финансијска подршка и "техничка помоћ" политичким партијама, подршка приватним организацијама, укључујући и радничке синдикате, пословне фирме, задруге и др, тајна пропаганда, "приватна" обука појединаца и размена особља, економске операције, парамилитарне или политичке акције намењене за свргавање или подржавање неког режима и покушаји атентата (Бајагић Младен, 2015). Оне се реализују путем конспиративних метода и радњи служби безбедности и најширег спектра илегалних (незаконитих) делатности у ситуацији немоћи легалних активности да те интересе остваре (Конатар Веселин, 2012).

Делатности тајних служби, поред незаобилазне обавештајне компоненте, често обухватају и необавештајну делатност која се претежно односи на субверзивне активности. Тако се тајне акције убрајају управо у онај сегмент који не представља примарну делатност безбедносних служби. У домену реализације спољнополитичких претензија обавештајне службе појављују се као организатори и стожери необавештајних активности (субверзивних садржаја, тајних акција), па се све савремене методе обавештајног рада могу поделити на методе обавештајне активности и специфичне поступке, мере и активности којима се реализују тајне акције (Бајагић Младен, 2010). Суштина субверзивних дејстава је да се она преплићу са функцијама спољне политике, а обавештајне службе се у њима јављају као главни носиоци, односно, извршиоци. Према Бошковићу, „субверзија означава рушење, преврат, перфидни и прикривени облик стране интервенције и мешања у унутрашње послове других држава, а реализује се методама изазивањем друштвених криза и конфликта, индоктринацијом, организовањем и извођењем државних удара“ (Бошковић Мило, 1998:337).

Прикривене акције означавају процес усмеравања владе на одређену трасу, помоћу тајних операција на политичком, војном и државном плану, уз занемаривање правних и етничких мерила. Поменуте акције изводе се често уз помоћ невладиних организација, а њихов опсег деловања налази се између дипломатије и обавештајне делатности (Глигоровић Миленко, 2008). Може се рећи и да су у питању специфичне тајне операције или активности које се планирају и предузимају под покровитељством владе неке државе, ради остваривања утицаја на стране владе, личности или догађаје, чиме се обезбеђује неопходна подршка реализацији спољнополитичких циљева (Бајагић, 2010). Тајне акције често се користе као „средња опција“ (Isenberg David, 1989), између

² У прилог томе говори чињеница да је америчко учешће у пучу у Ирану и довођења на власт шаха Резе Пахлавија, обелоданила КГБ, пласирајући информацију кроз медије.

регуларних дипломатско-конзуларних односа и спољних притисака, па чак и војних интервенција. Ситуације у којима су угрожени витални интереси и које би некада захтевале слање војне силе, данас замењује примена тајних акција (Lowenthal Mark, 2012:181). Ипак је неспорна чињеница да тајне акције представљају далеко једноставнију и јефтинију опцију остваривања међународних циљева неке земље, од било ког облика војне интервенције (која је, притом, подједнако нелегитимна са аспекта међународног права). Тако се може тврдити, да у времену када се изнад свега цене ефикасност и ценовна ефективност, тајне акције представљају популаран метод интервенисања у међународним односима.

Методe употребе силе у тајним акцијама

Имајући у виду да моћ и сила (која из ње произилази) имају одлучујући утицај на обликовање међународних односа, сматра се да оне државе које поседују највећу моћ морају уједно поседовати и највећу одговорност за будућност света, а самим тим и полагати највећа права и овлашћења при решавању актуелних светских проблема (Лазовић Момчило и Стишовић Милинко, 1998). Сила је неминовни чинилац сваке тајне акције (не обавезно и насиље), али се у зависности од специфичности конкретне тајне акције, могу разликовати њени појавни облици. С обзиром на разноликост употребе силе у међународним односима, класификација облика угрожавања најчешће је одређена на основу степена доминације силе, односно, по критеријуму просторног извора угрожавања (в. Даниловић, Гордић & Благојевић, 2015). Унутар стручне јавности, најзаступљеније класификације облика угрожавања своде на: оружане или неоружане облике угрожавања (и њихову комбинацију), односно, унутрашње или спољашње угрожавање.

По свој природи, тајне акције су специфичне операције које се одликују изузетном сложености и комплексношћу односа и ситуација у којима се изводе. Из тог разлога, не могу се целовито обухватити и стриктно подвести под постојеће класификације, већ у складу са конкретном ситуацијом, комбинују различите методе деловања, па самим тим и облике угрожавања територијалне целовитости, људских права и одредби међународног права, у оквиру којих тајне акције проналазе простор за своје ангажовање³. Имајући у виду тематику овог рада, тајне акције се у овом случају обрађују као облик спољашњег угрожавања. Најчешће се ради о политичким, војним, економским, психолошко-пропагандних спољашњим притисцима, као и агресивном и субверзивном де-

³ Оне најчешће представљају спољашње угрожавање безбедности државе против које су усмерене, без обзира да ли у њима има атрибута експлицитног насиља или не. Неоружани, и притом спољашњи, облици угрожавања безбедности су различити, од политичко-дипломатских притисака, психолошко-пропагандних облика угрожавања, обавештајне делатности, економских санкција, злоупотребе енергетске зависности, војних вежби и у близини границе, успостављања војних база, трке у наоружању, до забране и ограничења из области културе, спорта или уметности.

ловању страних обавештајних служби (Гаћинвић Радослав, 2013). Упоредо са тим, оружани облици тајних операција кореспондирају са, готово свим, облицима политичког насиља. Тајне операције су погодне за деловање кроз, било основне, попут претње силом, принуде, притиска, психо-физичког злостављања, политичког убиства, атентата и диверзије или сложене облике политичког насиља, као што су насилни протести, побуне, нереди, немири, тероризам, субверзија, устанак и рат (Симеуновић Драган, 2002).

Важно је напоменти да сила не подразумева увек и коришћење насиља кроз употребу државног апарата силе, без обзира што држава и њене оружане формације могу вршити институционализовано насиље. Сила може бити оличена и кроз масовне покрете, где велики број људи стоји иза неке идеје, без обзира на то што не користе насиље у свом деловању. Пример за то су представници тзв. ненасилних акција, попут махатма Гандија, Мартин Лутера Кинга или Нелсона Менделене. Методи ненасилне политичке борбе могу се манифестовати кроз званичне изјаве, групна представљања, акције потрошача (различити бојкоти робе), акције посредника, акције власника финансијских средстава (повлачење или замрзавање средстава), јавне скупове (подршке или протеста), повлачење и одрицање, изопштење и несарадња у погледу друштвених догађаја, обичаја и институција, несарадња грађана са државном управом, грађанске алтернативе поковавању, симболични штрајкови, физичка интервенција и сл (Поповић, Миливојевић & Ћиновић, 2007). У последњим деценијама били смо сведоци различитих „обојених“ револуција, „пролећа“ и сл. у оквиру којих су се користиле и различите методе ненасилне политичке борбе (поред своје насилне компоненте), а чији је циљ био свргавање легитимно изабране власти.

Генеза тајних акција у међународним оквирима

Примена силе у међународним односима је историјска категорија. Принципи сукоба из давне прошлости концептуално кореспондирају са садашњим – модерним сукобима. Тако се освајања Александра Македонског могу по многим чиниоцима поистоветити са ратовима које је водио Наполеон Бонапарта, док је колонијализам добио пандан у виду неоколонијализма, где су суштински циљеви остали исти, али се начин остварења тих циљева променио услед промене појединих атрибута друштвених односа. У овим релацијама постоји одређена логика непријатељства, дилема поводом безбедности која иде заједно са међудржавном политиком, тако да су савези, равнотежа снага и избори у политици између рата и компромиса, остали слични кроз миленијуме (Џозеф Нај, 2006). Од Тикида, Хобса и Макијавелија до данашњих дана, провејава идеја реалполитике која говори у прилог искључиве заштите властитих интереса у сфери међународних односа где влада вечита борба, а нације се припремају за рат како би се очувао мир и користе се другим облицима (не)дозвољене самопомоћи. У годинама непосредно након завршетка Хладног рата, могло се очекивати да Сједињене Државе окончају своје трајне глобалне

обавезе, расформирају НАТО и напусте улогу „светског полицајца“, уместо чега су преузеле улогу незаобилазног и свеприсутног фактора у међународној политици (Трифковић Срђа, 2017).

Не елаборирајући дубље историјски развој тајних операција, са аспекта предмета овог рада, значајно је истаћи да Централно обавештајна агенција, није примарно оформљена ради вршења тајних операција. Основна намена јој је прикупљање и обрада обавештајних података од интереса за Сједињене Државе, али се са сигурношћу може тврдити, брзо оријентисала на овај облик (необавештајног) деловања. По подацима саме агенције, а који су сада јавно доступни, у периоду након II светског рата, изведен је већи број тајних операција, међу којима се издвајају:

- Мешање у изборну вољу грађана и помоћ антикомунистичком блоку на изборима у Италији (1948),
- Емитовање програма радио *Слободна Европа* и радио *Слобода* на територијама које су изван контроле САД и Савезника,
- Већи број тајних акција како би се олакшале америчке војне активности на Корејском полуострву почетком '50-тих,
- Свргавање легално изабраних власти државним ударом у Ирану (1953), Гватемали (1954) и Индонезији (1957),
- Помоћ Далај Лами приликом његовог бекства са Тибета (1959), као и тајно наоружавање припадника тибетанског покрета отпора,
- Неуспешни покушај инвазије на Кубу (1961), коме су претходиле операције попут војне обуке кубанских дисидената, пропагандно деловање против Кастрове власти и покушај организовања кубанских опозиционих партија,
- Учешће у завери за убиство Патриса Ламумбе у Конгу (1961) и Ернеста Геваре у Боливији (1967), као и бројни покушаји атентата на Фидела Кастра,
- Тајна подршка у новцу и опреми Влади Републике Лаос и паравојним формацијама које су биле супростављене комунистичкој партији у тој земљи у периоду од 1962-1971,
- Покушај утицаја на демократске изборе у Чилеу, како би се спречио избор Салвадора Аљендеа (1970), као и наводно накнадно учешће у државном удару (1973) како би се Аљенде уклонио са власти,
- Покушај утицаја на изборе у Анголи и формирање власти након што је та земља добила независност од Португала (1975-1976), финансирајући и наоружавајући антикомунистичке покрете и групе,
- Финансирање, наоружавање и војна обука муџахедина у Авганистану (1979-1987) у циљу супростављања Совјетској војној интервенцији,
- Огранизовање допремања оружја босанским муслиманима из Ирана (1993), преко територије Хрватске (Central Intelligence Agency, *Oversight of Covert Actions*, Chapter 9).

Поменуте тајне акције махом су изведене у периоду Хладног рата, те се уочава тадашња усмереност америчке администрације на борбу против комунизма на глобалном нивоу. Имајући у виду реванше снага у свету у том периоду, извођење тајних акција од стране оба конфронтирана блока, делује релативно оправдано у поређењу са било којим обликом директног конвенционалног сукоба. Иако се из поменутих разлога период Хладног Рата често на-

води као основ за покретање тајних акција од стране САД, Вилијам Донован (William J. Donovan) дефинише „субвезивне делатности у иностранству“ још крајем II светског рата, у оквиру продлога за послератно устројство централно-обавештајне организације (David Rudgers, 2000). Овим се само потврђује теза да су такве операције трошковно оправдане, ефикасне и политички релативно прихватљиве мере у међународним односима. Будући да тајне акције које се данас изводе нису још увек јавно обелодањене, имајући у виду амерички концепт „рата против тероризма“ и заинтересованост јавности за ову тематику, претпоставља се да је највећи број актуелних тајних акција, поред очувања америчке надмоћи, усмерен управо у том правцу.

Тајне службе као носиоци тајних акција

Како је претходно поменуто, тајне службе су неспорни организатори, а најчешће и извршиоци тајних акција. Тајне службе, односно, службе безбедности могу бити подељене на основу неколико критеријума, у зависности од тога да ли припадају војним или невојним структурама (цивилне и војне), да ли припадају влади или поједином министарству (централне и ресорне), да ли су усмерене на сва безбедносна питања или само на поједина, односно, да ли су опште и специјализоване (Појмовник безбедносне културе, 2009:123). Имајући у виду природу свог деловања, а кроз призму значаја и специфичне вредности правовремених и проверених информација, тајне службе заузимају значајно место у готово свим друштвима и различитим епохама развоја.

Поред свог савременог функционалног оквира (политичког, институционалног или пословног) тајна је у својој бити друштвена, превасходно, филозофска и религиозна категорија⁴, па отуда има и значајнију улогу за друштво у целини, од њене, често оглољене, безбедносне импликације. Ипак, чињеница је да је обавештајна служба, као посебна друштвено-политичка категорија, одувек имала кључну улогу у друштвеним збивањима, како у оквиру политичких система, тако и у сфери међународних односа (Милошевећ Милан, 2001). На меће се закључак да је политика на било ком плану свог деловања, од унутрашњег, међународног, односно, економског или безбедносног, исувише важна да би могла бити препуштена насумичном доношењу одлука без анализе правовремених информација. Комплексност улоге тајне службе и њено присуство у државном институционалном механизму, унутар политичког живота друштвених заједница и међународних односа, током целокупне историје људског друштва, свакако представља својеврсни феномен који захтева свестранији научно-теоријски прилаз и објашњење (Милашиновић Радомир, 1979).

Делокруг безбедносно-обавештајних служби усмерен је на заштиту интереса државе и њених грађана у домену сопствене надлежности, што је увек

⁴ У овом смислу, тајна као вредност која се открива одабранима, односно, истрајнима, храбрима, посвећенима; у православљу познате су свете тајне крштења, миропомазања, свештенства, причешћа, покајања, брака и јелоосвешћења.

тумачено у најширем могућем контексту. Најважније функције које су придодате обавештајним службама су многе субверзивне активности, стварање кризних ситуација, као и разноврсна психолошко-пропагандна дејства (Милашиновић Радомир, 1996). У ту сврху користе се различити облици обмана, тј. деловања чија се примарна манифестација своди на три основна облика: лаж, неистину и полуистину⁵. У обавештајно-безбедносном речнику познати су изрази *црне*, односно, *сиве* пропаганде, где се приликом пласирања жељених информација извор намерно прикрива (или погрешно приказује), односно, где извор није наведен или је представљен конфузно (Ђукић Драган, 2014).

Тајне службе у демократским режимима битно се разликују од тајних служби тоталитарних режима. Иако све службе имају обавештајну и контраобавештајну компоненту, суштинска разлика је у њиховој намени и контроли. Наиме, намена тајних служби у тоталитарним режимима је очување самог поретка и постојеће власти, па се тако систем и вођа прокламују као референтне вредности које треба сачувати. Насупрот томе, у демократским режимима, тајне службе примарно служе националним интересима. У тим случајевима, а у складу са политичким уређењем, држава и друштво требају да поседују механизме контроле рада тајних служби, попут сталних и *ad hoc* одбора и комисија којима се подносе редовни, односно, ванредни извештаји (Парламентарни надзор над службама безбедности, 2009).

Ефекти рада тајних служби као носиоца тајних акција у оквиру примене силе у међународнима односима, остварују свој утицај двојачко; појединачни ефекти се огледају у ограничавању људских права и слобода, док је други ниво - општи, усмерен ка институционалном урушавању суверенитета и територијалног интегритета државе. Стога рад обавештајно-безбедносних установа у савременом демократском друштву мора бити усмераваан у складу са најсавременијим цивилизацијским тековинама уз пуно поштовање људских и грађанских права и слобода, суверенитета и територијалног интегритета држава. Сведоци смо да је рад тајних служби често био злоупотребљаван, а историја обилује таквим примерима, чешће у тоталитарним и ауторитарним режимима али и изван њих.

Многе савремене обавештајне службе држава са агресивном спољном политиком и геополитичким претензијама, често представљају генератор нестабилности, будући да спроводе тајне акције са циљем остваривања својих пројектованих циљева уз најгрубље кршење међународног права. Из тог раз-

⁵ Лаж је намерно изговарање нетачних података како би се остварила одређена друштвена или материјална корист. Неистине су такође нетачни подаци, али изговорени без предумишљаја од стране трећих лица (углавном из незнања или услед људске особине да доносе закључке на основу претпоставки, односно, говоре о оној материји коју слабо познају), и које се као такве пласирају даље у јавност. Полуистине, рекло би се најопасније из породице обмана, заправо су лажи засноване на појединим аспектима истине, или са одређеним атрибутима истине. Оне се позивају на неке истините догађаје, али су заправо конструисане као заводљиве творевине које недовољно опрезне и политички или безбедносно неосвешћене појединце, мобилишу за своју ствар. Позната је изрека која каже да се од две полуистине може направити само једна велика лаж.

лога, бројни ризици повезани су са чињеницом да су обавештајне службе у међународној сарадњи истовремено и партнери и конкуренти, закључује се да ниједна обавештајна служба неће пропустити било коју могућност да дође до одређених обавештајних података. Према писању америчког огранка Амнести Интернешенела (Amnesty Internationale), Сједињене Државе контролишу готово целокупну светску комуникациону инфраструктуру, укључујући телефонске разговоре фиксне и мобилне телефоније и електронску пошту (Amnesty International, 2017) Посебну пажњу привукли су примери америчког прислушкивања тридесет пет страних државника, међу којима су се нашли и највиши представници Немачке, Француске, Данске, Холадније, Сингапура, Италије, Норвешке, Шпаније, Јужне Кореје и Шведске (Hayes Ben, 2014). Стога се изрека *homo homini lupus* данас трансформише у „служба је служби вук“, без обзира на „пријатељске“, „партнерске“ или „савезничке“ односе међу државама.

Имајући у виду бројне скандале који су потресали обавештајну заједницу протеклих година, а због свог универзалног значаја за читав свет, информације које су обелоданили појединци попут Едварда Сноудена или Џулијана Асанжа, показује да су у многоме, делатности безбедносно-обавештајних агенција далекосежне и са изузетним утицајем на свакодневне животе људи.

Закључак

Тајне акције као облик примене силе у међународним односима, данас представљају реалност. Може се тврдити и да је једна од манифестација реализма, као политичког правца, управо постојање константног сукоба међу државама, па тиме и тајних акција у решавању међународних сукоба. У готово анархичној ситуацији, када су релације међу државама, а посебно водећим светским силама, обележени искључиво тежњом за очувањем властитих националних интереса, међународни сукоби су неминовни. Тако је употреба силе (у овом случају тајних акција) у међународним односима постала веома честа пракса.

Анализирајући карактеристике тајних акција, аутори тврде да је импликација овог метода нелегитимна, мимо домаћих закона и одредби међународног права, чиме се грубо крше људска права и нарушава територијални интегритет других држава. Ипак, употреба тајних акција, посебно са аспекта Сједињених Држава, представља релативно популаран метод решавања међународних проблема. Образложење такве тврдње, проналасимо управо у чињеници да, уколико се не би користиле тајне акције, следећа опција би у решавању конкретног конфликта, највероватније била употреба оружаних снага у некој од форми војних интервенција. Да би се остварили властити политички интереси, а са друге стране, избегли сукоби већег интензитета, приступа се тајним акцијама, које су истовремено и јефтиније, једноставније и брже облици деловања.

Тајне акције јављају се као облик примене силе унутар разноврсног опсега политички мотивисаног насиља у сфери међународних односа. Иако саме по себи не представљају увек експлицитно насиље, тајне акције су оквир у коме се политичко насиље манифестује, најчешће над другом државом или политичким ентитетом. Примена силе у политици, а самим тиме и међународним односима, у блиској је вези са количином моћи који та држава (или политички фактор) поседује, без обзира на формалну манифестацију силе. Наиме, моћ једне државе, из које и произилази њена (војна) сила, базира се на већем броју фактора, међу којима се истичу развијеност економије и војне индустрије, енергетска независност и технолошки развој. По речима Бжежињског, Сједињене Државе су водеће у свету управо захваљујући својој економији, војсци, техничко-технолошком развоју и култури (Збигњев Бжежињски, 2001). Без обзира што су поједине државе, попут Јапана, Немачке, Кине и других, можеда у појединим сегментима сустигле или чак и престигле Америку, једино САД поседују све наведене компоненте које их још увек чине водећом светском силом.

Примену ових посебних облика насиља у међународним односима, изводе обавештајне службе. Без обзира да ли се њихова активност заснива на непосредном учешћу у извођењу тих дејстава, или их само планирају и пружају логистичку и другу помоћ њиховим директним реализаторима, тајне службе су незаменљиви актер тајних акција. Носиоци, односно субјекти примене посебних облика силе/субверзивних делатности су, поред поменутих обавештајних служби, често и специјалне јединице, као и делови оперативних армија (властите или делови оружаних снага земаља против које се интервенише), политички дисиденти, медији, новинари и новинарска удружења, невладине организације и удружења, као и појединци који имају могућност ефикасног деловања и утицаја како би се тајна акција спровела у дело. Важно је напоменути да без обзира на потенцијално ангажовање већег броја субјеката у извршењу тајних акција, мимо самих безбедности служби, управо су тајне службе те које организују и воде целокупну акцију, тј. под чијим се патронатом одређена тајна акција планира, координира и изводи.

Литература:

1. Bajagić, Mladen (2010) : Špijunaža u 21. veku – savremeni obaveštajno bezbednosni sistemi, „Marso”, Beograd
2. Bajagić, Mladen (2015) : Metodika obaveštajnog rada, Kriminalističko - policijska akademija, Beograd
3. Bžežinjski, Zbignjev (2001) : Velika šahovska tabla, Romanov, Beograd
4. Bošković, Milo (1998) : Kriminološki leksikon, Matica srpska i Univerzitet u Novom Sadu, Novi Sad
5. Central Intelligence Agency : *Oversight of Covert Actions*, Chapter 9, dostupno na https://www.cia.gov/library/center-for-the-study-of-intelligence/csi-publications/books-and-monographs/agency-and-the-hill/12-The%20Agency%20and%20the%20Hill_Part2-Chapter9.pdf, pristupljeno 20.11.2017.

6. Danilović, Nedo i Gordić, Miodrag i Blagojević, Srđan (2015) : *Sistemi bezbednosti*, Zavod za udžbenike, Beograd
7. Đukić, Dragan (2014) : *Srpsko-engleski obaveštajno-bezbednosni rečnik*, Fakultet bezbednosti i Akademska knjiga, Beograd
8. Gaćinović, Radoslav (2013) : *Ugrožavanje kapaciteta bezbednosti države*, Filip Višnjić, Beograd
9. Gligorević, Milenko (2008) : *Paukova mreža globalizma*, „Pan plast”, Beograd
10. Hayes, Ben (2014) : *State of Surveillance: The NSA files and global fightback*, Transnational Institute, dostupno na https://www.tni.org/sites/www.tni.org/files/download/state_of_surveillance_chapter.pdf, pristupljeno 28.11.2017.
11. Isenberg, David (1989) : *The Pitfalls of U.S. Covert Action*, Cato Institute Policy Analysis, Washington
12. Lazović, Momčilo i Stišović Milinko (1998) : *Teorija ratne veštine*, Policijska akademija, Beograd
13. Lowenthal M Mark (2012), *Intelligence: From Secrets to Policy*, CQ Press, Washington
14. Milašinović, Radomir (1979) : *CIA, moć i politika*, „Jugoštampa”, Beograd
15. Milašinović, Radomir (1996) : *Američki pohod na svet*, ZAD, Beograd
16. Milošević, Milan (2001) : *Sistem državne bezbednosti*, Policijska akademija, Beograd
17. Naj, Džozef (2006) : *Kako razumeti međunarodne odnose*, Stubovi kulture, Beograd
18. *Pojmovnik bezbednosne kulture* (2009) : Centar za civilno vojne odnose, Beograd
19. Popović, Srđa i Milivojević, Andrej & Đinović, Slobodan (2007) : *Nenasilna borba u 50 tačaka – strateški pristup svakodnevnoj taktici*, Samizdat B92, Beograd
20. Rudgers, David (2000): *The Origins of Covert Action*, *Journal of Contemporary History*, London, Vol. 35, No 2, r. 249-262
21. Simeunović, Dragan (2002) : *Teorija politike*, Nauka i društvo, Beograd,
22. Trifković, Srđa (2017): *Kontinuitet Hladnog rata – Međunarodni odnosi početkom XXI veka*, Geopolitika, Beograd
23. The National Security Act (1947) : [50 U.S.C 413b] Sec 503(e).
24. Vandenbroucke S. Lucien (1993) : *Perilous Options: Special Operations as an Instrument of U.S. Foreign Policy*, Oxford University Press, New York Amnesty International: *Two years after Snowden: protecting human rights in an age of mass surveillance*, dostupno na https://www.amnestyusa.org/wpcontent/uploads/2017/04/aipi_two_years_on_from_snowden_final_final_clean.pdf, pristupljeno 18.11.2017.
25. Veselin, Konatar (2012) : *(Ne)obaveštajne operacije kao akti agresije*, Kultura Polisa, god. IX (2012), br.17, Novi Sad

COVERT OPERATIONS AS A FORM OF FORCE APPLICATION IN INTERNATIONAL RELATIONS: FOCUS ON THE CASE OF UNITED STATES OF AMERICA

Summary: Covert operations represent a complex and clandestine process of intervention in the realm of international politics, conducted by secret services outside of their primary activity. They represent a political option, which stands between diplomatic activities and military interventions, judged by its invasiveness level. By acting proactively, mostly in order to preserve national interests, Intelligence services often conduct covert actions even

without an adequate clearance given by competent institutions (or higher authority), primarily because these operations flagrantly violate human rights and international right.

There are various models of force application in practice within the broader political framework, including international relations, whose common characteristic is that they are a means of expression of political power, which simultaneously endanger safety of another state. Forms of endangerment are usually divided based on the level of force domination, i.e. based on the criteria of the spatial source of endangerment. In case of covert operations in international relations, endangerment is almost always coming from the outside. On the other hand, force can, but not necessarily, manifest itself via the use of direct violence. For this reason, covert actions, as a subversive activity, are potentially characterized by a wide array of activity with different levels of force application and use of violence, depending on a given situation. Methods of activity of covert operations in international relations are most often narrowed down to involvement in redrawing the electoral will of citizens, broadcasting of directed propaganda, financing and arming "friendly" parties in a conflict, performing coups or other forms of illegal change of power, and even committing political murders. United States of America, like any other global power, relied heavily on covert operations in the field of international relations, and authors of this paper scrutinized those actions which were unclassified as confidential, i.e. those covert actions which were publicly acknowledged as such by the American administration.

Covert actions represent a very efficient, cost-justified, and quick method of intervention in the realm of international relations, making them a highly popular choice of secret services of leading global powers. The fact remains that every use of force is a very unpopular measure, which faces public disapproval and political condemnation. Covert actions are a significantly less invasive method, compared to other forms of force application in international relations, such as military interventions of various magnitude, even though they are all equally illegitimate.

Key words: cover operations, secret services, political violence, international conflicts, international relations, the United States of America, subversive action

САНЕЛА Д. АНДРИЋ*
СРЂАН М. МИЛАШИНОВИЋ**

Криминалистичко-
полицијска академија
Београд

УДК 327:339.9(316.62)

Прегледни рад
Примљен: 12.12.2017
Одобрен: 18.01.2018
Страна: 177-189

ГЛОБАЛИЗАЦИЈА И ПАРТНЕРСКО НАСИЉЕ

Сажетак: Промене које је донела (доноси) глобализација осећају се у свим сферама друштва: политици, економији, култури, технологији, комуникацијама. Нас пре свега занимају промене које су се догодиле у сфери економије и политике, а које су утицале на одржавање (и пораст) неједнакости између мушкараца и жена. Покушали смо да одговоримо на који начин је глобализација допринела одржавању неједнакости полова, нарочито у нашем друштву које вуче корене патријархата, односно, покушали смо да објаснимо какви су то услови створени који подражавају неједнакости и онемогућавају смањење партнерског насиља.

Кључне речи: глобализација, модернизација, партнерско насиље, феминизација образовања

Увод

Талас глобализације кренуо је осамдесетих година XX века доносећи промене у друштву, култури и светској економији. Глобализација представља резултат експанзије европских нација, док су интеграција и дезинтеграција процеси који обележавају развој друштва и цивилизације. Дошло је до јачања међузависности и међувеза у политици, економији и култури, експанзије равноправности и људских права, борбе за смањење јаза између богатих и сиромашних. Међутим, у нашем друштву, у коме су дубоко укоренења традиционална, патријархална схватања брака, породице и породичних односа, насиље над женама је дуго толерисано и чак подржавано и оправдавано у друштвеној заједници. У патријархалном поретку се мушки чланови породице сматрају апсолутним носиоцима ауторитета и моћи, како економске тако и социјалне, док се жена налази на дну хијерархијске левнице. Жене су трпеле насиље и оправдавале поступке својих супруга, сматрајући да су то заслужиле својим понашањем. Овакво схватање насиља над женама у породици доминирало је све до шездесетих и седамдесетих година XX века, док невладине организаци-

* sanela.andric@kpa.edu.rs, 064/25-18-107

** srdjan.milasinoVIC@kpa.edu.rs, 064/892-42-16

је нису скренуле пажњу на проблем и заступљеност насиља над женама. Доминантна традиционална култура нашег друштва и патријархални културни оквир блокирају друштвени развој и делују антимодернизацијски. У раду ћемо истражити утицај глобализације на родно засновано партнерско насиље са акцентом на нашем друштву. Покушаћемо да одговоримо на питања да ли су глобализација, феминизација образовања и развој људских права утицали на смањење људских права или су само проблем преместили из приватне сфере на јавни сцену, и да ли је глобализација „отерала“ патријархат.

Партнерско насиље над женама представља индивидуални, групни и глобални проблем. У ери глобализације, модернизације и процвата људских права изгледа да та иста права бивају све угроженија. Оснивање феминистичких покрета усмерило је рефлектор на проблем родно заснованог насиља и потчињеног положаја жене у породици и друштву. Ратификовање међународних конвенција и прописивање домаћих правних регулатива требало је да осигура једнака права за оба пола, право на једнаке шансе за школовање, запослење и једнаку зараду. Међутим, вео глобализације је само замаскирао дубоке корене патријархата у Србији. Да ли су модерне жене само еманциповане патријархалне домаћице? Насиље над женама представља показатељ дрштвеног развоја- степен модернизације, трансформације и развоја људских права. Колико смо далеко одмакли на путу модернизације? Партнерско насиље у породици има функцију репродукције патријархата и представља кључни елемент и показатељ (не)репродукције система. Систем свакодневно производи насиље над женама. Породица је друштво (систем) у малом. С једне стране, партнерско насиље над женама у породици репродукује патријархат и осликава неједнак однос моћи између полова у друштву, док са друге стране стоји један од задатака глобализације да смањи неједнакост на свим нивоима (у породици, друштву, смањење глобалне неједнакости).

Глобализација и модернизација

Појмом глобализација означавају се процеси стварања јединственог економског и политичког простора, односно процеси повезивања савремених друштава у светско друштво. Међузависност расте, а свет постаје један простор. Универзална дефиниција глобализације не постоји услед сложености и вишестраности самог феномена и димензија друшт(а)ва које обухвата. Концепт глобализације се посматра као процес сталног технолошког напретка и универзализације (американизације) света. И на крају, трансформационалисти прихватају појам глобализације као концепт којим се најбоље могу описати друштвене промене и процеси с краја XX и почетка XXI века и којим се може управљати (Вулетић, 2006: 15-18). Уопштено, глобализација се може означити као- процес повезивања људи у једно светско, глобално друштво; интеграција тржишта, националних држава и ширење капитализма; детериторијализација, интернационализација и стварање светског тржишта; географско и културно повезивање; интензификација друштвених односа; глобално умрежавање кроз

узајамну повезаност; умрежавање инвестиција, индустрија, информативних технологија и индивидуалне потрошње, где инвестиције постају географски неограничене, индустрија глобално оријентисана, а информативне технологије омогућавају стварање светског пословног система; умрежавање политика, економија, тржишта, закона и образовања; интернационализација производње и међународна подела рада.¹

Заједничко за сва одређења глобализације јесте схватање глобализације као незавршеног процеса у коме свет постаје једно место („глобално село“), у коме долази до интензификације односа између појединаца, организација и институција на глобалном нивоу без обзира на државне границе. Глобализација обухвата све области људске активности али се економија истиче као примарна (Вулетић, 2006:22). Међутим, глобализација је амбивалентан и противречан процес. Упоредо са процесима универзализације долази до фрагментације (разарања аутентичног људског биствовања), са интеграцијом и дезинтеграцијом (урушавање националних држава). Појам глобализације треба разликовати од појма глобалност- стања, односно свести да је свет једно место, и од појма глобализма- идеологије владавине светског тржишта. Такође је треба разликовати од универзализације, хомогенизације и интернационализације.²

Постоје различите димензије глобализације. Већ смо рекли да је глобализација сложен процес који обухвата различите области/димензије друштва: економску, политичку и културну. *Економска димензија* се углавном издваја као најважнија димензија глобализације, а често се поистовећује са глобализацијом. Наиме, промене које глобализација доноси најочљивије су у економској сфери, њу је најлакше утврдити и има лако мерљиве индикаторе. Индикаторе економске глобализације представљају сви облици економске активности који су транснационално организовани, а као најчешћи индикатор узима се прекогранична трговинска размена. Као мере трговинске размене користе се најчешће удео укупне светске производње добара и услуга који је прешао националне границе и обим директних страних улагања (ДСУ). Као индикатори се такође користе бруто национални доходак (БНД) различитих земаља, пораст броја транснационалних компанија (ТНК), затим трговински и економски споразуми између појединих земаља као што су НАФТА (северно-амерички споразум о слободној трговини), ЕЕЗ која је прерасла у ЕУ, ОПЕЦ и слични. Несумњиве индикаторе економске глобализације представљају и активности глобалних финансијских и трговинских организација попут Светске банке (СБ), Светске трговинске организације (СТО) и Међународног монетарног фонда (ММФ), а не треба изоставити ни институције великих светских берзи које формирају цене кључних производа и сировина, што је, додаћемо, од значаја за пољопривреду нашег друштва. Економска глобализација је такође утицала на нову глобалну поделу рада, што је повећало привлачност неразвијених земаља у којима је дошло до повећања обучености радника уз ниске цене рада-

¹ Опширније о појму и различитим виђењима глобализације погледати у: Милашиновић, С. : Глобализација – могућност избора, *Безбедност*, Год. 47, бр. 1 (2005), стр. 35-50.

² Погледати опширније у: Милашиновић, С., Бајагић, М. (2005). Глобализација и фрагментација- владајуће динамике глобалног друштва. *Мегатренд ревија*. Vol. 2, бр. 2, стр. 23-45.

глобална подела рада и радна снага као глобални ресурс. Дошло је до појаве нове транснационалне капиталистичке класе, која је сачињена од власника и менаџера најмоћнијих компанија. Међутим, треба нагласити да економска глобализација (као ни политичка и културна) не обухвата све привредне процесе на свету, све територије и све људе, али утиче на живот целог човечанства (Вулетић, 2006: 47-55). *Политичка глобализација* пажњу усмерава на промене улоге националне државе у савременом друштву и овде се јављају два супротстављена погледа на глобализацију. Према првом, губитак суверенитета националне државе и преузимање њене функције од стране других актера сматра се једним од најзначајнијих индикатора глобализације. Према другом, глобализација је могућа уколико је моделована и вођена од стране националних држава. Политичка глобализација пре свега подразумева стварање глобалног политичког система који коегзистира са националним државама. Глобални политички систем представља врсту мреже транснационалних организација и институција које су у вези са националним државама (при чему је моћ националне државе преовлађујућа услед контроле територије и монопола над средствима принуде (уз контрадикторан губитак суверенитета као индикатора глобализације)), док су ефекти промена највидљивији у неким областима правосуђа.³ Политичка глобализација се може схватити и као слабљење националне и јачање космополитске државе. Међутим, политичка глобализација је допринела порасту улоге владиних и, што је нама у раду од изузетног значаја, невладиних организација. Међународне организације, групе, асоцијације и појединци који не представљају владу називају се транснационалне организације (ТНО) а са њима је повезан пораст броја планетарних проблема као што је заштита људских права, заштита животне средине, економски развој, смањење неједнакости, очување мира и стабилности глобалног поретка. Пораст броја ТНО у односу на МВО представља важан индикатор глобализације политике. (Вулетић, 2006: 56-64). *Глобализација културе* има дугу традицију, а настанак и ширење светских религија је само један од примера, где је велики значај имала култура владајућих класа и елита у традиционалним друштвима и светским империјама. Технолошке иновације омогућиле су појаву нових облика глобалне културе и убрзавање културне комуникације. Развојем интернета, телевизије и сателитских преноса информација, друштвима широм света доступни су исти садржаји који су одиграли значајну улогу у ширењу културних садржаја (популарне културе).⁴ Најзначајнији вид културне глобализације је производња културних симбола. Културни производи постају заједничка својина људи широм света (Вулетић, 2006: 64-68).

Из досадашњег кратког прегледа основних обележја глобализације можемо видети да она прожима све нивое друштва. Рекли смо да нас у раду занима на који начин промене које је донела глобализација утичу на партнерско насиље у породици, односно да ли је дошло до његовог смањења или је глоба-

³ Међународне конвенције и усклађивање националних законодавастава.

⁴ Домаћице из Србије и Шпаније могу гледати исте емисије о холандској, француској и италијанској кухињи. Аутомеханичари из Немачке и Босне могу гледати америчке емисије о аутомобилима.

лизација само изнела проблем насиља из приватне у јавну сферу. Зато ћемо сад навести у кратким цртама које су се то промене десиле унутар и у међуодносима националних држава да бисмо могли да видимо који то аспекти промена утичу на наш предмет истраживања. У области *економије* порастао је број, снага и утицај мултинационалних компанија, убрзала се флукуација финансијског капитала, развијају се глобална тржишта валута и настају глобалне банке. Кредитне картице су постале глобалне. Расте спољнотрговинска размена и количина капитала који се пласира кроз директне стране инвестиције. Производња добија глобални облик и појављују се глобални брендови (кокакола, макдоналдс) и глобалне стратегије продаје. Међутим, дошло је до опадања издвајања за социјалне потребе и повећања профитних стопа. Док број новооснованих компанија расте повећава се и број угашених компанија, што утиче на флукуацију радне снаге (економске миграције). Све је интензивније хоризонтално и вертикално повезивање компанија, а јаз између богатих и сиромашних земаља расте. Глобализацију *политике* прати раст транснационалних владиних и невладиних организација (које су изузетно важне у објашњењу партнерског насиља јер су управо невладине организације скренуле пажњу јавности на овај велики проблем). Националне државе губе део суверенитета, јачају националистички и сепаратистички покрети, као и политички покрети који афирмишу расизам и национализам. Све већи број земаља има демократске режиме (при чему је „увођење демократије“ путем оружаних интервенција под велом заштите мањинских и основних људских права постало саставни део „демократизације света“), док социјализам нестаје са европске политичке сцене. Расте утицај појединих центара моћи и интензивирају се међудржавне интеграције. Јављају се захтеви за космополитизацијом државе и политике, опада партиципација у политичком животу у развијеним земљама и слично. У порасту је међународна сарадња на пољу правосуђа, заштите основних људских и мањинских права. Дошло је до ратификације међународних конвенција од стране националних држава и усклађивања националних законодавстава. У *култури* долази до прожимања глобалног и локалног, уз истовремено јављање покрета за очување националне културне баштине. Оживљава се значај религије и традиције, док истовремено конзумеризам постаје доминантна идеологија. Развија се свест о свету као једном месту, јављају се глобални симболи, глобални догађаји и глобална солидарност.

Партнерско насиље у породици и феминизација образовања

Процес глобализације довео је до промена у многим сферама живота па ове промене нису заобишле ни просец образовања. Промене у систему образовања зависе пре свега од промена у економији, политици, систему информисања и комуникација. Развој привреде, политичка стабилност, развој људских права и мултикултуралности довеле су до демократизације образовног процеса. Дошло је до модернизације образовања, усвајања нових вештина и знања, а развој информационих технологија је омогућио учење и студирање на даљину

(Пецо, 2012: 54). У последњих неколико деценија је под утицајем модернизације, глобализације, процвата људских права и слобода, пораста равноправности међу половима и еманципације жена дошло до феминизације образовања. Феминизација образовања означава пораст броја жена на свим нивоима образовања- основном, средњем, високом и вишем. Подсетићемо да наше друштво кроз историју прати патријархални образац који подразумева да је мушкарац глава куће и хранитељ породице а да је жена смерна домаћица и брижна мајка, па су се током одгајања и васпитања усвајале партијархалне родне улоге које одређују неједнак однос моћи између мушкараца и жена. Овакав патријархални образац васпитања подразумевао је да је високо и више образовање резервисано за мушкарце, док су се жене образовале и припремале да буду домаћице. Међутим, кад је осамдесетих година двадесетог века кренуо талас глобализације, долазило је постепено до равноправности међу половима, жене су се еманциповале и укључивале у процес образовања. Феминизовано је предшколско и основношколско образовање, затим средњошколско образовање, док на вишем и високошколском степену образовања жене убедљиво односе превагу. Светске статистике показују да је у 2000. години проценат уписа девојчица у основне школе порастао на 79% и приближио се проценту уписа дечака од 85% (Шолте, 2009: 335). С тим у вези, невладине организације и феминистички покрети први су скренули пажњу на проблем родно заснованог насиља. Феминистичке теорије наглашавају да насиље над женама одсликава родну неравноправност и доминацију мушкарца над женом, односно жељу мушкарца да одржи контролу и покаже моћ. Услед феминизације образовања и пораста броја жена на тржишту рада као и на водећим функцијама у друштву, традиционална улога мушкарца као хранитеља и главе породице и жене као пожртвоване мајке, супруге и домаћице бледи, што доводи до осећаја несигурности код мушкараца, што даље доводи до тога да у патријархалним друштвима, као што је наше, породица остаје поље испољавања родно заснованог насиља. Насиље „опстаје“ као облик друштвене контроле и „дисциплиновања непослушних жена“. Феминистичке теорије скренуле су пажњу на проблем насиља у породици и покренуле промене у вези са третманом насиља у породици које је дуго било толерисано. Ове теорије су се бавиле проблемима брака и породице на директан и индиректан начин, кроз анализу традиционалних друштава, родних улога, мушке доминације, сексуалности и сексуалних слобода и женског идентитета. Основне критике тицале су се различитих улога и значаја који се приписује мушкарцима и женама у браку (Васиљевић, 2008: 95), односно, традиционалног концепта брака и породице. Феминистичке теорије настале су као критика патријархата и патријархалног концепта брака, породице и родних улога, који рађају и одржавају неједнакост између мушкараца и жена. Категорије пол/род, моћ, утицај и контрола кључне су за разумевање партнерског насиља (Игњатовић, 2011: 58). Кључну улогу у разумевању свих облика насиља мушкараца над женама проналазе у друштвеној конструкцији пола, у коме је моћ мушкарца у породици део ширег система моћи. Жене кроз социјализацију усвајају полне и родне улоге подређене супруге, мајке и домаћице и навикавају се на субординиран положај прихватајући га као „сасвим природан

и нормалан“. Основна предност феминистичких теорије огледа се у историјском и културолошком контексту сагледавања насиља над женама, што је допринело смањењу утицаја теорија о „индивидуалној психопатологији“ жртве и насилника и смањењу окривљивања жртве за изазивање насиља. Ове теорије се нису бавиле другим облицима насиља у породици, ни насиљем које чине жене, али су имале снажан утицај на сагледавање насиља над женама као видом кршења основних људских права (Игњатовић, 2011: 62-63).

Глобализација и партнерско насиље

Глобализација представља процес брисања географских граница, интензификације друштвених односа, глобалну међуповезаност и глобално умрежавање. Дошло је до промена у области економије, политике, културе, екологије, технологије, комуникација и војне области. Капитал и тржиште су глобализовани. Дошло је до глобалне поделе рада, појаве глобалне капиталистичке елите и глобализације миграција. Порастао је број мултинационалних владиних и невладиних организација, националне државе су изгубиле део суверенитета на уштрб глобалне политике и међународне заштите људских права. Међународне организације, групе, асоцијације и појединци представљају невладине транснационалне организације (ТНО) и повезане су са порастом броја планетарних проблема као што је заштита људских права, заштита животне средине, економски развој, смањење неједнакости, очување мира и стабилности глобалног поретка. Прожима се глобално и локално и свет постаје „глобално село“. Овде ћемо застати да напоменемо да између појмова глобализације и модернизације нипошто не треба стављати знак једнакости. Талас модернизације кренуо је у седамнаестом веку из Европе ширећи свој утицај по читавом свету и глобализујући се временом.⁵ Такође, појам глобализације не треба схватати као синоним за нову фазу модернизације и позападњачења.⁶

Кад се говори о глобализацији не може се изоставити процена и вредновање ефеката промена које је (до сада) са собом донела. Процес глобализације је поред бројних предности упоредно довело до пораста неједнакости између богатих и сиромашних земаља, између богатих и сиромашних унутар појединих земаља, пренасељеност, еколошке катастрофе, етничке сукобе, масовне миграције на међународном плану, појаве нових земаља и опадања или пропадања старих, пораста грађанских ратова и угрожавања људских права и слично (де Соза Сантос & Глишић, 2002: 6). За нашу тему рада пре свега су значајне политичка и економска глобализација. Политичка глобализација допринела је интернационалној сарадњи у области права и правосуђа, националне државе су ратификовале бројне међународне конвенције које су условиле реформе правосуђа у правцу заштите основних људских права и слобода. Усклађивање

⁵ Погледати: Гиденс, Е. (1998). *Последице модерности*. Београд: „Филип Вишњић“.

⁶ Погледати: Скот, А. (2003). Глобализација: друштвени процес или политичка реторика? У: Вулетић, В. (прир.). *Глобализација, мит или стварност: социолошка хрестоматија*. Завод за уџбенике и наставна средства.

правних норми и регулатива, пре свега доношење Декларације генералне скупштине Уједињених нација о елиминацији насиља над женама и њено ратификовање од стране националних држава, након чега је у нашем домаћем законодавству насиље над женама инкриминисано као кривично дело, а затим донет низ закона и протокола о елиминацији и забрани насиља над женама у породици и свим сферама друштва. Политичка глобализација донела је (између осталог) друштвену једнакост и једнаке шансе за све. Једнакост подразумева ослобађање од привилегија које су гарантоване рођењем или припадањем одређеној класи, касти, раси, а што је најважније- родну равноправност. Хијерархијски (патријархални) родни односи су кроз историју обезбеђивали мушкарцима друштвене привилегије у односу на жене.⁷ Наравно, једнакост не подразумева укидање друштвених категорија и апсолутно изједначавање свих људи. Мислимо пре свега на родну равноправност и једнаке шансе за развој личних способности. Невладине организације (НВО) и Уједињене нације су деведесетих година двадесетог века покренуле кампање ревитализације права жена као људских права. Важно је и то што су владине политике о насиљу у породици формулисане у контексту неолибералних економских процеса који су глобално поремећени, али заправо укорениjeni у западним државама. Овде се пре свега мисли на слабење државе благостања, растућу поларизацију богатства и сиромаштва и нове имиграционе обрасце. Односи феминизма са државом и тражењем законодавних решења друштвене неједнакости одувек је био „затегнут“, што је довело до амбивалентних компромиса (Howe, 2006: 407-427).

Истраживања глобализације има доста али се она углавном баве економском димензијом, питањима расподеле прихода између земаља, настанком глобалне капиталистичке класе, глобалним тржиштем и сличним темама. Међутим, не постоји сагласност међу истраживачима о односу између глобализације и једнакости. Глобализација свакако није једини узрок неједнакости. Овде ћемо се подсетити да је једнакост шанси дозволила женама учешће у процесу образовања, што је довело до његове феминизације, и омогућило им трајно запошљавање. Међутим, стратификација у погледу рода, расе и моћи и даље дескриминише жене, обојене и немоћне. Критичари глобализације истичу да је она наставила и погоршала структуралну подређеност жена мушкарцима. Феминистичке теорије и анализе посебно наглашавају родну неравноправност која произилази из друштвено конструисаних (патријархалних) родних и полних улога. Патријархат има дугу историју и дубоко је укорениjen у људско друштво. Женама јесте пружена шанса за остварење сопствених потенцијала, али су родне препреке бројне. У последњих четрдесет година број мушких послова опао је за милион, док је број женских послова порастао за тринаест милиона али су ова побољшања далеко од пуне равноправности. Жене су за исти посао често плаћене мање него мушкарци и пред њих се постављају нереални услови запослења попут одлагања трудноће, што је нарочито чест случај у бившим комунистичким земљама. Избор посла је такође огра-

⁷ Погледати: Шолте, Ј. А. (2009). *Глобализација: критички увод*. Подгорица: ЦИД, стр. 316-346.

ничен. Жене углавном раде у нарастућем услужном сектору и неформалним секторима глобалне економије. Све је распрострањеније тржиште наручивања невеста и сексуалних радница (код нас назване „продавачице љубави“), забављачица и уметница. Овај неформални сектор отвара друге озбиљније проблеме као што је трговина белим робљем, а многе сезонске раднице трпе телесно и сексуално насиље (Howe, 2006: 407-427). Све у свему, глобализација је донела многе амбивалентне промене по питању родне равноправности. С једне стране, женама је омогућено образовање и учешће у тржишту рада, док је с друге донело дискриминацију по питању избора послова, висине плате и услова запошљавања; донела је женама могућност запошљавања али је допринела отварању неформалног сектора глобалне економије који не само да дискриминише жене већ доводи до угрожавања њихове безбедности и основних људских права.

Насиље над женама представља друштвени проблем на три нивоа: појединачном, групном и глобалном. На глобалном нивоу насиље над женама представља ризик за социјалну трансформацију. У нашем друштву патријархат има дугу традицију, па је преко конструкције пола и рода и сам патријархат друштвено конструисан. Унутар патријархата полне и родне улоге су строго дефинисане, наравно, на уштрб женских права и слобода. Мушкарац је стуб куће и глава породице, главни хранитељ и заштитник, док је жена потчињена, послушна супруга и брижна мајка. На овај начин конструисане полне и родне улоге чине основу патријархалног васпитања, репродукујући односе неједнаке моћи. Одржавањем патријархата и патријархалног обрасца васпитања, систем генерацијама репродукује родну неједнакост, а самим тим и родно засновано насиље. Колико смо онда одмакли у модернизацији? Модерно друштво није претрпело битнију трансформацију јер је патријархат остао непромењен, неједнакости у њему су остале исте, а полне и родне улоге се преносе одржавајући патријархални систем вредности. Прихватајући ове друштвено конструисане полне и родне улоге жене саме доприносе његовој репродукцији. Жене прихватају улогу смерне и послушне домаћице, верне супруге и брижне мајке, док је мушкарац стуб куће и хранитељ породице, *pater familias*, који је надређен и који поседује моћ. На овај начин породица постаје и опстаје извор насиља над женама. Овде је важна улога невладиног сектора и феминистичких теорија и покрета да наставе да освешћују друштво о потреби искорењивања патријархалног система и стане на пут репродукцији неједнакости и родно заснованог насиља које се њиме производи. Жена као супруга, мајка и домаћица такође постаје економски зависна од мушкарца који је хранитељ породице и располаже кућним приходима. На овај начин се ствара систем подређености и (п)одржавају неједнакости између мушкараца и жена- репродукују се полне и родне улоге, стварају и одржавају неједнаки односи моћи и ствара економска зависност жена. Шта се десило са једнаким шансама и родном равноправношћу које (би требало да) доноси глобализација? Женама је дато право учешћа у образовању и шанса за стално запослење па су им постављени услови и препреке на путу до запослења. Дата им је опција да буду образоване и еманциповане али им је наметнута полна/родна друштвена улога? Глобализа-

ција је запала у противречности, нарочито у бившим комунистичким и социјалистичким државама.

Глобализација није једнолинијски и једноличан процес већ је праћена многим противречностима. Економска глобализација је довела до настанка нове међународне поделе рада која се заснива на глобализацији производње, чији су творци нове мултинационалне компаније као главни чинилац нове светске економије. Дошло је до доминације финансијског система, инвестиције су постале глобалне, капитал је глобализован. Националне економије се отварају према светском тржишту и усаглашавају домаће цене са међународним, државна регулатива економије је смањена, смањена су социјална давања, повећана је мобилност ресурса, инвестиција и профита. Међутим, негативне последице које прате економску глобализацију су повећање неједнакости између богатих и сиромашних на глобалном нивоу, концентрацију економске моћи у рукама мултинационалних компанија, док је драстично ограничена државна регулатива у економији (де Соза Сантос&Глишић, 2002: 8-10). Доминантна обележја политичке глобализације су: концензус о слабој држави, концензус о либералној демократији и концензус о владавини закона и правосудног система (де Соза Сантос&Глишић, 2002: 15-21). Овај последњи је значајан јер је довео до међународне сарадње на пољу развоја и заштите основних људских права и усклађивање правосуђа између земаља, гарантујући глобалу правну заштиту и равноправност по свим основама: полној/родној, класној, расној.

Поред бројних позитивних ефеката глобализације, критичари, научници и стручњаци се више баве њеним негативним странама. Разлог томе је горепоменута чињеница да су мултинационалне компаније пригрлиле већину светског глобалног капитала што узрокује све већи јаз између (веома) богатих и (веома) сиромашних земаља, стварајући услове који подстићу неједнакости. Погодности које доноси глобализација највише погодују великим и богатим (државама, тржиштима, регионима, појединцима). Амбивалентност и противречности глобализације највише се осете у родним односима и статусу жена (Докмановић, 2007: 28). Глобализација има и позитивних и негативних ефеката на положај жена. У многим деловима света жене добијају све већи приступ сталном запошљавању. У развијеним земљама као што су Немачка, Швајцарска и САД жене имају све већи удео у професионалним и управљачким положајима, мада још увек у мањини (Шолте, 2009: 335). Међутим, жене су често за исти посао плаћене мање него мушкарци, нарочито у мање развијеним земљама и земљама у транзицији. У бившим комунистичким земљама (каква је и наша) положај жена се генерално погоршао у погледу права на запослење и оптерећености породичном и социјалном бригом. Све то је повећало терет обавеза жене која је улогу мајке и домаћице морала да усклади са улогом жене на тржишту рада. У трци за страним капиталом земље у развоју су снизиле цену рада како би привукле стране инвеститоре што је повећало потребу за јефтиним радном снагом. Повећање потребе за радном снагом довело је до повећања броја жена на тржишту рада. Како је женска радна снага мање плаћена дошло је до повећања миграција жена (Шолте, 2009: 30-31). Глобализација, дакле, није створија родну неравноправност или је директно проузроковала,

већ је створила услове који су довели до повећања родне неједнакости. Глобализација је довела до међународне поделе рада, глобализације капитала и стварања нове транснационалне капиталистичке класе, неједнаке прерасподеле капитала и проширења јаза између богатих и сиромашних земаља. Земље у развоју снижавају цену рада како би привукле страни капитал и стране инвестиције што доводи до пораста потражње за јефтином радном снагом. Како је женска радна снага мање плаћена дошло је до миграција жена што је додатно повећало њихову рањивост. Услед ограничених могућности запослења жене се окрећу услужном и неформалном сектору који услед погоршаних услова угрожава основна права и безбедност жена.

Рекли смо да је глобализација амбивалентан процес који и повољно и неповољно утиче на положај жена. Гарантована је родна равноправност у погледу образовања и запослења, а постављени ограничени избори и висина плате. Глобализација тржишта омогућила је женама укључење у тржиште рада али је повећала миграције жена. У развијеним деловима света глобализација је побољшала положај жена, док је у земљама у развоју и земљама у транзицији положај жена неповољнији. Сад ћемо опет поставити питање да ли је (и како је) глобализација утицала на насиље над женама. Политичка глобализација је обезбедила поштовање и заштиту људских права и гарантовала формално-правну једнакост, док је економска глобализација створила неповољне услове који су погоршали положај жена. У нашем друштву је дошло до феминизације образовања и пораста учешћа жена на тржишту рада, а феминизоване су и многе професије, попут васпитача, медицинских техничара, услужног сектора и слично. Шта онда узрокује насиље над женама? Основни проблем представљају друштвено конструисане родне улоге мушкараца и жена које су укоренење у патријархату и одржавају родне неједнакости, а одговор на њега су акције невладиних организација на којима је задатак да наставе да освећују друштво и усмеравају пажњу на проблем родног насиља.

Закључак

Процес глобализације обрисао је географске границе и довео до прожимања глобалног и локалног, дошло је интензификације односа и међузависности националних држава; створена је нова транснационална капиталистичка класа; порастао је број и моћ транснационалних владиних и невладиних односа, а заговорници обећавају смањење неједнакости на глобалном нивоу. Смањење неједнакости обећало је смањење јаза између богатих и сиромашних, између белих и обојених и, што је нама у овом раду важно, смањење родне неједнакости. Женама је одмогућено образовање, еманципација и стално запослење. Међутим, овде је глобализација запала у противречности. Женама је дата могућност избора али су им избори ограничени. Дата им је могућност избора запослења али су им постављене препреке и услови- одлагање трудноће као услов запослења, запослење у услужном сектору, цветање неформалног сектора запослења. Да ли је глобализација успела да уклони неједнакости? Рекло би се да их је само „пребацила“ са локално на глобални ниво.

У нашем друштву осим што је закаснила трансформација, и што је закаснила глобализација, закаснила је и реакција феминистичких покрета на патријархат и репродукцију друштвено конструисаних патријархалних улога. Борба феминистика успела је да осигура женама формално-правну једнакост са мушкарцима, омогући им еманципацију и образовање и побољша положај у многим сферама друштва. Међутим, напори феминисткиња нису успели да отклоне многе потешкоће са којима се жене сусрећу у јавној, а нарочито приватној сфери- изложеност насиљу, сиромаштво, неједнак однос моћи који се оправдава биолошком основом, наметање полних/родних улога и слично. Ипак, значајна је пажња коју су феминисткиње скренуле на проблем жена и хитност њиховог решавања. Такође не смемо изоставити да поменемо значај који има за унапређење родне равноправности и елиминисање родно заснованог насиља доношење универзалне Декларације о елиминацији свих облика насиља над женама од стране Генералне скупштине Уједињених нација, њено ратификовање и доношење низа закона у домаћем законодавству који забрањују и санкционишу све облике насиља над женама. Формално-правна једнакост није довољна, али представља јак темељ смањењу опште неједнакости.

Литература:

1. Howe, A. (2006). New policies for battered women: negotiating the local and the global in Blair's Britain. *Policy & Politics*, 34(3), 407-427.
2. Lown, E. A., Schmidt, L. A., & Wiley, J. (2006). Interpersonal violence among women seeking welfare: unraveling lives. *American Journal of Public Health*, 96(8), 1409-1415.
3. Vasiljević, L. (2008). *Feminističke kritike braka, porodice i roditeljstva*. U: Neko je rekao feminizam? Sarajevo open centar, str. 118-143.
4. Vilić, D. (2012). Potiskivanje žena u savremenom društvu- socio-ekonomski aspekti. *Sociološki diskurs*. Godina II, broj 4, str. 45-58.
5. Vuletić, V. (2006). *Globalizacija: aktuelne debate*. Gradska narodna biblioteka „Žarko Zrenjanin“.
6. Gidens, E. (1998). *Posledice modernosti*. Beograd: Filip Višnjić.
7. de Soza Santos, B., Glišić, S. (2002). Procesi globalizacije. *Reč*. Časopis za književnost u kulturu i društvena pitanja.
8. Dokmanović, M. (2007). *Globalizacija i razvoj zasnovan na ljudskim pravima iz rodne perspektive*, doktorska disertacija.
9. Dragišić Labaš, S. (2015). Nasilje u porodici i upotreba alkohola: mere lečenja i prikaz slučaja. *Sociologija*. Vol. LVII, No. 2, str. 259-273.
10. Ignjatović, T. (2011). *Nasilje prema ženama u intimnom partnerskom odnosu: model koordiniranog odgovora zajednice*. Rekonstrukcija Ženski fond.
11. Konvencija o eliminisanju svih oblika diskriminacije žena, „Službeni list SFRJ“ - Međunarodni ugovori, broj 11/81
12. Konstantinović-Vilić, S., Petrušić, N. (2005) Reagovanje policije na nasilje u porodici. *Temida*. VDS i „Prometej“. Vol.8, br.3, str. 3-10.
13. Krivični zakonik, „Službeni glasnik RS“, br. 85/2005- ispr., 107/2005- ispr., 72/2009 i 111/2009
14. Mander, Dž., Goldsmit, E. (2003). *Globalizacija*. Beograd: Klio.

15. Milašinović, S. : Globalizacija – mogućnost izbora, *Bezbednost*, God. 47, br. 1 (2005), str. 35-50.
16. Milašinović, S., Bajagić, M. (2005). Globalizacija i fragmentacija- vladajuće dinamike globalnog društva. *Megatrend revija*. Vol. 2, br. 2, str. 23-45.
17. Miletic-Stepanović, V. (2005) Nasilje nad ženama kao rizik za socijalnu transformaciju. *Temida*. VDS i „Prometej“. Vol.8, br.3, str. 21-32.
18. Mušić, L. (2012). Rod i globalizacija. *Sociološki diskurs*. Godina II, broj 3., str.63-89.
19. Nacionalna strategija za sprečavanje i suzbijanje nasilja nad ženama u porodici i u partnerskim odnosima, „Službeni glasnik Republike Srbije“, br. 027/2011 od 20.04.2011. godine
20. Peco, A. (2012). Globalizacija i promjene u sistemu obrazovanja. *Sociološki diskurs*. Godina II, broj 3., str.51-57.
21. Radulović, D. (2005) Osobnosti i posledice psihopatskog nasilja u porodici. *Temida*. VDS i „Prometej“. Vol.8, br.3, str. 11-20.
22. Skot, A. (2003). Globalizacija: društveni proces ili politička retorika?. U: Vuletić, V. (prir.). *Globalizacija, mit ili stvarnost: sociološka hrestomatija*. Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
23. Šolte, J. A. (2009). *Globalizacija: kritički uvod*. Podgorica: CID.

GLOBALIZATION AND PARTNER VIOLENCE

Summary: Changes brought about by globalization are felt in all spheres of society: politics, economics, culture, technology, communications. We are primarily interested in the changes that have taken place in the sphere of economy and politics, which have affected the maintenance (and increase) of inequalities between men and women. We tried to answer how globalisation contributed to the maintenance of gender inequality, especially in our society that draws the roots of the patriarchy, that is, we tried to explain what conditions were created that arouse inequalities and prevented the reduction of partner violence.

Key words: globalization, modernization, partner violence, feminisation of education

НЕМАЊА МАРИНКОВИЋ*

Криминалистичко-
полицијска академија
Београд

УДК 351.78

Прегледни рад
Примљен: 12.12.2017
Одобрен: 19.01.2018
Страна: 191-209

ОДНОС МЕЂУНАРОДНЕ И НАЦИОНАЛНЕ БЕЗБЕДНОСТИ – АКТУЕЛНА КОНФИГУРАЦИЈА И ТРЕНДОВИ

Сажетак: У овом раду аутор сагледава однос међународне и националне безбедности кроз теоријске и концептуалне поставке. При томе се наглашава да је традиционална, реалистичка школа доминантна, а њен фокус је безбедност државе у међународној средини. Другу школу чине либерални институционалисти, при чему се овај приступ и надовезује на реалистичка схватања, али и разликује, и то највише у перцепцији начина путем којег би се најоптималније очувале и међународна и национална безбедност, а суштина је у моделу кооперације који се изражава кроз сарадњу и институције.

По питању концепата, сматра да различити концепти, као практичне манифестације ових теорија су примењивани у сврси решавања „напетости“ у односу међународне и националне безбедности држава, обзиром да међународна и национална безбедност рефлектују различите аспирације, али не увек и супротне. „Традиционални“ концепти су се углавном заснивали на сили, кроз равнотежу или надмоћ, док се у „савременијим“ концептима промовишу заједничке вредности, узајамно поверење, што би требало да прошири листу националних интереса, уз категорије које су до сада традиционално убрајане.

Све концепте карактерише повезаност међународне и националне безбедности. Разликују се ком нивоу дају примаран значај – питање вредности, и којим механизмима се штите. Концепт сарадње у безбедности –безбедносна заједница, и вредносно и по начину функционисања заснива се на другачијим принципима у односу на све друге.

Кључне речи: међународна безбедност, национална безбедност, концепти безбедности

Увод

На размеђи XX и XXI века, системске промене у међународним односима, поставиле су темеље једном новом периоду који представља прекретницу у

* nemanja.marinkovic@kpa.edu.rs

структури међународног система. Са све већим бројем међународних актера¹ садржаји и форме међународног деловања постају све богатији, али уједно и све сложенији за разумевање, па и за конкретно политичко деловање.² Све то захтева нешто другачија правила понашања актера, њихових улога, функција и положаја у организацији целокупног међународног живота. Ипак, „државе су и даље главни актери међународних односа, па су њихови интереси и спољно-политичка активност којом их изражавају на међународном плану, и даље чињеница која обликује, између осталог, и међународну безбедност“ (Webber, 2002:21).³

Значај државе у систему међународне безбедности

И почетком XXI века држава заузима положај најзначајнијег субјекта у међународном систему. И поред системских промена међународног система, кроз појаву великог броја нових међународних субјеката, за светски поредак и даље је кључна улога држава, које су изворни носиоци воље. Без обзира на то што је утицај државе у појединим областима битно смањен, попут економских, у сектору безбедности, воља држава је доминантна, јер се државе не одричу свог ауторитета у овој области. Међутим, значајно је да државе не воде само рачуна о сопственој безбедности, већ посредно и о безбедности међународног поретка.⁴

Стога, постоји потреба да се осигура и међународна безбедност која „није само збир појединачних националних безбедности, већ је целина мера, норми, вредности које се остварују кроз заједнички прихваћене међународне механизме и инструменте, који осигуравају безбедност држава на међународном нивоу” (Grizold, 1998: 30). Јер, сврха међународне безбедности није само безбедност држава, већ је треба посматрати као опште добро или вредност човечанства, као отклањање опасности по опстанак људске врсте.⁵ Зато је корисно у целини (као повезане) посматрати концепт међународне безбедности и концепт националне безбедности.

Оцењујући значај државе у овој епохи, Розенау (Rosenau) износи тврдње да је “међународни систем држава мање доминантан, али је још увек моћан. Државе се мењају, али не нестају. Државни суверенитет је угрожен, али се и даље енергично афирмише. Власти су слабије, али и даље могу да користе своја овлашћења. Границе се и даље чувају од уљеза, али постају порозније..., али је територија и даље централна преокупација за многе народе” (Rosenau, 1998: 18).⁶ Он сматра да државе нису постале периферне у глобалним посло-

¹ Упореди: Kegli, V. Jr. Čarls, Judžin R. Vitkof (2004): *Svetska politika – trend i transformacija*, FPN - Beograd, 120.

² Vukadinović Radovan (2005): *Teorije vanjske politike*, Politička kultura – Zagreb, 7.; Наведено према: Маринковић Немања (2016): *Однос спољне политике и националне безбедности*, Докторска дисертација, Факултет политичких наука – Београд, 16.

³ Наведено према: Маринковић Немања (2016), 16.

⁴ Упореди: Маринковић Немања (2016), 114.

⁵ Наведено према: Маринковић Немања (2016), 114.

⁶ Наведено према: Маринковић Немања (2007): *Место и улога националне безбедности у Европској унији*, Магистарска теза, Факултет политичких наука – Београд, 6.

вима, већ „настављају да одржавају међународни систем и да му дају виталност и капацитет за прилагођавање променама. Поред тога, државе су биле и настављају да буду извор промена које доводе до узбуркане ситуације. Након свега, ипак је државно центрични, а не мултицентрични свет створио међународне организације...” (Rosenau, 1998: 19).⁷

Основне карактеристике постхладноратовског периода су међузависност, техничко-технолошки напредак, а уз то и велики број „нових актера“ са различитим утицајима. Зато је важно да државе разумеју значај промена и да му се успешно прилагоде. То значи да “потрага за мудро политиком мора започети схватањем како глобализација у својој бити подразумева глобалну међузависност.”⁸ Међузависност не подразумева једнакост у било ком облику, међутим, са друге стране значи да ни једна држава не може бити сасвим имуна на последице технолошке револуције, која је, између осталог, тако значајно унапредила људску способност уништавања и истовремено стегнула везе које све јаче међусобно повезују човечанство”.⁹

Теоријски основи односа међународне и националне безбедности

У теоријском схватању многе школе су утицале на замисао међународне и националне безбедности, међутим, у неком ранијем периоду, реалистичка школа је имала највећи утицај, па су зато и концептуална решења била производ реалистичких схватања и теорија. Они сагледавају однос међународне и националне безбедности из перспективе државе, а обзиром на то, најзначајнији фактор у овој перспективи је национални интерес. Укратко, њихово сагледавање може се објаснити на следећи начин: реалисти сматрају да је међународни систем анархичан, јер не постоји неки централни наддржавни ауторитет. Њега чине суверене државе, од којих свака да би се очувала трага за безбедношћу која је у основи опстанка државе, а то се своди на јачање своје моћи. Обзиром да се тако постављени интереси неизбежно сударају, овај систем карактерише стална напетост и борба. То су и разлози због којих се државе осећају небезбедно, и због којих је присутна тзв. трка у наоружању, тј. јачање моћи, и безбедносна дилема, и старање да имају довољно моћи да би могли да парирају другима. Наиме, опстанак државе је у оваквом систему примаран циљ, а он се остварује увећањем сопствене моћи, или приступањем одређеним савезима (нпр. у оквиру концепта равнотеже снага), да би очували сопствене интересе.¹⁰

⁷ Наведено према: Маринковић Немања (2007), 7.

⁸ Глобализација је истовремено повећала ризике и претње нових карактеристика, порекла и појавних облика. Та чињеница мења амбијент у којем водимо спољну политику и политику националне безбедности, мења парадигму и битне особине те политике. Треба схватити промене у свету, јер нема више проблема и процеса у сфери безбедности које се некога не тичу, и то је срж нове спољне и безбедносне политике. Упореди: Svinarov N (2003): „Politika nacionalne bezbednosti i odbrane Republike Bugarske – izazovi današnjice i odbrana malih država“, *Međunarodna politika*, br. 1110/2003, 47.; Наведено према и упореди: Маринковић Немања (2007), 5.

⁹ Brzezinski Zbigniew (2004): *Američki izbor: globalna dominacija ili globalno vođstvo*, CID – Podgorica, 9.; Наведено према и упореди: Маринковић Немања (2007), 5.

¹⁰ Упореди: Маринковић Немања (2016), 72, 73.

Примери из историје оповргавају тезу реалиста да се национална безбедност најбоље штити увећањем моћи (на пример Римско царство, стара Кина). Осим тога и новија истраживања показују да и код савремених сила, што је држава моћнија то је њена брига за националну безбедност „неуротичнија“. На пример, установљено је истраживањем америчке спољне политике, да са величином земље и „интересних зона“ и њиховим ширењем, расту и могућности у којој њена безбедност може да буде погођена. Још је од краја Другог светског рата познато да област безбедности САД обухвата цео свет,¹¹ а такву ситуацију уочавамо и данас.¹² Још једна од замерки која се приписује реалистима је та што објашњавају националну безбедност само једним и то не прецизно дефинисаним појмом моћи. Ипак, без обзира на све замерке, не може се рећи да је реалистички поглед на свет био и аутоматски погрешан, али има и крупне недостатке који се састоје у томе што је био контрапродуктиван, по остале вредности, зарад суверенитета и територијалног интегритета, и то пре свега у облику жртвовања људских и ширих међународних вредности, наиме, безбедност држава је постигана на штету људи – безбедности појединаца, и међународне безбедности.¹³

Друга школа, која такође повезује и међународну и националну безбедност, и која не пренебрегава значај државе у светском поретку је либерално-институционалистичка. Међутим, другачије од реалиста, они говоре да се безбедност не постиже надметањем, већ сматрају да је у основи безбедности сарадња, институционално удруживање и поверење.¹⁴

Још једна битна разлика између ових теоријских праваца је што стварна брига заправо морају бити појединци. Они сматрају да национална и међународна безбедност ни у ком случају не смеју бити устројене на уштрб појединачне, јер безбедност појединца сматрају извором и основом било ког система безбедности.¹⁵ Либерални-институционалисти усвајају унутар својих схватања претње унутрашњег насиља, док се реалисти фокусирају на међудржавно насиље.¹⁶ И најзад, либерални институционалисти сматрају да се државе требају ослонити на међународне институције да би побољшале безбедност.¹⁷

¹¹ Димитријевић, Војин (1973): *Појам безбедности у међународним односима*, Савез удружења правника Југославије, Београд, 33.

¹² Kugler Ričard (2005): *Nacionalna bezbednost u haotičnom svetu globalizacije*, Džordž Maršal – Beograd, 40.

¹³ Наведено према и упореди: Маринковић Немања (2016), 73, 74.

¹⁴ Упореди: Маринковић Немања (2016), 74, 75.

¹⁵ Gartner Heinz, Adrian Hyde-Price, Erich Reiter (eds) (2001): *Europe's New Security Challenges*, Lynne Rienner Publishers, Boulder – London, 3.; Наведено према и упореди: Маринковић Немања (2016), 74.

¹⁶ Terriff Terry, etc (2001): *Security Studies Today*, Blacwell Publishers Inc. Polity Press – Cambridge, 176.

¹⁷ Buzan Barry (1991): *People, States and Fear – An Agenda for International Security Studies in the Post-Cold War Era* (second edition), Pearson Longman - London; Наведено према и упореди: Маринковић Немања (2016), 75.

Осим ова два правца постоји и трећи правац, тзв. „критичке теорије”, али се ови домети овде не могу користити, јер поричу националну безбедност, а немају свој концептуални израз у стварности.¹⁸

Очигледно је да већина теоријских перспектива узима државу као референтну тачку безбедности, јер је држава тренутно најзначајнија институција кроз коју се човечанство организује у већем делу света и кроз коју покушава да пронађе решења за заједничке проблеме, укључујући и безбедност. И у свим теоријским пресецима међународне безбедности, улога државе се не изоставља.

Схватање међународне безбедности

У зависности од историјских периода (прилика и околности) и степена развоја, различито се тумачила и међународна безбедност. Уопштавањем бројних теоријских конструкција, могу се изоловати два општа модела, која представљају значење међународне безбедности и објашњавају шта она представља. Тако се по првом моделу међународна безбедност схвата просто као збир појединачних националних безбедности држава.¹⁹ У нивоу међународне безбедности пресеца се сва слојевитост међународних односа, кроз интеграцију, фрагментацију и глобализацију, ту се изражава стање војнополитичких, економских и других односа међу државама. Зато се „кроз међународну безбедност морају успоставити све мере које обезбеђују опстанак свих држава, што је темељни услов опстанка и развоја међународне заједнице“ (Grizold, 1998: 31).²⁰

Други модел подразумева да је међународна безбедност, уствари безбедност међународног друштва у целини и колективитета држава. Према овом моделу може се десити и ситуација да се поједине државе могу осећати угроженим, а да са друге стране међународно друштво ужива у осећању безбедности, и обратно, да се међународно друштво у целини или неки његови делови осећају небезбедно у односу са безбедношћу појединих држава. То значи да међународна безбедност није само прост збир безбедности држава, јер се у зависности од хијерархије вредности, једна безбедност може жртвовати зарад друге.²¹

¹⁸ Овај правац се директно супротставља „традиционалном“ разумевању безбедности, али се супротстављају међусобно и подправци у оквиру саме групе, јер збиља, већина перспектива, као што је студија о миру, феминизму и пост-позитивистичке теорије, стоје у отвореној супротности. Често ове различите перспективе нису толико у сукобу једна са другом, колико говоре о различитим стварима. Зато је тешко у свим њиховим разноврсним алтернативама пронаћи неке заједничке карактеристике. Код њих провејава став који се односи на порицање националне безбедности. Baylis John, Steve Smith (2001): *The Globalization of World Politics: An Introduction to international relations* (second edition), Oxford University Press - New York, 266.; Они сматрају да је потребна, ништа мање него, „трансформација наше политичке маште како бисмо проширили осећање заједништва изван граница суверене државе коју реалисти (и неки мислиоци либерализма) узимају здраво за готово“.; Наведено према и упореди: Маринковић Немања (2016), 76.

¹⁹ Наведено према и упореди: *Ibid*, 121.

²⁰ Наведено према и упореди: Маринковић Немања (2016), 121, 122.

²¹ Димитријевић, Војин (1973), 45.; Наведено према и упореди: Маринковић Немања (2016), 122.

Из ових модела видимо да се нуде две крајности у опажању међународне безбедности. Међутим, схватање међународне безбедности не мора да буде у тој мери неутрално, као што се види у следећој дефиницији совјетског порекла, по којој је она стање политичких, економских и других односа између држава, којима се отклања опасност агресије и обезбеђују мирна коегзистенција држава на начелима равноправности, националне независности и самосталности народа, као и њихово слободно развијање на демократској основи.²² Замисао међународне безбедности, мора се схватити шире од самог настојања да се обезбеди равноправност, независност, самосталност и слободан развој држава у међународном систему. Она мора укључити опредељење чланица међународног система за одговарајуће вредности у међународним односима, па и односима унутар држава.²³

Док се у погледу теоријских и концептуалних разматрања међународне безбедности у литератури могу пронаћи разноврсни садржаји и објашњења, дотле, у вези конкретних дефиниција, ретко се могу наћи у литератури класичне дефиниције међународне безбедности.²⁴ У покушају одређења међународне безбедности прихватљива је дефиниција понуђена у руском речнику рата и мира: „Међународна безбедност је систем међународних односа, заснованих на поштовању, од стране свих држава, општепризнатих принципа и норми међународног права, искључујући као решење спорних питања и несугласица међу њима, примену силе или претње“.²⁵

Вредносни систем међународне безбедности

За очување националне и међународне безбедности у међузависном свету потребан је међународни оквир општеприхватљивих вредности, на којима се уређују међусобни односи међународних субјеката. Та безбедносна међузависност подразумева уважавање међузависности безбедности појединих држава. Супротно, државе које своје понашање заснивају на егоистичном концепту националне безбедности (увећање сопствене моћи и безбедности без уважавања значаја међузависности и поверења), слепе су и подложне кобним последицама по сопствену безбедност.²⁶ Чињеница је да међународна безбедност није само збир безбедности држава, већ значи и усвајање одређених вред-

²² Bolšaja sovetskaja enciklopedia, tom 4, Moskva, 1950, str. 388. Према: Димитријевић, Војин (1973), 47.

²³ Бајагић, Младен (2005): *Изазови и претње у измењеном контексту безбедности*, докторска дисертација, Факултет политичких наука, Београд, 57, 58.

²⁴ Нпр. једну такву дефиницију нуди Гађиновић: „Међународну безбедност можемо дефинисати као стање слободе и правде на глобалном нивоу, у коме се све чланице међународне заједнице и сви појединци осећају безбедним и сигурним, стање у коме постоје изграђени ефикасни механизми заштите националних држава од свих облика угрожавања и угрожености њихове безбедности“ (Гађиновић, 2007: 16). Наведено према: Маринковић Немања (2016), 122.

²⁵ Vidi: http://www.voina-i-mir.ru/международная_безопасность; Наведено према: Маринковић Немања (2016), 122.

²⁶ Simić, R. Dragan (2002): *Nauka o bezbednosti – savremeni pristupi bezbednosti*, Službeni list, Beograd, 68.

ности и у међународним односима, а исто тако и у односима унутар државе. То указује на један однос прожимања међународне и националне безбедности.

Наиме, питање односа међународне и националне безбедности није везано само за концепте и системе заштите, већ и за вредности које се штите. То су вредности иза којих би стала међународна заједница, односно све, или бар већина држава, а што би био гарант, уз већ достигнути ниво правних гаранција, дугорочнијег успеха међународне безбедности. Дакле питање је постоје ли квалитативно другачије вредности које међународно друштво мора да штити, вредности које нису исто што и сума вредности које имају на уму поједине државе градећи своје представе о националној безбедности?

Основна вредност коју подразумева овакво схватање међународне безбедности је *опстанак људског рода*. То није истоветно са опстанком неке државе или нације, што садржи појам националне безбедности, који опет улази у збирну дефиницију међународне безбедности. Међутим, ако се ове вредности пребацују на међународни ниво онда је логично питање зашто међународни правни поредак привилегује државу и суверенитет као вредности, и због чега се, ако је поредак конструкција, прихвата држава као аналитичка јединица, а суверенитет као примарни циљ који мора да се заштити? На бази претходних ставова, требало би да постоји читав низ других циљева чијем испуњењу треба тежити. Ти циљеви би могли бити: *опстанак људске врсте, људска и мањинска права, економско благостање, еколошка и енергетска сигурност, здравствена безбедност, заштита културне разноликости и др.*²⁷

Ово не мора нужно бити спорно у односу међународне и националне безбедности, пошто читава скала наведених вредности, уз прихватање државног суверенитета би могла значити проширивање концепта националне безбедности државе, чиме би ове примедбе на традиционално схватање националних интереса биле амортизоване.

Без обзира на „нове“ вредности које треба уврстити у појам међународне, али и националне безбедности, остаје извесно да је и даље *најважнија од свих важних вредности за међународну безбедност, мир, тј. спречавање сукоба међу државама*, што је прихватљиво свим државама, и око чега, теоријски, постоји консензус. Ово је такође и правна чињеница, пошто самим учлањењем у УН, државе су сагласне са правним начелима, а основно је правна забрана рата међу државама. Али, са друге стране, реалност је таква да се рат никада не може у потпуности искључити из међународног живота, па је зато остављена могућност у самој Повељи УН када је дозвољена употреба силе, при чему се у таквом случају нарушава национална безбедност државе која је начинила акт агресије, ради заштите међународног мира и безбедности као општије вредности, а и ради заштите националне безбедности угрожене и нападнуте државе. Дакле, иако је по члану 1. став 1. Повеље УН,²⁸ мир нераски-

²⁷ Шире о томе: Brown Seyom (1998): „World Interests and Changing Dimensions of Security“, *World Security – Challenges for a new century*, Third Edition, St. Martin s Press, 163-182.

²⁸ У члану 1. став 1. Повеље УН наводе се начини којима се долази до међународне безбедности. То су: „предузимање ефикасних колективних мера ради спречавања и отклањања претњи миру и сузбијање аката агресије или других повреда мира, као и постизање мирним средствима, а у

диво испреплетан са националном безбедношћу, те две ствари не треба изједначавати. Међутим, из ова два феномена могу се повући неке паралеле. Па тако, као што мир не може само негативно да буде одређен, као одсуство рата, тако ни међународна безбедност не сме да се сведе на страх од промене, на очување затеченог стања у међународној заједници. Позитивним одређењем међународне безбедности у дефиницију се уносе вредносни елементи, из чега се извлачи закључак да се мисли на безбедност света који се мења, који се може мењати, али у складу са начелима међународног права, која представљају вредносну константу. Пошто је пак таква оцена заснована не само на праведности односа између држава него и на праведности односа између појединаца, схватање о вредностима ће се увелико разликовати у различитим срединама.²⁹

На основу тога, чини се да су исправна схватања аутора који сматрају да међународна безбедност зависи од степена сагласности који се може постићи о вредностима. Као формулу за постизање међународне безбедности и у случају када се на дневни ред поставе питања територијалног интегритета, суверенитета, али и људских права и слично, сматра се да се ради искључења вероватности употребе опасних оружја и средстава (у шта спада и њихова забрана, али не само она) као минимални захтев мора поставити *омогућивање динамичног међународног поретка, поретка који допушта, прихвата и подноси мирну промену*. Свет није безбедан ако се не може побољшати, али исто тако није ни сигуран ако за ту сврху и ради решавања сукоба и спорова који при том настају нема на располагању свима доступна, непонижавајућа и ефикасна средства.³⁰

Приступи и трендови међународне безбедности (компетитативни и кооперативни)

Из досадашње расправе јасно је да је међународна безбедност у тесној вези са националном (однос међузависности), иако национална безбедност рефлектује старе аспирације према континуитету нације и вредностима на бази националних интереса и представља ужи концепт углавном унилатералне и одбрамбене природе. Дотле, међународна безбедност рефлектује, другачију, ширу перспективу, јер укључује бројност супротстављених снага и неке механизме који би могли утицати на то да се избегну ескалације непријатељстава међу њима.³¹ Један алат за овај циљ био је баланс моћи (равнотежа снага), други колективна безбедност, али уз ове традиционалне приступе, постоје алтернативе о кооперативној ери у међународним односима на заједничким вредностима и сарадњи у брзи за њихово очување.³²

складу са начелима правде и међународног права, сређивања или решавања међународних спорова или ситуација који би могли довести до повреде мира.“

²⁹ Наведено према: Маринковић Немања (2016), 119.

³⁰ Димитријевић, Војин (1973), 48.; Наведено према: Маринковић Немања (2016), 119, 120.

³¹ Види о томе у: Lang Winfried (1995): „Negotiation in the face of the future“, *American Behavioral Scientist*, v. 38 n. 6/1995, 830-842.

³² Видети детаљније: Buzan Barry, 328-361; Terriff Terry, *et al.*

Историја међународних односа памти бројне покушаје решења ривалстава и сукоба, најпре међу организованим друштвеним заједницама (касније државама) које су за свој циљ имале безбедност, а обзиром да се за ово питање не може рећи да је решено, и у савременом периоду се покрећу нове идеје и иницијативе. Поред класичног система заштите међународне безбедности у виду равнотеже снага, и институционалног у виду колективне безбедности, појавиле су се и алтернативне идеје о облицима сарадње у безбедности (посебно у облику безбедносне заједнице).³³ Сви ови покушаји могу се груписати у оквиру две уопштене теоријске концепције. Наиме, први модел остваривања међународне безбедности – компетитивни,³⁴ заснивао се на надметању држава. У том смислу моћ је представљала кључни фактор, обзиром да је то значило да је онај који има већу моћ могао потпуније остварити своје интересе. Ипак овакав модел остваривања безбедности, кроз надметање, је утицао на то да и слабије државе јачају своју моћ или самостално или кроз груписање у одређене савезе да би се успоставила равнотежа која је требала да буде гарант за безбедност. Ипак, обзиром да овим моделом нису избегнути сукоби, овакав модел „понашања“ држава, и његови недостаци, утицали су на то да се пређе на „новији“ модел очувања безбедности, тј. кооперативни, који се заснива на сарадњи између држава, који би тиме требало да допринесе и међународној, и националној безбедности. Овај модел се заснива на сарадњи, заједничким вредностима и интересима држава.³⁵

А) Компетитивни концепти – (*равнотежа снага*). Институционализација међународне безбедности какву данас познајемо има своје дубоке историјске корене. Тек стварањем модерне заједнице народа у Европи, где као почетак сагледавања узимамо 1648. годину, то јест, Вестфалски мировни конгрес, након 30-годишњег верског рата међу католицима и протестантима, настали су неки правни оквири.³⁶ Од тада па све до Бечког конгреса 1815. године, који је уследио након Наполеоновог пораза, тај врло буран историјски период се одликовао високим интензитетом дипломатских и војних активности, кроз бројне покушаје остварења коцепта равнотеже снага, јер се сматрало да би то био главни концепт за обезбеђивање националних интереса тада најважнијих држава,³⁷ и све до Првог светског рата, равнотежа снага је била механизам за очување међународне безбедности.³⁸ Постоје тумачења, да иако није тако видна, примеса равнотеже снага између великих сила и данас постоји.³⁹

³³ Наведено према: Маринковић Немања (2016), 114, 115.

³⁴ Grizold Anton, 39.; Наведено према: Маринковић Немања (2016), 115, 116.

³⁵ Наведено према и упореди: Маринковић Немања (2016), 115, 116.

³⁶ Krasner S. D (1995): „Compromising Westphalia“, *International Security*, Vol. 20:3/1995, 115-151.

³⁷ Кенеди, Пол (1999): *Успон и пад великих сила*, Службени лист, Београд, 127-171.

³⁸ Пошто је успостављена таква равнотежа, где би се неко тешко усудио да озбиљно угрози такву једначину, тај период је карактерисало упадљиво одсуство дугих коалиционих ратова, све до момента када би економским и другим разлозима она превагнула на једну страну. Али, одлике из тог периода касније су биле узрок бурних догађаја на међународној сцени, пре свега од 1914. године. По објашњењу Пола Кенедија, управо у овој економској димензији леже разлози који су преокренули светску моћ са оних „старих“ европских сила, на земље величине континента (САД и СССР) које су имале и ресурсе који су олакшали и убрзали процес индустријализације код

Равнотежа снага подразумева истовремено постојање већег броја (најмање два) носилаца моћи, што ствара претпоставку о уравнотежењу сличних капацитета моћи. Овакав концепт упућује на ситуацију у којој једна или више држава настоје своју позицију изједначити у односу на другу државу или групу држава. Под равнотежом снага најчешће се подразумева: одређено стање у међународним односима где постоји приближно иста снага држава или савеза држава; одређена политика или циљ коме државе теже,⁴⁰ и сила као главна полуга међународног деловања.⁴¹

Осим предности, које по реалистима овакав систем доноси, он има и један крупан недостатак, а то је одсуство поверења и сарадње између држава. Поверења нема јер несразмерно велика моћ мами њеног поседника да је употреби у циљу успостављања доминације, што за реакцију има истоветно понашање са друге стране – гомилање одговарајуће количине противмоћи у циљу уравнотежења, а коначан исход су безбедносна дилема,⁴² трка у наоружању и стална борба за моћ и утицај у атмосфери неповерења, и борба за опстанак која подразумева и коришћење силе и освајачких ратова.⁴³

Приметно је из овога да је централна мисао овог система очувања међународног мира заказала, јер, нагомилана моћ се може кад-тад употребити против других, без обзира на нагомилавање подударне противмоћи на другој страни. Тако су се у историјској пракси најбоље показали сви недостаци оваквог схватања⁴⁴ што се манифестовало кроз ратове који нису спречени постоја-

њих, што је у крајњем увећавало и њихову војну моћ.; Наведено према: Маринковић Немања (2016), 116, 117.

³⁹ Димитријевић, Војин, Радослав, Стојановић (1996): *Међународни односи*, Службени лист, Београд, 368.

⁴⁰ Кенет Волц (Kenneth Waltz) сматра да је у систему равнотеже снага кључно остварење два циља: 1) *очување свог опстанка*/минимални циљ, и, 2) *успостављање доминације над другима*/максимални циљ. Waltz N. Kenneth (2003): „Balancing Power: Not today but tomorrow”, *International Politics enduring concepts and contemporary issues*, Longman - New York, 484-493.; Наведено према: Маринковић Немања (2016), 117.

⁴¹ Наведено према: Маринковић Немања (2016), 117.

⁴² Идеја безбедносне дилеме је по први пут јасно изражена 1950-их од стране Џона Херца. Он каже да је то: „структурална представа у којој су покушаји само-помоћи државе да се стара о својим безбедносним потребама, не обазирјући се на намере које ће довести до небезбедности за остале, док сваки интерпретира своје мере као одбрамбене и мере осталих као потенцијално угрожавање”. Baylis John, Steve Smith, 257.

Мијалковић наводи: „Безбедносна дилема је питање сврсисходности трке у наоружавању: увећање моћи једне државе с циљем осигурања од напада, доминације или разарања које би предузели други, нужно узрокује да и друге државе увећавају своју моћ. То, због међусобног неповерења и страха, доводи у питање оправданост континуираног надметања у наоружавању држава ради одвраћања од могућег напада, и ствара осећај небезбедности“. Види шире у: Мијалковић, В. Саша (2011): *Национална безбедност*, друго издање, Криминалистичко-полицијска академија, Београд, 64.

⁴³ О предностима и манама равнотеже снага, види у: Vukadinović Radovan (1974): *Međunarodni politički odnosi*, Centar za aktualni politički studij – Zagreb, 190, 191.

⁴⁴ Шире о функционисању система, недостацима и предусловима за постојање равнотеже снага, види: Димитријевић, Војин, Радослав, Стојановић (1996), 368-376.; О предусловима за постојање и постизање равнотеже, европској равнотежи, моделима равнотеже снага у 21. веку, види у: Kegli, V. Jr. Čarls, Judžin R. Vitkof, 761-785.

њем оваквог система. Но, ипак систем равнотеже снага је ипак спречавао рат међу великим европским силама, али не и у целом међународном систему, где је рат био стално присутан.⁴⁵

У актуелном тренутку, ствара се формални привид кроз нове механизме контролисања међународне безбедности, да је равнотежа снага концепт прошлости. Иако се теоријски сматра да је крај система равнотеже снага концептуално нестао с Првим светским ратом, и његовим последицама (распад империја),⁴⁶ ипак се може констатовати да то није тачно. Наиме, и после Другог светског рата, и периода тзв. хладног рата постојала су два блока НАТО пакта и Варшавског пакта (са две водеће суперсиле у блоковима), само што се у том периоду овај концепт називао и равнотежом страха, да би и у најновијем периоду постојала равнотежа између Руске Федерације и САД, а која се назива и равнотежом интереса.⁴⁷

Б) Кооперативни концепти – концепти из ове групе се, у ширем смислу, могу убројати у моделе „сарадње“, иако ту постоје разноврсни облици (билатерални модел сарадње, колективна одбрана, колективна безбедност и безбедносна заједница). Основна идеја сарадње у безбедности, може се анализирати из приступа који дају Коен и Михалка,⁴⁸ при чему одређују да сарадња у безбедности подразумева „заједничко настојање држава, међународних организација и недржавних чинилаца да повећају своју безбедност као одговор на заједничке претње и изазове. Два аутора имају различита мишљења по питању шта је важније за сарадњу, интереси или вредности, па Коен сматра да је сарадња могућа само међу државама које имају исте вредности, док Михалка сматра традиционалније, да је сарадња пре ствар заједничког интереса, него поштовања истих вредности“.⁴⁹ За овај модел безбедности, сарадња, институционализација и поверење су кључни елементи, међутим има мишљења, нпр. по Базану (Buzan), у анархичном систему где је трагање за националном безбедношћу и опстанком највиши циљ, је могућа највише „ограничена сарадња“, тј. ограничени облици сарадње ”с циљем увећања моћи у односу на познатог противника”. Међутим, сарадња подразумева и нешто више, и вредносну блискост држава, као и њихову заједничку будућност.⁵⁰

Међутим, без обзира на ове основе сарадње, процес глобализације је донео и бројне алтернативне идеје о кооперативнијој ери у међународним односима, и развој опште свести код држава да своје интересе, унутар постојеће међународне анархије и повећане *међузависности*, морају прилагодити заједничким вредностима. Ново безбедносно уређење не може се само темељити на неком идеалном моделу колективне безбедности, јер се савремени проблеми безбедности не могу решавати конвенционалним средствима – јер, по Розенау-

⁴⁵ Наведено према: Маринковић Немања (2016), 118.

⁴⁶ Наведено према: *Ibid.*

⁴⁷ Види о томе у: Мијалковић, В. Саша, 69, 70.

⁴⁸ Види у: Wither J. K. (2005): „Sarađnja u bezbednosti“, *Bezbednost i društvo*, Udruženje diplomaca centra Džordž K. Maršal – Beograd, 18-30.

⁴⁹ Wither J. K., 19.; Наведено према: Маринковић Немања (2016), 118.

⁵⁰ Наведено према и упореди: Маринковић Немања (2016), 118.

у (Rosenau), међузависност као важна динамика централизације светских послова, захтева сарадњу у међународним размерама. Конкретно, сарадња у безбедности је политичка пракса мирног понашања у спорним ситуацијама, не само избегавањем насиља или претњи, већ активним залагањем за преговоре и тражење нових практичних решења, као и обавезивањем за предузимање превентивних мера, и стварање поверења⁵¹ које је кључни услов изградње сарадње у безбедности, јер, по Кеглију, „сваки облик мирне сарадње међу људима првенствено се заснива на међусобном поверењу”.⁵²

Као што је наведено, у моделе безбедносне сарадње, најпре спада тзв. *билатерални модел сарадње*. То су уговори између две државе којима регулишу одређена питања са безбедносним импликацијама (нпр. Турско-Грчки споразум о безбедносној сарадњи, јун 2004.).

Други облик је *колективна одбрана*, нпр. у оквиру НАТО (где се у члану 5. Уговора каже да ће „оружани напад на једну или више чланица у Европи или Северној Америци сматрати као напад на све њих и сходно томе су сагласне да ће свака од њих ако се такав оружани напад догоди – користећи право на индивидуалну или колективну одбрану, признато чланом 51. Повеље УН, помоћи страну или стране уговорнице које су нападнуте, предузимајући одмах, индивидуално или у заједници са другим странама, акцију коју буду сматрале за потребну, укључујући и употребу оружане силе, у циљу успостављања и одржавања безбедности Северноатланске области“.

Трећи облик је *колективна безбедност*, (нпр. у оквиру УН у Глави VII чланови 41. и 42. Повеље УН). Као најсвеобухватнији облик, заслужује нешто више пажње, а овај широко заснован и институционализован приступ заштите међународне безбедности усвојен је кроз Лигу народа, након Првог светског рата. Требало је забранити рат као средство државне политике и помоћу система колективне безбедности обезбедити мир у свету. Заговорници колективне безбедности били су уверени да је светски мир недељив те да би оружани напад на једну чланицу Лиге народа представљао претњу свим државама. Међутим, изолационистичка политика Русије и Америке, значила је да у то време две најјаче силе нису у игри, тако да су у средишту сцене и даље биле Велика Британија и Француска иако ослабљене. Међутим, чак ни у правном смислу се није могла постићи сагласност да се рат правно забрани као спољнополитички поступак државе. Максимални консензус који се могао постићи био је „одлагање“ рата.⁵³ Озбиљне кризе у међународним односима које су претходиле избијању Другог светског рата, показале су сву немоћ Лиге народа у примени колективне безбедности.⁵⁴

⁵¹ Gareth Evans (1994): „Cooperative security and interstate conflict“, *Foreign Policy*, No. 96/1994, 3-18.; Наведено према: Маринковић Немања (2016), 119.

⁵² Шире о сарадњи у безбедности, види у: Mihalka Michael (2005): „Cooperative Security in the 21st Century“, *Security and Society*, V.1:1/2005, 1-55.; Шире о безбедносној заједници, сарадњи у безбедности и заједничкој безбедности у Европи, види у: Simić R. Dragan (2002), 45-50; 83-131.; Шире о колективној безбедности, 66-71, безбедносној заједници, види у... стр. 261-272; сарадњи у безбедности: Бајагић, Младен (2005), 66-71; 261-272; 299-315.; Наведено према: Маринковић Немања (2016), 119.

⁵³ Аврамов, Смиља, Крећа, Миленко, 610.

⁵⁴ Grizold Anton, 13.

Тек су свежа сећања на ужас из оба рата, утицала на склањање стега са свести која је обликовала дотадашњи поредак. Зато су и оснивачи УН пошли од два принципа у успостављању међународног мира и безбедности: мирног решавања спорова међу државама и употребе силе само од стране УН-а. Дакле, рат је правно забрањен као средство политике. Једини изузетак јесте, индивидуална и колективна самоодбрана од агресора, до момента ступања на снагу механизма колективне безбедности.⁵⁵ Али, реалност друштвено-политичких и економско-идеолошких система у међународној заједници, који се међусобно надмећу или су чак непријатељски, с једне стране је захтевала постојање националних оружаних снага, а с друге онемогућавала ефикасно спровођење начела система колективне безбедности. Тек је крајем хладног рата дошло до деблокаде механизма УН, пре свих Савета безбедности, што је условило могућности за боље старање о међународном миру и безбедности.

Овај концепт се односи на тип међународног система у којем свака држава – чланица система прихвата да је безбедност једне државе брига свих и прихвата обавезе колективног одговора на агресију. Овакво замишљена колективна безбедност се разликује од колективне одбране или система савеза, у којима се групе држава уједињују са другим државама у савезу, пре свега против могућих спољних претњи. Колективна безбедност подразумева постојање заједничког циља – безбедност свих држава и удруживање снага свих чланица система против било које државе која би се могла јавити као потенцијални агресор који може нарушити међународни мир и безбедност, укључујући чак и државе које су унутар система.

Овај систем је заснован на различитим принципима од равнотеже снага, и то: прихватању начела ограничења примене силе или потпуне елиминације употребе оружане силе; решавање сукоба мирним путем; и удруживање снага свих чланица система против било које државе која би се могла јавити као потенцијални агресор који може нарушити међународни мир и безбедност, укључујући чак и државе које су субјекти система.⁵⁶

Обзиром да се и овде предвиђа могућност употребе силе (иако контролисане), уз бројне друге сметње у функционисању овога система дискутабилно је да ли систем колективне безбедности доприноси стварању безбедног

⁵⁵ Систем колективне безбедности не искључује потпуно силу, јер се пошло од реалности њеног постојања, али је важно да сила мора бити контролисана. То би значило да безбедност мора имати свој ослонац у организованог сили, а у поступку контроле и примене силе кључни значај имају правила међународног права. Све чланице УН, гласи чл. 2. ст. 4. Повеље, уздржаће се у својим међусобним односима „од претње силом, или употребе силе против територијалног интегритета или политичке независности сваке државе, или на сваки други начин несагласан с циљевима Уједињених нација“. Али, на основу чл. 51, у случају оружаног напада, држава има право да прибегне индивидуалној или колективној самоодбрани. На основу члана 42. Савет безбедности може, у крајњем случају, да прибегне оружаног акцији „ваздухопловним, поморским или сувоземним снагама“. Уз то, акције нису ограничене само на војно поље, него обухвата дипломатско-политичко и економско. Аврамов, Смиља, Крећа, Миленко, 212-228.

⁵⁶ Опширније о основним предусловима за систем колективне безбедности, види у: Димитријевић, Војин (1973), 53-67.; Grizold Anton, 56-61; 69-72.; о претпоставкама за колективну безбедност, досадашњим примењеним системима: Димитријевић, Војин, Радослав, Стојановић (1996), 378-385.

међународног система. Он, несумњиво, помаже да се створи веће поверење тако да државе могу усредсредити своју енергију и ресурсе у своју непосредну корист пре него на непродуктивно, сувишно јачање националне безбедности. Уз то, боље је да постоји било какав међународни ниво безбедности, него никакав, односно, предност је ипак институционализација система безбедности према споразуму више држава,⁵⁷ него анархични систем, где онда остаје само нада да се велики конфликти неће моћи поново јавити. Суштинска идеја је „сви против једног“ у политичкој акцији против агресорске државе, па је њена сврха да се било која држава одврати од кршења међународног права и чињења агресије.⁵⁸ Међутим, без обзира на намере твораца, реалност контролisaња овог система од стране одређених држава, утицала је да сукоби широм света нису нестали.

Четврти кооперативни облик је тзв. *безбедносна заједница*. У пракси, и овај облик, који је тек у повоју, има свој концептуални израз организовања међународне безбедности, у савременим видовима. Иако идеја није нова, овај модел је најновији тренд, актуелизован у концепту безбедносне заједнице (која се рађа у Европској унији).⁵⁹ Први је дефинисао још 1937. године немачки политиколог Карл Дојч по коме је то заједница држава „у којој постоји реално уверење да чланице неће физички насрнути једна на другу већ ће своје несугласице решавати на други начин“.⁶⁰ То значи да државе у овом моделу *неће користити насилна средства за разрешавање међусобних несугласица*, што је основна разлика од идеје и система колективне безбедности. Као заједница без рата, осим одбацивања рата у међусобним односима њених чланица, што је још значајније, овде се одбацује и било какво ослањање и рачунање на војну моћ унутар заједнице.⁶¹ Овде се употреба силе одбацује као начин решавања конфликта унутар заједнице, и зато се намеће потреба да се јача економска и политичка међузависност која намеће ограничења на суверенитет држава чланица.⁶²

Ово је случај у Европској унији, али једно од основних питања јесте у којој мери су државе чланице спремне да подреде национални суверенитет наднационалном телу. И зато и овај модел има мане и ограничења, од којих је

⁵⁷ О предностима колективне безбедности које се деле у две категорије: ефикасније балансирање против агресора и промовисање поверења и сарадње, види у: Kupchan C. A., C. A. Kupchan (1995): „The promise of collective security“, *International security*, Vol 20., No 1./1995, 52-62.; О манама и недостацима колективне безбедности, види у: Nye S. Jr Joseph (2000): *Understanding International Conflicts*, Third Edition, Harvard University, 147-163.

⁵⁸ Viotti R. Paul, Mark V. Kauppi (1997): *International Relations and World Politics - Security, Economy, Identity*, Prentice Hall - New Jersey, 186-196.

⁵⁹ Намера је да се међународна безбедност осигура тако што ће се у међународним односима створити прилике за кооперативност и поверење на свим подручјима деловања држава, што ће се заснивати на сарадњи држава (али и друштвених група, организација и појединаца) у постизању оптималне безбедности свих појединачно и свих скупа.

⁶⁰ Wither J. K, 19. ; Види и у: Маринковић Немања, Петар Чисар (2013): „О суверености држава чланица Европске уније у области безбедности“, *Национална безбедност Републике Србије и безбедносне интеграције*, Криминалистичко-полицијска академија – Београд.

⁶¹ Међутим, опет се намеће питање, какво је деловање чланица изван њихове заједнице?

⁶² Шире о томе: Wither J. K, 18-30.

највидљивији и најзначајнији проблем око постизања консензуса при доношењу одлука у неком наднационалном форуму који би преузео компетенције држава у безбедносном сектору.⁶³ Зато се овде манифестује извесни отпор држава, обзиром да овај модел подразумева наднационално организовање, и одузимање надлежности које су традиционално биле под суверенитетом држава.

Иако се већина држава чланица Европске уније слаже у томе да је њихова безбедност део опште, обзиром на специфичне интересе сваке државе, међу њима постоје и разлике. Зато и долази до напетости у односима држава чланица, и њихових националних интереса у безбедносном сектору, који изражавају извесну специфичност, и паралелне безбедносне структуре Европске уније, која треба да представи заједничке интересе, вредности и јединствени безбедносни идентитет. С тим у вези овај однос је могуће двоструко посматрати, и то: национални системи безбедности могу представљати кочницу даљих интеграција у безбедносном сектору Уније, када национални интереси држава чланица не уважавају у потребној мери значај сарадње и заједничке вредности, али из такође опет специфичних интереса и вредности, када се значај Уније посматра као тзв. „политика ваге“ (тј. када удружени имају много јачи утицај на међународној сцени, и када кроз јачање заједничке, „европске“ безбедности јачају и сопствене, националне) када се у оквиру дефиниције националне безбедности проширује листа националних интереса и вредности, и кроз то безбедност држава постаје интегративни елемент процеса реконфигурације значења међународне безбедности на нивоу Европске уније.⁶⁴ О практичним ефектима овог концепта, за сада се може рећи да се показује као успешан миротворан модел, али како се развија више од две и по деценије (од Уговора у Мастрихту 1991. г.), за дугорочне ефекте временом ће се искристалисати потпунији закључци о његовој успешности.

Закључак

И теоријско поређење односа међународне и националне безбедности (реализам и институционализам) има свој значај јер се преко теорија граде и дефинишу знања у вези са сагледавањем стварности, а обзиром на њихове постулате и концептуална решења, може се генерално изнети став да теоријски и концептуално, међународна и национална безбедност могу бити компатибилни, а да ли ће такав однос бити успостављен зависи од воље, интереса и конкретних решења.

У међузависном свету, априорно се намеће битност успостављања међународног оквира општеприхватљивих вредности, на основу којих би се уредили међусобни односи међународних субјеката, а што би допринело очувању и националне и међународне безбедности, па се овде може говорити и о безбедносној међузависности. А када је о безбедносној међузависности реч,

⁶³ Шире о томе: Маринковић Немања (2007)

⁶⁴ Упореди: Маринковић Немања, Петар Чисар (2013), 91.; Маринковић Немања (2007), 14.

то подразумева и уважавање безбедности појединих држава, а и безбедности међународног поретка. Уколико се не би водило рачуна о овој чињеници, већ само о сопственој (националној безбедности), такав концепт који се заснива на увећању сопствене моћи без уважавања значаја међузависности и поверења, могао би повратно да се негативно одрази по безбедност такве државе. У томе и лежи значај међународних вредности и њихово усвајање и поштовање и на националном нивоу и у међународним односима, што говори о прожетости националне и међународне безбедности, јер међународна безбедност није само збир безбедности држава, већ један однос међуутицаја.

На основу тога се може изнети став да су међународна и национална безбедност у тесној вези, иако се сагледавају из различитих перспектива. Наиме, док национална безбедност и даље фаворизује вредности на бази националних интереса, и концептуално је уже орјентисана, и претежно је одбрамбене природе, са друге стране, међународна безбедност се сагледава из шире перспективе, обзиром да је овде реч о бројним супротстављеним снагама (реч је наиме о спољној суверености држава, при чему свака води своју спољну политику, и на бази својих вредности и интереса), а са друге стране опет, реч је и о бројним механизмима који доприносе да не долази до непријатељстава између њих, зашта су постојали и постоје бројни механизми. Међу њима, посебно се могу истаћи равнотежа снага, колективна безбедност, али поред ових традиционалних, и новији модели који су засновани на заједничким вредностима, сарадњи и поверењу, што говори о новијој кооперативној ери у међународним односима.

Ово последње се посебно може сагледати у Европској унији која представља модел безбедносне заједнице, као кооперативног концепта међународне безбедности, а која подразумева и специфичан однос са националном безбедношћу држава чланица. Тај специфичан однос се огледа у следећем: док се државе чланице са једне стране слажу у томе да је њихова безбедност део опште, са друге стране, међу њима, због различитих интереса, постоје и разлике. То се одражава у томе што су присутна трвења између националне безбедности држава чланица, и безбедносних структура у Европској унији, јер у првом случају ради се о специфичним националним интересима и вредностима, а у другом случају реч је о безбедносном идентитету Европске уније која треба да уважи и заступа заједничке вредности и интересе. У оваквом амбијенту може се говорити о двоструком типу односа националне безбедности држава чланица и комплементарног система безбедности у Европској унији. У првом типу односа национална безбедност државе чланице може представљати препреку остварењу заједничких вредности и интереса кроз сарадњу, када је реч о партикуларним интересима држава, а у другом, подстицај остварењу заједничких циљева и вредности, у случају када државе чланице кроз проширено схватање вредности и интереса, тј. уважавањем заједничких, уклапају националну безбедност као интегративни састојак у процесу реконфигурације међународне безбедности, тј. регионалне на нивоу Европске уније.

На актуелној међународној сцени данашњице, не може се искључити ни један од поменутих концепата. При томе, погрешно би било рећи да постоји

доминантан, већ је исправније говорити о успостављеном плурализму концепата међународне безбедности, кроз бројне и различите видове међународног удруживања, у којима и национална безбедност има своје место. Због прожестости различитих теорија, концепата и система међународне безбедности, и државних центара моћи, у актуелном међународном систему исправно је говорити о истовремено мултиконцептуалној и мултицентричној међународној безбедности, при чему би могли видети на појединачним примерима многих данашњих држава, које су поред националних механизма очувања безбедности, и у разним механизмима међународне безбедности истовремено, и у билатералним уговорима, и у некој врсти равнотеже снага, и у колективној безбедности, колективној одбрани, и у облицима срадње у безбедности, попут безбедносне заједнице.

Литература:

1. Avramov, Smilja, Kreća, Milenko (1999): *Međunarodno javno pravo*, Savremena administracija, Beograd
2. Bajagić, Mladen (2005): *Izazovi i pretnje u izmenjenom kontekstu bezbednosti*, doktorska disertacija, Fakultet političkih nauka, Beograd
3. Baylis, John, Steve, Smith (2001): *The Globalization of World Politics: An Introduction to international relations* (second edition), Oxford University Press, New York
4. Brown, Seyom (1998): „World Interests and Changing Dimensions of Security“, *World Security – Challenges for a new century*, Third Edition, St. Martin s Press
5. Brzezinski, Zbigniew (2004): *Američki izbor: globalna dominacija ili globalno vođstvo*, CID, Podgorica
6. Buzan, Barry (1991): *People, States and Fear – An Agenda for International Security Studies in the Post-Cold War Era* (second edition), Pearson Longman, London
7. Dimitrijević, Vojin (1973): *Pojam bezbednosti u međunarodnim odnosima*, Savez udruženja pravnika Jugoslavije, Beograd
8. Dimitrijević, Vojin, Radoslav, Stojanović (1996): *Međunarodni odnosi*, Službeni list, Beograd
9. Gaćinović, Radoslav (2007): „Klasifikacija bezbednosti“, *NBP*, br. 2/2007, 3-25.
10. Gareth, Evans (1994): „Cooperative security and interstate conflict“, *Foreign Policy*, No. 96/1994, 3-18.
11. Gartner, Heinz, Adrian, Hyde-Price, Erich, Reiter (eds) (2001): *Europe's New Security Challenges*, Lynne Rienner Publishers, Boulder, London
12. Grizold, Anton (1998): *Međunarodna sigurnost*, Fakultet političkih znanosti, Zagreb
13. Kenedi, Pol (1999): *Uspon i pad velikih sila*, Službeni list, Beograd
14. Kegli, V. Jr. Čarls, Judžin R. Vitkof (2004): *Svetska politika – trend i transformacija*, FPN, Beograd
15. Kugler, Ričard (2005): *Nacionalna bezbednost u haotičnom svetu globalizacije*, Džordž Maršal, Beograd
16. Krasner, S. D (1995): „Compromising Westphalia“, *International Security*, Vol. 20:3/1995, 115-151.
17. Kupchan, C. A., C. A. Kupchan (1995): „The promise of collective security“, *International security*, Vol 20., No 1./1995, 52-62.

18. Lang, Winfried (1995): „Negotiation in the face of the future“, *American Behavioral Scientist*, v. 38 n. 6/1995, 830-842.
19. Marinković, Nemanja (2007): *Mesto i uloga nacionalne bezbednosti u Evropskoj uniji*, Magistarska teza, Fakultet političkih nauka, Beograd
20. Marinković, Nemanja (2016): *Odnos spoljne politike i nacionalne bezbednosti*, Doktorska disertacija, Fakultet političkih nauka, Beograd
21. Marinković, Nemanja, Petar, Čisar (2013): „O suverenosti država članica Evropske unije u oblasti bezbednosti“, *Nacionalna bezbednost Republike Srbije i bezbednosne integracije*, Kriminalističko-policijska akademija, Beograd, 91-106.
22. Mihalka, Michael (2005): „Cooperative Security in the 21st Century“, *Security and Society*, V.1:1/2005, 1-55.
23. Mijalković, V. Saša (2011): *Nacionalna bezbednost*, drugo izdanje, Kriminalističko-policijska akademija, Beograd
24. Nye, S. Jr Joseph (2000): *Understanding International Conflicts*, Third Edition, Harvard University
25. Rosenau, N. James (1998): „The Dynamism of a Turbulent World“, *World Security – Challenges for a New century*, Martin's Press, New York, 18-35.
26. Simić, Dragan (2003): „Savremene teorije bezbednosti“, *Reforma sektora bezbednosti*, Institut G17, Beograd, 11-41.
27. Simić, R. Dragan (2002): *Nauka o bezbednosti – savremeni pristupi bezbednosti*, Službeni list, Beograd
28. Svinarov, N (2003): „Politika nacionalne bezbednosti i odbrane Republike Bugarske – izazovi današnjice i odbrana malih država“, *Međunarodna politika*, br. 1110/2003.
29. Terrieff, Terry, etc (2001): *Security Studies Today*, Blacwell Publishers Inc. Polity Press - Cambridge
30. Viotti, R. Paul, Mark V. Kauppi (1997): *International Relations and World Politics - Security, Economy, Identity*, Prentice Hall, New Jersey
31. Vukadinović, Radovan (1974): *Međunarodni politički odnosi*, Centar za aktualni politički studij, Zagreb
32. Vukadinović, Radovan (2005): *Teorije vanjske politike*, Politička kultura, Zagreb
33. Waltz, N. Kenneth (2003): „Balancing Power: Not today but tomorrow“, *International Politics enduring concepts and contemporary issues*, Longman, New York, 484-493.
34. Webber, Mark, Michael Smith (et al.) (2002): *Foreign Policy in a Transformed World*, Pearson Education, London
35. Wither, J. K (2005): „Saradnja u bezbednosti“, *Bezbednost i društvo*, Udruženje diplomaca centra Džordž K. Maršal, Beograd, 18-30.

THE RELATIONSHIP BETWEEN NATIONAL AND INTERNATIONAL SECURITY - ITS CONFIGURATION AND CURRENT TRENDS

Summary: It can be said that the dominant perspective, which is based on traditional, realistic concepts, maintains a high level and wide range of opinions, focusing on the problem of the state security in the international environment. The other perspective is related to these opinions, and it primarily differs in the way how the most optimum establishment of national and international security is perceived, seen through cooperative approach at the first place, ie through cooperation and institutions, while it is theoretically framed within the liberally-institutional approach.

Different concepts, as practical manifestations of these theories, have been applied in order to find the solution to the problem of 'tension' in the relationship of national and international security, given that national and international security reflects different aspirations, not necessarily the opposite ones. The 'traditional' concepts have been mainly based on power, through balance or superiority, while the 'modern' concepts promote common values, mutual trust, which should expand the list of national interests, along with the categories that have been traditionally included in the list.

The main characteristic of all concepts is the correlation between national and international security. The difference between national and international security is to what level the greatest importance is given— the issue of value, and what mechanisms are used for their protection. The concept of cooperation in safety – safety union, and the value of its functioning, is based on different principles in comparison to all others.

The fact is that international security is not a mere sum of national security systems, but it requires the adoption of certain values in international relations as well as the relations within a state. That points to the relation in which international and national security permeate.

None of the concepts cannot be excluded from the current political scene. Besides, it cannot be said that there is even a dominant one, but that there is a pluralism of international security concepts, with a number of various types of national associations, in which the national security also has its part.

Key words: International security, National security and Security concepts

САША МАРКОВИЋ*

Криминалистичко-
полицијска академија
Београд

УДК 316.66:351.74/.76(497.11)

Прегледни рад
Примљен: 13.12.2017
Одобрен: 24.01.2018
Страна: 211-232

ПРОТИВРЕЧНОСТИ КАРИЈЕРНОГ РАЗВОЈА ПОЛИЦИЈСКИХ СЛУЖБЕНИКА У РЕПУБЛИЦИ СРБИЈИ**

Сажетак: „Каријерни развој-само најбољи могу напредовати у полицијској организацији“, „Запослени који имају везе са криминалом не могу бити део Министарства унутрашњих послова“ и сл... То су само неки јавно прокламовани циљеви након доношења новог Закона о полицији. Протеклих година били смо сведоци реформе правосуђа (2010. година) која нам показује да се до опште прихваћених друштвених циљева може доћи само уређеним процедурама и правним средствима. Аутор у овом раду указује на низ проблема у остваривању права из радних односа полицијских службеника који су се јавили доношењем Закона о полицији из 2016. године, као и са (не)доношењем нових подзаконских прописа. Анализирано је више примера из праксе при чему се дошло до закључка да су по одређеним питањима која су тражила хитност поступања донете (не)спорне одлуке. Наиме, примењиване су одредбе Закона о полицији из 2005. године и подзаконских аката донетих на основу тог закона, по процедурама које су престале да постоје. Већ на први поглед можемо закључити да је то по sense. Анализиране су и одређене законске одредбе, до чијих примена у пракси није дошло, где и сам овлашћени предлагач има недоумице у погледу њихове усаглашености са Европском конвенцијом за заштиту људских права и основних слобода. Поставља се питање да ли је могуће селективно примењивати одредбе једног закона који је на снази? То значи, без обзира на „добру“ намеру и „оправданост“ такве одлуке, стављање ван снаге важећих правних норми. Ко је овлашћен и може то да учини?

Кључне речи: радни односи, полицијски службеници, каријерни развој, законитост, оцењивање, престанак радног односа

Уводне напомене

Каријерни системи су постали основни модели организовања службеничких система у већини европских земаља и другим земљама у свету. Углав-

* sasa.markovic@kpa.edu.rs, sasamarkovic975@gmail.com

** Рад је резултат реализовања научноистраживачког пројекта „Криминалитет у Србији и инструменти државне реакције“ чији је носилац Криминалистичко-полицијска академија у Београду.

ном су одлика стабилних демократских система у којима је рад управних органа строго одређен правним актима и узајамним обавезама, док мање погодују системима земаља у транзицији. Обзиром да се у каријерном систему службеници запошљавају на почетку каријере, запошљавање се углавном заснива на стручним квалификацијама и полагању стручних пријемних испита. Приликом пријема у радни однос, кандидати полажу пријемне испите, а касније се успостављају механизми мобилности и напредовања – службеници заузимају нова радна места и развијају каријеру (Вукашиновић-Радојичић, 2012:304). Одредбе *Закона о полицији из 2016.* (даље - ЗП) прате динамичност и потребе савременог друштва. Први пут се уводи низ института чији је циљ постићи високог нивоа компетентности полицијских службеника што треба у крајњем циљу да доведе до повећања учинка и трансформације полиције у модерну и одговорну. Када је у питању рационална и оптимална организациона структура с потребним бројем запослених одређених стручних профила у први план се ставља стручна обука, образовање и усавршавање, као и оцењивање службеника које ће бити основни параметар приликом одлучивања о одабиру кадрова и персоналним решењима за одређена радна места (Коларић, Марковић, 2016а:170). Питање је, наравно, да ли постојећи кадрови у Министарству унутрашњих послова (даље - МУП-а) могу да испуне постављене циљеве? Селективна примена одредби ЗП, мењање појединих подзаконским прописима изазива сумњу у том погледу. Да ли су већ пали на првом испиту? Како очекивати од грађана да поштују законе, када овлашћени предлагачи и доносиоци избегавају његову примену. У случају истог понашања грађани би одговарали материјално, кривично, прекршајно...

Такође, ЗП је најобимнији закон у области унутрашњих послова донет на овим просторима (258 чланова). Полазимо од премисе да је квантитет овог закона једнак његовом квалитету. Поједине међународне организације су, непосредно по његовом доношењу, извршиле анализу његових одредби. Приметили су да је легислативно-технички закон незадовољавајући јер садржи прегршт одредби које су нејасне, недоречене или међусобно противречне, али и због тога што законодавац није узео у обзир последице које измена једног закона има по друге, већ постојеће законе.¹ Дакле, јасно је да није извршена хармонизација овог закона са другим законима у оквиру јединственог правног поретка Републике Србије. Сматрамо и да назив закона није адекватан тексту, јер се закон односи на организацију, надлежности и послове целог министарства, односно на права и обавезе свих запослених у министарству. Одредбе које се односе на Дирекцију полиције, као организациону јединицу министарства која обавља полицијске послове, су само један део закона, па би адекватнији назив био „Закон о унутрашњим пословима“. Доминирајући и највећи део ЗП се односи на управљање људском ресурсима и то од 129. до 218. члана (укључујући и дисциплинску одговорност) и овај део обухвата „област рада која

¹ Анализа Закона о полицији, Мисија ОЕБС-а у Србији, Београд, 2016, стр.6. У овом званичном документу који је израдила мисија ОЕБС-а у Србији између осталог наведено је: „Све критике упућене у погледу квалитета законског текста треба схватити тако да се односе не само на Владу која је предложила закон, већ пре свега на Народну скупштину Републике Србије.“

подразумева израду стратегије и политика људских ресурса, анализу послова, израду каталога радних места и описа послова, спровођење конкурса, регрутацију и селекцију кандидата, каријерни развој и оцењивање запослених, обуку запослених, колективно преговарање и односе са синдикатима, здравствену и психолошку превенцију, безбедност и здравље на раду, радне односе, заступања, дисциплинске поступке, пензионисања и свеобухватно праћење индикатора квалитета управљања људским ресурсима.² При томе, треба имати у виду да „право на рад, чак и ако се посматра само са аспекта права, представља веома сложено право, са сложеном правном природом и веома широким садржајем. Самим тим, да би се дато право могло остварити у пракси, читав правни систем, почев од устава, преко прописа о образовању, радноправних прописа, прописа који уређују привредни систем земље и сл., мора деловати у правцу који омогућава материјализацију права на рад. Може се са сигурношћу рећи да сваки елемент правног система не може функционисати правилно сам, него у заједничком деловању са свима осталима. Ако закаже функција само једног од њих у пракси, доводе се у питање и сви остали, а тиме и остваривање права које се датим системом штити“ (Шкорић, 2016: 458).

На самом почетку скренућемо пажњу на неколико спорних одредби ЗП. Члан 10. предвиђа нову врсту запослених у државним органима – полицијске службенике, коју не предвиђа *Закон о државним службеницима* (даље – ЗоДС), тако да тумачећи наведене одредбе, долазимо до закључка да први пут у историји постојања органа унутрашњих послова службеници који обављају полицијске послове, тј. полицијски службеници, нису категорија државних службеника (Марковић, 2016а:264). Затим, запосленом у МУП-а престаје радни однос ако је против њега покренут кривични поступак или је осуђиван због кривичног дела за које се гони по службеној дужности.³ *Кривични законик* предвиђа да правне последице осуде не могу наступити кад је за кривично дело учиниоцу изречена новчана казна, условна осуда, ако не буде опозвана, судска опомена или кад је учинилац ослобођен од казне. Правна последица осуде која се односи на престанак или губитак одређених права, између осталих, је и престанак радног односа. Из наведеног видимо директну колизију два закона и некохерентност правног система Србије. Овде је битно истаћи да Уставни суд није надлежан да оцењује међусобну сагласност појединих одредаба закона тако да се исте могу променити само изменама (Коларић, Марковић, 2016:239), а самим тим можемо констатовати дискриминацију запослених у МУП-а у односу на запослене у другим министарствима и државним органима (Марковић, 2016:355). Устав Србије гарантује право на једнаку законску заштиту.

Затим, одредбама члана 167. ЗП предвиђен је другачији начин оцењивања рада запослених у односу на Закон о полицији из 2005. године (даље - ЗП/2005) и ЗоДС, и да мерила и начин оцењивања прописује Влада. *Уредба о оцењивању полицијских службеника и других запослених у Министарству уну-*

² ЗП, чл. 129.

³ ЗП, чл. 172 у вези чл. 138.

*тражињих послова*⁴ (даље - *Уредба о оцењивању*) је донета у марту 2017. године, тј. након више од годину дана од почетка примене ЗП. При томе, подзаконски прописи донети на основу ЗП/2005 су натавили и даље да егзистирају. Наиме, ЗП предвиђа да се такви прописи примењују уколико нису у супротности са одредбама овог закона.⁵

Даље, члан 189. ЗП прописује да запослени у МУП-а има право на накнаду трошкова за долазак и одлазак са рада у висини трошкова само на територији општине или града запослења. Међутим, након 18 месеци од почетка примене закона ова одредба у пракси није примењена. Примењује се *Правилник*⁶ донет у складу са ЗП/2005 који је у супротности са наведеном одредбом ЗП.

Све ово је довело до свеопште конфузије у практичној примени прописа у МУП-а. Но, овде је реч о вери да је важно донети закон, а све остало и није толико важно, није толико важно да ли ће ти закони моћи да се примењују и да ли ће они који треба да их примењују уопште знати како треба да их примењују, те се тек накнадно, тек када се један закон усвоји приступа процесима едукације грађана, али и едукације оних који примењују законе (Ћирић, 2015:57).

Оцењивање полицијских службеника и других запослених у Министарству унутрашњих послова

Када је у питању већ раније поменута одредба о оцењивању, ЗП као *lex specialis* у области унутрашњих послова, чланом 167. уређује оцењивање рада запослених у МУП-а. За разлику од ЗП/2005 који је прописивао да се рад запослених у МУП-а оцењује једном годишње, овим чланом је прописано да се оцењује годишње, у два циклуса са једном закључном оценом. Као ни претходни, ЗП није прописао право на судску заштиту у случају незадовољства коначном оценом. ЗП/2005 је члановима 121–129 детаљно прописивао надлежност за оцењивање, поступак за оцењивање, право на приговор на првостепену оцену и оцењивање по приговору. На основу овог закона донета је *Уредба за унутрашње уређење* и иста је одредбама три члана (9-11) ближе дефинисала елементе за оцењивање и сам *Упутник за оцењивање рада*. Формално, ови чланови наведене уредбе стављени су ван снаге 14.03.2017. године применом нове *Уредбе за оцењивање*.

ЗП/2005 оцењивању запослених није дата велика важност, односно оцена није могла битно да утиче на радно-правни статус. Негативна годишња оцена рада је могла само да успори напредовање у више звање/чин запосленог (календарска година у којој је запослени оцењен негативном оценом се није рачунала у временски услов за редовно напредовање), а највиша позитивна

⁴ Уредба о оцењивању полицијских службеника и других запослених у Министарству унутрашњих послова, *Службени гласник РС*, бр. 17/2017,

⁵ ЗП, чл. 255.

⁶ Правилник о условима за остваривање права на накнаду трошкова за долазак и одлазак са рада у Министарству унутрашњих послова, *Службени гласник РС*, бр. 42/2014

оцена (у последње две календарске године) је била један од услова за превремено стицање непосредно вишег звања. Оцене рада су могле да утичу и на број дана годишњег одмора⁷, број бодова на интерним конкурсима (нпр. за коришћење стана у власништву МУП-а) и слично. Из тог разлога, због (не)важности оцене, није било пуно приговора на првостепену оцену, односно није се постављало питање права на судску заштиту. Насупрот ЗП/2005, ЗП је оцењивању дао већу важност за питање каријерног развоја, али и за радно-правни статус запослених. Један од услова за напредовање у виши чин/звање је да трогодишња просечна оцена не може бити нижа од „истиче се - 4“⁸. Запосленом који је два пута узастопно оцењен негативном оценом - „недовољан - 1“ престаје радни однос по сили закона.⁸ Имајући у виду хијерархију правних аката јасно је да се одредбе закона, као општег акта, не могу мењати подзаконским прописом или појединачном одлуком. Зато што ЗП није уредио процедуру оцењивања, а мерила и начин оцењивања запослених у МУП-а Влада није прописала до марта 2017. године, оцењивање у МУП-а за 2015. и 2016. годину уместо да је урађено на основу одредби ЗоДС, урађено је на основу одредби ЗП/2005 који је формално престао са применом. Нису примењене ни одредбе члана 167. ЗП у делу који говори да се оцењивање ради у два циклуса са једном закључном оценом. Оцењивање је извршено на образцу *Упитника за оцењивање рада* који је био прописан *Уредбом за унутрашње уређење* донетом на основу ЗП/2005. Иако образац обухвата оцену по приговору, процедура за давање коначне оцене није била прописана.

Уредбом за оцењивање донетом на основу ЗП уређен је поступак, начин и елементи за оцењивање, као и преиспитивање оцене. У члану 17. наведено је да запослени који је незадовољан закључном годишњом оценом рада може поднети захтев за преиспитивање те оцене, у року од 8 дана од дана достављања обрасца закључне оцене рада. Комисија, која у свом саставу има три члана, одлучује по захтеву за преиситивање закључне оцене. Прва два члана комисије су председник и један стални члан које именује министар на период од три године. Трећи члан је променљив и то је оцењивач или контролор који је дао оцену. Наведена комисија доноси коначну закључну оцену рада.

Ако узмемо у обзир да је наведеном уредбом прописано да је један члан Комисије за преиспитивање закључне оцене лице које је донело првостепену оцену, поставља се питање да ли је ова уредба у складу са одредбама Европске конвенције за заштиту људских права и основних слобода⁹ (даље – Конвенције) и чланом 36. Устава Србије, тј. да ли је наведена комисија независно тело. Сматрамо да није. Жалбена комисија Владе је једино валидно тело које је законски овлашћено да одлучује у жалбеном поступку. Ово је формални разлог због којег се коначна оцена рада може довести у питање.

⁷ Видети: Посебни колективни уговор за полицијске службенике, "Службени гласник РС", бр. 22/2015, 70/2015, члан 18.

⁸ ЗП, чл. 172. ст. 1 т. 4.

⁹ Европска конвенција за заштиту људских права и основних слобода измењена у складу с Протоколом бр. 11, *Службени лист СЦГ - Међународни уговори*, бр. 9/2003, 5/2005, 7/2005, *Службени гласник РС - Међународни уговори*, бр. 12/2010, 10/2015

Двостепеност у управном поступку је правило, а искључење права на жалбу је изузетак, који се може предвидети само законом а не и другим прописом нижег ранга. Начело двостепености изражено је у члану 13. Конвенције, о чему је још и Врховни суд Србије (ВСС) заузео став у решењу У 3431/08 од 22.01.2009. године: „Изостанак правне поуке о дозвољености жалбе у управном поступку представља повреду права тужиоца на делотворни правни лек из члана 13. Конвенције па стога и повреду права на приступ суду садржаног у члану 6. став 1. Конвенције“ (Вукашиновић, 2015:295). ЗП није предвидео форму акта којим се врши оцењивање запослених. Није предвидео ни жалбу на оцену. Самим тим, на шта смо већ указали, овим законом није предвиђена ни судска заштита. Када то ЗП није предвидео, а подзаконски прописи не могу за предмет имати оно што је *materia legis*, јасно је да се мора се променити ЗоДС.

Управи суд, у складу са чланом 3. Закона о управним споровима¹⁰ (даље – ЗУС), одлучује о законитости коначних управних аката, и других коначних појединачних аката када је то законом предвиђено. Међутим, ЗоДС се примењује супсидијарно на права и дужности, рад и радне односе полицијских службеника, када то није другачије прописано. Истим законом је прописано да о правима и дужностима државних службеника одлучује руководиоца решењем (члан 140.), оцену одређује руководиоца решењем (члан 84.), у року од 8 дана запослени има право жалбе Жалбеној комисији Владе (члан 16.), а против те одлуке може се покренути управни спор (члан 143.). То значи, првостепена оцена се даје решењем. Подзаконским актом се законска одредба не може изменити, јер питања уређена ЗоДС, који се примењује, између осталог, на све органе државне управе, могу се другачије уредити само посебним законом, којим се због природе послова уређују и поједина питања везана за положај запослених у појединим органима. Из тог разлога, сматрамо да је незаконито оцењивање извршено на Упитнику за оцењивање рада, или на Обрасцу за оцењивање рада запослених како је то предвиђено наведеним уредбама донетим на основу ЗП/2005, односно ЗП. Судска пракса ће показати да ли смо у праву. Ово је други, формални разлог због којег се коначна оцена рада може довести у питање.

Тако, 28.02.2017. године, у складу са упутством Сектора за људске ресурсе¹¹, Директор полиције је оценио полицијског службеника на обрасцу *Упитника за оцењивање рада*, оценом „добар-3“. Уложено је правно средство. Донета је идентична другостепена оцена 11.5.2017. године, на истом обрасцу упитника, од стране (не)овлашћеног руководиоца. У даљем току поступка, запослени је захтевао да му се донесе решење о оцењивању на основу одредби ЗоДС. Међутим, дописом истог сектора¹², обавештен је да је „чланом 255. ЗП предвиђено важење прописа до доношење нових на основу овог закона – прописи на основу ЗП/2005 остају на снази до доношења прописа којим се стављају ван снаге, уколико нису у супротности са одредбама ЗП“ и да је „оцењивање

¹⁰ Закон о управним споровима, *Службени гласник РС*, бр. 111/2009,

¹¹ Допис МУП-а бр. 60/17 од 16.1.2017. године

¹² Допис МУП-а бр. 112-1029/2017 од 8.8.2017. године

рада за 2016. годину запослених у МУП-а вршено на основу чл.123.,124. и 125. ЗП/2005 и *Уредбе за унутрашње уређење*.“ Решење о оцењивању није донето. Уложена је жалба Жалбеној комисији Владе, и поступак је у току.

Из овог примера, имајући у виду да се у МУП-а оцењивање врши на основу уредбе а не закона, можемо закључити да полицијски службеник може поднети захтев да му се донесе решење о оцењивању. Ако се исто не донесе у прописаном року од 30 дана¹³ подноси се жалба Жалбеној комисији Владе, а ако иста не одлучи у року од 30 дана¹⁴ подноси се накнадни захтев другостепеном органу и ако он у року од 7 дана не донесе решење по жалби¹⁵ може се поднети тужба Управном суду због ћутања управе. Тада ће, највероватније, Управни суд усвојити тужбу и наложити туженом органу да донесе решење по жалби. У најбољем случају, након више месеци, полицијски службеник ће добити решење, па може користити право на жалбу ако је незадовољан оценом. Имајући у виду дужину трајања поступака пред Управним судом, ако се у оваквим случајевима поново покрене управни спор, до коначне одлуке (годишње оценом рада) може проћи неколико година. Поставља се питање какву сврху има годишња оцена рада у том тренутку?

Управни суд је донео више решења којим је одбацио тужбе запослених у МУП-а које су подношене ради поништаја *Упитника за оцењивање рада*. Тако, решењем У.7507/16 од 9.6.2016. године тужба коју је поднео тужилац (запослен у МУП-а) против туженог органа (МУП-а РС) се одбацује из разлога што акт који се тужбом оспорава не представља акт о чијој се законитости одлучује у управном спору. Тужба је поднета због тога што је запосленом изречена првостепена оцена рада „истиче се – 4“ на *Упитнику за оцењивање рада* за 2015. годину и која му је саопштена 11.5.2016. године. У образложењу се наводи да је тужилац имао право да на изречену годишњу оцену уложи приговор, али и да у складу са законом туженом органу поднесе захтев за доношење решења о њеној оцени, које би, када стекне својсво коначности, могло бити предмет оценом законитости пред овим судом. Подсећамо, у тренутку оцењивања ЗП/2005 се није примењивао, а суд у образложењу решења констатује да је тужилац имао право на приговор, а то право ниједним законом није прописано. Такође, решењем У.10893/17 од 6.10.2017. године тужба полицијског службеника због оценом рада „добар -3“ за 2016. годину, која је потврђена након поднетог приговора на *Упитнику за оцењивање рада*, се одбацује из идентичних разлога. Суд наводи „оцена рада полицијског службеника се одређује решењем... па полицијски службеник има право да тражи од надлежног старешине, који је донео коначну оцену, да донесе и достави му решење о оцени његовог рада“. Међутим, донете су и одлуке којима је тужба уважена (У.7665/15), а у једном предмету Ув је усвојен приговор тужиоца и укинута решење судије појединца којом је тужба одбачена. Зато је одржана седница свих судија Управног суда како би се размотрило ово питање, при чему је зау-

¹³ Закона о општем управном поступку, *Службени гласник РС*, бр. 18/2016, Видети: члан 145.

¹⁴ ЗоДС, чл. 143. и ЗУС, чл. 19.

¹⁵ ЗУС, чл. 19.

зет заједнички правни став¹⁶ „оцена рада полицијског службеника донета по приговору полицијског службеника, која је садржана у обрасцу за оцењивање под називом *Упитник за оцењивање рада* не представља акт из члана 3. ЗУС против кога је дозвољено вођење управног спора“. Такође, „оцена рада полицијског службеника се одређује решењем против кога се може изјавити жалба Жалбеној комисији Владе, па полицијски службеник има право да захтева од надлежног старешине који је донео коначну оцену да донесе и достави му решење о оцени његовог рада.“

У образложењу овог правног става се наводи „члан 11. *Уредбе за унутрашње уређење*, који регулише начин оцењивања на посебном упитнику, у супротности је са одредбама ЗП, па сматрамо да се, сагласно одредби члана 255. ЗП, оцењивање полицијских службеника више не може вршити на начин прописан овом уредбом“. Овај судски став нам даје потврду нашег става да је оцењивање запослених у МУП-а за 2015. и 2016. годину урађено на противправан начин. Такође, наведено је „према изричитој одредби закона, Влада је законом овлашћена само да донесе Уредбу о мерилима и начину оцењивања полицијских службеника и запослених у Министарству, али није овлашћена да пропише надлежност и поступак оцењивања. Али, у том тренутку (седница одржана 4. априла 2017. године) већ је ступила на снагу нова *Уредба о оцењивању* и иста је прописала надлежност и поступак оцењивања. Да ли је и нова уредба противправна време ће показати.

Иако је у претходном примеру наведено да су у МУП-а приликом оцењивања за 2016. године „ОДЛУКОМ“ надлежних у Сектору за људске ресурсе (даље – СЉР) примењиване одредбе ЗП/2005, то је само делимично тачно. Наиме, чланом 125. овог закона било је прописано да се приговор на оцену подноси у року од 15 дана од када је оцена саопштена. Полицијски службеник је 9.2.2017. године оцењен на Упитнику за оцењивање оценом „довољан – 2“. Оцена му је саопштена 22.2.2017. године а приговор је поднет 21.3.2017. године. Значи, пробијен је преклузивни законски рок закона чија је важност престала. Уз напомену да је приговор уложен након месец дана од саопштења оценом, прослеђен је на даљу надлежност Дирекцији полиције.¹⁷ Међутим, приговор је усвојен и полицијски службеник је на истом упитнику оцењен оценом „истиче се -4“. На овом примеру желели смо да прикажемо да је очигледно да селективност у примени законских одредби доводи до правила „циљ оправдава средство“.

Напредовање у виши чин/звање полицијских службеника

Кретање запослених током службе се углавном односи на њихово напредовање, стицање виших звања, промену радних места (промену платних разреда), стручно усавршавање, мобилност, престанак радног односа. Препоз-

¹⁶ Правни став утврђен на 71. седници свих судија одржаној 04.04.2017. године

¹⁷ Допис МУП-а бр. 01-35/17 од 27.3.2017. године

навање професионалних потенцијала запослених и омогућавање услова за стицање виших звања (чинова), утичу на мотивацију службеника и подстичу на постизање бољих резултата рада (Вукашиновић-Радочић, 2013:343). ЗП прописује да су полицијски службеници лица која обављају полицијске послове у статусу овлашћених службених лица и примењују полицијска овлашћења (овлашћена службена лица - ОСЛ) и лица на посебним дужностима која обављају друге унутрашње послове у непосредној вези са полицијским пословима (лица на посебним дужностима - ПД). При томе, у октобру 2017. године у радни однос МУП-а су примљена лица у својству приправника, на радна места полицијских службеника у статусу ОД (запослени на одређеним дужностима)¹⁸ која су била предвиђена чланом 4. став 2. тачка 2. ЗП/2005. Спорно је то што је та одредба закона престала са важењем 5. фебруара 2016. године а ЗП за полицијске службенике не предвиђа статус ОД већ само ОСЛ и ПД. Затим, за разлику од предходног закона, ЗП предвиђа за све полицијске службенике у статусу ОСЛ чинове уместо звања, а за примену појединих одредби ЗП неопходно је доношење подзаконских аката и остављен је крајњи рок од годину дана за њихово доношење.¹⁹ На пример, предвиђено је да до доношења прописа из члана 9. и члана 184. став 2. ЗП, запослени на дан ступања на снагу овог закона настављају да раде на истим радним местима и задржавају чинове, односно звања и плате према досадашњим прописима и другим актима.²⁰ Чланом 165. (примењују након истека рока од једне године од ступања на снагу овог закона) предвиђено је да начин стицања чина/звања и друга питања у вези са њиховим коришћењем, односно каријерним развојем, прописује Влада, у року од 90 дана од дана ступања на снагу овог закона.²¹ Међутим, истеком предвиђених рокова подзаконски прописи нису донети, а члан 165. ЗП није почео са применом. Одговор на недоношење подзаконских прописа је да је у МУП-а настављена примена чланова 119. и 120. ЗП/2005 који је престао да важи.

У „СКЛАДУ“ са чланом 165. ЗП, 17.02.2017. године, или више од годину дана од почетка примене закона, донета је *Уредба о каријерном развоју полицијских службеника*²² (даље – *Уредба о каријерном развоју*). *No sense* је да је наведеном уредбом продужена примена чланова 12-23 *Уредбе о начелима за унутрашње уређење у Министарству унутрашњих послова*²³ (даље – *Уредба за унутрашње уређење*), која је донета на основу ЗП/2005 и који се односе на губитак и стицање звања/чинова. Полицијски службеници су и даље задржали звања по ЗП/2005, многи су чак и напредовали у виша звања која су била прописана законом који је престао са важењем, а члан 166. ЗП, чија примена није одложена, предвиђа за сва ОСЛ чинове. При томе, у прелазним одредбама ЗП наведено је да даном ступања на снагу овог закона престаје да важи ЗП/2005,

¹⁸ Видети: Решења МУП-а, број 9924 и број 9937/17 од 28.9.2017. године

¹⁹ ЗП, чл. 251.

²⁰ ЗП, чл. 253.

²¹ ЗП, чл. 165. ст. 4.

²² Уредба о каријерном развоју полицијских службеника, *Сл. гласник 11/2017*,

²³ Уредба о начелима за унутрашње уређење у Министарству унутрашњих послова, *Службени гласник РС, број 8/06, 14/09 – УС, 119/13, 11/2017, 17/2017*,

сем чланова 75-82, који важе до доношења посебног закона који ће регулисати послове у области обраде података о личности.²⁴ То значи, чланови 116.-120. ЗП/2005 који се односе на врсте, услове и начин стицања и губитка звања престали су да важе. Како су онда у пракси примењивани до 1. септембра 2017. године, али и након тога?

Поставља се питање, да ли и како применити одређену одредбу подзаконског прописа која формално није стављена ван снаге, када недостаје законска процедура за њену примену, јер закон на основу којег је донета је престао са важењем. Логично је да се такве одредбе не могу применити. У конкретном случају, једино исправно решење је примена одредби ЗоДС и *Закона о општем управном поступку* (даље –ЗОУП), у складу са чланом 250. ЗП.

Такође, члан 166. ЗП прописује да ОСЛ имају чинове у зависности од стручне спреме запосленог и временаведеног у предходном чину. ЗП/2005 у члану 116. је прописивао да ОСЛ имају звања. Ступањем на снагу ЗП престао је са важењем члан 116. ЗП/2005. Међутим, у пракси није. У складу са чланом 253. ЗП, ОСЛ су и новим решењима о распоређивању²⁵ која су уручена по ступању ЗП на снагу, и доношењем новог Правилника²⁶, задржала звања која су имала.²⁷ Иако је предвиђено задржавање звања до доношења прописа из члана 9. ЗП²⁸, *по sense* је то што је у пракси настављено да се спроводи стицање вишег звања на основу услова које прописују одредбе ЗП/2005 и *Уредбе за унутрашње уређење*²⁹, донете на основу тог закона. Како је могуће наставити примену одредби закона које су престале да важе? Тај закон је прописивао врсте, услове (укључујући и временске услове) и начин стицања и губитка звања. Уредба, чије су одредбе 12-23 формално наставиле да постоје у правном систему до 1.9.2017. године, је само ближе уредила одређена питања која је ЗП/2005 регулисао. *Оправдање за овакво практично поступање је не доношење акта о каријерном напредовању???*³⁰

При томе, након истека од годину дана од почетка примене ЗП није почела примене члана 165. ЗП. Он прописује каријерно напредовање, али и да се времеведено у чину/звању са нижом стручном спремом не урачунава приликом израчунавања времена потребног за напредовање. То је иначе била

²⁴ ЗП, чл. 257.

²⁵ Видети: ЗП, члан 195. и члан 134. став 1 ЗоДС.

²⁶ По ступању ЗП на снагу донет је Правилником о унутрашњем уређењу и систематизацији радних места пов. 01 број:2149/16 од 2.3.2016. године, али наведеним нису одређени чинови на основу ЗП, већ звања предвиђена ЗП/2005 који је престао да важи.

²⁷ Нпр. Решењем МУП-а 01-број: 5601-9/16 од 14.06.2016. године овлашћеном службеном лицу је одређено звање полицијски саветник, које је имао и до тада по ЗП/2005. То је примењено на сва решења која су донета за све запослене у складу са одредбама члана 195. ЗП.

²⁸ Влада прописује начела за унутрашње уређење Министарства, као и врсте организационих јединица, седишта и подручја за која се образују те јединице. Министар доноси Правилник о унутрашњем уређењу и систематизацији радних места.

²⁹ *Уредба за начела о унутрашњем уређењу Министарства унутрашњих послова* објављена је 20.6.2017. године у Службеном гласнику РС, бр. 60/2017. Ступила је на снагу осмог дана од дана објављивања, чиме је престала да важи *Уредбе за унутрашње уређење*, изузев чланова 12-21.

³⁰ Допис Министарства унутрашњих послова, 08 број: 29/2016 од 1. септембра 2016. године.

једна од огромних мањкавости претходног закона и наведене уредбе донете на основу њега. Члан 16. *Уредбе за унутрашње уређење* прописује да „лицу које се прима у радни однос у Министарству са претходно оствареним радним стажом, звање се одређује према укупном радном стажу у ефективном трајању“, а члан 17. да „запосленом који је у току рада стекао вишу, односно високу стручну спрему приликом распоређивања на радно место које одговара тој стручној спреми, звање се утврђује према укупном радном стажу у ефективном трајању.“ Тако, лица која су се запослила у МУП-а са претходним радним стажом (нпр. у просвети, комуналном или приватном предузећу), односно запослени у МУП-а по стицању дипломе VII CCC, ако буду распоређени на адекватно радно место (сумњамо да је то било често под директним политичким утицајем), су добијали највише предвиђено звање или чин предвиђен за то радно место. Можемо само замислити какав је то руководиолац полиције у чини пуковника полиције а претходно је у каријери прескочио све официрске чинове (обављао послове васпитача, учитеља, магационера, секретарице, куvariце или полицајца). Иако су ове одредбе уредбе у директој колизији са чланом 165. ЗП, настављена је њена примена и након 5. фебруара 2017. године. Наиме, донета је *Уредба о каријерном развоју* која се односи на уређивања начина стицања чина/звања и остала питања везана за каријерно напредовање полицијских службеника у МУП-а, али је одложена примена до 1.9.2017. године, при чему је том уредбом прописано да почетком њене примене престају да важе „спорне“ одредбе 12-23 *Уредбе за унутрашње уређење*. Можемо само замислити колико је донето противправних решења о унапређењу у више звање у МУП-а за ово време. Међутим, и након 1.9.2017. године, и формалног почетка примене *Уредба о каријерном развоју*, у пракси МУП-а није почела њена примена. СЈР је инструктивним дописом наложио да „до доношења Правилника о унутрашњем уређењу и систематизацији радних места, потребно је одређивати звања и чинове као и до сада“.³¹ То значи, примењивати закон који је престао са важењем 5.2.2016. године и уредбу која је престао са важењем 1.9.2017. године???

При томе, у прелазним и завршним одредбама *Уредба о каријерном развоју* прописани су услови за одређивање чинова и звања полицијским службеницима, при чему је једини критеријум да се дотадашњи чин/звање стечен по ЗП/2005 преводи у еквивалентни чин. Да ли је тако испоштована одредба члана 165.ЗП? Значи, да се полицијском службенику са IV CCC који је након ступања ЗП на снагу стекао VII CCC по одредбама ЗП/2005 које се не примењују, и (не)законито стекао адекватно звање на основу целокупног радног стажа, одређује еквивалентни чин, сходно одредби члана 14. ове уредбе. При томе, овим подзаконским актом (чланом 14.) је прописано да „полицијском службенику који не испуњава услове у погледу степена образовања потребног за одређивање чина/звања радног места на којем се налази, оставља се рок од три школске године од дана распоређивања да испуни услове у погледу степена образовања за стицање чина/звања радног места на које је распоређен.“ Да ли се на овај начин уредбом мења законска материја?

³¹ Допис МУП-а број:112-118/2017 од 18.9.2017.

Следећа неусклађеност *Уредбе о каријерном развоју* са одредбама ЗП се може видети у члану 12. који предвиђа да „запосленом у Министарству у својству државног службеника који након што је изабран на интерном конкурс, се премешта на радно место полицијског службеника (ОСЛ/ПД), чин/звање одредиће се према пословима радног места на које се премешта, у складу са ефективним радним стажом оствареним у Министарству, при чему се под ефективним радним стажом, не рачуна се време проведено на радном месту са нижом стручном спремом.“ Да ли то значи да се подзаконским прописима мења законска одредба. Наиме, став 3. члана 165. ЗП изричито прописује да „у године стажа потребне за напредовање у наредни чин/звање рачуна се искључиво време ефективно проведено на радном месту у претходном чину/звању.“ Ако се примени наведена одредба *Уредбе о каријерном развоју* поново ћемо у МУП-а имати пуковнике полиције и генерале полиције, који су претходно дуги низ година обављали административне послове (аналитичке, статистичке, информатичке, управне). Једина разлика у односу на претходни период биће то што су раније те послове обављали у истој стручној спреми. Али њихов претходни чин/звање нису полицијски? Значи, имаћемо руководиоце стратешког и високог нивоа руковођења у Дирекцији полицији, који претходно нису обављали полицијске послове. У следећем примеру, приказаћемо до чега могу довести овакве нелогичности. Ако упоредимо полицијског службеника примљеног у радни однос по завршетку Полицијске академије 1998. године, и указом Председника Републике промовисаног у чин потпоручника, са ефективним радним стажом од 19 година на руководећим полицијским пословима у Дирекцији полиције, који се у тренутку почетка примене *Уредбе о каријерном развоју* налази на руководећем радном месту полицијских службеника високог нивоа у звању полицијског саветника и државног службеника који има исто радно искуство на неполицијским пословима а на конкурс је изабран на идентично руководеће радно место полицијских службеника високог нивоа, након почетка примене наведене уредбе. За оба запослена у МУП-а почетком примене *Уредбе о каријерном напредовању*, биће им одређено еквивалентан чин. Првом, биће одређен чин потпуковник полиције, зато што је за то радно место нпр. предвиђен распон чинова од потпуковника полиције до пуковника полиције, а чин потпуковника полиције је еквивалентан звању полицијски саветник које је имао до тада. При томе, не треба изгубити из вида да тај полицијски службеник има ефективно проведених 19 година у истој стручној спреми и на руководећим пословима полиције а члан 9. наведене уредбе каже да је потребно 15 године да би испуњавао временске услове за чин пуковника полиције (3 године у чину поручника полиције, 4 године у чину капетана, мајора и потпуковника полиције). Насупрот њему, други, државни службеник, примљен у исто време када и претходно поменути ОСЛ, све време је радио у истој стручној спреми, на истим неполицијским пословима. Премештањем на радно место ОСЛ, где је исти распон чинова, након избора на интерном конкурс, одредиће му се адекватан чин на основу ефективног радног стажа (19 година) - чин пуковника полиције. Да ли је ово у духу каријерног развоја које промовише ЗП?

То што нису донети прописи о каријерном напредовању, не значи да поједини полицијски службеници нису распоређени у ниже звање, иако то ЗП/2005 није предвиђао. Члан 15. *Уредбе за унутрашње уређење* прописивао је да „по потреби службе, запослени може бити распоређен на радно место на којем је највише систематизовано звање ниже од звања које запослени има...“. Одлуком УС³² овај члан је проглашен неуставним. ЗП чланом 196. предвиђена је оваква могућност, тј да се распоређивање може вршити на основу степена и врсте образовања на радно место за које је предвиђено једно звање/чин ниже од звања/чина које запослени има. Али, није предвиђено да се дотадашње звање губи. Без обзира на то, решењем МУП-а³³ овлашћено службено лице у звању главни полицијски инспектор је трајно премештен на ниже радно место, при чему му је одређено ниже звање - самостални полицијски инспектор. По поднетој жалби Жалбена комисија Владе није одлучила у законском року, нити након тога, па је полицијски службеник обавештен да поступи по ожалбеном решењу јер је исто постало коначно у складу са чланом 143. ЗоДС.³⁴ Видимо да се наведени закон у одређеним случајевима супсидијарно примењује, за разлику од поступка оцењивања. Наравно, увек постоји могућност вођења управног спора, али већ смо рекли да пракса показује да су поступци спори - трају више година, а за то време полицијски службеници морају поступити у складу са донетим решењима, колико год било очигледно да су незаконита.

Занимљиво је истаћи и то како су полицијским службеницима који су се запослили у периоду након ступања ЗП на снагу утврђена звања. Њима је, такође, одређено звање по одредбама *ЗП/2005* и *Уредбе за унутрашње уређење* иако они нису били у радном односу у време примене овог закона. Тако, након доношења споразума о преузимању државног службеника из Министарства трговине, туризма и телекомуникација у МУП-а, у октобру 2017. године, донето је решење о распоређивању запосленог на радно место у статусу ОСЛ. При томе, утврђено му је максимално звање предвиђено за то радно место *Правилником о унутрашњем уређењу и систематизацији радних места у МУП-а* (самостални полицијски инспектор). У образложењу решења наведено је да се запосленом утврђује звање у складу са чланом 134. наведеног правилника и *Уредбе за унутрашње уређење*, а у вези члана 255. ЗП.³⁵ Али, наведена уредба се није примењивала у то време, а правилник је у супротности са одредбама ЗП јер за радна места у статусу ОСЛ предвиђа звања а не чинове.

Нови разлози за престанак радног односа по сили закона

Нема сумње да државни службеници поред стручних треба да имају и одређене моралне (етичке) вредности које ће допринети законитом, професионалном, политички неутралном, јавном и ефикасном раду управе. Правила

³² *Сл. гласник РС*, бр. 14/2009 од 20. фебруара 2009. године

³³ Допис МУП-а број 112-12052/16 од 07.09.2016. године

³⁴ Допис МУП-а број:442/17-3 од 22.03.2017. године

³⁵ Решење, 112-278/2017 од 25.10.2017. године.

службеничке етике обухватају однос службеника према грађанима о чијим правима и дужностима одлучују, однос службеника према друштвеној заједници, однос службеника према органу управе и однос службеника према пословима и задацима које обавља као своју професију (Васиљевић: 2016:114-115). Али, да ли је правично, по сили закона, прекинути радни однос службенику само зато што је против њега покренут кривични поступак. И то само једној врсти службеника - полицијском службенику.

ЗП први пут у наш правни систем уводи одредбу којом по сили закона престаје радни однос запосленом против којег се води кривични поступак за кривична дела за која се гони по службеној дужности.³⁶ Закон о унутрашњим пословима из 1991. године - ЗУП³⁷ предвиђао је дискрециону могућност послодавцу да запосленом прекине радни однос због вођења кривичног поступка.³⁸ Постоји велики број случајева да је оваква мера донета, а да је код запосленог касније правоснажном одлуком суда утврђено да нема кривице (Коларић, Марковић: 2016:236).

ЗП/2005. године (члан 167. став 1 тачка 2) било је предвиђено да запосленом престаје радни однос кад суд достави правоснажну пресуду којом је осуђен за кривична дела која се гоне по службеној дужности - даном доношења решења о престанку радног односа. Након шест година од ступања закона на снагу, под великим притиском синдикалних организација полиције, ова одредба је брисана и убачена је нова којом је прописано да радни однос запосленом престаје кад се утврди да је правоснажном пресудом осуђен на безусловну³⁹ казну затвора у трајању дужем од шест месеци - даном достављања правоснажне пресуде Министарству.⁴⁰ Доношењем ЗП, овај разлог за престанак радног односа по сили закона је враћен у правни систем Србије.⁴¹ При томе, треба имати у виду да ЗоДС као услов за престанак радног односа запосленом у државним органима прописује осуду на казну затвора од најмање шест месеци, *Закон о судијама*⁴² прописује да се судија разрешава кад је осуђен за кривично дело на безусловну казну затвора од најмање шест месеци или за

³⁶ ЗП, чл. 172. ст. 1 т. 2.

³⁷ Закон о унутрашњим пословима, *Службени гласник РС*, бр. 44/91, 79/91, 54/96, 25/2000, 8/2001 и 106/2003.

³⁸ УС је износио негативно мишљење о иницијативама за оцену уставности, између осталог јер се "овом одредбом закона, остављала могућност надлежном органу Министарства да цени о каквом се кривичном делу ради због којег се води кривични поступак, и да у складу са том оценом у конкретном случају донесе одлуку о престанку радног односа." Видети: IV бр. 346/95 од од 7.03.1996. године

³⁹ У питању је терминолошка непрецизност законодавца која је до скоро постојала и у Кривичном законнику, а постоји и у садашњем Закону о полицији. Наиме, довољно је рећи „осуђен на казну затвора“ јер су казна затвора и условна осуда две различите кривичне санкције.

⁴⁰ Измене и допуне Закона о полицији, *Сл. гласнику РС*, бр.92/2011 од 7. децембра 2011. године, са ступањем на снагу наредног дана од дана објављивања.

⁴¹ ЗП, чл. 172. ст. 1 т. 2.

⁴² Закон о судијама, *Службени гласник РС*, бр. 116/2008, 58/2009 (Одлука Уставног суда), 104/2009, 101/2010, 8/2012 (Одлука Уставног суда), 121/2012, 124/2012 (Одлука Уставног суда), 101/2013, 111/2014 (Одлука Уставног суда), 117/2014, 40/2015, 63/2015 (Одлука Уставног суда), 106/2015

кажњиво дело које га чини недостојним судијске функције, а *Закон о јавном тужилаштву*⁴³ прописује да се јавни тужилац и заменик јавног тужиоца разрешавају кад су правноснажно осуђени за кривично дело на казну затвора од најмање шест месеци или за кажњиво дело које их чини недостојним јавнотужилачке функције.

Због чега су услови за престанак радног односа запослених у МУП-а толико ригорозни? Ако прихватимо објашњење да је то због послова којима се баве полицијски службеници (безбедносна заштита живота грађана, заштита имовине, права и слобода грађана, превенција криминала, откривање и расветљавање кривичних дела, прекршаја, хапшење учинилаца итд.), због чега такво решење није предвиђено и за судијску и јавно тужилачку професију, нарочито ако упоредимо значај судијске или професије јавног тужиоца у односу на професију полицијског службеника. Достојност је главна одлика неопходна за обављање тих функција. Ако јавном тужиоцу, који издаје налоге полицији у предистражном поступку, или судији који доноси наредбу за претресање стана, или решење о одређивању притвора осумњиченом, престаје функција по сили закона тек ако буде осуђен на казну затвора од најмање шест месеци затвора, због чега би полицијском службенику престао радни однос по сили закона ако је покренут кривични поступак за кривично дело које се гони по службеној дужности или ако је осуђен на новчану казну или условну осуду. Иако немамо рационалне одговоре на постављена питања сматрамо да је ЗП *lex specialis* за запослене у МУП-а и мора се применити. Да ли је у пракси баш тако?

По нашем сазнању, без обзира на ступање ЗП на снагу 5. фебруара 2016. године, највероватније због новог великог притиска полицијских синдикалних организација, до данас (крај октобра 2017. године) ове одредбе нису примењене. Наиме, поднето је неколико иницијатива УС за оцену њихове уставности. Секретаријат МУП-а дао мишљење да треба застати са поступањем и применом спорног члана 172., као и чланова 170. и 189. ЗП до доношења одлуке Уставног суда⁴⁴, а затим су сви запослени обавештени да се члан 172. ЗП неће примењивати, до доношења коначне оцене о уставности од стране УС.⁴⁵ Поставља се питање, који орган је овлашћен да донесе одлуку да се одређена одредба закона који је донет у Народној скупштини и проглашен од стране Председника Републике, привремено или трајно суспендује? Влада, као ни министарство које је део Владе, нису за то овлашћени. Једино УС може у току поступка, до доношења коначне одлуке, обуставити извршење појединачног акта или радње која је предузета на основу општег акта чија се уставност или законитост оцењује, ако би њиховим извршавањем могле наступити неотклониве штетне последице.⁴⁶

⁴³ Закон о јавном тужилаштву, *Службени гласник РС*, бр. 116/2008, 104/2009, 101/2010, 78/2011, 101/2011, 38/2012 (Одлука Уставног суда), 121/2012, 101/2013, 111/2014 (Одлука Уставног суда), 117/2014, 106/2015

⁴⁴ Допис 02/1 Број: 276/16-3 од 22.03.2016. године

⁴⁵ Обавештење, број: 01-4868/17 од 5.5.2017. године

⁴⁶ Закон о Уставном суду, *Службени гласник РС*, бр. 109/2007, 99/2011, 18/2013 (Одлука Уставног суда), 40/2015, 103/2015 члан 56.

Одмах по доношењу ЗП од стране полицијских синдиката и других заинтересованих организација упућено је више иницијатива за покретање поступка за оцену уставности појединих одредаба овог закона, између осталог и чланова 154. став 2, 170. став 4 и 5, 172. став 1 така 2, и члана 189. став 1.⁴⁷ Када анализирамо наведене одредбе, без обзира на то што сматрамо да примена појединих може довести до дискриминације запослених у МУП-а у односу на запослене у другим државним органима, ако узмемо у обзир став УС у сличним предметима⁴⁸ у којима је истакнуто да је законодавац слободан да се определи на који начин ће код појединих категорија запослених уредити питање остваривања права на рад, могло се унапред претпоставити да су мале шансе да наведене иницијативе успеју. Уставни суд је закључком ИУз-36/2016 из октобра 2017. године обацио све иницијативе за покретање поступка за оцену уставности поменутих чланова ЗП. Највећа дилема је зашто је законодавац предложио закон чије ће одредбе извршна власт селективно примењивати. Јасно је да то доводи до стања правне несигурности.

Даље, осврнућемо се на заузете правне ставове ЕСЈП по овом или сличним питањима. Упркос констатацији да заштита права радника није у фокусу Конвенције, може се тврдити да јуриспруденција ЕСЈП обилује одлукама које се непосредно односе на радничка права, како у смислу пружања заштите, тако и у смислу толерисања државних мера којима се права ограничавају, зарад остварења неког другог, легитимног циља (Павловић, 2017:295). ЕСЈП је у предмету *Миливојевић и други против Србије*,⁴⁹ донео пресуду у којој се констатује да је отпуштање подносилаца представки на основу члана 45. ЗУП-а представљало мешање у њихово право на поштовање приватног живота у оквиру значења члана 8. Конвенције.⁵⁰ У овој пресуди Суд је заузео становиште да појам „приватног живота“ обухвата професионалне активности иако се из члана 8. не може извести опште право на рад. Суд је понављао своју утврђену судску праксу која прописује да отказ са посла може представљати мешање у право на поштовање приватног живота. Разлози за отказ могу такође штетити угледу подносиоца представке. Отказ може имати утицај на њихов „унутрашњи круг“, пошто губитак посла мора имати осетљиве последице за материјално стање подносилаца представки и њихових породица. Суд је прихватио став да је отпуштање подносилаца представки из полиције штетило њиховом угледу, као и широком опсегу њихових односа са другим лицима, укључујући и односе професионалне природе. Суд је закључио да је отпуштање подносилаца представки представљало мешање у њихово право на поштовање приватног живота у оквиру значења члана 8. Конвенције. Суд је усталио судску праксу према којој изрази „прописано законом” и „у складу са законом” у чл. 8. до 11.

⁴⁷ Иницијативе су поднели: Независни синдикат полиције, Синдикат српске полиције, Синдикат полиције Слога, Одбор за људска права, итд.

⁴⁸ *Одлуке Уставног суда*: ИУ-346/95 од 7.03.1996. године, ИУз-13/2008, од 15. јула 2010. године, ИУз-190/2009, од 30. јуна 2011. године, ИУз-1536/2010, 23. фебруара 2012. године.

⁴⁹ Представке: бр. 43519/07, 43524/07 и 45247/07, пресуда донета 15. децембра 2015. године, а јавно објављена 12. јануара 2016. године.

⁵⁰ Пресуда је објављена 07. јуна 2016. године, *Службени гласник РС*, бр. 53/2016

Конвенције захтевају, не само да спорна мера треба да има неки основ у домаћем закону, већ да се, такође, односи и на квалитет закона. Закон би требало да буде и адекватно доступан и предвидив, формулисан са довољно прецизности да појединцу омогући - ако је потребно, одговарајући савет - ради регулисања његовог понашања. Да би закон испунио ове захтеве, он мора да омогући меру законске заштите од произвољних мешања државних органа у права заштићена Конвенцијом. У стварима која утичу на основна права, било би супротно владавини права, једном од основних начела демократског друштва предвиђених Конвенцијом, да се законско дискреционо право које је поверено извршном органу изражава у смислу неограниченог овлашћења. Сходно томе, тај закон мора довољно јасно назначити област примене сваког таквог дискреционог права датог надлежним органима и начин на који ће се оно примењивати. Непрецизна формулација закона може се исправити ако се успоставе довољне процесне заштите, као што је контрадикторни поступак пред независним телом које може размотрити примену дискреционих права и осигурати да се она неће примењивати на произвољан начин. Недовољно је да се дискреционо право, неограничено својом дефиницијом, само формално подвргава судском разматрању. Независно тело мора бити надлежно да разматра да ли предузете мере теже легитимном циљу и да ли су пропорционалне (Коларић, Марковић, 2016:246). Неадекватним остваривањем и заштитом права на рад, не угрожавају се само права оних који су запослени, већ често и права чланова њихове породице, у првом реду деце запослених. Последице тога не иду само ка материјалној угрожености права деце, већ се угрожавају њихова права на здраво детињство проведено у једној здравој породици у којој родитељи имају право на дневни и недељни одмор, право на плаћени годишњи одмор, право на зарadu, а самим тим и право на време које ће проводити у васпитавању своје деце. Дакле, не може се очекивати побољшање укупног стања у држави и у друштву, уколико не постоји јасна политика, како у запошљавању, тако и у остваривању свих зајамчених уставних права (Шкорић: 2016:463).

Доношењем члана 172. став 1. тачка 2. ЗП, на „мала врата“ враћа се модификована верзија ове законске одредбе. Разлика је у томе што се не даје дискреционо право МУП-а да одлучује о престанку радног односа запосленом, већ радни однос престаје по сили закона. Занимљиво је да је ЗП донет у време када су правни заступници Владе Србије у предмету *Миливојевић и други против Србије* истакли да је отказ подносилаца представки заснован на јасној законској одредби при чему су признали да ова законска одредба „има одређене пропусте“ у смислу да је „непрецизна... у односу на права оних лица која желе да се врате на посао у МУП-а након... ослобађајуће одлуке“, и да су ти пропусти касније исправљени одлукама УС и усвајањем ЗП/2005.⁵¹ Наиме, доношењу ЗП/2005 претходило је доношење *Решења о неприхватању иницијатива за покретање поступка за утврђивање неуставности*⁵² оспорених одредби чланова 34. и 45. ЗУП-а, али и званично обраћање УС Народној скупш-

⁵¹ Видети: Пресуда Европског суда бр. 43519/07, 43524/07 и 45247/07

⁵² IY бр. 346/95 од од 7.03.1996. године и IY бр. 107/2001 од 4. марта 2004. године,

тини у коме је указано на потребу да се прецизирају овлашћења министра у доношењу одлуке о престанку радног односа полицијских службеника против којих је покренут кривични поступак, као и права лица којима је престао радни однос када се поступак пред надлежним судом правоснажно оконча доношењем ослобађајуће пресуде.⁵³ У МУП-а постоји велики број случајева да је мера престанка радног односа донета, а да је код запосленог касније правоснажном одлуком суда утврђено да нема кривице. Без обзира што су ниже степени парнични судови заузимали мишљење да у таквим случајевима, треба лице вратити у радни однос, ВСС је доносио супротне одлуке, и потврђивао одлуке МУП-а о престанку радног односа.⁵⁴ Међутим, за разлику од ВСС, УС је у две пресуде у којем су биле поднете уставне жалбе донео супротне одлуке, установио да се таквим судским пресудама чини повреда права на правично суђење из члана 32. став 1. и права на рад из члана 60. Устава, па је поништио пресуде ВСС и наложио му да донесе нове одлуке по ревизији.⁵⁵ Приликом оцене повреде члана 6. став 1. Конвенције ЕСЉП у предмету *Миливојевић и други против Србије* се позвао на ове две пресуде УС, који је разматрао два слична предмета која су пред овим судом покренула суштински идентична питања. Он је закључио да су и закон на основу ког су подносиоци представки отпуштени и судске одлуке које су идентичне одлукама донетим у предметима подносилаца представки, биле произвољне у утврђивању повреде права на правично суђење. У светлу скоро идентичних чињеничних и правних околности предмета које је УС разматрао и овог предмета, ЕСЉП није видео ниједан разлог да одступи од образложења УС па је донео одлуку да је дошло до повреде члана 6. став 1. Конвенције.

*Закон о парничном поступку*⁵⁶ (даље – ЗПП) прописује да се правоснажно окончан поступак може поновити ако странка стекне могућност да употреби одлуку ЕСЉП којом је утврђена повреда људског права, зато што би иста могла да буде од утицаја на доношење повољније одлуке⁵⁷, и ако је УС, у поступку по уставној жалби, утврдио повреду или ускраћивање људског или мањинског права и слободе зајемчене Уставом у парничном поступку, а то је могло да буде од утицаја на доношење повољније одлуке.⁵⁸ То не значи да сви који су у сличној ситуацији могу аутоматски искористити одлуку ЕСЉП *Миливојевић и други против Србије* зато што ЗПП не предвиђа понављање ревизијског поступка, тако да је ВКС у таквим случајевима заузео став да предлог тужиоца за понављање ревизијског поступка окончаног одлуком ВСС није дозвољен и да се одбацује.⁵⁹

⁵³ Видети: Решење Уставног суда IV бр. 107/2001 од 4. марта 2004. године, *Службени гласник РС*, бр. 39/2004

⁵⁴ Видети: Пресуда Врховног суда Србије Рев. II 814/09 од 18. јуна 2009. године,

⁵⁵ Видети: Предмет Уж-753/2008, од 19.01.2011. године, *Службени гласник РС*, број 15/2011, и предмет Уж-1757/2009, 27 септембра 2012. године,

⁵⁶ Закон о парничном поступку, *Службени гласник РС*, бр. 72/2011, 49/2013 (Одлука Уставног суда), 74/2013 (Одлука Уставног суда), 55/2014,

⁵⁷ Исто, члан 426. став 1. тачка 11.

⁵⁸ Исто, члан 426. став 1. тачка 12.

⁵⁹ Решење Врховног касационог суда, Рев2 1732/2016 од 1.2.2017. године

Закључак

Применом метода анализе садржаја, компаративне и формално-логичке анализе, у раду је анализирано више примера из праксе Министарства унутрашњих послова упоредно са анализом резултата актуелних теоријских истраживања и релевантних правних прописа и аката. Резултатима примене тих метода, као кључни проблеми у остваривању права на правну сигурност полицијских службеника, идентификовани су проблеми у поступцима: службеног оцењивања, стицања чинова, распоређивања и престанка радног односа. Закључцима изведеним синтезом тих резултата, као кључни узроци описаних проблема потврђени су: 1) неблаговремено доношење подзаконских прописа, 2) селективна примена закона и 3) примена одредаба позаконских прописа који су престали да важе. Тако утврђено стање правне сигурности полицијских службеника у области радних односа не може се оценити сагласним са становиштем *Европског суда за људска права* према којем законске одредбе треба да буду „адекватно доступне, предвидиве и формулисане са довољно прецизности да појединцу - ако је то потребно, омогуће одговарајући савет - ради регулисања његовог понашања“.⁶⁰

На крају можемо закључити, одредбе о каријерном систему у МУП-а, тј. каријерном развоју полицијских службеника у Србији треба преиспитати и учинити их транспарентнијим. Закони и многобројни подзаконски акти који се доносе формално постоје, а практично су непримењиви. Селективна примена позитивноправних прописа је један основних проблема. Поред тога, *no sense* је што се примењују поједине одредбе закона и уредби које су престали са важењем. Законитост се може одредити као сагласност нижих правних аката са вишим правним актима. Нико у теорији права чак ни не разматра могућност примене одредби закона који је престао да важи. Законитост рада управе је основни елемент садржаја појма правне државе. Под појмом правне државе у најширем смислу речи подразумева се она држава у којој ради обезбеђења слободе правне једнакости и правне сигурности функционисања и манифестовање државне власти има правне форме и у којој су постављене одређене правне границе деловања државне власти (Живковић, 1997:296). Кроз овај рад видели смо да судска контрола управе почива на принципу „правда је спора али достижна“. Зато, у огромном броју случајева, запослени у МУП-а и не покрећу питање законитости управног акта који им је достављен. До коначне одлуке суда може проћи и више од десетак година. Управни акт до тада постаје беспредметан, па се пред службеника поставља дилема – да ли је вредно тражити правду чак и онда када и „лаик“ види да управни акт није донет у складу са законом.

⁶⁰ То је синтагма коју користи Европски суд за људска права. Види: *The Sunday Times против Уједињеног Краљевства* (број 1) пресуда од 26. априла 1979. године, серија А број 30, стр. 31, став 49.

Литература:

1. Analiza Zakona o policiji (2016): Misija OEBS-a u Srbiji, Beograd,
2. Vasiljević, D. (2016): Prilog pitanju etike kadrova u državnoj upravi, *NBP - Žurnal za kriminalistiku i pravo*, Kriminalističko-policijska akademija, Beograd, br. 2, str. 111-123.
3. Vukašinović, J. (2015): Načelo dvostepenosti u upravnom postupku kroz upravno-sudsku praksu, *Bilten Vrhovnog kasacionog suda*, broj 2, Intermex, Beograd, str. 295-314.
4. Vukašinović Radojičić, Z. (2012): *Evropski principi zapošljavanja javnih službenika – Osvrt na karijerne sisteme i sisteme pozicija*, Pravni život, Časopis za pravnu teoriju i praksu, Broj 10, Knjiga 556, Tom II, Udruženje pravnika Srbije, Glavni i odgovorni urednik: Slobodan Perović, Beograd, str. 299-313.
5. Vukašinović Radojičić, Z. (2013): *Specifičnosti sistema službeničkih odnosa u policiji*, Pravni život, Časopis za pravnu teoriju i praksu, br. 10, tom II, knjiga 564, Udruženje pravnika Srbije, glavni i odgovorni urednik: Slobodan Perović, Beograd, str. 335-347.
6. Evropska konvencija za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda izmenjena u skladu s Protokolom br. 11, *Službeni list SCG - Međunarodni ugovori*, br. 9/2003, 5/2005, 7/2005, *Službeni glasnik RS - Međunarodni ugovori*, br. 12/2010, 10/2015
7. Živković, M. (1997); Uvod u pravo, VŠUP, Beograd.
8. Zakon o policiji, *Službeni glasnik RS*, br. 6/2016. Objavljen 28. januara 2016. godine, a stupio na snagu 5. februara 2016. godine.
9. Zakon o policiji, *Službeni glasnik RS*, br. 101/2005, 63/2009, 92/2011, 64/2015. Objavljen 21. novembra 2005. godine, a stupio na snagu 29. novembra 2005. godine.
10. Zakon o sudijama, *Službeni glasnik RS*, br. 116/2008, 58/2009 (Odluka Ustavnog suda), 104/2009, 101/2010, 8/2012 (Odluka Ustavnog suda), 121/2012, 124/2012 (Odluka Ustavnog suda), 101/2013, 111/2014 (Odluka Ustavnog suda), 117/2014, 40/2015, 63/2015 (Odluka Ustavnog suda), 106/2015
11. Zakon o javnom tužilaštvu, *Službeni glasnik RS*, br. 116/2008, 104/2009, 101/2010, 78/2011, 101/2011, 38/2012 (Odluka Ustavnog suda), 121/2012, 101/2013, 111/2014 (Odluka Ustavnog suda), 117/2014, 106/2015
12. Zakon o Ustavnom sudu, *Službeni glasnik RS*, br. 109/2007, 99/2011, 18/2013 (Odluka Ustavnog suda), 40/2015, 103/2015
13. Zakona o opšte upravnom postupku, *Službeni glasnik RS*, br. 18/2016
14. Zakon o državnim službenicima, *Službeni glasnik RS*, br. 79/2005, 81/2005, 83/2005, 64/2007, 67/2007, 116/2008, 104/2009, 99/2014
15. Zakon o upravnim sporovima, *Službeni glasnik RS*, br. 111/2009
16. Zakon o unutrašnjim poslovima - Zakon/1991, *Službeni glasnik RS*, br. 44/91, 79/91, 54/96, 25/2000, 8/2001 i 106/2003.
17. Zakon o parničnom postupku, *Službeni glasnik RS*, br. 72/2011, 49/2013 (Odluka Ustavnog suda), 74/2013 (Odluka Ustavnog suda), 55/2014,
18. Kolarić, D., Marković S. (2016): Osnovna ljudska prava policijskih službenika u svetlu novog Zakona o policiji, *Srpska politička misao*, godina 23, broj 3, vol 53, Institut za političke studije, Beograd, str. 231-252,
19. Kolarić, D., Marković S. (2016a): Neke pravno političke postavke novog Zakona o policiji, *Srpska politička misao*, godina 23, broj 1, vol 51, Institut za političke studije, Beograd, str. 169-197,

20. Marković, S. (2016): Nova rešenja u Zakonu o policiji - sa posebnim osvrtom na saradnju tužilaštva i policije-, *Dominantni pravci razvoja krivičnog zakonodavstva i deruga aktuelna pitanja u pravnom sistemu Srbije* (glavni i odgovorni urednik dr Goran Ilić - zamenik javnog tužioca), Udruženje javnih tužilaca i zamenika javnih tužilaca Srbije, Kopaonik, str. 334-359
21. Marković, S. (2016a): Radno-pravni položaj zaposlenih u Ministarstvu unutrašnjih poslova u svetlu odredbi novog zakona o policiji, Sedmi naučno-stručni skup sa međunarodnim učešćem pod nazivom "*Evropske integracije: Pravda, sloboda i bezbednost*" Kriminalističko-policijska akademija i Fondacija „Hans Zajdel“ u saradnji sa Ministarstvom unutrašnjih poslova Republike Srbije, Tara, Tom 1, str. 259-287,
22. Odluka Ustavnog suda, UŽ-753/2008, od 19.01.2011. godine, *Službeni glasnik RS*, broj 15/2011,
23. Odluka Ustavnog suda, UŽ-1757/2009, 27. septembra 2012. godine,
24. Pavlović, D (2017): Uticaj Evropskog suda za ljudska prava na zaštitu ljudskih prava radnika u Srbiji, *Srpska politička misao*, godina 24, broj 2, vol 56, Institut za političke studije, Beograd, str. 281-301
25. Posebni kolektivni ugovor za policijske službenike, *Službeni glasnik RS*, br. 22/2015, 70/2015,
26. Pravilnik o uslovima za ostvarivanje prava na naknadu troškova za dolazak i odlazak sa rada u Ministarstvu unutrašnjih poslova, *Službeni glasnik RS*, br. 42/2014
27. Presuda Evropskog suda, br. 43519/07, 43524/07 i 45247/07
28. Presuda Vrhovnog suda Srbije, Rev. II 814/09 od 18. juna 2009. godine,
29. Čirić, J. (2015): Idealni zakoni i nesavesni pravnici, *NBP - Žurnal za kriminalistiku i pravo*, Kriminalističko-policijska akademija, Beograd, br. 2, str. 55-71.
30. Uredba o karijernom razvoju policijskih službenika, *Sl. glasnik*, br.11/2017,
31. Uredba o načelima za unutrašnje uređenje u Ministarstvu unutrašnjih poslova, *Službeni glasnik RS*, broj 8/06, 14/09 – US, 119/13, 11/2017, 17/2017,
32. Uredba o načelima za unutrašnje uređenje u Ministarstvu unutrašnjih poslova, *Službeni glasnik RS*, broj 60/2017,
33. Uredba o ocenjivanju policijskih službenika i drugih zaposlenih u MUP-a, *Službeni glasnik RS*, br. 17/2017,
34. Ustav Republike Srbije, *Službeni glasnik RS*, br. 98/2006
35. Rešenje Ustavnog suda IU br. 107/2001 od 4. marta 2004. godine, *Službeni glasnik RS*, br. 39/2004
36. Rešenje Vrhovnog kasacionog suda, Rev2 1732/2016 od 1.2.2017.godine
37. Rešenje Upravnog suda, U.7507/16 od 9.6.2016. godine
38. Rešenje Upravnog suda, U.10893/17 od 6.10.2017. godine
39. Škorić S. (2016): Pravo na rad u teoriji i praksi, *Kultura polisa*, Beograd, br. 31, godina XIII, str. 457-465

INCONSISTENCY OF CARRIED DEVELOPMENT OF POLICE OFFICERS IN THE REPUBLIC OF SERBIA

Summary: In this thesis are presented results of the research referred to career development of police officers in the Republic of Serbia. The goal of that research was to identify and scientifically describe, in methodologically accurate process, key problems of police officers in achieving their labour law rights, after adopting the 2016 Police Code. Using the content analysis method, comparative and formally-logical analysis, many examples from

the Ministry of internal affairs' practice were analysed, simultaneously with the analysis of the results of the current theoretical researches and relevant legal regulation. As key problems in achieving the right of legal certainty of police officers, were identified problems in procedures of: official rating (appraisement), acquiring (gaining) ranks, placement, and cessation of employment. As key causes of described problems, were confirmed: 1) untimely adoption of by-laws, 2) selective usage of laws 3) usage of outdated regulations. Such a determined condition of legal certainty of police officers in domain of labour law can not be rated as agreeable (corresponding) to the European Court of Human Rights' standpoint, according to which, legal provisions should be „adequately available, predictable and formulated with enough precision to enable an individual, if needed, corresponding advice – in order to regulate his behaviour. Legality can be determined as compliance of lower legal acts with higher legal acts. Nobody in legal theory considers the application of outdated legal acts. Legality of the administration's activities is the basic element of the content of the term „Rechtsstaat". Under the term „Rechtsstaat" in the broadest sense is considered the state in which in the sake of securing the freedom of legal equality and legal certainty, functioning and manifestation of state's authority has legal forms and in which certain legal limits to the state's authority are set. Displayed results of the research in this thesis show that judicial control of administration operates on principle that "justice is slow, but achievable". That's why, in majority of cases, employees do not even initiate the question of legality of the administrative act they received. Until the court's final decision, ten years or more can pass, and afterwards the administrative act becomes objectless.

Key words: human rights, employment relationships, police officers, legality, assessing, termination of employment

ПРЕДРАГ ПАВЛИЋЕВИЋ*

Академија за националну безбедност
Београд

УДК 330.43:338.435

Прегледни рад
Примљен: 21.01.2018
Одобрен: 25.02.2018
Страна: 233-251

КОНЦЕПТИ РИЗИКА И АНАЛИЗЕ РИЗИКА: МЕЋУЗАВИСНОСТ

Сажетак: Циљ рада је да истражи међузависности концепта ризика и анализе ризика као научног метода и истраживачког поступка. Наведени циљ рада подразумевао је 1.) оцртавање кључних истраживачких парадигми ризика и анализе ризика, 2.) разматрање садржаја и обима синтагме анализа ризика, укључујући разматрање функција и домета анализе ризика као научног метода, 3.) идентификовање кључних димензија, елемената процеса, карактеристика и модалитета анализе ризика – укључујући разматрање ризика као индикације негативних последица. У закључку је потврђена међузависност концепата ризика и анализе ризика, и посебно је стављен акценат на поједине констатације теоретичара које су основ за становиште, које подржава и аутор овог чланка, да стриктно прихватање одређене школе ризика или теоријског модела анализе ризика није продуктивно. Другим речима, избор концепта и модела анализе конкретног ризика – услед његове објективне природе – не може бити априоран, односно, избор адекватног концепта и модела (анализе) ризика зависи од предмета и циља анализе, контекста у којем се врши анализа, а потом је одређен интересима заинтересованих страна.

Кључне речи: процена ризика, управљање ризиком, перцепција ризика, објективни ризик, субјективни ризик

Анализа ризика као истраживачки и оперативни поступак се шаролико одређује – на разне начине дефинише њено место у процесу управљања ризиком¹, свакако је научна дисциплина и научни метод – чиме се бави овај рад. Анализом ризика можемо истраживати специфичне аспекте (уочљиво је из једноставног летимичног прегледа научних и стручних извора о ризику) готово свих феномена и процеса (од могућности утицаја *непознатог* или божје интервенције на човечанство, штетности хемијског састава играчака на здравље деце, вероватноће терористичког напада) – те захвата широко подручје.

* predrag_pavlicevic@yahoo.com

¹ Циљ овог рада је, поред осталог, да пружи елементе за дефинисање *односа* анализе ризика и управљања ризиком.

Интердисциплинарна перспектива у истраживању ризика је одређујућа, свакако је домен политичких и безбедносних наука.

Циљ рада је да истражи међузависности концепта ризика и анализе ризика као научног метода и истраживачког поступка. Стога је основни задатак, тиме и главни сегмент овог рада, назначавање кључних истраживачких парадигми ризика и анализе ризика – што даје основе за детектовање елемената њихове узајамне зависности. Циљ рада захтева да се истражи садржај и обим синтагме анализа ризика, обухватајући и разматрање њених функција и домета, као и идентификују кључних елемената процеса анализе, њених карактеристика и модалитета – укључујући разматрање ризика као индикације негативних последица (имају у виду значај овог аспекта у политичкој и сфери безбедности).

У раду је примењен оперативни метод анализа садржаја докумената.

Истраживачке парадигме ризика и анализе ризика

Бен-Ари и Ор-Чен (Ben-Ari, Or-Chen, 2009) разматрају теоријски оквир којим би увезали две супротстављене традиционалне парадигме, два екстремна и оштро супротстављена модела мишљења, или „логички некомпатибилна гледишта“ која се налазе на крајевима континуума који исказује модалитете концепције ризика: позитивистичко-пробабилистичка и перспектива контекстуалиста. Бен-Ари и Ор-Чен (2009: 866) констатују: „Први су потврђени уз позивање на поступке за успостављање формалних и емпиријских доказа, док други успостављају вероватност (*verisimilitude* – нап. прев.). Ове две парадигме се такође разликују у начину на који приступају каузалности: први покушавају да представе универзалне услове истине, док други указују на могућу и посебну везу између два узастопна догађаја, што је приказано различитом функцијом термина, а *затим* у логичкој пропозицији ‘ако је *x* онда *y*’... иако су две парадигме конципиране као различите или супротности, то не значи нужно да једна искључује другу“. Бен-Ари и Ор-Чен (2009: 868) су, наиме, установили да постоје: „Три теоријска оквира која представљају дихотомијске перцепције ризика препозната су у литератури: (1) позитивистичка *versus* релативистичка (Shrader-Frechette 1991); (2) позитивистичка *versus* конструктивистичка (Hornig 1993); и (3) пробабилистичка *versus* контекстуалистичка (Thompson and Dean 1996) перспективе ризика“. Од значаја је назнака која следи, а гласи да „у односу на позитивистички научни модел ризика, три оквира деле заједничке перцепције ризика; међутим, они се разликују у презентацији конкурентске перцепције, било да је то релативистички, контекстуалистички или конструктивистички став“².

² Бен-Ари и Ор-Чен (2009: 868) даље назначавaju: „Први оквир предложио је Shrader-Frechette (1991), који је супротставио позитивистичке (Starr 1969) и релативистичке (Douglas and Wildavsky 1982) перцепције ризика. С једне стране, позитивисти тврде да је ризик чисто научни концепт, заслужује примену научних квантитативних метода прикупљања и анализе података. С

Позитивистичка перспектива се „заснива на онтолошкој претпоставци да постоји објективна реалност која је независна од људске перцепције о њој, и на епистемолошкој претпоставци да се таква реалност може спознати коришћењем систематских научних метода истраживања“. Управо је **пробабилистичка концепције ризика** усвојила научни приступ прихватајући „претпоставке изједначавања ризика са вероватноћом“ („ризик представља повезаност између вероватноће и будућих догађаја“), која је: „добила повећано академско признање услед очигледног доприноса анализи рационалног понашања преузимања ризика у инвестиционе сврхе, игара, економских трошкова и користи од компромиса, и избора ризичних акција... овај приступ је исплативији и резултати су, барем у принципу, лакши за комуникацију доносиоца одлука и јавности“ (Бен-Ари и Ор-Чен, 2009: 869). Бен-Ари и Ор-Чен (2009: 869-870) сматрају:

„Адекватна пробабилистичка концепција ризика би била базирана на квантификацији вероватноћа и захтевала би формуле, процене, корелације и предвиђања која ће сугерисати корисне алате и процедуре за усмеравање појединачности у ‘ризичним’ ситуацијама. Као такав, ризик је дефинисан скупом критеријума који омогућавају међусобну замену појма ‘ризик’ математичким пројекцијима и статистичким проценама (Thompson and Dean 1996). Према овој перспективи, вероватноћа појаве догађаја може се квантификовати коришћењем случајних процеса и коришћењем различитих метода вероватноће и статистике. При томе се вероватноћа и њене негативне или нежељене последице сматрају најсуштинскијим и дефиниционим карактеристикама ризика“³.

друге стране, релативисти сматрају да је ризик чисто субјективна реакција на феномене у личном или друштвеном искуству. Стога, позитивисти тумаче ризик као објективно упућивање на околности физичког света, док релативисти означавају ризиком чисто ментални конструкт који изражава емоционалне, моралне или политичке реакције унутар субјективне људске арене. Следећи Shrader-Frechette (1991), Hornig (1993) је извела сличан дихотомијски оквир ризика користећи научно позитивистичко гледиште. Међутим, она је дефинисала конкуришућу концепцију као контекстуалистичку или конструктивистичку, тврдећи да друштвени контекст у коме се појављују питања или одлуке одређује најважније димензије ризика. Штавише, она је прихватила да експертске процене ризика могу бити прецизније у мерењу димензија ризика које се сматрају важним од стране научне заједнице, али истовремено могу игнорисати важност и релевантност других димензија у датом контексту. Тиме је нагласила процеп између стручног и лаичког разумевања ризика“.

³ Бен-Ари и Ор-Чен (2009: 870): „Пробабилистички став може бити сажет са следеће три пропозиције: *Ризик је чисто питање вероватноће догађаја или његових последица* (Thompson and Dean 1996). Типично је да се пробабилист односи према ризику на начин који омогућава директну супституцију речју ‘вероватноћа’ без суштинске промене у значењу... процена вероватноће је *sine qua non* ризика, изједначавајући ризик са вероватноћом настанка негативно опаженог догађаја и његовим последицама. Познавање вероватноће догађаја је стога основа за било какву информативну тврдњу о ризику (Starr and Whipple 1980). Ако се претпостави да је вероватноћа есенцијална или примарна димензија ризика, онда су друге димензије учињене небитним или случајним (Thompson and Dean 1996). Ипак, постоје неке карактеристике ризика које се могу чинити небитним или случајним, али се испоставило да су изузетно утицајне у формирању ставова који се тичу ризика. Међутим, иако се препознаје њихов утицај, случајне димензије не служе као критеријуми за утврђивање да ли је нешто ризик или није. Разумевање ризика зависи од разумевања вероватноћа. *Ризик подразумева доношење одлука у неизвесним условима* (Einhorn

Што се тиче **контекстуалистичког модела мишљења** Бен-Ари и Ор-Чен (2009: 871) констатују да се он „заснива на онтолошкој претпоставци да не постоји објективна стварност независна од људске свести. Не постоји начин да се спољна стварност одвоји од субјективне перцепције или њеног тумачења... потиче из признања да је ризик културни феномен, а не физички, и да представља опасност која друштва дефинишу као такве. Ризик не може бити третиран као чиста научна чињеница независно од људских искустава, перцепције, моралних ставова, и одређеног понашања. Схватајући да се ризик не може у потпуности схватити само у смислу вероватноће, рационалног и ирационалног понашања, и услова извесности и неизвесности, контекстуалисти су се заинтересовали за начине на које појединци и групе стварају тврдње о ризику“. Контекстуалистичку перспективу разумевања ризика сублимирају следећи ставови:

„Ниједан атрибут није неопходан услов за постојање ризика... и за дефинисање ризика се не може користити универзални скуп карактеристика. Неки истраживачи тврде да перцепција ризика зависи од контекста и да се ризик одликује алтернативним комбинацијама атрибута, укључујући интенционалност, добровољност, вероватноћу и правичност... Ризик је друштвено изграђен. Словик је истакао да ‘док је опасност стварна, ризик је друштвено изграђен’ (1999, 690). То значи да опасност и ризик нису идентични и да ризик није део објективне реалности, већ друштвена конструкција. Разматрање ‘ризика’ као друштвене конструкције подразумева да су субјективна значења повезана икојим конкретним догађајем оно што претвара догађај у ризик. Овај процес обухвата настанак догађаја у контексту друштвених интеракција, заједно са значењима и тумачењима која приписују не само сами интерактивни партнери, него и шири друштвени контекст као оличен његовим вредностима, симболима, историјом и идеологијом (Weinstein 1989). Ризик не може бити потпуно схваћен независно од његовог друштвеног и културног контекста. Многи научници одбацују концепцију да ризик представља шансу повреде, оштећења или губитка и уместо тога доказују да ризик не постоји ‘тамо негде’ независан од човекових мисли и култура“ (Бен-Ари и Ор-Чен 2009: 871-872).

and Hogarth 1981). Пробабалистички резултати су генерисани на основу континуиране свести да је ‘извесност’ заправо прилично ретка ситуација. Постоји договорена пробабалистичка процена за ‘статистичку извесност’ (0,95, тј. 19 од 20 случајева да је резултат извесан), а све мање вероватно би се сматрало неизвесним и безначајним. Људи се стално суочавају са могућностима избора, од којих је већина опција неизвесна. Пошто су животна искуства неизбежно обликована неизвесношћу и пошто доносиоци одлука не поседују све информације које се односе на све могуће исходе, онда скоро свака одлука донета у условима неизвесности подразумева преузимање ризика. *Ризик је стваран, објективан и независан од субјективне перцепције* (Thompson and Dean 1996). Ризик је засидран у стварном свету и као такав подлеже само научним поступцима испитивања (Shrader-Frechette 1991). Једна од главних теоријских импликација пробабалистичког концепта односи се на ‘објективну’ природу ризика и чињеницу да је она уграђена у стварни свет, предмет објективних стандардизованих мера и ван утицаја субјективних тумачења. Ризик је чињеница и разумевање ризика је научни продукт – слободан од вредности, моралних ставова, политичких, друштвених или културних конструкција... у најширем смислу одређен научном квантитативном анализом потенцијалне штете по сегменту популације... , она се придржава ‘научних’ метода испитивања и мерења, редуковањем процене ризика на чисто питање утврђивања чињеница и доделе вероватноће“.

Бен-Ари и Ор-Чен (2009: 872) напомињу „да је свака од конкурентских перспектива превише редуктивна“, подржавајући становиште оценама да: „разумевање ризика само у смислу вероватноће и одлучивања у неизвесним условима не би укључило субјективно значење и тумачење појединаца... сваки покушај развијања јединствених мера вероватноће за процену понашања у ризику неизбежно би игнорисао различита значења која се приписују ризичном понашању појединаца различитих културних група. Истовремено, занемаривање улоге позитивистичко-пробабилистичке перспективе у предвиђању људског понашања у неизвесним условима занемарује значајан допринос овог концепта да би се схватили одређени аспекти процене ризика и понашања у преузимању ризика“.

Цанг (Zhang, 2011) показује да у основи постоје две школе анализе ризика (када се појединачна теоријска становишта посматрају као позиције смештене између две крајње тачке континуума – екстремних становишта) које „имају различите дефиниције ризика, епистемолошке димензије и аналитичке методе, и тенденцију да препоручују различите политике за управљање ризицима“⁴.

Цанг (2011: 5-6) појашњава да **једна школа разуме ризик као објективну чињеницу**, и тврди: да ризици објективно постоје (слободни су од људског ума и вредности); вероватноћа је основни појам у епистемологији (неке присталице сматрају да је вероватноћа једина и најважнија епистемолошка димензија ризика, друге су небитне и случајне) – што води искључиво квантитативној анализи (строго) слободној од вредности. Анализе ризика су објективне, техничке и неутралне активности, док су политике управљања ризиком засноване на знању проистеклом из објективне анализе ризика изведене ради рационалног доношења одлука. Последице ризика се обично тичу негативних утицаја у физичком смислу (смртност, здравље) – губитака „готово по све друштвене групе и у свим системима вредности“. Претпоставка објективности ризика води анализу ризика ка приступу природних наука и техничке анализе, у стандардизацију процеса анализе, који треба да започне са феноменима ризика, уз коришћење научних метода (уз сакупљање и квантификовање података) са циљем идентификовања, објашњења, прогнозирања и контроле ризика⁵.

⁴ Наиме, Цанг је анализирао научне чланке објављене у периоду од 10 година у *International Journal of Project Management (IJPM)* и *Project Management Journal*. Питања која истражује Цанг (2011: 8) захватају кључне димензије концепта ризика и анализе ризика:

- Онтологија: Да ли су ризици у суштини објективни или субјективни?
- Епистемологија: како се ризици схватају? Постоје ли епистемолошке димензије осим вероватноће?
- Аналитички процес: Да ли су активности анализе ризика чисто техничке или ослобођене од вредности?
- Евалуација: како су пројектни ризици упоређени? Да ли постоје неки други критеријуми осим очекиване вредности или њених варијанти?
- Рационалност: Да ли је управљање ризицима једна рационалност? Има ли више рационалности у управљању ризиком?
- Комуникација: да ли је комуникација са ризиком једносмерна или двосмерна активност?“

⁵ Цанг, Ibidem: „Иако постоји пуно емпиријских доказа који показују да људи не разумеју и не анализирају ризике на чисто пробабилистичан начин (Slovic, 2000), чврсте присталице обично

Такође: „Објективност феномена ризика, неутралност аналитичких алата и објективност аналитичких активности логично доводи до импликације да исходи анализе ризика представљају објективне истине, и одлуке о ризику на основу њих су рационалне (Bradbury, 1989). Обично се сматра да је процес рационалног одлучивања може проћи троделни тест чврстог научног испитивања: конзистентност у унутрашњој логици, емпиријску подршку и предвидљивост исхода под сличним условима (Rosa, 1998)“. Комуникација са ризицима је једносмерна активност чији је циљ ширење информација и едукација о стварним ризицима – уз заговарање пробабилистичког размишљања и промовисања најбоље праксе – као и „убедити друге... да су њихове анализе субјективне и ирационалне (Plough & Krinsky, 1987)“.

Цанг (2011: 6-7) упућује да **школа ризика која тумачи ризик као субјективну конструкцију** полази од констатације да ризици нису објективни већ конструисани феномени (ментални конструкта људи, тј. „емоционална, морална, или политичка реакција на њихово искуство, околности“), као и да имају вишеструке епистемолошке димензије које доминирају осталима у зависности од посматрача – односно контекста који бирају и перспективе коју усвајају – стога анализе ризика нису објективне и вредносно неутралне већ богате вредностима, док управљање ризицима подразумева вишеструке рационалности. Субјективност ризика одређена је тврдњама 1) да различити људи различито идентификацију и разумеју ризике, и стога конципирају различите политике, 2) „ризичи нису спољни и објективни исходи осим оних посредованих са друштвеном конструкцијом, узајамним дејством, и процесом“⁶. Стога: „Субјективност ризика подразумева да се полазна тачка анализе ризика треба променити од феномена ка људима који посматрају феномене (Bradbury, 1989). Сврхе анализе ризика нису ограничене на пружање подршке за дељење физичких губитака или успостављање раног упозорења, него су проширене да би се разумела субјективна перцепција, социјална правда и културни идентит ризика, стога промовисање стабилности друштвених, технолошких и економских система (Renn, 1992)“. Што се тиче категорије вероватноће „припадници

теже да деградирању или игноришу друге димензије. На пример, Starr и Whipple (1980) наглашавају да је анализа ризика у суштини врста квантитативне анализе, и његова сврха је да појасни вероватноћу дистрибуције ризика. Иако Starr и Whipple (1980) признају да јавно разумевање ризика из непробабилистичких димензија (као што је нехотичност) може утицати на изграђивање политике ризика, наглашавају да је оно у суштини интуитивна и субјективна перцепција... Доминантни статус пробабилистичке епистемологије имплицира да су анализе ризика објективне активности (Bradbury, 1989). Зато што је вероватноћа неутралан и математички алат, методе и активности које се заснивају на њој могу се размотрити технички и слободне од вредности (Shrader-Frechette, 1991)... Ова школа обично примењује производ вероватноће и исхода или њихове варијанте као основу за процену ризика (Thompson & Dean, 1996). Ово нуди општи и објективан мерни критеријум и омогућава да се пореде различите врсте ризика“.

⁶ Цанг, Ibidem: „Интеракција и узајамно дејство догађаја, околности и реакција људи доприноси дешавању ризика. Стога, саме ризике треба сматрати исходом друштвених процеса посредованих искуствима и вредностима људи или организација... Субјективност ризика заправо шири опсег феномена ризика, где последице ризика нису ограничене на физичке губитке већ укључују секундарне или изведене утицаје, као што је веровање и кривица (Douglas, 1992), репутација (Power, 2004), срамота (Wolff, 2006), правда, правичност (Slovic, 2000), и тако даље“.

ове школе сматрају да епистемологија ризика није ограничена на вероватноћу. Заправо, концепти ризика усвојени од стране доносилаца одлука или посматрача могу бити у неким контекстима доношења одлука прилично различити од оног у пробабилистичком смислу. Понекад нема много повезаности између разјашњења вероватноће и разумевања ризика“. Уз подсећање на закључке Словика (Slovic, 2000) да људи увек не разумеју и процењују ризик на пробабилистички начин, већ преко других појмова (добровољност, озбиљност, терор, контрола, правда и правичност) ова школа истиче да разумевање ризика преко непробабилистичких димензија не значи „интуитивно, ненаучно и ирационално“ његово разумевање, већ да димензије треба комбиновати како би се формирала епистемолошка основа ризика. Ризик је дакле мултидимензионалан концепт, при чему димензије које треба усвојити зависе од посматрача феномена ризика и контекста у којем је посматрач, те анализа ризика не може занемарити утицај фактора искуства, организације, друштва и културе – у супротном се не добија истинита слика људског реаговања на ризике. Стога: „Коегзистенција више епистемолошких димензије средстава ризика значи да вероватноћа више није једино средство анализирања ризика... У личној перспективи, исход вероватноће анализе ризика није једнозначан закључак; људи имају тенденцију да доносе одлуке и развијају стратегије много чешће засноване на сопственим вредностима, циљевима, перцепцији и агенди... Серија истраживања коју је урадио Slovic (2000) и његове колеге дају богатији приказ да постоје вишеструке основе за процену ризика и одлуке у стварном свету. Сви налази указују да одлуке о ризику нису једно-рационалне и да у систему заправо коегзистирају вишеструке рационалности (Macgill & Siu, 2004)“. Док је, у овом теоријском моделу, комуникација ризиком двосмерна – подразумева координацију и преговарање заинтересованих страна ради преплитања ставова, перспектива и логика других – у циљу побољшања властитих модела и метода.

Издвајамо неколико врло интересантних налаза из истраживања које је реализовао Цанг:

- За приступ који је означио као Систем управљања пројектима Цанг (2011: 9) пише:

„Са дизајном и коришћењем квантитативних метода, истраживачи заправо указују на потребу да се разјасне информације о ризику и да се мање узме у обзир утицај вредности и културе посматрача ризика на анализу ризика. На овај начин, анализа ризика сматра се техничком и објективном активношћу. У овој групи постоје студије које се концентришу на методе које се баве проблемима *fuzzy* информација и недовољним знањем у анализи пројектних ризика (Baloi & Price, 2003; Kuchta, 2001; Regev, Shtub, & Ben-Haim, 2006). Када постоје мало постојећих података, субјективне процене стручњака се често користе за разјашњавање вероватноћа ризика. Међутим, карактеристике пројекта (као што су привременост и новитет) и организациони услови (као што је недостатак релевантних база података) обично чине субјективну процену вероватноће ризика двосмисленом. Истраживачи сматрају да је тешко разјаснити овај део неизвесности са методама вероватноће. Тако, користе се алтернативне методе за решавање овог проблема, као што су *fuzzy* скупови“;

- „Субјективна перцепција огледа се у процени и евалуацији пројектног ризика. На пример, различити људи могу имати различиту процену ризик; различите организације могу имати другачији приоритет ризика (Adams, 2008; Ward, 1999b; Ward & Chapman, 2003). Субјективне перцепције нису насумично произведене. Оне имају систематичне узроке који су предмет психолошких и организационих фактора, као што су хеуристика и пристрасност (Flyvbjerg, 2006; McCray, Purvis, & McCray, 2002), лично искуство (Huff & Prybutok, 2008; Piney, 2003), приоритет ризика и толеранција ризика (Huff & Prybutok, 2008; Piney, 2003), менаџерска одговорност (Ward, 1999a) и организациона култура“ (Цанг, 2011: 10);
- За приступ који је означио као Ирационално понашање у управљању ризицима (Цанг, 2011: 11) констатује:
 - „Kutsch and Hall (2005) сматрају да пројектни менаџери понекад не управљају ризицима “рационално” иако су их идентификовали. Радије, намерно или ненамерно (вођени културом) поричу, избегавају, одлажу и игноришу ризике. Узроци су да неки услови повезани са околностима и доношењем одлука чине да пројектни менаџери имају различите перцепције ефективности одговора на управљање ризицима и њиховим утицајима на исходе пројекта“;
 - „Тејлор (2006) примећује да традиционални рецепти анализе ризика и управљања нису у потпуности рефлектовани у актуелним праксама. Пројектни менаџери обично не анализирају и не управљају ризицима у складу са формалном препоруком. Радије, они настоје да имају сопствене процене проблеме са ризицима и користе четири широке категорије управљања ризиком и стратегије решавања проблема да управљају ризицима и неизвесности: контролу, преговарање, истраживање и мониторинг“;
 - „Истражујући праксу управљања ризиком у фирмама које се баве ИТ продајом у Хонг Конгу, Тејлор (2005) закључује да руководиоци пројекта обично више посвете пажњу на величину ризика и мало или никакву пажњу на вероватноћу ризика. Дакле, прецењују се ризици са високим утицајем и ниском вероватноћом, а ризици са малим утицајем и великом вероватноћом обично су потцењени. Таилор (2005) такође примећује да менаџери обично брину о ризицима за које су одговорни али показују равнодушност за друге ризике“.

Хермансон (Hermansson, 2012: 16) полази од значаја дихотомије у разумевању човекове стварности (“чињенице” и “вредности”; “знање” и “веровање”; “објективно” и “субјективно”; “рационално” и “ирационално”; “разлог” и “емоција”), примећујући да се и у савременој литератури о ризику јавља дихотомија “реализам” (обично повезано са проценом ризика) – “конструктивизам” (обично повезано са менаџментом ризика). Хермансон (2012: 16-17) истиче:

„Ризик је дефинисан као очекивана вредност могућег негативног догађаја, односно, производ његове вероватноће и негативног исхода. Очекива вредност представља “објективни ризик” и карактерише се “исказивањем (само) објективних чињеница о *физичком* свету”. “Објективни ризик” или *стварни* ризик, често се упоређује са перцепцијом ризика (у) јавности. У овим поређењима лаичке перцепције ризика су у више наврата описане као чисто субјективне јер су засноване на емоционалним и ирационалним претпоставкама о ризицима, а не на научним чињеницама. Штавише, ирационалност јавности

тражи да поремети управљање ризиком – док води одлукама о ризику заснованим на страху. Уместо тога, о прихватљивости ризика треба одлучити у складу са *riskbenefit* моделом, то јест, узимајући у обзир очекивану вредност ризика у односу на очекивану корист од њега“.

Хермансон (2012: 17-19) подсећа на становишта која подвлаче потребу избегавања произвољног доношења одлука у управљању ризиком – нужност научног, рационалног приступа. Уз то је потребно имати у виду да „технолошки дискурс о ризицима често даје утисак да се конзистентност у управљању ризиком најбоље постиже кориштењем модела заснованих на квантитативним прорачунима“, али да је такав, мада лакши приступ, често ограничава и своди аспекте ризика на вероватноћу и штету (или трошкове и користи) па је и тиме као основа за доношење одлука неосетљив на друге факторе и може лоше дистрибуирати ризике. Стога је „важно знати ко је изложен ризику, ко има користи од њега и ко доноси одлуке“ – зато треба анализирати етички аспект ризика, те постоје границе научне анализе ризика (јер су „... по дефиницији нешто негативно што се може десити у будућности; ово значи да су ризици прожети са стварима које још не знамо, као што не можемо имати пуно сазнање о сложеним будућим догађајима“). Са горе-поменутих у вези, често се упућује на **три аспекта ризика као доказе њихове инхерентне субјективности**:

- Први аспект је **обликовање ризика**, јер „се ризик може описати на неколико различитих начина у зависности од тога ко сачињава опис, и главну бригу те особе или организације... Ако је предлог описан на два различита начина, као ризик од умирања или шанса за живот, многи ће последњи доживети као бољи - иако је резултат исти“. Наиме, теорија истиче да описи ризика увек подразумевају извесну перспективу, да им недостаје онтолошка објективност („али то не значи да им недостаје и епистемолошка објективност“: „Од пресудног је значаја утврдити критеријуме за пресуђивање између конкурентних описа одређених ризика... Критиковање различитих описе ризика изгледа тешко без критеријума за њихово процењивање“); да не постоје независно од наших перцепција, да су везани контекстом, да одражавају становишта особе која их чини, те да „често нема правих оквира или погрешних оквира – само различитих оквира“ (Kunreuther and Slovic). Међутим, истиче Хермансон, описи алтернативног ризика се разликују по квалитету⁷;
- Други аспект је **улога емоција у индивидуалној перцепцији различитих ризика**: „Како људи осећају различите ризике је од пресудног значаја за то како их сагледавају, а самим тим и за њихове ставове према њима. Тврди се да су, пошто су ризици прожети емоцијама, они инхерентно субјективни. У историји филозофије, емоције су у више наврата третиране као мешање у домен разума, рационалности и објективности... Когнитивни садржај емоција такође је заговорен у литератури о

⁷ Хермансон (2012: 18): „Штавише, истраживање ризика је понекад пристрасно на такав начин да третира искуства једне групе као норму за све људе. Један од таквих примера је запажање да су истраживања која се тичу срчаних инфаркта углавном вршена на мушкарцима. Као последица тога, нисмо били способни да препознамо симптоме који су типични за жене са срчаном инфарктом... Опште, опис ризика који искључује одређену групу погођених људи је инфериоран оном који покушава да укључи све групе којих се тиче. Иначе, одређене групе људи могу добити мање заштите од различитих ризика од оних који припадају већини“.

ризик, где се тврдило да су емоције неопходне за рационално доношење одлука у вези са ризицима. У комплексном друштву у којем се широка јавност суочава са неколико сложених питања која се тичу исхода будућег ризика, информација и аргумент нису довољни за јавно доношење одлука, уместо тога их у великој мери одређују емоције... емоцијама не недостаје рационална основа: [Е]моције су отворене за процену разлога... јер су емоције делимично конституисане убеђењима...“;

- Трећи аспект субјективности ризика тиче се (оцене о неопходности) **вредносних процена у анализи и управљању ризицима**. Наиме, процена ризика није „строго научни подухват“ јер није могуће имати „пуно знање о ризицима“ (по дефиницији могуће негативно дешавање), те се рађа несигурност која се превладава претпоставкама засниваним на вредностима. Уз напомену да „вредности не морају нужно бити субјективне... могу бити мање или више објективне или објективне на одређени начин... изражавати вредност с обзиром на одређени циљ, на пример, када се тврди да је возња метроом боља од возње аутобусом ако желите да негде стигнете на време. Такве вредности су објективне на такав начин да ’ко се слаже са циљем које треба постићи, такође се треба сложити о вредностима које се користе при избору између могућих опција“⁸. Такође уз констатације: „На један начин је исправно тврдити да су ризици друштвено конструисани... јер их дефинишемо и управљамо њима. Али то не значи да се морамо сложити да су описи ризика инхерентно субјективни и релативни. На пример, није друштвена конструкција да вас арсеник може убити“.

Хермансон (2012: 19-21) разматра **објективност као ситуационо знање** и подсећа да теретичари (Kunreuther and Slovic) „наглашавају контекстуалистичку концепцију ризика, тврдећи да научна мерења нису довољна за дефинисање ризика и опција ризика пошто оне такође укључују политичке, друштвене и културне процене“. Подржавајући ово становиште Хермансон ипак примећује да се тако не узима у обзир да ли је (контекстуалисти) приступ компатибилан са појмом објективног ризика – јер не постоји „битна особина која карактерише све ризике... различити ризици имају неке заједничке карактеристике, али не и други“ (или како се директно упућују: „не постоји универзални скуп карактеристика за описивање ризика“ (Kunreuther and Slovic)) – што имплицира и узрокује епистемолошке и практичне проблеме⁸. Хермансон истиче да се у већини теоријских извора сматра да је објективна анализа непристрасна, пошто је „објективност приказана као некомпатибилна са етичким, друштвеним и политичким становиштима која прожимају предмет ризика“. Међутим, примећује и да би се „**већина аналитичара ризика вероватно сложила да процена ризика није објективан, научни процес**“. Хермансон (2012: 21-22) подсећа да је према традиционалном гледишту задатак анализе ризика научно откривање чињеница, док управљање ризицима углавном спроводе политичари често под притиском ирационалних тежња јавности – а да се „такав чињеница / вредност расцеп не може, и не би требало, одржати“ јер су

⁸ Наиме: „Без стандарда или критеријума, изван ових игара ризика, помоћу којих се могу процењивати игре, овај став долази опасно близу релативизма. Проблем са релативизмом јесте то што може имати за последицу третирање свих игара ризика или описа ризика као једнако ваљаних. Међутим, сви описи ризика нису равноправни и важно је разликовати лошије описе од бољих“.

емоције и вредности конститутивни елемент анализе и управљања ризиком. Ово је разлог да треба бити отворен за критичну дискусију у којој заинтересоване стране добијају прилику да изложе различита становишта, и своје приоритете у проблемима ризика. Хермансон сматра да је укључивањем јавности у одлучивање могуће променити негативан тренд опадања поверења јавности према стручњацима о ризику. Хермансон даље оцењује да овакав концепт објективности „који је више повезан са контекстом, јер наглашава укључивање различитих становишта, чини кључним да доносиоци одлука размотре одређену особу која ће бити изложена одређеном ризику. Ово спречава одвојен приступ где се процењује само вероватноћа и могућа оштећења“, такође се „повећава питање одговорности за доносиоце одлука“ – пошто одлуке о ризику увек утичу на изложене субјекте који имају право да учествују у одлуци. Уз наведено, аргументи су и да: „Људи различитих друштвених искустава бирају и разумеју различите аспекте ризичног сценарија као важне. Када су искуства људи на одређеним друштвеним положајима искључена из сценарија ризика, можемо завршити у сувише уском оквиравању ризика“. Хермансон (2012: 22-23) са изложеним основама формулише више кључних питања везаних за процес анализе, комуникације, управљања ризиком:

„Стога, када се погођене групе могу укључити у процес доношења одлука, оне би требале имати прилику да то учине... уже оквирање ризика може имати предност да се лакше примењује од ширег и сложенијег, али ова предност се често добија по цени неисправног и неправилног описа ризика. Стога, требају бити идентификоване вредности и претпоставке у позадини, уместо да се игноришу. Претпоставке у позадини морају бити учињене јавним, и мора постојати могућност за критичко испитивање. Питања која се требају дискутовати на таквом форуму су, на пример: „Како бирати и мерити ризике? Који ће ефекти бити тестирани, и према којим методама? Да ли постоје било какве погођене групе које су занемарене или су више подложне одређеном ризику? Које вредности треба усвојити и зашто? Које емотивне реакције су укључене? Друштвени, културни, економски и политички улози у исходу ће утицати на одговоре на ова питања... Различита мерења, описи и перцепције ризика могу и требају бити рангиране; стога нису све једнако валидне. Потребна је отворена дискусија о томе како и зашто се ризик описује или управља на један или други начин“.

Садржај и обим синтагме: функција и домети анализе ризика

Кључне одреднице, односно садржај и обим синтагме анализа ризика, што не изненађује, различито се одређују (не само) у изворима од којих је корисно започети наше разматрање мада не носе ознаку стриктно научних, рецимо:

- „Дефиниција - *Шта значи анализа ризика?*

Анализа ризика је преглед ризика повезаних са одређеним догађајима или акцијом. Примењује се на пројектима, информационој технологији, проблематици безбедности и било којој акцији где се ризици могу анализирати на квантитативној и квалитативној основи. Анализа ризика је компонента управљања ризиком. Ризици су део сваког ИТ пројекта и пословног подухвата. Као таква, анализа ризика треба

да се одвија перманентно и бити ажурирана како би се прилагодило новим потенцијалним претњама. Стратешка анализа ризика минимизира будућу вероватноћу ризика и штету⁹;

- „Шта је 'Анализа ризика'

Анализа ризика је процес процењивања вероватноће неповољног догађаја која се јавља унутар корпоративног, државног или еколошког сектора. Анализа ризика је проучавање основне неизвесности одређеног правца акције и односи се на неизвесност предвиђања протока токова готовине, варијансу портфеља / повраћаје акција, вероватноћу пројектих успеха или неуспеха и могућа будућа економска стања. Аналитичари ризика често раде заједно са стручњацима за прогнозирање како би смањили будуће негативне непредвиђене ефекте¹⁰;

- „Анализа ризика је процес дефинисања и анализирања опасности по појединце, пословне и владине агенција које представљају потенцијални природно и од људи узроковани негативни догађаји. У ИТ-у, извештај о анализи ризика се може користити да се ускладе циљеви везани за технологију са пословним циљевима компаније. Извештај о анализи ризика може бити или квантитативан или квалитативан¹¹;

- „Анализа ризика може бити дефинисана на много различитих начина, а много тога у дефиницији зависи од тога како се анализа ризика односи на друге концепте. Анализа ризика може бити 'широко дефинисана тако да обухвата процену ризика, карактеризацију ризика, комуникацију ризиком, управљање ризиком и политику која се односи на ризик, у контексту ризика од интереса за појединце, организације јавног и приватног сектора, и на друштва на локалном, регионалном, националном или глобалном нивоу'. Користан конструкт је поделити анализу ризика на две компоненте: (1) процену ризика (идентификовање, евалуацију, и мерење вероватноће и озбиљности ризика) и (2) управљање ризиком (одлучивање о томе шта радити у вези са ризицима). Неке књиге узимају мало другачији приступ и дефинишу управљање ризиком као свеобухватни концепт, при чему је анализа ризика компонента која покушава да идентификује и мери ризике и ублажавање ризика је утврђивање шта урадити у вези са ризицима“¹².

Павлићевић (2017: 120-121) подсећа на следећа теоријска полазишта о домену и циљу анализе:

„Подручје анализе ризика обухвата, анализирају Гринберг и сарадници (Greenberg *et al.*, 2012: 771), одговоре на питања '1. Шта може поћи по лошем? 2. Које су шансе да нешто са озбиљним последицама пође по лошем? 3. Које су последице ако нешто пође по лошем? 4. Како се последице могу спречити или смањити? 5. Како се опоравак може побољшати, уколико се сценарио оствари? 6. Како се кључни локални званичници, стручно особље и јавност може информисати како би се смањила забринутост и повећало поверење?'. Док Хансон и Авен (Hansson and Aven, 2014: 1180) истичу да:

‘... иако анализа ризика не може да произведе прецизне процене вероватноће неочекиваних и / или изузетно ретких догађаја, корисна научна заснована одлука може преузети друге облике као што су:

⁹ <https://www.techopedia.com/definition/16522/risk-analysis>, 17.12.2017.

¹⁰ <https://www.investopedia.com/terms/r/risk-analysis.asp>, 17.12.2017.

¹¹ <http://searchmidmarketsecurity.techtarget.com/definition/risk-analysis>, 17.12.2017.

¹² https://en.wikipedia.org/wiki/Risk_analysis, 17.12.2017.

- *Карактеризација снажних природних, технолошких и друштвених система и њихових интеракција.*
- *Приказивање неизвесности, и снаге различитих врста знања која су релевантна за управљање ризиком, и начина на који се неке од ових неизвесности могу смањити и знање постати темељније.*
- *Истраживања усмерена ка откривању специфичних слабости или празнина у знању на којем се заснива управљање ризицима.*
- *Теоријске анализе одлука алтернативних сценарија, укључујући сценарије са догађајима који се сматрају невероватним.*
- *Студије успеха и неуспеха у претходним одговорима на неочекиване и непредвиђене догађаје.*
- *Развијање, анализирање и мерење 'генеричких способности' које се сматрају потребним у одговору на широк спектар неочекиваних и непредвидивих догађаја'“¹³.*

Авен (Aven, 2009: 57-58) изводи следеће поставке, циљеве, односно могућности анализе ризика:

„• Утврдити слику о ризику • Упоредити различите алтернативе и решења у погледу ризика • Идентификовати факторе, услове, активности, системе, компоненте, итд. које су важне (критичне) узимајући у обзир ризик • Показати ефекте различитих мера према ризику. Ово даје основу за: • Избор између различитих алтернативних решења и активности у фази планирања система • Избор између алтернативних дизајна решења или мера. • Извођење закључака о томе да ли специфична решења и мере испуњавају утврђене захтеве • Постављање захтева за различита решења и мере, на пример у вези са учинком спремности система • Документовање прихватљиве сигурности и нивоа ризика“.

Авен (2009: 58) такође упућује на више проблема везаних за одређење ризика и повезана питања валидности и домета анализе ризика (он пише: „мита“)¹⁴, од којих издвајамо:

¹³ Цитирани су научни чланци: Greenberg *et al.*, Ten Most Important Accomplishments in Risk Analysis, 1980–2010, *Risk Analysis*, Vol. 32, No. 5, pp. 771-781, 2012; Hansson Ove Sven and Terje Aven, Is Risk Analysis Scientific?, *Risk Analysis*, Vol. 34, No. 7, pp. 1173-1183, 2014.

¹⁴ Можемо цитирати и Авен (2009: 65): „2.11 **Ризик и вероватноћа се не могу одредити у случају великих неизвесности** ... То је међутим мит. Анализе ризика увек могу бити изведене. Ризик може увек бити изражен, без обзира на приступ улазним подацима. Преко анализе ризика изражени су знање и недостатак знања које се односи на различите количине. Наравно, у случају велике неизвесности, тешко је успоставити добра предвиђања, али сврха анализе је описати неизвесности“. Или, Авен (2009: 62):

„**2.5 Ризик је једнак очекиваној некорисности** (*disutility* – прим. прев.)

Ако је X исходи (последнице) и $u(X)$ функција корисности, ризик дефинисан очекиваном некорисношћу је дат са $-Eu(X)$ (Campbell 2005). Због тога су приоритети доносиоца одлука део концепта ризика. Резултат је мешавина научних процена неизвесности у вези са X и приоритета доносиоца одлука који се тичу различитих вредности X . Сматрамо да је ово несретна мешавина. Биће јак степен арбитрарности у избору функција корисности, и неки доносиоци одлука би нерадо да прецизирају функцију корисности пошто смањује њихову флексибилност у мерењу различитих интереса у одређеним случајевима. Ризик би требао бити способан да опише и у случају да доносилац одлуке није у стању или вољан да дефинише њену/његову функцију корисности“.

Иначе, функција корисности или *utility function* је – према

<https://translate.google.rs/?hl=sr/en/sr/a/%20mathematical%20function%20that%20ranks%20alternatives%20according%20to%20their%20utility%20to%20an%20individual>, 13.01.2018. — „математички

„2.12 Постоје велике инхерентне неизвесности у анализи ризика

Анализа ризика систематизује расположиво знање и неизвесности у вези са појавом, системима и активностима које се проучавају. Шта може поћи наопак, зашто и шта су последице? Ово знање и ова неизвесност се описују и разматрају, а тиме прибављамо базу преко које можемо евалуирати оно што је важно и упоредити различита решења и мере. Ако постоји велика и релевантна база података, вероватноће изведене из ње могу бити прецизне у смислу да могу бити у стању да пруже тачне прогнозе будућих догађаја... често се фокусирамо на ретке догађаје, на пример, појаву фаталне несреће, несреће која изазива погоршање главне сигурносне функције итд. Имамо само једну јединицу или активност, и у стању смо да дамо добро предвиђање у вези будућности: фаталне несреће неће се десити следеће године. На срећу, таква предвиђања ће нормално обезбедити тачне резултате. Анализа ризика, међутим, такође треба да изрази вероватноћу везано за то да ли ће се догађај збити. Ово покреће питање прецизности у додељивању вероватноће... можемо закључити да класични приступ анализи ризика не делује у ситуацијама великих неизвесности. Неизвесности у проценама ризика су превелике. Алтернативно, можемо сматрати анализу ризика средством за процену неизвесности у вези са ризиком и проценама ризика. Пошто је онда циљ процене да изрази неизвесност о правом ризику, поузданост није везана за тачност резултата, већ „прецизност“ трансформације неизвесности према вероватноћама. Анализа ризика тада није везана за ограничавање и смањење неизвесности, него да се опише неизвесности“ (Авен, 2009: 65-66).

Кључне димензије анализе ризика и ризик као индикација негативних последица

Мадан и Шоудхари (Madaan, Choudhary, 2015: 315) пишу: „Ризик је дефинисан од удружења пројектних менаџера као “неизвесни догађај или скуп околности које ће, ако се десе, имати утицај на постизање једног или више циљева” (Tuncel and Alpan 2010). Другим речима, ризик се може разумети као узрок озбиљних проблема или неизвесни догађаји, који могу отежавати учинак и жељени резултат организације (Taylor 2007). Ризик може бити последица присуства лоших пракси и неизвесности унутар организације, међу мрежним

функција која рангира алтернативе према њиховом корисности за појединца“. Такође Авен (2009: 67):

„2.13 Критеријуми прихватања ризика доприносе добијању високог стандарда сигурности
За управљање *safety* и *security*, уобичајено је користити хијерархију циљева, критеријума и захтева, као што су

- општи идеални циљеви, на пример “наш циљ је да нема несрећа” • критеријуме прихватања ризика (дефинисане као горње границе прихватљивог ризика) или границе толеранције, контролисање ризика од удеса, на пример “индивидуална вероватноћа да ће бити убијен у несрећи не прелази 0,1%” • захтеви који се односе на перформансе сигурносних система и баријера, као што је поузданост захтева за сигурносних систем • захтеви који се односе на специфичан дизајн и оперисање компоненте или подсистема, на пример система за детекцију гаса. Према стандардним процедурама за коришћење таквих циљева, критеријума и захтева, они су одређени пре него што су генерисане и накнадно анализиране алтернативе. Поента је тражити шта набавити пре него што потражите могуће начине имплементације“.

партнерима или може бити на вишем нивоу индустрије или окружења што утиче на исход ланца снабдевања (Ghadge et al., 2013). Према Танг и Муса (2011), може се сматрати да ризици прецизно имају следеће карактеристике, тј. неочекиван догађај и нежељене негативне последице¹⁵. Интересантно је упутити и на истраживање Шер и сарадника (Scheer et al., 2014), из којег издвајамо један од налаза: „За јавне власти ширење опасности и вероватноће штете једногласно се сматра важним критеријумом процене. Перзистентност као трајање штете је најважнији аспект у процени ризика за ову групу. Интересантно је да, с обзиром на властиту перцепцију, регулисање ризика засновано на граничним вредностима уопште нема никакав значај за јавне власти... јавне власти оријентишу своје активности процене ризика пре свега ка регулисању ризика. Аспекти питања једнакости (правичне расподеле користи и ризика) и питања појединачних перцепција ризика од стране заинтересованих страна немају релевантан утицај на процену ризика“¹⁵.

Док, у вези са теоријским перспективама које ризик одређују као категорију која се **односи на негативне последице**, Авен (2009: 65) сматра: „Постоје, међутим, добри разлози да се концепт ризика не ограничава на негативне последице, а многе дефиниције ризика доводе ризик у везу и са негативним и са позитивним последицама. Шта је негативна последица или исход? За неке, исход може бити негативан, а за друге позитиван исход. Желимо да избегнемо дискусију о томе да ли је последица класификована у исправној категорији. У процени ризика, циљ је открити све релевантне последице, затим проценити неизвесности и доделити вероватноће“. Међутим, категорија штете или оштећења (негативног утицаја и/или последица на објекат под ризиком, као и блиских/коресподентних појмова) налази своје место у моделима анализе ризика. Рецимо, Андрета (Andretta, 2014):

- „Очигледно је да вероватноћа $P(Ea)$ негативног утицаја на мете зависи од разматраног сценарија ризика... То значи да је ризик тесно повезан са неколико фактора који морају бити прелиминарно дефинисани пре разрађивања концептуалног модела за процену ризика. На пример, само да поменемо најважније: (1) штета D међу свим могућим повезано са аномалним стањима $\{STa\}$; (2) мете од интереса

¹⁵ Иначе, основ истраживања, Шер и сарадника (Scheer et al., 2014: 1278) је следеће: „Како експерти процењују „токсиколошко“ разумевање и коришћење термина ризик и опасност? Учесницима у стручном истраживању дато су следеће дефиниције које користи Немачки савезни институт за процену ризика (BfR) и затражили да их оцењују према специфичним исказима: _ Термин *hazard* описује потенцијал супстанце (хемијске) у токсикологији да изазове штетан ефекат. Однос дозе и реакције су основа за ово. _ Термин ризик је производ обима и вероватноће појаве штете. Подаци о изложености су основа за вероватноћу појаве“. Како експерти процењују коришћење термина ризик и опасност показује такође: Ibidem (2014: 1279), Fig. 1. Assessment of “toxicological” definitions of risk and hazard. Да назначимо, испитаницима су постављена следећа питања, Ibidem (2014: 1280): „Питање: Сада ћу навести неке аспекте и затражим од Вас да процените питања у вези са њиховом релевантношћу за процену ризика према различитим типовима заинтересованих страна? Молим да оцените аспекте за сваки тип заинтересованих страна (тј. јавне власти, пословање и индустрију, организације за заштиту животне средине и организације потрошача). Листа предмета: (1) вероватноћа штете; (2) упорност (трајање излагања); (3) свеприсутност (дисперзија оштећења); (4) перцепција ризика међу угроженом заједницом; (5) природност ризика; (6) добровољност изложености; (7) лична контрола ризика; (8) вероватноћа користи; (9) скала ризика / користи; (10) дистрибуција ризика и користи; (11) регулисање ризика (нпр., граничне вредности). Опција одговора: скала од 1 = "није битно уопште" до 7 = "врло важно“.

{*Ti*} и њихове главне карактеристике, на пример, врста мете (нпр. људи, инфраструктуре, еколошке крајње тачке); (3) њихов положај у односу на систем; (4) прихода могућих штетних ефеката {*Ea*} на мете (нпр. повреде, опекотине, појаве хроничних болести и канцера, у случају људских мета или структурних лезија или колапса у случају инфраструктура); и (5) путање излагања циљева {*Ti*} до величине *Md* штете на месту где су смештени“ (Андрета, 2014: 1187);

- „Хаимс дефинише следеће термине који се широко примењују на анализу ризика: (1) *Рањивост* је испољавање инхерентних стања система (нпр. физичко технички, организациони, културни) који се може експлоатисати да негативно утиче (узрокује штету или оштећење) на тај систем. (2) *Намера* је жеља или мотивација да се нападне мета и изазову штетни ефекти. (3) *Могућности* су способност и капацитет да се нападне мета и узрокују штетни ефекти. (4) *Претња* је намера и способност да се негативно утиче (узрокује штета или оштећење) на систем негативним мењањем његова стања. (5) *Ризик* је резултат претње са негативним ефектима на рањиви систем. Стога је јасно да моделовање ризика као вероватноће и озбиљности штетних ефеката захтева познавање рањивости (намера и могућности) и претњи инфраструктурном систему“ (Андрета, 2014: 1188-1189).

Ма у којој мери се не морамо сложити са Авеновом критиком концепта ризика одређеног као категорија која се односи на негативне последице његова разматрања конструкције/модела анализе ризика су изузетно садржајна. Тачније, Авен се залаже за:

„... више квалитативни приступ или полу-квантитативни приступ (Aven 2008). Основне карактеристике приступа могу се сумирати како следи:

Утврђена широка квалитативна слика ризика уз истицање • Потенцијалних опасности / претњи и сценарија несреће • Препрека и ефикасности ових баријера • Фактори од утицаја на ризик и могуће мере смањења ризика • Неизвесности у појавама и процесима • Рањивости • Посебних карактеристика последица • Фактора управљања

Грубе категорије ризика су дефинисане на основу ове слике ризика, одражавајући • Вероватноће / фреквенције опасности / претњи • Очекиване губитке одређене појавом такве опасности / претње • Факторе који могу створити велика одступања између очекиваних исхода и стварних исхода (неизвесности, рањивости)

Евалуације слике ризика и категоризације да би се упоредили алтернативе и направиле процене о прихватању ризика“ (Авен, 2009: 70-71, курзив је аутора овог чланка).

Упућујући на недостатке квантитативног приступа¹⁶ Авен (2009: 71) истиче да се у изложеном моделу анализе може: „... утврдити свеобухватнија слика ризика, узимајући у обзир основне факторе који утичу на ризике. За раз-

¹⁶ Авен (2009: 71): „Квантификовање ризика коришћењем индекса ризика као што је очекивани број смртних случајева даје утисак да ризик може бити изражен на врло прецизан начин. Међутим, у већини случајева, произвољност је велика и полу-квантитативни приступ то потврђује тиме што обезбеђује грубе нумерације ризика, укључујући процене фактора који могу довести до “изненађења” у односу на вероватноће и очекивану вредност. Ми се не противимо детаљној квантификацији ризика као таквој, али квантификација често захтева оштра поједностављења и претпоставке и као резултат могу бити игнорисани важни фактори или им дато премало (или много) значаја... Поред тога, квантификација ризика је веома захтеван ресурс. Морамо да упитамо да ли су ресурси искоришћени на најбољи начин“.

лику од преовлађујуће употребе квантитативних процена ризика, ниво прецизности описа ризика је у складу са тачношћу алата за процену ризика... Закључујемо да се у многим случајевима више добија увођењем ширег и више квалитативног приступа, што се омогућава размишљањем изван вероватноћа и очекиваних вредности. За проблеме са великом неизвесношћу, процене ризика могу подржати доношење одлука, али потребни су други принципи, мере и инструменти, као што је принцип упозорења“.

Закључак:

Излагањем кључних налаза из анализа које систематизују теоријске приступе, школе и перспективе разумевања ризика и разматрају моделе анализе ризика, потврђена је полазна претпоставка о међузависности концепата ризика и анализе ризика. Међутим, потврђивање наведене претпоставке, а на основу садржаја поменутих анализа, је само основ за даље закључке. Наиме, поједине констатације теоретичара, укључујући и оне изложене у оквиру разматрања других дефинисаних проблемских оквира (садржај и обим, функција и домет, кључне димензије, елементи, карактеристике и модалитети анализе ризика), основ су за становиште, које подржава и аутор овог чланка, да стриктно прихватање одређене школе ризика или теоријског модела анализе ризика није продуктивно. Другим речима, избор концепта и модела анализе конкретног ризика – услед његове објективне природе – не може бити априоран, односно, избор адекватног концепта и модела (анализе) ризика зависи од предмета и циља анализе, контекста у којем се врши анализа, а потом је одређен интересима заинтересованих страна. *Становиште се, између осталог, заснива на следећем:*

Настојању теоретичара да интегришу традиционалне парадигме, екстремне концепције ризика (пробабилистичку и контекстуалистичку) уз упозорење да су редуктивне (Бен-Ари и Ор-Чен, 2009), уз то *имајући у виду аргументе обе стране* који се региструју у теоријским конфронтацијама, или их уочавамо у њиховом фундаманту (Цанг, 2011);

Теоријским моделима који показују да модели објективног или субјективног ризика воде до суштински различитих различитог разумевања процеса перцепције, анализе и комуникације ризиком (види Цанг, 2011: 14), али и теоријским поставкама које јасно упућују на циљеве анализе ризика (види: Гринберг и сарадници, 2012: 771 и Хансон и Авен, 2014: 1180 – цитати из Павлићевић, 2017: 120-121; Авен, 2009: 69);

Гледиштима која указују на више конститутивних елемената процеса анализе ризика (Андрета, 2014: 1187; Хаимс, према Андрета, 2014: 1188-1189);

Упозорењу да „класични приступ анализи ризика не делује у ситуацијама великих неизвесности“ (Авен, 2009: 66), односно, теоријским опаскама које показују да се модел анализе ризика не сме свести на утврђивање вероватноће (види критику Авен, 2009: 71) – тиме да мора одговарати предмету. Са друге стране рецимо, потребно је уважавати аргументе пробабилистичког приступа (види: Бен-Ари и Ор-Чен, 2009: 869-870). Можемо подржати „више квалитативни приступ или полу-квантитативни приступ“ Авена (2009: 70-71);

Теоријским размислима око концепта ризика одређеног преко негативних последица (упореди Андрета, 2014 и Авен, 2009) која показују слабост неуважавања против-аргумента – односно, да се поред уважавања примедбе да „исход може бити негативан, а за друге позитиван исход“ мора имати у фокусу концепта ризика као и модела анализе ризика перспектива (позиција/интерес/циљ) аналитичара ризика и заинтересованих страна. Аналитичар је увек одређени аналитичар одређене ситуације ризика;

Налазима истраживања који указују да позиција и интереси заинтересованих страна битно одређује начин на који се ризик разуме, и дефинише приступ управљања ризиком (види посебно: Шер и сарадници, 2014; Хермансон, 2012: 17-19, или нпр. Цанг, 2011: 11).

У анализи елемената, димензија или процеса анализе ризика, закључује се такође, константно је потребно упућивати и разматрати релације са аспектом управљања ризиком.

Литература:

1. Aven Terje, Risk Analysis and Management. Basic Concepts and Principles, R&RATA # 1 (12), (Vol.2), pp. 57-73, March 2009.
2. Andretta Massimo, Some Considerations on the Definition of Risk Based on Concepts of Systems Theory and Probability, *Risk Analysis*, Vol. 34, No. 7, pp. 1184-1195, 2014.
3. Ben-Ari Adital and Or-Chen Keren, Integrating competing conceptions of risk: A call for future direction of research, *Journal of Risk Research*, Vol. 12, No. 6, 865–877, September 2009.
4. Hermansson Helene, Defending the Conception of “Objective Risk”, *Risk Analysis*, Vol. 32, No. 1, pp. 16-24, 2012.
5. Madaan Jitendra K., Choudhary Divya, A Flexible Decision Model for Risk Analysis in Product Recovery Systems, *Global Journal of Flexible Systems Management* 16(4):313–329, December 2015.
6. Pavličević Predrag, Migranska kriza u Evropi i Srbija: analiza rizika, *Kultura polisa*, god. XIV, posebno izdanje, str. 117-134, 2017.
7. Scheer et al., The Distinction Between Risk and Hazard: Understanding and Use in Stakeholder Communication, *Risk Analysis*, Vol. 34, No. 7, pp. 1270-1285, 2014.
8. Zhang Hongliang, Two Schools of Risk Analysis: A Review of Past Research on Project Risk, *Project Management Journal*, Vol. 42, No. 4, 5–18 © 2011 by the Project Management Institute Published online in Wiley Online Library (wileyonlinelibrary.com). DOI: 10.1002/pmj.20250

Интернет извори:

1. https://en.wikipedia.org/wiki/Risk_analysis, 17.12.2017.
2. <https://www.investopedia.com/terms/r/risk-analysis.asp>, 17.12.2017.
3. <http://searchmidmarketsecurity.techtarget.com/definition/risk-analysis>, 17.12.2017.
4. <https://translate.google.rs/?hl=sr#en/sr/a%20mathematical%20function%20that%20ranks%20alternatives%20according%20to%20their%20utility%20to%20an%20individual>, 13.01.2018.
5. <https://www.techopedia.com/definition/16522/risk-analysis>, 17.12.2017.

CONCEPTS OF RISK AND RISK ANALYSIS: INTERDEPENDENCE

Summary: The aim of the paper is to examine the interdependence of the concept of risk and risk analysis as a scientific method and research procedure. The stated aim of the work have involved 1.) designation of the key research paradigms of risk and risk analysis, 2.) deliberation of the content and scope of the sintagma risk analysis, including consideration of the functions and range of risk analysis as a scientific method, 3.) identification of the key dimensions, process elements, characteristics and the modality of risk analysis – including considerations about risk as an indication of negative consequences. In conclusion, the interdependence of risk concepts and risk analysis was confirmed, and particular emphasis was placed on certain ascertainments of the theoreticians that are the basis for a standpoint, supported by the author of this article, that the strict acceptance of a particular school of risk or the theoretical risk analysis model is not productive. In other words, the choice of the concept and model of the analysis of the specific risk – due to its objective nature – can not be a priori, that is, the choice of an adequate concept and model of risk (analysis) depends on the object and purpose of the analysis, depends on the context in which the analysis is carried out, therewith choice is determined with interests of stakeholders.

Key words: risk assessment, risk management, risk perception, objective risk, subjective risk

ИГОР ПЕЈИЋ*

М.А. Тероризам, организовани
криминал и безбедност
Београд

УДК 323.28:343.3/.7

Прегледни рад
Примљен: 11.12.2017
Одобрен: 24.01.2018
Страна: 253-264

ТЕРОРИЗАМ И ОРГАНИЗОВАНИ КРИМИНАЛ - ПРЕКЛАПАЈУЋЕ СФЕРЕ

Сажетак: Претње попут тероризма и организованог криминала стално су присутне и представљају неке од највећих безбедносних изазова савременог друштва. Упркос потешкоћама у дефинисању, тероризам и организовани криминал су до скоро били појмови који су међусобно јасно разграничени на основу својих циљева и начина на који се циљеви остварују. У протекле три деценије, тачније од краја Хладног рата, тероризам и организовани криминал показују јасне тенденције у спајању и преплитању делатности ради остваривања циљева и интереса група које се баве овим делатностима. Преклапање сфера између илегалних група које се баве тероризмом и организованим криминалом у многоме је проузроковано губитком извора финансирања тероризма од стране појединих држава, односно појавом држава у којима не постоји ефективна власт и реална моћ органа власти. Такозване „пропале државе” постале су сигурно уточиште различитим оружаним групама, што је пружио плодно тле за развој организованог криминала и његовог блиског односа са тероризмом. У овом чланку представљен је поглед на једну релативно нову и не толико обрађивану безбедносну претњу која има велики потенцијал не само да одржи нестабилност одређених региона, већ и да озбиљно наруши стабилност најразвијених држава света захваљујући свом транснационалном карактеру.

Кључне речи: Тероризам, Организовани криминал, Транснационални криминал, Наркотероризам

Увод

Свака епоха у људској историји имала је у себи скривену опасност коју људи нису могли у потпуности да контролишу нити да обуздају. Сама природа опасности изазивала је страх и панику, али је такође и наводила људско друштво да се прилагођава и адаптира таквим претњама. Од давнина људи су страховали од изненадних упада варвара, пљачкаша и бандита. Разне болести које су пустошиле Европу током средњег века биле су потпуно несхватљива прет-

* amon.sum@gmail.com

ња тадашњем друштву чији владари нису могли у потпуности да је зауставе. У данашњем свету у коме су наука и напредак људске цивилизације успели да уклоне наизглед баналне претње појављују се нове опасности које су настале управо као пропратна последица цивилизацијског напретка. Тероризам и (транснационални) организовани криминал могу се сврстати међу највеће претње данашњице. Обе појаве у себи садрже неке елементе тајновитости, при чему су њихови циљеви грандиозни без обзира да ли су они руковођени политичким или економским појудима. Не само да обе претње подривају друштво, већ оне својим деструктивним механизмом мењају и само друштво у коме обитавају, макар и ненамерно.

Тероризам: покушај класификовања

Иако је претња тероризма постала популарна у међународној заједници тек у другој половини двадесетог века, сам појам, као и идеја су много старији. Претече тероризма везују се за *сикаре* - *sicarii* који су обитавали у Палестини на самом почетку нове ере. Познати по својим кратким мачевима *sica*, по којима су и добили назив, сикари су у основи били религијски и националистички мотивисана група супростављена Римском царству, али и свима онима који су подржавали Римску власт. Врло често су посезали за атентатом и вршили су саботаже широм Јерусалима (уништавали стоваришта жита и водоводе у граду). Друга претеча терориста, која је настала у 11. веку на Блиском Истоку и наставила да упражњава терористичке методе били су *асасини* - *assasins*. Као изданак Исмаилитита, асасини су убрзо схватили да не могу отворено да се супроставе непријатељу тако да су од самог почетка прихватили идеју асиметричног ратовања. Вешто маскирани мајстори сечива асасини су успевали да изведу атентате на бројне префекте, калифе, па чак и на Конрада од Монтферата тадашњег Краља Јерусалима. Иако религијски мотивисана група, њихов циљ се углавном сводио на очување њиховог начина живота и идентитета без ширих идеја. Са историјског аспекта се може рећи да им је борба била умногоме бесмислена, али методе које су користили и начин ратовања били су изузетно ефикасни док је сама група прерасла у легенду (Laqueur, 1977: 7-9).

У новијој историји, тачније у 19. веку, две појаве су утицале на формирање тероризма као акта политичког насиља. Идеје радикалног немачког демократе Карла Хајнцена (Karl Heinzen) и рад Народне воље у Русији почели су да обликују модерну визију тероризма.¹ Упркос томе што је убиство било недопустиво, Хајнцен је сматрао да у политици не могу да важе исти принципи. Физичка ликвидација стотина, па чак и хиљада људи може бити оправдана ако то доприноси општем људском напретку. Иначе заговорник идеје о убиству тиранина (*tyrannicide*), Хајнцен је сматрао да овако радикалне идеје морају бити предузете како би се друштво коначно ослободило краљева и генерала

¹ Може се рећи да се тероризам и појавио у Русији у 19. веку код анархиста.

(Laqueur, 1977: 26). Присуство радикалних левичарских идеја може се видети већ тада, а оне су се готово истовремено појавиле и у деловању Народне воље. Народна воља, која је постојала свега три године у Русији (1878-1881), направила је преседан у том смислу што је организација имала конкретан циљ - убиство руског цара, па самим тим и промену режима (што се касније у 20. веку и десило). Иако је сама група била врло брзо угушена и њени чланови похапшени, идеја о систематском политичком насиљу ради промене власти је значајно утицала на каснији развој левичарских терористичких група (Laqueur, 1977: 11-12).

Тероризам, иако стара појава, вешто избегава да упадне у оквире класичне научне дефиниције. Тероризам као врста политичког насиља свакако има за циљ ширење страха, али и бројне друге одлике које га чине изузетно тешким термином за дефинисање. Готово све државе, међународне организације и бројне институције у свету имају по неку дефиницију тероризма, што само потврђује проблем дефинисања овог појма. Отуда, уместо изношења неких од дефиниција тероризма могу се изнети основне карактеристике овог феномена које су заједничке за све дефиниције овог појма. Модерни тероризам је одређен групним или индивидуалним видом политичког насиља, како би остварио своје циљеве служи се страхом који покушава да представи на најморбиднији, али и спектакуларан начин, користи се методама асиметричног рата искоришћавајући сва оружја и оруђа која су му доступна, лако се развија у заосталим и економски неразвијеним срединама, али је његов циљ првенствено да дејствује у високоразвијеним земљама. Према А.Шмиду (Alex P. Schmid) срж тероризма лежи у самом његовом геноцидном карактеру, односно у једностраном нападу наоружаног агресора на ненаоружане и незаштићене субјекте (Schmid, 2011: 47).

Што се тиче класификације тероризма, професор Д.Симеуновић је изнео три веће поделе: према циљу (идеолошки, етно-сепаратистички и верски финансиран тероризам), према средствима и методама (класични, биохејмиски, нуклеарни, конвенционални, самоубилачки, сајбер и нарко тероризам) и према актерима (индивидуални, институционални и тероризам организованих група) (Симеуновић, 2009: 83-85). Тероризам се даље може класификовати на унутрашњи-интерни (државни и револуционарни тероризам) и спољни-екстерни (колонијални и ослободилачки тероризам) (Bonante, 1979: 199-200). Лизардо и Бергенсен (Lizardo and Bergensen) врше класификацију преко терористичких група и њиховог положаја у односу на међународну заједницу. Ова наизглед територијална класификација разврстава се у три групе: главни актери супростављени владама, периферни и полу-периферни актери супростављени периферним и полу-периферним владама, периферни и полу-периферни актери супростављени главним државама. Од ове три класификације за данашњи развој тероризма најбитнија је последња подела. У трећој класификацији даје се нагласак на транснационални карактер тероризма, тачније актера који настају у периферним деловима света супростављени водећим и моћним државама (Schmid, 2011:177). Четврти талас тероризма, предвођен религијским фундаментализмом исламистичких група, такође спада у последњу групу. Иако се

руководи религијским приципима, исламистички тероризам у себи садржи једну јаку црту антиглобализма која се персонификује у борби између богатог севера и сиромашног југа.

Фактори који наводе на тероризам такође омогућавају да се боље спозна овај друштвени феномен. Марта Криншо (Martha Crenshaw) пише о тзв. факторима који „дозвољавају” тероризам. Ту спада процес модернизације друштва који отвара нове могућности за просперитет, али и нова осетљива подручја стварајући рањиво друштво. Следећи фактор је урбанизација друштва која олакшава приступ метама, али и проширује методе којима терористи могу да се служе. У ове факторе могу се убројити и одређене културе које гаје култ отпора или насиља према власти, а затим и пасивност и незаинтересованост власти да се озбиљно позабави проблемом насиља. Поред побројаних, постоје и фактори који директно утичу на појаву тероризма: јаке разлике између одређених суб-група и већинског становништва које се углавном испољава кроз злостављање тих група било економски или социјално; немогућност једнаке политичке партиципације свих група у друштву; непромишљена употреба силе од стране власти према одређеним друштвеним групама, демонстрацијама и слично што може да наведе на терористичку одмазду (Crenshaw, 1981: 381-385). Поред наведеног постоје још два битна покретача тероризма: антиколонијализам и антиглобализам. Антиколонијална борба, која је уследила након Другог светског рата, произвела је бројне покрете за слободу на разним континентима. Иако су ове групе имале подршку домаћег становништва тако да не можемо у потпуности одбацити њихов герилски карактер, оне су и даље упражњавале одређене терористичке методе докле год су то могле да правдају паролем „за више добро”. Крајем двадесетог века групе које су се бориле против колонијалних сила добиле су транснационални карактер који се огледао у класичним терористичким акцијама против земаља Запада (Cronin, 2002-2003: 34-38). Ал Каида која је створена као реакција на совјетску инвазију Авганистана, а њихови борци величани као мученици, извела је један од највећих терористичких напада икада. Потез ове исламистичке групе не само што је увео свет у једну нову епоху, већ он јасно представља јак антиглобалистички момеент у модерном тероризму који се у данашње време протеже кроз све познате терористичке групе.

Тероризам, као и саме терористичке групе у себи имају јаку побуњеничку ноту, стога када се и посматрају као друштвени феномени углавном се доживљавају као актери који покушавају да изведу или пак одрже стање побуне у друштву. У данашњем времену већина терористичких организација функционише у оквирима побуњеничког (insurgency) тероризма. Шмид такође наводи да у овој широкој групи постоје и суб-групе попут мирнодопског тероризма (peacetime terrorism), уграђени тероризам (embedded terrorism) и глобални тероризам (global terrorism), који је осликан у раду терористичких група попут Ал Каиде које имају глобалне циљеве (Schmid, 2011: 213). Тероризам који се управо одвија у савременом свету спада у оквир побуњеничког тероризма са изузетно jakim тежњама ка глобалном тероризму. Велики број терористичких организација (поготову исламистичких) у Азији, Африци и на Блиском Истоку

пропагира велике глобалне циљеве. Чак и одређене терористичке групе које немају развијену инфраструктуру или довољно ресурса покушавају да се приближе јачим терористичким организацијама како би добиле на утицају. Овај феномен стапања или пак заклињања на верност је популаризован почетком рата у Сирији и наглим пробојем исламистичког тероризма када се већина различитих терористичких група, претежно из Африке, заклела на верност вођи Исламске државе. Глобални, тачније транснационални карактер је све више заступљен код разних терористичких група. Акције које ове групе покушавају да спроведу у различитим деловима света или у својим регионима изискују већу систематичност, логистику и пре свега ресурсе и новац, до чега није лако доћи самим упражњавањем тероризма.

Организовани или транснационални криминал

Слично тероризму, организовани криминал је појам који представља изазов истраживачима који покушавају да га ближе одреде и дефинишу. Сматра се да је ова делатност заживела почетком 18. века у Енглеској, а свој процват доживела у Америци за време велике прохибиције. Један од парадокса организованог криминала јесте тај што ни једна земља не жели да прихвати чињеницу да овакав криминал може да се развије као последица дисторзије у сопственом друштву. У већини европских земаља о организованом криминалу се говори кроз претње које изазивају групе попут италијанске, руске, албанске или турске мафије, занемарајући да се организовани криминал појављује и неvezано за ове организације (Leitizia, 2002: 60). Овакав став говори о томе да је сам појам изузетно тешко дефинисати, па је стога лакше везати овакав облик криминала за већ познате криминалне групе. Такође, ово наводи и на закључак да је организовани криминал изданак неразвијених (периферних) земаља у којима власт не може да спречи њихово деловање. Мада незгодан појам за дефинисање, организовани криминал јесте свакодневна појава свих, па чак и најразвијенијих друштава света. Његова широка заступљеност проистиче из једне релативно просте чињенице, а то је да пружа добра и услуге уз одређену надоканду до којих иначе не бисте могли да дођете легалним путем (Ruth, 1967: 114).

Упркос тешкоћама у структури дефинисања, професор Ђ.Игњатовић је успео врло сажето да уоквири организовани криминал као „врсту имовинског криминалитета” у којој учествује криминална организација која обавља континуирану привредну делатност, користећи при том насиље и корупцију носилаца власти (Игњатовић, 2012: 28). У овој дефиницији врло јасно се одређује субјекат и његове методе рада. Такође, две битне одлике ове делатности су: циљ и начин рада. Главни циљ организованог криминала јесте стицање велике економске добити, док своју делатност он покушава да спроводи тајно без привлачења непотребне пажње. На овај начин, појам организованог криминала може се разликовати од сродних појава које упражњавају сличне методе, организоване су по сличном принципу и баве се нелегалним радњама.

Групе које се баве оваквим видом криминала носе различита имена, поготову у западној литератури. Организоване криминалне групе се најчешће подводе под термин *синдикат* (*syndicate*), *корпорација* (*corporation*) или *конфедерација* (*confederation*). Стивен Бокс (Steven Box) дефинише ове групе као намерно успостављене или контролисане са експлицитном сврхом извршавања криминалне делатности (Chen, 2005: 83). Битна одлика ових група јесте и њихова јасна хијерархијска устројеност. Небитно са ког поднебља потичу (било да су то мексички картели, италијанска мафија или кинеске Тријаде) све ове групе су организоване слично привредним предузећима где сваки члан групе има свој спектар задужења. Строга вертикална структура група се додатно ојачава крвним везама, кумством или стварањем фиктивних сродничких веза путем ритуала који доводе до духовног сродства (Игњатовић, 2012: 36-39). Овакве релације су изузетно битне за саму криминалну групу јер оне повећавају њену кохезију и поверење унутар групе. То је од великог значаја јер делатност којом се група бави не допушта грешке, а захтева висок ниво тајновитости.

Ради испуњавања свог основног циља, а то је стицање велике економске добити, групе организованог криминала посежу за разним методама деловања. Убиства, претње или уцене су стандардне методе како би групе могле да оперишу у сфери шверца дроге, оружја, проституције и сличног. У данашње време шверц дроге је вероватно најпрофитабилнија област у којој криминалне групе функционишу. Шверц дроге превазилази границе организованог криминала и улази у сферу транснационалног организованог криминала који увелико прелази државне границе и тежи сарадњи са криминалним групама из целог света. Обим овог посла је несвакидашњи, осамдесетих година у Америци се процењује да је кријумчарење дроге из Колумбије доносило профит од преко 40 милијарди долара. Ова врста криминала врло лако ствара глобалну мрежу „привредника” који у данашњем глобализованом свету из зоне производње у зону конзумације дроге делују без већих проблема. Захваљујући модерној технологији кокаин из Јужне Америке може да се нађе у Европи или САД-у, хероин из Авганистана долази до Русије или Аустралије, а канабис из Северне Африке и Блиског Истока кружи свуда по свету (Игњатовић 2012: 110-113).

Глобализација, која утиче на светску економску структуру, такође утиче на развој транснационалног криминала. Пuteви који се користе за кријумчарење дроге имају и друге намене које не упражњавају само криминалне групе. Са развојем транснационалног криминала, по мишљењу Ванесе Нојман (Vanessa Neumann), настали су тзв. криминално-терористички цевоводи (*Crime Terror Pipeline*), који се користе за трансфер и прање новца, кријумчарења људи, оружја, као и за друге илегалне активности (Neumann, 2013: 252). Мреже које су створиле криминалне организације све више се користе од стране других међународних ентитета који функционишу изван закона. Глобализација која је утицала на развој транснационалног криминала направила је такође контакт ових организација са терористичким групама које исто функционишу на глобалном нивоу. У следећем делу рада биће учињен покушај да се објасне везе између криминала и тероризма које се јављају у савременом свету. Иако

се разликују по циљевима које покушавају да остваре, ове групе увиђају могућности које пружа друга делатност зарад остваривања сопствених интереса.

Преклапање тероризма и организованог криминала

Преклапање тероризма и организоавног криминала можда изгледа као нова и изненадна појава, али њена суштина је усклађена са временом у коме живимо. Жерард Тол (Gerard Tuathail) описује пост-хладноратовски свет кроз пост-модерни геополитички приступ у коме наглашава да су се значајно променила правила која су одређивала међународну политику током 20. века. Глобализација, технологија и целокупни интегративни карактер савременог доба полако брише границе између локалног, националног и глобалног, али такође проузрокује нове претње по државе и међународну заједницу уводећи свет у тзв. *global risk society*² (Tuathail, 2000, p. 166-170). Интегративна црта глобализације одражава се на разне делатности у друштву, укључујући и оне које су илегалне. Упркос својим разликама, тероризам и организовани криминал имају доста додирних тачака које им омогућавају узајамно практиковање делатности зарад задовољења интереса и остваривања циљева. Постоје два фактора која су значајно утицала на преплитање ових илегалних сфера. Први фактор се јавља са завршетком Хладног рата када је престало класично финансирање терористичких група од стране држава. Други фактор представљен је у облику пропалих држава или тзв. *black hole states*³ које поспешују и убрзавају развој како терористичких, тако и криминалних група.

Са крајем Хладног рата и распадом Совјетског Савеза већина левичарских терористичких група је изгубила свог финансијера и одступницу, што је на крају довело до ишчезавања оваквог вида тероризма. Нападом на Њу Јорк 11. септембра Ал Каида је увела САД у „рат” против тероризма, што је даље отежало рад, финансирање и опстанак терористичких група. Ово је био изузетно значајан догађај узимајући у обзир чињеницу да се Пентагон устремљивао на све сумњиве државе које финансирају тероризам или пружају уточиште терористичким групама. Као последица настала је спона између криминала и тероризма која подразумева упражњавање одређених криминалних метода од стране терористичких група како би стекли ресурсе за даље операције. Ово „криминализовање” тероризма је присутно код свих група без обзира да ли су религијски, сепаратистички или идеолошки мотивисане. Кријумчарење дроге, оружја и трговина људима постали су послови преко којих терористичке групе зарађују за живот.

² *Global risk society* је термин који описује пост-индустријско глобално друштво на почетку 21. века. Нагли развој технологије који је узроковао глобализацију такође је створио претње које раније нису представљале велики ризик за само друштво попут нуклеарне, терористичке, еколошке, претње организованог криминала и слично.

³ *Black hole states* су пропале државе које не могу ефективно да врше власт на својој територији. Прожете су корупцијом, сиромаштвом, бандитизмом и конфликтом у којима криминал представља свакодневну појаву.

Иако долази до преклапања сфера између организованог криминала и тероризма, треба имати у виду да су много чешћи случајеви еволуције терористичке групе у криминалну него обрнуто. Терористи често себе доживљавају као борце „за више добро” који имају широке друштвене циљеве, док криминалци углавном теже повећању сопствене материјалне добити. Упуштање терористичких група у криминалне активности има за циљ првенствено проширење обима делатности, али такође доводи и до промена у структури саме групе (Cornell, 2005: 4-5). Веза између терористичких и криминалних група остварује се кроз заједничке методе и тактике које користе, кроз процес трансформације једне групе у другу и кроз повремене или сталне послове које једна група извршава за другу. Мотивација која руководи криминалне и терористичке групе да сарађују укључује финансијску и логистичку потпору, безбедност, ширење групе или остваривање других заједничких циљева. Упркос наведеном постоје одређени фактори који одбијају или отежавају сарадњу ових група. Како криминалне, тако и терористичке групе зазиру једне од других због опасности које њихово савезништво може да произведе. Такве опасности обично укључују привлачење нежељене пажње, ризик инфилтрације, страх да се не угрози интерна безбедност групе и слично (Peri, Brody, 2011: 46-47).

Тамара Макаренко је спајање криминала и тероризма представила у виду спектра где су на супротним крајевима стациониране криминалне и терористичке групе. Први ниво приближавања ових група се види у савезништву, други ниво у коришћењу тактика супротне групе како би се остварили интереси, трећи ниво у преузимању циљева супротне групе и задњи ниво у потпуном стапању ових група које се најчешће одвија у тзв. црној рупи, односно пропалим државама (Makarenko, 2004: 130-131). Преклапање сфера криминала и тероризма може да се види код многобројних терористичких група. Групе попут ОВК, ПКК, ИРА, ФАРК,⁴ Ал Каиде, Абу Сајиф, Исламске државе, као и многе друге најчешће се баве шверцом наркотика, оружја и трговином људи. Од свих илегалних делатности, трговина дрогом је вероватно најуноснија па одатле и назив „нарко-тероризам”. Међународни монетарни фонд процењује да трговина дрогом узима скоро 3.6% светске економије, док Уједињене нације процењују да трговина дрогом износи 1.5% светске трговине.⁵ Три најпознатија поднебља за производњу наркотика укључују Авганистан, Колумбију и Шри Ланку. Уједно свака од ових држава служи као уточиште великим терористичким групама попут Талибана, ФАРК-а и Тамлиских тигрова. Сматра се да је шверц наркотика такође помогао и подржао настанак Ал Каиде и Исламског покрета у Узбекитану (Shelley, Picarelli, 2002: 312-313). Велике суме новца које се остварују продајом наркотика не само што помажу овим терористичким организацијама, већ саме земље и регионе претварају у нестабилна поднебља која даље поспешују развој истих организација. Терористичке и

⁴ Ослободилачка Војска Косова, Курдистанска Радничка Партија, Ирска Републиканска Армија, Революционарне Оружане Снаге Колумбије (Fuerzas Armadas Revolucionarias de Colombia).

⁵ United Nations Office on Drugs and Crime Vienna, Estimating Illicit Financial Flows Resulting from Drug Trafficking and other Transnational Organized Crimes, *Research Report*, 2011. p7, p10, p18, p19 (https://www.unodc.org/documents/data-and-analysis/Studies/Illicit_financial_flows_2011_web.pdf)

криминалне групе не дозвољавају стабилизацију ових земаља како би могли да наставе са својим операцијама. Када државе једном уђу у овакав циклус, корупција и криминал постају свакодневица а оне се претварају у већ поменуте *black hole states* које саме по себи даље генеришу криминалне групе и постају одлично уточиште за терористе.

Државе које не могу ефективно да врше власт на својој територији и које немају способност да буду једини легитимни носиоци монопола над употребом силе углавном се подводе под термин пропалих држава. Пропале државе се најчешће налазе у дубоком и опасном конфликту између различитих фракција. Иако сам интензитет конфликта утиче на стање у држави, оно што је разарајуће за саму државу јесте дуготрајност самог конфликта и карактер политичке нестабилности који заправо рационализује насиље код главних супростављених група унутар државе (Rotberg, 2011: 5). Државе могу да пропадну на различите начине: држава престане да се стара о социјалном стању својих грађана, држава не може да брани своје границе, због географске неприступачности држава не може да одржи свој ауторитет у свим деловима, држава нема довољно економске моћи да одржава сопствену инфраструктуру итд. Сви ови фактори могу да буду битни, али они такође могу да буду и привремени, тако да не могу да се подведу као *de facto* услов за губитак суверености државе. Као што је Ентони Винци (Anthony Vinci) навео, главни узрок настанка пропалих држава јесте губитак моћи владе над својом територијом на дуже време, када њен ауторитет преузима друга оружана група. Оружане групе су изузетно значајне јер и оне, као и сама држава, постају заинтересоване да остваре и одрже своју аутономију. Ако држава нема снаге да се бори против њих, групе ће остварити своје циљеве, па и ауторитет над територијом коју контролишу (Vinci, 2008: 298-299). Овакав вид губитка власти може да се опише и као „негативна сувереност” где држава и даље постоји *de jure* и препозната је у међународној заједници, али у суштини нема могућности да остварује ефективно власт нити да одржава ред унутар своје територије (Newman, 2013: 423).

Пропале државе могу да се поделе у пет категорија. Анархичне државе спадају у прву групу држава које су испретлетане конфликтима различитог интензитета који не морају да имају дубље циљеве (Либериа, Сомалија). Друга група је представљена у тзв. фантомским државама попут ДР Конга. Иако је ова група блиска анархичним државама, у фантомским ипак постоје остаци власти који су обично уско позиционирани око владара. Трећа група су анемичне државе које су исцрпљене унутрашњим борбама и углавном су оптерећене бандитизмом и корупцијом који су уско везани за власт. Затим постоје „заробљене” државе у којима ривалство политичке елите углавном води у јак анимозитет према било каквом политичком плурализму. Иако нису пропале *per se*, неподношљивост између различитих политичких група онемогућава ефикасно вршење власти. И последњу групу чине тзв. абортиране државе. Државе које су ушле у проблеме и пре него што су формално почеле да постоје. Државе попут Босне, Грузије, Анголе и Мозамбика су територије које нису могле да се изборе са унутрашњим проблемима, поготову етничким тензијама, и које су као такве ушле у неки облик „квази суверености” без да претходно

обезбеде консензус, безбедност и ефикасност власти над читавом територијом (Gros, 1996: 458-461). Треба имати у виду да ниједна од ових категорија није стална и да државе мењају своју позицију на боље или на горе.

У данашње време државе попут Сирије, Ирака, Јемена, Авганистана, Либије, Сомалије и других афричких држава могу да се сврстају у неку од наведених група. У њима нема ефективне власти а мноштво супростављених и оружаних фракција се бори како би задржали део територије. У оваквим државама долази до преклапања и стапања тероризма и организованог криминала у тзв. *crime-terror nexus*. Ауторка Тамара Макаренко наводи да се у оваквим земљама развијају хибридне групе које преузимају власт у држави, па макар и неформално. Грађански рат се наводи као један од главних узрока настанка оваквих држава. Групе које су чак и са исправним циљевима кренуле у оружани сукоб током времена мењају своју орјентацију и најчешће се претварају у оно против чега су се бориле. У одређеном тренутку оружане групе не постају ништа више до побеснели бандити који само траже повод за сукоб (Макаренко, 2004: 138-140). У оваквим регионима криминал врло брзо постаје *raison d'etat*, а терористичке групе проналазе сигурно уточиште и територију на којој могу да се развијају, регрутују, тренирају и дејствују без било каквог ометања од стране државне власти. Упркос овоме не треба заборавити на основну разлику, и уједно карактеристику, која омогућава разликовање тероризма и организованог криминала. Наиме, док тероризам искоришћава сва материјална средства, па и криминал како би дошао до њих и остварио своје политичке циљеве, организовани криминал тежи остваривању што веће материјалне добити без нужних промена у једном политичком систему.

Закључак

Терористичке и криминалне групе имају доста сличних карактеристика у погледу структуре и начина функционисања. Флексибилност и адаптација на константне промене у свету вероватно су њихове најбитније одлике које им омогућавају да преживе, али и да се развијају. Насупрот својим различитим циљевима, ове групе проналазе начине да сарађују међусобно искоришћавајући методе својих партнера које су им неопходне. Иако је еволуција на страни терористичких група, постоје примери, нарочито у Југоисточној Азији, где су криминалне групе тежиле политичким циљевима и практиковале врло јасне терористичке методе. Тероризам који се бави криминалом покушава да стекне неопходне ресурсе како би остварио своје циљеве. Међутим, количина новца која се стиче овим путем неминовно утичне на саму структуру терористичких група, а самим тим и на њихове циљеве. Терористичке групе улазе у један вид парадокса који је производ њихове тежње за повећаним финансијама и ресурсима. Наиме, терористи који су увек имали јаку политичку основу, представљали се као ослободиоци или борци који мењају друштво, па чак и мученици, претварају се у бандите којима новац као средство почиње да замењује циљ. Динамика глобализације и интеграција, која се остварује на глобалном нивоу,

неминовно се преноси и на илегалне аспекте живота. Хибридизација криминала и тероризма није неочекивана појава, али понашање ових нових група и даље може да представља својеврсну загонетку. Док у стабилним земљама још увек можемо да видимо јасну поделу између организованог криминала и тероризма, у пропалим државама (*black hole states*) раван која раздваја ове две појаве полако почиње да бледи, са јасном тенденцијом да се потпуно изгуби.

Литература:

1. Bonante, Luigi (1979): *Some Unanticipated Consequences of Terrorism*, Sage Publications, Ltd.
2. Vinci, Anthony (2008): „Anarchy, Failed States, and Armed Groups: Reconsidering Conventional Analysis”, *International Studies Quarterly*, Vol. 52, No. 2. 295-314.
3. Gros, Jean-Gerain (1996): „Towards a taxonomy of failed states in the New World Order: Decaying Somalia, Liberia, Rwanda and Haiti”, *Third World Quarterly*, Vol. 17. No. 3. 455-471.
4. Ignjatović, Đorđe, Škulić, Milan (2012): *Organizovani kriminalitet*, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu
5. Laquer, Walter (1997): *A history of terrorism; with a new introduction by the author*, New York: Little Brown.
6. Letizia, Paoli (2002): *The paradoxies of organized crime*, Kluwer Academic Publisher.
7. Makarenko, Tamara (2004): „The Crime–Terror Continuum: Tracing the Interplay between Transnational Organised Crime and Terrorism”, *Global Crime* Vol. 6, No. 1. 129-145.
8. Neumann, Vanessa (2013): *Grievance to Greed: The Global Convergence of the Crime-Terror Threat*, Foreign Policy Research Institute by Elsevier Ltd.
9. Newman, Edward (2009): „Failed States and International Order: Constructing a Post-Westphalian World”, *Contemporary Security Policy*, Vol. 30. Issue 3. 421-443.
10. Peri, S. Frank, Brody, G. Richard (2011): „The dark triad: organized crime, terror and fraud”, *Journal of Money Laundering Control*. Vol. 14, Issue 1. 44-59.
11. Ruth, S. Henry Jr. (1967): „Why Organized Crime Thrives”, *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*, Vol. 374, Issue 1. 113-122.
12. Rotberg, I. Robert (2011): *Failed States, Collapsed States, Weak States: Causes and Indicators*. Accessed 22.10.2017. <https://www.wilsoncenter.org/publication/failed-states-collapsed-states-and-weak-states-causes-and-indicators>
13. Simeunović, Dragan (2009): *Terorizam*, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu.
14. Shelley, I. Louisie, Picarelli, J. Tron (2002): „Methods Not Motives: Implications Of The Convergence Of International Organized Crime And Terrorism”, *Police Practice and Research* (An International Journal), Vol. 3. issue 4. 305-318.
15. Schmid, P. Alex (2011) : *The Routledge handbook of terrorism research*, Routledge.
16. United Nations Office on Drugs and Crime Vienna, Estimating Illicit Financial Flows Resulting from Drug Trafficking and other Transnational Organized Crimes, *Research Report*, 2011. https://www.unodc.org/documents/data-and-analysis/Studies/Illicit_financial_flows_2011_web.pdf
17. Tuathail, Girard Ó. (2000): The Postmodern Geopolitical Condition: States, Statecraft, and Security at the Millennium, *Annals of the Association of American Geographers*, Vol. 90, No. 1. 166-178.

18. Cornell, E. Savante (2005): „The Interaction of Narcotics and Conflict”, *Journal of Peace Research*, Vol. 42. No. 6. 751-760.
19. Crenshaw, Martha (1981): *The Causes of Terrorism*, Comparative Politics, Ph.D. Programs in Political Science, City University of New York.
20. Cronin, K Audrey (2002-2003): *Behind the Curve: Globalization and International Terrorism*, International Security, Vol. 27, No. 3. 30-58.
21. Chen, An (2005), *Secret Societies and Organized Crime in Contemporary China*, Cambridge University Press.

TERRORISM AND ORGANIZED CRIME AS OVERLAPPING SPHERES

Summary: The problem of terrorism and organized crime represents a persistent threat to the contemporary world society which also has serious effect on global security. Despite the difficulties of defining these terms and setting them in a firm scientific framework, both terrorism and organized crime were distinguishable based by their goals and groups' agenda until recently. In the last three decades, since the end of the Cold War, both terrorism and organized crime are expressing clear tendencies to merge their operations in order to accomplish but also expand their interests. This convergence is mostly propelled due to the lack of state-sponsored terrorism but also as a consequence of an ever-growing phenomena of the so called failed states. These failed states or black-hole countries are regions with no effective state governance or authority. Failed states have become „safe heavens” to many armed groups while also creating a fertile ground for the development of organized crime which in these regions inevitably comes in contact with terrorist organizations. Following the integrative narrative of the contemporary world both of these illegal groups are trying to expand, inevitably coming in contact with each other and eventually converging thus forming a hybrid organization. Ironically enough, although the convergence gives greater opportunities to these illegal groups it also alienates them from their primary goals that is especially evident in the evolution of terrorist organizations. This article sheds light on a relatively new but rather unexplored security phenomena with a great potential to destabilize not only certain regions of the world but also to seriously deteriorate stability of the most powerful countries thanks to its transnational character.

Key words: Terrorism, Organized Crime, Transnational Crime, Narco-terrorism

ЕФЕКТИ ПАРАДОКСА ДЕЛОВАЊА УЛИЧНИХ БИРОКРАТА И ЕВАЛУАЦИЈА ЈАВНИХ ПОЛИТИКА

Сажетак: Евалуација јавних политика, као процес који обухвата процену жељених али и ненамераваних ефеката, у многоме зависи од претходне имплементације. Сложеност имплементације отежава процену ефеката што је случај са јавним политикама у чије спровођење је укључена улична бирократија. Карактеристике уличне бирократије које произилазе из дискреционог права којим располажу при доношењу одлука чине њихов рад у многоме парадоксалним. Ови парадокси се огледају у њиховој одговорности према грађанима иако им та одговорност није дата у изборном процесу. Затим, у потреби да рад уличне бирократије буде контролисан од стране виших државних органа уз истовремени императив слободе њиховог деловања. Напоследку парадоксално је очекивање од уличних бирократа да буду привржени циљевима које треба да модификују како би испунили „стварне“ интересе грађана. Након прегледа парадоксалних карактеристика рада уличне бирократије у расположивој литератури и анализе тих карактеристика у оквиру узлазног и силазног модела имплементације, у раду се сугерише да се на основу резултата рада уличне бирократије не могу донети закључци о ефектима јавних политика без примене комплексних истраживања.

Кључне речи: Улична бирократија, евалуација јавних политика, имплементација, дискреција

Увод

Процена ефеката јавних политика постоји од када постоје и саме јавне политике. Без обзира на модел креирања јавних политика, у неком тренутку је потребно осврнути се и проценити ефекте дотадашњег деловања. Мора постојати систематска евалуација и повратна информација која пружа сазнања из претходног искуства (Bogason, 2006:99). Јавне политике нису предвиђене да трају вечно, већ се мењају и адаптирају у бескрајном и непрекидном процесу. Тој промени и адаптацији претходи процена остварености очекиваних ефеката коју уобичајено називамо евалуација. Овај важан процес подразумева и сагле-

* bozidar.dakic@gmail.com; 063 334 293

давање ефеката који нису намеравани а до којих је дошло током имплементације. Ипак не може се очекивати да ће се свакој евалуацији приступити систематски а још мање да ће се спроводити евалуативна истраживања. Напротив, многе евалуације су несистематичне и импресионистичке што свакако не треба занемарити.

Евалуацији јавних политика, наравно, претходи њихово формулисање и доношење одлуке о примени. Следи прелазак у мање видљиву арену имплементације јавних политика насељену мрежом бирократских и невладиних актера који су инволвирани у претварање јавних политика у сврсисходна дела (Bovens, 2006:320). Значајан, ако не и, по обиму, доминантан део јавне администрације располаже дискреционим правом које примењује у свакодневном деловању. Дискреција или дискреционо право јавне администрације је један од контроверзи која непрестано проналази место у научним, друштвеним и политичким сферама. Имати дискреционо право, у најширем смислу, подразумева обим аутономије у чијем оквиру нечије одлуке, у одређеној мери, представљају питање личног расуђивања и процене (Galligan 1990:9). Разумљиво је да примена дискреционог права у раду јавне администрације изазива бројне дилеме, како код оних на које се односи рад јавне администрације тако и код самих јавних службеника. Инспирисан управо индивидуалним дилемама са којима се суочавају ови јавни службеници Мајкл Липски (Lipsky) је развио концепт “Уличне бирократије” (eng. Street – Level Bureaucracy) (Lipsky, 1980). Провокативним називом, “Уличне бирократе”, Липски обухвата јавне службенике који су у директној интеракцији са грађанима, располажу значајном дискрецијом у обављању свог посла и аутономијом у односу на организационе целине којима припадају. Под типичне уличне бирократе овај аутор убраја наставнике, полицајце, социјалне раднике, судије, јавне браниоце и остале судске службенике, здравствене раднике и остале јавне службенике који одобравају приступ државним програмима и у оквиру њих пружају услуге. Липски је у свом раду посебно истакао утицај уличних бирократа на јавне политике. Шта више, он тврди да уличне бирократе, услед дискреције коју примењују и аутономије којом располажу, заправо креирају јавне политике. Аутори каснијих радова нису оспорили значај улоге уличних бирократа на развој јавних политика. Ипак, закључци који се могу наћи у расположивој литератури о позитивном односно негативном утицају дискреције на демократију и достигнућа јавних политика фундаментално се разликују (Meyers, 2003:254). Ова неслагања превасходно произилазе из различитих темељних приступа између аутора који заступају прескриптивно креирање јавних политика по “узлазном” моделу (eng. Top down) и оних који сматрају да је убедљивија аргументација у корист, дескриптивног, “силазног” модела (eng. Bottom up). Док једни препознају утицај уличних бирократа на доношење одлуке о примени одређених решења, потоњи истичу значај околности у којима уличне бирократе модификују јавне политике и, током имплементације их прилагођавају “стварним потребама”. Као део јавне администрације који је најистакнутији према грађанима, уличне бирократе имају специфичан увид у њихове потребе што даје стратешки значај иницијативама које долазе (Sabatier, 1986:30) из тог дела јавне управе. Хапе

(Hure) и Хил (Hill) констатују да уличне бирократе нису само актери у креирању јавних политика већ их донекле формулишу више него што их имплементирају (Hure, Hill, 2007:283). Постоје убедљиви аргументи који указују на то да је значајно већи утицај уличних бирократа на остваривање циљева јавних политика у односу на утицај који остварују доносиоци одлука (May, Winter, 2007:1).

Критикујући узлазни модел креирања јавних политика Сабатиер тврди да се на тај начин отежава разликовање утицаја који остварују изабрани званичници и оног који имају јавни службеници (Sabatier, 1986:30). Са друге стране у корист узлазног модела може се приписати констатација да формулисана јавна политика води ка имплементацији али не нужно и ка жељеном исходу. Имплементација је та која води ка очекиваном исходу (Bennan, 1978:8). У покушају да се заузме другачије становиште, у овом раду се полазна основа заснива на чињеници да одређена јавна политика не мора бити формулисана а самим тиме ни имплементирана. Насупрот томе, јавна политика која је формулисана мора доћи пред евалуативни суд, чак и у екстремном случају када није имплементирана.

Сврха овог текста је да расветли улогу резултата рада уличне бирократије у евалуацији јавних политика. Наиме, расположива средства често не омогућавају комплексна евалуативна истраживања. Алтернатива овоме је сагледавање резултата рада уличне бирократије и коришћење административних података, који произилазе из спроведених поступака, при процени ефеката јавних политика. Изазов коришћења резултата деловања уличне бирократије садржан је у парадоксима који произилазе из дискреционог права којим располажу ови јавни службеници. Може се претпоставити да поменути парадокси чине резултате рада мало корисним или бескорисним за евалуацију јавних политика.

Рад је подељен у три поглавља. Прво поглавље нуди теоријски оквир дискреције као извора парадокса у деловање уличне бирократије. Друго поглавље почиње аксиоматским изоловањем фактора који рад уличних бирократа чине парадоксалним. То поглавље се наставља се аналитичким освртом на изоловане парадоксе, коришћењем узлазног и силазног модела као аналитичког оквира. Треће поглавље садржи дискусију о утицају парадокса деловања уличних бирократа на евалуацију јавних политика, користећи силазни и узлазни модел али уз задржавање у институционалном оквиру.

Дискрециони оквир уличне бирократије

У државама са континенталном правном традицијом, у које се убраја већина европских земаља, деловање јавне управе је превасходно условљено правилима која су обухваћена позитивним прописима. Одакле онда дискреција у деловању јавних службеника? У конкретном случају уличне бирократе располажу дискреционим правом јер природа услуга које пружају захтева људско

расуђивање које не може бити програмирано и за које машине не могу да буду адекватна замена (Lipsky, 1980:161). Право уличних бирократа на дискреционо одлучивање није нити може бити стечено у неком спонтаном развоју администрације. Напротив, дискреција је јасно делегирана у склопу доношења одлуке о примени одређене јавне политике. Свесни бројних различитих околности у којима се налазе корисници услуга, које пружа улична бирократија, доносиоци одлука остављају професионалном суду јавних службеника да, у складу са тим околностима, одаберу начин и средство пружања услуге како би конкретна јавна политика деловала на грађане у складу са постављеним циљевима.

Структура дискреције која је поверена јавним службеницима у многоме карактерише домете рада уличних бирократа. Дворкин разликује две слабе и једну снажну форму дискреције (Dworkin, 1977:32). Снажна форма се односи на опуномоћење јавног службеника да донесе одлуку заснивајући је претежно на личном расуђивању уз минималне смернице од стране виших органа власти. Насупрот томе, слаба форма дискреције се примењује уз примену детаљнијих стандарда који су унапред формулисани. Други вид слабе форме дискреције обухвата доношење одлуке које виши ауторитет у хијерархији не може да оповргне. У случају уличне бирократије снажна форма би се односила на наставника који је дужан да оцени знање ученика оценом од један до пет али без стандарда за предвиђени обим знања које је потребно демонстрирати како би ученик био оцењен одређеном оценом. Првим видом слабе форме би могла да се опише одлука судије за прекршаје који изриче мандатну казну за кретање улицом у супротном смеру од дозвољеног. Запређена казна за овај прекршај је одређена у новчаном распону а одлуку о тачном износу судија доноси на основу личних и материјалних прилика окривљеног, претходно учињених прекршаја, склоности ка понављању преступа и сличних околности које судија процењује а утврђене су законом. Пример другог вида слабе дискреције је процена корисника од стране водитеља случаја у центрима за социјални рад. Водитељ случаја процењује снаге и слабости корисника на основу чега се планира даља подршка а процену која је обављена не може да оповргне хијерархијски надређени ауторитет. Дакле, дискреција се јавља у контексту стандарда, мада у најјачим случајевима ови стандарди могу понудити мало смерница, обично постоје неке норме које воде, ограничавају, и утичу на дискреционо доношења одлуке (Galligan, 1990:22).

Дискрециони оквир рада уличних бирократа се може кретати у распону од благо усмереног, од стране креатора јавних политика, до стандардима презасићеног. Мање нормиран оквир захтева јасно дефинисане циљеве који су прихваћени од стране службеника који теже ка њиховом остварењу. Супротно томе, смањен ниво дискреције налаже детаљније стандарде а тиме и контролу њихове примене. Из овог распона дискреционог оквира проистиче неколико парадокса који карактеришу рад уличне бирократије.

Парадокси деловања уличних бирократа при имплементацији јавних политика

Уличне бирократе креирају јавне политике на два међусобно повезана начина. Они примењују широко дискреционо право у односу на грађане са којима су у интеракцији. Затим, њихове укупно обухваћене индивидуалне активности доприносе понашању организације којој припадају (Lipsky, 1980:13). У демократски уређеном друштву одговорност за креирање јавних политика сносне званичници који су на изборима за то стекли легитимитет односно они којима су изабрани званичници поверили мандата одговорности за одређену област чији је интерес од јавног значаја. Уличне бирократе свакако не одговарају претходном критеријуму, стога, доносиоци одлука полажу право да контролишу њихов рад. Међутим, ови једноставни нормативни принципи нису или барем нису у потпуности применљиви.

Као што је раније речено, право дискреционог одлучивања је дато уличним бирократама од стране оних који су одлучили о примени одређене јавне политике. То наравно не значи да су тиме ослобођени примене стандарда смисла и поштења, већ да њихово поступање није контролисано посебним стандардима који су уређени од стране виших органа управе (Dworkin, 1977:33). Независно од разумљиве тежње доносиоца одлука да држе под контролом све оно за шта су преузели одговорност, поверавање права на дискреционо одлучивање и истовремено оповргавање тих одлука било би контрадикторно и организационо неизводљиво. Следи да доносиоцима одлука, остаје могућност детаљнијег нормирања како би се контролисала дискреција уличних бирократа. Међутим, тежња политичара да контролишу дискрецију путем детаљних прописа често има супротан ефекат који приморава службенике да селективно примењују правила која су преобимна да би се применила у целини (Simon, 1983:1126). Такође, претварање рада јавних службеника у својеврсан алгоритам стандарда, предвиђених околности и жељених исхода, обесмишљава постојање дискреције и води ка примени информационих технологија у обављању послова уличних бирократа, како сугеришу Бовенс (Bovens) и Зоуридис (Zouridis) (Bovens, Zouridis, 2002). Уместо презасићења јавних политика правилима и процедурама, доносиоцима одлука је на располагању уоквиравање рада уличних бирократа путем јасно дефинисаних циљева. Истина је да се на овај начин неће постићи висок ниво контроле али ће се јавни службеници усмерити у свом раду ка ефектима које су доносиоци одлука поставили као жељене и очекиване. На послетку, где год је неки посао делегиран, онај који га је делегирао губи део контроле (Hure, Hill, 2007:281).

Треба имати у виду да циљеви јавних политика нису нужно довољно јасни онима који их имплементирају. Двосмислени и нејасни циљеви као и недоступност одговарајућег мерења перформанси уличне бирократије су од фундаменталног значаја, не само за рад службеника, већ и за способност менаџмента да врши контролу над јавним политикама (Lipsky, 1980:161). За овакве околности се у литератури најчешће проналази решење у примени ширих

друштвених норми и вредности (Matland, 1995:155) при дискреционом одлучивању. Последица отклона од формалних циљева јавне политике ка ширем друштвеном контексту неминовно повећава дискрецију уличних бирократа изван оквира задатог од стране виших органа власти.

Наведени низ парадоксалних околности при имплементацији јавних политика од стране уличних бирократа отежава касније сагледавање ефеката. Решења имплементационих дилема је, у литератури, понуђено кроз примену два темељна модела: узлазног и силазног. Након дуготрајног сучељавања, може се рећи да не постоји ништа што имплицира искључивање једног од ова два модела. Напротив, све указује да оба модела у одређеним околностима могу применити на одговарајући начин (Hure, Hill, 2007:9).

Парадокси деловања уличне бирократије из перспективе силазног модела

Од самог почетка изучавања јавних политика као научне дисциплине постоји изражена тежња за сагледавањем ове области као целовитог процеса који има свој логички низ међусобно повезаних активности усмерених ка очекиваном исходу. Почевши са Харолдом Ласвелом, развијани су модели циклуса јавних политика који су подразумевали (Lasswell, 1956)

Процес јавних политика, у свом темељном смислу, представља снажан силазни приступ који примењују доносиоци одлука. У начелу, као заједнички именилац свих развијених циклуса, овај модел подразумева одлучивање о јавним политикама у оквиру политичког деловања, затим имплементације од стране јавне администрације и на крају евалуације јавних политика, превасходно у смислу остварења постављених циљева (Sabatier, 1999:3). Предности силазног приступа уобичајено обухватају: могућност фундаменталног реструктурирања путем реформских пројеката, контролу процеса и темељну евалуацију која омогућава даља унапређења. Можда је највеће достигнуће процесног модела то што је њиме омогућено структурирано размишљање о јавним политикама. Такође, не треба занемарити да је ретко који модел тако уопштено прихваћен у пракси као што је то случај са моделом процеса јавних политика (Hure, Hill, 2006:26).

Практична примена процесног модела показала је низ недостатка у пракси, пре свега услед окружења које неминовно утиче на прескриптивне јавне политике. Линдблом (Lindblom) указује на карактер доношења политичких одлука који је дијаметралан у односу на уређен процес као што је то случај са циклусом јавних политика (Lindblom, 1979:80). Такође наглашава границе између појединачних фаза често нејасне. Заједно са Вудхаусом (Woodhouse), он тврди да је, насупрот процесном приступу, развој јавних политика комплексно интерактиван процес без јасног почетка и краја (Lindblom, Woodhouse, 1993).

У контексту рада уличних бирократа успех јавних политика, чији се развој темељи на процесном оквиру, зависи од адекватно одмерене дискреције,

јасно дефинисаних и одрживих циљева, затим оданости јавних службеника тим циљевима, као и капацитета администрације да спроведе планиране активности.

Обим дискреције који онемогућава прилагођавање јавних политика индивидуалним потребама грађана води ка развоју рутине која уместо исхода тежи ка детаљно спроведеном поступку и избегавању одговорности. Са друге стране, преизражена слобода у деловању јавне администрације ставља исходе јавних политика изван фокуса а до изражаја долази индивидуални однос јавног службеника и грађана. Овај однос, у одсуству јасно постављених оквира, ствара неприхватљив простор за злоупотребу.

Доносиоци одлука често постижу политички консензус усвајањем двосмислених или чак контрадикторних директива (Meyers, Vorsanger, 2003:254). Разумљиво је да је овакве одлуке, тешко ако не и немогуће спроводити. У датим околностима уличним бирократама преостаје избор између избегавања послова који су им поверени и адаптације јавних политика које превазилазе дискрецију. Наиме, узимајући у обзир Дророву дефиницију, дискреција је слобода у одлучивању која је званично дата од стране виших органа власти и релативно прецизно ограничена. Јасно је да овде то није случај.

Дискреција уличних бирократа им омогућава селективан допринос остваривању прескриптивно постављених циљева. Приврженост циљевима јавних службеника одређује доследност у спровођења одлука виших органа власти. Иако ово представља својеврсну злоупотребу дискреционог права коју је тешко контролисати и сузбијати, не може се пренебрегнути да се ради о значајним недостатку силазног модела.

Подразумева се да имплементација јавних политика захтева одговарајућу стручност оних који је имплементирају. Када јавне политике обухватају реформске заокрете који се фундаментално разликују од дотадашње праксе јавне администрације, потреба за новим компетенцијама, којима је условљено достизање циљева, може представљати слабост. Достизање тих компетенција се по правилу обухвата формулисањем јавних политика што наизглед нуди решење. Међутим, време које је потребно за стицање нових знања као и трошкови који произилазе, могу да створе утисак неуспешне јавне политике.

Парадокс деловања уличне бирократије из перспективе узлазног модела

Узлазни модел је развијан као одговор на недостатке процесног формулисања јавних политика. Из перспективе узлазног модела тражи се одговор на питање да ли је кључно да се осмисле нови начини доношења одлука или постоје институционалне и структуралне модификације које би требало извршити (Hure, Hill, 2006:19). Узлазни модел полази са становишта да је адекватан поглед на јавне политике онај који долази са стране уличних бирократа и грађана који користе услуге и бенефиције државе. Из такве перспективе циљеви нису

нужно јасни, чак супротно формирани су у интеракцији јавних бирократа и доносиоца одлука. У овом односу доносиоци одлука формирају начелне циљеве који се модификују додатним уличних бирократа на темељу њихове стручности и искуства. Дискреција којом располажу јавни службеници губи на свом традиционалном значењу унапред поверене слободе при одлучивању. У узлазном моделу дискреција има знатно шири значај и постаје извор сазнања о потребама грађана и могућим алтернативама при испуњавању тих потреба. Приврженост уличних бирократа циљевима јавних политика се, у оваквим околностима, не сматра посебним изазовом јер учествују у њиховом креирању и модификовању. Такође тежња је да се очекивања при остваривању циљева ускладе са капацитетима уличне бирократије и реалним могућностима за њихово унапређење.

Интерактивно постављање циљева подразумева пре свега шири друштвени оквир без прецизно одређених исхода што отежава фокусирање на њихово достизање и постављање приоритета. Узлазни модел полази од претпоставке да уличне бирократе у интеракцији са доносиоцима одлука преносе “стварне” потребе грађана али не постоји ништа што указује да је то заиста тако. Коначно, тешко је постићи консензус око привржености истим циљевима у тако широком обухвату комуникације.

Начин на који се доживљава дискреција, према узлазном моделу, онемогућава било какву контролу од стране изабраних званичника. Колико год избегавали ригидне ставове о очувању демократских принципа, тешко је не изразити забринутост над сазнањем да се не може очекивати одговорност од оних који су за то добили мандат од грађана.

Узлазни модел има тенденцију неумереног разумевања према слабостима капацитета уличне бирократије. Кретање у границама постојећих капацитета искључује њихово значајније проширивање.

Имплементациони изазови евалуације јавних политика

Евалуација јавних политика је превасходно условљена њиховом имплементацијом. Присталице силазног модела стоје на становишту да је тај приступ адекватнији за сагледавање ефеката јавних политика. Сабатиер чак тврди да виђење процеса јавних политика као континуиране мреже токова без одлуке и закључка онемогућава евалуацију јавних политика и анализу постигнутих промена (Sabatier 1986:30). Међутим, узлазни приступ подразумева сагледавање шире слике одбацујући прескриптивне циљеве јавних политика као евалуативни стандард.

Детаљно нормирана јавна политика, испуњена низом правила и процедура, у евалуативном процесу може понудити низ индикатора који указују на доследност спровођења тих политика. Такође, на овај начин постају доступна бројни излазни изрази поступака који воде уличне бирократе у интеракцији са грађанима. Ризик ослањања на излазне изразе поступака лежи у дискрецији

која је сужена презасићеним прописима чиме је минимизирана улога позитивна улога уличне бирократије као структуре која прилагођава јавне политике стварним потребама грађана. Њихово надгледање може бити контрапродуктивно јер службенике удаљава од решавања проблема (Jones, Boushey, Workman, 2006:49) који су у фокусу уличних бирократа. Наиме, инсистирањем на структурираном, силазном моделу у коме виши ауторитети доносе одлуке о јавним политикама које се имплементирају кроз јавну администрацију, пропушта се увид у све оно што се догађа, управо, унутар дискреционог простора уличних бирократа.

У идеалним имплементационим околностима када су циљеви јасни, усклађени са капацитетима имплементационих структура и прихваћени од стране јавних службеника, резултати рада уличне бирократије граде снажне индикаторе остваривања ефеката одређене јавне политике. Ипак ради се о сувише сложеним околностима које се ретко догађају. Селективна испуњеност наведених фактора не указује јасно на оствареност очекиваних ефеката. Када циљеви нису јасно формулисани или их јавни службеници тако не доживљавају онда је достизање очекиваних ефеката у основи угрожено. Изостанак имплементационих капацитета, сасвим погрешно, саме циљеве јавних политика може приказати као неоствариве. До истих последица може доћи и уколико уличне бирократе нису прихватиле циљеве јавних политика као релевантне.

Одсуство наведених идеалних околности, као што је раније наведено, воде ка ширењу дискреције уличних бирократа која је тада уоквирена ширим друштвеним контекстом уместо прописаних циљева. При имплементацији, ово води ка доминантној улози фактора који нису садржани у одлукама виших ауторитета што за последицу има адаптацију јавних политика од стране имплементационих структура. Примена ширег друштвеног контекста у имплементацији даје низ корисних дескриптивних, информација о неочекиваним ефектима примене јавних политика. Ипак, задржавајући се у прескриптивном оквиру, једино што може у оваквим околностима да се закључи је изостанак очекиваних исхода.

Приврженост јавних бирократа постављеним циљевима се често наводи као значајан индикатор (Wilensky 2006:214). На овај начин се нуди сазнање које указује на потребу за истрајношћу у достизању циљева. Ипак, ово не може да буде значајан индикатор јер готово да не нуди никакве информације о постизању како очекиваних тако и неочекиваних ефеката.

При реформским јавним политикама које захтевају значајно унапређење капацитета, евалуација на основу деловања уличних бирократа може прецизније да укаже на обим недостатака у компетенцијама. Ипак, како недостаје прилагођавање током имплементације овакво сазнање може, пре свега, подстаћи одустајање од постављених циљева због њихове неусклађености са капацитетима.

Са друге стране достигнутошћу шире постављених циљева, како се сугерише узлазним моделом, могуће је сагледати на основу рада уличних бирократа пре свега као достизање одређених друштвених вредности. Ипак, конкретни

проблеми који се могу груписати у одређене јавне политике остају замагљени у динамичној интеракцији. По природи овог модела, нуди се низ података који се могу користити као индикатори потребе за прилагођавањем активности док се резултати могу посматрати како конструкт унапређења друштва у временској одредници.

Свеукупно, може се закључити да евалуација јавних политика које у себи садрже деловање уличне бирократије не даје значајан обим информација који се могу користити без спровођења комплексних друштвених истраживања. Шта више коришћење ових резултата као замена за систематску евалуацију и евалуативна истраживања не може поуздано допринети унапређењу јавних политика али може довести до погрешних закључака.

Литература:

1. Bennis, Paul (1978): *The Study of Macro- and Micro- Implementation*, Rand Corporation, Santa Monica.
2. Bogason Peter, (2006): *Networks and Bargaining in Policy Analysis*, Handbook of Public Policy, Guy Peters and Jon Pierre, SAGE Publications, London.
3. Bovens, Mark; Zouridis, Stavros, (2002): *From Street-Level to System-Level Bureaucracies: How Information and Communication Technology Is Transforming Administrative Discretion and Constitutional Control*, Public Administration Review, Vol. 62, No 2.
4. Brewer, Garry D.(1974): *The policy sciences emerge: To nurture and structure a discipline*. Policy Sciences, 5 (3), The Rand Corporation, Santa Monica.
5. Carrington, Keith, (2005): *Is there a Need for Control*, Public Administration Quarterly, Vol. 29, No. 1/2, SPAEF, Towson, MD.
6. Dror, Yehezkel (1989): *Public Policymaking Reexamined*, Transaction Publishers. New Brunswick.
7. Dworkin Ronald (1977): *Taking Rights Seriously*, Harvard University Press, Cambridge.
8. Galligan, Denis J. (1990): *Discretionary Powers: A Legal Study of Official Discretion*, Clarendon Paperbacks, Oxford.
9. Hogwood, Brian W., Gunn, Lewis (1984): *Policy Analysis for the Real World*, Oxford University Press. Oxford,
10. Hupe, Peter L., Hill, Michael J. (2006): *The Three Action Levels of Governance: Reframing the Policy Process Beyond the Stages Model*, Handbook of Public Policy, (Guy Peters and Jon Pierre), SAGE Publications, London
11. Hupe, Peter L., Hill, Michael J, (2007): *Street-Level Bureaucracy and Public Accountability*, Public Administration Vol. 85, No. 2, Blackwell Publishing, Oxford.
12. Jenkins, William I., (1978): *Policy Analysis: A Political and Organisational Perspective*, Martin Robertson., London.
13. Jones, Bryan D., Graeme, Boushey, Samuel, Workman, (2006): *Behavioral Rationality and the Policy Processes: Toward A New Model of Organizational Information Processing*, Handbook of Public Policy, Guy Peters and Jon Pierre, SAGE Publications, London.
14. Lasswell, Harold D., (1956): *The Decision Process: Seven Categories of Functional Analysis*. University of Maryland Press, Maryland.

15. Lindblom, Charles E., (1959): *The science of muddling through*, Public Administration Review, Blackwell Publishing on behalf of the American Society for Public Administration 19, Hoboken.
16. Lindblom, Charles E., Woodhouse, Edward J. (1993): *The Policy-making Process*, third edition, Prentice-Hall, Upper-Saddle Hill.
17. Lipsky, Michael (1980): *Street-Level Bureaucracy: Dilemmas of the Individual in Public Services*, 30th Anniversary Expanded Edition. Russell Sage Foundation, New York.
18. Mark, Bovens, Paul 't Hart i Sanneke. Kuipers (2006): *The Politics of Policy Evaluation* The Oxford Handbooks of Public Policy, Michael Moran, Martin Rein, Robert E. Goodin, Oxford University Press, Oxford.
19. Matland, Richard E., (1995): *Synthesizing the Implementation Literature: The Ambiguity-Conflict Model of Policy Implementation*, Journal of Public Administration Research and Theory, Oxford University Press Oxford University Press Vol. 5, No. 2. New York.
20. May, Peter J., Winter, Soren C., (2007): *Politicians, Managers, and Street-Level Bureaucrats: Influences on Policy Implementation*, Journal of Public Administration Research and Theory, Inc., Oxford University Press, Oxford.
21. Meyers, Marcia K., Susan, Vorsanger, (2003): *Street-level bureaucrats and the implementation of public policy*, Handbook of public administration, Guy B. Peters, John Pierre, Thousand Oaks, Sage.
22. Sabatier, Paul A. (1999): *The need for better theories*, Theories of the Policy Process (Paul A. Sabatier), Westview Press, Boulder.
23. Sabatier, Paul A., (1986): *Top-down and Bottom-up Approaches to Implementation Research: A Critical Analysis and Suggested Synthesis*, Journal of Public Policy, Vol.6, No.1, Cambridge University Press.
24. Simon, William H., (1983): *Legality, Bureaucracy, and Class in the Welfare System*, Yale Law Journal Vol. 92, No. 7, New Haven.
25. Wilensky, Harold L., (2006): *Social Policy: Is There A Crisis of the Welfare State?*, Handbook of Public Policy, (Guy Peters and Jon Pierre), SAGE Publications, London.

EFFECTS OF STREET - LEVEL BUREAUCRATS PARADOX OPERATION AND EVALUATION OF PUBLIC POLICIES

Summary: The evaluation of public policies, as a process that involves assessing the desired but also unintended effects, largely depends on the previous implementation.

The complexity of the implementation makes it difficult to evaluate the effects, as it is the case with public policies in which enforcement involves street level bureaucracy. The characteristics of street level bureaucracy deriving from the discretion they have in making decisions make their work paradoxical in many ways. These paradoxes are reflected in their accountability to citizens, although this responsibility has not been given to them in the electoral process. Then, in the need for street level bureaucracy to be controlled by higher state authorities with the simultaneous imperative of the freedom of their action. Finally, it is paradoxical to expect street level bureaucrats to be committed to goals that need to be modified to fulfill the "real" interests of citizens.

The above set of paradoxical circumstances in the implementation of public policies by street level bureaucrats makes it difficult to analyze the effects later. Solutions to implementation dilemmas are, in the literature, offered through the application of two basic models: ascending and descending. After a long period of confrontation, it can be said that there

is nothing that implies the exclusion of one of these two models. On the contrary, everything indicates that both models can be applied in certain circumstances in appropriate way.

Evaluation of public policies is primarily conditioned by their implementation. Supporters of the downward model stand on the view that this approach is more appropriate for the consideration of the effects of public policies. However, the upward approach involves looking at a wider picture by rejecting prescriptive public policy objectives as an evaluation standard. By insisting on a structured, descending model in which senior authorities make decisions about public policies implemented through public administration, insights are missing about everything that happens, precisely within the discretionary space of street level bureaucrats. In terms of evaluation, while remaining in the prescriptive framework, the only thing that can be concluded in these circumstances is the absence of expected outcomes. On the other hand, the achievement of wider goals, as suggested by the upward model, can be seen on the basis of the work of street level bureaucrats above all as achieving certain social values. However, specific problems that can be grouped into specific public policies remain clouded in dynamic interaction. By the nature of this model, there is a series of data that can be used as indicators of the need for adjustment of the activities, while the results can be considered as a construct of improving society in a timeline.

Overall, it can be concluded that the evaluation of public policies that contain street level bureaucracy does not provide a significant amount of information that can be used without conducting complex social research. The more use of these results as a substitute for systematic evaluation and evaluation research can not reliably contribute to the improvement of public policies but can lead to wrong conclusions.

Key words: Street-level Bureaucracy, Evaluation of Public Policies, Implementation, Discretion

ВЛАДИМИР М. ЦВЕТКОВИЋ*

МАРИНА ФИЛИПОВИЋ

Факултет безбедности

Београд

УДК 371.1/.2:351.78

Оригиналан научни рад

Примљен: 11.02.2017

Одобрен: 23.01.2018

Страна: 277-286

ИСПИТИВАЊЕ СТАВОВА УЧЕНИКА О УВОЂЕЊУ НАСТАВНОГ ПРЕДМЕТА БЕЗБЕДНОСНА КУЛТУРА У СРЕДЊИМ ШКОЛАМА**

„Образовање је најмоћније оружје које можете употребити да промените свет”

Нелсон Мандела

Сажетак: Предмет квантитативног истраживања представља испитивање ставова ученика о увођењу наставног предмета „безбедносна култура“ у наставни план и програм за средњу школу. Поред тога, анализирају се и утицаји одређених карактеристика ученика на њихове позитивне или негативне ставове за увођење споменутог предмета. Вишеетапним случајним узорковањем, из укупне популације ученика средњих школа у Београду, обухваћен је узорак величине 3063 ученика из 14 средњих школа. Према добијеним резултатима, у највећој мери, ученици нису сигурни да ли су за увођење предмета (47,8%). Са друге стране, 26,2% ученика је одговорило да је за увођење предмета, док је 24,7% дало негативан одговор. Такође, у раду је утврђено је да на ставове испитаника о увођењу предмета статистички значајно утичу пол, године старости, запосленост родитеља, образовање оца и мајке, разред. Резултати истраживања могу бити искоришћени од стране доносиоца одлука приликом конципирања стратегија и програма увођења наставног предмета безбедносна култура у наставни план и програм за средњу школу у циљу и смањења ризика од катастрофа.

Кључне речи: безбедност, катастрофе, ученици, ставови, истраживање

Увод

У великом броју спроведених истраживања указано је на значај образовања о катастрофама за смањење последица природних катастрофа (Becker, 2000; Çakın, Petal, Sezan, & Türkmen, 2006; Dufty, 2009; Gray, 1996). Шо и сарадници (Shaw, Shiwaku, & Takeuchi, 2011: 145) наглашавају да потреба и

* vmc@fb.bg.ac.rs, 0603738606

** Рад је резултат истраживања на пројекту „Безбедност и заштита организовања и функционисања васпитно-образовног система у Републици Србији (основна начела, принципи, протоколи, процедуре и средства)“, бр. 47017, који финансира Министарство науке и технолошког развоја Републике Србије и реализује НИО Факултета безбедности.

значај за образовањем у погледу смањења ризика од катастрофа произилази из следећег: образовање помаже у задовољавању психосоцијалних потреба становништва које је угрожено катастрофама ширих размера; може се посматрати као средство за заштиту деце у катастрофама; отвара се канал за преношење здравствених и егзистенцијалних информација као и за учење нових вештина и стицање нових вредности као што су мир, толеранција, разрешење сукоба, демократија, људска права, безбедност, заштита животне средине; образовање за све је средство за одржавање друштвеног јединства, при чему образовне разлике воде у сиромаштво необразовног дела становништва и представљају подстицај за грађанске сукобе; оно је од виталног значаја за реконструкцију привредне основе сваке породице, живота на локалном или на националном нивоу као и за континуирани развој и изградњу мира.

Извори информација о природним катастрофама утичу на перцепцију средњошколаца у погледу знања о земљотресу и то тако да испитаници који су стекли информације у статистички значајно већем проценту сматрају да знају шта је земљотрес (Cvetković et al., 2015). Изузетак су видео-игре које утичу на перцепцију знања тако што испитаници који нису играли сматрају да знају шта је земљотрес док они који јесу играли видео-игрице сматрају да не знају шта је то земљотрес. Такође, изузетак је радио као извор информација који средњошколци у мањој мери користе, а који не утиче на став испитаника. Са друге стране, они су утврдили да на стварно знање средњошколаца о земљотресу утичу предавања, школа, телевизија и Интернет док радио, видео-игре и приче које преносе чланови породице немају значајног утицаја. Међународна конференција школске безбедности, одржана од 18. до 20. јануара 2007. године у Ахмадабу, Индији, препознала је значај обезбеђивања образовања сваког детета, као и живот у безбедној животној средини са циљем постизања нула процената смртности деце у школама услед природних катастрофа. Из тих разлога, предвиђени су следећи приоритети: образовање о катастрофама ће се спроводити у школама; школски објекти и остала инфраструктура морају бити отпорни на катастрофе; појачати образовање чланова локалне заједнице како би иста постала отпорнија на катастрофе; учинити школе безбеднијим (Chhokar, 2010). Неопходно је што више промовисати имплементацију знања о смањењу ризика од катастрофе у релевантне делове наставног плана и програма на свим нивоима и користити друге формалне и неформалне канале како би информације дошле до омладине и деце.

Међународни институт за планирање образовања при УНЕСЦО је развио водич за конципирање образовања у погледу проблематике катастрофа, а који садржи пет оквирних глава (Ru Gwee, Shaw, & Takeuchi, 2011): у првој глави дат је генерални преглед (увод, превенција и припрема за катастрофе, изазови у катастрофама и реконструкцијама, изградња капацитета, образовање за све у вези катастрофа); друга глава се односи на додатак и садржину (сеоска популација, пол, етницитет/религија/деца са сметњама у развоју, објекти, отворено и учење на даљину, неформално образовање); трећа глава се тиче учитеља и ученика (идентификација, селекција, образовни радници, методе за предавање и учење, социјална подршка учењу); четврта се односи на наставни

програм и учење (наставни програм, здравствено и хигијенско образовање) и пета глава се односи на управљање капацитетима (процена потреба и ресурса, процес планирања, управљање пројектима, легални оквири рада, управљање буџетом и финансијама). Цветковић и Станишић (Cvetković & Stanišić, 2015) у раду истичу да су деца која су упозната са феноменом катастрофа као и начином реаговања у таквим ситуацијама способна да брзо и адекватно одреагују, како у циљу сопствене заштите тако и циљу упозоравања других на потенцијалне опасности. Рецимо, девојчица из Британије, Тили Смит, упозорила је туристе да беже пре него што је цунами у Индијском океану дошао до обале. На тај начин, она је спасила више од 100 туриста. Она је препознала знаке цунамија који се приближава, пошто је у школи из географије учила о тој појави, само недељу дана пре него што је посетила Тајланд (Shaw et al., 2011; Cvetković, 2015). Лидстон (Lidstone, 1996) истиче да су школе и даље својеврсни центри образовања у оквиру којих се врши преношење знања на ученике директним, а на њихове породице индиректним путе. Својим положајем она у великој мери одражава реално стање друштвене средине и потенцијале њеног развоја и напредовања, функцијом усмерава и убрзава процес учења, развој личности сагласно њеним потребама и могућностима, а својом сврхом оспособљава појединце и генерације за живот у савременом друштву у коме су различите природне катастрофе реалност (Jakovljević, Cvetković, & Gačić, 2015).

Неопходност и значајност процеса образовања о природним катастрофама су препознати у многим међународним конвенцијама и конференцијама, са јасним наглашавањем да школе, породице и локалне заједнице играју одлучујућу улогу у смањењу озбиљности последица насталих природним катастрофама, кроз процес развијања свести и знања о природним катастрофама. У Јапану, већ дуже време постоји и функционише курс за ученике са називом – животна средина и смањење ризика од природних катастрофа. Таква врста едукације ученика представља одличан пример добро организоване и осмишљене праксе смањења ризика од природних катастрофа (Johnson, Ronan, Johnston, & Pease, 2014). У важећем Закону о ванредним ситуацијама Републике Србије у тачки 6 са насловом обучавање и оспособљавање, а у члану 119 стоји да се ради стицања потребних знања из области личне и колективне заштите, грађани се обучавају и оспособљавају за превентиву заштиту и спасавање. Надаље стоји да се обучавање врши у оквиру основног и средњег образовања ради стицања знања о опасностима од природних и других катастрофа и заштити од њих, у складу са посебним законом и одговарајућим програмом ("Закон о ванредним ситуацијама", Сл. гласник РС, бр. 111/09, 92/11, 93/12). У националној стратегији заштите и спасавања РС, стратешкој области број 3 под називом „Користити знање, иновације и образовање у циљу изградње културе безбедности и отпорности на свим нивоима“ истиче се да последице катастрофа могу бити знатно умањене уколико су грађани добро и адекватно информисани о ризицима са којима се могу суочити и о могућим опцијама и мерама које могу предузети у циљу смањења угрожености и боље припреме (Национална стратегија заштите и спасавања у ванредним ситуацијама). Поред претходно реченог, наглашава се и то да се обавештеност јавности може по-

бољшати правовременом доступношћу информација о опасностима и ризицима од катастрофа, да систем образовања и медији имају кључну улогу, и да се све информације о систему заштите и спасавања и мерама за смањење ризика од катастрофа морају учинити доступним и особама са инвалидитетом, у њима приступачним форматима и технологијама. Наглашено је и то да се нарочито деца могу на време упознати са аспектима интегрисаног система заштите и спасавања укључивањем смањења ризика од катастрофа у формално и неформално образовање. У споменутој стратегији наводе се и следећи циљеви: информације о ризицима од катастрофа, као и могућностима заштите доступне свима, а посебно грађанима у високо ризичним областима и категоријама становништва које су нарочито изложене ризику – деци, старим и особама са инвалидитетом; садржаји и теме из области заштите и спасавања и смањења ризика од катастрофа уведени у националне наставне планове и програме свих установа образовања и васпитања; развијени Национални тренинг центар за ванредне ситуације и регионални тренинг центри као и други носиоци обуке и стручног усавршавања субјеката интегрисаног система заштите и спасавања; развијени капацитети интегрисаног система заштите и спасавања на републичком и локалном нивоу; остварена функционална повезаност научно-истраживачких организација са кључним актерима интегрисаног система заштите и спасавања; развијена сарадња са медијима у области промовисања политике смањења ризика од катастрофа и извештавања пре, током и после ванредних ситуација; развијена свест и култура безбедности грађана у области заштите, спасавања и смањења ризика од катастрофа (Национална стратегија заштите и спасавања у ванредним ситуацијама). У Републици Србији постоје озбиљни покушаји да се на један свеобухватан начин наметне проблем безбедности у локалној заједници и безбедност младих уопште. Један од таквих пројеката реализован је у току 2005/2006. године на основу подршке Савета за превенцију проблема развоја деце при Министарству просвете и спорта Републике Србије. Пројекат је предвиђао да се у 20 школа и четири града у Републици Србији (Нови Сад, Београд, Крагујевац и Ниш) као факултативан уведе нови наставни предмет под називом Безбедносна култура (Stajić & Stanarević, 2012:157). Општи циљ изучавања овог предмета био је да ученици првог разреда средње школе стекну нова теоријска и практична знања из различитих области безбедности, о потреби, начинима и средствима заштите личних и општих друштвених вредности од различитих облика и носилаца угрожавања, без обзира на место и време њиховог испољавања. Такође, важан циљ је био и установљивање и изградња позитивног и кооперативног односа према институцијама друштва које се старају о стабилном и правним нормама успостављеном стању безбедности (Stajić, Mijalković & Stanarević, 2005).

Методи истраживања

Из популације ученика средњих школа у Београду величине 65561, за потребе овог истраживања извучен је узорак величине 3063, што чини 4.67% популације. Примењен је вишеетапни узорак. Наиме, у првој етапи су посмат-

ране све школе у Београду и на случајан начин је изабрано 14 школа. У другој етапи, јединице посматрања су биле учионице у изабраним школама. На случајан начин изабране су учионице у којима су испитивани сви ђаци који су тог дана присуствовали часовима. Стопа одговора је износила 98%. Да би се стекао увид у репрезентативност узорка анализирана је структура испитаника према кључним карактеристикама за област природних катастрофа. У наставку рада дат је приказ структуре узорка према полу, разреду, члановима породице са којима живе испитаници, образовању тих чланова породице и њиховој запослености. Мушкарци су у узорку били заступљени са 49,6% док су жене чиниле 50,4% (видети Табелу 1). У популацији је слична структура, наиме мушкарци су били заступљени са 51,07%, док су жене чиниле 48,93% (видети Табелу 1). Када је реч о структури ученика према разреду који похађају из Табеле 1 можемо видети да 30,9% испитаника похађа први разред средње школе, 27,4% похађа други разред, 22% похађа трећи разред и 19,7% похађа четврти разред средње школе. Ако посматрамо структуру популације према разреду (први разред 27,1%, други разред 25,87%, трећи разред 25,29% и четврти разред 21,33%) видећемо да се она не разликује значајно.

Табела 1. Структура узорка и популације.

Категорије		Структура узорка (%)	Структура популације (%)
ПОЛ	Мушки	49,6	51,07
	Женски	50,4	48,93
РАЗРЕД	I	30,9	27,51
	II	27,4	25,87
	III	22,0	25,29
	IV	19,7	21,33

Извор: калкулација аутора и Републички завод за статистику.

Табела 2. Структура ученика у узорку према полу из изабраних школа.

Назив школе	Пол ученика (%)		Укупно
	мушки	женски	
Математичка гимназија	54,5	45,5	323
Правно пословна школа	29,8	70,2	242
Никола Тесла	84,0	16,0	243
Пољопривредна школа	35,3	64,7	150
Геодетска техничка школа	67,7	32,3	161
Надежда Петровић	19,4	80,6	350
Милутин Миланковић	49,4	50,6	83
Нада Димић	38,0	62,0	50
Туристичка школа	48,9	51,1	180
Марко Оресковић	90,9	9,1	11
Шеста Београдска гимназија	39,6	60,4	457
Прва Београдска гимназија	36,1	63,9	379
Графичка школа	40,2	59,8	92
Електротехничка школа	94,4	5,6	342

Извор: калкулација аутора.

На основу структуре ученика према члановима домаћинства са којима живе, уочава се да скоро сви испитаници живе са мајком (96.30%), док са оцем живи нешто мањи број ученика (86.20%). Са баком живи сваки пети ђак, а са деком сваки десети. Такви резултати су очекивани зато што се у бракоразводним парницама деца углавном додељују мајкама на старатељство. Такође, очекивано је да мали број средњошколаца живи са баком и деком јер је реч о испитаницима из Београда где деца када формирају сопствену породицу не живе у заједници са родитељима. Ово је још један показатељ добре репрезентативности узорка. Како би се стекао бољи увид у репрезентативност узорка анализирали смо и структуру испитаника према образовању родитеља. Резултати су указали да се структура образовања родитеља, у узорку и у популацији, не разликује суштински и да је структура образовања очекивана. Наиме, јако мали проценат испитаника има само основно образовање што је карактеристично за Београд. Такође, очекивано је да највише има родитеља са завршеном средњом школом (42,2% мајке, 44% очеви), затим са високим образовањем (25,9% мајке, 24,1% очеви), вишим образовањем (22,3% мајке, 21,6% очеви) и на крају са академским титулама (7,4% мајке, 9% очеви). Ако се посматра структура средњошколаца према запослености родитеља, уочава се да су у 61,2% случајева оба родитеља запослена, у 32,6% случајева ради само један родитељ, а само у 6,2% случајева су оба родитеља незапослена. Истраживање је део обимнијег истраживања о знању и перцепцији ученика о природним катастрофама спроведеног од стране аутора (Цветковић, 2015; Цветковић ет ал., 2015; Цветковић & Станишић, 2015).

Резултати и дискусија

Увођење предмета „безбедносна култура“ у наставни план и програм основних и средњих школа у Србији подразумева детаљно испитивање свих околности. Завод за школство и Министарство унутрашњих послова - Сектор за ванредне ситуације и цивилну безбедност у Црној Гори, у сарадњи са УНИЦЕФ-ом спровели су пројекат „Спремност за одговор на катастрофе и смањење ризика од катастрофа“. Циљ пројекта је био да се ученицима и професорима пружи потребно знање и понуде објашњења како се треба понашати како би смањио утицај природних катастрофа. У оквиру овог пројекта више од 80 општинских службеника, представника школа и локалних заједница, као и запослених у невладином сектору учествовало је у радионицама „Деца и смањење ризика од катастрофа“ како би се подигла свест о потреби да се смање ризици од пожара, земљотреса и поплава са фокусом на безбедност у школама. Истраживање урађено на узорку од 250 ученика и родитеља показало је да је припремљеност школа за случај природних катастрофа веома лоша и да је неопходно да ученици и наставници науче више о природним катастрофама и поступцима за смањење ризика од катастрофа. У пет одабраних пилот школа у Улцињу, Беранама, Бару, Котору и Подгорици, група експерата уз активно учешће деце и наставника извршила је процену угрожености од земљотреса и одрадила планове заштите и спасавања од земљотреса. Рад на припреми школ-

ског програма о смањењу ризика од катастрофа урађен је након истраживања које је спроведено међу ученицима и наставницима о њиховом знању и понашању у вези са природним катастрофама и могућношћу да се на њих реагује у школама (УНИЦЕФ-Црна Гора, 2016).

У циљу испитивања ставова ученика, постављено им је питање да ли су за увођење предмета „безбедносна култура“ у наставни план и програм средњих школа у Србији. У највећој мери, ученици нису сигурни да ли су за увођење предмета (47,8%). Са друге стране, 26,2% ученика је одговорило да је за увођење предмета, док је 24,7% дало негативан одговор. Како би се дошло до валидних закључака о томе шта све утиче на ставове ученика о увођењу предмета испитани су утицаји одређених фактора. За тестирање независности појединих фактора и ставова испитаника коришћен је Хи-квадрат тест. Судећи према добијеним резултатима, утврђено је да на ставове испитаника о увођењу предмета статистички значајно утичу пол, године старости, запосленост родитеља, образовање оца и мајке, разред (табела 2).

Табела 2. Приказ резултата Хи-квадрат теста независности (χ^2) одређених карактеристика ученика и става о увођењу предмета

	Став ученика о увођењу предмета
Пол	,000*
Године старости	,005*
Запосленост родитеља	,005*
Образовање оца	,037*
Образовање мајке	,006*
Разред	,000*
Просек у школи	,405*
Живот са оцем	,757*
Живот са мајком	,214*
Живот са дедом	,301*
Живот са бабом	,808*

* статистички значајна повезаност – $p \leq 0,05$

Опште је познато да постоји разлика између мушкараца и жена у погледу њихових различитих морфолошких и анатомских карактеристика, али и психолошких фактора као што су особине личности и вредносне оријентације. На основу тестирања независности пола и става о увођењу предмета, утврђено је да испитаници женског пола у статистички већој мери (30%) у односу на мушкарце (23,4%) подржавају увођење таквог предмета. Одређени резултати истраживања показују да је школска едукација ученика о катастрофама допринела повећању знања ученика али није имала утицаја на ниво припремљености (Ronan, Johnston, Daly, & Fairley, 2001; Shiwaku, Shaw, Chandra Kandel, Narayan Shrestha, & Mani Dixit, 2007). Резултати тестирања независности показују да постоји статистици значајан утицај година старости испитаника на ставове о увођењу предмета. Испитаници који су најмлађи, тј. који су 14 година старости у највећој мери (32,1%) у односу на остале (15 – 25,6%, 16 – 24,5%, 17 – 26,2%, 18 – 25%) подржавају увођење предмета безбедносна култура. На основу приказаних резултата, утврђено је да у најмањој мери увођење таквог пред-

мета подржавају најстарији испитаници, тј. они који имају 18 година. Породица коју не треба схватити ни као посебну биопсихолошку заједницу, ни као основну ћелију друштва, већ као примарну заједницу добровољног удруживања људи где се на природан начин врши социјализација игра једну од одлучујућих улога на формирање ставова код детета у погледу себе и света који га окружује (Вукоје, 2012). Са друге стране, исувише запослени родитељи нису у стању да се у потпуности посвете својим улогама према деци. Резултати показују да испитаници чији су родитељи незапослени у највећој мери (34,6%) у односу на испитанике чији је један родитељ запослен (28,2%) и чија су оба родитеља запослена (24,2%) подржавају увођење предмета безбедносна култура. Када је у питању разред средње школе који испитаник похађа, утврђено је да одлични ђаци у највећој мери (29,1%) у односу на остале (довољан – 27%, добар – 23,5%, врло добар – 26,2%) подржавају увођење предмета. У односу на образовање очева испитаника, испитаници чији очеви имају завршену средњу школу у највећој мери (27,1%) у односу на остале категорије очева испитаника (основно образовање – 26,3%, више – 24%, факултет – 26,8% и постдипломске – 26,2%) подржавају увођење предмета безбедносна култура. Са друге стране, у односу на образовање мајке, испитаници чије мајке имају завршену основну школу у највећој мери (36,8%) у односу на остале категорије мајки испитаника (средње образовање – 26,5%, више – 24,6%, факултет – 26,2% и постдипломске – 26,5%).

Имајући у виду значај образовања о катастрофама, у Србији се на више факултета може наићи на предмете у погледу смањења ризика од катастрофа, чак су се на појединим факултетима формирали и читави смерови. На Факултету безбедности постоји ужа научна област Цивилна заштита и заштита животне средине, где се кроз различите предмете изучава област ванредних ситуација и природних катастрофа (Систем цивилне одбране, Цивилна заштита, Заштита животне средине, Систем заштите и спасавања, Просторно планирање и заштита, Основи екологије). Са друге стране, у оквиру Криминалистичко-полицијске академије постоји ужа научна област „Ванредне ситуације“, а у оквиру ње различити предмети о ванредним ситуацијама (Безбедност у ванредним ситуацијама, Управљање ризицима у систему заштите и спасавања, Спречавање и сузбијање пожара, експлозија и хаварија).

Закључак

Интегрисано смањење ризика од катастрофа је незамисливо без имплементације одређених наставних садржаја о катастрофама у наставне планове и програме основног и средњег образовања ученика у Србији. Међутим, пре саме имплементације таквих активности, потребно је континуирано спроводити истраживања и кампање са циљем подизања свести грађана о озбиљностима последица и могућностима управљања у природним катастрофама. У истраживању које је спроведено, утврђено је да највећи број испитаника није сигуран да ли је за увођење предмета у оквиру којег би се изучавали наставни садржаји о безбедносној проблематици. Тако добијени резултати би се могли довести у

везу са недовољно развијеном свешћу младих људи о безбедносним изазовима, ризицима и претњама безбедности. Свакако, тешко је подржавати увођење таквог предмета уколико код особе постоји јасна свест о неопходности развијања безбедносне културе. Имајући у виду да је човек под утицајем различитих демографских, социо-економских и психолошких фактора, у раду је утврђено да на ставове испитаника о увођењу предмета статистички значајно утичу пол, године старости, запосленост родитеља, образовање оца и мајке, разред. Полазећи од тако добијених резултата, доносиоци одлука у Србији могу искористити чињенице које су понуђене у овом раду и креирати одређене стратегије и програме увођења наставног предмета безбедносна култура у основним и средњим школама. Да би један тако осмишљен предмет опстао у наставним плановима и програмима, потребно је врло опрезно дефинисати неопходни садржај и приступе таквој проблематици. Поред тога, зналачки одабран наставнички кадар који би изводио наставу из наведеног предмета мора поред образовне испуњавати и високе педагошке критеријуме. У циљу дубљег сагледавања проблематике увођења таквог предмета, потребно је спровести додатна истраживања како би се тестирао ниво прихватљивости одређених садржајних тема из области безбедности, тј. катастрофа. Наставни план и програм наведеног предмета би требало детаљно прецизирати, како би се озбиљне теме безбедности ученицима изложиле на једноставан, прихватљив и занимљив начин.

Литература:

1. Becker, S. (2000). Environmental disaster education at the university level: an integrative approach. *Safety science*, 35(1), 95-104.
2. Çakin, Y., Petal, M., Sezan, S., & Türkmen, Z. (2006). Public Education–Disaster Preparedness Education Program in Turkey. Paper presented at the poster), 100th Anniversary Earthquake Conference, CA: San Fransisco.
3. Chhokar, K. (2010). Higher education and curriculum innovation for sustainable development in India. *International Journal of Sustainability in Higher Education*, 11(2), 141-152.
4. Cvetković, V. (2015). Faktori uticaja na znanje i percepciju učenika srednjih škola u Beogradu o prirodnim katastrofama izazvanim klizištima. *Bezbednost*, LVII(1/2015), 32-51.
5. Cvetković, V. (2015). Spremnost građana za reagovanje na prirodnu katastrofu izazvanu poplavom u Republici Srbiji. Univerzitet u Beogradu, Fakultet bezbednosti.
6. Cvetković, V., & Stanišić, J. (2015). Relationship between demographic and environmental factors with knowledge of secondary school students on natural disasters., *SASA, Journal of the Geographical Institute Jovan Cvijic*, 65(3), 323-340.
7. Cvetković, V., Dragičević, S., Petrović, M., Mijaković, S., Jakovljević, V., & Gačić, J. (2015). Knowledge and perception of secondary school students in Belgrade about earthquakes as natural disasters. *Polish journal of environmental studies*, 24(4), 1553-1561. doi:10.15244/pjoes/39702.
8. Dufty, N. (2009). Natural hazards education in Australian schools: How can we make it more effective? *The Australian Journal of Emergency Management*, 24(2), 13-16.
9. Gray, D. (1996). Disaster plan education: how we made and tested a video. *Journal of accident & emergency medicine*, 13(1), 21-22.

10. Jakovljević, V., Cvetković, V., & Gačić, J. (2015). Prirodne katastrofe i obrazovanje. Beograd: Univerzitet u Beogradu, Fakultet bezbednosti.
11. Johnson, V. A., Ronan, K. R., Johnston, D. M., & Peace, R. (2014). Evaluations of disaster education programs for children: A methodological review. *International Journal of Disaster Risk Reduction*, 9, 107-123.
12. Lidstone, J. (1996). Disaster education: Where we are and where we should be. *International perspectives on teaching about hazards and disasters*, 3.
13. Nacionalna strategija zaštite i spasavanja u vanrednim situacijama. „Sl. glasnik RS“, broj 86 od 18 novembra 2011. godine.
14. Ronan, K. R., Johnston, D. M., Daly, M., & Fairley, R. (2001). School children's risk perceptions and preparedness: A hazards education survey. *Australasian Journal of Disaster and Trauma Studies*, 1(1).
15. Ru Gwee, Q., Shaw, R., & Takeuchi, Y. (2011). Chapter 2 Disaster Education Policy: Current and Future Disaster education (pp. 23-44): Emerald Group Publishing Limited.
16. Shaw, R., Shiwaku, K., & Takeuchi, Y. (2011). Disaster education. United Kingdom: Emerald group publishing limited.
17. Shiwaku, K., Shaw, R., Chandra Kandel, R., Narayan Shrestha, S., & Mani Dixit, A. (2007). Future perspective of school disaster education in Nepal. *Disaster Prevention and Management: An International Journal*, 16(4), 576-587.
18. Stajić, Lj., Mijalković, S. & Stanarević, S. (2005). Bezbednosna kultura. Beograd: Draganić.
19. UNICEF - Crna Gora, Internet adresa:
<https://www.unicef.org/montenegro/campaigns.html>, pristupljeno 23.08.2016. godine.
20. Vukoje, J. (2012). Osnovne funkcije savremene porodice. *Svarog*, 1(4), 137-144.
21. Zakon o vanrednim situacijama. „Sl. Glasnik RS“, br. 111/09, 92/11 i 93/12.

EXAMINATION OF STUDENTS' ATTITUDES ABOUT THE INTRODUCTION OF A COURSE “SAFETY CULTURE” IN SECONDARY SCHOOLS

Summary: The subject of quantitative research is to examine students' attitudes about the introduction of a course “safety culture” into a curriculum for secondary school. In addition, the impacts of certain characteristics of students are analyzed on their positive or negative attitudes about the introduction of the course. From the total population of secondary school students in Belgrade, multiple-point random sampling included a sample of 3063 students from 14 secondary schools. Based on the results, the students are mostly not sure if they have positive attitude towards the introduction of the course (47.8%). On the other hand, 26.2% of students answered that they vote for the introduction of the course, while 24.7% gave a negative answer. Also, it has been found that the attitudes of respondents on the introduction of the course are statistically significantly influenced by gender, age, parental employment, education of father and mother, grade. The research results can be used by the decision-makers when designing strategies and programs for the introduction of the course “safety culture” into a curriculum for secondary school in order to reduce disaster risks.

Key words: safety, disasters, students, attitudes, research

III

ПРАВО И ДРУШТВО

ЖЕЉКО Ђ. БЈЕЛАЈАЦ*

Правни факултет за привреду и
правосуђе

Нови Сад

БОРО МЕРДОВИЋ**

МУП РС, ПУ Београд

Београд

УДК 316.77

Оригиналан научни рад

Примљен: 12.02.2018

Одобрен: 02.03.2018

Страна: 289-300

СЕНЗАЦИОНАЛИЗАМ У МЕДИЈИМА КАО УЗРОК ДЕСТАБИЛИЗАЦИЈЕ ПОЛИТИКЕ СУЗБИЈАЊА КРИМИНАЛИТЕТА

Сажетак: Утицај мас медија и медијских садржаја на конзументе, а пре свега на децу и младе, предмет је бројних криминолошких и социолошких истраживања. Млади све чешће усвајају оне моделе понашања који доминирају и који им се намећу кроз медије и медијске садржаје, а све мањи утицај на њихово понашање имају породица и школа. Извештавање о криминалитету и појединим кривичним делима, има значајан утицај на саму реакцију друштва са свим својим субјектима и органима на криминално понашање и креирање мера политике сузбијања криминалитета. Од начина на који јавно мњење прихвата и обрађује садржаје и информација о криминалитету, који се презентују преко медија, зависи и формирање слике о криминалитету као негативној друштвеној појави. Већина стереотипа и погрешних схватања о појединим аспектима криминалног феномена су добрим делом последица медијске слике и необјективног и сензационалистичког извештавања о појединим криминалним деликтима. Перцепција тих садржаја одређује и начин реакције друштва на криминалитет.

Кључне речи: мас медији, сензационализам политика сузбијања криминалитета, модел понашања, медијски садржаји

Увод

Криминалитет, као укупност кривичних дела у једном друштву, и криминално понашање уопште, је негативна друштвена појава која је закупљала пажњу целокупног друштва, научника и стручњака из бројних научних дисциплина. Последице које криминалитет, посредно или непосредно, рефлектује на сваког појединца и друштво у целини су велике и често деградирајуће и по појединца и по друштво. Страх од криминалитета је присутан код већине грађана, што због саме чињенице да свако може постати жртва криминалног понашања, што због последица које такво понашање индиректно рефлектује на

* zdbjelajac@gmail.com

** boro.merdovic@gmail.com

све чланове друштва. Поред индивидуалних последица које изазива, криминалитет представља удар на основне вредности и добра једног друштва чиме урушава основни и општеприхваћен систем друштвених вредности и норми.¹ Држава и друштво настоје да пронађу најбоље механизме и мере којима ће се супротставити криминалитету и његовим појавним облицима. У почетку су се те мере односиле на кажњавање извршилаца кривичних дела чиме се настојало постићи застрашивање других да ако учине нешто слично да ће то држава казнити. То је био неки облик генералне превенције. Међутим, само деловање након учињеног дела не умањује последицу самог чина, јер је дело већ извршено. Због тога су новија стремљења у научној и стручној јавности, а све више и у практичном деловању, усмерена на превентивне активности којима би се спречило настајање криминалног деликта, а самим тим и предупредиле његове последице. У креирању мера којима се настоји спречити или ублажити последице криминалитета би требало да учествују сви субјекти једног друштва који на било који начин могу дати свој допринос. У криминолошкој литератури, као важни микросоцијални фактори криминалитета, истичу се средства масовних комуникација. Мас медији могу имати позитиван утицај на креирање мера политике сузбијања криминалита, али исто тако могу бити деградирајући фактор у реализацији бројних активности усмерених на сузбијање криминалитета.

Мас медији и сензационализам

Једно од најбољих објашњења и дефиниција масовних медија дао је Денис Маквејл (Denis McQuail). Његову дефиницију делимо у шест посебних ставки:

- разлучив скуп активности (стварање медијског садржаја)
- укључују посебне технолошке конфигурације (радио, телевизија, видеотекст, новине, књиге)
- везани су за формално конституисане институције или медијске канале (системи, станице, публикације)
- оперишу у складу са одређеним законима, правилима и схватањима (професионални кодекси и пракса, публика, друштвена очекивања и навике)
- продукт су лица које заузимају извесне улоге (власници, регулатори, продуценти, дистрибутери, оглашивачи, чланови публике)
- преносе информације, забаву, слике и симболе до масовне публике.

Дефиниција: Масовни медији су друштвене институције које функционишу унутар одређених стега, правила, права и политике које упошљавају карактеристичну мешавину квалификованог особља, који се држе одређених процедура у прикупљању информација, ради стварања грађе за визуелно, аудитивно или концептуално усмерене медије. Они су учесници у политичкој,

¹ Мердовић, Б. (2017), „Улога и значај ванкривичних субјеката у политици сузбијања криминалитета“, Докторска дисертација, Правни факултет за привреду и правосуђе, Универзитет Привредна академија у Новом Саду, стр. 20

економској, социјалној и културној динамици друштвене моћи (<https://sr.wikipedia.org/wiki/Мас-медији>). Један број других теоретичара описује масовне медије чији је циљ да информишу, уверавају, забављају и продају. Али сва четири елемента ретко су присутна у оквиру једне приче, рекламе, текста или информације.²

Сензационализам у масовним медијима је врста пристрасног и контроверзног извештавања при којем се претерује у описима одређених догађаја и тема с циљем повећања гледаности или читаности. Сензационализам може укључивати извештавање о генерално безначајним темама и догађајима који уопште не утичу на шире друштво или презентацију релевантне теме на пристрасан, тривијалан или таблоидски начин (<https://sr.wikipedia.org/wiki/сензационализам> посећено дана 9.1.2018. године). Пуно је било и теоријских и идеолошких расправа на тему: зашто је сензационализам атрактивна и профитна медијска роба? Изгледа да је истина негде на средини - да и медији и публика жуде за сензацијама.³ Разлог извештавања и писања о појединим догађајима на овакав начин је најчешће профит, изазивање што веће пажње, задовољење интереса појединаца или интересних група и сл. Сензационализам у медијима је свакодневан и представља озбиљан проблем реалном и објективном информисању ширих друштвених структура. Медији попут новина или телевизије врше јак утицај на наша схватања и креирање јавног мњења уопште.⁴

Анализа садржаја у медијима омогућава да се препозна које теме доминирају у јавном дискурсу и ко има моћ да говори у штампаним и електронским медијима. Публика прима селекционисане информације и различито реагује на њих. Како ће појединац прихватити одређени садржај који му се презентује путем мас медија зависи од карактеристике личности, њеног искуства и специфичног својства социјалног окружења. Док количина информација континуирано расте, медијски актери се обраћају све софистициранијим и перфиднијим методама у циљу наметања жељених тема и планираних интерпретација пласираног садржаја.

Сензационалистичко извештавање о криминалним дешавањима доводи до повећања гледаности или читаности неког медија, бољег рејтинга и профита, али и до претеривања о природи и обиму злочина, што резултира афективним реакцијама конзумента информација, тј. узнемирењем грађана и страхом од криминала. Тежња публике за сензацијама последица је и испразности и досаде у животима многих људи.

Међутим, нису само медији кривци за такав тренд извештавања о појединим догађајима, само друштво и „публика“ тражи такве информације. То се огледа у интересовању за туђе животе, необразовању, беспослености и недостатку других узбуђења у животу. Све то представља погодно тло на које се лако примају сензације и преувеличавање. Извештавање о неком догађају ме-

² Brasch, W. M. (1981). *Black English and the Mass Media*. Amherst, Mass: University of Massachusetts Press, p.21

³ Југовић, А., (2010), Масовни медији-произвођачи реалности и морални предузимачи. У Систем вредности и психијатрија, уредник Бранко Ћорић, Београд, ФАСПЕР, стр. 49

⁴ Гиденс, Е., (2005), *Социологија*, Економски факултет, Београд, стр. 454

дији почињу насловима чији је циљ да привуку пажњу конзумента. Обично су те прве информације непроверене и нетачне, али начин на који се пласирају изазивају велику пажњу. Неколико пута поновљена неистина са насловима у новинама преко целе стране, неретко се заврши са демантима који се једва нађу на странама часописа. Последица тога је стигматизација и етикетирање некога за кога се касније испоставило да није извршио неко кривично дело, али сумња и етикета код ширег аудиторијума ипак остаје.

Утицај масовних медија на све сфере живота сваког појединца је несумњиво велики и значајан. У том контексту и утицај на криминалитет, као негативну друштвену појаву, је реалан и неспоран. Медији могу промовисати посредно или непосредно одређене негативне облике понашања, међу којима је и криминалитет, али исто тако могу бити покретачи бројних превентивних активности у циљу спречавања и сузбијања криминалитета. Масовни медији су свакако моћно оруђе које желе контролисати поједине интересне групе, политичке организације, криминалне организације или појединци са циљем наметања својих ставова и вредности, остваривањем одређеног утицаја и притиска на шире друштвене масе. Масовни медији имају сугестивно дејство на савременог човека и утичу између осталог на креирање различитих ставова људи, па и оних о криминалу. У датом контексту медији могу имати позитивну и негативну улогу. Позитивна улога би се огледала у томе да: масовни медији могу утицати на перцепцију јавности о криминалу као штетној друштвеној појави; масовни медији могу бити у функцији обезбеђивања и прикупљања информација у вези криминала; масовни медији могу утицати на убрзавање процесуирања кривичних предмета; масовни медији могу имати контролну улогу у истражним радњама полиције и уопште надзору рада субјеката за борбу против криминала; масовни медији могу потенцирати програме који едукују јавност о превенцији криминала и техникама за његово спречавање; масовни медији могу промовисати политику „одвраћања“ од криминалног понашања; масовни медији могу бити у функцији заштите жртве и превенцији виктимизације, идр. Масовни медији, са друге стране, веома често имају улогу „промотера“ криминала, која се огледа кроз: фокусирање на сензационалистичка извештавања која дају „искривљен“ поглед на злочин и жртву; промовисање насиља, наркоманије, сексуалног злостављања, алкохолизма, неморала и др.; афирмисање криминалаца као позитивних савремених јунака са којима се треба поистоветити; дистрибуцију филмова, игрица и других садржаја у којима доминира екстремни насилнички криминалитет; неселективна, шокантна извештавања о бруталним злочинима која могу деловати узнемиравајуће и унети панику и страх, итд.⁵

Сваки од медија има свој утицај на шире масе, а нарочито на најмлађе чланове друштва чији је психо-социјални развој на том нивоу да најлакше прима спољње утицаје и подложен је наметању ставова како позитивних тако и негативних.

Основна идеја и задатак медија је да информише, едукује и забавља широк аудиторијум. Међутим, тај утицај се често преобрати у комерцијализацију,

⁵ Бјелајац, Ж., (2017), *Безбедносна култура-умеће живљења*, Правни факултет за привреду и правосуђе, Нови Сад, стр. 666

дезинформисање и наметање утицаја. Кроз истраживања се испитује психолошки и социјални утицај телевизије и поред позитивних утицаја на осавременавање друштва, неретко се налазе студије о негативним утицајима. На децу и тинејџере снажно утиче оно што виде на телевизији и у медијима. Уколико су изложени утицају и гледају емисије у којима доминира насиље, велика је вероватноћа да ће и само дете почети агресивно да се понаша. Бројна истраживања показују да се пораст агресивног понашања и озбиљног насиља доводи у везу са филмовима и серијама и начинима на које се насиље приказује у њима. Истраживања Дагласа и сарадника показује нам постојање снажне везе између изложености насилним садржајима на телевизији у раном узрасту и каснијим испољавањем агресивног понашања код деце.⁶ Деца су подложна утицају медија још од раног детињства. Са годинама старости деце тај утицај је све обимнији и интензивнији. Медији се данас налазе на свим местима. У кући, у аутомобилу, на улици, у школи и свуда где се човек креће, налази, ради и учи. Зато је утицај медија на сваког појединца, а нарочито на младе веома значајан и битан. Некада нисмо свесни утицаја појединих садржаја који нам се пласирају путем средстава масовне комуникације и информисања. Данас је постало незамисливо да један дан прође без мобилних телефона, филмова, телевизије, интернета и сл. Оно што се нуди у тим садржајима је веома разнолико и, како бројна истраживања показују, доминирају сензационалистички и негативни обрасци који имају негативан утицај на младе, али и на старије чланове друштва. Развојем науке и технологије развијају се и средства масовне комуникације, а млади им све мање одолевају и све мање су имуни на њих. Тако данас све мањи број деце слободно време проводи у природи, бавећи се спортом и рекреацијом, у друштву вршњака, а све више њих за компјутером, на телефону, интернету у салонима забаве, играоницама, испред телевизора. На свим тим местима су изложени бројним садржајима који нису прилагођени њиховом узрасту и психо-социјалном нивоу развоја. Деца и млади покушавају да се прилагоде и прихвате то што им се сервира и нуди некритички и без икакве селекције и контроле одраслих. Деца преко ријалити програма увиђају одређене обрасце понашања личности и појединаца, који се путем медија представљају као „звезде“. Такве личности, које су најчешће и необразоване, са неморалним облицима понашања, промовишући гламур и богатство (најчешће нелегално стечено), постају идоли и хероји млађих генерација.⁷

Морална паника

Тешко да се може у новије време говорити о утицају медија на формирање друштвене свети и стварности, а да се не дотакамо термина „морална паника“. Овај термин је релативно нов у стручној литератури, али је свакако заузео посебно место у истраживањима утицаја медија на криминалитет и

⁶ Douglas, A. G., David, A. W., Paul, R. E., Michelle, F., Jennifer, C., (2004). Media violence as a risk factor for children: A longitudinal study, Media Violence and Peer Relations 1, Paper presented at the American Psychological Society 16th Annual Convention, Chicago, Illinois, p. 86

⁷ Мердовић, Б. (2017), „Улога и значај ванкривичних субјеката у политици сузбијања криминалитета“, Докторска дисертација, Правни факултет за привреду и правосуђе, Универзитет Привредна академија у Новом Саду, стр.175

друштво. Утицај пропаганде и изазивање моралне панике је познат још из периода ратова где су се на перфидан начин водили и медијски и пропагандни ратови са циљем стварања пожељног става јавног мњења. Данас је утицај медија толико велики да се не може замислити готово ни један битнији догађај у друштву који није медијски испраћен и обрађен. Шире друштвене масе добијају информацију из „друге руке“ што даје простор медијима да манипулишу и обликују те информације на начин који само уредништво захтева или у интересу појединаца или интересних група. На тај начин медији могу допринети развијању моралне панике у друштву.

Криминалитет је постао значајан сегмент свакодневног извештавања у медијима и код обичних грађана се ствара слика да је криминалитет у сталном порасту, што изазива страх и панику у друштву. Говорећи и извештавајући о акцијама полиције где је заплењена дрога, затим хапшења криминалаца припадника различитих организованих криминалних група, акције на хапшењу педофила, сталним преувеличавањем у извештавању и сензационалистичким насловима, ствара се слика која не одговара реалном стању ствари, чиме се код грађана ствара осећај несигурности. У последње време, а нарочито после неколико тешких злочина чије су жртве биле деца, покреће се питање поновног увођења смртне казне. То су најчешће емотивне реакције појединаца и друштва које након неког од таквих злочина, позивају на линч, на смртну казну и на најбруталније начине кажњавања извршиоца тих кривичних дела.⁸ Последњих година у фокус јавности су доспеле поједине теме о којима се раније није толико причало. Превасходно мислимо на теме као што су насиље у породици и вршњачко насиље. Свакако је добро да се о овим темама говори и да им се поклања пажња у медијима и стручној литератури. Међутим, медији често нереално, преувеличавајући, сензационалистички, не узимајући у обзир последице ни по учиниоца ни по жртву, објављују информације које изазивају претерану реакцију друштва и обичног грађанина. Могућност манипулације јавним простором и изазивање панике код људи коришћењем моћи од стране појединаца или група је нешто што се не може оценити као позитивна ствар. Корисно је посматрати моралну панику као драматичну форму конструисања појава односно као акутну манифестацију моралног огорчења које је хронично у савременом друштву.⁹

Морална паника представља један друштвени конструкт који настаје као последица опажања да су неке друштвене појаве или одређени девијантни чинови посебно угрозили и ослабили морални поредак друштва.¹⁰ Морална паника настаје тако што се неко или нешто дефинише као претња вредностима или интересима коју затим медији приказују у лако препознатљивој форми и пласирају ширим друштвеним масама. Вредности или интереси морају бити

⁸ Мердовић, Б. (2017а), Актуелизација питања поновног увођења смртне казне у кривично законодавство, у „Право теорија и пракса“, Правни факултет за привреду и правосудје, Нови Сад, бр. 7-9, стр. 34

⁹ Young J., (2011) Moral panics and the transgressive other, Crime Media Culture, London, 7(3), p.265

¹⁰ Југовић, А., (2008), Морална паника и друштвене девијације на селу, Социјална мисао, бр. 3, стр. 55

општи, јер морална паника настаје на колективном нивоу односно погађа оно што је заједничко већини људи. Претња је усмерена на општеприхваћене друштвене вредности. Та претња и њени узрочници код грађана буде осећај правичности. Као резултат таквог медијског приказивања долази до наглог пораста забринутости јавности, а то доводи до реакције власти или оних који утичу на стварање јавног мишљења. На крају процеса паника се повлачи или резултира друштвеним променама.¹¹ У стручној литератури срећемо бројна објашњења моралне панике. Стручњаци различитих профила покушавају да објасне сам настанак моралне панике, механизме деловања и последице које она изазива. На основу тога настале су и бројне теорије и теоријска објашњења моралне панике. Заједничко тим теоријама је постојање два основна елемента, а то је да мора постојати висок степен забринутости због понашања одређене групе људи и повећан ниво непријатељства према онима који се сматрају претњом.¹² Разлог стварања моралне панике може бити различит. У појединим случајевима медији предимензионирано и сензационалистички извештавају о појединим темама и догађајима како би скренули пажњу на поједина дешавања. Поједине интересне групе, невладин сектор, политичка позиција и опозиција сходно својим потребама преко „својих“ медија презентују одређене теме и на тај начин сходно својим интересима стварају услове за ширење моралне панике. Оно што посебно треба истаћи јесте да се неретко дешава да и поједини државни органи који се баве сузбијањем криминалитета намерно неку појаву предимензионирају у извештајима како би постигли одређени ефекат. Ефикасно сузбијање криминалитета подразумева добру сарадњу између свих органа формалне социјалне контроле, као и спровођење јединствене стратегије кроз мере политике сузбијања криминалитета које то омогућавају. Међутим, проблем настаје када неки други разлози преовладају у поступању појединих припадника органа формалне контроле што онда онемогућава адекватно супростављање криминалитету. Учешће органа формалне контроле у процесу стварања моралне панике није пожељно, али ни очекивано понашање. Учешће полиције у стварању моралне панике је некада очигледно. Користећи одређени актуелни догађај полиција често путем медија даје обавештења и извештаје који су предимензионирани, а најчешће са циљем да се поправи материјални положај полицијских службеника, набави додатна опрема и технички боље опреме полицијске јединице или да се иницира промена неког закона за који полицијски званичници сматрају да је неповољан. Слична ситуација је и са судовима, тужилаштвима и установама за извршење кривичних санкција.

Улога медија у креирању моралне панике у друштву је неизоставна и доминантна. Самим тим медији делају деградирајуће на напоре и тежње усмерене на сузбијање криминалитета, иако су као што смо навели некада инструисани од самих чинилаца којима је у обавези борба против криминалитета, мада је таквих случајева веома мало.

¹¹ Томпсон, К. (2003), Морална паника (Moral Panics, 1998., преводилац Вранић И.), Београд, стр.16

¹² Томпсон, К. (2003), Морална паника (Moral Panics, 1998., преводилац Вранић И.), Београд, стр.18

Медијска осуда и повреда претпоставке невиности

Претпоставка невиности представља једно од основних начела кривично-процесног права чије поштовање је изузетно важно за остварење основне сврхе вођења кривичног поступка. С друге стране, јавност има право да буде обавештена о стању криминалитета у друштву и питањима која се тичу криминалитета. Медији су субјекти који својим извештавањем о учињеним кривичним делима и криминалитету омогућавају да се то право и остварује. Међутим, то право јавности мора бити донекле ограничено. Најзначајније ограничење у том смислу је обавеза коју медији имају у односу на поштовање претпоставке невиности која налаже да се свако сматра невиним, док се његова кривица за кривично дело не утврди правноснажном одлуком суда (чл. 34 ст. 3 Устава и чл. 3ст. 1 ЗКП-а). Потреба за сензационализмом медија не може бити изнад претпоставке невиности. То је прецизирано и у чл. 3, став 2. ЗКП-а у ком је установљена забрана јавног прејудицирања осуде према којој су сви државни и други органи и организације, средства јавног обавештавања, удружења и јавне личности, дужни да се придржавају претпоставке невиности и да својим јавним изјавама о окривљеном, кривичном делу и поступку неповређују права окривљеног.

Сведоци смо свакодневног кршења овог начела од стране медија и новинара који, да би привукли што већу пажњу конзумента, износе у јавност непроверене и паушалне информације о неком догађају и његовим учесницима. Појединци се често нађу на стубу срама јавности због изјава новинара или натписа у новинама иако се често испостави да је та особа невина. Посебну тежину у таквим извештавањима имају откривање идентитета малолетника и деце као и њихових породица и родитеља супротно законској забрани изношења података о малолетним лицима. Медији, поред тога што крше претпоставку невиности, често врше притисак на правосудне органе у појединим предметима. Негде се кроз чланке у новинама и извештаје у другим медијским средствима врши притисак на судије да донесу најстрожу казну у појединим случајевима, нарочито у тешким кривичним делима где су жртве деца и малолетници. Тада је осуда јавности и притисак на правосудне органе, која се додатно појачава сензационалистичким извештајима у медијима, толико велики да судије подлегну притиску и одреде кривичну санкцију која је несразмерно велика или несразмерно мала у односу на стварно и чињенично стање. И у једном и у другом случају и након пресуде се врши притисак на судије. Најчешће се кроз извештаје медија који паушалном оценом и жељом за сензационализмом и повећањем тиража и профита, на основу своје произвољне процене окривљује судија који је водио поступак за несавестан рад, корумпираност и сл. Такође се дешава да медији објаве име и презиме судије или тужиоца чијим радом нису задовољни појединци или поједине интересне групе чиме се угрожава безбедност тих судија и тужилаца и њихових породица. Поједини медији се не устручавају да на врло груб и бескурпулозан начин изнесу своје мишљење о разлозима за доношење одређене пресуде. Свим овим се гру-

бо крше правила аутономности и независности рада правосудних органа. У интересу је и јавности и судова остваривање боље комуникације између медија и судства,¹³ али та комуникација мора бити проткана обостраним поштовањем и поткрепљена чињеницама.

Неправедно медијски осуђено лице трпи последице негативног публицитета од самог почетка, тј. од када је постало интересно медијима. Што је значајнији друштвени положај неког лица теже су и последице којима је изложен. Оне се могу огледати у губитку посла и самим тим упропашћеној каријери, као и губитку друштвеног угледа. Често се таква јавна осуда рефлектује и на брачни и породични живот стигматизираних лица. Судско питање невиности тада губи на значају, јер је јавна осуда та која доминира. Чак и након правоснажне ослобађајуће пресуде суда за неку особу медији настављају да га јавно етикетирају и стигматизирају и никакав другачији исход кривичног поступка неће променити већ формирано мишљење јавног мњења по том питању.

Ријалити програми

Тражећи начин за повећање гледаности, повећање рејтинга и профита, медији намећу поједине програмске садржаје који дубоко задиру у људску интиму прелазећи границе културног и примереног понашања. Сведоци смо праве поплаве ријалити програма код нас у последњих неколико година. Гледаност ових емисија је изузетно велика. Овај тренд је у нашу земљу дошао са запада (САД, Велика Британија) и представља озбиљну претњу за формирање здравих и традиционалних позитивних ставова и система вредности. Ове емисије промовишу и уништавање људске интимности и деинтимизацију људског живота. Младима су привлачне због авантуризма, али и могућности да се заради велики новац и то у времену када медији пропагирају да је живот естрада. Интересовање за оваквим емисијама је све веће и поред бројних критика научне и стручне јавности. Жеља за узбуђењима, забавом и интригама, завиривање у туђ живот и интиму, разбијање бројних табу тема (свађе, конфликти, сексуални односи), су основни покретачи заинтересованости за овакве емисије. Поред тога што се приказују на телевизији и интернету и штампани медији се укључују свакодневним чланцима и извештавањем шта се дешава у таквим програмима. Деградација позитивних система вредности и промоција „лагодног“ живота, стицање новца без рада и залагања, промоција неморала, сексуалне и порнографске алузије, су основне одлике оваквих програма. Актерима ових ријалити програма тзв. старлетама, спонзорушама, проституткама даје се огроман публицитет, који прати, за услове у којима живимо, значајна зарада (која у доброј мери премашује годишња примања, на пример професора универзитета или лекара). Девојчице, које још увек немају изграђене критичке судове о вредносним критеријумима, за идоле несвесно узимају такве

¹³ Barnhart B. (2012), Justice Stevens and the News Media: An Exercise in Exposition, Northwestern University Law Review, Vol. 106, No. 2, p. 659.

личности које испољавају антисоцијална понашања, која јесу најчешће у корелацији са појединим облицима криминала.¹⁴ Истраживање реализовано 2017. године којим су испитивани ставови стручњака запослених у ванкривичним субјектима, показало је да готово три четвртине свих испитаника (72,8%) исказује став да се апсолутно слаже са тврдњом да ријалити програми и слични садржаји негативно утичу на психо-социјални и морални развој младих.¹⁵ Овакви резултати добијају на значају, јер су добијени од стручњака из различитих институција и организација, који се баве овим феноменом, а не од обичних грађана и јавног мњења. Исто истраживање показало је да апсолутна већина (56%) целокупне популације испитаника исказује потпуно слагање са ставом да је приступ медија проблему криминалитета више сензационалистички него усмерен на превенцију и сузбијање криминалитета.¹⁶ Тај проценат је нарочито изражен код испитаника из невладиних организација, центара за социјални рад и школа.

Закључак

Криминалитет као негативна друштвена појава изискује координирану реакцију свих субјеката друштва како би се заштитиле основне друштвене вредности и поредак у друштву. С обзиром на укидање граница међу државама, лакши проток робе и људи усложњава се и ситуација са криминалитетом који је изузетно адаптилан на све друштвене промене. Криминалитет и његове последице нису више проблем само једне државе и једног друштва, већ је борба са организованим криминалитетом попримила међународни карактер. Свакодневно безбедносне службе већине европских и светских држава размењују податке о деловању организованих криминалних група. Разлог тога је несметан проток робе и људи преко државне границе што криминалне структуре користе за ширење свог деловања. У том циљу се предузимају бројне активности од стране међународних организација, удружења и институција, чија је сврха удруживање свих расположивих капацитета и ресурса како би се спречило ширење и ублажиле последице деловања криминалних организација и појединаца. Упоредо са активностима које држава предузима преко свог репресивног апарата (полиција, тужилаштво, суд, установе за извршење кривичних санкција) не треба занемарити улогу и потенцијале других субјеката у друштву чија је снага изузетно велика, али и занемарена.

Медији представљају посебан субјект у друштву и држави од чијег деловања и извештавања обично зависи и начин на који ће шире јавно мњење заузети став о неком криминалном догађају. У том циљу медији би требало да се

¹⁴ Бјелајац, Ж (2015), Политика сузбијања криминалитета, Правни факултет за привреду и правосуђе, Нови Сад, стр. 356

¹⁵ Мердовић, Б. (2017), „Улога и значај ванкривичних субјеката у политици сузбијања криминалитета“, Докторска дисертација, Правни факултет за привреду и правосуђе, Универзитет Привредна академија у Новом Саду, стр.201

¹⁶ *Ibid*, стр. 197

придржавају основних принципа новинарске етике, а који се тичу објективног, непристрасног и истинитог извештавања и пружања информација. Сваки други начин и облик информисања јавности о криминалитету и догађајима који изазивају велику пажњу јавности има контрапродуктиван утицај на мере сузбијања криминалитета. Све оно што одређени државни органи и субјекти, било да су кривични или ванкривични, ураде у циљу сузбијања криминалитета, сензационалистичко, пристрасно и необјективно извештавање медија може довести у питање и умањити ефикасност тих мера. Снага медија у време огромног технолошког напретка и доступности разним средствима комуникације свуда и на сваком месту, мора бити искоришћена у циљу: промоције програма превенције криминалитета; едукације ширег аудиторијума конзумента медијских садржаја о начину супротстављања криминалитету; промоције позитивних вредности; културно-образовном васпитању деце и младих; промоције успешних активности државних органа на сузбијању криминалитета; подизања нивоа безбедносне културе младих; превенције и сузбијања малолетничке делинквенције и сл.

Са друге стране треба тежити контроли уређивачке политике медија. Неопходно је наћи баланс између потреба медија за профитом, тиражом, рејтингом, маркетингом и бројем корисника са једне стране и потребом друштва за објективношћу, информисањем, промоцијом позитивних вредности, културно-образовним утицајем на младе и доприноса креирању ефикасних мера политике сузбијања криминалитета.

Литература:

1. Barnhart B. (2012), Justice Stevens and the News Media: An Exercise in Exposition, *Northwestern University Law Review*, Vol. 106, No. 2, p. 657-683.
2. Brasch, W. M. (1981). *Black English and the Mass Media*. Amherst, Mass: University of Massachusetts Press
3. Douglas, A. G., David, A. W., Paul, R. E., Michelle, F., Jennifer, C., (2004). Media violence as a risk factor for children: A longitudinal study, *Media Violence and Peer Relations 1*, Paper presented at the American Psychological Society 16th Annual Convention, Chicago, Illinois
4. <https://sr.wikipedia.org/wiki/Mas-mediji> посећено дана 11.1.2018. године
5. <https://sr.wikipedia.org/wiki/senzacionalizam> посећено дана 9.1.2018. године
6. McQuail, D. (1994) *Mass Communication Theory*, 3rd edn. London: Sage
7. Young J., (2011) Moral panics and the transgressive other, *Crime Media Culture*, London, 7(3), str.251.
8. Bjelajac, Ž., (2015), *Politika suzbijanja kriminaliteta*, Pravni fakultet za privredu i pravosuđe, Novi Sad
9. Bjelajac, Ž., (2017), *Bezbednosna kultura-umeće življenja*, Pravni fakultet za privredu i pravosuđe, Novi Sad
10. Gidens, E., (2005), *Sociologija*, Ekonomski fakultet, Beograd,
11. Zakonik o krivičnom postupku, *Sl. glasnik RS*", br. 72/2011, 101/2011, 121/2012, 32/2013, 45/2013 i 55/2014)
12. Jugović, A., (2008), *Moralna panika i društvene devijacije na selu*, Socijalna misao, br. 3, str. 41-57

13. Jugović, A., (2010), Masovni mediji-proizvođači realnosti i moralni preduzimači. U Sistemu vrednosti i psihijatrija, urednik Branko Čorić, Beograd, FASPER, str. 41-56
14. Konstantinović-Vilić, S., Nikolić-Ristanović, V., Kostić, M., (2009), *Kriminologija*, Pelikan Print, Niš
15. Merdović, B. (2017), „Uloga i značaj vankrivičnih subjekata u politici suzbijanja kriminaliteta“, Doktorska disertacija, Pravni fakultet za privredu i pravosuđe, Univerzitet Privredna akademija u Novom Sadu,
16. Merdović, B. (2017a), Aktualizacija pitanja ponovnog uvođenja smrtno kazne u krivično zakonodavstvo, u „Pravo teorija i praksa“, Pravni fakultet za privredu i pravosuđe, Novi Sad, br.7-9, str. 27-40
17. Tompson, K. (2003), Moralna panika (Moral Panics, 1998., prevodilac Vranić I.), Beograd,
18. Ustav Republike Srbije, „Sl. Glasnik RS“, br. 98/2006

SENSATIONALISM IN MEDIA AS A CAUSE OF DESTABILIZATION OF CRIMINAL POLICY

Summary: The influence of mass media and media content on consumers, children and the youth in particular, is the subject of criminal and sociological research. Young people are more and more adopting those models of behaviour that are dominant and imposed on them through media content, while the impact that families and schools have on their behaviour keeps decreasing. Reporting on crime and certain criminal cases, with all its subjects and bodies, has a significant influence on the reaction of the society, as well as on the criminal behaviour and the implementation of measures for crime repression policy. The way in which criminal content and information presented by the media is accepted and processed by the public affects the view of criminality as a negative social phenomenon. The majority of stereotypes and false beliefs about particular aspects of crime are mostly a consequence of media image, sensationalism and subjective reporting on certain criminal acts. The perception of this content governs the public reaction to crime.

Key words: mass media, sensationalism, crime policy, behavior model, media content

АЛЕКСАНДАР МАТКОВИЋ*

Факултет за европске правно-
политичке студије
Нови Сад

УДК 343.915(497.113)“1945/1965“

Прегледни рад
Примљен: 27.11.2017
Одобен: 28.12.2017
Страна: 301-317

КРИМИНОЛОШКА ОБЕЛЕЖЈА МЛАДАЛАЧКИХ ДЕЛИНКВЕНТНИХ БАНДИ У НОВОМ САДУ У ПЕРИОДУ 1945-1965.

Сажетак: Основни циљ рада чине приказ и анализа обележја младалачке делинквенције у Новом Саду у оквирном периоду 1945-1965. године, са примарним фокусом на феномену делинквентних банди. У првом поглављу, размотрене су опште одлике наведене појаве у означеном периоду. Друга целина садржи приказ неколицине карактеристичних делинквентних групација које су тада деловале у Новом Саду. Треће поглавље посвећено је генералној криминолошкој анализи издвојених карактеристика поменутих групација и њихових припадника. Између осталог, уочено је да се обележја локалних банди само делимично подударају са одликама истоврсних делинквентних колектива у градовима Северне Америке и дела западне Европе (тј. оних делинквентних колектива који су управо чинили полазиште за формирање кључних криминолошких теорија о младалачкој делинквенцији током прве две деценије након Другог светског рата). Са друге стране, препозната су бројна обележја локалних банди која их многоме разликују од тадашњих „западних“ модела делинквентног удруживања младих. Констатовано је да разлоге за постојање описаних локалних особености треба тражити превасходно у општим друштвенополитичким и социо-економским чиниоцима, уважавајући како посебности читавог некадашњег југословенског друштва, тако и додатне специфичности самог послератног Новог Сада. На основу свега размотреног, закључено је да водеће иностране криминолошке теорије и ставови посвећени феномену делинквентних банди имају ограничену могућност примене приликом покушаја објашњења локалне делинквенције младих у периоду 1945-1965. Отуда је потребно трагати за додатним, алтернативним теоријским објашњењима која би у већој мери уважавала локалне специфичности, те самим тим могла потпуније сагледати све факторе који су допринели настанку и експанзији предметне појаве на овом простору.

Кључне речи: делинквенција, криминалитет, насиље, хулиганизам, банде, млади, адолесценти, Нови Сад

* al.matkovic@gmail.com

Опште одлике младалачких банди у Новом Саду 1945-1965.

Феномен младалачких¹ делинквентних банди у прве две деценије након Другог светског рата представља веома значајан чинилац који је важно узети у обзир приликом проучавања особина малолетничке и младалачке делинквенције тога доба. Иако су глобално најпознатији примери који су регистровани на простору држава тадашњег „запада“ (са нарочитим акцентом на Сједињеним Америчким Државама), неспорно је да је ова појава имала своје историјско испољавање и на другим подручјима- укључујући и простор ФНРЈ, односно СФРЈ. Но, за разлику од искуства САД-а и појединих држава западне Европе, у оквиру којих су рађена изузетно бројна и често веома комплексна истраживања поменутог феномена, чини се да се проблематици младалачких банди на нашем регионалном подручју у то време није посвећивало онолико пажње колико је ова појава, спрам свог целокупног значаја, несумњиво заслуживала.² Опредељујући се за пример Новог Сада, као једне од већих урбаних целина тадашње Југославије са специфичном културолошком и демографском перспективом од значаја за криминолошку анализу, у наредним редовима ћемо настојати да са вишедеценијске временске дистанце проучимо криминолошка обележја предметне појаве на локалном нивоу.

Узроци настанка и експанзије младалачких делинквентних банди у периоду након Другог светског рата свакако су сложени. Говорећи о општим факторима, као што је познато, сваки кризни и/или транзициони период праћен је различитим нуспојавама, међу којима веома значајно место заузима и експанзија криминалитета и општи пораст криминалне стопе. Отуда, послератна генерална експанзија младалачке делинквенције свакако може делом бити објашњена и на поменути начин: као производ корених промена и турбулентних дешавања које су у то време погађале читаво друштво на глобалном нивоу. Са друге стране, фокусирајући се на специфичне факторе експанзије делинквенције младих, у теорији се уобичајено наводи да су кључни чинилац за такав развој догађаја представљале велике демографске, културолошке и друге промене повезане са послератним миграцијама, са наглом урбанизацијом, као и са свим осталим повезаним питањима. (Jovanović, 1965). Ограничавајући анализу на територију ФНРЈ/ СФРЈ, поменути општи фактори свакако би требало додати, као веома значајне, и оне конектоване са кореним политичким, привредно-економским и друштвено-својинским трансформацијама које су се морале одразили како на југословенско друштво у глобалу, тако и и на наведени аспект друштвене реалности младих. У погледу феномена делинквентних банди на простору Новог Сада у назначеном периоду, поред изложе-

* al.matkovic@gmail.com

¹ У овом раду свесно се избегава употреба израза „малолетничке банде“, „адолесцентске банде“ и других сличних одредница које се односе само на део популације која је предмет нашег истраживања. Уместо њих, определили смо се за конструкцију „младалачке банде“, будући да она, као општија и обухватнија, једина одговара целокупној проучаваној циљној групи.

² То свакако не значи да су истраживања поменутог усмерења у потпуности изостала на нашим просторима. Услед поменуте дефицитарности научне грађе, допринос проучавања која јесу вршена у овој области додатно је значајнији.

них општих карактеристика које су приметне на читавом југословенском подручју тога доба, могуће је додатно прецизирати одређене локалне специфичности. Оне се, пре свега, тичу културолошких особености Новог Сада (и Војводине уопште) у домену мултикултуралности, тј. у смислу постојања предатног и послератног континуитета суживота различитих националних и верских заједница. Такође, још једна значајна особеност повезана је са веома великим и наглим приликом становништва из других крајева Југославије након окончања Другог светског рата, што је, сходно горе приказаним општим обрацима, морало оставити трага и на прогрес локалног делинквентног удруживања младих.

Када говоримо о новосадским бандама током прве две деценије након окончања Другог светског рата, можемо приметити да су оне, у начелу, поседовале велики део типичних обележја која се у вези са наведеним феноменом сусрећу на глобалном нивоу. Наиме, у томе периоду историје Новог Сада, постојало је више делинквентних група које су окупљале младиће настањене у одређеном крају града. Свака од поменутих групација поседовала је своје име, територију на коју је „полагала право“, унутрашњу организацију (по правилу хијерархијски устројену), као и својеврсна правила понашања и деловања. Једна од кључних карактеристика повезана са активностима тадашњих банди био је фреквентан и дуготрајан боравак њихових припадника „на улици“. У таквим условима, припадници исте банде редовно су се окупљали на одређеним местима у крају у коме су становали и/или где су излазили, проводећи велики део времена заједно, у дружењу и доколици, али и у вршењу различитих делинквентних радњи. Та особина банди, тј. усмереност ка „уличном животу“, стоји у директној конекцији са различитим аспектима делинквенције њихових припадника – нарочито са категоријом тзв. уличног криминалитета, који је са деловањем банди нераскидиво повезан (уп: Матковић, 2017).

Фокусирајући се на противправна понашања припадника банди, насиље као појам и његова примена представљали су основни заједнички чинилац великог дела правно недопуштених радњи које су они извршавали. Узроци или поводи за примену насиља били су веома разноврсни и лако су проналажени у непосредном окружењу. У томе смислу, као карактеристични, могу се издвојити: спонтани обрачуни појединаца из супарничких банди, као и спонтане масовне туче; унапред договорени обрачуни појединаца, односно обрачуни читавих група (феномен „заказивања туча“); сачекивање или престретање грађана (праћено вербалним и/или физичким узнемиравањем, односно насиљем); физички напади на сва „непожељна“ лица (припаднике других банди, становнике осталих градских насеља и др) која се затекну на територији коју контролише банда (феномен „чувања територије“); изазивање нереда и насилничко понашање на јавним местима и популарним окупљалиштима младих (корзо, играчке, биоскопи и др). Терминологијом права, ради се, дакле, о широком спектру кривичних дела из различитих законских категорија (према актуелном Кривичном законнику, то су: кривична дела против јавног реда и мира, против живота и тела, против слобода и права човека и грађанина, против части и угледа, против полне слободе и др. [Кривични законик РС, 2005]).

Осим поменутих кривичних дела, одређене категорије имовинског криминалитета такође су представљале један од „заштитних знакова“ деловања тадашњих младалачких банди. Аналогно горе реченом, и овде се у први план намећу они злочини који су повезани са насиљем, односно са применом силе (према терминологији важећег Законика: разбојничка крађа [чл. 205 КЗ] и разбојништво [чл. 206 КЗ]). Међутим, у криминалистичкој пракси су се фреквентно сусретала и друга кривична дела чији је циљ противправно стицање имовинске користи, одузимање туђе имовине, или пак наношење имовинске штете другоме (крађа [чл. 203 КЗ], тешка крађа [чл. 204 КЗ], одузимање туђе ствари [чл. 211 КЗ], уништење и оштећење туђе ствари [чл. 212 КЗ], неовлашћено коришћење туђег возила [чл. 213 КЗ]).

Протоком времена, поступно је долазило до различитих промена на пољу интересовања и уобичајених активности међу омладином, што се умногоме одразило и на карактеристике младалачког делинквентног удруживања и деловања. Те промене управо и јесу разлог због кога се проучавање послератних банди у овоме раду оквирно временски ограничава на период до средине 1960-их година. У том погледу, сматрамо да је основано издвојити следеће факторе као најутицајније и најзаслужније за трансформацију делинквентних банди: 1. експанзија телевизије и повећање броја домаћинстава која су поседовала телевизијске апарате; 2. појава нових младалачких поткултурних група повезаних са тадашњим великим порастом популарности рок музике уопште, односно са појавом њених специфичних поджанрова; 3. настанак и експанзија феномена навијачког супарништва и навијачког хулиганизма; 4. појава наркотика, појава првих наркомана и формирање наркотржишта.

Иако првопоменути фактор може, на први поглед, деловати помало необично, бројни показатељи потврђују да је експанзија телевизијског програма значајно утицала на промене укупног живота младих, те самим тим и на трансформацију њиховог делинквентног организовања. Огромна популарност коју је поменута технолошка иновација стекла, као и повећање броја домаћинстава која су поседовала телевизијски уређај, значајно су променили животне навике великог дела популације. У контексту младих (како делинквената, тако и неделинквентне популације), то се одразило на смањене временаведеног „на улици“, односно у заједничким активностима са пријатељима које су се одвијале ван куће, на уштрб временаведеног испред телевизијских екрана унутар домова. Када се има у виду да је једно од кључних својстава припадника младалачких банди управо био „живот на улици“, односно провођење практично целокупног слободног времена у дружењу, доколичењу и делинквентном понашању у друштву пријатеља, јасно је колико је значајан фактор представљало преумерење великог дела дневних активности на описани нови и веома популарни садржај. Такође, треба подсетити да су, појавом и омасовљењем телевизије, биоскопи (као једна од најомиљенијих разонода младих) почели да губе монопол у том домену забаве, те да је поступно отпочело и опадање њихове огромне популарности. Будући да су бројне и веома разноврсне делинквентне радње младих тога периода биле повезане управо са окупљањем пре, током и након биоскопских пројекција (уп: Матковић, 2017), оправдано је

приметити како је пораст популарности и доступности телевизијског програма и у том смислу допринео умањењу поменутог аспекта делинквенције.³

Огромна глобална популарност коју је рок музика стекла током 1960-их година, драстично је утицала на промену живота и животних навика младих. Настали су потпуно нови видови забаве који су умногоме променили дотадашње изласке и друге видове дружења омладине; такође, појавиле су се нове врсте окупљалишта које су се значајно разликовале од пређашњих и које су преузеле њихову популарност. Са друге стране, појава рокенрола била је праћена настанком специфичних омладинских поткултура базираних на поменутој музици и пратећој идеологији. Може се приметити да је, од цитираног периода, током наредних неколико деценија феномен младалачких групација (како „нормалних“, тако и делинквентних) у великој мери био обележен наклоњеношћу одређеним музичким поткултурним групама. При томе је, у контексту банди, усмереност ка појединим специфичним видовима рок музике практично представљала неписано правило. Све ово довело је до врло важне трансформације структуре младалачких банди. Као што је раније истакнуто, примарно изворно обележје младалачких банди и уједно кључни фактор који је, у почетку, интегрисао чланове унутар групе представљала је заједничка територија, односно исти део града који су сви припадници банде настањивали. Насупрот реченом, појавом музичких поткултура, настао је нови и изузетно снажан интегративни фактор који је био способан да обједини припаднике банди по једном другачијем основу: наиме, на основу њихове идентификације са музиком и идеологијом одабране појединачне супкултуре. Протеком година и настанком и развојем нових, осамостаљених поджанрова рок музике, као и настанком других жанрова у домену популарне музике, истовремено је понижао и већи број потпуно нових музичких поткултура, које су неретко биле (стилски и идеолошки) међусобно супростављене. То је уједно представљало и додатни корак у еволуцији феномена младалачких банди, будући да се, паралелно са настанком новог основа удруживања чланова, појавио и нови основ за сукобе припадника различитих групација. Другим речима, уместо живота у истом делу града као фактора интеграције банде, те постојања ривалитета између омладине из различитих градских подручја као основа њихових међусобних сукоба, појавио се сасвим нови модел за идентификовање, уједињавање и сукобљавање младих: модел припадништва музичкој поткултурној групи, и са њим повезано сукобљавање различитих поткултура.⁴

Још један изузетно важан чинилац који је допринео модификовању младалачког делинквентног удруживања јесте појава и експанзија навијачког супарништва, са нарочитим акцентом на феномену навијачког хулиганизма. Овај феномен оставио је дубоког трага на пољу делинквентног удруживања младих од самих својих зачетака на локалном нивоу, све до данашњег дана. Штавише, о његовом дугорочном утицају најбоље сведочи чињеница да, у поређењу са

³ О општем утицају који је појава телевизијског програма оставила на друштво, уп: Halloran, 1970; Berger, 1987; Huston *et al*, 1992.

⁴ Уопштено о музичким поткултурама у: Hedbigе, 1979; McKay, 1996; Hall, Jefferson, 2003; Huq, 2007; Haenfler, 2013.

претходно наведеним основима груписања делинквената, идентификовање и груписање по навијачко-хулиганског основу (нераскидиво праћено навијачким сукобима) представља управо најдуговечнији и највитаљнији основ локалног младалачког делинквентног удруживања. Попут горе размотреног утицаја појаве музичких поткултура на трансформацију омладинских банди, и код доприноса експанзије навијачког хулиганизма измени структуре младалачких делинквентних банди могу се уочити истоврсне правилности. То се, пре свега, односи на већ образложени процес потискивања ранијег примарног основа интеграције (оличеног у делу града који припадници банде настајују) и његове замене новим чиниоцем идентификовања (у овом случају, спортским клубом за који се навија и навијачком групом којој се припада). Ипак, важно је истаћи да, у контексту навијачког делинквентног удруживања, традиционални модел идентификације са делом града из кога потиче припадник-делинквент и даље задржава значајну вредност и утицај. Наиме, како у ранијим деценијама, тако и данас, може се уочити да је једно од традиционалних обележја локалних навијачких група, концентрисање њихових припадника и присталица у појединим деловима града, те самим тим и постојање својеврсне „навијачке мапе града“ која указује која навијачка група и клуб су доминантно заступљени у ком градском насељу. Отуда, може се закључити да, иако су појава и омасовљење навијачког хулиганизма несумњиво снажно утицали на потискивање некадашњих, као и на корениту промену структуре тада новонастајућих младалачких банди, управо је навијачко-хулигански модел делинквентног удруживања највише допринео очувању значаја „територије“, као изворног и важног елемента идентитета сваке појединачне делинквентне групе.⁵

Коначно, важно је уочити и утицај који је на предмет текућег истраживања остварило омасовљење наркоманије. Појава наркотика⁶, формирање шире базе корисника-наркомана, настанак локалних произвођача и продаваца дроге, те стварање иницијалног нарко тржишта – све су то фактори који су се суштински одразили на тадашњу друштвену реалност, остављајући значајне промене на пољу генералног живота младих. Појава дроге „на улицама“ коренито је утицала на радикалну трансформацију укупности криминалитета, односно делинквенције. Самим тим, експанзија наркоманије имала је изузетан утицај на настанак нових и промену постојећих обележја младалачке делинквенције. У складу са реченим, од наведеног периода питање омладинског делинквентног удруживања постало је тесно повезано са питањем дроге (како и погледу њене употребе, тако и поводом производње, прераде и продаје наркотика). Имајући у виду све поменуте факторе, евидентно је да је утицај наркоманије као општег феномена на обележја младалачких банди морао бити изузетно велик.⁷

⁵ Детаљније о навијачком хулиганizmu у: Frosdick, Marsh, 2005; Dunning, Murphy, Williams, 1988; Armstrong, 1998.

⁶ Под формулацијом „појава наркотика“ подразумевамо први талас њихове релативно масовније употребе на локалном подручју.

⁷ О утицају омасовљења наркоманије на трансформацију криминалитета у: Gandossy *et al*, 1980; Huizinga *et al*, 1989; Stephens, 1991; Inciardi *et al*, 1993; Klofas, 1993; Walker, 1994.

За крај овог дела анализе, потребно је размотрити питање степена реалне друштвене опасности којој су тадашњи становници Новог Сада били изложени услед активности делинквентних банди. Расположиви подаци указују да се о поменутом феномену заиста није много говорило у јавности, тј. путем јавних и медијских саопштења (са изузетком одређеног броја медијских извештаја након неколицине већих инцидената). Такође, због различитих фактора субјективне и објективне природе, количина незваничних информација о уличном криминалитету такође није била велика, а њихов проток ка ширем аудиторијуму свакако је био веома лимитиран. Услед свега реченог, значајан део одраслог, неделинквентног становништва вероватно није био детаљније упознат са обележјима описане појаве, што је морало имати утицаја и на накнадно формирање стереотипа о наводно веома мирном, идиличном животу у тадашњем Новом Саду, као и о изузетно високом степену објективне безбедности грађана. Међутим, уважавајући управо размотрена обележја тадашњих младалачких банди (са нарочитим акцентом на великој омасовљености појаве, на неселективности приликом одабира потенцијалних жртава, као и на константно присутном високом ризику од виктимизације целокупне млађе популације, али и осталих категорија становништва), чини се оправданим преиспитати уврежено мишљење о безбедности на новосадским улицама током првих послератних деценија. Сходно наведеном, налазимо да је основано окарактерисати тадашњу младалачку делинквенцију као значајан локални безбедносни изазов који је проузроковао различите негативне последице (како по појединце, тако и по ширу заједницу), те који стога не би смео бити занемарен, нити потцењен (уп: Матковић, 2017).

Приказ карактеристичних делинквентних банди

Након опште анализе феномена младалачких банди у периоду прве две послератне деценије, потребно је размотрити и њихова специфична обележја кроз анализу одабраних карактеристичних примера локалних делинквентних групација.

Црна легија

Једна од најпознатијих и најозлоглашенијих новосадских банди у назначеном периоду била је Црна легија. Ова делинквентна група настала је већ у првим годинама након Другог светског рата. Према доступним подацима, постојале су четири њене инкарнације које су се смењивале једна за другом, од којих је последња деловала оквирно до средине 1960-их година. Банду су сачињавали становници насеља Телеп и околине. Простор на који су „полагали право“, тј. сматрали га својом територијом и забрањивали приступ омладини из других делова града, обухватао је, осим Телепа, Адамовићево насеље и део насеља Грбавица. Сви припадници банде били су католичке вероисповести и готово сви су били мађарске националности. У погледу економског и култур-

но-образовног статуса, доступни материјали упућују на закључак да су углавном потицали из релативно сиромашнијих породица, те да су били релативно нижег (евентуално средњег) нивоа образовања. Имали су формиран унифицирани визуелни идентитет који их је чинио препознатљивим у односу на околину (примера ради, црне кошуље и панталоне код ранијих генерација, а код каснијих: црне кожне јакне и фармерке „рифле“, бициклови са равним корманом). Чланови банде фреквентно су вршили разнородна кривична дела типична за тадашње делинквентне групе истог профила (кривична дела против јавног реда и мира, против живота и тела, против имовине и др). Оно што их је, међутим, издвојило у односу на остале банде и придало им велики медијски публицитет био је инцидент након једне игранке 1954. године, у оквиру кога је тадашњи вођа банде напао и повредио двојицу полицајаца. Такође, међу савременицима се спекулисало и о разлозима ранијих суђења (из 1940-их година) члановима Црне легије која су била затворена за јавност, но којима су гласине придавале одређену политичку конотацију.⁸ У сваком случају, поводом генералног питања присуства политичке идеолошке позадине унутар Црне легије, ставови сведока и других савременика нису усаглашени (Врговић, 2011; Врговић, 2005⁹).

Жути лептир

Банда Жути лептир основана је почетком 1950-их година. Назив је преузела по имену првог криминалистичког филма који је емитован у новосадским биоскопима након Другог светског рата. Према сведочењу њених некадашњих припадника, банда у почетку није имала сталну структуру, већ је постојала у форми својеврсне *ad hoc* групе основане у циљу организованог супротстављања припадницима банде Црна легија, будући да другопоменути нису допуштали улазак на „своју територију“ младима из других делова града. Као и Црна легија, Жути лептир је такође имао више сукцесивних инкарнација. У оквиру каснијих појавних облика, структура банде и мотиви постојања модификовани су, док је опсег делинквентног деловања истовремено значајно проширен, обухвативши и вршење имовинског криминалитета. У погледу заједничких активности, младићи окупљени у овој групацији тренирали су бокс¹⁰, а као карактеристично визуелно обележје и знак идентификације са групом, неки од њих имали су на десној руци истетовирана почетна слова назива банде (Врговић, 2011; Врговић, 2005; Васић, 1957). Осим „фаме“ која је неминовно морала

⁸ У том погледу, као и поводом активности каснијих инкарнација Црне легије, међу Новосађанима су, између осталог, кружили и следећи наводи: да су чланови прве генерације банде ухапшени лета 1949. године са великом количином експлозива на дунавском насипу, у време високог водостаја; да су, након резолуције Информбироа и очекујући улазак совјетске војске, правили списак неподобних грађана и др; такође, да су се приликом познате велике опасности од поплаве 1965. године поново спремали да пробију насип на Дунаву у близини Новог Сада, како би „спасили Пешту“ (Врговић, 2011).

⁹ Аутор се захваљује господину Владимиру Врговићу на уступљеној рукописној грађи посвећеној некадашњим делинквентним бандама и појединцима на простору Новог Сада.

¹⁰ То се са сигурношћу може рећи барем за припаднике прве генерације банде.

постојати међу тадашњом омладином захваљујући усменим препричавањима, банда је доживела и медијско експонирање приликом масовног хапшења њених чланова 1957. године. Наиме, у фебруару поменуте године, дневна штампа је објавила чланак насловљен: „У Новом Саду откривена организација малолетника Жути лептир”, док је поднаслов гласио: „Двадесет и три новосадска младића изазивала туче и извршила 26 крађа. Ово је озбиљна опомена родитељима, школи и друштвеним организацијама” (Васић, 1957). Територија банде оквирно је обухватала централне делове града (Стари Град, насеље Роткварија, Сајмиште и др), при чему су, према усменим сведочењима савременика, касније инкарнације Жутог лептира обухватале још веће подручје (нпр. и Петроварин). Поводом општег друштвеног статуса припадника, интересантно је уочити да је, како у првој, тако и у наредним „поставима“ банде, било доста гимназијалаца, али и студената, те да је не мали број њих потицао из угледних породица. Неки од младића из ове групације касније су и сами постали угледни грађани и истакнути представници својих професија (уметници, лекари и др) [Врговић, 2011; Врговић, 2005].

Дивљи запад

Још једна велика и старијим генерацијама Новосађана позната банда била је делинквентна група „Дивљи запад“. Територија над којом је банда имала „монопол“ обухватала је градско насеље Детелинара, као и читав појас ка данашњем Авијатичарском насељу и насељу Сајлово. Аналогно припадницима банде Жути лептир (са чијом су се територијом граничили на углу Руменачке улице и данашњег Булевара Краља Петра I), чланови Дивљег запада тренирали су бокс у локалном детелинарском бокс клубу. Такође, попут поменутих супарника, и припадници Дивљег запада имали су, као заштитни знак, на руци истетовиран назив своје банде. Младићи који су сачињавали ову делинквентну групу припадали су типичној радничкој класи тога доба. Живели су у радничком предграђу, одрастали су у породицама наведеног економског и културног профила, а касније су и сами заснивали радни однос као радници у новосадским фабрикама. У низу насилничких инцидената у којима су учествовали чланови Дивљег запада, вероватно најпознатији јесте случај из 1954. године, када је испред тадашње кафане Мексико на Детелинари избила масовна туча. Остало је забележено да је том приликом, у циљу обустављања крвавог обрачуна, морала да интервенише и милиција на коњима, наоружана шмајсерима (Врговић, 2011; Врговић, 2005).

Уочена криминолошка обележја

На основу свих горе спроведених разматрања, могуће је уочити различита криминолошки релевантна обележја новосадских банди које су деловале од средине 1940-их до средине 1960-их година. За почетак, треба прокоментарисати питање узраста припадника банди у означеном периоду. Како се увиђа, у питању су свакако била млада лица, што стоји у сагласности са кри-

минолошким теоријама које наглашавају ово обележје као битну карактеристику делинквентних банди (уп. Cohen, 1955; Wolfgang, Ferracuti, 1967). Међутим, може се приметити да је, осим малолетника (који се у криминолошким теоријама најчешће потенцирају као кључна категорија из које се регрутују припадници), у поменутих бандама било и веома много пунолетних лица, укључујући и особе преко 20 година старости (тј. изван начелне границе адолесценције). Ово донекле релативизује уврежене теоријске приступе и уноси одређене особености у феномен локалног делинквентног удруживања тога доба. Говорећи о полу припадника, примећује се да су сви познати припадници банди били особе мушког пола. То несумњиво иде у прилог теоријским приступима који потенцирају да је делинквенција малолетника удружених у банде феномен примарно повезан са мушком популацијом, те да је маскулиност једно од кључних обележја и кључних вредности које прате формирање и деловање банди (уп. нпр: Cohen, 1955). Са друге стране, уочава се одсуство банди сачињених од припадница женског пола, које су, иако у наглашеној мањини, ипак несумњиво постојале у иностраној пракси назначеног периода. Штавише, доступни подаци не дају основа за претпоставку да је у постојећим, доминантно „мушким“ бандама уопште и било одређеног броја женских припадника (таква пракса је, иначе, неретко била заступљена у делинквентној пракси појединих страних земаља).

У погледу породичног статуса, велики број припадника локалних банди потицао је из непотпуних породица (уп. нпр: Васић, 1957). Овај податак иде у прилог теоријама које су наглашавале повезаност делинквенције младих са одрастањем у једнородитељском домаћинству (услед развода брака, смрти или других разлога непостојања или удаљења једног од родитеља), иако је важно подсетити да су теорије наведеног усмерења протеком времена доживеле озбиљне критике. Са друге стране, основано је претпоставити да су у породицама (како потпуним, тако и непотпуним) значајног броја тадашњих делинквената породични односи веома вероватно били недовољно хармонични, или пак озбиљно нарушени (уп: Врговић, 2005), што свакако стоји у сагласности са доказаним утицајем таквих фактора на окретање адолесцената делинквенцији.

Говорећи о националној припадности, већина новосадских банди није поседовала специфичности у виду наменског регрутовања и селекције чланова према критеријуму припадништва одређеној националној заједници (како већинској, тако и националним мањинама). Ради се о значајној разлици у односу на уобичајени „прототип“ младалачке банде (превасходно базиран на искуству великих градова САД-а), у оквиру кога се групе формирају по правилу (или чак искључиво) међу припадницима исте националности или расе. Та разлика несумњиво је условљена радикално другачијим друштвеним приликама тадашњег југословенског друштва, у односу на матични, „западни“ амбијент у коме је поникла већина чувених теоријских концепција о младалачком делинквентном удруживању. Изузетак од ове правилности представљала је банда Црна легија, која је, како је већ истакнуто, била сачињена готово искључиво од лица мађарске националности. Разлози за то могли су бити искључиво објективне природе, будући да је новосадско насеље Телеп на коме је Црна легија

деловала у великој мери било насељено мађарским становништвом. Ипак, постоји основ за претпоставку да поменуто обележје банде није морало бити искључиво резултат простог стицаја околности, већ да је, хипотетички, могло представљати и значајан део идеологије саме групе.¹¹ У погледу домена вероисповести, треба аналогно применити све што је управо речено у вези националне припадности. Другим речима, у већини случајева, не постоји видљива конекција између заједничког верског опредељења чланова, са једне и начина формирања и деловања банде, са друге стране. Изузетак поново представља Црна легија, као банда сачињена искључиво од лица католичке вероисповести.

Што се тиче сфере образовања, велики део чланова локалних банди био је нижег или средњег степена едукације, што је усклађено са ставовима израженим у водећим иностраним типологијама припадника наведених групација. Међутим, поводом овог питања примећује се још једна значајна локална специфичност – не мали удео припадника тадашњих банди (превасходно оних из центра града) чинили су гимназијалци и студенти. Такође, треба поменути и радноправни статус чланова банди. Добар део делинквената који су довршили (или прекинули) школовање био је незапослен, што је сагласно са теоријским схватањима према којима су припадници банди веома често незапослени или без сталног запослења (уп: Wolfgang, Ferracuti, 1967; Cohen, 1955). У погледу чланова који су били у радном односу, они су обављали различите послове који нису захтевали висок ниво образовања и стручности. У блиској вези са реченим стоји и питање имовинских и породично-статусних прилика. Већина чланова банди су, по свему судећи, долазили из радничке класе и припадали породицама нижег или средњег сталежа.¹² Ипак, постојали су и појединци или групе (по правилу из централне градске зоне) који су потицали из угледнијих и/или имућнијих породица. Дакле, иако су сиромаштво и нижи ранг на друштвеној лествици несумњиво стајали у позадини многих од тадашњих делинквената, то свакако није била нужна правилност. Одатле потиче још једна специфичност локалног манифестовања младалачке делинквенције у назначеном периоду.

Потребно је размотрити и неколицину животних навика, стилова и активности који се често доводе у везу са делинквентном популацијом. Говорећи о алкохолу, као о важном елементу животног стила чланова банди на глобалном нивоу, његово конзумирање је свакако било веома заступљено и међу новосадским представницима поменуте категорије. Ради се, дакле, о још једној карактеристици која стоји у потпуној сагласности са у теорији препознатим општим обележјима младалачких делинквентних банди. Са друге стране, расположиви подаци не пружају довољно информација о евентуалном постојању група или појединаца који су свесно заступали супротан приступ, тј. апстиненцију од алкохола (и/или дувана), по правилу праћену активним бављењем спортом.¹³

¹¹ Упоредити одељак о Црној легији у претходном поглављу. Такође и: Матковић, 2017.

¹² Ипак, треба подсетити да такво класно раслојавање у тадашњој Југославији није било изражено у оној мери у којој је то био случај са државама „запада“, тј. државама са капиталистичким економским уређењем. Поменути друштвенополитички и економски амбијент твори, отуда, још једну значајну специфичност статуса младалачких банди у Југославији.

¹³ Детаљније о утицају алкохолизма на малолетничку делинквенцију у: Јовановић, 1966.

За разлику од алкохола, како указује прикупљена грађа, конзумирање дрога у поменутом раздобљу није било присутно међу тадашњом делинквентном омладином. Како је већ истакнуто, локална појава и омасовљење наркоманије који су уследили у наредном периоду управо су представљали један од чинилаца који су снажно утицали на корениту трансформацију одлика младалачких банди. Фокусирајући се на бављење физичком активношћу, уочава се да је спорт био заступљен међу делинквентима тога доба. Као карактеристично и веома популарно, може се издвојити тренирање бокса од стране бројних припадника банди (нпр. Чланови Жутог лептира и Дивљег запада). То се подудара са Коеновим становиштем, према коме су нека од примарних обележја чланова тадашњих банди била: бављење физичком активношћу, потенцирање снаге и маскулиних својстава уопште, опседнутост физичким изгледом и др (Cohen, 1955).

Важно је посебно се осврнути на међусобни однос банди и ужег насељеног подручја на коме су оне деловале. Сходно глобалном искуству, питање територије је и код локалних новосадских банди наведенога доба свакако било од примарног значаја. Ту препознајемо велики број типичних карактеристика које су уочене у криминолошкој теорији (примера ради: „окупирање“ и „контролисање“ одређене локалне територије; подела делова града и јасно територијално разграничење између различитих банди; насељеност чланова банде у истом градском насељу, као примарни фактор њихове идентификације са групом, односно као примарни чинилац сукоба са припадницима других делинквентних групација и др). Међутим, значајније локалне специфичности у односу на поставке иностраних теорија сусрећу се по питању врсте и локације насеља која настанују припадници банди, као и поводом целокупног друштвеног амбијента који са реченим стоји у вези. Према поменутиим схватањима (насталим углавном на подручју САД-а), делинквентне банде се формирају у сиромашним, радничким предграђима на периферији великих градова, док се у позадини њиховог настанка налазе, између осталог, следећи фактори: гетоизација; сиромаштво; низак образовни ниво; постојање локалног историјата истоврсног делинквентног понашања; вишегенерацијско присуство делинквентних банди; расна, национална, верска, класна сегрегација и др.¹⁴ Ослањајући се на претходну анализу у оквиру овога рада, можемо приметити да су наведене теоријске поставке прилагођене коренито другачијем друштвенополитичком, економском и културном амбијенту у односу на онај који је био присутан у градовима послератне Југославије. Отуда поменуте теорије имају лимитиран значај приликом анализе феномена младалачке делинквенције у Новом Саду. Њихова примењивост углавном је везана за својства једног дела припадника банди које су деловале у насељима на тадашњем ободу града. Све речено чини још једну значајну локалну специфичност анализиране појаве.

¹⁴ Уп. схватања Коена о обележјима банди (Cohen, 1955), Шоа и Мекеја о пресудном утицају сиромашних градских четврти на одабир криминалног/делинквентног животног пута (Sho, McKay, 1942, према: Игњатовић, 2006, Ignjatović, 2008), Селина о сукобу културних кодекса (Sellin, 1938) и др.

По питању заједничких спољашњих обележја чланова исте делинквентне групације, анализа показује да су припадници новосадских банди наведеног периода имали одређена препознатљива обележја која су доприносила формирању униформног визуелног идентитета унутар групе (примера ради: одећа, тетоваже и др). Ипак, та визуелна особеност и специфичност имица групе, по свему судећи, на локалном подручју нису били разрађени у оној мери у којој је то био случај са бандама у државама „запада“ (превасходно са онима на америчком простору). У погледу утицаја који су на настанак и деловање локалних банди вршили различити садржаји, можемо уочити двоструку перспективу. Као први фактор утицаја, треба истаћи све оне чиниоце који и иначе доводе до изворне појаве делинквенције међу младима, односно младалачког удруживања у делинквентне банде. Са друге стране, као други извор, примећује се преузимање готових модела из иностранства (посредством медија, филма, литературе и сл), односно директно угледање на иностране делинквентне узор и формирање локалних банди путем прости имитације. Уколико се поменуто копирање тиче и самог вршења кривичних дела, може се говорити о појави криминалне имитације.¹⁵ Говорећи поближе о утицају популарних садржаја на локални развитак делинквентног удруживања, примећује се да је утицај неких од њих (превасходно филма, али и литературе, стрипа, медијских извештаја и др) имао велики одраз на својства тадашњих банди, о чему сведоче различити показатељи.¹⁶ Ови подаци из праксе локалног подручја донекле стоје у колизији са становиштем Сатерленда, према коме безлична средства комуникације, попут филмова и новина, играју релативно неважну улогу у генези криминалног понашања (Sutherland, Cressey, 1992).¹⁷

Анализирајући каснији живот некадашњих припадника банди, уочава се да је један део њих остао укључен у криминалну сферу. Сходно општој тенденцији међу преступницима наведенога доба, након либерализације визног режима у Југославији, одређен број чланова банди одлучио се да криминалну каријеру настави у иностранству. Са друге стране, код значајног дела означене популације приметна је тенденција „смиривања“, тј. престанак вршења криминалних и делинквентних активности и укључивање у уобичајене друштвене токове. Штавише, неки од њих успели су да остваре успешне каријере у различитим областима, као и да постану угледни грађани. Својеврсну прелазну категорију чине они појединци који, иако нису наставили да се баве криминалитетом као одабраном „професијом“, ипак јесу остали наклоњени различитим видовима антисоцијалног, девијантног и/или противправног понашања (алкохолизам, беспосличје, скитња, прошење, физичко обрачунавање и др). Има-

¹⁵ У том смислу, може бити уочена паралела са Тардовим законом имитације (у: Игњатовић, 2006).

¹⁶ На примеру банде Жути лептир, може се издвојити неколико карактеристичних модела таквог утицаја: давање имена банди према називу популарног британског криминалистичког филма који је у том периоду приказиван у новосадским биоскопима; преузимање и примена техника уличне борбе сходно обрасцима из филмова и сл (уп. Врговић 2011).

¹⁷ Ипак, треба нагласити да Сатерленд у том смислу не помиње специфично „делинквенцију младих“, већ говори о „криминалном понашању“. За уопштену анализу утицаја наведених садржаја на криминалитет, у старијој домаћој научној литератури уп: Јовановић, 1964.

јући у виду све речено, у односу на размотрене примере локалних банди може се оценити само као делимично тачан онај приступ у криминолошкој теорији који наглашава да је припадништво младалачким делинквентним бандама уобичајени почетни корак за ступање у свет професионалног криминала у каснијем животном узрасту.

Финални закључак

Може се констатовати да истакнуте криминолошке теорије посвећене делинквентним бандама и делинквенцији младих уопште имају ограничену примењивост на објашњење младалачке делинквенције у Новом Саду у оквирном периоду 1945-1965. Поједини елементи ових теорија могу бити релевантни приликом анализе једног дела припадника банди, и то махом оних које су деловале на периферији града. Са друге стране, бројни тадашњи делинквенти, спрам својих личних особина, као и спрам личних и породичних прилика, показују уочљиве разлике у односу на „прототипове“ из наведених теоријских поставки. Штавише, таква разилажења између иностраних теоријских објашњења и праксе функционисања домаћих банди уочљива су не само у погледу својстава појединачно-припадника, већ и по питању бројних одлика читавих колектива делинквената. Услед реченог, локалне банде у истакнутом периоду поседовале су значајне особености у односу на инострано искуство са истоврсном појавом. Разлоге за постојање наведених специфичности треба тражити превасходно у општим друштвенополитичким и социоекономским чиниоцима, уважавајући како одлике читавог некадашњег југословенског друштва, тако и додатне особености послератног Новог Сада. Без улажења у дубину речене проблематике, могуће је само побројати неколицину најзначајнијих фактора: опште уређење тадашње Југославије (ФНРЈ, а потом СФРЈ); у поређењу са САД и појединим државама западне Европе, много мања израженост економских, социјалних, националних, расних, верских, културних и других разлика; веома слаба заступљеност (или пак потпуно одсуство) појединих урбаних феномена, карактеристичних, у то тоба, примарно за велике градове „запада“ (нпр: гетоизација; национална, расна, верска, економска и друга сегрегација; висока стопа имиграције; живот у мултимилионским мегалополисима); одсуство идеала материјалног богатства и економског благостања као највиших вредности карактеристичних за друштва са капиталистичким економским уређењем и др. Будући да се, у криминолошкој теорији, присуство поменутих фактора веома фреквентно карактерише као кључно за формирање делинквентних банди, једностраним уважавањем наведених теоријских полазишта могло би се олако претпоставити да је овај облик младалачке делинквенције био веома редак (ако не и сасвим непостојећи) у тадашњем југословенском друштву (као, уосталом, и у практично свим другим незападним политичким и економским системима).¹⁸ Међутим, искуство показује да су делинквентне банде ите-

¹⁸ Већина познатих социолошких и криминолошких теорија којима се настојао објаснити речени феномен настала је на простору САД-а и западне Европе, услед чега су поменуте теорије, разу-

како постојале и на нашим просторима – како у Новом Саду, тако и у бројним другим градовима послератне Југославије. Ово даје основ за преиспитивање и могућу ревизију једног дела криминолошких теорија којима се пренаглашава утицај поменутих друштвенополитичких и социоекономских фактора на појаву и експанзију делинквентних банди и младалачке делинквенције уопште. Истовремено, такво чињенично стање указује на потребу за спровођењем додатних истраживања и на целисходност формулисања нових теоријских полазишта којима би се у већој мери уважила специфичност услова под којима су се формирале и деловале младалачке банде на простору социјалистичке Југославије.

Литература:

1. Armstrong, Gary (1998): *Football Hooligans. Knowing the Score*, Berg Publisher Ltd, Oxford.
2. Berger, Arthur Asa (1987): *Television in Society*, Transaction Books, New Brunswick & Oxford.
3. Vasić, Ž. (1957): U Novom Sadu otkrivena „organizacija“ maloletnika „Žuti leptir“, *Dnevnik*, 25.02.1957.
4. Vrgović, Vladimir (2005): Prikupljena građa i beleške za monografiju „*Novi Sad: hronika 1944-1969*“ (neobjavljeni rukopisni materijali).
5. Vrgović, Vladimir (2011): *Novi Sad: hronika 1944-1969*, Prometej, Novi Sad.
6. Gandossy, Robert *et al.* (1980): *Drugs and Crime: A Survey and Analysis of the Literature*, National Institute of Justice, Washington.
7. Dunning, Eric; Murphy, Patrick; Williams, John (1988): *The roots of football hooliganism: An historical and sociological study*, Routledge & Kegan Paul, London & New York.
8. Ignjatović, Đorđe (2006): *Kriminološko nasleđe*, Službeni glasnik, Beograd.
9. Ignjatović, Đorđe (2008): *Kriminologija*, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd.
10. Inciardi, James *et al.* (1993): *Street Kids, Street Drugs, Street Crime: An Examination of Drug Use and Serious Delinquency in Miami*, Wadsworth, Belmon.
11. Jovanović, Ljubiša (1964): Film i strip kao krimogeni uzroci, *Pregled*, br. 4, str. 27-45.
12. Jovanović, Ljubiša (1965): Maloletnički kriminalitet u Socijalističkoj republici Srbiji u periodu od 1959. do 1964. godine, *Zbornik radova Pravno-ekonomskog fakulteta u Nišu*, br. 4, str. 97-124.
13. Jovanović, Ljubiša (1966): Uticaj alkoholizma na maloletničku delikvenciju, *Socijalni radnik*, br. 1/3, str. 150-156.
14. Klofas, John (1993): Drugs and Justice: The Impact of Drugs on Criminal Justice in a Metropolitan Community, *Crime & Delinquency*, Vol. 39, Issue 2, pp. 204-224.

мљиво, биле примарно фокусиране на друштвене прилике које су њихови аутори затекли у свом окружењу. Са друге стране, један део теоретичара, окупљених око праваца у окриљу критичке криминологије, свесно је уносио политичку компоненту приликом објашњавања криминалног и делинквентног понашања, сматрајући и њих директним одразом класних сукоба у постојећем друштву и тврдећи да ће такве штетне појаве бити елиминисане укидањем класних разлика и увођењем новог друштвеног уређења. Уп. нпр: Taylor, Walton, Young, 1973; Chambliss, 1975. и др.

15. Matković, Aleksandar (2017): Ulični kriminalitet u Novom Sadu, nekad i sad - od utopi-je do realnosti, *Kultura polisa*, br. 34, str. 233-251.
16. McBride, Duane; McCoy, Clyde (1993): The Drugs-Crime Relationship: An Analytical Framework, *The Prison Journal*, Vol 73, Issue 3, pp. 257-278.
17. McKay, George (1996): *Senseless Acts of Beauty: Cultures of Resistance Since the Sixties*, Verso, London.
18. Sellin, Thorsten (1938): Culture Conflict and Crime, *American Journal of Sociology*, Vol. 44, No. 1, pp. 97-103.
19. Stephens, Richard (1991). *The Street Addict Role: A Theory of Heroin Addiction*, State University of New York Press, New York.
20. Sutherland, Edwin; Cressey, Donald (1992): *Principles of Criminology*, (11th edition), AltaMira Press, Lanham.
21. Taylor, Ian; Walton, Paul; Young, Jock (1973): *The New Criminology: For a Social Theory of Deviance*, Routledge, London & New York.
22. Frosdick, Steve; Marsh, Peter (2005): *Football Hooliganism*, Willan Publishing Limited, London.
23. Haenfler, Ross (2013): *Subcultures: The Basics*, Routledge, London & New York.
24. Hall, Stuart & Jefferson, Tony (2003): Resistance Through Rituals: Youth Subcultures in Post-war Britain, Taylor & Fransis, Oxford.
25. Halloran, James (1970): *The Effects of Television*, Panther, London.
26. Hebdige, Dick (1979): *Subculture: The Meaning of Style*, Routledge, London.
27. Huizinga, David *et al.* (1989). Delinquency and Drug Use: Temporal and Developmental Patterns, *Justice Quarterly*, 6, pp. 419-455.
28. Huston, Aletha *et al.* (1992): *Big World, Small Screen – The Role of Television in American Society*, University of Nebraska Press, Lincoln & London.
29. Huq, Rupa (2007): *Beyond Subculture: Pop, Youth and Identity in a Postcolonial World*, Routledge, London & New York.
30. Cohen, Albert (1955): *Delinquent Boys: The Culture of the Gang*, The Free Press, Glen-coe.
31. Cohen, Lawrence E; Felson, Marcus (1979): Social Change and Crime Rate Trends: A Routine Activity Approach, *American Sociological Review*, Vol. 44, No. 4, pp. 588-608.
32. Chambliss, William (1975): Toward a Political Economy of Crime, *Theory and Society*, Vol. 2, No. 2, pp.149-170.
33. Walker, Samuel (1994): *Sense and Nonsense About Crime and Drugs: A Policy Guide* (3rd edition), Wadsworth Publishing Co, Belmont.
34. Wolfgang, Marvin; Ferracuti, Franco (1967): *The Subculture of Violence: Towards an Integrated Theory in Criminology*, Tavistock Publications, London.

Правни извори:

1. Krivični zakonik, *Službeni glasnik RS*, br. 85/2005, 88/2005- ispr. 107/2005, 72/2009, 111/2009, 121/2012, 104/2013, 108/2014, 94/2016.

CRIMINOLOGICAL FEATURES OF THE DELINQUENT YOUTH GANGS IN NOVI SAD IN THE PERIOD 1945-1965.

Summary: The main goal of this paper is presentation and analyzis of the characteristics of youth delinquency in Novi Sad in the framework period 1945-1965, with a primary focus on the topic of delinquent gangs. In the first chapter, the author considers general features of this phenomenon in the marked period. The second chapter contains a display of several characteristic delinquent groups that were then operating in Novi Sad. The third chapter focuses on the general criminological analysis of the distinguished features of the aforementioned groups and their members. Among other things, it was noticed that the features of local gangs only partially coincide with the features of the same delinquent groups in the cities of North America and parts of Western Europe (ie those delinquent groups that formed the basis for the formation of key criminological theories of youth delinquency in the first two decades after World War II). On the other hand, there were pointed out numerous features of local gangs which differ greatly from those of the "western" youth gang models. It was concluded that the reasons for the existence of the described local features should be sought primarily in general socio-political and socioeconomic factors, taking into account both the particularities of the entire former Yugoslav society, as well as the additional specifics of the post-war Novi Sad itself. On the basis of everything discussed, it was also concluded that the leading foreign criminological theories and attitudes devoted to the phenomenon of delinquent gangs have a limited possibility of application when attempting to explain the local delinquency of young people in the period 1945-1965. Hence, it is needed to search for additional, alternative theoretical explanations that would more closely respect the local specifics, and therefore could more accurately examine all the factors that contributed to the emergence and expansion of the mentioned phenomenon in domestic area.

Key words: delinquency, crime, violence, hooliganism, gangs, youth, adolescents, Novi Sad

ДАНЕ Р. СУБОШИЋ*
ОБРАД М. СТЕВАНОВИЋ
Криминалистичко-
полицијска академија
Београд

УДК 347.61/.64:340.134

Прегледни рад
Примљен: 12.01.2018
Одобрен: 13.02.2018
Страна: 319-330

ИМПЛЕМЕНАЦИЈА ТЕОРИЈЕ РИЗИКА У ЗАКОН О СПРЕЧАВАЊУ НАСИЉА У ПОРОДИЦИ**

Сажетак: Доношењем актуелног Закона о спречавању насиља у породици, у Републици Србији је створен одговарајући правни оквир за делотворније и ефикасније превазилажење бројних проблема у заштити жртава тог насиља. Као кључни инструмент њихове заштите, тим законом су прописане хитне мере које могућем учиниоцу насиља у породици може изрећи надлежни полицијски службеник – када у поступку процене ризика установи да од тог насиља постоји непосредна опасност. Полазећи од тога да је процена ризика једна од процесних фаза управљања ризиком и од тога да се хитне мере могу сматрати једним од начина третмана ризика, радом се проблематизује питање: да ли су, у ком обиму и на који начин, ти елементи теорије управљања ризиком имплементирани у Закон о спречавању насиља у породици? Тако усмереним истраживањем, идентификовани су и у раду научно описани теоријски и релевантним стандардом утврђени елементи процене и третмана ризика који јесу и који нису, експлицитно или имплицитно, имплементирани у актуелни Закон о спречавању насиља у породици. На тај начин, радом се указује на потребу и на могућност унапређења доктрине и праксе спречавања и сузбијања те врсте насиља у Републици Србији.

Кључне речи: закон, спречавање насиља, породица, теорија, стандард, процена ризика, непосредна опасност, хитне мере

Увод

Од настанка друштвених заједница до данас, различито мотивисаним врстама насиља као глобалним социолошким и историјским феноменом дугог

* subosicdane@yahoo.com

** Рад је, резултат истраживања на пројекту „Управљање полицијском организацијом у спречавању и сузбијању претњи безбедности у Републици Србији“ који финансира и реализује Криминалистичко-полицијска академија у Београду (2015-2019) и на пројектима које финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије под називима: „Косово и Метохија између националног идентитета и евроинтеграција“ (бр. III 47023; 2011–2017) и „Развој институционалних капацитета, стандарда и процедура за супротстављање организованом криминалу и тероризму у условима међународних интеграција“ (бр. 179045; 2011–2017).

трајања, угрожавани су и угрожавају се права, слободе, здравље и животи људи, њихова имовина и животна средина, па чак и саме друштвене заједнице и њихове државне творевине. Упркос супротном очекивању, насиље у породици, као један од традиционалних и негативних стереотипима и предрасудама оптерећених феномена, и данас је широко распрострањена појава и узрок бројних негативних физичких, психолошких, социјалних и економских последица по жене, децу, породицу и друштвену заједницу у целини.¹

Управо због тога, та врста насиља је, крајем прошлог и почетком овог века, постала предмет свеопште друштвене забринутости и пажње, а његово спречавање једно од горућих питања јавне безбедности у Републици Србији.² Као један од кључних проблема у спречавању насиља у породици, тада је препознат правни и безбедносни вакуум у заштити жртава тог насиља у периоду од његове пријаве до окончања одговарајућег судског поступка по пријави (Марковић, Ћупина, 2017: 403-418),³ током којег су жртве биле нарочито изложене ризику од поновљеног или ескалираног насиља, пре свега због непостојања одговарајућег правног режима њихове хитне заштите.

Превазилажење тог и са тим проблемом повезаних проблема, захтевало је, пре свега, нови правни оквир за делотворније и ефикасније поступање надлежних државних органа и установа у спречавању насиља у породици и у пружању заштите и подршке његовим жртвама. Полазећи од тога, и од обавеза преузетих ратификацијом Конвенције Савета Европе о спречавању и борби против насиља над женама и насиља у породици,⁴ Народна скупштина Републике Србије је, 23. новембра 2016. године, усвојила *Закон о спречавању насиља у породици* (у даљем тексту: *Закон*).⁵

Према том *Закону*, спречавање насиља у породици подразумева: 1) скуп мера којима се открива постојање непосредне опасности од тог насиља и 2) скуп мера које се примењују када је та врста опасност откривена.⁶ Првонаведени скуп мера подразумева, у основи, *процену ризика* од насиља у породици у конкретном (пријављеном) случају, док се другонаведени скуп мера односи, пре свега, на *изрицање хитних мера*⁷ могућем учиниоцу и на спровођење тих мера у функцији заштите жртава и подршке жртвама тог насиља.

¹ Образложење *Закона о спречавању насиља у породици*, http://www.parlament.gov.rs/upload/archive/files/lat/pdf/predlozi_zakona/2675-16%20lat.pdf (25.11.2017.).

² Само у периоду од 1. јуна до 15. новембра 2017. године, полиција је, у примени *Закона о спречавању насиља у породици*, изрекла чак 10.504 хитне мере могућем учиниоцу тог насиља (*Nasilje nad ženama je ozbiljan društveni problem!*, <http://www.alo.rs/stefanovic-nasilje-nad-zenama-je-ozbiljan-drustveni-problem/132921> (25.11.2017.)).

³ Мисли се пре свега на судске поступке који се воде по *Закону о кривичном поступку*, *Закону о парничном поступку* и по *Породичном закону*.

⁴ Усвојена у Истамбулу 11. маја 2011, ратификована 31. октобра 2013. године, а објављена у „Сл. гласнику РС – Међународни уговори“, број 012/13.

⁵ Објављен је у „Сл. гласнику РС“, бр. 94/2016, а примењује се од 01. јуна 2017.

⁶ *Закон о спречавању насиља у породици*, „Сл. гласник РС“, бр. 94/2016, чл. 3, ст. 1.

⁷ *Исто*, чл. 17, ст. 2. Према тој законској одредби могућем учиниоцу се могу изрећи хитне мере: 1) привременог удаљења из стана и/или 2) привремене забране да контактира жртву и да јој прилази

Полазећи од тога да је процена ризика једна од више, теоријски (Група аутора, 2016: 11) и релевантним стандардом,⁸ утврђених фаза процеса управљања ризиком, као и од тога да се хитне мере могу сматрати једним од начина третмана ризика, радом се проблематизује питање: „Да ли су, у ком обиму и на који начин, ти елементи теорије управљања ризиком имплементирани у Закон о спречавању насиља у породици“? Циљеви тако усмереног истраживања били су идентификација и научни опис теоријски и релевантним стандардом утврђених елемената процене и третмана ризика који јесу и који нису, експлицитно или имплицитно, имплементирани у актуелни *Закон о спречавању насиља у породици*.

Тако постављеним методолошким оквиром, истраживање је фокусирано на процес управљања ризиком од конкретног (пријављеног) насиља, тако да њиме није истраживано управљање ризиком од насиља у породици у општем смислу. Истраживање се претежно односи на полицијску организацију и њиме су обухваћене само фазе *процене и третмана ризика* као трећа и четврта од укупно пет фаза процеса управљања ризиком. Остале фазе тог процеса (комуницирање, идентификација контекста и мониторинг ризика) нису биле предмет истраживања.

Значај рада произилази, пре свега, из чињенице да је *Закон* недавно ступио на снагу, због чега ранијих истраживања на ову тему није било. С друге стране, постоје међусобно независна истраживања о насиљу у породици (нпр. Шкулић, 2012; Марковић, Ћупина, 2017 и др.)⁹ и о теорији ризика (Савић, Станковић, 2012; Група аутора, 2016 и др.),¹⁰ као релевантни стандарди о управљању ризиком. Сагласно томе, у истраживању су тежишно коришћене научне методе анализе садржаја и упоредне анализе. Применом тих метода анализирали су извори који се односе на резултате наведених истраживања ризика и насиља у породици, док су методом упоредне анализе употребљавани кључни садржаји теорије ризика и релевантног стандарда о управљању ризиком са одредбама *Закона*.

Процењивање ризика од насиља у породици

Да би се јасније одредили појмови процене и процењивања ризика, неопходно је претходно одредити појмове ризика и управљања ризиком. Пре свега под појмом ризика, у теоријском смислу, подразумева се вероватноћа (могућност или очекивање)¹¹ настанка непожељног догађаја (опасности) у будућем времену. Мада се појам ризика од насиља у породици експлицитно не наводи у *Закону*, он се може одредити као постојање *непосредне опасности* од

⁸ *Српски стандард – СРПС А.П2.003*, Институт за стандардизацију Србије, Београд, 2017.

⁹ Само у референци: Марковић, В. Милош, Ћупина, М. Вања: Кривичноправна и грађанско-правна заштита од насиља у породици, *Култура полиса*, год. XIV (2017), бр. 34, аутори наводе 13 теоријских и 4 доктринарне референце на тему насиља у породици.

¹⁰ Само у референци: Савић, Сузана и Станковић, Миомир (2012): *Теорија система и ризика*, Академска мисао, Београд., аутори наводе 20 теоријских референци на тему управљања ризиком.

¹¹ Могуће је и неутрално схватање ризика као (негативне или позитивне) девијације од очекиваног.

тог насиља, односно као вероватноћа (могућност или очекивање) настанка догађаја којим се то насиље испољава.

На основу тако одређеног појма ризика, управљање ризиком се појмовно може одредити као специјализована менаџмент дисциплина чије су кључне активности структуриране у пет процесних фаза, под називом: 1) комуницирање, 2) идентификација контекста, 3) процењивање, 4) третман и 5) праћење и контрола ризика.¹² Сагласно томе, процењивање ризика се одређује као трећа од пет фаза процеса управљања ризиком.

За разлику од појмова ризика, управљања ризиком и процењивања ризика који се у Закону експлицитно не наводе, појам процене ризика¹³ експлицитно је имплементиран у *Закон* као формални основ и услов за изрицање хитних мера могућем учиниоцу тог насиља у конкретном (пријављеном) случају.¹⁴ Она је резултат процеса процењивања који је у Закону имплементиран имплицитно и у теорији ризика структуриран у три подфазе под називом: 1) идентификовање, 2) анализа и 3) вредновање ризика (Група аутора, 2016: 11).

Идентификовање ризика од насиља у породици

Идентификовање ризика, према релевантном стандарду, обухвата препознавање потенцијалних опасности, њихових узрока-извора, могућих последица и актуелних мера њихове превенције и планираних одговора на њих. Тако одређено идентификовање ризика од насиља у породици заснива се на комуницирању, као првој фази процеса управљања ризиком, која обухвата размену (трансфер) информација, знања, идеја и ставова о наведеној појави у оквиру субјекта - *интерно комуницирање* и између субјеката спречавања насиља у породици - *екстерно комуницирање* (Субошић, 2017: 135; Стевановић, 2016: 283-284).

Ризик (непосредну опасност) од насиља у породици у конкретном (пријављеном) случају, полицијски службеници *идентификују* препознавањем на основу података из пријаве тог насиља и других расположивих података. У том смислу препознавање конкретне опасности посебно укључује идентификацију: 1) учиниоца или могућег учиниоца насиља; 2) жртве или могуће жртве насиља; 3) породичног односа између њих¹⁵ и 4) врсте (облика) насиља од којег прети опасност (физичко, психичко, економско или сексуално насиље).

Мада идентификовање ризика у овом смислу није експлицитно наведено у *Закону*, наведена четири елемента се у њему имплицитно препознају. Тачна и потпуна идентификација тих елемената ризика (претње, опасности) од конкретног насиља у породици представља, истовремено, и основ за отпочињање процеса процењивања ризика и, касније, за његову квалитетну анализу и вред-

¹² *Српски стандард – СРПС А.Л2.003*, Институт за стандардизацију Србије, Београд, 2017, т. 3.2.2. и 4.7.-4.12.

¹³ *Исто*, т. 4.10.

¹⁴ *Закон о спречавању насиља у породици*, „Сл.гласник РС“, бр. 94/2016, чл.15-17.

¹⁵ Могући учинилац и жртва насиља у породицу, *Законом* су одређени знатно шире од уобичајеног схватања појма члана породице (*Исто*, чл. 3. ст. 3).

новање. При томе, у *Закону* није индикована имплементираност елемената идентификовања ризика који се односе на утврђивање узрока-извора, могућих последица и актуелних мера превенције – планираних одговора на конкретно (пријављено) насиље у породици.

Анализа ризика од насиља у породици

Анализом, ризика као другом фазом процеса процењивања ризика разматрају се: 1) природа ризика, 2) вероватноћа настанка и 3) тежина могућих последица идентификованих ризика – потенцијалних опасности. Процесом схватања природе ризика изолују се узроци (фактори, нпр. алкохолизам) и извори (хазарди, околности које погодују опасностима, нпр. нерадни дан када је жртва више изложена опасности због чињенице).¹⁶ С друге стране, вероватноћа (учесталост, фреквенција) наступања идентификованог ризика одређује се анализом: 1) *изложености* (експозиције) штићене вредности (живота и здравља, материјалних добара, права и слобода жртве) опасностима и 2) *рањивости* (слабости) која штићену вредност чини незаштићеном у односу на опасности, односно осетљивом на њих. Најзад, тежина (озбиљност) могуће последице (консеквенце) одређује на основу: 1) *критичности* штићене вредности (објекта угрожавања) и 2) могуће *штете* по њу. Укрштањем тако одређене вероватноће наступања и могућих последица идентификованог ризика утврђује се његов укупан ниво. Тако одређена анализа ризика може бити: 1) квалитативна, 2) полуквантитативна и 3) квантитативна (Савић, Станковић, 2012: 275-276).

Мада се у *Закону* не наводи врста анализе ризика коју спроводи надлежни полицијски службеник по конкретној пријави насиља у породици, имплицитно се закључује да она припада квалитативној упоредној анализи претходно идентификованог ризика од пријављеног насиља у породици. Ту врсту анализе ризика, надлежни полицијски службеник спроводи тако што, уз коришћење одговарајуће чек листе, упоређује расположиве податке прикупљене по пријави насиља у породици,¹⁷ са факторима ризика који су прописани *Законом*.¹⁸

¹⁶ Фактори ризика могу да се поделе на пример на: 1) узрочне (алкохолизам, мржња и сл.) и погодујуће - поводбене (тзв. хазарди: нерадни дан, незапосленост, сиромаштво и сл.).

¹⁷ Те податке, надлежни полицијски службеник прикупља из: пријаве насиља, разговора са жртвом, изјашњења учиниоца или могућег учиниоца насиља, полицијских евиденција и документације, укључујући посебно евиденције које се воде у складу са *Законом о спречавању насиља у породици*, евиденција центара за социјални рад, као и из других евиденција и документације других органа и установа.

¹⁸ Као неки од нарочитих фактора ризика, чланом 16 тог Закона ("Сл. гласник РС", бр. 94/2016), прописани су: раније учињено насиље у породици и спремност могућег учиниоца да то насиље понови; раније претње могућег учиниоца убиством или самоубиством, поседовање оружја или ментално оболење могућег учиниоца, претходно изречене хитне мере или мере заштите од насиља у породици могућем учиниоцу, страх који жртва доживљава и процена жртве да ризик од насиља у породици постоји; Неки од фактора ризика прописани су и у *Посебном протоколу о поступању полицијских службеника у случајевима насиља над женама у породици и у партнерским односима*, <https://www.sigurnakuca.net/upload/documents/PlaviTekst.pdf> (доступно 20.01. 2018.), стр. 11-12.

Циљ тако уопштене и поједностављене упорене анализе је утврђивање: 1) постојања ризика, односно *непосредне опасности* од насиља у породици – када чињенично стање индицира присуство наведених фактора ризика или 2) непостојања ризика, односно *непосредне опасности* од тог насиља – када чињенично стање не индицира присуство истих фактора ризика у конкретном (пријављеном) случају насиља. При томе, утврђивање постојања непосредне опасности од насиља у породици, поред индицирања присуства прописаних и других фактора ризика, подразумева и утврђивање *идентитета места* (стана, објекта, простора) *и времена* у којем се насиље може догодити. Идентитет тог времена пресудно утиче на закључак о томе, да ли у конкретном случају постоји непосредна опасност (у времену које непосредно предстоји) или опасност која није непосредна (у времену које непосредно не предстоји).

Као садржај тако профилисане анализе ризика, међутим, законским одредбама није индикована имплементираност осталих теоријски утврђених елемената анализе ризика. Они се, пре свега, односе на утврђивање: 1) врсте (облика) идентификованог ризика (физичко, психичко, економско или сексуално насиље), 2) врсте и тежине могућих последица тог ризика (узнемиравање или прогањање, ограничавања слободе кретања, економско или сексуално угрожавање, угрожавање здравља или живота жртве), 3) вероватноће његовог наступања, засноване на нивоу изложености и рањивости жртве и 4) укупног нивоа идентификованог ризика, заснованог на укрштању вероватноће наступања и тежине могућих последица идентификованог ризика од конкретног (пријављеног) насиља у породици. Такође, законским одредбама нису предвиђене квантитативна и полуквалитативна анализа ризика, а тиме ни пондерисање (рангирање по значају) врсте, вероватноће, могућих последица и нивоа ризика од насиља у породици.

Вредновање ризика од насиља у породици

Вредновањем као трећом фазом процењивања ризика, идентификовани ризици се класификују на прихватљиве и неприхватљиве, са циљем да се утврди који од њих захтевају третман и да се донесе одлука о начину и приоритизацији њиховог третмана (поступања са њима). Према релевантном стандарду једна од препоручених метода за вредновање ризика је и *матрица вероватноћа и последица*, којом се ризици класификују на прихватљиве – који не захтевају третман и на неприхватљиве – који захтевају одговарајући третман. Како се, међутим, током претходне фазе процене ризика, у складу са *Законом*, не утврђује ниво ризика од насиља у породици, већ само постојање или непостојање *непосредне опасности* од тог насиља, вредновање ризика се суштински своди на закључак о постојању једне од те две могуће чињенице.

Такав закључак чини суштину *процене ризика* од конкретног (пријављеног) насиља у породици. Као што је већ истакнуто, она је резултат процеса *процењивања ризика*, због чега се може одредити као субјективни став (закључак) надлежног полицијског службеника о томе, да ли у конкретном случају, постоји или не постоји непосредна опасност од насиља у породици,

зависно од тога да ли у том случају постоје или не постоје *Законом* прописани фактори ризика.¹⁹ Тако схваћеном проценом, формално се завршава поступање полиције у процесу идентификовања, анализе и вредновања ризика од тог насиља.²⁰

У законске одредбе, међутим, нису имплементирани теоријски утврђени елементи ове фазе процењивања ризика који се односе: 1) на утврђивање *прага ризика* од насиља у породици као граничне вредности за њихово разврставање на прихватљиве и неприхватљиве, односно на ризике који захтевају и на ризике који не захтевају одговарајући третман²¹ и 2) на *приоритетизацију* третмана неприхватљивих ризика. Томе доприноси и чињеница да у законске одредбе није имплементирана примена квантитативне анализе ризика, без које различите и истоврсне опасности од насиља у породици није могуће квантификовати и међусобно нумерички диференцирати по нивоу (вероватноћи и последицама).

Управо због тога, свако утврђење постојања непосредне опасности од насиља у породици, независно од његове врсте и његовог нивоа, представља неприхватљив ризик, а тиме и основ за изрицање и спровођење хитних мера. Такво законско решење, које подразумева изрицање истих мера за врло различите врсте и нивое ризика, суштински представља нормативни израз принципа „нулте толеранције“ на насиље у породици.²²

Третман ризика од насиља у породици

Третман ризика (поступање са ризиком) као трећа фаза управљања ризиком, одређује се као процес доношења и спровођења одлука о мерама којима се утиче на ублажавање неприхватљивих ризика. Теоријски, постоје четири основне стратегије поступања са ризиком, и то: 1) редукација (смањење), 2) трансфер (пренос), 3) избегавање и 4) контрола (задржавање) ризика (Савић, Станковић, 2012: 278). Примена тих стратегија индикована је и у *Закону*.

Редукација (смањење) ризика, као прва од наведених стратегија имплементирана је у *Закон* прописивањем права надлежног полицијског службеника да могућем учиниоцу насиља изрекне хитну меру: 1) привременог удаљења из стана и/или 2) привремене забране да контактира жртву и да јој прилази.²³ Једну или обе од тих мера, надлежни полицијски службеник изриче могућем учиниоцу који је доведен у надлежну организациону јединицу полиције, ако

¹⁹ *Закон о спречавању насиља у породици*, „Сл. гласник РС“, бр. 94/2016, чл. 16.

²⁰ При томе, треба имати у виду да је ризик променљива категорија, тако да његово постојање и његов ниво могу варирати током времена, зависно од присуства или одсуства појединих узрочних или погодујућих фактора.

²¹ На пример, праг (гранична вредност) ризика од прекршаја у саобраћају због алкохолисаности возача је 0,2 промила алкохола у крви возача.

²² *Образложење Закона о спречавању насиља у породици*, http://www.parlament.gov.rs/upload/archive/files/lat/pdf/predlozi_zakona/2675-16%20lat.pdf (25.11.2017.).

²³ *Закон о спречавању насиља у породици*, „Сл. гласник РС“, бр. 94/2016, чл. 17.

процењивањем (идентификовањем, анализом и вредновањем) ризика установи да у конкретном случају постоји непосредна опасност од насиља у породици. При томе, као услов за правно ваљану формулацију наређења хитним мерама, неопходно је утврдити и: 1) идентитет могућег учиниоца и могуће жртве насиља; 2) постојање породичног односа међу њима, у смислу *Закона*²⁴ и 3) идентитет стана (места, простора, објекта) у којем прети непосредна опасност од насиља.

Изрицањем и доследним спровођењем тих мера, као и одговарајућим надзором над њиховим спровођењем, суштински се смањује вероватноћа настанка ризичног догађаја, односно изложеност жртве могућем насилнику, а тиме и њена рањивост. Истовремено, очекује се да те мере позитивно утичу на одвраћање насилника од намере, односно на умањење његове мотивације да насиље понови или по први пут учини.

Трансфер (пренос, подела, диверсификација) ризика као друга од стратегија третмана ризика такође је имплементирана у *Закон*, прописивањем обавеза и одговорности надлежних државних органа и установа, укључујући посебно обавезу њихове међусобне сарадње и координације њихових активности у спровођењу тог *Закона*. На тај начин, сваки субјект спречавања насиља у породици (полиција, јавно тужилаштво, суд, центар за социјални рад и друге установе) преузео је део обавезе а тиме и део ризика на себе. При томе је држава као крајњи гарант спровођења *Закона*, преузела и крајњу одговорност за евентуалне последице тог ризика због евентуалног непоступања надлежних органа по принципу *дужне пажње* у његовом спречавању. Испуњавањем својих обавеза у пружању заштите, саветодавне и друге подршке могућим жртвама, наведени субјекти спречавања насиља у породици утичу битно и на *смањивање* рањивости жртве и њене изложености ризику, а тиме и на умањење могућих последица тог насиља.

Избегавање као једна од стратегија третмана ризика подразумева скривање, склањање, ограничење или смањење рањивости могуће жртве насиља. Применом те стратегије, ризик од насиља у породици може се умањити, на пример, физичким и техничким обезбеђењем, надгледањем или смештајем жртве у „сигурну кућу“ или њеним измештањем из стана на друго сигурно месту у периоду постојања непосредне опасности од насиља. Мада смисао *Закона* то не подразумева као могућност, та стратегија остаје ипак као крајња опција када су ситуација и ниво ризика такви да не постоји други бољи начин ефективне заштите жртве, у конкретној ситуацији, укључујући и ситуације када је ниво ризика висок, а могући учинилац није доступан због чега му се не може изрећи хитна мера.

Ако, међутим, надлежни полицијски службеник у поступку анализе ризика закључи да у конкретном случају не постоји непосредна опасност од насиља у породици, одлучиће да могућем учиниоцу не изрекне ни једну од хитних мера. Међутим, како одсуство непосредне опасности од насиља у породици не искључује постојање опасности која није непосредна, надлежни поли-

²⁴ *Исто*, чл. 3, ст. 3.

цијски службеник је дужан да своју процену ризика која указује на такву врсту опасности, достави надлежном јавном тужиоцу, групи за координацију и сарадњу и центру за социјални рад, на упознавање и евентуално предузимање одговарајућих превентивних и других мера из њихове надлежности.²⁵ Таква одлука надлежног полицијског службеника подразумева, суштински, примену стратегије *контроле (задржавања, прихватања)* ризика у ситуацији када постоји опасност од насиља у породици која није непосредна.

Може се, дакле, закључити да су у *Закон*, као кључне стратегије поступања са ризиком, имплементирани стратегије редукције и трансфера ризика, док се стратегије избегавања и контроле (задржавања) ризика у *Закону* имплицитно препознају као могуће и препоручљиве у изузетним ситуацијама. Тим мерама се, најдиректније, утиче на ублажавање нивоа ризика од насиља у породици, што је и основни механизам заштите жртве тог насиља, посебно у периоду од пријављивања насиља до окончања одговарајућих судских поступака, у којем је пре доношења *Закона* постојао правни и безбедносни вакуум у заштити жртве.

Закључак

Синтезом резултата спроведеног истраживања, може се закључити да су кључни елементи процене и третмана ризика, као теоријски и релевантни стандардом утврђених фаза управљања ризиком, у значајном обиму али не и у потпуности, експлицитно или имплицитно, имплементирани у *Закон о спречавању насиља у породици*. Такав закључак заснива се на идентификованим елементима те две фазе управљања ризиком, који у тај *Закон* јесу и који у њега нису имплементирани.

Процењивање ризика, као трећа фаза управљања ризиком, експлицитно је имплементирана у *Закон*, док су њене подфазе (идентификовање, анализа и вредновање ризика) у тај *Закон* имплементирани имплицитно.

Елементи *идентификације ризика* индикују се законским одредбама које укључују идентификацију: 1) учиниоца или могућег учиниоца насиља у породици, 2) жртве или могуће жртве тог насиља; 3) породичног односа између њих и 4) врсте (облика) насиља од којег прети опасност (физичко, психичко, економско или сексуално насиље). У *Закону* се, међутим, не препознају елементи идентификовања ризика који се односе на утврђивање: узрока-извора, могућих последица и актуелних мера постојеће превенције конкретног (пријављеног) насиља у породици.

Имплементираност *анализе ризика* у *Закон*, потврђује се законским одредбама у којима се, такође имплицитно, препознаје квалитативна анализа конкретне (пријављене) опасности од насиља у породици. Она је, међутим,

²⁵ *Образложење Закона о спречавању насиља у породици*, http://www.parlament.gov.rs/upload/archive/files/lat/pdf/predlozi_zakona/2675-16%20lat.pdf (25.11.2017.).

веома уопштена и поједностављена, тако да подразумева само утврђивање постојања или непостојања *непосредне опасности* од насиља у породици, односно присуства или одсуства *Законом* утврђених фактора ризика од тог насиља у конкретном (пријављеном) случају. При томе, у *Закону* није индикована заступљеност и других, у теорији познатих, елемената анализе ризика као што су: 1) коришћење квантитативне и полуквалитативне анализе ризика и 2) утврђивање врсте (облика) идентификованог ризика; врсте и тежине могућих последица тог ризика; вероватноће његовог наступања и његовог укупног нивоа.

Вредновање ризика као последња фаза процењивања ризика, имплементирана је у *Закон* тако што се своди на закључак из претходне фазе који подразумева да свако утврђење постојања непосредне опасности од насиља у породици представља неприхватљив ризик од тог насиља, који захтева одговарајући третман. При томе, у *Закон* нису имплементирани елементи те фазе који се односе: 1) на утврђивање *прага ризика* од насиља у породици као граничне вредности за њихово разврставање на прихватљиве и неприхватљиве, а самим тим и на ризике који захтевају или који не захтевају одговарајући третман, као и 2) на приоритетизацију третмана неприхватљивих ризика.

Елементи третмана ризика (*поступања са ризиком*), индиковани су у одредбама *Закона* којима се прописују изрицање хитних мера могућем учиниоцу насиља у породици, спровођење тих мера и обавезе надлежних органа и установа да међусобно сарађују у спровођењу *Закона*. На тај начин, као кључне стратегије поступања са ризиком, у *Закон* су имплементиране стратегије редуkcије и трансфера ризика, док се стратегије избегавања и контроле (задржавања) ризика, имплицитно препознају као могуће и препоручљиве у изузетним ситуацијама.

Резултатима истраживања приказаним у раду указује се на потребу и на могућност да се доктрина и пракса у области спречавања насиља у породици, поред примене елемената имплементираних у *Закон о спречавању насиља у породици*, унапреде и применом елемената теорије и стандарда управљања ризиком који у тај *Закон* сада нису имплементирани. У том смислу, рад може бити од користи за унапређење рада надлежних органа (полиција, јавна тужилаштва, судови и прекршајни судови) и установа (центри за социјални рад и друге установе) у области спречавања насиља у породици.

Такође, резултати истраживања указују и на то, да би од користи за унапређење рада надлежних органа и установа у области спречавања насиља у породици могла бити и нова истраживања. Она би, пре свега, могла бити усмерена на: 1) примену квантитативних метода анализе у процесу управљања ризиком од насиља у породици и на 2) унапређење руковођења спречавањем тог насиља.

Литература:

1. Grupa autora (2016): *Procena rizika u zaštiti lica, imovine i poslovanja*, priručnik za obuku, Kriminalističko-policijska akademija, Beograd.
2. *Zakon o policiji*, „Sl. glasnik RS“, br. 6/2016.
3. *Zakon o sprečavanju nasilja u porodici*, "Sl. glasnik RS", br. 94/2016.
4. *Konvencija Saveta Evrope o sprečavanju i borbi protiv nasilja nad ženama i nasilja u porodici*, „Sl. glasnik RS – Međunarodni ugovori“, broj 012/13.
5. Marković, V. Miloš, Ćupina, M. Vanja: Krivičnopravna i građanskopravna zaštita od nasilja u porodici, *Kultura polisa*, god. XIV (2017), br. 34.
6. *Nasilje nad ženama je ozbiljan društveni problem!*, <http://www.alo.rs/stefanovic-nasilje-nad-zenama-je-ozbiljan-drustveni-problem/132921> (25.11.2017.)
7. *Obrazloženje Zakona o sprečavanju nasilja u porodici*, http://www.parlament.gov.rs/upload/archive/files/lat/pdf/predlozi_zakona/2675-16%20lat.pdf (25.11.2017.).
8. *Poseban protokol o postupanju policijskih službenika u slučajevima nasilja nad ženama u porodici i u partnerskim odnosima*, <https://www.sigurnakuca.net/upload/documents/PlaviTekst.pdf> (dostupno 20.01.2018.).
9. Savić, Suzana i Stanković, Miomir (2012): *Teorija sistema i rizika*, Akademska misao, Beograd.
10. *Srpski standard – SRPS A.L2.003*, Institut za standardizaciju Srbije, Beograd, 2017.
11. Stevanović, Obrad (2016): *Bezbednosni menadžment*, Kriminalističko-policijska akademija, Beograd.
12. Subošić, Dane (2017): Organizacija i poslovi policije, Kriminalističko-policijska akademija, Beograd.
13. Škulić, Milan (2012): Nasilje u porodici, nedovoljno kvalitetno zakonsko rešenje, nedosledna praksa, brojni problemi i dileme, *Revija za kriminologiju i krivično pravo*, Beograd, broj 1-2/2012.

IMPLEMENTATION OF THE RISK THEORY TO THE LAW ON PREVENTION OF FAMILY VIOLENCE

Summary: By adopting the current Law on Prevention of Family Violence, in the Republic of Serbia has created an adequate legal framework to effectively and efficiently overcome the numerous problems in the protection of the victims of that violence. As a key instrument for their protection, this law prescribes urgent measures that can be imposed by the competent police officer to the possible perpetrator of family violence - when in the risk assessment process he establishes that there is an imminent danger from that violence. Based on the fact that risk assessment is one of the process stages of risk management and that urgent measures can be considered as a way of treating risks, the paper deals with questions: whether, to what extent and in what way, these elements of the theory of risk management implemented in the Law on Prevention of Family Violence? The synthesis of the results of the conducted research has determined that the key elements of the assessment and treatment of risks, as a theoretical and relevant standard of the identified risk management phases, have been implemented to a significant extent but not fully, explicitly or implicitly in the current Law on Prevention of Family Violence.

In addition, the key elements of risk management that are implemented in the Law are: 1) risk assessment, as a procedure and document (explicit); and 2) noun (concept), identification, analysis, evaluation and risk treatment (implicitly). As risk treatment methods, the reduction, transfer, avoidance and risk control are implemented in the Law. As elements of risk assessment and treatment that are not implemented in the Law, the following are indicated: 1) the use of quantitative and semi-qualitative risk analysis, 2) determining the type and severity of possible consequences of risks, the likelihood of its occurrence and its overall level, 3) determining the risk threshold, and 4) prioritization of treatment of unacceptable risks.

Key words: law, prevention of violence, family, theory, standard, risk assessment, imminent danger, urgent measures

ЖЕЉКО ЛАЗИЋ*

Академија за националну безбедност
Београд

МАРТИН МАТИЈАШЕВИЋ**

Факултет безбедности
Београд

УДК 323.28:340.134(436)

Прегледни рад

Примљен: 11.01.2018

Одобрен: 23.02.2018

Страна: 331-344

АНТИСЕМИТСКА ЛЕГИСЛАТИВА У НАЦИСТИЧКОЈ НЕМАЧКОЈ

Сажетак: Период Другог светског рата и Холокауста предмет је анализе и различитих виђења многих истраживача из ове области. Доминантан број истраживања тиче се узрока и последица Другог светског рата на светску и посебно јеврејску заједницу као највише пострадали током овог рата. Са друге стране мали број аутора бавио се правним изворима страдања и прогона јеврејске заједнице. Аутори у раду указују на антисемитску легислативу донету непосредно након доласка Хитлера на власт и током Другог светског рата. Указује се на преко 400 правних ограничења која су наметнута јеврејској заједници у нацистичкој Немачкој и државама које су гравитирале ка Силама осовине. Аутори тумаче поједине одредбе и приказују какве су оне имале импликације на јеврејску заједницу. У завршним разматрањима закључују да је антисемитска легислатива представљала увод у прогоне и давала легалитет, а самим тим оправдања и легитимитет за покренуте процесе уништења јеврејске заједнице.

Кључне речи: јеврејска, прогони, заједница, закони, ограничења, страдања

Уводна разматрања

Проблем дискриминишућег законодавства, нормативе оличене у нижим правним актима и у њиховој примени, нису само тековина политичких односа креираних новим светским поретком у зачетку, насталих у првој половини XX века, већ су одлика државно правних односа од настанка државе и права до данас. Најсвежија сећања, међутим, тичу се баш онога што је изнедрио XX век, као граничне области прихватљивости нечега што су биле одлике монструозних, тоталитарних режима у Европи, и граница неприхватљивог у политици европских демократија тог времена. Историографија и дела настала непосредно после Другог светског рата често су као одлику имали црно-бели приступ сликању времена и догађаја, не узимајући у обзир нијансе неопходне нужнос-

* zeljkolaz@gmail.com

** matijasevic@fb.bg.ac.rs

ти егзистирања у кошмарним политичким временима. Прогони и страдања јеврејске заједнице доживели су манифестне облике највише у току Другог Светског рата, али латентни и појавни облици изражени су знатно раније, првенствено у Фашистичкој Немачкој и Италији. Такође, и у другим државама Европе које су геополитички, геостратешки и геоекономски гравитирале ка придруживању или подржавању Сила осовине и прилагођавале своје правно-политичке системе том правцу. Љубомир Тадић сасвим оправдано истиче: „Победа позитивизма у друштвеним наукама олакшала је пут расистичкој манипулацији у политици (Тадић, 1996:282).“ Доношењу још шире антисемитске легислативе свакако су допринеле, пре свега, расне теорије које су биле квазинаучно утемељене и постављене у друштву. Развоју и примамљивости расних теорија код широких народних маса погодовала је велика економска криза, па је било неопходно тежину социјалних и економских проблема пројектовати на неког другог кривца. Током много векова, Јевреји су проглашавани за “Христо-убице”, непријатеља и претњу коју је требало конвертирати, и на тај начин спасити, или их “ватром и мачем” убити, односно протерати ван земље (Гилберт, 1985:19). Разлике унутар националне заједнице, пре свега класне, често су се сводиле на једну једину разлику: између Јеврејина и Нејеврејина (Сартр, 1992:109).

Управо овакви ставови, погодовали су у Немачким и појединим Европским политичким круговима идентификовању Јевреја као носилаца свих проблема, а упоредо са тим истицана је јединственост сопствене расе и нације. Истицано је да је најважнија сврха “народне државе” очување чистоће расе, и да раса мора бити у центру свеколиког државног живота (Shirer, 1965:130). Ширена је теза да је најбоља и најчишћа раса немачко-аријевска раса, предодређена да влада, а да сходно томе, мање важне, културно инфериорне расе постоје да би их служиле. На дну скале су Јевреји, који, према томе, по њима, као антираса представљају “безвредан живот (Fleming, 1984:8).” На оваквим поставкама заснива се оно што је данас у савременој историји цивилизације познато као Холокауст. Међутим, Холокауст је имао своје корене, легалитет, а самим тим и легитимитет оправдаван кроз примену закона, управо на основу усвојене и пуко спровођену антисемитске легислативе.

Корени антисемитизма у Немачкој

Широке кругове хришћанског становништва узнемиравало је то што су презреним и омрзнутим Јеврејима постепено отварања врата у хришћанско друштво. Они су говорили: „Јевреји се слободом користе за богаћење, за организовање великих пословних предузећа, за отварање банака, а сада још желе и да постану јавни службеници, лекари, адвокати, инжењери, писци и новинари и да стекну положаје које би хришћани могли да заузму, у новинарству су стекли доминантан положај, па су у могућности да преко својих либералних и радикалних листова врше подривачки утицај на хришћанске читаоце, образовани Јевреји желе да се асимилију са осталим становништвом; по својој спо-

љашности Јеврејин је Немац, Француз, Рус, али нам је упркос свему томе стран, и то не само по вери, већ и по свом карактеру, својој азијатско-семитској раси, и ми никада нећемо моћи да са њим заједно живимо." Тако је око 1880. године у Немачкој никао нови облик мржње према Јеврејима: антисемитизам (Elmundosefarad, 2015).

Истакнуте вође антисемитизма били су новинар Мар, капелан и проповедник царског двора у Берлину Штекер, пруски историчар Трајчке и слепи филозоф Диринг. Они су створили Антисемитску лигу, па су на јавним скуповима у Берлину, како они сами тако и њихови следбеници, држали ватрене говоре о „јеврејској опасности (Артуковић, 2010:484)". Лига је прикупљала потписе за петицију канцелару Бизмарку, којом се тражило да се страним Јеврејима не дозволи насељавање у Немачкој, да Јеврејима не буду приступачне јавне службе, а нарочито положаји учитеља и професора у школама и на универзитетима. Либерални народни посланици су у својим говорима у парламенту протестовали против петиције, а изванредан број истакнутих професора у Немачкој издао је манифест (1880), којим су се супротставили антисемитском покрету. Бизмарк није јавно одговорио на петицију, али ју је влада, по његовом наређењу, ненаметљиво спроводила у живот: ретко се догађало да је неки Јеврејин добио положај у државној служби или да је неки научник, како год познат био, постао професор на универзитету, а Јеврејима из Русије и Пољске није било допуштено да се настане у Немачкој (www.ushmm.org, 24.03.2015).

Антисемитизам у Немачкој је и пре наведене ескалације имао неколико историјских фаза. Забележено је да је под утицајем антисемитске литературе у лето 1819. године дошло до великих изгреда против Јевреја у Вирцбургу, Бамбергу, Франкфурту, Дармштату и другим градовима. Године 1830. и 1848. поновили су се слични изгреди у Хамбургу, Баварској, Баден-Хесену и Алзасу. Године 1874. опет долази до ширења антисемитизма чему су највише допринела дела универзитетског професора Ролинга. Прво његово дело било је "Талмудин Јеврејин" које је штампано у 38.000 примерака и подељено бесплатно у Вестфалској. Колико је маха ухватио антисемитизам у Немачкој још пре Првог светског рата може се видети и по броју антисемитских посланика (1887. год. 1, 1883. год. 16, 1911. год. 23 посланика). Народни посланици који су били непријатељски расположени према Јеврејима, често су у парламенту држали говоре којима су их понижавали. Коначно, у „просвећеној" Немачкој била је обновљена средњовековна клевета о „ритуалном убиству". Ова је клевета довела до више скандалозних процеса (у Ксантену 1892, и у Коницу 1900), (www.ushmm.org, 24.03.2015).

Антисемитизам у нацистичкој Немачкој

Након Првог светског рата, Немачка се као поражена страна суочила са дубоком кризом која је захватила све поре државе и друштва. Немачка је 1919. године имала 59.181.512 становника, док је Јевреја било 575.000, а у процентима 1,0%. Али дубока криза је поговарала да се и овако миноран проценат

једне популације, због велике концентрације капитала у својим рукама, окриви за кризу у друштву. То је посебно погодновало ширењу нацистичке идеологије. Антисеминитам и прогон Јевреја су биле централне идеје нацистичке идеологије у Немачкој пре и за време Другог светског рата (www.ushmm.org, 05.04.2015). У њиховом програму партије за наредни период, који је објављен 1920. године, чланови нацистичке партије су јавно објавили намеру за сегрегацијом Јевреја од стране „Аријевског“ друштва и да им се ограниче сва политичка и грађанска права. Лидери нацистичке Немачке су чинили све да отежају живот Јеврејима на простору Немачке одмах након што су дошли на власт (www.ushmm.org) и стекли моћ да то учине (www.ushmm.org, 03.04.2015). Начело једнакости, као један од основних принципа правне државе и поштовања грађанских права апсолутно није постојало. Оно што је специфично у овом периоду је да се кроз квазиправну регулативу систем неједнакости и прогона легализовао, што се види кроз прве дане Хитлерове диктатуре, иако је на први поглед деловало да се у свему поштује принцип легалитета.

Макс Вебер, у својој шеми легитимних облика власти, као један у развијеним друштвима најважнији облик легитимне власти сматра "закониту власт" тј. власт која своје претензије на заповедање изводи из заснованости те власти на закону, а под законима се подразумевају општи правни акти које су донела законом прописана тела и на законит начин. Ако то узмемо за полазиште онда произилази да једна влада, која може бити и поступа тирански, сопственим одлукама у погледу закона може себе и свој начин вршења власти учинити "законитом" ergo "легитимном" (Становчић, 2002:24). То је управо био случај са Хитлеровим доласком на власт, када је прво узурпирао политички и правни систем Немачке. За време првих шест година Хитлерове диктатуре, од 1933. до почетка Другог светског рата 1939. године, Јевреји су осетили ефекте више од 400 декрета и осталих регулатива које су ограничавале све аспекте њиховог јавног али и приватног живота (www.ushmm.org, 05.03.2015). Није био остварен ни минимум људских права Јевреја, дошло је посредством медија до тоталне деперсонализације јеврејске заједнице, и стање се погоршавало.

Одмах након 28. фебруара 1933. и исцениране паљевине Рајхстага (Shirer, 1965:267), изгласан је декрет "За заштиту народа и државе" (www.ushmm.org, 05.03.2015). За паљевину су оптужени комунисти, па је тај декрет донесен из тог разлога, по којем су суспендовани неки делови Вајмарског устава (Shirer, 1965:378) који су гарантовали личне и грађанске слободе. Тим декретом су ограничене личне слободе, које су укључивале право слободе изражавања мишљења, слободе штампе, права на окупљање и удруживање, а омогућено је и укидање приватности поштанских, телеграфских и телефонских комуникација. Истим су декретом омогућене преметачине и конфискација имовине, као и неограничено притварање неподобних без икаквог суђења (Shirer, 1965:378). Чланом 2. тог декрета омогућено је извршавање смртне казне за дела велеиздаје, паљења, тровања, завере против чланова владе, итд (Bullock, 2002:232).

Дана 23. марта 1933. године, Рајхстаг је изгласао закон "О посебним овлашћењима", или како се службено звао: "Закон за уклањање невоља народа и

Рајха“, који је влади дао слободне руке да доноси законе без сарадње Рајхстага и председника Рајха (Хинденбурга) (Bullock, 2002:236). Тим законом је Рајхстаг сам себе обезвластио, и предао на четири године легислативна овлашћења влади. Између осталог је наглашено да ће за законе изгласане у кабинету законодавну иницијативу имати сам Хитлер, те да ће ти закони “можда одударати од устава” (Shirer, 1965:276). Тим законом Хитлер је направио могућност да доноси расне законе, који су “одударали” од једног до тада најлибералнијих светских устава. Већ 30. јануара 1934. донесен закон којим су се, традиционално независне, земаљске власти морале подврћи централној (Shirer, :239), 14. јула 1934. изгласан је закон којим Националсоцијалистичка партија постаје једина легална партија у земљи (Shirer, 1965:241). Након што је стекао наклоност армијског врха, елиминацијом свог блиског сарадника Рема и његових СА одреда у “Ноћи дугих ножева” (Shirer, 1965:297), одлучио је у својој особи ујединити функције канцелара и председника државе. Дан након Хинденбургове смрти 2. августа 1934. објављено је да се обједињавају дужности председника и канцелара државе (www.ushmm.org 07.03.2015) и да Хитлер постаје поглавар државе, Фирер, као и врховни заповедник оружаних снага Рајха (Bullock, 2002:271), 9. августа исте године расписао је плебисцит, који је тражио потврду за обједињавање тих функција. Добио је огромну сагласност Немаца, 89,93% гласача, од 95,7% гласача изашлих на плебсцит гласало је ЗА (Bullock, 2002:272).

Антисемитска легислатива у нацистичкој Немачкој

Многи од тих аката су били и национални закони усвојени од стране Немачке администрације и погађали су све Јевреје. Државни, регионални и општински и локални званичници, у складу са својим дискреционим овлашћењима и иницијативама, такође су доносили акте за територије за које су били надлежни. Дакле, стотине индивидуалаца на свим нивоима власти широм земље су били укључени у прогон Јевреја, имајући у виду да су они говорили, расправљали, усвајали и спроводили антијеврејске законе и остале правне акте (www.holocaust.org). Први главни закон који је ограничио права припадника јеврејског народа, био је Закон о повраћају из професионалне службе, усвојен 7. априла 1933. године, који је искључио Јевреје и „политички неподобне“ из државне службе (www.ushmm.org). Нови закон био је закон којим су немачке власти први пут форумисале такозвани „Аријевски параграф“, регулативу која је користила да се Јевреји (али и остали „неаријевци“), искључе из организација, професија и других аспеката јавног живота. Ово ће постати темељ Нирнбершких расних закона из 1935. године, који су дефинисали Јевреје, не по религијским убеђењима, него по свом пореклу и који је формализовао њихову сегрегацију из такозване „Аријевске популације“ (www.holocaust.org).

У априлу 1933. године, „Немачки закон“ је ограничио број студената Јевреја у немачким школама и универзитетима. Истог месеца, даља легислатива у овој области оштро је смањила „јеврејске активности“ у медицинским и пра-

вним професијама. Наредни акти, органичили су плаћања доктора Јевреја из државних фондова здравственог осигурања. Град Берлин је забранио да јеврејски правници и нотари даље обављају своју активност у правној материји (www.lawyerswithoutrig.org), градоначелник Минхена је забранио лекарима Јеврејима да прегледају немачку децу, а министар унутрашњих послова Баварске, забранио је уписивање Јевреја у медицинске школе и универзитете.

Дана 14. јула 1933. изгласан је “Закон за заштиту наследног здравља”. Тај закон омогућио је присилне стерилизације појединаца који пате од наследних болести. Закон је наводио листу наследних болести код којих се могла тражити стерилизација, као нпр. слабоумност, шизофренија, манијакална депресија, епилепсија, наследна слепоба и глувоћа, те разне друге наследне деформације (www.ushmm.org). Закон је даље прописивао и могућност стерилизације особа које пате од хроничног алкохолизма. За одлуке стерилизације био је надлежан Врховни здравствени наследни суд (www.holocaust-history.org).

На националном нивоу, нацистичка влада повукла је лиценце јеврејским пореским консултантима, наметнула таксу од 1,5% на упис „неаријеваца“ у јавне школе и универзитете, отпустила јеврејске раднике из армије, и почетком 1934. године, забранила јеврејским глумцима да глуме у позориштима или у филмовима. Локалне власти су такође издале регулативе које су погађале и остале сфере друштвеног живота Јевреја у Немачкој: у Саксонији, Јевреји више нису могли да кољу животиње зарад ритуалних и религијских веровања и захтева, и тако ефикасно од њих захтевали да се не покоре јеврејским захтевима за исхраном. Владине агенције на свим нивоима су имале циљеве да искључе Јевреје из економске сфере Немачког друштвеног живота, онемогућавајући им да зарађују за живот. Јевреји су били обавезни да региструју своје домаће и инострано имање и приходе, што је био увод у системско државно одузимање имовине у корист Немачке.

До средине 1935. године, четвртина немачких Јевреја који су у остали у Немачкој, било је лишено основних средстава за живот, било декретом, било бојкотом, или локалним притисцима. Више од 10.000 јавних здравствених и социјалних радника је отпуштено, као и 4.000 правника, 2.000 певача, музичара и глумаца, те 2.000 лекара. Такође је, 1.200 новинара и уредника изгубило право на рад, као и 800 универзитетских професора, те 800 учитеља основних и средњих школа (Gilbert, 1985:38).

Два закона изгласана 15. септембра 1935. године дефинисала су “држављанство Рајха” и поставила правила “за заштиту немачке крви и части”. Закон о држављанству је одредио да држављани Рајха могу бити само Немци и грађани “сродне” крви, те да сходно томе само они могу поседовати грађанска и политичка права. Закон је прописивао да је “Јевреј она особа којој су најмање троје дедова или бака расно били потпуни Јевреји.” Закон је даље наводио случајеве, када је био довољан и мањи број јеврејских предака да би расно били одређени као Јевреји. “Закон о заштити немачке крви и части” је регулисао односе између Јевреја и Аријеваца. Тим је законом забрањен брак између Јевреја и Немаца, те грађана “сродне” крви (www.ushmm.org). Истим су законом забрањене и њихове ванбрачне везе, као и полни односи. Закон је даље

прогласио неважећим све претходно склопљене бракове Јевреја и Аријеваца. Тим је законом такође забрањено Јеврејима запошљавање младих Немаца у јеврејским породицама, као и истицање немачке заставе и сличних симбола. За прекршитеље неког од чланова закона, прописиване су казне затвора, присилног рада или новчане казне. Нирнбершки су закони заправо од Јевреја учинили обележене субјекте, те легализирали будуће мере против њих (Gilbert, 1985: 47).

У следећих неколико година донето је додатних 13 декрета који су потпуно ставили Јевреје ван закона. Као поседица тога Јеврејима је онемогућена набавка основних животних намирница. У многим градовима било им је тешко, ако не и немогуће набавити храну и лекове. Забрањен им је био улаз у хотеле и продавнице, као и многе градове, па чак и паркове и шуме. Но, то су још увијек биле благе последице примене расних закона, наспрам онога што се тек требало догодити (Shirer, 323). Нирнбершки расни закони формирали су основе расистичке нацистичке политике. Њихово представљање и ступање на снагу 1935. године, условило је нов талас антисемитизма и антијеврејских закона који су донели моменталну сегрегацију јеврејске популације. Судије немачких судова нису могле да раде у случајевима или парницама у којима су учествовали адвокати Јевреји, официри су били избачени из војске, а студенти Јевреји нису могли да се упишу на докторске студије (www.ushmm.org).

Двадесетог августа 1935. одржана је министарска конференција, с циљем да се проанализирају економски ефекти акције против Јевреја. Адолф Вагнер, представник партије је на конференцији износио тврдњу да ће такве акције престати, једном када је Влада решила да спроводи чврсту политику према Јеврејима. Доктор Шахт, министар за економију, критиковао је својеглаво понашање чланова партије, пошто се оно косило са његовом политиком реизграђивања Немачке (www.ushmm.org). Оно није имало економског смисла, с обзиром да су Јевреји поседовали неке вештине које су могле бити искоришћене у циљу остваривања његове политике. Шахт, међутим, није износио моралне осуде Јеврејске политике, и подржао је доношење закона у циљу разјашњавања ситуације. Следећег месеца две мере су биле донете на годишњем састанку партије у Нирнбергу. Први закон, Закон о заштити немачке крви и немачке части, забрањивао је склапање бракова, и ванбрачне везе између "Јевреја" (овај термин се касније званично користио уместо термина "не-Аријевци"), и Немаца, и такође је забрањивао запослење немачких жена старије испод 45, у јеврејским домаћинствима (www.ushmm.org).

Други закон, Закон о држављанству Рајха, укинуо је Јеврејима право на Немачко држављанство, и увео разлику између "грађана Рајха" и "националних мањина". Нирнбершки закони су у суштини формализовали незваничне и посебне мере које су биле предузете према Јеврејима од 1935. Нацистичке вође су истичале важност конзистенције овог законодавства са програмом партије, који је тражио да се Јеврејима одузму права која су имали грађани (www.history.com).

Током 1937. и 1938. године, Немачке власти су наставиле да погоршавају ситуацију Јевреја који су живели у Немачкој. Као циљ су поставили осиро-

машивање Јевреја и њихово избацивање из националних економских токова, захтевајући од њих при том да региструју своју имовину, а са друге стране су им онемогућавали да зарађују за живот. Нацисти су забранили Јеврејима докторима да прегледају нејевреје и укинули су лиценце Јеврејима адвокатима. У августу 1938. године, власти су одредиле да ће од јануара 1939. јеврејски мушкарци и жене који носе прва имена „нејеврејског“ порекла, морати да додају „Израел“ и „Сара“, у зависности од њиховог пола. Сви Јевреји су били обавезни да носе личне идентификационе карте, које указују на њихова јеврејска имена и порекла, а у јесен 1938. године, сходно регулативи Савезног министарства унутрашњих послова, сви пасоши Јевреја су штампани са идентификационим словом „J“ (www.history.com).

Пратећи погром Јевреја 9. и 10. новембра 1938. године догодила се и „Кристална ноћ“ (такође, позната и као „Ноћ сломљених чаша“). Прелиминарни извештај од следећег дана дао је само делимичну слику разарања. По том извештају уништено је 815 радњи, спаљена је 171 породична кућа, као и 119 синагога, док их је 76 у потпуности уништено. Том је приликом 20.000 Јевреја одведено у логоре, а 36 их је убијено (Shirer, 580). Коначан број убијених се на крају попео на 91. Убиства и паљевине нису биле једине последице „Кристалне ноћи“ (Gilbert, 59).“ Јевреји су чак били присиљени да плате и штету насталу током ноћи, почињену на њиховој имовини (Shirer, 582). Новац, који су им осигуравајућа друштва била дужна исплатити, по примању је конфискован, а јеврејска заједница је додатно колективно кажњена казном од милијарду марака, због, како је Геринг рекао, њихових криминалних радњи. До тада извршене акције против Јевреја биле су резултат појединачних антисемитских испада, али је ово било први пут да је држава организовала погром, и зацртала пут гетоизацији и депортацијама (Shirer, 1965:586).

Немачке власти су намеравале да „аријанизују“ сав јеврејски капитал, процес који је трајао и који је укључивао отказе јеврејским радницима и менаџерима. Нацистичка легислатива протерала је Јевреје из јавних школа и универзитета, такође и из биоскопа, позоришта и спортских терена и догађаја. У многим градовима, Јеврејима је било забрањено да уђу у одређене „аријевске“ зоне. Влада је захтевала Јеврејима да се идентификују на начин који би их трајно сепаратисао од остатка популације. Како су нацистички лидери убрзавали припреме за њихов европски освајачки рат, антисемитска легислатива коју су увели у Немачку и Аустрију, утрла је пут за још радикалније егзекуције и егзодус Јевреја (www.ushmm.org).

Листа усвојених антијеврејских закона са коментаром појединих одредби

Следећа листа показује део од укупно више од 400 правних органичења која су наметнута Јеврејима (www.ushmm.org) и другим групама за време првих шест година нацистичког режима. У току 1933. године донети су следећи закони, наведени овде по датумима (www.ushmm.org): (31. март - Декрет Ко-

месара за здравство града Берлина којим суспендује Јевреје докторе из градских служби, 7. април - Закон о отпуштању из професионалне службе, којим се отпуштају Јевреји из свих служби државног карактера, 7. април - Закон о забрани адвокатуре Јеврејима; 25. април - Закон против пренасељености у школама и универзитетима ограничава број јеврејских студената у јавним школама, 14. јул - Закон о денатурализацији - одузима се држављанство натурализованих Јевреја и "непожељних", 4. октобар - Закон о уредништву - забрањује Јеврејима уредништво у новинама). Током 1935. године донети су (www.usmmm.org): (21. мај - Закон о Вермахту, избацује јеврејске официре из немачке војске, 15. септембар - Нирнбершки сет расних закона, одузима немачким Јеврејима држављанство Рајха, и забрањује Јеврејима брачне и сексуалне односе са особама немачке крви“).

На основу Члана 3. *Закона о држављанству Рајха* из септембра 1935. године, следиле су одредбе следеће садржине (www.yadvashem.org): Сви припадници немачке или сродне крви који имају право да гласају на изборима за скупштину када Закон о држављанству ступи на снагу, треба да, за сада, имају права грађана Рајха. Исто ће се односити и за оне којима ће министар унутрашњих послова Рајха, у сарадњи са замеником Вође, додели држављанство. Такође, Министар унутрашњих послова Рајха, у сарадњи са замеником Вође, могао је одузети држављанство. Ове одредбе односиле су се такође и на особе које имају јеврејске крви. Истицало се да је појединац који има јеврејске крви онај који је потомак бабе или деде или обоје, који су расно били чисти Јевреји, тако да он није Јеврејин према Параграфу 2 из Члана 5. Чистокрвне бабе и деде Јевреји су они који су припадали јеврејској религијској заједници.

Само грађани Рајха, као носиоци пуног политичког права, могли су да имају право гласа у политичким стварима, и да обављају јавне функције. Министар унутрашњих послова Рајха, или било који орган кога он опуномоћи, могао је правити изузетке у току прелазног периода по питању држања јавних функција. Критеријум се није односио на религијске организације.

Посебно се изричито прописивало да Јеврејин не може бити грађанин Рајха. Он не може имати право гласа; он не може обављати јавне функције, а јеврејски званичници ће бити повучени са функција од 31. децембра 1935. године. У случају да су такви званичници ратовали на фронту у Првом светском рату, било за Немце или њене савезнике, примаће пензију, док не достигну старосну границу. Међутим, они неће бити унапређени према свом стажу. Када достигну старосну границу, њихове пензије ће се поново обрачунати. Ове одредбе се нису односиле на послове верских организација. Услови који се тичу учитељског посла у јавним јеврејским школама остали су непромењени све до доношења новог Закона о уређењу јеврејских школа (www.yadvashem.org). У тумачењу самог појма Јеврејин узимало се неколико критеријума: Јеврејин је појединац чији су преци три колена уназад, расно чистокрвни Јевреји, Јеврејин је такође појединац који је потомак чистокрвних баба и деда (од оба родитеља) са обе стране ако је:

- а) био члан јеврејске религијске заједнице када је овај закон објављен или се заједници придружио касније;

- б) када се закон објавио, био у браку са особом јеврејске веоисповести или се након тога венчао са Јеврејином/ком;
- ц) он плод брака са Јеврејином, према параграфу 1, који је скраћен након успостављања Закона о заштити немачке крви и части 15. септембра 1935;
- д) он плод љубавне везе са Јеврејином, према параграфу 1, и ако је ванбрачно рођен после 31. јула 1936 (www.yadvashem.org).

Неке од ових одредби послужиле су у многим другим државама као модел за одређивање критеријума ко је Јеврејин, јер су у тумачењу самог појма Јеврејин у многим државама постојале нејасноће, негде се узимао национални, негде верски критеријум. У Краљевини Југославији, у великом броју средина, Јевреји су третирани као Срби Мојсијеве вероисповести. Грађански закони Рајха од 15. септембра 1935. године које је Рајхстаг усвојио тајним гласањем, истичу: Припадник државе је онај који припада заштитничкој заједници Трећег Рајха, и који, стога, има одређену дужност према Рајху. Статус појединца се одређује у складу са одредбама Рајха и Законима о држављанству. Грађанин Рајха може бити само онај ко је Немац или сродне крви, и онај који, својим понашањем, покаже да је истовремено спреман и да жели да лојално служи немачком народу и Рајху. Право на држављанство се стиче добијањем држављанства Рајха, само грађани Рајха могу да уживају пуна политичка права у складу са одредбама закона. Министар унутрашњих послова Рајха, у сарадњи са замеником Вође, доносиће неопходне законе и административне уредбе за спровођење и проширење овог закона (проглашено је 16. септембра 1935. године и ступио на снагу 30. септембра 1935. године).

Закон о држављанству Рајха (www.yadvashem.org) у члану 1. истицао је да: субјект државе особа која припада заштитничкој унији Немачког Рајха, и која према томе има одређене обавезе према Рајху. Статус субјекта се одређује у сарадњи са дозволама Рајха и Државним Законима о Грађанству. У Члан 2. се наводило да је грађанин Рајха је онај субјект који има само Немачку или сродну крв, и који, својим понашањем, показује да је жељан и спреман да верно служи Немачком народу и Рајху. Право на грађанство се обезбеђује додељивањем докумената о држављанству Рајха. Једино грађанин Рајха ужива пуна политичка права у сарадњи са одредбама закона. Министар Унутрашњих Дела Рајха у сарадњи са Замеником Фирера, обезбедиће потребне правне и административне мере за примену и суплементацију овог закона.

Закон о заштити Немачке крви и Немачке части (www.yadvashem.org) у одељку 1 истиче се да бракови између Јевреја и грађана Немачке или сродне крви забрањују. Бракови који се склопе упркос овом закону се поништавају, чак и у случају да, у циљу пренебрегавања овог закона, буду склопљени у иностранству. Поступци за поништење могу бити иницирани искључиво од стране јавног тужиоца. Забрањују се строго сексуални односи ван брака између Јевреја и грађана Немачке или сродне крви. Овим законом, Јеврејима није било дозвољено да запошљавају у својим домаћинствима жене Немачке, или сродне крви. Јеврејима се такође, забрањивало истицање заставе Рајха, или националне заставе, или националних боја. На другој страни, дозвољено им је да излажу јеврејске боје. Примену овог права осигуравала је Држава. За кршење ових

забрана кажњавало се тешким физичким радом или затвором до једне године и новчано, или само једном од ових казни. Министар унутрашњих дела Рајха у сарадњи са замеником Фирера и Министарством правде Рајха обезбеђивао је правне и административне мере потребне за примену овог Закона.

У недељама пре и за време зимских и летњих Олимпијских игара 1936. године које су биле одржане у Гармиш-Партенкирхену и Берлину, нацистички режим је усвојио доста легислативних аката и регулатива који су били директно усмерени против Јевреја и њихове реторике и свих активности које су вршили. Режим је чак на неколико јавних места обележио „Јевреји нису добро дошли“ (www.spiegel.de). Иако је касније Хитлер, желећи да избегне критике међународне заједнице и одржи квалитет Игара, наредио да се спорни слоган уклони, то није утицало на развој антисемитизма у Немачкој (www.yadvashem.org). Забележен је и протест велике групе југословенских спортиста уочи олимпијаде у Берлину 1936. године, који су се залагали за бојкот игара због прогона у Трећем рајху, којима су били изложени и Јевреји (*Židov*, br.15, 10. april, 1936:4). Управо те 1936. и 1937. године, усвојени су закони који су се односили на професије Јевреја (www.usmmm.org 27.04.2015):

- 11. јануар. 1936. - Извршна одредба о Пореском праву, забрањује Јеврејима да служе као порески саветници и консултанци;
- 3. април - Савезни закон Рајха о ветеринарима, избацује Јевреје из те професије;
- 15. октобар - Савезни закон Рајха о Едукацији, избацује све Јевреје учитеље из јавних школа;
- 9. април 1937. - Градоначелник Берлина наређује јавним школама да не признају Јеврејску децу до даљег.
- У 1938. и 1939. години донети су закони који су се односили на различите аспекте живота и рада Јевреја:
- 5. јануар 1938. - Закон о породичним односима и Закон о личним именима, забрањује Јеврејима да мењају лична имена;
- 5. фебруар - Закон о професији Аукционара и Брокера на берзама избацује Јевреје из ове професије;
- 18. март - Закон о оружју, забрањује Јеврејима продају оружја;
- 5. октобар - Министар унутрашњих послова издаје наредбу да се сви јеврејски пасоши који нису означени са словом Ј, униште;
- 12. новембар - Декрет о избацивању јевреја из бизниса и компанијског пословања;
- 15. новембар - Министарство образовања Рајха избацује све Јевреје и јеврејску децу из јавних школа;
- 28. новембар - Савезно министарство за унутрашње послове ограничава слободу кретања Јеврејима;
- 29. новембар - Савезни министар за унутрашње послове забрањује Јеврејима да држе кућне љубимце;
- 14. децембар - Посебан закон којим се поништавају сви акти и уговори између немачке државе и компанија које поседују Јевреји;
- 21. децембар - Закон о јеврејским женама забрањује јеврејкама било какав ангажман.
- 21. фебруар 1939. - Декрет који се односи на предају скуповених метала и камења и каменолома које су поседовали Јевреји, који су поред тога морали да плате држави у злату, сребру, дијамантима и другим вредностима без надокнаде;
- 1. август - Председник Немачке Лутрије забрањује Јеврејима учешће у играма на срећу.

Закључна разматрања

Антисемитизам у Немачкој имао је неколико историјских фаза, али је главна фаза била реализована као централна идеје нацистичке идеологије у Немачкој пре и за време Другог светског рата, што је истакнуто у њиховом програму објављеном 1920. године, где су јавно објавили намеру за сегрегацијом Јевреја од стране „Аријевског“ друштва, и да ће им ограничити сва политичка, правна и грађанска права.

Током Хитлерове диктатуре, од 1933. до почетка Другог светског рата 1939. године, Јевреји су осетили ефекте више од 400 декрета и осталих регулатива које су ограничавале све аспекте њиховог јавног, али и приватног живота. Одмах након 28. фебруара 1933. и исцениране паљевине Рајхстага, изгласан је декрет „За заштиту народа и државе“, којим су суспендовани делови Вајмарског устава, који су гарантовали личне и грађанске слободе. Затим, 23. марта 1933. Рајхстаг је изгласао закон „О посебним овлашћењима“, који је влади дао слободне руке да доноси законе без сарадње Рајхстага и председника Рајха, тада старог и онемоћалог Хинденбурга. Тај закон био је правни основ за доношење расних закона. Први главни закон који је ограничио права припадника јеврејског народа, био је Закон о повраћају из професионалне службе, усвојен 7. априла 1933. године, затим је истог месеца донет „Немачки закон“ је ограничио број студената Јевреја у немачким школама и универзитетима, 14. јула 1933. изгласан је „Закон за заштиту наследног здравља“. Тај закон омогућио је присилне стерилизације, али ипак квазиправни темељ свега били су Нирнбершки расни закони из 1935. године, два закона изгласана 15. септембра 1935. године дефинисала су „држављанство Рајха“ и поставила правила „За заштиту немачке крви и части“.

Нирнбершки расни закони формирали су основе расистичке нацистичке политике, у економском погледу Немачке власти су намеравале да „аријанизују“ сав јеврејски капитал. У периоду од 1933. до 1939. године донет је низ антисемитских закона, који су били модел за доношење сличних закона у другим државама које су подржавале нацистичку идеологију у Немачку као оличење те идеологије. Може се видети да је у распону од 1933. до 1939. године донет читав низ закона, декрета, уредби и других аката којима се улазило у све поре јеврејског друштва, угрожавана су и ограничавана од ширих, па постепено до елементарних људских права и слобода, рушећи и кршећи све до тада успостављене принципе и норме међународног права, принципе Друштва народа и унутрашњег права саме Немачке.

Оно што се од Немачких савезника тражило пре и непосредно по отпочињању Другог светског рата било је преузимање антијеврејских прописа донетих у самој Немачкој. Редослед ових прописа је ваљало почети дефинисањем појма Јевреј на основу порекла, наставити истеривањем Јевреја са сваког важнијег места у привреди, а затим са применом средстава за идентификацију и концентрацију, а нарочито обележавањем Јевреја звездом (Хилберг, 2001:3). У складу са оваквом политиком у низу земаља које су биле савезнице или гра-

витиране ка Немачкој донесен је низ закона или антијеврејских уредби у које су спадале *numerus clausus* уредбе о ограничавању права Јевреја, док су у многим Европским државама оне постојале и много раније.

Литература:

1. Bullock, A. (2002). *Hitler – Slika tiranije*, Beograd.
2. Fleming, G. (1984). *Hitler and the final solution*, University of California press, California.
3. Gilbert, M. (1985). *The Holocaust*, Holt, Rinehart and Winston, New York.
4. Hilberg, R. (2001). *Zločinci, žrtve, posmatrači - jevrejska katastrofa 1933 - 1945*, Beograd.
5. Sartr, Ž. P. (1992). *Razmišljanja o jevrejskom pitanju*, Beograd.
6. Shirer, W. L. (1965). *The rise and fall of the third Reich*, Crest book, New York.
7. Stanovčić, V. (2002). *Legalitet-Legitimitet*, Pravne teme, Beograd.
8. Tadic, Lj. (1996). *Nauka o politici*, Beograd.
9. *Židov*, br.15, 10. april 1936.

Електронски извори

1. Antisemitizam u Zapadnoj Evropi i pogromi u Rusiji; preuzeto 2.03.2015. <http://elmundosefarad.wikidot.com/47-antisemitizam-u-zapadnoj-evropi-i-pogromi-u-rusiji> preuzeto 24.03.2015. <http://www.ushmm.org/wlc/en/article.php?ModuleId=10007901>
2. The final solution; preuzeto 05.04.2015. <http://www.ushmm.org/outreach/en/article.php?ModuleId=10007704>
3. *Adolf Hitler becomes leader of the reestablished Nazi parti*; preuzeto 05.03.2015. <http://www.ushmm.org/learn/timeline-of-events/before-1933/adolf-hitler-becomes-leader-of-the-reestablished-nazi-party>
4. Nazi rule; preuzeto 03.04.2015. <http://www.ushmm.org/outreach/en/article.php?ModuleId=10007669>
5. Antisemitic legislation; preuzeto 05.03.2015. <http://www.ushmm.org/m/pdfs/20091123-ljh-antisemitic-law.pdf>
6. The Nazi Exclusionary Laws; commentary by dr Gerhard Falk; preuzeto 04.03.2015. jbuff.com/c110404.htm
7. Law, justice and the holocauste; Decree of the Reich President for the protection of the people and the state (ReichstagFiree Decree) Febryaru 28. 1933; preuzeto 05.03.2015. <http://www.ushmm.org/m/pdfs/20091123-ljh-dictatorship.pdf>
8. Third Reich: an overview; preuzeto 07.03.2015. <http://www.ushmm.org/wlc/en/article.php?ModuleId=10005141>
9. *Istorija Holokausta*, preuzeto 22.03.2015. <http://www.holocaust-history.org/>
10. *The Nazi Exclusionary Laws; commentary by dr Gerhard Falk*; preuzeto 04.04.2015. jbuff.com/c110404.htm
11. *Boycott of Jewish businesses*; preuzeto 05.04.2015. <http://www.ushmm.org/wlc/en/article.php?ModuleId=10005678>
12. *Istorija Holokausta*, preuzeto 22.04.2015. <http://www.holocaust-history.org/>
13. *Jewish lawyers – a German identity*; preuzeto 04.05. 2015. <http://www.lawyerswithoutrights.com/Exhibition/index.html>

14. *Nazi ideology and the holocauste – The question for racial purity: Germans with mentalphysical disabilities, African Germans and Roma*; preuzeto 05.04.2015.
<http://www.ushmm.org/m/pdfs/20090831-nazi-ideology-book-quest-for-racial-purity.pdf>
15. *Istorija Holokausta*, preuzeto 22.04.2015. <http://www.holocaust-history.org/>
16. The Nuremberg race laws; preuzeto 05.04. 2015.
<http://www.ushmm.org/outreach/en/article.php?ModuleId=10007695>
17. *Jews in prewar Germany*; preuzeto 04.05.2015.
<http://www.ushmm.org/outreach/en/article.php?ModuleId=10007687>
18. *Nirnbërški zakoni*; preuzeto 30.03. 2015.
<http://history1900s.about.com/od/1930s/a/Nuremberg-Laws.htm>
19. *The night of broken glass*; preuzeto 05.04.2015.
<http://www.ushmm.org/outreach/en/article.php?ModuleId=10007697>
20. *Zakon o državljanstvu rajha*; preuzeto 29.03.2015.
http://www.yadvashem.org/odot_pdf/Microsoft%20Word%20-%206092.pdf.
21. Garmisch-Partenkirchens unforcomtable past: German ski resortrepresses memory of 1936 winter olympics; A friendly dictatorship; preuzeto 04.05.2015.
<http://www.spiegel.de/international/germany/garmisch-partenkirchen-s-uncomfortable-past-german-ski-resort-represses-memory-of-1936-winter-olympics-a-673241.html>
22. Olimpijske igre; preuzeto 29.03.2015.
http://www.yadvashem.org/odot_pdf/Microsoft%20Word%20-%206092.pdf.

ANTISEMITIC LEGISLATION IN NACISSIAN GERMANY

Summary: The period of the Second World War and the Holocaust is the subject of analysis and different views of many researchers in this field. The dominant number of research concerns the cause and effect of the Second World War on the world and especially the Jewish community most burnt during this war. On the other hand, a small number of authors dealt with legal sources of the suffering and persecution of the Jewish community. The authors point out anti-Semitic legislation adopted immediately after Hitler came to power and during the Second World War. It points to over 400 legal restrictions imposed on the Jewish community in Nazi Germany and the countries that gravitated towards the Axis of the Axis. The authors interpret some provisions and show what they had implications for the Jewish community. In their concluding observations, they concluded that anti-Semitic legislation was an introduction to persecutions and gave legitimacy, and hence the justification and legitimacy of the initiated destruction processes of the Jewish community.

Key words: Jewish, persecution, community, laws, restrictions, sufferings

МЕЛЕНИЈА В. ЈАНЧИЋ*

Факултет за европске правно-
политичке студије
Нови Сад

УДК 341.4:347.65/68

Прегледни рад
Примљен: 22.11.2017
Одобрен: 27.12.2017
Страна: 345-355

ЗНАЧАЈ ПРАКСЕ ЕВРОПСКОГ СУДА ЗА ЉУДСКА ПРАВА ЗА НАЧЕЛО ЗАБРАНЕ ДИСКРИМИНАЦИЈЕ У НАСЛЕДНОМ ПРАВУ

Сажетак: Пракса Европског суда за људска права у Стразбуру која се тиче наследног права је од великог значаја, имајући у виду да је у појединим предметима утврђена повреда права на поштовање приватног и породичног живота гарантованог чланом 8, као и повреда начела забране дискриминације из члана 14. Европске конвенције о заштити људских права и основних слобода. Одлуке Европског суда у овој области су такође утицале и на измену националног законодавства и усклађивање правних одредаба са достигнутим европским правним стандардима и трендовима. Предмет овог рада и циљ истраживања јесте анализа судских пресуда овог Суда у контексту њиховог утицаја и значаја за област наследног права.

Кључне речи: начело забране дискриминације, пракса Европског суда за људска права, наследно право, ванбрачна деца, наслеђивање, начело једнакости, сексуална оријентација, случај Карнер, случај Marckx, случај Mitzinger

Увод

Одлуке Европског суда за људска права у Стразбуру (у даљем тексту: ЕСЉП) у вези са правом наслеђивања и начелом забране дискриминације приказују степен развијености наследног права у националним законодавствима у погледу круга лица којима су та права призната. Наиме, у појединим случајевима који су покренути пред овим судом установљена је повреда конвенцијског начела забране дискриминације гарантованог чланом 14, а у вези са правом наслеђивања, имајући у виду да у нормативном оквиру одређених држава чланица Савета Европе ванбрачно сродство не представља правно релевантну чињеницу за признавање права на законско наслеђивање, док се у неким предметима поставило питање права на наслеђивање истополних ванбрачних партнера. У даљем тексту ће се детаљно анализирати пресуде ЕСЉП у вези са овим питањима.

* lanajancic@gmail.com

Случај *Karner против Аустрије*¹

Пресуда ЕСЉП у предмету *Karner против Аустрије* је веома значајна у области породичног права јер је након те пресуде тј. 2003. године у Аустрији лицима истог пола признато право на *de facto* заједницу односно нерегистровано партнерство, у оквиру којег имају иста права која су призната лицима различитог пола која живе у ванбрачној заједници. Ова одлука је такође од значаја и за наследно право, које се у Аустрији развијало у правцу признавања права наслеђивања истополним партнерима у регистрованом партнерству. Управо је ова пресуда пример и показатељ да судска пракса ЕСЉП има велики значај и утицај на национална законодавства уређених држава које поштују своје међународне обавезе и настоје да обезбеде владавину права и правну сигурност својих грађана.

Наиме, у овом случају је г-дин Карнер, подносилац представке, тврдио да му пресудом Врховног суда Аустрије није признато право да наследи право закупа након смрти његовог партнера господина В.², а што је довело до дискриминације на основу сексуалне оријентације и повреде члана 14, а у вези са чланом 8. Конвенције. Након смрти господина В., закуподавац је против господина Карнера покренуо поступак за раскид уговора о закупу, али је првостепени суд одбио ту тужбу, имајући у виду Закон о закупу који је омогућавао члановима породице да наследе право закупа, а што је, према схватању аустријског суда, такође применљиво и на истополне partnere. Окружни грађански суд у Бечу је, затим, одбио жалбу закуподавца, с обзиром да је сврха Закона о закупу била да заштити лица која су ванбрачно живела заједно дуже време од изненадног бескућништва, а што се односило, и по схватању Окружног суда, како на хетеросексуалне, тако и на истополне парове. Међутим, Врховни суд је сматрао да термин „животни сапутник” у смислу Закона о закупу³ треба тумачити у времену у којем је закон донет и усвојен, односно 1974.

¹ ЕСЉП, *Karner v. Austria*, бр. 40016/98, пресуда од 24. јула 2003. године.

² Подносилац представке је био у хомосексуалној вези са господином В. са којим је живео у стану који је изнајмио његов партнер, док су трошкове за стан делили и сносили заједнички. Међутим, партнер подносиоца представке је открио, након две године њихове везе, да је инфициран вирусом ХИВ-а, што није довело до окончања њихове везе, већ, напротив, господин Карнер га је неговао када је вирус узнапредовао у наредне две године. Партнер подносиоца представке је преминуо, након што га је именовао за свог наследника.

³ Поглавље 14. Закона о закупу регулише право на закуп у случају смрти. Члан 1. гласи: „Право на закуп у случају смрти власника или закупца не престаје”. Члан 2. гласи: „ У случају смрти главног закупца стана, лица наведена у члану 3, будући да имају право да наследе право закупа, треба тако и да учине, уз искључење осталих лица која имају право да наследе непокретност, осим ако су обавестили закуподавца у року од 14 дана од смрти главног закупца да не желе да наставе право закупа”. Члан 3. гласи: „ Право да наследе право закупа у смислу члана 2. треба да имају и: брачни друг, животни сапутник, сродници у правој линији, укључујући и усвојену децу, и браћу и сестре бившег закупца, у зависности од тога колику потребу за смештајем наведене особе имају и ако су већ живела у стану са закупцем као чланови истог домаћинства. За потребе ове одредбе, животни пратилац означава особу која је живела у стану са бившим закупцем до његове смрти најмање три године, учествујући у финансијским потребама домаћинства као у браку, животни пратилац се сматра да је живео у стану три године уколико се он или она преселио у стан заједно са бившим закупцем од самог почетка”.

године, када намера законодавца није била да се ове одредбе примењују и на лица истог пола. Године 2000-те, док је поступак пред Европским судом још био у току, господин Карнер је преминуо, о чему је Суд обавештен, као и о томе да се његова мајка одрекла права да наследи имовину. Влада Аустрије је затим затражила да се представка скине са листе предмета Суда имајући у виду чињеницу да је подносилац представке преминуо и да није било других наследника који би желели да наставе са поступком⁴. Европски суд је, међутим, у овом случају сматрао да представка садржи једно веома важно питање, које је од општег значаја и интереса не само за Аустрију, него и за све остале државе потписнице Конвенције и стога је одбио захтев тужене државе и наставио са мериторним решавањем спора.

Подносилац представке је истакао да је био жртва дискриминације због своје сексуалне оријентације. Влада је прихватила став да је подносилац представке био различито третиран због своје сексуалне оријентације када је у питању право наслеђивања права на закуп стана, али да је разлика у третману имала објективно и разумно оправдање, с обзиром на то да је циљ законске одредбе био очување традиционалног схватања породице. Међутим, Суд је у својој одлуци нагласио да може да прихвати као аргумент да заштита традиционалног схватања породице начелно представља убедљив и легитиман разлог који би могао да оправда разлику у третману, али да би таква разлика у третману била оправдана она мора да буде сразмерна. Суд сматра да Врховни суд Аустрије није понудио било какве разлоге који би оправдали овакво дискриминаторно поступање и непризнавање овог права истополним паровима, а ни Влада није поднела довољно убедљиве и основане разлоге за овако уско тумачење предметне законске одредбе. Стога је Суд одлучио да је дошло до дискриминације на основу сексуалне оријентације и повреде члана 14. заједно са чланом 8. Конвенције.

Након ове одлуке Европског суда за људска права у Аустрији је 1. јануара 2010. године уведено регистровано партнерство, које је омогућено само лицима истог пола, са истим финансијским последицама које су предвиђене за брачне другове, односно и истополним партнерима је признато право да уживају одређене повластице попут пореских ослобођења, права из области социјалне заштите, док се једине разлике тичу родитељског права (Гајин, 2013:18,19). Наиме, истополним партнерима се забрањује примање терапије за лечење неплодности, као и право да заједнички усвоје туђе дете, али им је омогућено право да усвоје дете свог партнера односно пасторка или пасторку⁵.

⁴ Члан 37. став 1. Конвенције гласи: „Суд у свакој фази поступка може одлучити да скине представку са листе предмета ако се на основу околности може закључити да подносилац представке не намерава да даље учествује у поступку; или да је предмет решен; или да из сваког другог разлога који Суд утврди није више оправдано наставити са испитивањем представке. Међутим, Суд наставља с испитивањем ако је то потребно ради поштовања људских права установљених Конвенцијом и протоколима уз њу”. Члан 37. став 2. гласи: „Суд може одлучити да представку врати на своју листу предмета ако сматра да околности то оправдају”.

⁵ <https://www.bmeia.gv.at/en/austrian-embassy-london/service-for-citizens/civil-status-family/registered-civil-partnerships/>, 10.10.2017.

Истополни парови су обавезни да плаћају издржавање у случају раскида, а у случају смрти једног од партнера други има приступ његовом пензионском фонду (Гајин, 2013:19). Међутим, одржавање службене свечаности приликом регистрације им такође није дозвољено (Гајин, 2013:19). Коришћење оба презимена истополним партнерима у регистрованом партнерству је у Аустрији дозвољено од 1. априла 2013. године⁶, док у погледу права наслеђивања статус законског наследника имају преживели регистровани партнер, као и брачни друг и потомци⁷. Међутим, у децембру 2017. године Уставни суд Аустрије је донео одлуку да немогућност истополних парова да склопе брак представља дискриминацију, истичући да је овом одлуком укинута законска регулатива која истополним партнерима није дозвољавала склапање брака⁸.

Случај *Marckx против Белгије*⁹

Случај *Marckx против Белгије* је у пракси ЕСЉП значајан, јер је Суд по први пут утврдио да је, поред повреде основног права, могуће утврдити и одвојену повреду тог права у вези са чланом 14. Конвенције (Batišić Kos, 2008:75) којим се забрањује дискриминација. Овакав пример је веома интересантан, с обзиром на то да се испитивање наводне повреде члана 14. у вези са одређеним материјалним правом из Конвенције, сходно пракси Европског суда разматра након што се претходно утврди да ли је дошло до повреде члана који садржи материјално право (Омејец, 2009:890). Члан 14. Конвенције одликује, како то истиче *Омејец*, самостална правна егзистенција,¹⁰ јер не постоји правна могућност да самостална повреда члана 14. односно самостална повреда забране дискриминације буде утврђена у конкретном случају у поступку пред Европским судом за људска права, а с обзиром да је поље примене овог члана ограничено само на материјална права предвиђена Конвенцијом и припадајућим протоколима, његова природа је више инструменталног карактера (Омејец, 2009:886)¹¹. Међутим, постоји и ситуација када члан 14. одликује аутономност, када Европски суд утврди кршење одредбе члана 14. односно када је држава испоштовала своје обавезе према члану који садржи материјално право и није утврђено његово кршење, али је истовремено дошло до кршења члана

⁶ <https://www.bmeia.gv.at/en/austrian-embassy-london/service-for-citizens/civil-status-family/registered-civil-partnerships/>, 10.10.2017.

⁷ Члан 757. Аустријског грађанског законика (Allgemeines bürgerliches Gesetzbuch), а последње измене и допуне овог члана су биле 7. августа 2015. године. Доступно на <https://www.ris.bka.gv.at/NormDokument.wxe?Abfrage=Bundesnormen&Gesetzesnummer=10001622&FassungVom=2017-12-27&Artikel=&Paragraf=757&Anlage=&Uebergangsrecht=>.

⁸ <http://www.pinknews.co.uk/2017/12/05/austrias-supreme-court-legalises-same-sex-marriage/>, 10.12.2017.

⁹ ЕСЉП, *Marckx v. Belgium*, бр. 6833/74, пресуда од 13. јуна 1979. године.

¹⁰ Видети и Беширевић, В; Царић, С; Драшкић, М. и др, *Коментар Конвенције за заштиту људских права и основних слобода*, Службени гласник, Београд, 2017, стр. 361.

¹¹ Видети и Doty A, K, 2009, From Frette to E. B: The European Court of Human Rights on Gay and Lesbian Adoption, *Law & Sexuality: Rev. Lesbian, Gay, Bisexual & Transgender Legal Issues*, Vol. 18, pp. 123.

14. у вези са тим материјалним правом (Омејец, 2009:888). И у овом предмету је наглашено да је пракса ЕСЉП показала да члан 14, иако нема самосталну егзистенцију, може да има значајну аутономну улогу тако што допуњује друге нормативне одредбе Конвенције и протокола, тако да члан 14. штити појединце, који се налазе у сличним ситуацијама, од дискриминације приликом уживања права и слобода предвиђене у овим другим одредбама¹².

У предмету *Marckx против Белгије*, Александра и њена мајка Паула Маркс су поднеле представку ЕСЉП жалећи се да им је одредбама Грађанског законика Белгије у вези са успостављањем материнства ванбрачног детета и правних последица које оно производи, како у смислу успостављања правне везе са мајком и породичних и сродничких веза са дететом, тако и у вези са наследним правима детета и мајке, повређено право на приватни и породични живот, као и начело забране дискриминације. Подносиољке представке су такође довеле у питање неопходност да мајка усвоји дете ако жели да прошири његова права. Према праву Белгије, самом чињеницом рођења не ствара се никаква правна веза између невенчане мајке и њеног детета, имајући у виду да се матичном књигом рођених доказује само материнство удате мајке која има дете, док се материнство када је у питању ванбрачно дете може успоставити или добровољним путем односно признањем од стране мајке или судским путем. У анализи ове пресуде, нагласак ће бити на ставовима Суда који се тичу наследних права ванбрачног детета.

Прво питање које је Европски суд у овом случају разматрао јесте да ли се природна веза између мајке Пауле и детета Александре може сматрати породичним животом¹³ из члана 8. Конвенције. У складу са дотадашњом судском праксом Комисије¹⁴, оваква веза се сматрала породичним животом, узимајући у обзир да се чланом 8. Конвенције не прави разлика између брачне и ванбрачне породице. Према установљеној пракси ЕСЉП, разликовање је дискриминаторно ако нема објективно и разумно оправдање, односно ако се тиме не постиже легитиман циљ или ако не постоји разуман однос пропорционалности између коришћених средстава и циља који се жели постићи¹⁵.

Подносиољке представке су се жалиле и на кршење члана 1. Протокола бр. 1¹⁶ уз Конвенцију, који се односи на заштиту имовине, али је ЕСЉП уста-

¹² ЕСЉП, *Marckx v. Belgium*, пара. 32.

¹³ Када се ради о законском наслеђивању, као и располагању, између блиских сродника, Суд сматра да су ова питања уско у вези са породичним животом, јер он не укључује само социјалне, моралне и културне односе (нпр. у области образовања детета), него такође укључује и интересе детета који су материјалне природе, као што је нпр. обавеза издржавања или институт нужног дела. С обзиром на то да до уживања наследних права не долази пре смрти одређеног лица и да је то моменат када породични живот трпи промене или се чак завршава, то не значи да се и пре смрти тог лица ниједно питање које се тиче права наслеђивања неће поставити, имајући у виду да се веома често у пракси расподела имовине врши путем тестаментa или путем поклона на име будућег наследства. Стога, ово представља особину породичног живота која не може бити занемарена. (ЕСЉП, *Marckx v. Belgium*, пара. 52).

¹⁴ У време покретања овог случаја надлежност за одлучивање је још увек имала Комисија.

¹⁵ ЕСЉП, *Marckx v. Belgium*, пара. 33.

¹⁶ Члан 1. Протокола бр. 1 уз Европску конвенцију се односи на заштиту имовине и гарантује се да свако физичко или правно лице има право на неометано уживање своје имовине и да нико не

новио да овај члан није применљив на право ванбрачног детета на наслеђивање у случају смрти мајке. Суд је заузео став да се овај члан Протокола примењује само на постојећу имовину неког лица и да се њиме не гарантује право стицања било на основу законског наслеђивања било путем добровољног располагања имовином¹⁷. Све до усвојења, Александра је имала право да од мајке добије имовину која је значајно мања од онога што би дете рођено у браку могло да добије, а нема, ни пре ни након усвојења, право законског наслеђивања имовине која припада породици мајке. Суд је сматрао да оваква разлика у третману нема објективно и разумно оправдање и стога је одлучио да је тиме прекршен члан 14 који се односи на забрану дискриминације, а у вези са чланом 8¹⁸ Конвенције., који се односи на поштовање приватног и породичног живота. Што се тиче права наслеђивања, Суд је једногласно донео одлуку да, супротно Александриним тврдњама, члан 1. Протокола бр. 1 није применљив на њен случај, затим да није дошло до повреде права на поштовање приватног и породичног живота из члана 8 Конвенције, али је већином гласова одлучио да је дошло до повреде члана 14. Конвенције, а у вези са чланом 8. Што се тиче права наслеђивања у односу на мајку Паулу, односно чињенице да јој је ускраћено право да завешта своју имовину ћерки, Суд је једногласно донео одлуку да није било кршења члана 8. Конвенције, а већином гласова да је дошло до кршења члана 14. Конвенције, а у вези са чланом 8, да је члан 1. Протокола бр. 1 применљив у њеном случају, али да није прекршен, као и да је прекршен члан 14. а у вези са чланом 1. Протокола бр. 1.

У правном систему Србије, осим што је начело равноправности¹⁹ једно од кључних начела наследног права и укључује равноправност како између мушке и женске деце, тако и између ванбрачне и брачне деце, ово начело прожима и начела породичног права, од којих је веома значајно уставно начело које се тиче права детета, конкретније начело којим се изједначавају деца рођена ван брака са децом рођеном у браку. Код нас је тек Уставом СФРЈ од 1974. године, а што је било заступљено и у одредбама свих накнадних Устава који су били на снази, па и у садашњем од 2006. године, укинута свака дискриминација у погледу правног положаја ванбрачне деце у односу на брачну, те су она у потпуности изједначена како према својим родитељима, тако и према свим њиховим сродницима (Цвејић Јанчић, 2009:20, 21)²⁰.

може бити лишен своје имовине, осим у јавном интересу и под условима предвиђеним законом и општим начелима међународног права.

¹⁷ ЕСЉП, *Marckx v. Belgium*, пара. 50.

¹⁸ ЕСЉП, *Marckx v. Belgium*, пара. 55, 56, 59. Ова одлука Суда ће неизбежно имати ефекте који се протежу изван граница овог конкретног случаја, поготово што кршење произлази директно из оспорених одредаба а не из индивидуалних мера имплементације, али се овом одлуком не могу поништити или укинути ове одредбе. Стога, одлука је деклараторна и оставља се држави да изабере средства која ће користити у свом домаћем правном систему како би извршила своје конвенцијске обавезе (пара. 58).

¹⁹ Видети: Антић, О. (2014), Наследно право – дванаесто издање, Правни Факултет Универзитета у Београду, Београд, стр. 41 и Бабић, И. (2015), Грађанско право, Књига 3 – Наследно право, пето измењено и допуњено издање, Службени гласник, Београд, стр. 28.

²⁰ Ауторка Цвејић Јанчић истиче да су пре II светског рата ванбрачна деца била дискриминисана у односу на брачну самим тим што није било допуштено судско истраживање ванбрачног

У важећем Уставу Србије од 2006. године је потврђено да деца рођена изван брака имају једнака права као и деца рођена у браку²¹, што је у складу са одредбама Конвенције УН о правима детета од 1989. године, у којој се наводи да државе чланице Конвенције поштују и обезбеђују права садржана у Конвенцији сваком детету под њиховом јурисдикцијом, без икакве дискриминације и без обзира на расу, боју коже, пол, језик, вероисповест, политичко или друго убеђење, национално, етничко или социјално порекло, имовно стање, онеспособљеност, рођење или други статус детета или његовог родитеља или законитог старатеља²², с тим што је то, као што је поменуто, у нашем праву заступљено и пре усвајања Конвенције, односно још од Устава из 1974. године.

Случај *Mitzipinger против Немачке*²³

У случају *Mitzipinger против Немачке*, подносиатеља представке, која је рођена ван брака, ослањајући се на члан 14. Конвенције а у вези са чланом 8, тврдила је да је претпела дискриминацију по основу рођења приликом примене одговарајућих одредаба позитивног наследног права од стране националних судова²⁴. Наиме, подносиатеља представке, рођена 1940. године, биолошка је и једина ћерка господина А. W. који је признао очинство 1951. године. Она је живела на територији Источне Немачке до 1984. године, док је њен отац био ожењен и живео у Западној Немачкој. Током тог периода имали су редовну комуникацију, и између 1954. и 1959. године она је посећивала свог оца и његову жену једном годишње. Након што је успела да добије излазну дозволу 1984. године за себе, свог супруга и своју млађу ћерку, напустила је Источну Немачку и преселила се у Баварску и од тада је посећивала свог оца редовно све до 2007. године. Отац је преминуо почетком јануара 2009. године²⁵.

Након смрти оца, она је у јануару 2009. године покренула поступак пред Окружним судом у Мемингену захтевајући право да управља очевом имови-

очинства, осим у случајевима силовања или одвођења, а нису била изједначена ни у правима и обавезама ни према родитељима ни према њиховим сродницима, јер је ванбрачно дете заснивало родитељски однос само са мајком. Након II светског рата, Уставом од 1946. године ванбрачна деца се у потпуности изједначавају са брачном, али само према њиховим ванбрачним родитељима и сродницима мајке, а према сродницима оца ванбрачна деца су могла остварити право на наслеђивање и издржавање само ако је ванбрачно очинство било утврђено признањем, а не и у случајевима када је очинство било утврђено принудно односно судском одлуком.

²¹ Устав Р. Србије, чл. 64. ст. 4.

²² Чл. 2. ст. 1. Конвенције. Конвенција УН о правима детета је усвојена на 44. заседању Генералне скупштине УН у Њујорку, 20. новембра 1989. године, а ступила је на снагу 2. септембра 1991. године. Ратификацијом је постала део позитивног права Србије и то Законом о ратификацији Конвенције Уједињених нација о правима детета (Сл. лист СФРЈ - Међународни уговори, бр. 15/90 и Сл. лист СРЈ - Међународни уговори, бр. 4/96 и 2/97). Текст Конвенције је доступан на http://www.paragraf.rs/propisi/zakon_o_ratifikaciji_konvencije_ujedinjenih_nacija_o_pravima_deteta.html, 10. август 2017. године.

²³ ЕСЉП, *Mitzipinger v. Germany*, no. 29762/10, пресуда од 9. маја 2017. године.

²⁴ ЕСЉП, *Mitzipinger v. Germany*, пара. 3.

²⁵ *Ibid*, пара. 6.

ном, истичући да очева супруга није способна да заштити наследство подноси-тељке представке услед тешке болести. Она је такође том приликом обавести-ла суд о својим захтевима за наслеђивање. Суд у Мемингену је одбио њен зах-тев сматрајући да нису постојале индикације о тачности навода да супруга њеног оца не може да заштити наследство²⁶. На ову одлуку Окружног суда у Мемингену, подносиатељка представке се жалила Регионалном суду у Мемин-гену посебно истичући да је неопходно да она има право да управља имовином свог покојног оца, имајући у виду да очева супруга пати од деменције, као и то да је она, као његова биолошка ћерка, законски наследник свог оца²⁷. Регио-нални суд у Мемингену је у својој одлуци од фебруара 2009. године подржао одлуку Окружног суда у Мемингену одбијајући да јој призна право да управља имовином свог покојног оца, тврдећи да подносиатељка представке није закон-ски наследник свог оца и да стога нема право да поднесе такав захтев. У својој одлуци, Регионални суд у Мемингену се позивао на одредбе Закона о деци рођеној ван брака од 1969. године²⁸, као и на одлуку Савезног Уставног суда од децембра 1976. године у којој је истакнуто да су одредбе поменутог Закона у складу са Основним законом (Уставом Немачке)²⁹.

Наиме, одредбама овог спорног Закона је предвиђено да у случају смрти оца, ванбрачна деца рођена након 1. јула 1949. године имају право на компен-зацију од стране наследника у износу који је еквивалентан њиховом уделу у имовини. Једино изузеће се односило и тицало ванбрачне деце рођене пре 1. јула 1949. године³⁰, јер су Законом била лишена било ког законског права на имовину или права на финансијску компензацију³¹. Реформа породичног права у области старатељства и родитељског права у Немачкој 1977. године одразила се и на измене у области наследног права ванбрачне деце доношењем Закона о изједначавању права на наслеђивање од 16. децембра 1977, а који је ступио на снагу 1. априла 1998. године³². Ванбрачна деца се, дакле, третирају једнако као и деца рођена у браку у погледу свих питања у вези са наследним правом. Међутим, одредба Закона о деци рођеној ван брака од 1969. године је остала на снази као прелазна одредба.

Након тога, подносиатељка представке је у марту 2009. године поднела жалбу Апелационом суду у Минхену износећи тврдњу да је применом одреда-ба Закона о деци рођеној ван брака од 1969. године извршена дискриминација и да су тим одредбама прекршена њена наследна права, те да стога овај Закон није у сагласности са Основним законом, посебно истичући да у њеном

²⁶ *Ibid*, пара. 7, 8.

²⁷ *Ibid*, пара. 9.

²⁸ Овај Закон је ступио на снагу 1. јула 1970. године.

²⁹ *Ibid*, пара. 10.

³⁰ Иако је реформа овог Закона била 1977. године, ово изузеће је остало и тицало се ванбрачне деце која су рођена пре 1. јула 1949. године и која се нису могла сматрати законским наследни-цима својих родитеља чак ни онда када су су била призната. Видети о томе: Valongo, A, 2015, Children Born Out of Wedlock: The End of an Anachronistic Discrimination, *The Italian Law Journal*, Vol. 1, No. 1, стр. 87.

³¹ ЕСЉП, *Mitziinger v. Germany*, пара. 15.

³² Видети: ЕСЉП, *Brauer v. Germany*, бр. 3545/04, пресуда од 28. маја 2009. године, пара. 18.

случају није било потребе да се заштите законска права оставиоца или других наследника, имајући у виду да је она једина ћерка и да је њен отац био растављен од жене више од десет година³³. Апелациони суд у Минхену је у мају 2009. године одбио жалбу подносиоце, позивајући се на везаност одлуком Савезног Уставног суда о томе да је одредба Закона о деци рођеној ван брака била у сагласности са Основним законом³⁴.

Након тога, у јулу 2009. године, подносиоца представке је поднела уставну жалбу Савезном Уставном суду, тврдећи да је претрпела дискриминацију као последица примене спорног Закона, сматрајући да не постоје очигледни разлози због којих би деца рођена ван брака била третирана другачије од деце рођене у браку. Она је истицала да је Апелациони суд у Минхену приликом одлучивања о њеној жалби морао да има у виду и да поштује чл. 6 ст. 5 Основног закона који је предвиђао да се деци рођеној ван брака законом морају обезбедити исте могућности за физички и ментални развој као и исти статус у друштву која уживају брачна деца. Ова одредба Основног закона је забрањивала општу примену Закона о деци рођеној ван брака. У децембру 2009. године Савезни Уставни суд је одбио да разматра уставну жалбу, сматрајући је неприхватљивом због недостатка доказа, с обзиром на то да је подносиоца представке, сумњајући у оправданост одредбе спорног Закона чија пуноважност је већ претходно била потврђена од стране Савезног Уставног суда, била у обавези да понуди додатне разлоге и доказе, а пропустила је то да уради.

Подносиоца представке се, затим, обратила Европском суду за људска права истичући да је као ванбрачно дете била онемогућена да оствари своја наследна права у односу на ванбрачног оца, и да је стога дошло до кршења члана 14. Конвенције у вези са чланом 8. Међутим, Европски суд је истакао да члан 14. само допуњује друге материјалне одредбе Конвенције и њених протокола и да нема самостално постојање, с обзиром на то да има дејство искључиво у односу на уживање права и слобода које су заштићене материјалним одредбама Конвенције и њених Протокола³⁵. Иако примена члана 14. не претпоставља кршење одредби Конвенције и њених Протокола и у том смислу је аутономна, члан 14. се ипак не може применити, осим ако чињенице случаја спадају у оквир једне или више одредби Конвенције³⁶. Европски суд је, позивајући се на пресуду у случају *Marckx против Белгије*, такође, истакао да је право наслеђивања између деце и родитеља толико уско повезано са породичним животом да потпада под члан 8, као и то да је Конвенција живи инструмент који се мора тумачити у светлу данашњих услова³⁷.

Када се разматра питање да ли је постојао разуман однос пропорционалности између коришћених средстава и постигнутог легитимног циља, Суд је истакао да заштита законских очекивања оставиоца и породице мора да буде подређена императиву једнаког третмана ванбрачне и брачне деце³⁸. С тим у

³³ ЕСЉП, *Mitzienger v. Germany*, пара. 11.

³⁴ *Ibid*, пара. 10.

³⁵ *Ibid*, пара. 30.

³⁶ *Ibid*.

³⁷ *Ibid*, пара. 32, 41.

³⁸ *Ibid*, пара. 43.

вези, Суд сматра да је пресудно и одлучујуће то што је отац подносио тужбу за признање детета, а не да је представке њу признао и имајући у виду њихове редовне контакте она није била потако за коју очева жена није знала. Међутим, и европска судска пракса и реформе националног законодавства су показале јасну тенденцију према елиминисању свих облика дискриминације у вези са правом ванбрачне деце на наслеђивање, те је и пракса ЕСЉП показала да неједнака наследна права на основу ванбрачног рођења нису у сагласности са Конвенцијом у случајевима као што је и овај и стога је Суд једногласно донео одлуку да је дошло до кршења члана 14. Конвенције а у вези са чланом 8³⁹.

Важно је, на крају, истаћи да државе чланице Савета Европе данас поклањају много пажње питању једнакости између брачне и ванбрачне деце када се ради о њиховим грађанским правима.

Закључне напомене

Случајеви који су били предмет истраживања у овом раду јасно показују велики значај који пракса Европског суда за људска права има на национална законодавства држава чланица Савета Европе у области наследног права, а нарочито када се ради о начелу једнакости и забране дискриминације. Утврдивши да је у овим случајевима дошло до кршења начела забране дискриминације односно члана 14. а у вези са чланом 8. Конвенције, Суд је недвосмислено истакао не само значај овог начела, него и спремност да се појединцима пружи заштита од дискриминације изменом националног законодавства којим би се омогућило да се појава дискриминације смањи, а начело једнакости и забране дискриминације доследно спроводи. Кроз анализу праксе Европског суда за људска права у области наследног права у ова три случаја могу се уочити значајне разлике у наследноправним законодавствима држава чланица Савета Европе када се ради о тумачењу начела једнакости који прожима наследноправне односе, као и јасан став Европског суда да се начело забране дискриминације односи како на истополне партнере у односу на хетеросексуалне, тако и на децу рођену ван брака, те им је потребно законски омогућити подједнак третман као и деци рођеној у браку.

Литература:

1. Антић О. (2014): Наследно право – дванаесто издање, Правни Факултет Универзитета у Београду, Београд
2. Бабић И. (2015): Грађанско право Књига 3 - Наследно право, пето измењено и допуњено издање, Службени гласник, Београд
3. Batistić Kos, V. (2008): Mjerila Europskog suda za ljudska prava za učinkovitu istragu zlostavljanja motiviranog rasnom diskriminacijom (slučaj Šečić protiv Republike Hrvatske), *Hrvatski ljetopis za kazneno pravo i praksu*, vol. 15, 1/2008, Zagreb
4. Беширевић, В; Царић, С; Драшкић, М. и др. (2017): Коментар Конвенције за заштиту људских права и основних слобода, Службени гласник, Београд

³⁹ *Ibid*, пара. 46, 49.

5. Valongo, A. (2015): Children Born Out of Wedlock: The End of an Anachronistic Discrimination, *The Italian Law Journal*, Vol. 1, No. 1
6. Гајин, С. (ур.), 2013: Модел закона о регистрованим истополним заједницама, Центар за унапређивање правних студија, Београд
7. Doty A, K. (2009): From Frette to E. B: The European Court of Human Rights on Gay and Lesbian Adoption, *Law & Sexuality: Rev. Lesbian, Gay, Bisexual & Transgender Legal Issues*, Vol. 18
8. Omejec, J. (2009): Zabрана diskriminacije u praksi Europskog suda za ljudska prava, *Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu*, 5, Zagreb
9. Цвејић Јанчић, О. (2009): Породично право, прво издање, Правни факултет Универзитета у Новом Саду, Нови Сад

THE IMPORTANCE OF THE JURISPRUDENCE OF THE EUROPEAN COURT OF HUMAN RIGHTS FOR THE PRINCIPLE OF NON-DISCRIMINATION IN REGARD WITH INHERITANCE RIGHTS

Summary: The jurisprudence of the European Court of Human Rights in the field of the inheritance law is of great importance, having in mind that in some cases it was identified the violation of the right to respect for private and family life guaranteed by the Article 8, as well as of the principle of the prohibition of discrimination guaranteed by the Article 14 of the European Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms. Judgements of the Court dealing with inheritance rights had a significant impact on the harmonization of the national legislations with the European legal standards and trends. The aim of this paper and its research is to analyze the jurisprudence of this Court in the context of its impact and significance in the field of inheritance law.

Key words: the principle of non-discrimination, inheritance rights, children born out of wedlock, European Court of Human Rights, ECtHR case-law, the principle of equality, sexual orientation, Karner case, Marckx case, Mitzinger case

ПРАВНИ ОКВИР, ОБИМ, ДИНАМИКА И СТРУКТУРА САОБРАЋАЈНИХ НЕЗГОДА У РЕПУБЛИЦИ СРБИЈИ

Сажетак: Прогресивни економски и технолошки развој, доприносе порасту животног стандарда и куповне моћи становника. Повећање куповне моћи у друштву доводи до повећања броја брзих моторних возила, а самим тим, и до саобраћајних незгода са већом материјалном штетом, повређеним и погинулим лицима. Статистика је неумољива, стално нам указује да је број саобраћајних незгода у свету константно у порасту. Имајући ово у виду, безбедност саобраћаја у свим гранама, а посебно у друмском саобраћају, постала је неизбежна свакодневна брига у сваком цивилизованом друштву. Друштво данас трпи огромну штету и несагледиве последице услед насилног страдања учесника у саобраћајним незгодама. Поражавајући је статистички податак да се насилна смрт најчешће догађа у саобраћајним незгодама и да је смртно страдање у односу на све велике насилне смрти најдоминантније и све бројније у односу на укупан број становника у свету. Опште је познато да ни једна људска делатност није толико напредовала као саобраћај, али исто тако, ни једна људска делатност није однела толико људских живота. Да је страдање у саобраћајним незгодама растући светски проблем указује и податак да данас у свету у саобраћајним незгодама погине око 1.300.000 људи годишње, а око 50.000.000 људи задобије теже или лакше телесне повреде.

Кључне речи: саобраћај, саобраћајне незгоде, материјална штета, повређена лица, погинула лица

Увод

Стратегија безбедности саобраћаја на путевима Републике Србије за период од 2015. године до 2020. године¹ указује на чињеницу да ће 2020. године у саобраћајним незгодама смртно страдати око 1.900.000 људи у свету, ако се не предузму мере и акције за побољшање безбедности саобраћаја. У Стратегији се истичу као негативни ефекти и последице саобраћајних незгода: настра-

* Е-маил, телефон

¹ Видети: *Стратегија безбедности саобраћаја на путевима Републике Србије за период од 2015 до 2020. године* ("Сл. Гласник РС", бр. 64/2015), стр. 2-3.

дала лица у саобраћајним незгодама, исцрпљивање природних ресурса, загађивање околине отпадним материјалима и гасовима, загађивање околине буком, материјалне штете, губици и трошкови у вези са саобраћајним незгодама, физичка неактивност, стресови проузроковани учешћем у саобраћају, социјално загађивање, тј. загађивање међуљудских односа проузроковано учешћем у саобраћају, а посебно учешћем у саобраћајним незгодама.

Седамдесетих година двадесетог века, упркос повећању броја регистрованих возила и пређених километара, најразвијеније државе света су успеле да зауставе растући тренд и начине помак ка опадању броја настрадалих лица у саобраћајним незгодама, а посебно смањењу број погинулих учесника у саобраћају. Насупрот овоме, у неразвијеним државама и државама у развоју, константно је растао број погинулих и повређених учесника у саобраћају.

Сагледавајући страдања учесника у саобраћајним незгодама научна истраживања из области безбедности саобраћаја су груписала државе у три категорије; 1) Државе које су прихватиле да се може управљати безбедношћу у саобраћају и које су већ изградиле организован заштитни систем који већ дужи временски период успешно спроводе у пракси (Велика Британија, Норвешка, Холандија, Шведска); 2) Државе које начелно прихватају идеју о могућности смањивања броја настрадалих учесника у саобраћају, али још увек нису изградиле снажан заштитни систем због чега не успевају у довољној мери да управљају безбедношћу у саобраћају, па у пракси долази до великих осцилација у броју настрадалих учесника у саобраћају (Румунија, Бугаска, Хрватска, Србија, Црна Гора, Босна и Херцеговина); и 3) Државе које ни до данас нису прихватиле идеју о управљању безбедношћу у саобраћају (Индија и већина земаља афричког континента).

У борби за смањење броја страдалих лица у саобраћајним незгодама свој допринос даје и Светска здравствена организација (СЗО)² која је сачинила Глобални план деценије акције безбедности саобраћаја 2011-2014. године, који обухвата мере и активности на: организацији и управљању безбедношћу саобраћаја, безбеднијим путевима и безбеднијем кретању по њима, производњи безбеднијих возила, безбеднијим учесницима у саобраћају и деловању након саобраћајних незгода.

Појам саобраћајне незгоде

Да би смо одредили појам саобраћајних незгода морамо кренути од појма безбедности саобраћаја као научне дисциплине. Безбедност саобраћаја је научна дисциплина која изучава међузависност између саобраћајног и других процеса у друштву, с једне, и штетних последица саобраћаја, с друге стране. Изучава и покушава открити законитости настанка штетних последица саобраћаја, с циљем оптимизације саобраћајног процеса и смањивања штетних

² Светска здравствена организација (СЗО) је посебна организација Уједињених нација која делује као координирајуће тело међународног јавног здравства. Основана је 1948. и заседа у Женеви.

последица. Развој безбедности саобраћаја као научне дисциплине, прати сложеност изучавања.³ Још је Голдстин (Goldstein) уочио да ефикасност изучавања у безбедности саобраћаја има два основна и кључна услова: суштинска знања о настанку саобраћајних незгода, и способности и вештине у примени научне методологије истраживања.⁴

Безбедност саобраћаја делом припада организацији сваке гране саобраћаја и део је свеукупне безбедности зависно од схватања ризика. Стварно значење појма безбедности саобраћаја ипак треба детаљније расчланити, да би се приближили суштини организације, односно инструментима безбедности. Проблем безбедности постоји нарочито у друмском саобраћају, јер је појединац објективно онемогућен да оствари апсолутну безбедност у окружењу; као део организоване друштвене заједнице, усваја само делимично стварне ризике обављања саобраћаја.⁵

Постоји доста појмова који описују саобраћај и саобраћајне незгоде. Углавном, сви подржавају становиште да је саобраћај систем који укључује учеснике у саобраћају, субјекте који се брину о одвијању саобраћајних токова, возила која учествују у саобраћају, пут по коме се саобраћај највише одођија, климатске услове, као и друге факторе, а да је саобраћајна незгода резултат нарушавања законитости или односа у саобраћају. Најчешће се срећу дефиниције које описују саобраћајну незгоду као судар возила са другим возилима, пешацима, животињама или неким препрекама на путу. Околности под којима се догодила нека саобраћајна незгода описују услове у којима је она настала. Најчешће се као околности наводе: неприлагођена брзина, утицај алкохола, клизав коловоз, смањена видљивост, неосветљеност пута, непрописно скретање или окретање на путу и сл.

Правно регулисање појма саобраћајне незгоде у Републици Србији

У Републици Србији, Закона о безбедности саобраћаја на путевима дефинише саобраћајну незгоду као „незгоду која се догодила на путу или је започета на путу, у којој је учествовало најмање једно возило у покрету и у којој је најмање једно лице погинуло или повређено или је настала материјална штета“.⁶

Саобраћајне незгоде према последицама, можемо поделити на⁷:

саобраћајне незгоде са материјалном штетом, и

саобраћајне незгоде са настрадалим лицима.

³ Липовац, Крсто (2008): *Безбедност саобраћаја*, ЈП „Службени лист СРЈ“, Београд, стр. 62-63.

⁴ Липовац, Крсто, Јовановић, Драган, Вујанић, Милан (2014): *Основе безбедности саобраћаја*, КПА, Београд, стр. 40.

⁵ Пантазијевић, Слободан (1994): *Безбедност саобраћаја*, Виша школа унутрашњих послова, Београд, стр. 45-47.

⁶ *Закон о безбедности саобраћаја на путевима*, „Службени гласник РС“, бр. 41/09, 53/10, 101/11, 32/2013 – одлука УС, 55/14, 96/15 и 9/16 – одлука УС, члан 7.

⁷ Видети: Богојевић, Раде, Аврамовић, Данило (2016): *Безбедност саобраћаја – приручник*, Факултет за правне и пословне студије др Лазар Врратић Нови Сад, стр. 122.

Саобраћајне незгоде са материјалном штетом, деле се на:

саобраћајне незгоде са мањом материјалном штетом, односно штетом до 200.000 динара код свих учесника у саобраћајној незгоди,

саобраћајне незгоде са већом материјалном штетом, односно штетом преко 200.000 динара код свих учесника у саобраћајној незгоди, и

саобраћајне незгоде са материјалном штетом великих размера, односно штетом преко 6.000.000 динара код свих учесника у саобраћајној незгоди.

Саобраћајне незгоде са настрадалим лицима, деле се на:

саобраћајне незгоде са повређеним лицима, и

саобраћајне незгоде са погинулим лицима.

Саобраћајне незгоде са повређеним лицима, деле се на:

саобраћајне незгоде са лаким телесним повредама (ЛТП), и

саобраћајне незгоде са тешким телесним повредама (ТТП).

Када је у питању одговорност учесника у саобраћајној незгоди, она може бити прекршајна и кривична. Изузетно, у неким ситуацијама, на основу непосредног договора и попуњавања Европског извештаја о саобраћајној незгоди са мањом материјалном штетом, учесник у саобраћајној незгоди може и да „избегне“ одговорност.

Могућност избегавања одговорности за саобраћајну незгоду

На самом почетку желимо да нагласимо, када су у питању саобраћајне незгоде, не само код нас, већ и у осталим државама света, увек постоји један број саобраћајних незгода које остају неевидентирани тј. које представљају „тамну бројку“. Овде се не мисли на саобраћајне незгоде за које се попуњава Европски извештај о саобраћајној незгоди са мањом материјалном штетом (њих евидентирају осигуравајућа друштва и о томе накнадно извештавају полицију), већ оне саобраћајне незгоде у којима су се сами учесници договорили о директној надокнади штете и отишли са лица места саобраћајне незгоде а да то нигде није остало забележено.

Избегавање одговорности је могуће када се догоди саобраћајна незгода са мањом материјалном штетом, а учесници у њој пре доласка полиције, помере возила са коловоза и сами договорно попуне Европски извештај о саобраћајној незгоди. Разумљиво, до оваквог договора може доћи само када један од учесника, обично онај који је скривио саобраћајну незгоду, на себе прихвати одговорност и сачини такву назнаку и у самом извештају.

Одговорност се може избећи и у случају да полиција изађе или случајно наиђе на саобраћајну незгоду са мањом материјалном штетом, а возачи изјаве да хоће да се договоре и попуне Европски извештај о саобраћајној незгоди. Међутим, овде је много чистија ситуација у односу на претходно описани случај, јер је полиција у обавези, да пре него што допусти учесницима да се договоре и попуне извештај, утврди да ли возачи и возила испуњавају услове за учешће у саобраћају.⁸ Ако полиција установи да је све у реду, од возача

⁸ Код возача се контролише: да ли имају возачку дозволу одговарајуће категорије, да ли су управљали возилом у време привременог искључења из саобраћаја, за време трајања заштитне мере

узима основне податке, као и податке о њиховим возилима, ради сачињавања службене белешке, а возачима дозвољава да се договоре и попуне извештај. У супротном, ако полиција установи било какву неисправност у вези са возачима или возилима, без обзира на захтев возача и висину материјалне штете, у обавези је да изврши увиђај и спроведе поступак за процесуирања учесника пред судом за прекршаје.

У свим овим случајевима, долази до избегавања одговорности пред судом за прекршаје, што свакако има негативних последица по безбедност саобраћаја, јер кривац за саобраћајну незгоду у оваквим случајевима, на неки начин (у последња два случаја) сноси само неки вид одговорности по полиси осигурања за возило (увећава му се премија осигурања приликом наредног продужења регистрације за возило), али никада не одговара за прекршај због кога је и дошло до саобраћајне незгоде.

Свесни чињенице да је за овакво поступање законодавац нашао неко „оправдање“ под изговором, да се брже остварује надокнада штете оштећеној страни у саобраћајној незгоди, да се не оптерећују судови за прекршаје са саобраћајним незгодама са мањом материјалном штетом, да се то не одуговлачи до застаревања и сл., мишљења смо да је ипак то бар у другом описаном случају недопустиво, јер се могу „извући“ и они који су учествовали у саобраћајним незгодама извршавајући при томе и неке друге теже саобраћајне прекршаје.⁹

Да би се на неки начин ово исправило, мишљења смо да би требало обавезати осигуравајућа друштва да не прихватају исплату мање материјалне штете без неког „дописа“ од стране полиције из кога се може закључити да су учесници у саобраћајној незгоди и њихова возила на лицу места били подвргнути контроли.

На крају, потребно је напоменути да без обзира на висину материјалне штете, ако неко од учесника захтева да полиција изврши увиђај, она је у обавези да га изврши о трошку онога ко то захтева, што даље подразумева редовну процедуру процесуирања пред надлежним судом за прекршаје.

Прекршајна одговорности за саобраћајну незгоду

Прекршајна одговорност учесника у саобраћајној незгоди подразумева одговорност учесника у незгоди на путу у којој је његовом кривицом настала материјална штета у висини до 200.000 динара код свих учесника или других

или мере безбедности, врши се обавезно алкотестирање, ако се посумња да су под утицајем неких психоактивних супстанци, спроводи се поступак утврђивања, да ли су приликом управљања користили прописана помагала (ако су под шифром уписана у возачку дозволу) и сл. За возило се контролише: да ли је уписано у јединствени регистар возила, да ли има одговарајуће регистарске таблице, саобраћајну дозволу, важећу регистрациону налепницу, да ли су исправни светлосно-сигнални и други важнији уређаји на возилу, и сл.

⁹ Замислите ситуацију када полиција процесуира возача који у сред бела дана није упалио дневна светла (прекршај блажег интензитета), а с друге стране, не процесуира се возач који је изазвао саобраћајну незгоду са мањом материјалном штетом пролазећи возилом кроз раскрсницу када је на семафору било упаљено црвено светло и том приликом неуступајући првенство пролаза возилу у раскрсници, па још и под утицајем алкохола и сл. (прекршаји тежег интензитета).

оштећених¹⁰, за коју је полиција извршила увиђај и поднела Захтев за покретање прекршајног поступка надлежном суду за прекршаје.

Прекршајна одговорност је предвиђена и за саобраћајну незгоду у којој је настала материјална штета преко 200.000 динара, али укупна вредност угроженог добра није била већа од 1.200.000 динара (што се сматра „имовином већег обима“).¹¹

Поред овога, прекршајна одговорност подразумева и саобраћајну незгоду у којој је учесник који је скривио саобраћајну незгоду сам себи нанео лаку или тешку телесну повреду или материјалну штету на свом возилу, па и ако та штета прелази износ преко 200.000 динара.¹²

Кривична одговорности за саобраћајну незгоду

Кривична одговорност учесника у саобраћајној незгоди подразумева одговорност учесника у незгоди на путу у којој је његовом кривицом другом лицу нанета материјална штета у висини преко 200.000 динара (под условом да вредност угроженог добра прелази износ од 1.200.000 динара) или је неко друго лице задобило телесне повреде или је погинуло.

Кривична дела против безбедности јавног саобраћаја у Републици Србији прописана су у Глави двадесет шестој Кривичног законика од члана 289. до члана 297. по следећем редоследу: Угрожавање јавног саобраћаја; Угрожавање саобраћаја опасном радњом и опасним средством; Угрожавање безбедности ваздушног саобраћаја; Угрожавање ваздушног саобраћаја насиљем; Отмица ваздухоплова, брода и другог превозног средства; Пиратство; Несавесно вршење надзора над јавним саобраћајем; Непружање помоћи лицу повређеном у саобраћајној незгоди и Тешка дела против безбедности јавног саобраћаја.¹³

Да би наставили след излагања о кривичној одговорности учесника у саобраћајној незгоди на путу, ми ћемо се у овом раду осврнути на чланове 289. и 297. КЗ РС (Угрожавање јавног саобраћаја и Тешка дела против безбедности јавног саобраћаја).

Кривично дело Угрожавање јавног саобраћаја (Члан 289. КЗ РС) је извршено када је возач возила у саобраћају на путу изазвао саобраћајну незгоду

¹⁰ Дакле, у овом случају узима се у обзир укупна материјална штета причињена на лицу места. Обично је то, на свим возилима која су учествовала у саобраћајној незгоди, али могу да буду и неки објекти поред пута (ограде, стубови, саобраћајни знакови, семафори и сл.), или привремена саобраћајна сигнализација на путу (приликом извођења радова или неких догађаја на путу и сл.).

¹¹ Према правном схватању Кривичног одељења Врховног суда Србије које је заузето на седници одржаној 17.4.2006. године „имовина већег обима“ постоји када вредност објекта напада код овог кривичног дела прелази износ од 1.200.000 динара. Видети: *Билтен судске праксе Врховног суда Србије* број 1/2006., Београд, 2006. године, стр. 11.

На пример: Ако је у саобраћајној незгоди на возилу/возилима начињена материјална штета преко 200.000 динара, а укупна вредност свих тих возила (вредност угроженог добра) није већа од 1.200.000 динара.

¹² На пример: слетање возилом у личном власништву са коловоза, а да при томе није другога угрозио нити другоме нанео материјалну штету.

¹³ *Кривични законик*, „Сл. Гласник РС”, бр .85/2005, 88/2005- испр., 107/2005-испр. и 72/2009, 111/2009, 121/2012, 104/2013, 108/2014, 94/16.

приликом које је дошло до лаке телесне повреде другог лица, без обзира на висину материјалне штете.

Ово дело постоји и када је нанета само материјална штета другом лицу у износу преко 200.000 динара (под условом да је вредност угроженог добра била већа од 1.200.000 динара) до 6.000.000 динара.

Ако дословно тумачимо законске одредбе става 2. овога члана, онда испада да код саобраћајне незгоде на путу у којој је учинилац угрозио аутобуски, тролејбуски или трамвајски саобраћај, није потребан услов да је неко друго лице у тој незгоди задобило лаке телесне повреде, већ је довољно да је дошло само до угрожавања у виду конкретне опасности за лица у тим превозним средствима.

По нашем мишљењу, ту конкретну опасност треба процењивати од случаја до случаја. Ако се установи да је постојала конкретна опасност по живот и тело људи у датој ситуацији, тада без обзира на висину штете на возилима, учинилац би био кривично одговоран, а ако би се утврдило да није дошло до конкретне опасности (нпр. интензитет удара приликом контакта возила је био такав да је дошло само до благог ослањања или чешања, тако да путници уопште нису доведени у конкретну опасност, тада не би било места кривичној одговорности ако штета не прелази износ од 200.000 динара и вредност заштићеног добра није била већа од 1.200.000 динара (старији аутобуси и тролејбуси).¹⁴

Кривично дело Тешка дела против безбедности саобраћаја (Члан 297. КЗ РС) је извршено када је у саобраћајној незгоди друго лице задобило тешке телесне повреде или је погинуло, без обзира на висину материјалне штете.

Ово дело постоји и када је у саобраћајној незгоди наступила само материјална штета код других лица у саобраћајној незгоди која прелази износ од 6.000.000 динара (што се сматра „имовинском штетом великих размера”)¹⁵, без обзира што нема повређених лица, или има лица са лакшим телесним повредама.

Обим, динамика и структура саобраћајних незгода у Републици Србији од 2012 до 2016. године

За израду овог дела рада, аутор је користио разне статистичке показатеље са званичног интернет сајта Агенције за безбедност саобраћаја Републике Србије.¹⁶

¹⁴ У потрази за практичним одговором на тумачење члана 289. КЗ РС става 2., обратили смо се саобраћајној полицији ПУ у Новом Саду, и добили одговор да тужилаштво у Новом Саду, када добије информацију од полиције да у аутобусу нема повређених лица, налаже им да иду на прекршајни поступак. Ово не мора да значи да и остала тужилаштва овако поступају!

¹⁵ Према правном схватању Кривичног одељења Врховног суда Србије које је заузето на седници одржаној 17.4.2006. године „имовинска штета великих размера” постоји када вредност објекта напада код овог кривичног дела прелази износ од 6.000.000 динара. Видети: *Билтен судске праксе Врховног суда Србије* број 1/2006., Београд, 2006. године, стр. 11-12.

¹⁶ Интернет сајт: <http://www.abc.gov.rs/statisticki-izvestaji> (приступљено; 29.1.2018. године).

У Републици Србији од 2012 до 2016. године евидентирана је укупно 179.931 саобраћајна незгода (Табела 1).

Табела 1. *Укупан број евидентираних саобраћајних незгода у Републици Србији од 2012 до 2016. године*

ГОДИНА	БРОЈ СН
2012	37.614
2013	37.162
2014	35.013
2015	34.171
2016	35.971
УКУПНО СН	179.931

На основу статистичких показатеља из Табеле 1. уочавамо да је у период од 2012 до 2016. године у Републици Србији највише саобраћајних незгода евидентирано 2012. године 37.614, а најмање 2015. године 34.171. Охрабрујући показатељ је свакако, смањивање броја саобраћајних незгода из године у годину, закључно са 2015-ом годином.

Овоме је свакако допринело доношење новог Закона о безбедности саобраћаја на путевима (крајем 2009. године), у коме су прописане строжије санкције за учеснике у саобраћају, самим тим, и за учеснике који изазову саобраћајну незгоду.

У 2016. години је дошло до поновног повећања броја саобраћајних незгода. То повећање ипак не достиже број евидентираних саобраћајних незгода са почетка посматраног периода, али ипак указује на чињеницу да је ово прави момент да се та појава добро изанализира и да се предузму адекватне мере како би поново дошло до тенденције опадања броја саобраћајних незгода у наредном период.

Саобраћајне незгоде са настрадалим лицима

Када говоримо о настрадалим лицима у саобраћајним незгодама, мислимо на све евидентиране саобраћајне незгоде у којима је неко лице погинуло и теже или лакше повређено.

За период од 2012 до 2016. године у Републици Србији од укупно 179.931 евидентиране саобраћајне незгоде 67.988 или 37,8 % су саобраћајне незгоде са настрадалим лицима (Табела 2).

Табела 2. *Однос укупног броја евидентираних саобраћајних незгода у Републици Србији од 2012 до 2016. године и укупног броја саобраћајних незгода са настрадалим лицима*

ГОДИНА	УКУПАН БРОЈ СН	БРОЈ СН СА НАСТРАДАЛИМ ЛИЦИМА	%
2012	37.614	13.361	35,5 %
2013	37.162	13.526	36,4 %
2014	35.013	13.044	37,3 %
2015	34.171	13.656	40,0 %
2016	35.971	14.401	40,0 %
УКУПНО СН	179.931	67.988	37,8 %

Бројчани показатељи из Табеле 2. нам указују да је у односу на укупан број евидентираних саобраћајних незгода у посматраном период највише саобраћајних незгода са настрадалим лицима било 2016. године 14.401, а најмање 2014. године 13.044. Када упоредимо однос броја укупно евидентираних саобраћајних незгода са бројем саобраћајних незгода са настрадалим лицима запажамо константан процентуални пораст броја настрадалих лица током целокупног посматраног периода (од 35,5 % 2012. до 40,0 % 2015 и 2016. године).

Ако се на кратко осврнемо на показатеље из Табеле 1. закључујемо да нам се појављује контрадикторна ситуација. Наиме, Табела 1. указује да је у посматраном период дошло до опадања укупног броја евидентираних саобраћајних незгода (осим у 2016. години), а у Табели бр. 2. уочавамо константан пораст броја саобраћајних незгода са настрадалим лицима (нарочити 2015 и 2016. године).

Ситуација у којој опада укупан број саобраћајних незгода, а расте број саобраћајних незгода са настрадалим лицима указује нам да је потребно детаљно анализирати и лоцирати путеве и места где најчешће долази до саобраћајних незгода у којима страдају учесници у саобраћају. На основу те анализе, биће потребно да се пажња усмери на превентивни и репресивни рад полиције у циљу поштовања ограничења брзине, правилне и доследне употребе сигурносних појасева, контроле исправности возила и сл., на тако утврђеним деоницама пута.

Поред полиције, и многи други субјекти се морају укључити и дати свој допринос смањењу броја саобраћајних незгода са настрадалим лицима. Тако путари, на неким местима мораће појачати или поставити „еластичније” одбојне ограде, где год је то могуће, направиће благ прелазак са коловоза на земљани део поред пута (тзв. опраштајући путеви), на опасним раскрсницама поставиће семафоре или изградити кружне токове и сл. Здравствене установе, терба да се организују тако да им та места буду приоритетна, када већ дође до саобраћајне незгоде у којој су нека лица повређена да што пре реагују и спрече настајање још већих здравствених последица и сл.

Саобраћајне незгоде са погинулим лицима

У период од 2012 до 2016. године у 179.931 евидентираној саобраћајној незгоди у Републици Србији, догодило се 2.788 саобраћајних незгода са погинулим лицима. Када упоредимо укупан број евидентираних саобраћајних незгода и у оквиру њих број саобраћајних незгода са погинулим лицима, добијамо да је то процентуално 1,5 % (Табела 3).

Када се осврнемо на показатеље из Табеле 2. и упоредимо укупан број саобраћајних незгода са настрадалим лицима 67.988 и број саобраћајних незгода са погинулим лицима 2.788, добијамо процентуални износ од 4,1 %.

Табела 3. Однос укупног броја евидентираних саобраћајних незгода у Републици Србији од 2012 до 2016. године и укупног броја саобраћајних незгода са погинулим лицима

ГОДИНА	УКУПАН БРОЈ СН	БРОЈ СН СА ПОГИНУЛИМ ЛИЦИМА	%
2012	37.614	619	1,6 %
2013	37.162	594	1,6 %
2014	35.013	476	1,4 %
2015	34.171	548	1,6 %
2016	35.971	551	1,5 %
УКУПНО СН	179.931	2.788	1,5 %

Табела бр. 3. нам даје преглед да је у посматраном период највише саобраћајних незгода са погинулим лицима било 2012. године 619 или 1,6 % у односу на укупан број саобраћајних незгода у тој години (37.614). Најмање саобраћајних незгода са погинулим лицима је било 2014. године 476 или 1.4 % од укупно 35.013. Такође, показатељи из табеле нам указују да је процентуално, а и бројчано, највише саобраћајних незгода са погинулим лицима било 2012 и 2013. године. Након поменуте 2014. године, у наредне две године, поново је приметан раст броја саобраћајних незгода са погинулим лицима, што је забрињавајуће.

Оваква неуједначеност и тенденција прво пада (2012 до 2014), па након тога раста (2015 и 2016) броја саобраћајних незгода са погинулим лицима треба све оне који се баве безбедношћу у саобраћају да усмери на детаљнију анализу поступања свих релевантних субјеката у току 2014. године када је дошло до пада броја саобраћајних незгода са погинулим лицима. Након такве анализе, требало би примењивати исте или још напредније модалитете у поступањима како би се број саобраћајних незгода са погинулим лицима поново вратио на ниво из 2014. године, са даљом тенденцијом опадања.

Саобраћајне незгоде са повређеним лицима

У укупном броју евидентираних саобраћајних незгода у Републици Србији 179.931, њих 65.200 или 36,3 % је са повређеним лицима. Процентуално то износи 36,3 % (Табела 4).

И овом приликом, када се осврнемо на показатеље из Табеле 2. и упоредимо укупан број настрадалих лица у саобраћајним незгодама за посматрани период 67.988 и број саобраћајних незгода са повређеним лицима 65.200, добијамо преостали процентуални износ од 95,9 % (4,1 % чине саобраћајне незгоде са погинулим лицима).

Табела 4. Однос укупног броја евидентираних саобраћајних незгода у Републици Србији од 2012 до 2016. године и укупног броја саобраћајних незгода са повређеним лицима

ГОДИНА	УКУПАН БРОЈ СН	БРОЈ СН СА ПОВРЕЂЕНИМ ЛИЦИМА	%
2012	37.614	12.742	33,9 %
2013	37.162	12.932	34,8 %
2014	35.013	12.568	35,9 %
2015	34.171	13.108	38,4 %
2016	35.971	13.850	38,5 %
УКУПНО СН	179.931	65.200	36,3 %

Приказ Табеле бр. 4. представља показатељ да је у односу на укупан број саобраћајних незгода по годинама у посматраном период, најмање саобраћајних незгода са повређеним лицима било 2014. године 12.568, а највише 2016. године 13.850. Међутим, када упоредимо однос укупног броја саобраћајних незгода и број саобраћајних незгода са повређеним лицима, процентуално најмање је било саобраћајних незгода са повређеним лицима 2012. године 33,9 %, а највише 2016. године 38,5 %. Процентуални показатељи нам несумњиво указују да је у посматраном периоду константан пораст саобраћајних незгода са повређеним лицима од 33,9 % 2012. године до 38,5 % 2016. године.

Имајући у виду континуирани раст броја саобраћајних незгода са повређеним лицима, потребно је предузети неке кораке у вези са побољшањем безбедности возача и путника у/на возилу. Потребно је осмислити адекватан начин едукације учесника у саобраћају ради схватања значаја коришћења система заштите у возилу (сигурносни појасеви, ваздушни јастуци и сл.) и потребне опреме за одређене категорије возила (кацига, светло одбојни прслук и сл.). Поред овога, треба спроводити репресивнију контролу употребе сигурносних појасева, како на предњим, тако и на задњим седиштима у возилима. Такође, учесталијим контролама и акцијама усмереним према бициклистима, мотоциклистима, трактористима и сл. постигло би се доста тога у погледу смањења броја саобраћајних незгода са повређеним лицима.

Не треба само од полиције очекивати предузимање мера и радњи с циљем смањења броја саобраћајних незгода, већ се у овај процес морају укључити и други чиниоци, а посебно локална заједница и организације које се баве унапређењем безбедности у саобраћају.

Саобраћајне незгоде са материјалном штетом

У периоду од 2012 до 2016. године у Републици Србији од укупно 179.931 евидентиране саобраћајне незгоде 111.943 или 62,2 % су саобраћајне незгоде са материјалном штетом (Табела 5). Видели смо у Табели бр. 2. да су у 37,8 % случајева саобраћајне незгоде са настрадалим лицима.

Табела 5. Однос укупног броја евидентираних саобраћајних незгода у Републици Србији од 2012 до 2016. године и укупног броја саобраћајних незгода са материјалном штетом

ГОДИНА	УКУПАН БРОЈ СН	БРОЈ СН СА МАТЕРИЈАЛНОМ ШТЕТОМ	%
2012	37.614	24.253	64,5 %
2013	37.162	23.636	63,6 %
2014	35.013	21.969	62,7 %
2015	34.171	20.515	60,0 %
2016	35.971	21.570	60,0 %
УКУПНО СН	179.931	111.943	62,2 %

Имајући у виду до сада изложене податке у претходним табелама, логично се намећу статистички показатељи у Табели бр. 5., да је у 2015 и 2016. години било најмање саобраћајних незгода са материјалном штетом. Као што уочавамо, најмање их је било 2015. године 20.515 или 60,0 %, а највише 2012.

Раде С. Богојевић, Правни оквир, обим, динамика и структура саобраћајних незгода ...
године 24.253 или 64,5 % у односу на укупан број саобраћајних незгода у посматраном периоду.

Саобраћајне незгоде са материјалном штетом, током целокупног посматраног периода, прати тенденције благог опадања, бројчано од 2012 до 2015., а процентуално од 2012 до 2016. године.

За овакав тренд би неко рекао да је добар, када би само посматрали саобраћајне незгоде са материјалном штетом. Међутим, управо овим радом указујемо да је немогуће парцијално изводити закључке када су у питању саобраћајне незгоде, већ се увек морају приказивати целокупни подаци о свим саобраћајним незгодама. Сами увиђамо, ако се у укупном броју саобраћајних незгода смањује број саобраћајних незгода са материјалном штетом, неминовно је да нам расте број саобраћајних незгода са настрадлим лицима.

Ово истичемо, јер смо врло често сведоци изношења у јавности само оних делова статистичких података, не само у вези са саобраћајним незгодама, него и у другим областима живота, који нам у датим ситуацијама „одговарају”.

Закључак

Свако од нас мора имати на уму да наша лична безбедност приликом учешћа у саобраћају не зависи увек од нас самих, али исто тако мора да има у виду, да ми можемо својим правилним понашањем допринети смањењу могућности да постанемо учесници у саобраћајној незгоди. Ово можемо постићи само ако водимо рачуна првенствено о себи, а исто тако, и о другим учесницима у саобраћају.

Саобраћајне незгоде са материјалном штетом и настрадалим лицима су готово свакодневна појава на путевима у Републици Србији.

У Републици Србији од 2012 до 2016. године евидентирана је укупно 179.931 саобраћајна незгода. Од 179.931 евидентираних саобраћајних незгода 67.988 или 37,8 % су саобраћајне незгоде са настрадалим лицима, а 111.943 или 62,2 % су саобраћајне незгоде са материјалном штетом.

Статистички показатељи указују да је у саобраћаним незгодама са настрадалим лицима, 2.788 саобраћајних незгода у којима је неко лице изгубило живот, што представља 1,5 % од укупног броја евидентираних саобраћајних незгода за посматрани период, док је у 65.200 саобраћајних незгода неко лице задобило лакше или теже телесне повреде, што представља 36,3 % од укупног броја евидентираних саобраћајних незгода за посматрани период.

На основу бројчаних показатеља у периоду од 2012 до 2015. године, дошло је до постепеног пада укупног броја саобраћајних незгода, док је у 2016. години тај број поново порастао. У оквиру укупног броја евидентираних саобраћајних незгода за посматрани период, процентуални број саобраћајних незгода са настрадалим лицима је константно био у порасту. Број погинулих лица је у почетку опадао до 2014. године, након чега је поново почео да расте.

Број лакше и теже повређених лица је стално био у порасту. Логично, ако је у укупном броју саобраћајних незгода, константно растао проценат саобраћајних незгода са настрадалим лицима, аутоматски се смањивао број саобраћајних незгода са материјалном штетом.

Имајући у виду да се у посматраном период укупан број евидентираних саобраћајних незгода константно смањивао, можемо закључити да долази до одређеног помака у погледу безбедности саобраћаја. Нормално, поред тежње да се овај укупан број у наредном период још драстичније смањи, сви они који се баве безбедношћу у саобраћају, треба да изналазе одређене модалитете, како би се у том смањеном укупном броју саобраћајних незгода, смањиле и последице односно, смањио број настрадалих лица и висина настале материјалне штете.

Ово је могуће постићи свеобухватним превентивним и репресивним мерама надлежних државних органа и институција које ће своју пажњу још више усмерити на стварање повољнијих услова како би што мање долазило до саобраћајних незгода. То се може постићи улагањем у инфраструктуру саобраћајница, едукацијом учесника у саобраћају, пооштравањем казнене политике за некоришћење система заштите у возилу или на возилу, давањем одређених бенифита приликом куповине новијих возила и сл.

Литература:

1. Богојевић, Rade, Avramović, Danilo (2016): *Bezbednost saobraćaja – priručnik*, Fakultet za pravne i poslovne studije dr Lazar Vrkatić, Novi Sad.
2. Lipovac, Krsto (2008): *Bezbednost saobraćaja*, JP „Službeni list SRJ“, Beograd.
3. Lipovac, Krsto., Jovanović, Dragan, Vujanić, Milan (2014): *Osnove bezbednosti saobraćaja*, KPA, Beograd.
4. Pantazijević, Slobodan (1994): *Bezbednost saobraćaja*, Viša škola unutrašnjih poslova, Beograd.
5. Krivični zakonik, „Sl. Glasnik RS“, br .85/2005, 88/2005- ispr., 107/2005-ispr. i 72/2009, 111/2009, 121/2012, 104/2013, 108/2014, 94/16.
6. *Zakon o bezbednosti saobraćaja na putevima*, „Službeni glasnik RS“, br. 41/09, 53/10, 101/11, 32/2013 – odluka US, 55/14, 96/15 i 9/16 – odluka US, član 7.
7. Internet sajt: <http://www.abs.gov.rs/statisticki-izvestaji>.
8. *Bilten sudske prakse Vrhovnog suda Srbije broj 1/2006.*, Beograd, 2006.

LEGAL FRAMEWORK SCOPE, DYNAMICS AND STRUCTURE OF TRAFFIC ACCIDENTS IN THE REPUBLIC OF SERBIA

Summary: Progressive economic and technological development, contribute to an increase in the standard of living and the purchasing power of the population. The increase in purchasing power in the society leads to an increase in the number of fast motor vehicles, and hence to traffic accidents with greater material damage, injured and killed. The statistics is relentless, it continuously indicates that the number of traffic accidents in the world is

constantly rising. Bearing this in mind, the traffic safety in all sectors, and especially in road traffic, has become an inevitable everyday concern in every civilized society. The society today is suffering enormous damage and the unimaginable consequences of the violent suffering of participants in traffic accidents. It is defeating statistics that violent deaths are most common in traffic accidents and that mortal outcome in relation to all major violent deaths are most dominant and more numerous than the total number of inhabitants in the world. It is generally known that no human activity has progressed so much as traffic, but also, there is no other activity that has taken so many human lives. The fact that the mortal outcome in traffic accidents is a growing global problem is also indicated by the fact that around 1,300,000 people are killed per year in the world in traffic accidents and about 50,000,000 people get either serious or minor injuries.

Key words: traffic, traffic accidents, material damage, injured, killed

НАДЕЖДА П. ЛЈУБОЈЕВ*

Технички факултет „Михајло Пупин“

Зрењанин

МАРИЈАНА ДУКИЋ-МИЈАТОВИЋ**

Економски факултет

Суботица

УДК 316.77:349(497.11)

Прегледни рад

Примљен: 12.02.2018

Одобрен: 03.03.2018

Страна: 371-382

ПРАВО ПРОИЗВОЂАЧА ЕМИСИЈЕ У СРПСКОМ ПРАВУ

*„Директни след слика на даљину отвара простор богатог и изненађујућег уживања
'који наша цивилизација тражи као најдрагоценију вредност.' ”*
Умберто Еко

Сажетак: Делатност производње телевизијског програма увећала се током последњих петнаест година. Аутори у раду анализирају садржину права произвођача емисије као субјекта права, односно лица чијим средствима и у чијој организацији је произведена емисија. Право произвођача емисије је искључиво право које овлашћује свог носиоца да другоме забрани или дозволи коришћење емисије, односно било ког звучног, визуелног или звучног и визуелног садржаја који је претворен у електрични, електромагнетни или други сигнал ради јавног емитовања. Према томе, предмет рада је заштита емисија у смислу емитованог радио или телевизијског програма. То значи да предмет заштите није емитовани сигнал (сигнал је само бестелесни носач емисије), а није сам за себе, ни духовни садржај који је предмет емисије (нпр. ауторско дело, видеограм итд). Такође, прави се и разлика између телевизијске емисије, као сродноправног појма, и телевизијског формата.

Кључне речи: право произвођача емисије, заштита емисије, сродна права

Увод

Иако предмет заштите није сам за себе, духовни садржај који је предмет емисије, неопходно је нагласити да значај овог медија за културу масовних комуникација је огроман. У теорији масовних комуникација се истиче да: „Величанствено подручје комуникације остварено је шансом телевизије да на даљину преноси догађаје у време одигравања и неизвесне завршнице“.¹ (Љубојевић, П: 272). То је према теоретичару Умберту Еку, *круцијална особеност*, далеко

* nadezadaljubojev@gmail.com

** marijana.dukic.mijatovic@gmail.com

¹ Eco, Umberto (1968): La struttura assente, Introduzione alla ricerca semiologica, Milano.

од моћи свих других медија који шире особено визуелно стваралаштво. „Директни след слика на даљину отвара простор богатог и изненађујућег уживања ’који наша цивилизација тражи као најдрагоценију вредност’ (Есо, 1989: 72). А свет је постао препознатљив по блискости које се претвара у истовременост преживљавања драме без обзира на место у планетарном простору где се одиграва догађај.“² “Вити нов припада свету који је постао слика“ (Heidegger, 1963).³

Делатност производње телевизијског програма драстично се увећала током последњих двадесет година. Ова промена превасходно је условљена техничко-технолошким развојем. Увођењем сателитске и кабловске телевизије, а нарочито дигитализацијом сигнала, број телевизијских канала је значајно увећан. Дигитална телевизија омогућава да се путем једног телевизијског канала истовремено емитује више телевизијских програма.⁴ Већина истраживања и код нас и у свету указује на пораст гледаности телевизије, чему у последње време доприноси и праћење програма путем таблет рачунара и мобилних телефона.⁵ У односу на почетну фазу развоја телевизије, увећан је и просечни период који гледаоци проводе уз телевизијски програм.⁶

Термин сродна права је појам који обухвата категорију права која су сродна – блиска ауторском праву. Већ сама реч „сродна“ указује на одређену блискост ових права са ауторским правом, али која су ипак различита од ауторског права, што је разлог да буду у неким аспектима уређена као ауторска права, али у неким и на посебан начин. У права сродна ауторском праву спадају: право интерпретатора, право произвођача фонограма, право произвођача видеограма, право произвођача емисија, право произвођача базе података и право првог издавача слободног дела. Према томе једно од сродних права које уређује Закон о ауторском и сродним правима (у даљем тексту: ЗАСП)⁷ јесте и право произвођача емисија, у упоредном и међународном праву познато као

² Љубојев, Петар. *Ауторска телевизија*, Нови Сад, стр. 272 (необјављено дело).

³ Heidegger, Martin (1963): *Holzwege*, Vittorio Klostermann, Frankfurt am Main, Vierte Auflage. Према: Љубојев, Петар. *Ауторска телевизија*, (необјављено дело).

⁴ То се постиже компримовањем (сажимањем) дигиталних података о телевизијској слици и тону, чиме се у одређеном телевизијском каналу ослобађа простор за додатне садржаје (нпр. телетекст, електронски телевизијски водич). На основу компримовања, неки од телевизијски програма који користе исти телевизијски канал могу бити емитовани у стандардној (СД) резолуцији, а неки у високој (ХД) резолуцији. Такође, исти програм могуће је емитовати на више језика, а гледалац може бирати језик или превод који му одговара. Поповић, Душан (2015): Телевизијски формати као (не) заштићена интелектуална добра, *Анали Правног факултета у Београду*, Београд, стр. 85.

⁵ Nielsen The Cross Platform Report (2013), <http://www.nielsen.com/us/en/reports.html>. Према: Поповић, Душан (2015): исто дело, стр. 85.

⁶ Тренд пораста гледаности телевизије нарочито је присутан у државама централне и источне Европе, где се разноврснији ТВ програми и нови телевизијски канали појављују тек у последњих петнаест година. Према истраживању компаније Артур Д. Литл (Arthur D. Little), просечна дневна гледаност телевизије у Бугарској порасла је за 27% у периоду од 2000 до 2009. године. У истом периоду, просечна дневна гледаност порасла је за 67% у Хрватској и за 31% у Србији. Arthur D. Little (2013): *Telecom & Media Viewpoint*, http://www.adl.com/CEE_TV_Markets. Према: Поповић, Душан. (2015): исто дело, стр.85.

⁷ Закон о ауторском и сродним правима ("Службени гласник РС", бр. 104/2009, 99/2011, 119/2012 и 29/2016 – одлука УС).

право радио-дифузних организација.⁸ Реч је о њиховом праву да свој програм емитују бежичним или жичним путем, када се програм емитује преко кабловске телевизије. Уређивањем овог питања штити се имовинско право произвођача емисије, односно средства која су уложена у њено стварање. Из овога произилази да предмет заштите није интелектуално стваралаштво већ индустријска активност коју је субјект овог права, произвођач емисије, уложио у њено стварање и емитовање у јавности. Активност произвођача емисија је индустријска активност емисионих станица које су професионално ангазоване у стварању емисија и њиховом емитовању ради саопштавања јавности. „Појам емитовања се зато постепено премешта из сфере аутора и коришћења ауторског дела у сферу привредног искоришћавања произвођача емисија“.⁹ (Бесаровић, 2001: 363) Одредбе чланова 131-134. ЗАСП донетог 2009, са изменама и допунама 2011. године, 2012. године и 2016. године,¹⁰ имају за циљ да заштите произвођача емисије од неовлашћеног реемитовања емисије, снимања емисије, умножавања снимка и његовог стављања у промет, као и давања у закуп примерака емисије, и тако заштите његова имовинска права.

С обзиром да сродна права чине право интелектуалне својине, што значи да им је предмет заштите *нематеријално добро*. Као право сродно ауторском праву је и предмет заштите РТВ емисија. Пошто су у питању права интелектуалне својине, права сродна ауторском праву, су као ауторско право углавном апсолутно искључивог дејства. Ова добра се разликују од телесног носача на коме су забележена, као што су ЦД, видео касета, и сл. која нису предмет заштите.

⁸ Закон о потврђивању Међународне конвенције о заштити уметника извођача, произвођача фонограма и установа за радио дифузију - Римска конвенција, од 1961 године ("Службени лист СРЈ - Међународни уговори", бр. 13/2002).

Права сродна ауторском праву, нашла су своје место у законима о ауторском праву појединих земаља у прошлом веку. Тако Италијански закон из 1941. године, поред уметника извођача познаје и категорију произвођача радио емисије, док чехословачки закон од 1965. године, сродним правима штити права уметника извођача, произвођача фонограма и предузећа за радиодифузију. Према: Спаић, Војислав (1983): *Теорија ауторског права и ауторско право у СФРЈ*, Загреб, Београд, Чаковец, стр. 17.

⁹ Бесаровић, Весна (2001): *Интелектуална својина*, Београд, стр. 363.

¹⁰ Измене и допуне ЗАСП имале су за циљ успостављање ефикаснијег система правне заштите ауторског и сродних права. Оне се односе на унапређење колективног остваривања ауторског и сродног права, на продужење трајања заштите имовинских права интерпретатора и произвођача фонограма и на јачање грађанско-правне заштите ауторског и сродних права. Измене везане за продужење трајања заштите проузроковане су потребом усклађивања са Директивом 2011/77 ЕУ Европског парламента и Савета од 27. септембра 2011. године, којом се мења и допуњава Директива 2006/116/ЕУ о трајању заштите ауторског и одређених сродних права (Directive 2006/116/EC of the European Parliament and of the Council of 12 December 2006 on the term of protection of copyright and certain related rights (codified version), (Official Journal of the European Union L 372/12, 27.12.2006). Измене и допуне које се односе на грађанско-правну заштиту произашле су из обавезе усклађивања са Директивом 2004/48/ ЕУ Европског парламента и Савета од 29.4.2004. године, о спровођењу права интелектуалне својине (у даљем тексту: Директива 2004/48/ЕУ). Corrigendum to Directive 2004/48/EC of the European Parliament and of the Council of 29 April 2004 on the enforcement of intellectual property rights (Official Journal of the European Union L 157 of 30 April 2004) Directive 2004/48/EC should read as follows: Directive 2004/48/EC of the European Parliament and of the Council of 29 April 2004 on the enforcement of intellectual property rights, Official Journal of the European Union, L 195/16.

Емисија као предмет заштите

Као што је већ истакнуто, развојем комуникација и радио-дифузних станица створене су могућности да се радио и телевизијске станице, бежично или жично, повезују са својим слушаоцима или гледаоцима. Ради се о континуираном процесу који садржи низ радњи, од организационих до кадровских, техничких и финансијских, које доводе до техничке реализације одређеног садржаја који се емитује у јавности. Зато емисија подразумева, поред слања сигнала, и његов истовремени пријем ради саопштавања јавности.

Путем радио-дифузије, као посебног техничког медија, саопштавају се ауторска дела јавности, чиме интерпретације ауторских дела постају доступне слушаоцима радио емисија и гледаоцима телевизијских емисија. Међутим, ове емисије слободно циркулишу у простору за време емитовања, па их је неопходно заштити, јер их свако ко располаже одређеним техничким средствима може примити и слушати, односно гледати. Према томе, предмет заштите је емисија, коју ствара произвођач емисије, и на коју он има права. Емисија се, као предмет сродног права произвођача емисије, у теорији, дефинише као „било који звучни, визуелни, или звучни и визуелни садржај који је претворен у електрични, електромагнетни или други сигнал ради јавног емитовања“.¹¹ (Поповић, 2000: 92)

Предмет заштите је емисија у смислу емитованог радио или телевизијског програма, независно од тога да ли је на програму ауторско дело (нпр. филм) или не (нпр. најава програма).¹² Предмет заштите је различит од духовног садржаја који се емитује, али и од самог електромагнетног сигнала као физичког носиоца емисије, који је предмет посебног права.¹³ Према томе, предмет заштите није емитовани сигнал (сигнал је само бестелесни носач емисије), нити је, сам за себе, предмет заштите, ни духовни садржај који је предмет емисије (ауторско дело, интерпретација, видеограм и сл.). Поред тога што је за предмет заштите небитно шта је на програму, небитно је како је технички припремљен садржај за емитовање, односно нема значаја да ли тај програм иде „уживо“ или је претходно снимљен у виду фонограма или видеограма. Такође, нема значаја да ли је емисија емитована бежичним или кабловским путем. Телевизијска станица, као произвођач емисије, ужива сродноправну заштиту која се односи на *укупност* емитованог садржаја.

У правној теорији се прави разлика између телевизијске емисије, као сродноправног појма, и телевизијског формата. Последњих година произвођачи телевизијског програма, у израженој конкуренцији, приликом

¹¹ Поповић, Душан. (2000): *Право интелектуалне својине*, Београд, стр. 92.

Емисија, према закону, јесте електрични, електромагнетни или други сигнал претворен у звучни, визуелни, односно звучно-визуелни садржај који се емитује ради саопштавања јавности (Члан 134. ЗАСП).

¹² Користимо термин „телевизијска емисија“ у овом раду, као сродноправни појам.

¹³ Бесаровић, Весна. (2001): исто дело, стр. 362.

Конвенција о дистрибуцији сигнала за пренос програма преко сателита (Сателитска конвенција) („Сл. лист СФРЈ“ – Међународни уговори, 13/1977).

сачињавања програма у све већој мери се ослањају на *формате* чија успешност је већ доказана на телевизијским тржиштима у другим државама. Високи трошкови производње телевизијског програма и изражена конкуренција ТВ станица често приморавају емитере да „играју на сигурну карту“, тако што ће уместо развијања новог, домаћег концепта телевизијског програма преузимати међународне телевизијске формате.¹⁴ (Поповић, 2015:85) Већина телевизијских гледалаца знају који телевизијски програми представљају локалну верзију одређеног телевизијског формата („Твоје лице звучи познато“, „Ја имам таленат“, и др.). У правној теорији под телевизијским форматом се подразумева „осмишљени и у извесном степену оригинални концепт одређеног телевизијског програма.“¹⁵ (Поповић, 2015:87) Телевизијска станица, као произвођач емисије, ужива сродноправну заштиту која се односи на укупност емитованог садржаја. На тај начин је обухваћен и емитовани телевизијски програм произведен према одређеном телевизијском формату. Међутим, титулар права произвођача емисије може се супротставити само неовлашћеном реемитовању емисије, снимању емисије, умножавању снимка и његовом стављању у промет, као и давању у закуп примерака емисије.¹⁶ Он није овлашћен да се супротстави стварању телевизијског формата сличног ономе који је емитован на његовој телевизијској станици. Међутим, концепт телевизијског формата, пре него што дође до његове реализације, као и техничка упутства за реализацију формата, могу се штитити као пословна тајна. А након реализације телевизијског формата, његов стваралац може остварити заштиту од имитације на основу прописа о сузбијању нелојалне конкуренције. Пошто имитација *per se* није забрањена, прописи о сузбијању нелојалне конкуренције биће повређени само у случају да се имитацијом изазива забуна или опасност од забуне у привредном промету, или у случају паразитског искоришћавања туђег рада.

Правници су сагласни да правни положај произвођача фонограма и видеограма и произвођача емисија има доста заједничког, јер је реч о индустријској делатности професионалних организација, на основу које они имају само имовинска субјективна права. Међутим, разлика постоји у предмету заштите, јер фонограм и видеограм су индустријски производи намењени промету. Поред тога, у теорији се истиче да произвођачи фонограма и видеограма послују искључиво по економским законима као и сви други индустријски произвођачи, док произвођачи емисија – емисионе станице, поред комерцијалног пословања имају и карактер јавних служби (иако не све станице), односно да обавештавају и упознају најширу јавност са књижевним и уметничким достигнућима.¹⁷ (Бесаровић, 2011: 362) Од произвођача емисије треба разликовати лице које само емитује или реемитује емисију коју је друго лице снимило - произвођач емисије.

¹⁴ Видети.: Поповић Душан. (2015): исто дело, стр.85.

¹⁵ *Ibidem*.стр.87.

¹⁶ Произвођач емисије (телевизијска станица) по правилу није стваралац телевизијског формата, а често ни произвођач програма према одређеном телевизијском формату. Као произвођач програма најчешће се јавља продукцијска кућа која сарађује са телевизијском станицом.

¹⁷ Бесаровић, Весна (2011): исто дело, стр. 363–364.

Наша земља је потписница Међународне конвенције о заштити уметника извођача, произвођача фонограма и установа за радио дифузију - Римска конвенција (ратификована је 2002. године). После ратификације ова конвенција је постала обавезујући акт, иако су права уметника извођача, произвођача фонограма и установа за радиодифузију у нашој земљи била законски регулисана и пре њене ратификације. Римска конвенција се заснива на принципима *националног третмана странаца и минималних права*.¹⁸

Конвенција о дистрибуцији сигнала за пренос програма преко сателита (Сателитска конвенција) закључена је у Бриселу 1974. године, и наша земља је такође чланица ове конвенције.¹⁹ Сателитска конвенција усмерена је искључиво на заштиту произвођача емисија када се сигнал емитује посредством сателита за дистрибуцију.²⁰

Усаглашавање нашег законодавства у овој области са правом ЕУ врши се изменама и допунама ЗАСП. Измене и допуне ЗАСП које се планирају за 2017. годину, предвиђају да ће овај закон бити у потпуности усклађен са Директивом 93/83/ЕЕЗ о усклађивању одређених правила о ауторском и сродним правима која се примењују на сателитско емитовање и кабловско реемитовање.

Произвођач емисије као субјект права

Под правом произвођача емисије подразумева се право произвођача емисије на емисије које су емитоване у јавности путем радио-дифузног система. Субјект овог права је произвођач емисије. То је, према закону, физичко или правно лице које је сопственим средствима и у сопственој организацији произвело емисију.²¹ Они се баве емитовањем радио и телевизијских преноса и емисија намењених неодређеном броју слушалаца, односно гледалаца са једног подручја.²² Међутим, субјект заштите могу бити и лица која су емисију начинила туђим средствима, уколико су то учинила на сопствену одговорност и уз сопствени економски ризик.²³ Треба нагласити да одређено лице стиче

¹⁸ Ploman W., Hamilton E., Clark, L., *Copyright: Intellectual Property in the Information Age*, London 1980, стр. 73.

¹⁹ Конвенција о дистрибуцији сигнала за пренос програма преко сателита – Сателитска конвенција („Сл. лист СФРЈ“ – Међународни уговори, 13/1977).

²⁰ Сателити као космички релеји (примопредајници), имају велику улогу у бежичном преносу сигнала на даљину. Због предности које пружа, сателитско емитовање је веома заступљен облик емитовања, јер се захваљујући сателитима знатно једноставније и економичније савладавају природне тешкоће у простирању радио-таласа на велике даљине, као што су топографске препреке и закривљеност површине Земљине кугле (Милетић, М., Ауторскоправни и суседноправни проблеми у систему сателитског емитовања, Правни живот бр. 11/1995, стр. 768). Сателити, кроз земаљска пространства од више хиљада километара у пречнику, омогућавају да сигнал који је са Земље емитован ка сателиту може преко њега стићи до било које тачке на Земљи која се налази у простору који сателит покрива.

²¹ Члан 135. ЗАСП.

²² Бесаровић, Весна (2011): исто дело, стр. 362.

²³ Миладиновић, Зоран (2009): *Право интелектуалне својине*, Крагујевац, стр. 252.

статус произвођача емисије на основу економско организационих критеријума, а не на основу своје креативне улоге у настанку емисије. По правилу, субјект права је *привредни субјект*. Али, произвођачем емисије се не сматра физичко лице које је технички или уметнички радило на реализацији емисије.

Произвођач емисије мора бити лице које је извршило радњу емитовања,²⁴ обзиром да је емитовање саставни део појма емисије. Најчешће произвођач емисије је лице које не само да производи, већ и емитује емисију.²⁵

Радња емитовања заснива се на техничком поступку преношења информација на даљину путем електромагнетних, електричних, светлосних или других сигнала. Поступак емитовања подразумева да се, ради преноса одређене информације на даљину, слика или звук претвори путем одговарајућег техничког уређаја у одговарајући сигнал, и да се у том облику упути примаоцу, а да прималац, опет захваљујући одговарајућем техничком уређају, те сигнале претвори у првобитни облик информације, односно слику или звук.

У једном лицу могу бити кумулирана својства произвођача емисије и произвођача фонограма²⁶, односно видеограма, у случају да емисиона станица емитује програм са фонограма или видеограма који је сама произвела.

Произвођач емисије је корисник ауторских дела, интерпретација, видеограма и фонограма, обзиром да је то најкомплексније сродно право. На тај начин делатност произвођача емисије подразумева обавезу уређивања његових правних односа са носиоцима права на набројаним интелектуалним добрима. Повезаност делатности произвођача емисија са ауторским правом заснива се на садржају емисија, када се ради о ауторским делима која се емитују јавности. Колико су произвођачи емисија упућени на ауторска дела, толико су и аутори књижевних и уметничких дела заинтересовани да се њихова дела емитују путем радија и телевизије јер тиме стичу највећи број слушалаца и гледалаца и остварају материјалну накнаду.²⁷ Правни односи између аутора, односно носиоца ауторског права и произвођача емисије уређују се уговором којим аутор

²⁴ Емитовање подразумева, према законској одредби, „јавно саопштавање дела жичним или бежичним преносом радијских или телевизијских програмских сигнала намењених за јавни пријем (радио-дифузија и кабловска дифузија)“ (члан 28. став 2. ЗАСП).

У ауторскоправној теорији сматра се релевантном подела емитовања према основним техничким облицима преноса сигнала на даљину: на *бежично* емитовање (тзв. радио-дифузија), *жично* емитовање (тзв. кабловска дифузија). Поред те поделе, истиче се и подела на терестријално (земаљско) емитовање, сателитско емитовање и интерактивно емитовање. Самим тим, савремена техничка достигнућа омогућавају различите облике емитовања дела, а то неминовно захтева и адекватно законско уређење овлашћења аутора на емитовање свог дела. Вуковић, Верица, Квалификација емитовања, Правни живот бр. 11/1998, стр. 972.

²⁵ Пример за то је телевизијска станица која има сопствену ТВ продукцију, али поседује и техничка средства да емитује оно што је произвела. Међутим, иста телевизијска станица остаје произвођач емисије и онда када емитује садржај који није сама произвела, на пример филм, серију, спортски догађај, музичке спотове и сл. (Према: Марковић, Слободан, Поповић, Душан, (2013): *Право интелектуалне својине*, Правни факултет Универзитета у Београду, стр. 92).

²⁶ Према законској одредби, произвођач фонограма је физичко или правно лице у чијој је организацији и чијим је средствима фонограм начињен и који сноси одговорност за прво снимање звука, односно низа звукова (члан 125. ЗАСП).

²⁷ Бесаровић, Весна (2011): исто дело, стр. 363.

или носилац права уступа искључиво право емитовања свог дела субјекту који врши емитовање – емисионом предузећу уз накнаду.²⁸ Уређује се, такође, правни однос између произвођача емисија и интерпретатора. Садржај радио или телевизијских емисија често су интерпретације ауторских дела од стране интерпретатора, па се однос између произвођача емисије и интерпретатора, регулише уговором.

Садржина права

Право произвођача емисија је право које штити привредну делатност, а не интелектуално стваралаштво. Самим тим његово се право састоји само од имовинскоправних овлашћења која су искључиве (апсолутне) природе, изузев једног које је релативноправне природе. Право произвођача емисије је искључиво право које овлашћује свог носиоца да другоме забрани или дозволи коришћење емисије, односно било ког звучног, визуелног или звучног и визуелног садржаја који је претворен у електрични, електромагнетни или други сигнал ради јавног емитовања.²⁹ При томе се у теорији истиче да право на емисију радио-дифузних установа треба да буде заштићено од сваког неовлашћеног коришћења од стране других радио-дифузних установа, слушалаца, гледалаца - публике којој је емисија намењена и других лица која могу да повреду право произвођача емисије.³⁰

Садржину права произвођача емисије чине искључиво имовинска права.³¹ Као што је већ речено, имовинскоправна овлашћења су искључиве и апсолутне природе, изузев једног које је релативноправне природе. Према закону произвођач емисије има искључиво право да другоме забрани или дозволи: реемитовање своје емисије, бежично или путем жица; снимање своје емисије на носач звука или слике, односно звука и слике; умножавање тог снимка у било ком облику и на било који начин и стављање у промет тако умножених примерака снимака; давање примерака снимка емисије у закуп; јавно саопштавање својих емисија на местима која су публици доступна уз плаћање

²⁸ Под емитовањем сматра се и јавно саопштавање дела жичаним и бежичним путем, на начин који појединцу омогућава индивидуални приступ делу са места и у време које он одабере – интернет, *video on demand, pay television*. (Бесаровић, 2011:363).

²⁹ Међународна конвенција о заштити извођача, произвођача фонограма и установа за радио дифузију - Римска конвенција од 26. октобра 1961. године, у члану 13. предвиђа да „установе за радио-дифузију имају право да дозволе или забране: (а) реемисију својих емисија; (б) бележење својих емисија; (ц) репродуковање; i – снимака, извршених без њихове сагласности, њихових емисија; ii – снимака, извршених у складу са одредбама члана 15, њихових емисија, и репродукованих за циљеве друкчије од оних који су наведени тим одредбама; (д) саопштавање јавности њихових телевизијских емисија; кад је оно извршено на местима приступачним јавности уз плаћање улазнице, националном законодавству земље у којој се заштита овог права тражи, припада право да одреди услове вршења тог права.“ Закон о потврђивању Међународне конвенције о заштити извођача, произвођача фонограма и установа за радио дифузију - Римска конвенција, из 1961. године ("Сл. лист СРЈ - Међународни уговори", бр. 13/2002).

³⁰ Бесаровић, Весна. (2011): исто дело, стр. 363. Према: Ulmer, E, стр. 439.

³¹ Члан 133. ЗАСП.

улазница; и интерактивно чињење доступним јавности своје емисије жичним или бежичним путем. Једно је неискључиво овлашћење произвођача емисије. Произвођач емисије има релативно овлашћење на потраживање накнаде од продаје техничких уређаја и средстава који су подобни за умножавање емисије.

Овлашћење на *реемитовање* емисије је овлашћење произвођача емисије, на основу којег он може свакој емисионој станици да забрани истовремени пријем и даљи пренос сигнала заштићене емисије његовој публици.³² Према томе, реемитовање подразумева постојање бар две емисионе станице, једне која је произвела и врши изворно емитовање, и друге, која преузима сигнал и даље га истовремено емитује, односно емисију преузима и без задржавања даље емитује. На пример, када једна ТВ станица сопственим средствима и у сопственој организацији преноси одређени важни музички догађај, та емисиона станица, као произвођач емисије, овлашћена је да свакој другој емисионој станици забрани или дозволи да „преузме“ њен сигнал и реемитује га на сопственој фреквенцији публици која прати ТВ на тој фреквенцији.³³ У правној теорији се зато наглашава да „за тумачење појама реемитовања битно је да је то, у основи, *емитовање* које има једну специфичност: сигнали који носе програм су „преузети“ од емисионе станице која их је изворно емитовала, и „истовремено“ су одаслати јавности бежичним или жичним путем.“³⁴ Према томе, да ли се то ради бежичним или жичним путем, није од значаја за реемитовање.

Друго овлашћење је овлашћење на *снимање* емисије на носач звука или слике, односно звука и слике. Произвођач емисије је овлашћен да другоме забрани или дозволи бележење своје емисије на телесни носач, односно производњу фонограма и видеограма емисије. Ово овлашћење се односи на радњу која је услов за веома чест облик коришћења туђих емисија - емитовањем туђих снимљених емисија. Један од облика нелојалне конкуренције међу емисионим станицама је снимање туђих емисија, и емитовање тих снимака. Међутим, сама радња емитовања снимака туђих емисија није забрањена. Зато се произвођач емисије може овом облику конкуренције супротставити само на основу свог искључивог овлашћења на снимање сопствене емисије.³⁵ Друга врста повреде састоји се у недозвољеном снимању и преснимавању емисија на које једна емисиона станица има право на телесни носач. На основу овог свог овлашћења произвођач емисије се може ефикасно супротставити производњи фонограма, односно видеограма својих „живих“ емисија. Али, када се ради о емисијама које се састоје од претходно снимљеног „материјала“, у функцији

³² Најчешће ову врсте повреде права произвођача емисије чине конкурентске емисионе станице (на подручју једне или више земаља), па се на ове односе могу применити и прописи о нелојалној конкуренцији.

³³ Члан 136. ЗАСП.

Систем кабловске ТВ у Републици Србији углавном се заснива на кабловском реемитовању бежично емитованих емисија. Оператери кабловске телевизије су у обавези да прибаве од произвођача емисија сагласност за реемитовање њихових емисија, уз накнаду. (Марковић, Слободан, Поповић, Душан, (2013): исто дело, стр. 93).

³⁴ Видети: Миладиновић, Зоран, (2009): исто дело, стр. 253.

³⁵ *Ibidem*, стр. 253. Исто: Марковић, С, Поповић, Д, (2013): исто дело, стр. 93.

спречавања других да производе примерке тих емисија, примењује се право произвођача фонограма, односно ведеограма, а не право произвођача емисија.³⁶ Уколико је, међутим, реч о преснимавању емисија на фонограм, или други начин, за приватну употребу у циљу наставе и друге некомерцијалне циљеве, такво преснимавање не представља повреду права.

Следеће овлашћење је овлашћење на *умножавање* снимка и стављање примерака снимка у *промет*. Произвођач емисије, поред тога што може да се супростави снимању своје емисије на телесни носач, овлашћен је и да се супростави умножавању таквог снимка и стављању примерака снимка у *промет*.³⁷

ЗАСП предвиђа и следећа овлашћења: овлашћење на *давање у закуп* примерака снимка емисије,³⁸ овлашћење на јавно саопштавање својих емисија на местима која су публици доступна уз плаћање улазница и овлашћење на јавно саопштавање својих емисија жичним или бежичним путем, на начин који омогућава појединцу индивидуални приступ емисији са места и у време које он одабере.³⁹

На крају треба истаћи да права сродна ауторском праву временски су ограниченог трајања, с тим да су рокови трајања знатно краћи од рока трајања ауторског права. На пример, док ауторско право траје 70 година после смрти аутора, право произвођача емисије траје 50 година од дана првог емитовања емисије. Рок се рачуна од 1. јануара године која непосредно следи за годином у којој је извршено прво емитовање емисије.⁴⁰

Закључак

Право произвођача емисије је искључиво право које овлашћује свог носиоца да другоме забрани или дозволи коришћење емисије, односно било ког звучног, визуелног или звучног и визуелног садржаја који је претворен у електрични, електромагнетни или други сигнал ради јавног емитовања. Према то-

³⁶ Ако је произвођач емисије сам произвео филм, серију или други видеограм који емитује, он се може супроставити другима који емитују тај видеограм позивајући се на своје *право произвођача видеограма*, а не на своје право произвођача емисије. Право произвођача видеограма је искључиво имовинско право које овлашћује свог носиоца да другоме забрани или дозволи коришћење видеограма, односно записа одређеног низа слика, који може, али не мора бити праћен и снимком звука. Субјект права је произвођач видеограма, односно лице које је сопственим средствима и у сопственој организацији начинило видеограм. Детаљније о овом питању видети у књизи: Марковић, Слободан, Поповић, Душан, (2013): исто дело, стр. 93. Исто: Миладиновић, З, (2009): исто дело, стр. 253.

³⁷ ЗАСП дефинише појмове *стављања у промет* и *исцрпљење права* одредбама ауторског права. Видети: Марковић, С, Поповић, Д, (2013): исто дело, стр. 93. Исто: Миладиновић, З, (2009): стр. 253.

³⁸ Ово овлашћење произвођача емисије није предвиђено ниједним међународним правним актом у области сродних права.

³⁹ Ово искључиво овлашћење у потпуности је аналогно коресподентном овлашћењу аутора (Члан 29. ЗАСП).

⁴⁰ Право произвођача емисије трајало је 20 година од дана првог емитовања заштићене емисије.

ме, предмет заштите је емисија у смислу емитованог радио или телевизијског програма. То значи да предмет заштите није емитовани сигнал (сигнал је само бестелесни носач емисије), а није сам за себе, ни духовни садржај који је предмет емисије (нпр. ауторско дело, видеограм и сл.). Субјект права је произвођач емисије, односно лице чијим средствима и у чијој организацији је произведена емисија. Што се тиче трајања заштите, права сродна ауторском праву временски су ограниченог трајања, с тим да су рокови трајања знатно краћи од рока трајања ауторског права. Право произвођача емисије је краће и траје 50 година од првог емитовања емисије.

Литература:

1. Bainbridge, David, *Intellectual Property*, Harlow 2007.
2. Besarović, Vesna (2001): *Intelektualna svojina*, Beograd.
3. Goldstein, Paul, Hugenholtz, Bernt, *International Copyright*, Oxford University Press, 2010.
4. Heidegger, Martin (1963): *Holzwege*, Vittorio Klostermann, Frankfurt am Main, Vierteauflage.
5. Eco, Umberto (1968): *La struttura assente*, Introduzione alla recera semiologica, Milano.
6. Ljubojev, Petar. *Autorska televizija*, Novi Sad, (neobjavljeno).
7. Ljubojev, Nadežda, Varga, Siniša (2014): *Zaštita kompjuterskog program sa osnovama Autorskog i Patentnog prava*, Univerzitet u Novom Sadu, Tehnički fakultet „Mihajlo Pupin“, Zrenjanin.
8. Marković, Slobodan, Popović, Dušan, (2013): *Pravo intelektualne svojine*, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd.
9. Miladinović, Zoran (2009): *Pravo intelektualne svojine*, Kragujevac.
10. Miletić, M., Autorskopравни i susednopravni problemi u sistemu satelitskog emitovanja, Pravni život br. 11/1995.
11. Popović, Dušan (2014): *Televizijski formati kao (ne) zaštićena intelektualna dobra*, Anali Pravnog fakulteta u Beogradu, Dosije, Beograd.
12. Ploman W., Hamilton E., Clark, L., *Copyright: Intellectual Property in the Information Age*, London 1980.
13. Spaić, Vojislav. (1983): *Teorija autorskog prava i autorsko pravo u SFRJ*, Zagreb, Beograd, Čakovec, str. 17.
14. Terence Prime, *European Intellectual Property Law*, Ashgate, New York, 2000.
15. Vuković, Verica, Kvalifikacija emitovanja, Pravni život br. 11/1998.

THE RIGHT OF BROADCASTING ORGANIZATIONS IN THE SERBAIN LAW

Summary: The activity of television program production has increased over the last fifteen years. The authors analyze the content of the rights of the producer of the issue as a subject of rights, that is, the persons whose funds and in whose organization the issue was produced. The right of the manufacturer of the broadcast is the exclusive right that empowers its holder to prohibit or permit the use of the broadcast, or any sound, visual or sound and visual content that has been converted into an electric, electromagnetic or other signal for

public broadcasting. Accordingly, the subject of the work is the protection of emissions in terms of broadcasted radio or television programs. This means that the object of protection is not a broadcast signal (the signal is only a bell-shaped carrier), and it is not itself, nor the spiritual content that is the subject of the show (for example, work, video, etc.). Also, there is a difference between a television show, as a related concept, and a television format.

Key words: emission rights, emission protection, related rights

ЈОКО ДРАГОЈЛОВИЋ*

Правни факултет за привреду и
правосуђе

Нови Сад

ИСИДОРА МИЛОШЕВИЋ

Висока пословна школа струковних

студија

Нови Сад

УДК 336.6:343.3/.7

Прегледни рад

Примљен: 12.02.2018

Одобрен: 04.03.2018

Страна: 383-392

КРИВИЧНА ДЕЛА ДАВАЊА И ПРИМАЊА МИТА У ОБАВЉАЊУ ПРИВРЕДНЕ ДЕЛАТНОСТИ

Сажетак: Кривично право је грана права која се у последње време константно суочава са различитим реформама и изменама. Иако је реч о грани права која би по правилу требало веома ретко да се мења, имајући у обзир осетљивост материје коју уређује, то код нас ипак није случај. Разлози честим изменама су бројни и они леже, пре свега у чињеници да је криминалитет појава која се константно мења и усавршава, такође разлози честих измена налазе се и у потреби за хармонизацијом нашег законодавства с правом Европске уније, као и на основу ратификације различитих међународних уговора. Поред наведеног, разлог честих измена кривичног законодавства донекле можемо пронаћи и у прилагођавању кривичног законодавства актуелном стању криминалитета у земљи, односно потреби прецизирања и корекција одређених законских норми, са циљем њихове лакше и ефикасније примене у пракси. У том смислу последњим изменама Кривичног законика највеће измене су уследиле у оквиру главе у којој су прописана кривична дела против привреде. Сходно томе, аутори ће у раду направити осврт на привредни криминалитет и корупцију, те анализирати два нова кривична дела у оквиру ове главе, а која се односе на давање и примање мита у обављању привредне делатности.

Кључне речи: привредни криминалитет, кривично право, нова кривична дела, давање мита, примање мита, обављање привредне делатности

Увод

Кривично материјално законодавство у Србији у последње време константно се суочава са различитим реформама и променама. У том смислу 2005. године извршена је темељна промена која је резултирала доношењем новог Кривичног законика¹. Тај нови кривични законик печео је да се примењује 01. јануара 2006. године и до сада претрпео је велики број измена. Последња измена уследила је доношењем Закона о изменама и допунама Кривичног зако-

* jdragojlovic@pravni-fakultet.info

¹ Кривични законик, *Сл. гласник РС*, бр. 85/05, 88/05 - испр., 107/05 – испр.

ника². Разлог овако честих промена свакако лежи у чињеници да је криминалитет појава која се константно мења и усавршава, такође разлози честих измена налазе се и у потреби за хармонизацијом нашег законодавства с правом Европске уније, као и на основу ратификације различитих међународних уговора.

Поред наведеног, разлог честих измена кривичног законодавства донекле можемо пронаћи и у прилагођавау кривичног законодавства актуелном стању криминалитета у земљи, односно прецизирање и корекција одређених законских норми са циљем њихове лакше и ефикасније примене у пракси. Преиспитивање граница кривичног права требало би да прати и декриминализација оних кривичних дела где кривичноправна интервенција није нужна, или пак сужавање криминалне зоне код неких кривичних дела³, али и додатна кривичноправна репресија код оних друштвених вредности које имају велики значај за државу и друштво, односно тамо где је примећено да је неопходан приступ са већим степеном репресије.

У том смислу у последњим изменама Кривичног законика највише промена је било у посебном делу и то код кривичних дела против живота и тела, као и код групе кривичних дела против привреде. Дакле у глави XXII су извршене највеће измене, од укупно 25 кривичних дела, последњом изменом имамо укупно 29. У том смислу, нека кривична дела су измењена и допуњена, нека укинута, а чак 7 нових кривичних дела је уведено. Према томе, имајући у виду претходно изнето, аутори ће у овом раду анализирати два нова кривична дела која се односе на давање и примање мита у обављању привредне делатности.

Појам привредног криминалитета

Јасно је колики је значај привреде за сваку државу и друштво, односно колика је њена улога у развоју економије сваке државе. Управо из тог разлога постоји нарочита потреба за ефикасном заштитом привреде у држави, те самим тим велика је улога и кривичног права на том пољу као мере *ultima ratio*. „Привредни криминалитет обухвата све облике криминалних активности којима се проузрокују кривичноправно релевантне последице како у односу на целокупан привредни систем, тако и у погледу појединих његових битних елемената, односно врше кривична дела у вези привредне делатности, или је чак сама привредна активност у потпуности или делимично криминалног карактера, без обзира на врсту права својине и других прав која се извршењем кривичног дела повређују или угрожавају“.⁴ У теорији не постоји јединствено мишљење о појму привредног криминалитета. „Према томе, привредни кри-

² Закон о изменама и допунама Кривичног законика, Сл. гласник РС, бр. 94/16

³ Види: Стојановић, З., (2013). Да ли је Србији потребна реформа кривичног законодавства, *Crimen*, вол. 4, бр. 2/13, стр. 120.

⁴ Шкулић, М., (2017). Злоупотреба положаја одговорног лица – *ratio legis* и неки недостаци постојеће инкриминације, у *Привредна кривична дела*, приредили: Ивана Стевановић и Владимир Чоловић, Институт за криминолошка и социолошка истраживања и Институт за упоредно право, Београд, стр. 71.

миналитет можемо дефинисати и као друштвено негативну и санкционисану појаву, која обухвата све облике криминалних активности којима се проузрокују кривичноправно релевантне последице, како у односу на целокупан привредни систем тако и у погледу појединих његових битних елемената, односно врше кривична дела у вези са привредном делатношћу, или је чак сама привредна активност у потпуности или делимично криминалног карактера, без обзира на врсту права својине и других права која се извршењем кривичних дела повређују или угрожавају⁵. Такође, једна од најчешће цитираних дефиниција привредног криминалитета потиче од Едвина Садерленда (*Edwina Sutherland*), председника америчког социолошког удружења, који у свом обраћању овом удружењу 1939. године за привредни криминалитет употребаља термин криминалитет „белог оковратника“ (*white collar crime*). Садерленд дефинише ову појаву као „криминал који се јавља у области привредног пословања. Он истиче да су његове основне форме испољавања најчешће у махинацијама у вези са купопродајом разних акција, лажним исказивањем стања и пословања појединих корпорација, лажним рекламирањем робе, подмићивањем пословних партнера и државних чиновника ради остварања повољних пословних аранжмана, ненаменским трошењем средстава, пореским утајама и сл.⁶

Како је Бокс (*Box*) опазио, „теоретичари могу бити у стању да нацртају оштре концепцијске појмове везе између мафије и организованог криминала, корпорацијског криминала и политичке корупције, али у стварном животу ови појмови су тако испреплетани да није лако видети где се „лоши момци“ завршавају и где „добри почињу“⁷.

Кад је реч о појму привредног криминалитета, неки аутори праве разлику између садржаја појмова економског и привредног криминалитета јер се као основ разлике узима природа друштвених односа према којима економски криминалитет настаје, тј. у самим економским односима и процесима (производња, расподела, размена и потрошња)⁸. Наиме, они сматрају да је привредни криминалитет шири појам од економског криминалитета јер привредни криминалитет обухвата економски криминалитет и кривична дела против службе не дужности у привреди (није искључен имовински криминалитет у привреди)⁹.

Игњатовић сматра да има оправдања за поистовећивање термина криминалитет „белог оковратника“ и „криминалитет корпорација“, јер се и једна и друга дела врше у истим областима, на сродан начин, жртве су или сви грађани или организација која запошљава преступника, или друга, конкурент-

⁵ Алексић, Ж., Шкулић, М., Жарковић, М., (2004). *Лексикон криминалистике*, Дигитал дизајн, Београд, стр. 255.

⁶ Sutherland, H. E. (1940). White-Collar Criminality, *American Sociological Review*, vol. 5, br. 1/1940, стр. 132-139.

⁷ Box, S. (1981). *Deviance, Reality and Society*, 2nd ed., London: Holt, Rinehart and Ninston, стр. 33.

⁸ Драгојловић, Ј., Матијашевић-Обрадовић, Ј., (2017). Пореска утаја у кривичном законодавству Србије – основно кривично дело против државних финансија и посебно кривично дело против привреде, *Безбједност, полиција, грађани*, вол. 13, бр. 1/2017, стр. 83.

⁹ Пихлер, С. (1993). *Ка савременој концепцији економског криминалитета*. У Актуелни проблеми сузбијања криминалитета. Институт за социолошка и криминолошка истраживања, Београд, 35 – 38.

ска фирма. Врше их иста лица, при чему је код криминалитета „белог оковратника“ схваћеног у ужем смислу, само јаче изражен лични користољубиви мотив. Са ова два термина углавном се исцрпљује област коју ми називамо привредним криминалитетом.¹⁰

Без обзира на различите приступе у дефинисању привредног криминалитета као општег појма, неспорно је да постоји знатан број појавних облика привредног криминалитета, све сложенијих по структури и све опаснији на пољу примене.¹¹

Облици криминалитета против привреде и економског система обухватају кривична дела која су усмерена против привредне делатности и економског система. Облици криминалитета у овој области познати су по способности да се могу прилагођавати конкретним друштвено-економским и политичким условима, тако да они доживљавају извесне трансформације, а јављају се и нови облици криминалитета. Обухватају она дела која се јављају у области индустрије и производње, грађевинарства и урбанизма, трговине (куповина и продаја), спољнотрговинског промета (увоз и извоз), као и кривична дела која су везана за процес својинске трансформације. Дакле, ова кривична дела испољавају се у различитим привредним гранама, у зависности од степена доминантности и развијености дате привредне гране.¹²

„Привредни криминалитет представља изузетно флексибилан вид криминалног понашања, а његови појавни облици су не само веома разноврсни, већ су и склони и брзим променама“¹³ и различитим феноменолошким димензијама испољавања.

Појам корупције и осврт на коруптивна кривична дела

Корупција као негативна друштвена појава има веома дугу традицију. Реч је о појави која погађа како развијене тако и мање развијене државе. Иако се поједини појавни облици корупције везује чак и за прве векове Римског царства, са њом се данас суочава и модерно друштво, па стога побуђује велику пажњу не само стручне и политичке, већ и шире јавности. Сходно томе, како је време протичало одређени видови корупције су нестајали, али упоредо са тим развијали су се и усвршавали нови појавни облици, па се тако и данас старе латинске максиме: *Invetrunt iura, accipiunt qui munera plura* (Право изврше онај који је примио више поклона) или *Munera pervertunt leges, decreta fefellunt evasiant patrium iura rigore suo* (Поклони преврћу законе, укидају наредбе, уништавају очинска права својом снагом) испостављају као истините.¹⁴ Корупција и

¹⁰ Игњатовић, Ђ. (1998). *Криминологија*, Номос, Београд, стр. 212.

¹¹ Више у. Царић, С., Матијашевић-Обрадовић, Ј., (2017). *Привредни криминалитет*, Правни факултет за привреду и правосуђе у Новом Саду, Нови Сад, стр. 29-33.

¹² Шикман, М.; Домузин, Р. (2013). Феноменолошка димензија привредног криминалитета, *Безбједност, полиција, грађани*, IX, 3-4/2013, стр. 6-7.

¹³ Шкулић, М., *op. cit.* стр. 73.

¹⁴ Матијашевић-Обрадовић, Ј., Драгојловић, Ј., (2014). Улога европске уније у спречавању и сузбијању корупције, *Европско законодавство*, вол. 13, бр. 47-48/2014, стр. 57-66.

њена експанзија прати развој држава, привреде и бирократизовања друштва. Напред изнете појаве појачале су присуство корупције и подржале њен развој. Данас корупција представља појаву која погађа све државе света и на чијем сузбијању раде и различите међународне организације.

Етимолошки корупција (*lat. corruptio* - поквареност, кварност, испаченост, разврат; поткупљивање, подмићивање, поткупљење, подмићење; кварење, укваривање, труљење, распадање; кривотворење).¹⁵

Корупција је појава која угрожава социјалне вредности и основна етичка начела у друштву и држави, а представља нешто неморално и незаконито. У погледу одређивања корупције, иако се сви аутори слажу да је то негативна, штетна и опасна асоцијално – патолошка и криминогена појава, још увек у правној, социолошкој, политиколошкој, безбедносној теорији, па ни у позитивном законодавству нема њеног јединственог појмовног дефинисања.¹⁶

Корупција се појављује у различитим сферама друштва и прожима се кроз различите групе кривичних дела у различитим појавним облицима коруптивних кривичних дела. У том смислу, поред групе кривичних дела против службене дужности, коруптивна кривична дела имамо и у групи кривичних дела против привреде, изборних права... Корупција поседује, по својој суштини и појавним облицима, најопаснији вид привредног криминалитета који карактеришу: прикривеност; висок степен друштвене опасности, мноштво разноврсних облика, широка распрострањеност, тешко доказивање у кривичнопроцесном смислу, користољубивост и специфичан објект, а то је законито функционисање државних и привредних институција и служби.¹⁷ Корупција је у великој мери повезана са организованим криминалом и може се рећи да о организованом криминалу не можемо говорити ако нема корупције. Такође, корупција и организовани криминал су уско повезани и са привредним криминалом, односно организовани криминалитет и корупција се често испољавају кроз привредни криминалитет. Управо из тог разлога у наставку рада указаћемо на два нова коруптивна кривична дела која се налазе у групи кривичних дела против привреде.

Кривична дела давања и примања мита у обављању привредне делатности

Кривично дело давања мита у обављању привредне делатности прописано је у члану 230 Кривичног законика¹⁸ (у даљем тексту КЗ) и заједно са кривичним делом примања мита у обављању привредне делатности које је пропи-

¹⁵ Вујаклија, М., (1972). *Лексикон страних речи и израз*, Паросвета, Београд, стр. 479.

¹⁶ Јовашевић, Д., (2008). Корупција у правној теорији и пракси, *Теме-часопис за друштвене науке*, Ниш, вол. 32, бр. 4, стр. 857.

¹⁷ Перовић, З., (2003). Кривично право пред изазовом корупције, *Билтен судске праксе* 3, Врховни суд Србије, стр. 17.

¹⁸ Кривични законик, *Сл. гласник РС*, бр. 85/05, 88/05 - испр., 107/05 - испр., 72/09, 111/09, 121/12, 104/13, 108/14 и 94/16

сано у члану 231 КЗ-а представљају нова кривична дела која су прописана у групи кривичних дела против привреде. Као што из самог назива дела можемо видети, реч је о коруптивним кривичним делима која се реализују приликом обављања привредне делатности. Усвајањем поменутих нових кривичних дела законодавац наставља са издвајањем инкриминација којима се санкционише корупција у приватном сектору.¹⁹ Кривично дело примања мита у обављању привредне делатности прописано је у члану 230 КЗ-а и дело из става 1 чини лице које при обављању привредне делатности за себе или другог, непосредно или посредно, захтева или прими поклон или другу корист или ко прими обећање поклона или друге користи да закључи уговор или постигне пословни договор или пружи услугу или да се уздржи од таквог деловања или кршењем других дужности у обављању привредне делатности на штету или у корист субјекта привредног пословања или другог правног лица за које или у којем ради или другог лица. Као што можемо видети, радња извршења је алтернативно одређена и састоји се у непосредном или посредном захтевању поклона или какве друге користи, непосредном или посредном примању поклона или какве друге користи или пак у примању обећања поклона или какве друге користи. Захтевање поклона подразумева јасно и недвосмислено ставање до знања да се жели поклон или нека друга корист. Захтевање се може изразити вербално (усмено или писмено), симболима, знацима, алузијама, покретима руке... Примање је узимање поклона или користи физички, фактички, било непосредно или посредно.²⁰ Под примањем обећања или какве друге користи подразумева се усаглашавање и изражавање жеље за обећаним поклоном или каквом другом користи. За постојање дела потребно је испуњење још три елемента: да се радња предузима у односу на награду, поклон или другу корист, да се радња предузима у вези са обављањем привредне делатности и да је циљ радње да се закључи уговор или постигне пословни договор или пружи услугу, или да се уздржи од таквог деловања или кршењем других дужности у обављању привредне делатности на штету или у корист субјекта привредног пословања или другог правног лица. Кривично дело може бити извршено само са умишљајем и потребно је постојање намере код учиниоца да се нанесе штета или корист одређеном субјекту привредног пословања или другом правном лицу. За дело из става 1 учинилац ће се казнити затвором од једне до осам година. Учиниоца овог кривичног дела (код оба облика) може бити одговорно лице које обавља привредну делатност у установи или другом субјекту.

У ставу 2 прописан је блажи облик и чини га онај ко после закључења уговора или постизања пословног договора или после пружене услуге или уздржавања од таквог деловања, за себе или другог захтева или прими поклон или другу корист или прихвати обећање поклона или друге користи. Овде је важно да до радње извршења долази након закључења уговора или постизања пословног договора или после пружене услуге или уздржавања од таквог де-

¹⁹ Више у: Коларић, Д., (2017). Поглед на Закон о изменама и допунама Кривичног законика, у *Привредна кривична дела*, приредили: Ивана Стевановић и Владимир Чоловић, Институт за криминолошка и социолошка истраживања и Институт за упоредно право, Београд, стр. 35-46.

²⁰ Јовашевић, Д., (2014). *Кривично право – посебни део*, Досије студио, београд, стр. 66.

ловања, али у вези са њима. Учинилац из става 2 казниће се затвором до три године.

У ставу 3 истог члана прописано је да ће се примљени поклон и имовинска корист одузети.

Кривично дело давања мита у обављању привредне делатности прописано је у члану 231 и дело из става 1 чини онај ко понуди или обећа поклон или другу корист лицу да оно при обављању привредне делатности, закључи уговор или постигне пословни договор или пружи услугу или се уздржи од таквог деловања или крши друге дужности у обављању привредне делатности на штету или у корист субјекта привредног пословања за које или у којем ради или на штету или у корист другог правног или физичког лица или ко посредује при оваквом давању поклона или друге користи. Као што можемо видети, радња је алтернативно одређена и састоји се у нуђењу поклона или какве друге користи, обећању поклона или какве друге користи или пак, посредовању при давању поклона или какве друге користи. Наиме, сматрамо да је законодавац пропустио да поред нуђења и обећања, у радњу извршења наведе давање или предају поклона или какве друге користи, иако касније говори о посредовању при давању поклона или какве друге користи. У том смислу, иако је неспорно да дело постоји и када је поклон дат односно предат, сматрамо да би то требало у самом тексту закона и навести. Дакле, у самој радњи извршења додати поред нуђењу поклона или какве друге користи, обећање поклона или какве друге користи или пак, посредовање при давању поклона или какве друге користи и давање поклона или какве друге користи. „Нуђење подразумева покушај давања поклона или какве друге користи, делатност физичког, фактичког карактера из којег се јасно манифестује воља да се награда, поклон или друга корист предају“.²¹ Под обећањем се подразумева стављање у изглед да поклон следи. Посредовање подразумева учешће још неког лица у давању поклона или какве друге користи. Дело је свршено нуђењем, обећањем или посредовањем при давању поклона или какве друге користи при обављању привредне делатности, са намером да се закључи уговор или постигне пословни договор или пружи услуга или се уздржи од таквог деловања или крше друге дужности у обављању привредне делатности на штету или у корист субјекта привредног пословања за које или у којем ради или на штету или у корист другог правног или физичког лица, без обзира да ли је таква радња уопште извршена или не. Дело може бити извршено само са умишљајем. Код учиниоца мора постојати свест, односно намера да нуди или обећава мито, односно да посредује у давању мита, са циљем да одређено лице (које се подмићује) при обављању привредне делатности закључи уговор, постигне пословни договор, пружи услугу или крши дужност. Учинилац овог кривичног дела (код оба облика) може бити било које лице. Учинилац дела из става 1 казниће се затвором од три месеца до три године.

У ставу 2 истог члана прописан је лакши облик и чини га лице које је дало поклон или другу корист на захтев лица да оно при обављању привредне

²¹ Јовашевић, Д., *op. cit.* стр. 65.

делатности закључи уговор, постигне пословни договор, пружи услугу или крши дужност, а дело је пријавило пре него што је сазнало да је оно откривено. Циљ овог члана је да се мотивише пријављивање случајева захтевања мита. Учинилац дела из става два се може ослободити од казне.

У ставу 3 истог члана прописано је да ће се дати поклон и имовинска корист одузети.

Закључак

Као што смо и напоменули, наше кривично законодавство се у последње време суочава са честим изменама. Последње измене и допуне су највише „интервенција“ имале у посебном делу и то код групе кривичних дела против привреде. У групи кривичних дела против привреде дошло је до декриминализације два кривична дела, док је седам нових кривичних дела прописано, а у одређеној мери направљене су мање интервенције и код осталих кривичних дела. У овом раду аутори су настојали да прикажу два нова кривична дела, кривично дело примања мита у обављању привредне делатности и кривично дело давања мита у обављању привредне делатности. Реч је о кривичним делима где се корупција инкриминише у приватном сектору. То иначе прокламује и Кривичноправна конвенција о корупцији.²² Поменута кривична дела, као што смо напоменули представљају новину у нашем кривичном законодавству иако су према ранијем Закону код кривичног дела давања и примања мита било прописани случајеви давања и примања мита одговорном лицу у предузећу, установи или другом субјекту. Код кривичног дела давања мита у обављању привредне делатности сматрамо да је потребно у самој радњи извршења додати поред нуђењу поклона или какве друге користи, обећање поклона или какве друге користи или пак, посредовање при давању поклона или какве друге користи и давање поклона или какве друге користи. Иако ефекте нових измена, а самим тим и нових кривичних дела не знамо, сматрамо да ће они бити позитивни, иако, јасно је није реч о потпуно новим кривичним делима јер су се и у ранијем законодавству поједини случајеви корупције у приватном сектору инкриминисали кроз кривична дела давања и примања мита.

Литература:

1. Box, S. (1981). *Deviance, Reality and Society*, 2nd ed., London: Holt, Rinehart and Ninston.
2. Sutherland, H. E. (1940). White-Collar Criminality, *American Sociological Review*, vol. 5, br. 1/1940, стр. 132-139.
3. Aleksić, Ž., Škulić, M., Žarković, M., (2004). *Leksikon kriminalistike*, Digital dizajn, Beograd.

²² Види: Закон о потврђивању Кривичноправне конвенције о корупцији, *Сл. лист СРЈ - Међународни уговори*", бр. 2/02 и "Сл. лист СЦГ - Међународни уговори", бр. 18/05, члан 7-8.

4. Vujaklija, M., (1972). *Leksikon stranih reči i izraz*, Parosveta, Beograd.
5. Dragojlović, J., Matijašević-Obradović, J., (2017). Poreska utaja u krivičnom zakonodavstvu Srbije – osnovno krivično delo protiv državnih finansija i posebno krivično delo protiv privrede, *Bezbednost policija građani*, vol. 13, br. 1/2017, str. 81-99.
6. Zakon o izmenama i dopunama Krivičnog zakonika, *Sl. glasnik RS*, br. 94/16
7. Zakon o potvrđivanju Krivičnopravne konvencije o korupciji, *Sl. list SRJ - Međunarodni ugovori*", br. 2/02 i "*Sl. list SCG - Međunarodni ugovori*", br. 18/05.
8. Ignjatović, Đ. (1998). *Kriminologija*, Nomos, Beograd,
9. Jovašević, D., (2008). Korupcija u pravnoj teoriji i praksi, *Teme-časopis za društvene nauke*, Niš, vol. 32, br. 4, str. 849-866.
10. Jovašević, D., (2014). *Krivično pravo – posebni deo*, Dosije studio, Beograd.
11. Kolarić, D., (2017). Pogled na Zakon o izmenama i dopunama Krivičnog zakonika, u *Privredna krivična dela*, priredili: Ivana Stevanović i Vladimir Čolović, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja i Institut za uporedno pravo, Beograd, str. 35-46.
12. Krivični zakonik, *Sl. glasnik RS*, br. 85/05, 88/05 - ispr., 107/05 - ispr., 72/09, 111/09, 121/12, 104/13, 108/14 i 94/16.
13. Matijašević-Obradović, J., Dragojlović, J., (2014). Uloga evropske unije u sprečavanju i suzbijanju korupcije, *Evropsko zakonodavstvo*, vol. 13, br. 47-48/2014, str. 57-66.
14. Perović, Z., (2003). Krivično pravo pred izazovom korupcije, *Bilten sudske prakse* 3, Vrhovni sud Srbije, str. 16-24.
15. Pihler, S. (1993). *Ka savremenoj koncepciji ekonomskog kriminaliteta*. U Aktuelni problemi suzbijanja kriminaliteta. Institut za sociološka i kriminološka istraživanja, Beograd, 35 – 38.
16. Stojanović, Z., (2013). Da li je Srbiji potrebna reforma krivičnog zakonodavstva, *Crimen*, vol. 4, br. 2/13, str. 119-143.
17. Carić, S., Matijašević-Obradović, J., (2017). *Privredni kriminalitet*, Pravni fakultet za privredu i pravosuđe u Novom Sadu, Novi Sad.
18. Šikman, M.; Domuzin, R. (2013). Fenomenološka dimenzija privrednog kriminaliteta, *Bezbednost, policija, građani*, IX, 3-4/2013, 1-20, str. 1-20.
19. Škulić, M., (2017). Zloupotreba položaja odgovornog lica – ratio legis i neki nedostaci postojeće inkriminacije, u *Privredna krivična dela*, priredili: Ivana Stevanović i Vladimir Čolović, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja i Institut za uporedno pravo, Beograd, str. 69-94.

CRIMINAL OFFENCE OF GIVING AND TAKING BRIBE IN THE ECONOMIC ACTIVITIES

Summary: Criminal law is a branch of law that has been constantly facing various reforms and changes over the last time period. Although this is a branch of law which should be very rarely changed, because of the sensitivity of the law matter that it regulates, it is not the case in our country. The reasons for the frequent changes are numerous and they are above all in the fact that the crime is a phenomenon that is constantly changing and improving. also the reasons for frequent changes are found in the need for harmonization of our legislation with the law of the European Union, as well as on the ratification of various international treaties. In addition to this, the reason for frequent changes in criminal legislation can be found in the adjustment of criminal legislation to the current state of crime in the country, ie the need to specify and correct certain legal norms, with the aim of their easier and more efficient implementation. In the latest amendments to the Criminal Code, the big-

gest changes occurred within the head that prescribes criminal offenses against the economy. Consequently, the authors will make a review of economic crime in their work and corruption and analyze two new criminal offenses within this chapter, which relate to giving and receiving bribes in carrying out business activities.

Key words: economic crime, criminal law, new criminal offenses, bribery, receipt of bribes, performance of economic activity

IV

МЕДИЈИ И ДРУШТВО

МАРКО С. ЦАРИЋ*

Правни факултет за привреду и
правосуђе

Нови Сад

МАЈА Р. ЋИРИЋ**

Факултет за економију и инжењерски
менаџмент
Нови Сад

УДК 316.42:316.35

Прегледни рад

Примљен: 12.02.2018

Одобрен: 02.03.2018

Страна: 395-406

ИСТРАЖИВАЊЕ ЈАВНОГ МЊЕЊА О ПОЛОЖАЈУ ВУЛНЕРАБИЛНИХ ДРУШТВЕНИХ ГРУПА И МОГУЋНОСТИ РАЗВОЈА СОЦИЈАЛНОГ ПРЕДУЗЕТНИШТВА У СРБИЈИ***

Сажетак: У Европским државама развој социјалног предузетништва и деловање социјалних предузећа за радну интеграцију подстиче се још од седамдесетих година двадесетог века. Међутим, социјално предузетништво у Србији почиње да се развија од 2000. године, те је тренутна ситуација на том пољу још увек на врло независном нивоу, имајући у виду мали број социјалних предузећа, као и малу стопу укључености вулнерабилних друштвених група у њима. Стога је сврха овог рада да се утврди ниво свести у друштву о положају вулнерабилних друштвених група у Србији, као и могућностима за интензивнији развој социјалног предузетништва. Циљ је да се дође до информација о томе како грађани у Србији перципирају законске оквире који се гарантују права ових социјално угрожених категорија становништва, да ли постоји одговарајућа имплементација постојећих закона, као и на који начин се информишу о овој тематици. Такође, циљ је утврдити да ли код грађана постоји жеља и мотивација за запошљавањем припадника вулнерабилних друштвених група. Истраживањем је обухваћено 150 случајно одабраних испитаника. За потребе истраживања примењена је метода анкете, док је инструмент којим је вршено анкетирање – упитник. Од статистичких метода коришћена је дескриптивна статистика. На основу добијених резултата стечена је представа о стању свести грађана Србије по питању истраживане теме и дате су препоруке за могућа унапређења.

Кључне речи: вулнерабилне друштвене групе, социјално предузетништво, социјална предузећа за радну интеграцију, истраживање јавног мњења

Увод

У Србији још увек не постоји адекватна законска и подзаконска регулатива за успешно функционисање социјалних предузећа. Осим тога не постоји

* macaric@yahoo.com

** majaciric79@yahoo.com

*** Рад је резултат пројекта „Утврђивање потенцијала социјалног предузетништва у функцији одрживог развоја АП Војводине“, пројекат финансирао Покрајински секретеријат за високо образовање и научноистраживачку делатност.

довољан степен знања о потенцијалима овог сектора који у Србији није ни признат као сектор. Концепт социјалног укључивања, подстакнут од стране земаља ЕУ, посматра појединца као потенцијал, а не трошак друштва и већу пажњу поклања његовом социјалном укључивању (Види: Европски покрет Србија и група 484) У Србији је и даље више присутна пасивна подршка сиромашним породицама и појединцима, и осталим угроженим категоријама становништва, него што су институционално регулисане могућности за њихово социјално укључивање. Међутим и поред неповољног правног и друштвено-економског оквира, као и још увек недовољног степена знања, социјално предузетништво у Србији тренутно постоји у форми појединачних иницијатива којима се проблеми незапослености и социјалне изопштености решавају у појединачним случајевима. Имајући у виду друштвено-економске услове у земљи, отварају се могућности за нове форме подршке у свим областима система социјалне заштите у Србији (Види: Привредна комора Београда). Последица неравномерне трансформације економије и друштва јесте и све већа изопштеност неколико угрожених категорија становништва. Обзиром да економска транзиција још увек није завршена и да постоји велики број маргинализованих становника, социјално предузетништво могло би да има много значајнију улогу у развоју друштвених заједница и стварању нових радних места него што је то тренутно случај (Привредна комора Србије).

Међутим, питање је колико су грађани у Србији упознати с положајем вулнерабилних друштвених група, колико су упознати с термином социјално предузетништво и да ли су уопште мотивисани и којом врстом мотива за укључивањем особа припадника вулнерабилних друштвених група. Стога је циљ овог рада да се долажењем до сазнања о ставовима грађана Србије о наведеним питањима, њиховим мотивима, као и средствима путем којих се информишу добије увид у тренутно стање и дају препоруке за могућности развоја, као и начине промоције социјалног предузетништва у Србији.

Значај и развој социјалног предузетништва

У научној литератури постоје различита тумчења појма социјално предузетништво. Раичевић и Гломазић (2012) сумирају три приступа у покушајима дефинисања појма социјално предузетништво. Наиме, једна група аутора односи се према социјалном предузетништву као према непрофитној иницијативи у потрази за алтернативним стратегијама финансирања или системима управљања за стварање друштвене вредности. Друга група истраживача посматра социјално предузетништво као друштвено одговорне праксе комерцијалних предузећа ангажованих у међусекторско партнерство. Трећа група има став да је социјално предузетништво средство за ублажавање социјалних проблема и катализатор друштвених трансформација.

Социјална предузећа могу бити различита по организацији и структури, али сва имају врло јасну социјалну и јавну сврху, остварени профит реинвестирају и непрофитна су, а користе се предузетништвом ради остваривања свог

социјалног циља. Често су социјална предузећа усмерена на радну интеграцију и инклузију неке од угрожених друштвених група, при чему та предузећа комбинују пословни приступ са обављањем функције од ширег друштвеног значаја. Тиме савремена социјална предузећа представљају одговор на друштвене проблеме на које држава није одговорила (Валев, Г., 2010).

Европска унија види социјално предузетништво као пословни модел који може истовремено решавати питања економског раста, запослености и квалитета живота (Керлин, Ј. А., 2006). У Европи постоји традиција повезивања социјалног подухватништва с питањима демократије и партиципације стога је повезано с еволуцијом социјалне политике. Из разматрања социјалне политике јавиле су се и иницијативе запошљавања вулнерабилних и маргиналних друштвених група у социјална предузећа за радну интеграцију (Марковић, Ј., Батурина, Б., Бабић, З., 2017). Социјално предузетништво у другој половини 20. века се значајно развија у западној Европи, што се не може рећи и за источне и југоисточне постсоцијалистичке европске земље. У постсоцијалистичким земљама Европе до пораста активности социјалних подухвата долази тек крајем 80-тих и почетком 90-тих година, и то пре свега због демократизације друштва, децентрализације и трансформације социјалне државе у тим земљама (Ciepielewska-Kowalik, A., Pieliński, B., Starnawska, M. i Szymańska, A., 2015).

Стање социјалног предузетништва у Србији

Социјално предузетништво у нашој земљи почиње да се развија од 2000. године. Последице дуге транзиције, лоших и застарелих социјалних услуга, као и велики број друштвено искључених грађана учинили су да се појединци и групе све чешће одлучују да сами траже решења за нагомилане социоекономске проблеме. Интеграција избеглих и интерно расељених, затим потребе особа са различитим типовима инвалидитета, незапосленост, само су неки од изазова на које реагују организације цивилног друштва.

Србија још увек нема целовит закон о социјалним предузећима. Неки од закона којима се уређује поље деловања социјалних предузећа су Закон о задругама, Закон о професионалној рехабилитацији и запошљавању особа са инвалидитетом, Закон о привредним друштвима, Закон о удружењима грађана, Закон о задужбинама и фондацијама, Закон о социјалној заштити, Закон о волонтирању и Закон о раду (Бобић, А., Ракић, Д., 2016). За социјално укључивање особа из вулнерабилних друштвених група посебно су од значаја Закон о професионалној рехабилитацији и запошљавању особа са инвалидитетом и Закон социјалној заштити, где се по први пут у нашу легислативу уводи термин социјално предузеће. Постојећи правни оквир Републике Србије не препознаје организације које би стриктно одговарале дефиницији социјалног предузећа. Међутим, идентификовано је шест типова организација које приближно одговарају концепту социјалног предузећа: удружења грађана, задруге, стручна предузећа за запошљавање лица са инвалидитетом, зависна спин-офф предузећа чији су оснивачи удружења грађана (најчешће у форми друш-

тава са ограниченом одговорношћу и акционарских друштава), пословни инкубатори, и агенције за развој малих и средњих предузећа. Према последњим истраживањима (види: Министарство привреде, Агенција за привредне регистре, 2016) данас у Србији постоји 2083 задруге од чега њих 1466 су пољопривредне задруге, које тек треба трансформисати у модерне задруге, затим њих 418 су омладинске задруге, 113 стамбене, 78 занатске и 8 потрошачке. Поред задруга остали типови социјалних предузећа у Србији су заступљени у релативно малим бројевима 306 удружења грађана и фондација, 45 предузећа за професионалну рехабилитацију и запошљавање особа са инвалидитетом и 60 привредних друштава (Џевић, С., 2016). Према извештају Републичког завода за статистику - Економски утицај социјалних предузећа у Србији, удео вулнерабилног становништва међу запосленима у социјалним предузећима чини свега 16,8%. Иако већи од националног просека, овај проценат је нижи од очекиваног. Само предузећа за професионалну рехабилитацију и запошљавање особа са инвалидитетом имају већи проценат вулнерабилног становништва међу запосленима (око 75%), што је услов да би могли да стекну статус социјалног предузећа за професионалну рехабилитацију и запошљавање особа са инвалидитетом.

Судећи према званичним подацима развој социјалног предузетништва у Србији још увек значајно заостаје у односу на земље Европске уније. Осим тога положај особа из вулнерабилних друштвених група у Србији је на прилично незавидном нивоу и њихово укључивање у социјалним предузећима је још увек недовољно да би се трајно системски решио проблем њиховог укључивања у друштвене токове. Стога је и овај рад произишао са сврхом да буде један у низу корака за идентификовање могућности за развој социјалног предузетништва у Србији.

Методологија истраживања и опис узорка

Сврха истраживања јесте да се утврди ниво свести у друштву о положају вулнерабилних друштвених група у Србији, као и могућностима за развој социјалног предузетништва.

Циљ је да се дође до информација о томе како грађани у Србији перципирају законске оквире којима се гарантују права ових социјално угрожених категорија становника, да ли постоји одговарајућа имплементација постојећих закона, као и на који начин се грађани информишу о овој тематици. Осим тога, циљ истраживања јесте утврдити и да ли код грађана постоји жеља и мотивација за запошљавањем припадника вулнерабилних друштвених група становништва.

Истраживање је спроведено у периоду од априла до јуна 2017. године међу грађанима на територији АП Војводине. Истраживањем је обухваћено укупно 150 случајно одабраних испитаника, који се састоје из три испитиване групе од по 50 испитаника. Прву групу од 50 испитаника су чинили студенти

завршне године Правног факултета за привреду и правосуђе. Другу групу од 50 испитаника су чинили студенти завршне године економских програма Факултета за економију и инжењерски менаџмент. Трећу групу од 50 испитаника су чинили случајно одабрани испитаници са јединим условом да не студирају или нису студирали право, економију или менаџмент. Испитаници су подељени у три групе како би се дошло до сазнања у којој мери образовање утиче на ставове испитаника.

За потребе истраживања примењена је метода анкете, док је инструмент којим је вршено анкетирање – упитник. Упитник није био стандардизован, већ је креиран за потребе овог истраживања. Од статистичких метода коришћена је дескриптивна статистика. Истраживање се обављало лично или путем е-маила.

Резултати истраживања и дискусија

У складу са постављеним циљем истраживања дефинисана су питања на која су испитанцији давали своје одговоре, који су сумирани у Табели 1.

Табела 1. *Истраживање ставова јавног мњења о положају вулнерабилних друштвених група и могућности развоја социјалног предузетништва у Србији*

Р.б	Питање	Одговор	Студенти завршне године економије		Студенти завршне године права		Испитаници других професија		Укупно
			Фреквенција	Проценат	Фреквенција	Проценат	Фреквенција	Проценат	Проценат
1.	Да ли сте упознати са термином социјално угрожене групе или вулнерабилне друштвене групе?	Да	24	48%	26	52%	16	32%	44%
		Не	15	30%	13	26%	16	32%	29.33%
		Делимично	11	22%	11	22%	18	36%	26.67%
2.	Да ли сте упознати са термином социјално предузетништво?	Да	13	26%	24	48%	10	20%	31,33%
		Не	21	42%	10	20%	18	36%	32.67%
		Делимично	16	32%	16	32%	22	44%	36%
3.	Озваничене вулнерабилне друштвене групе у Србији су: деца и млади, жене, стари, особе са инвалидитетом, особе са менталним хендикепом, други (бекућници, самохраниродитељи...) у ком степену сматрате да су закони у Србији креирани тако да гарантују њихово равноправно укључивање у животне токове заједнице?	Веома добро креирани	4	8%	15	30%	2	4%	14%
		Добро креирани	9	18%	13	26%	6	12%	18.67%
		Просечно креирани	19	38%	22	44%	18	36%	39,33%
		Лоше креирани	11	22%	0	0%	15	30%	17.33%
		Веома лоше креирани	7	14%	0	0%	9	18%	10,67%

4.	Оцените степен у којем се према вашем мишљењу законом дефинисана права импрелентирају и у пракси у Србији.	У потпуности	4	8%	6	12%	1	2%	7.33%
		У већој мери	5	10%	7	14%	7	14%	12.67%
		На просечном нивоу	22	44%	23	46%	20	40%	43.33%
		У мањој мери	12	24%	10	20%	12	24%	22.67%
		Уопште се не импрелентирају	7	14%	4	8%	10	20%	14%
5.	На основу чега темељите своје мишљење?	Факултет	9	18%	7	14%	5	10%	14%
		ТВ, радио, новине	16	32%	18	36%	16	32%	33.33%
		Интернет	12	24 %	15	30%	14	28%	27.33%
		Пријатељи	9	18%	1	2%	5	10%	10
		Лично искуство	3	6%	0	0%	2	4%	3.34%
		Друго	1	2%	9	18%	8	16%	12%
9.	Да имате предузеће да ли бисте били спремни да запослите неку од наведених радно способних особа из категорије вулнерабилних друштвених група?	Да	30	60%	36	72%	9	18%	50%
		Не	8	16%	0	0%	14	28%	14.67%
		Можда	12	24%	14	28%	27	54%	35.33%
10.	Да ли постоје разлике у томе да бисте неког из наведених група запослили а неког не?	Да	20	40%	12	24%	27	54%	39.33%
		Не	30	60%	38	76%	23	46%	60.67%
11.	Ако је претходни одговор ДА кога бисте запослили?	Омладину	13	27.09%	12	23.53%	16	28.07%	26.28%
		Жене	8	16.67%	12	23.53%	6	10.52%	16.67%
		Старе	4	8.33%	8	15.69%	7	12.30%	12.18%
		Инвалиде	8	16.67%	7	13.72%	11	19.30%	16.67%
		Ментални хендикеп	2	4.16%	0	0%	1	1.75%	1.92%
		Бескућник	3	6.25%	0	0%	4	7.01%	4.49%
		Самохране родитеље	10	20.83%	12	23.53%	12	21.05%	21.79%
12.	Наведите мотиве који би утицали на вашу одлуку да запослите, или незапослите неког из вулнерабилних друштвених група.	Потреба да се помогне људима	9	45%	8	28.57%	4	36.36%	35.59%
		Потреба за ангажовањем на основу стручности и способности	6	30%	9	32.14%	3	27.27%	30.50%
		Потреба за економским бенефитима	3	15%	1	3.57%	3	27.27%	11.87%
		Потреба за правдом и поштовањем права	2	10%	10	35.71%	1	9.10%	22.04%

Како би се могло анализирати да ли постоје разлике у одговорима испитаника у зависности од њиховог образовања, у истраживању испитаници су

подељени у три групе (1. студенти завршне године економских програма, 2. студенти завршне године права и 3. остали грађани без обзира на степен образовања, под условом да нису студирали и да не студирају економију, менаџмент или право). Наиме, обзиром да се на студијским програмима из области економије изучава предмет предузетништво, очекивано је да ће ова група испитаника бити најбоље упозната са тематиком социјалног предузетништва. Такође, обзиром да је положај вулнерабилних друштвених група и оснивање социјалних предузећа у великој мери одређен законском и подзаконском регулативом, очекивано је да и студенти права буду упознати са овом тематиком. Трећа група испитаника одражава ставове грађана за које се претпоставља да нису имали прилику да се упознају са истраживаном тематиком кроз систем образовања (у средњим, високим школама и на факултету).

На питање да ли су упознати с термином социјално угрожене групе или вулнерабилне друштвене групе свега 44% испитаника дало је одговор да јесте упознато, њих 26.67% одговорило је да је делимично упознато с овим термином док је чак 26.67% испитаника одговорило да није уопште упознато с овим термином. Овај податак говори о присутном веома ниском степену свести грађана о постојању ових социјално угрожених друштвених група и њиховим проблемима. Изненађујући је податак да чак ни скоро једна трећина студената економије, њих 30%, као ни 26% студената права нису упознати са овим термином.

На питање да ли сте упознати са термином социјално предузетништво највећи проценат испитаника њих 36% одговара да је делимично упознато, њих 31.33% одговара да је упознато, док њих 32.67% одговара да није упознато. Овај податак је дакле још лошији у односу на упознатост с вулнерабилним друштвеним групама. Податак који је потпуно неочекиван јесте да је чак 42% студената економије навело да није упознато с термином социјално предузетништво. Ово неминовно упућује на потребу ревидирања програма предмета предузетништво и поклањање веће пажње тематици социјалног предузетништва.

На питање у ком степену сматрају да су закони у Србији креирани тако да гарантују равноправно укључивање вулнерабилних друштвених група у животне токове заједнице у све три испитиване групе испитаника највећи проценат њих 39.33% је одговорио да су Закони просечно креирани. Оно што је приметно да чак 30% студената права сматрају да су закони веома добро креирани, док ни један испитаник студент права не сматра да су закони лоше или веома лоше креирани. Док насупрот томе студенти економије њих 8%, као и испитанци других професија њих 4% сматрају да су закони веома добро креирани, а доста су већи проценти у ове две групе оних који сматрају да су закони лоше и веома лоше креирани. Ово пак указује на чињеницу да образовање у значајној мери утиче на перцепцију грађана о томе у ком степену су закони креирани тако да гарантују равноправно укључивање вулнерабилних друштвених група у животне токове заједнице.

Када анализирамо мишљења испитаника о томе колико се законом дефинисана права импрелентирају и у пракси у Србији видимо да и даље највећи проценат њих 43.33% сматра да је имплементација закона на просечном нивоу. Међутим, приметно је да 14% испитаника сматра да су закони веома добро креирани, а њих 7.33% сматра да су закони веома добро имплементирани, њих 18.67% сматра да су закони добро креирани, а 12% сматра да су закони добро имплементирани. Такође, повећан је проценат испитаника који сматрају да се закони имплементирају лоше и веома лоше. Дакле приметан је пад у оцени имплементације закона у односу на оцене колико су добро креирани. Посебно је код студената права изражена пад у оцени имплементације закона у односу на то како су креирани. Дакле, може се уочити да испитаници сматрају да је примена закона лошија у односу на то какви су закони.

Анализом одговора на питање на који начин испитаници креирају своје мишљење о томе како су закони којима се гарантује равноправно укључивање вулнерабилних друштвених група креирани и имплементирани установили смо да на њихово мишљење на првом месту утичу медији (ТВ, радио, новине), затим Интернет, образовање на факултету, фактори који нису дефинисани и који су груписани под термином друго, пријатељи и у најмањем степену лично искуство. Оно што је значајно уочити да су у свим групама медији (ТВ, радио, новине) и Интернет најзначајнији извор информисања.

На питање да ли би да имају сопствено предузеће испитаници ангажовали неког из категорије вулнерабилних друштвених група испитаници су највећим процентом одговорили да би њих 50%, затим можда њих 35,33%, и не би њих 14,67%. При томе, уочљиво је да су највећи проценат одговора да дали студенти правног факултета њих 72%, док је најмањи проценат позитивних одговора дала група испитаника других професија свега њих 18%. Овде је очигледан утицај образовања на ставове испитаника.

Анализом одговора да ли постоје разлике у томе да би неке категорије становника припадника вулнерабилних група запослили, а неке не добијамо да већина тврди да не постоје разлике њих 60.67%, при чему доминирају студент права њих 76% сматра да не постоје разлике у томе кога би запослили кога не, где се опет види утицај образовања студената права, који су учени да не би смело бити дискриминације. Међутим, ипак значајан број испитаника њих 39.33% при чему доминирају испитанци других професија њих 54% наводе да постоје разлике у томе које би категорије запослили а које не.

Одговором на наредно питање добијамо одговор које су то категорије становника које су најугроженије. Наиме они испитаници који су навели да постоје разлике у томе кога би ангажовали а кога не имали су могућност да заокруже више одговора и наведу конкретно кога би ангажовили. Сумирањем одговора добили смо следећи резултат: највећи проценат одговора је у корист укључивања омладине, затим самохраних родитеља, потом, жена и инвалида у истом проценту, затим старих особа, док су најмањим процентом обухваћени бескућници и особе са менталним хендикепом, што говори о њиховом изузетно лошем положају када је реч о спремности грађана да их запосле.

На питање отвореног типа да наведу разлоге због којих би запослили неке од особа из вулнерабилних друштвених група, мањи број испитаника је одговорио. Они испитаници који су одговорили давали су различите одговоре, при чему се сумирани одговори могу раврстати у четири групе. Највећи проценат испитаника, њих 35.59% као основни разлог наводи да жели да помогну људима јер помоћ људима доживљавају као духовни развој своје личности, јер се осећају добро када чине добра дела, јер сматрају да јачи треба да помажу слабијима. Затим, такође, значајна група испитаника њих 30.50% сматра да су основни разлог за ангажовање особе за посао стручност и способност особе, а да сматрају да међу припадницима вулнерабилних друштвених група има доста стручних и способних особа за обављање појединих послова. На трећем месту по броју одговора су испитаници, њих 22.05% који сматрају да сви људи имају иста права и да не сме бити дискриминације, те потребу за правдом и поштовањем људских права наводе као разлог зашто би ангажовали припаднике вулнерабилних друштвених група. Последња група одговора односи се на економске мотиве, где испитаници, њих 11.87% наводе да би припаднике ових осетљивих друштвених група ангажовали уколико би имали пореске олакшице. Приметне су незнатне разлике у мотивима у зависности од образовања. Једино што код студената права доминира као мотив потреба за правдом и поштовањем права.

Закључак

На основу резултата истраживања можемо закључити да у Србији постоји низак степен свести грађана о постојању вулнеарбилних друштвених група и њиховом положају у друштву. Значајно је напоменути да је највећа свест о постојању ових група и њиховом положају присутна код студената права, затим студената економије, а најмања је код испитаника других професија. То пак имплицира да образовање утиче на свест људи, али још увек у недовољној мери, јер је и међу студентима и права и економије још увек релативно мали проценат оних који су упознати са овом тематиком. Осим тога, још нижи је ниво свести грађана о могућностима решавања њихових проблема кроз развој социјалног предузетништва, обзиром да једна трећина испитаника није чак ни упозната са самим појмом социјалног предузетништва. Такође, изненађујући је резултат да студенти економије у веома високом проценту нису упознати са термином социјално предузетништво. Стога можемо закључити да је неопходно извршити ревидирање наставног програма предмета предузетништво и уврстити као тематску јединицу социјално предузетништво. Такође, препорука је уврстити темаику социјалног предузетништва и у наставне планове свих осталих високих школа и факултета, јер је веома важно кроз систем образовања подићи ниво свести грађана Србије.

Такође истраживањем је утврђено да грађани Србије сматрају да су закони којима се омогућује равноправно укључивање вулнерабилних друштвених група у друштвене токове, креирани на просечном нивоу (студенти права

чак у значајном проценту сматрају да су веома добро и добро креирани), међутим, уочено је да грађани сматрају да је већи проблем у примени ових закона. Те стога препоруке које би се могле извући огледају се у потреби за дефинисањем мера којима би се унапредила примена ових закона. Такође, интересантно је да се све групе испитаника махом информишу путем медија (ТВ, радио, новине) и Интернета, док је образовање на факултетима тек на трећем месту. Што додатно говори у прилог изнесеној тврдњи да је неопходно ревидирати постојеће наставне планове и програме на високим школама и факултетима.

Податак који је прилично забрињавајући је да постоји значајан број грађана који не би био спреман или се колеба у могућности да запосли припаднике вулнерабилних друштвених група уколико има или би имао своје предузеће. Код студената права уочено је да је прилично висок проценат оних који би запослили припаднике ових група, постоји додуше одређен проценат оних који се колебају, али нико није одговорио да их не би запослио, што се може довести у директну везу са њиховим образовањем и учењем да не сме постојати дискриминација ни по ком основу. Приметно је да међу грађанима који се колебају да ли би припаднике ових група запослили или не постоје разлике и у томе које би категорије запослили а које не. Те се извлачи закључак да су омладина и самохрани родитељи у најбољем положају по питању могућности запошљавања, док су у изузетно лошем положају бескућници и особе са менталним хендикепом, обзиром да је проценат испитаника који је спреман да их запосли готово занемарљив. Стога, можемо извући закључак да је потребно уложити значајне напоре на изналажење начина за трајно решавање положаја ових најугроженијих категорија становника.

Разлози који људе покрећу на укључивање припадника вулнерабилних друштвених група у процес рада су на првом месту жеља да се помогне, у чијој је суштини мотив за самопотврђивањем кроз личну духовну надградњу, што је важно имати у виду када се ради на промоцији предузетништва, јер се апели требају креирати имајући у виду овај мотив. Затим на другом месту су потреба да се људи запошљавају према стручности и став да међу категоријама вулнерабилних друштвених група има стручних и способних људи указује да је неопходно предузети мере које ће омогућити припадницима ових група да се образују и усавршавају. Трећи мотив огледа се у потреби за правдом и поштовањем права, те елиминисањем дискриминације у друштву. Ово пак имплицира на чињеницу да се унапређењем законске и подзаконске регулативе, бољом применом постојеће, као и одговарајућим образовањем грађана о томе да сви треба да имамо иста права може смањити степен дискриминације и унапредити положај припадника вулнерабилних друштвених група. И као четврти мотив наводе се економски мотиви, што имплицира да би држава и кроз одговарајуће пореске олакшице такође, допринела бољем положају ових група и њиховом већем укључивању у друштвене токове. Дакле, читав низ мера може се применити у циљу решавања постојеће ситуације, само је важно да постоји системски приступ и воља да сваког човека доживимо као потенцијал, а не као трошак и друштвени проблем.

Литература:

1. Bobić, A, Rakić, D. (2016). *Društveno korisno održivo-kakoosnovati socijalno preduzeće u Srbiji, Evropski pokret Srbija*, Beograd.
2. Vele, G. (2010). *Socijalno preduzetništvo-Elektronski bilten o socijalnom preduzetništvu*, br. 1, grupa 484, Beograd.
3. Kerlin, J. A. (2006). Social Enterprise in the United States and Europe: Understanding and Learning from the Differences, *Voluntas*, 17, 247-263.
4. Marković, L., Baturina, B., Babić, Z. (2017). Socijalna preduzeća za radnu integraciju u postsocijalističkim zemljama, *Hrvatska revija za rehabilitacijska istraživanja*, 53(1), 139-158.
5. Ministarstvo privrede, Agencija za privredne registre, 2016.
6. Raičević, V, Glomazić, R. (2012). *Značenje i oblici socijalnog preduzetništva*, Friedrich Ebert Stiftung, Beograd.
7. Cvejić, S. (2016). *Socijalna ekonomija - pojam i praksa u Srbiji*, Čigoja štampa, Beograd.
8. Ciepielewska-Kowalik, A., Pielinski, B., Starnawska, M., Szymańska, A. (2015). *Social Enterprise in Poland: Institutional and Historical Context*. ICSEM Working Papers, No. 11. Liege: The International Comparative Social Enterprise Models (ICSEM) Project.
9. Evropski pokret Srbije i grupa 484, Socijalno preduzetništvo-mogućnosti i perspektive <http://www.vps.ns.ac.rs/Materijal/mat4898.pdf> 16.10.2017.
10. Privredna komora Beograda, Socijalno preduzetništvo, http://www.kombeg.org.rs/aktivnosti/c_MSP/Detaljnije.aspx?veza=3842 15.10.2017.
11. Privredna komora Srbije, Socijalno preduzetništvo, <http://www.pks.rs/Documents/Centar%20za%20mala%20i%20srednja%20privredna%20dru%C5%A1tva/socialnoPreduzetnistvo.pdf> 15.10.2017

RESEARCH OF PUBLIC OPINION ON THE POSITION OF VULNERABLE SOCIAL GROUPS AND THE OPPORTUNITIES OF SOCIAL ENTREPRENEURSHIP DEVELOPMENT IN SERBIA

Summary: In the European countries, the development of the social entrepreneurship and the functioning of the social enterprises for labor integration have been encouraged since the 1970s. However, social entrepreneurship in Serbia has begun to develop since 2000 and the current situation in that field is still at a very low level, given the fact that there are currently few social enterprises as well as low inclusion rates of vulnerable social groups in them. Therefore, the purpose of this paper is to determine the level of awareness in society about the position of the vulnerable social groups in Serbia, as well as to show the opportunities for more intensive development of social entrepreneurship. The aim is to determine the attitudes of the citizens of Serbia about the legal framework that regulates the protection of the vulnerable social groups rights and whether is there an adequate implementation of existing laws. In addition, it is also important to determine on the basis of which sources of information citizens form their attitudes on this topic. Also, the goal is to determine whether there is a desire and motivation for the employment of the members of the vulnerable social groups. The research includes 150 randomly selected respondents. The survey method was applied while the instrument for questioning was a questionnaire. Statistical method used was descriptive statistics. Based on the results of the conducted research we got information

about the public opinion about the research topic and we gave the recommendations for the future improvement.

Key words: vulnerable social groups, social entrepreneurship, social enterprise for labor integration, public opinion research

ОБРАЗОВАЊЕ И МЕДИЈИ: УЛОГА МЕДИЈСКЕ ПИСМЕНОСТИ У ПРОЦЕСУ СОЦИЈАЛИЗАЦИЈЕ

Сажетак: Улога медија као агенса социјализације је све утицајнија у процесу формирања ставова и облика понашања. Као одговор на информатичку експанзију и рачунарско посредовану стварност, потребно је увести медијску писменост као обавезан наставни предмет на свим нивоима формалног образовања. У раду ће бити речи и о историји средстава масовне комуникације чије познавање треба да буде део општег образовања и културе. Испитане су и тврдње о негативном утицају производа масовне културе и масовних медија и њихове улоге у инверзији стварности и рефлексiji на друштвену комуникацију и друштвено деловање. Социјално и емотивно несигуран појединац је подложнији медијском утицају, па је развијање критичког мишљења и креативних вештина неопходно како би се заштитио, али и отклонио сваку једностраност и користио предности технолошких иновација. На послетку, кроз дискусију и закључак напомиње се да је иницијатива за увођење овог наставног предмета као обавезног постојало и раније, али да садашња ситуација изискује активнију друштвену стратегију медијског описмењавања.

Кључне речи: медијска писменост, образовање, средства масовне комуникације, масовна култура, социјализација, критичко мишљење.

Увод

Нема неутралне информације
Рихард Мунк

Данас живимо у информационом, постмодерном, технолошком друштву. Основна функција масовних медија¹ је да производи симболе који помажу да се дефинише реалност. Ипак, медијске поруке не представљају просту рефлексiju света, те морају бити политички, културно и законски стандардизоване.

Драган Коковић критикује постмодерну генерацију, која посматра свет са даљинским управљачем у рукама. Говорећи о кризи образовања, он тврди: „Демократизација, која је подразумевала, да свако има приступа култури, од

* predrag.rava@gmail.com

¹ Медиј- (lat. *mediūm*) значи: средина, центар, посредник, медијатор.

сада се дефинише правом свакога на културу по свом избору“ (Коковић 1994: 464). Слагали се или не, са овом, помало песимистичном перспективом, чињеница је да медији имају све више места у нашим животима и да представљају уточиште модерног, али пасивног, некритички настројеног човека, обузетог ескапизмом.

Главне функције медија су: информативне, едукативне, забавне и персуазивне (карактеристична за пропаганду, рекламирање и оглашавање).

Међутим, као све утицајнији агенс социјализације, медиј је скоро преузео друштвену улогу школе, односно, њене манифестне функције: преношење знања и културних образаца у сврху обликовања младих чланова друштва и латентне функције: условљавње детета да учи и прихвата само одређене вредности. Такође, искористио је и ослабљен утицај породице и, уз вршњачке групе, представља све битнији фактор у процесу формирања личности. Поред економског, биолошког, социјалног, психолошког (и неких других), сада можемо да кажемо да постоји и медијски детерминизам, и можемо се сложити, без бојазни од хипердетерминизма, да је данас медијска комуникација постала обавезујућа, присилна.

Школске 2002/03. године у наставу је уведен предмет грађанско васпитање, који је касније у свој програм уврстио и неколико часова посвећених медијској писмености. Предмет социологија, у свом уџбенику врло мало помиње медије, углавном само када говоре о чиниоцима социјализације и медији као једном од њих.

Медијска писменост се односи не само на информисање, или само на техничко руковање њима, већ и на њихово разумевање. Зато, иако постоје и други начини, систем формалног образовања је најпогоднији за медијско описмењавање. Можемо да тврдимо да је чак и обавеза формалног образовања да школује ученике да буду критички оспособљени као учесници такве комуникације.

Укратко, ево неких одговора на питање: Зашто се образовати, описменити за медије, односно, зашто нам је потребан предмет медијска писменост у систему формалног образовања?

- Живимо у времену у којима медији доминирају као извор информација
- Константно утичу на формирање и усвајање пожељних облика понашања и вредности
- Само уколико знамо како и зашто су се медији развијали током историје, можемо схватити њихову друштвену улогу
- Само ако смо критички оспособљени, можемо да разумемо ефекте које медији постижу на публику.

Медијска писменост

Шта је заправо медијска писменост и која је основна јединица овог разматрања? Бити медијски писмен би значило да можемо да „прочитамо“ садржај, поруку медијског програма, да препознамо, како негативне, тако и пози-

тивне могућности медија. Дејан Пралица наводи: „Медијска писменост онакву какву је данас познајемо, дефинисана је 1992. на америчкој Националној конференцији о медијској писмености и представља „способност приступа, анализе, вредновања и слања поруке посредством медија” (Пралица 2011: 2012). Има много дефиниција, које се релативно разликују међу собом, али можемо још да наведемо и речи Џејмса Потера (Потер 2011): „Медијска писменост је скуп гледишта које у коришћењу медија активно примењујемо да бисмо протумачили значење порука које примамо [...]”. Потер наглашава и да је медијска писменост стални процес, а не категорија „као топломер – који је подељен на степене” (Потер 2011: 48).

Одувек је поседовање знања представљало неки облик адаптивности, али тек од 20. века, од *информатичког доба*, поседовање корисне информације је постало битније него икад, јер је од тог периода, појавом масовних медија, количина информација незаустављиво расла, па је у тој хипер продукцији, постало веома тешко разликовати потребне од непотребних података, а постало је још теже, заштитити се од манипулација. Затим се појавило и много теорија завера о индоктринацији и злоупотреби у медијима и тамо где тога нема, па је постало тешко одлучити у шта и коме уопште можемо веровати.

У времену када у свакој соби имамо по један телевизор, када се поседовање рачунара подразумева, када можемо за неколико секунди да „изгугламо” податке о најудаљенијем кутку планете Земље, без потребе да отварамо старе енциклопедије или књигу *Хиљаду зашто, хиљаду зато*, треба знати да је то само инстант знање и да су технички проналасци корисни само уколико нас чине још радозналијим, а не самозадовољним конзументом свега оног што нам се сервира.

Да читамо књиге не можемо, ако не познајемо сва слова, тј. ако нисмо функционално писмени, али можемо да гледамо нпр. већи део телевизијског програма, а да при том нисмо медијски писмени. Како би учествовали у комуникацији, размењивали утиске и мишљења о одгледаном, мора се усвојити бар нека основна терминологија; шта значи епизода, кадар, хепи енд, жанр и сл. Од користи је знати шта је веб-сајт, претраживач, колико бајта стаје у килобајт, а колико у гигабајт, шта представља формат МП3 итд. Међутим, ако овладамо овим савременим „оруђем”, још увек не значи да смо медијски писмени.

Централна тема медијске писмености јесте овладавање критичким и креативним вештинама, односно знањима која помажу да се повежу сложене идеје, да се стално постављају питања, препознају прави одговори, идентификују заблуде, што је у темељима интелектуалних слобода. Развијенија друштва не препуштају појединцима да се самостално брину и несистемски сналазе у стицању тих знања, него подстичу различите друштвене стратегије медијског описмењавања,

УНЕСКО је још седамдесетих година XX века подстакао питање образовања за медије. Европска унија на медијску писменост гледа чак као важан услов за пуно чланство у Унији. Европска комисија се у својој препоруци о медијској писмености из 2009. залаже за имплементацију „медијске писменос-

ти у школске програме на свим нивоима, као основне одговорности држава чланица“, што би се свакако одразило и на јачања права на информисање, слободе изражавања и слободе протока информација.

Декларација о медијском васпитању (Declaration of Media Education 1982), садржи концепт утемељен на основној идеји - комуникационим правима која проистичу из основних људских права, а која су гарантована документима међународне заједнице, понајпре Повељом Уједињених нација о људским правима (1945) и Европском конвенцијом о заштити људских права и основних слобода (1950).

Кроз јавно образовање друштво показује одговорност за овај проблем, који се не може свести само на ниво индивидуе. Како нису сва друштва једнако одговорна, тако није једнак ни њихов ниво медијске писмености. Добри примери су: Канада - која је прва увела медијско описмењавање, Велика Британија, Јужна Африка, скандинавске земље - које су већ осамдесетих овај предмет имали у свом програму, Аустралија - у којој је од средине деведесетих година прошлог века, медијска писменост обавезна за узраст од предшколског до деце која иду у дванаести разред, Русију, Израел, САД. Наравно, програми у тим земљама се донекле разликују, јер се и сама друштва разликују, али сваки од тих приступа подразумева хуманистички и либерални приступ.

У Србији се о медијском образовању и медијској писмености већ дуго прича у императиву, али са са спровођењем идеје у пракси, веома касни у односу на неке земље у окружењу. У Црној Гори се 2008. нови предмет је уведен као изборни у други и трећи разред гимназије општег смера. У Хрваткој су имали слично искуство. Код нас, медијска писменост је у програму учитељских факултета у Београду и Јагодини, педагошком у Сомбору, мада са јасним акцентом на техничко - технолошке иновације, такође, овај предмет је уведен и на неким приватним факултетима. Још се води полемика око тога у оквиру ког предмета да се настава води, као и ко да га предаје - учитељи, педагози, социолози, журналисти? Постоји и проблем који се тиче саме обучености ових образовних профила. Наиме, ни они сами нису имали овакав вид наставе у току свог школовања, па им је потребна обука - усавршавање. „У Србији тек од јесени 2011. формално постоје услови за остваривање процеса медијске писмености [...] наша земља је тек сад, након што је Влада усвојила Стратегију развоја система јавног информисања у Републици Србији до 2016, добила могућност за тако нешто” (Пралица 2011: 211).

*Истраживање – медијска писменост у Србији*² је спроведено на узорку од више од 3.200 средњошколаца, професора грађанског васпитања, студената новинарства и новинара. Истраживање, које је за *Медијску коалицију* спровела организација БИРОДИ дала је податке које ће омогућити успешну реализацију планираних активности. Главни закључак је, да постоји лажни утисак о степеноу медијске писмености међу испитаницима, а кад је реч о професорима грађанског васпитања, упечатљива је била њихова неспремност да учествују у истраживању.

² <http://www.medijskapismenost.net/o-medijskoj-pismenosti>

Масовна култура и средства масовне комуникације

А. Марло је својевремено овако означио утицај америчке екранизације Ане Карењине са Гретом Гарбо, у насловној улози: „Шведска глумица под руководством америчког редитеља, у служби Руса Толстоја, узбуђује Запад, Индију и Јапан“ [Клосковска 1981/1985: 245]

Индустријализација је успоставила везе међу људима и створила културу индустријског друштва, а донекле потиснула стару народну, племићку и грађанску културу.

Важни фактори су били: развијенији саобраћај и комуникација, пораст образовања, чак и нижих друштвених слојева и већи продор науке у људску мисао. Глобализација је олакшала дистрибуцију производа масовне културе. Ново је било и то да је њену публику карактерисала велика просторна удаљеност, за разлику од публике ранијих културних садржаја. Брзе техничке промене, пратио је и демографски раст, самим тим и потенцијална публика је била све бројнија. Предуслов је урбанизација, тј. доминација великих градских центара.

Законско скраћење радног дана, доња граница запошљавања младих и снижење пензионих граница, пораст просечне дужине људског века, више слободног времена – све је то погодовало развоју масовних медија. Долази и до продужавања образовања. Еволуција образовања, довела до институционализовања облика системског преношења знања (видети Коковић 1994). У граду се брже ширила оваква култура, јер има више људи и често ступају у интеракције у посредни однос, док су села мала, са малим бројем људи који су често у непосредном односу.

Штампа, радио, филм и телевизија су четири основна савремена средства масовног комуницирања. Немасовни медији су: гестикулација, говор, писмо, телефон, поштанске услуге,

Проналазак писма представљао је револуцију метода преношења симболичког садржаја. Најстарије је Винчанско и Сумерско клинасто. Писмо је решило проблем губитка памћења, који је постојао у друштвима усмене комуникације. Користило се и за потребе трговине, да би записивали податке о роби, појављују се монопол, елита, друштвена стратификација итд. Проналаском штампе, поменуте промене су радикализоване. У Европи историја штампе почиње од 15. века, а на Далеком истоку, у Кини и Кореји, проналазак штампе пада у 9. веку, али није имао велики утицај на Запад. Гутенбергово откриће омогућило је масовније штампање и читање Библије, као и популарне литературе аутора као што су Рабле или Еразмо. Могућност штампања убрзао је реформацију, потпомогао науку и развитак индустрије. Нису се само књиге штампале, него и различити специјализовани часописи.

Сви релевантни историчари филма (види Косановић 1985) слажу да је дан рођења филма, односно кинематографије, 28. децембар 1885. године, када се у Индиском салону париске „Велике кафане“ (Grand Cafe, Salon Indien),

одржала прва јавна пројекција - уз наплату улазница, филмова браће Лимијер. Занимљиво, већ 6. јуна 1886. године, у Београду је одржана прва филмска пројекција, у кафани „Златан Крст”³.

Што се тиче радија, његова главна вредност јесте способност савладавања простора и истовремено ширење по целом свету. Битно је и то да допире до неразвијених места и да не захтева умеће читања. Другачији је утисак и доживљај од читања новина, јер се чује глас. Потенцијал радија је много коришћен и у ратним околностима, као ефикасно средство пропаганде. И данас је у масовној употреби. Веома се лако користи, а док се слуша, могуће је истовремено обављати и неке друге активности.

Телевизија је попут радија, настала заслугом многобројних изумитеља и научника. Пол Нипков је осмислио механички метод претварања слике у електрични сигнал, а Џон Берд инсталирао први ТВ систем, који је касније усавршавао Владимир Зворикин (види Радичевић 1997). Године 1939. у Њу Јорку емитована је прва слика уживо. Нови оригинални изум је донекле потиснуо употребу поменутих медија. Уследио је поход телевизије на земље Европе и Америке, бележећи популарност од средине 20. века, сличну оној коју је филм имао две деценије раније. Стварали су се нови жанрови. Настају и нови проналасци за снимање звука и репродукцију, прве плоче и траке, први албум, вокамен, ЦД, МПЗ итд., што је развило и омасовило производе индустрије забаве.

Рачунарско посредована стварност

„Мрежно друштво“ је термин који се користи за описивање друштвених, економских и културних промена, до којих је дошло, услед стварања мрежне, информацијске и комуникацијске технологије последњих деценија 20. века. „Мрежно друштво” се контрастира масовном друштву, изучавају га социолози 1980-их година, међу којима је најпознатији Мануел Каstelс. Битно поменути и рад Барија Велмана (види Wellman and Hampton 1999), који је заједнице поделио на „онлајн“ и „офлајн“, увео концепте „мрежни град“, „умрежени индивидуализам“, „умрежено друштво“, „лична заједница“ и многе друге. У ранијој социологији се могу пронаћи одређене идеје о мрежном друштву и код Георга Зимела.

Два експеримента су битна за почетни развој интернета – француски Минител и амерички Арпанет, 1969, у току хладног рата, Арпанет је био део војне стратегије за преживљавање нуклеарног напада. Циљ је био да мрежа буде независна од управних и контролних центара у случају опасности.

³ Новинар Павле В. Вујић који је први у Србији, а и шире, објаснио шта је филм, написао је за *Српске новине* 5. јуна 1886. године: „Идући овако све у напред, силом нам се намеће питање, да ли ће се, кад и где, човечанство на томе путу уопште и моћи зауставити?”. Уследили су први филмови и код нас, а наравно у првим кадровима је био ондашњи монарх, што понајбоље сведочи у којој мери је препознат потенцијал филма. Жарко Огњановић је 10. октобра 1910. године у новосадском *Бранику*, у чланку „О биоскопу“, приметио могућност да се „овако згодан начин, да се природа емитује“ искористи и за неке уметничке сврхе“ (Стојановић 1992: 6).

Велики и централизовани апарати су у историји, били ефикаснији од мрежа, у ратовању, демонстрацији моћи и сл. Појавом, нових комуникацијских технологија, превазиђена су многа ограничења, а брзина преношења информација, може бити пресудна у многим кризним ситуацијама.

Појављује се видео текст, минителов терминал уместо обичног телефонског именика, развијање телекомуникације, појава хотлајна итд. Било је тешко одвојити војна од научних истраживања. 80. сарадња АРПАНЕТ-а са ИБМ-ом (познати и по сарадњи са нацистичком Немачком). Следи ИНТЕРНЕТ – још увек подржаван од стране Министарства одбране. Проналазак модема 1978. од стране два чикашка студента, појава хакера, пионира нове културе. Персонални рачунари и нихова примена, 1989. када су кинески студенти у дијаспори извештавали о Тиан Ан Мену, преко рачунарских мрежа, уследила је комерцијализација интернета и ширење Светске мреже (www). Занимљив је и рад Цутому Шимомуре – хакера ФБИ, 1995-те. Интернет је донео нове постулате. Ојачала је индивидуалност. Сасвим супротно су функционисали масовни медији.

Говорећи о „умрежном друштву“ Мануел Кастелс (Castells 2000), који каже да сама комуникација постаје важнија од комуникатора, а Марк Постер један је од првих теоретичара, који говори о интернету, као јавној свери. Кастелс помиње: телешопинг, е-банкинг, сајберсекс – секс симулације итд. Е-пошта за многе, каже он, представља освету писаног медија. Повратак типографског ума и рационалног говора. Неки аутори мисле да је Е-пошта много спонтанија и анонимнија усменост. Људи пишу поруке, које би иначе ретко када могли да изговоре у присуству неке друге особе, па чак и телефоном. А ту је и могућност форвардирања тих порука до великог броја учесника у комуникацији.

Компјутерски посредована комуникација довела је до новог поимања простора и времена, нових симбола, новог културно - техничког дискурса: *мултимедијалност*, *хипер текстуалност* - повезивање великог броја сродних текстова, *кибер простор* - нови друштвени простор. Информације се преносе усмерено, а примају селективно. Елементи комуникације: *пошиљалац*, *прималац поруке*, *порука* и *канал комуникације*.

Коковић у књизи *Друштво и медијски изазови* (Коковић 2007) истиче поделу медија на *аутономне*: књиге, новине, плоче и *комуникацијске*: телефон, интернет, комуникациони видео. Наглашава важност *аструктуралних елемената*: јавност, маса, публика, друштвени агрегат. Анализира ново *поље значења*, *поље моћи*, *поље начина производње* (нпр. тв продукција).

Масовни медији теже ка смањивању социјалних и културних разлика, демократизација приступа култури, али производи и *индустрију забаве* која само експлоатише нагоне и укусе масе. Антоњина Клосковска у књизи *Масовна култура* (Клосковска 1981/1985) говори и о принципу заједничког именитеља и специфичност масовне културе. Хомогенизацијом се жели изједначавање нивоа културе, да се култура вишег нивоа свима приближи и буде доступна. То је тешко, ако се жели постићи глобализујући ефекат. Према мишљењу Клосковске (исто), постоје три типа хомогенизације:

1. упрошћавајућа хомогенизација - која представља прераду елемената вишег нивоа културе, фалсификат је овде мотив осуде.
2. иманентна хомогенизација - представља супротност ове прве врсте хомогенизације, она служи да би се у вишу културу убацили неки елементи који су блиски ширим масама.
3. механичка хомогенизација – је најтипичнија форма, она служи за преношење елемената више културе у нетакнутом облику, у масовним средствима комуникације.

Критичко мишљење

Постоје одређена размимоилажења међу ауторима, када је степен утицаја медија у питању, али су сви сагласни да утицај постоји. На ову тему се доста писало, а највише тако да се указивало на опасност и штетност по гледаоца. Уместо забрана, требало би, ипак, понудити знање као најбољу заштиту.

Масовни медији су глобализацијом и демократизацијом комуникације, хомогенизовали културне и остале вредности и делом задовољиле потребу за информацијом, које су тако постале доступније и јефтиније. Међутим, временом је постао прави изазов сваке, социјализоване особе, да разлучи корисне од некорисних информација, којима је медијски простор контаминиран и пренатрпан. Парадоксално, један од разлога је и управо поменута демократизација као и денационализација медија, критика цензуре, тежња да се поштује свачије право на говор и мишљења, те њихово изношење у штампаним и електронским медијима. Масовни медији могу да утичу на формирање: критичких ставова, реакција, понашања, млађих гледалаца/слушалаца. Такође, медији покрећу различите емоције: страх, тугу, бес, равнодушност, досаду, али и веселост, заљубљеност, толерантност итд. Затим, покрећу се физиолошке реакције као што су: убрзано дисање, знојење, ерекција, а често се као последица помиње и перцептивна дисторзија. Могу да нас узбуде, али и да нас смире, утеше. Свакако да постоји негативан утицај и морамо бити способни да га уочимо како бисмо могли да се заштитимо, такође, потребно је умети препознати и позитиван утицај који нам може бити од користи. Не утичу медији само на појединце - микроутицај, већ преко њих и на друштвене групе и институције – макроутицај. Комуникаирајући на овај начин можемо да редукујемо постојеће или стварамо нове навике и ставове.

С тим у вези, Потер каже: „А не морамо чак ни да осетимо промене да бисмо уочили утицај медија на нас, јер се он углавном огледа у јачању, односно учвршћивању наших постојећих уверења и начина понашања” (Потер 2011: 153). Постоје очигледни, манифестни утицаји – реклама за одређени производ, куповина и конзумација истог, али постоје и латентни, мање видљиви, постепени утицаји. Потер примећује и да масовни медији непрестано настоје да ограниче наш избор како би стекли навику да користимо одређене опције. То нас са маркетиншког гледишта чини предвидљивијим.

Ризично понашање при тражењу сензација, стање узбуђености уз помоћ динамичне монтаже слике, али и звука, смене крупних и тотал планова, драма-

тургија, напетост, степен *идентификације* са креираним ликовима, фантазирање о томе како да будемо као они, што пружује и процес *имитације*. Све су то облици понашања који се јављају код свих нас, конзумента медијског садржаја, али, наравно, у зависности од нашег био-психо-социјалног склопа. Све ове и многе друге феномене, су разматрали и ранији теоретичари, па је Денис Мек Квејл (McQuail 1997) направио и једну поделу теориских праваца у истраживању публике. Меквеил разликује три традиције: 1) структуралистичку традицију, 2) бихевиористичку традицију и 3) социо-културну традицију.

Џон Вотсон, амерички психолог и оснивач бихевиоризма је изучавајући понашање код људи и животиња, написао рад „Психологија како је види бихевиориста“ (Watson 1913) који се сматра манифестом бихевиоризма. Тврдио је да може својим начином „одгоја“ да (здраву) децу оспособи да, када одрасту, постану стручњаци у било ком позиву, а исто тако, може од њих да свори просјаке и лопове, без обзира на даровитост, склоност, тежње, способности, порекло.

Свакако, деца уче опонашајући, при чему највише користе чуло вида, па можемо да дођемо до закључка да би филмско насиље могло да има негативне последице по њих⁴. Морамо, ипак, поставити питање да ли се греши када се реципијенти посматрају само као пасивни примаоци свега што им се прикаже? Уколико филм представља толико моћан апарат обликовања понашања, поставља се питање због чега деца не опонашају и друге ствари које у њему виде на шта се осврће и Орсон Велс у свом интервјуу за ББЦ (Њеллес 1955) у ком говори о малолетничкој деликвенцији притом истичући чињеницу да би деца у том случају починила и нека заиста изузетна дела вредна дивљења. Велс не пориче чињеницу да су деца и адолесценти склони имитацији до одређене границе, али сматра да ту границу прелазе само одређени профили личности, а не читава популација младих која је изложена насилним и хорор филмовима (Велс према Рава 2015).

Бити свестан насиља у медијима, не значи да треба избегавати, на пример, филмове Акире Куросаве који обилују насилним сценама, јер је он један од најбољих редитеља свих времена; или избацити Лава Толстоја из лектире, јер је „гурнуо“ Ана Карењину под воз. Тешко је замислити вестерн филм са Клинт Иствудом у главној улози, а без савршено изрежираних сцена убијања.

Можда би прво требало утврдити шта заправо људи сматрају насиљем. Да ли је мање агресивно када се у акционом филму преврне десет аутомобила или запали нека зграда, од сцене у којој се прикаже крупан план нечијег обешеног тела? Потер поставља питање шта је са, често веома бруталним, сценама насиља у цртаним филмовима или у комедијама? (Потер 2011: 466). Може-

⁴ Херберт Блумер се у студији „Филм и понашање“ (Blumer 1933) бавио истраживањем односа између филма и понашања. Учествовало је око две хиљаде испитаника који су описивали своје утиске и стварна искуства после одгледаног филма. Из добијених резултата закључило се да филмови имају позитивну функцију улепшавања тешких услова модерног живота, као и да су извор имитације форме понашања, маниризма, те да покрећу различита емотивна стања, па чак и опонашања сексуалних односа, али и да утичу на понашање које резултира порастом криминала и слабљење моралног стандарда. Блумер је био опрезан, ограђујући се од површних интерпретација добијених резултата.

мо претпоставити, да људи насиље у медијима доживљавају озбиљније уколико сматрају да се може догодити и у њиховим животима. Мада, она врста медијске агресије које би требало да нас највише забрињава, јавност често ни не примећује.

Антонио Грамши је незаобилазан када је реч о утицају културе, односно, њеној пропагандној активности. У овој хронологији, треба поменути још једног аутора марксистичке традиције - Ги Дебора и његово *Друштво спектакла* (Guy Louis Debord 1967). Говорећи о капитализму, он уводи појам спектакла као нови манипулативни друштвени однос. Спектакл је посредован сликама и циљ му је инверзија стварности. Франкфуртска школа, наставила је са промишљањем масовне културе. Теодор Адорно, који у *Теорији естетике* (Adorno 1970) каже да су разлог пасивности становништва, популарна култура и лака забава доступна путем масовних медија, а издваја се критиком форме, саме производње, а не садржаја производа. Седамдесетих година, појављује се низ аутора који се супростављају једносмерности у правцу реализатор - порука - прималац. Тврде да гледаоц бира информације и њихове изворе. За њих је анализа садржаја неизоставно анализа носиоца садржаја. Мануел Кастелс каже: „Иронија интелектуалне историје, јесте да управо мислиоци, који су се залагали за друштвену промену, често људе сматрају пасивним проматрачима идеолошке манипулације [...]“ (Castells 2000: 364).

Маршал Маклуан је осветлио и друге углове посматрања. Каже да је сваки медиј проширење неког човековог органа (такво размишљање је постојало и међу неким старим филозофима). Према томе, точак је проширење ноге, телефон проширење уха. Када говори о телефону, примећује да смо ми у стању да помоћу разума, једно чуло претварамо у друго. За њега је медиј и намештај, превозно средство, новац, алфавет и медији у ужем смислу. По њему, без медија, наша чула су у равнотежи, а медиј једно чуло истиче, појачава, па у том стању, човек жели да ту непријатност савлада и зато мења понашање. С тим у вези, каже: „[...] јер медији као проширење нашег тела и нервног система, чине свет биохемијских узајамних утицаја, који стално морају да теже равнотежи, ако се појаве нова проширења” (Маклуан, наведено према Радичевић 1997:184).

Како би пластичније представио начин на који људи реагују према медијима, осмислио је поделу на „вруће” и „хладне” медије (McLuhan 1964). Према тој подели, први имају висок степен одређености, пружају више материјала, захтевају релативно пасивну публику, интензивно ангажују само чуло вида. Други емитују поруке нижег степена одређености, траже интензивно учешће публике, доживљавалац сам допуњује поруке, ангажују више чула.

Филм је тако у првој групи, где су још: фонетско писмо, типографска штампа, фотографија, радио. У другој групи су: телевизија⁵, цртани филм (по-

⁵ Ова подела помало збуњује, чини се парадоксано да је нпр. телевизија у другој групи? То је могуће, јер по њему температура медија не долази од броја чула које закупаља него од ступња интензитета. Слика на телевизији заиста не закупаља пажњу гледаоца као слика у филму. Удубљеност и унесеност, одсутност рационалности и објективности, ослабљен однос са стварношћу, чини да филмски гледаоц буде пасивни рецепијент. Међутим, важно је нагласити да је у току стална еволуција коришћења медија, па се „температура” мења - ни телевизија није оно што је

готово у боји), разговор, телефон. Убедљивост ТВ-а проистиче из његове способности, да комбинује документарно и играно-режирано, па тако гледалац често не може да разликује слике стварног рата и филмске сцене, а чак стиче утисак да је присуствовао неком приказаном догађају. ТВ нам даје сиров материјал, који наш мозак мора да пропрати и обради.

Маклуан је направио још једну важну поделу - по доминацији медија, он дели људску историју у три епохе: *епоха пре алфабета, епоха алфабета и штампе, епоха електронских медија*. Усмени говор је био најважнији у првој епохи, ухо приоритетан орган. Племенски човек је живео у акустичном простору, оком изграђеном и ограниченом. Човек је био спонтанији, лакше је испољавао емоције, страсти. Нико није знао приметно више или мање него други, што значи да је било мало индивидуалности и специјализовања, што је, сматра он, дошло тек са појавом „цивилизованог“ западног човека. Затим је фонетски алфабет донео промене - око за ухо. За читање је потребно само око, оно је тад доминирало. Писани знаци представљају гласове, а не више као хиреографи и идеограми - предмете. „Он (алфабетски човек), почиње да мисли на једнообразан и линеаран начин; он почиње да категорише и класификује податке...постаје равнодушан и безосећајан...схизофренија и отуђење су можда неизбежне последице фонетског алфабета” (Маклуан наведено према Радичевић 1997:186).

Знамо да су прве цивилизације користили писмо за преношење информација, знања, као и за потребе трговине, да би записивали податке о роби, појављују се монопол, елита, друштвена стратификација итд. Алфабет је по Маклуану, проузроковао и поделу човечанства на социјалне класе и националне државе - појаву национализма, убрзао реформацију, потпомогао науку и развитак индустрије. Проналаском штампе, поменуте промене су радикализоване. Маклуан и означава ново доба као Гутенбергова галаксија (McLuhan 1962). Штампане су књиге, памфлети, новине, али до демократизације читања и формалног образовања, прошло је још много времена.

За читање је потребно само око, оно је тада доминирало. Данас, опет смо у акустичном аудио-визуелном простору, што утиче на наш целокупни нервни систем и емоције. Временом филм и телевизија почињу да доминирају. Пророкује да ће свет постати „глобално село”⁶, а људи више повезани, међузависни, проживљавајући заједничке патње, те да је Вијетнамски рат изгубљен у дневној соби, а не на ратишту. Није више могуће играти улогу дистанцираног, узвишеног, алфабетског западног човека - створен је „суперцивилизовани”, „суб-примитивни човек”! (исто 1962). Остала општила су била наставци органа и чула, а електронска општила су наставак централног нервног система. Око се по Маклуану употребљава више као рука за додиривање слике, па је закључио да су филм и телевизија аудио-тактилни, више него визуелни медији. Са тим у вези примећује да се прималац информације пасивизира, јер се обиље

била на свом почетку, а тако можемо рећи, да и филм, иако „врх” када се приказује на телевизији, постаје садржај хладнијег медија.

⁶ Кастелс каже (Castells 2000) сматра да ми не живимо у „глобалном селу”, већ у прилагођеним колибама, које се поризводе глобално, а дистрибуирају локално.

информација претвара у сензацију ока и уха, а мање ума. И други аутори помињу важност чула вида, као најзначајнијег чула, јер од 98 % нашег знања које стичемо преко очију и ушију, отприлике 90 % је стечено гледањем, што пружа филму и телевизији тако сугестивну моћ. Такав вид комуникације је непосреднији, јачи, утицајнији. Сложићемо се, свакако, да медији посредују стварност. Друштвени човек не би могао да функционише без помоћи културно условљених структура и појмова који су му језиком пренети.

Маклуан је практично најавио и интернет, четири деценије пре његове појаве. Најавио да ће свет уместо Александријске библиотеке имати рачунар, електронска кола ће бити продужетак нервног система и сл. На прагу дигиталног доба он је упозоравао да људи нису спремни на нагле промене новог, неспособни за критику, за одвајање информације од дезинформације, склони погрешним закључцима итд. Оно што се њему замера, је својеврсни хипердетерминизам, пренаглашавање идентификације примаоца са комуникатором, што отвара могућност манипулације, у мери у којој то није реално.

Данас су веома честе расправе о утицају медијског садржаја на људе. Брига за морално понашање деце, пре свих, појачана је у доба када су масовни медији постали утицајнији од осталих агенаса социјализације, као што су родитељи или школа, па чак и вршњаџи. Често се ситуација са намером преувеличава, па долази до *моралне панике*⁷.

Потер (Потер 2011) наводи пример два дечака који су после гледања филма *Ловац на јелене*, пронашли револвер испод кревета својих родитеља и опонашали сцену из филма у којој актери учествују у „руском” рулету. Дечија „игра” се завршила кобно по једног од дечака. Јавност, углавном има реактиван став, а за кривца наводе медиј – филм. Да ли нам ту не измиче један детаљ? Наиме, питање је ташто се револвер налази у спаваћој соби, испод кревета, откочен, са метком у цеви? Сличне оптужбе се упућују и видео игрицама, а ретко се помињу истраживања у којима се јасно види да многе „интелигентне” игрице – „стратегије” позитивно утичу на менталне функције. Такође, често нам резултат истраживања говори да особе које уживају у виртуалној агресiji, тако нешто нису у стању, а и не желе, да спроведу у стварном понашању, те да се на овај начин многи делимично и ослобађају агресивности. Протективни (заштитни) приступ, би морао да буде замењен проактивним, који је савременији и ефикаснији.

Треба бити опрезан у оцени да је данас више насиља него у ранијим временима⁸. Заиста, насиље јесте данас веома видљиво и присутно у медијис-

⁷ Морална паника – када се на основу неколико изолованих догађаја сензационалистички, преувеличано ствара уверење да читавом друштву прети опасност, која се, наводно, може спречити једино репресивним мерама.

⁸ Такође, постоји мишљење по којем посматрање насиља на филму, код неких особа може чак да проузрокује ослобађање од агресивних импулса, а забележено је и да су друштвене норме утицале на неке друге субјекте да се, током и након посматраних сцена, уздрже од агресивног понашања. Љубомир Маширевић (Мек Квин према Маширевић 2008) помиње истраживање у ком је учествовало 1500 дечака узраста од 13 до 16 година при чему је закључено да дечаци с високим степеном излагања насиља на телевизији почине 49% више озбиљних насилних дела од оних који су у мањој мери били изложени насилним садржајима. Међутим, када су резултати још

ком садржају. Интернет, који је најмање подложен цензури, још више је олакшао приступ информацијама. Мобилна телефонија је евоулирала и пружила нове могућности интерактивне комуникације, тако да се данас неретко дешава да се насиље на улици, у школи, у породици, ствара са намером да се направи видео запис, који се потом „окачи” на интернет, а затим дистрибуира преко друштвених мрежа, очекујући популарност међу вршњацима. Међутим, ако деца која су одрасла 90-тих нису имала приступ модерној информатичкој технологији, да ли то значи да се они нису непримерено понашала и да за време њиховог одрастања није било вршњачке агресије? Наравно, да је и раније било насиља, али се није видело у медијима, као данас, када се теденционални новинари утркују да опишу и објаве бруталност у детаље.

Свакако, не треба да изненађује став да је телевизија као медиј манипулативнији од нпр. читања књиге или одласка у позориште, јер чињеница је да од свих интелектуалних напора, гледање тв-а изискује најмањи ментални напор. Како каже Потер, на релативно ниском нивоу медијске писмености људи знају довољно о примању медијских порука, али недовољно да би могли да се заштите од неприметног, али сталног утицаја на формирање ставова према животу. Сматра да медији постепеним утицајем одређују људима понашање, ставове и емоције, па чак нуди и неке стратегије са циљем да (у десет корака) ојачамо своју медијску писменост. Да практично вежбамо то као неку вештину. Покушава да уведе неку врсту научне методе у ову област, да не би све остало на нивоу спекулације и апстракције, да преведе своју теорију у нешто практично, мерљиво, да може бити примењено, а да при том постоји неки стандард у том приступу. Предлаже да водимо дневник коришћења медија, како би дошли до сазнања у којој мери нам кроје навике, ставове, у којој мери су нам програмирали потребе и сл. Наводи скале у четири области: сазнања, емоције, морала, естетике (Потер 2011: 510).

Занимљиво, друштвене мреже, по новом Закону о јавном информисању, нису медији, што им пружа више слободе за изражавање. Мада, свака друштвена мрежа има нека своја правила, а, такође, јавно изговорена речи и преко ових комуникационих канала, подлеже кривичном законикау.

Технолошка природа – на различите начине посредује и симулира природни свет. Уместо дуготрајних процеса социјализације, образовања, пружања здравствених услуга и социјалне заштите, *трансхуманизам* предлаже „производњу“ веће интелигенције, већих когнитивних могућности и бољег здравља кроз технологије људског побољшавања. Вера у вештачки побољшану еволуцију, која се темељи на промени, не само природе људских друштава већ и самих људских тела. Комуникација произашла из нове дигиталне производње, дистрибуције и размене симбола, има последице по традиционалне форме. Тако, кроз кризу пролазе: религија, морал, ауторитет, култура, идеологије, нације и старе вредности уопште. Оне не нестају, али у прекодирању слабе. Нова комуникација радикално мења појам о времену и простору. Настаје „безвремено време“ (Castells 2000: 402).

једном пажљивије погледани, установљено је да су деца с највишим степеном изложености телевизијском насиљу најмање насилна што сведочи о контрадикторности и непоузданости резултата студија спроведених у оквиру ове области.

Наравно, многобројне су и предности техничких иновација. У свом раду „Нова медијска писменост и грађански активизам: проблеми и перспективе” Бојана Карановић (Карановић 2011) говори о особености нових комуникација:

„Вриједност интеракције посредоване мрежом Web 2.0 доводи нас до новог начина дефинисања начина на који живимо заједно и управо у том контексту долазе до изражаја питања демократије и људских права. Нови друштвени покрети показали су како дигитални медији могу помоћи грађанима да се организују, протестују и бране своја људска права. С друге стране, дигитални јаз, информацијски оверлоади лажни осјећај активизма на друштвеним мрежама, о чему се данас у академским круговима све више говори, указују на негативне перспективе нових медија као потенцијално демократских алата” [Карановић 2011: 169].

Она сматра да људи пре нису имали могућност да јавно изражавају своје мисли и ставове на глобалном нивоу до појаве интернета и друштвених мрежа. Сведоци смо да је и телевизија добила двосмерну комуникацију, те да су гледаоци, који су раније били пасивни примаоци информација, данас у могућности да креирају свој програм, што је допринос и процеса дигитализације.

На послетку, морамо да додамо, да деловање средстава масовних медија не можемо одвојити од деловања других посредних фактора и утицаја који се испољавају у току усвајања садржаја који је усмерен ка гледаоцу. Такви посредници су: предиспозиције појединаца, селективни процеси, ниво фрустрација, породично порекло, едукативни ниво, а као варијабле се издвајају – пол, старост, интелигенција, друштвени односи, навике и друго. Такође, битно је истаћи и да медији илуструју друштвено стање, па да корен насиља и осталих негативних појава треба тражити у друштву и у држави, те на ту страну усмерити критику.

Дискусија и закључак

Основни квалитет човека сутрашњице без сумње ће бити његова способност да врши селекцију, да прима само потребне поруке, а да се од осталих одбрани. Баш као што и памћење може да буде дефинисано као начин заборављања, тако и комуникација може да буде вештина изолације, да би се човек бавио самим собом [Радичевић 1997: 166].

О иницијативи за медијским описмењавањем, за увођењем неке врсте медијске културе у школски програм, се толико говори, а толико мало предузима, да та иницијатива већ делује превазиђено. Цело друштво каска за трендом и техничким иновацијама, о којима многи ђаци знају више од својих наставника. Истина, још нико није умро од медијске неписмености, нити су се било коме заруменели образи због тога, али је зато права срамота уколико немате најновији тв апарат, тањи монитор, напреднији андроид апарат, бољу резолуцију слике, бржу интернет конекцију и остале аудио-визалне надраживаче. Експанзијом нових технологија и дигиталних медија у медијској комуникацији још више добија на значају, па су „[П]оједине земље најугроженијим грађанима делиле дигиталне пријемнике бесплатно или по бенефицираним

ценама. На овај начин, дакле, сам уређај који ће омогућити пријем дигиталне слике, постаје и вид социјалне помоћи” (Клеут, Драшковић 2011: 56).

У Приручнику грађанског васпитања за наставнике, које је 2006. године издало Министарство просвете, постоје седам сценарија за обраду ове теме, почев од питања колико су медији као извор информација објективни и веродостојни, затим које механизме користе за манипулацију над својим гледаоцима, на које начине конзумент разуме и тумачи медијске поруке, која је улога медија у савременом друштву. Те које су начини медијске манипулације. Број часова овог предмета који је посвећен медијима није довољан за дубљу анализу тема као што су: предрасуде, дискриминација, толеранција, људска и дечија права, решавање конфликта ненасилним путем, улога грађанина у савременом друштву, па је медијска писменост, као предмет, неопходан на свим нивоима образовања.

Социјално и емотивно несигуран појединац, је подложнији утицају медија. Школа има обавезу да ђаке оспособи да препознају пропагандне поруке у садржају масовних медија. Да развије њихове когнитивне функције и креативне вештине, па кроз различите радионице, омогући ученицима да и сами „уређују” неке од медија. Слобода медија подразумева и извесну одговорност. Требало би установити морални стандард и квалитет медијског садржаја. Данас ђаци, сутра одговорни грађани, треба да буду у стању и да утичу на законско уређење ове области.

Скоро у свим препорукама за увођење наставног предмета медијске писменост у образовни систем, напомиње се да је то потребно као део стратегије заштите од негативних медијских утицаја. То је једнострано гледиште. Зашто се онда не каже да је улога музичке културе да се ученици заштите од музике која је окарактерисана као кич, или да је улога предмета српски језик и књижевност да упозори на шунд литературу? Не треба се чувати и клонити медија, већ треба бирати његов користан и квалитетан програм. Медијска писменост би нам помогла у томе.

Више није питање да ли треба увести нови обавезан предмет у систем образовања, на свим нивоима образовања, него када ће се то догодити? Свако даље одлагање би било неодговорно.

Литература:

1. Adorno, T.V. (1970/1979). *Estetička teorija*. Beograd: Nolit.
2. Blumer, H. (1933). *Movies and Conduct*. New York: Macmillan & Company.
3. Debord, L. (1967). *La Societe du spectacle* La Société du spectacle, Paris: Bushet Chastel.
4. Karanović, B. (2013). „Digitalne medijske tehnologije i društveno-obrazovne promene”, *Medijska istraživanja: Zbornik radova 5*. Novi Sad: Filozofski fakultet, str. 169.
5. Kleut J. i Brankica D (2011). „Na putu odomaćivanja digitalne televizije u Srbiji: Korisnička perspektiva“, *Digitalne medijske tehnologije i društveno obrazovne – promene*, Zbornik radova 3, Novi Sad: Filozofski fakultet, str. 47-68.
6. Kloskovska, A (1981/1985). *Masovna kultura*. Novi Sad: Matica srpska.
7. Koković, D. (1994). *Sociologija obrazovanja*, Novi Sad: Matica srpska.

8. Koković, D. (2007). *Društvo i medijski izazovi. Uvod u sociologiju masovnih komunikacija*, Filozofski fakultet u Novom Sadu.
9. Kosanović, D. (1985). *Počeci kinematografije na tlu Jugoslavije 1896-1918*. Beograd: Institut za film.
10. Maširević, Lj. (2008). *Film i nasilje*. Zrenjanin: Gradska narodna biblioteka „Žarko Zrenjanin“.
11. McLuhan, M. (1962). *The Gutenberg Galaxy: the making of typographic man*. Toronto: University of Toronto Press.
12. McLuhan, M. (1964). *Understanding media : the extensions of man*. New York: McGraw-Hill.
13. McQuail, D. (1997). *Audience Analysis*. London: Sage.
14. Poter, Dž. (2011). *Medijska pismenost*. Beograd: Klio.
15. Pralica, D. (2011). *Digitalne medijske tehnologije i društveno-obrazovne promene, Medijska istraživanja: Zbornik radova 3*. Novi Sad: Filozofski fakultet, str. 211.
16. Radičević, Lj. (1997). *Istorija, struktura i teorije televizije*. Beograd: Dunav film.
17. Rava, P. (2015) „Uticaj nasilja u filmu na ljudsko ponašanje“, *Kultura polisa*, god. XII (2015), br. 27: 313-326.
18. Stojanović, D. (1993). *Antologija jugoslovenske teorije filma*. Beograd: Prosveta.
19. Castells, M. (1998/2000). *Uspom umreženog društva*. Zagreb: Golden marketing.
20. Watson, J. B. (1913). „Psychology as the behaviorist views it“. *Psychological Review*, 20. Welles, O. (1955). Press Conference, Beavan, J., preuzeto 18.08.2014. sa: <http://www.bbc.co.uk/programmes/p00nw1w4>
21. Wellman, B. and K., Hampton (1999). „Living networked on and offline“, *Contemporary Sociology*, Vol. 28, No. 6. Toronto: Department of Sociology University of Toronto, 648-654. Internet izvori: <http://www.medijskapismenost.net/o-medijskoj-pismenosti>, preuzeto 08.01.2017. godine.

EDUCATION AND MEDIA: THE ROLE OF MEDIA LITERACY IN THE PROCESS OF SOCIALIZATION

Summary: The role of the media as an agent of socialization has become increasingly influential in the process of shaping attitudes and behaviors. In response to the expansion of information technology and computer-mediated reality, media literacy should be introduced as a compulsory subject on all levels of formal education. The paper also reflects on the history of mass communication tools, the knowledge of which should be a part of general education and culture. Furthermore, the research examines claims about the negative impact of products of mass culture and mass media, as well as their role in the inversion of reality and reflection on social communication and social action. A socially and emotionally insecure individual is more susceptible to media influence. Therefore, developing critical thinking and creative skills is important for teaching individuals how to protect themselves and how to eliminate any unilateralism and take advantage of technological innovations. Finally, in the discussion and conclusion, it is noted that an initiative for the introduction of this subject as a compulsory one has existed before, however, current situation requires a more active social media-education strategy.

Key words: media literacy, education, mass communication tools, mass culture, socialization, critical thinking

БОЈАНА ДЕЛИЋ

Завод за уџбенике

Београд

ДУШКО КУЗОВИЋ

College of Engineering, Department of

Architecture Engineering

Dhofar Univesity, Salalah, Sultanate of Oman

УДК 371.64/.69 (497.11)“2008/2016“

Прегледни рад

Примљен: 12.11.2017

Одобен: 23.12.2017

Страна: 423-443

ПИТАЊА ТРЖИШТА УЏБЕНИКА У СРБИЈИ 2008. - 2016. ГОДИНЕ

Сажетак: Након увођења тржишта 2004. године, статус уџбеника у Србији, је промењен. До 2004. године је радио само један издавач уџбеника. Године 2015. на тржишту уџбеника је функционисало 79 лиценцираних издавача за основну школу. Од 2008. до 2016. Завод за уџбенике Београд, од 100 % удела у тржишту смањен је на 3% у 2016. години. У овом раду се анализирају догађаји који су се дешавали током прве декаде деловања тржишта у издаваштву уџбеника. Рад анализира понашање издавача; појаве на тржишту уџбеника; специфицира облике понашања на тржишту приватних издавача и понашање издавача кога су основали порески обвезници Србије.

Кључне речи: тржиште уџбеника; уџбеници у Србији; издавачи уџбеника за основну школу; транзиција и тржиште.

Увод

“It is often assumed that an economy of private enterprise has an automatic bias towards inovation, but this is not so. It has a bias only towards profit.”¹

Производњу уџбеника у Србији до 2004. године је обављао само један издавач – Завод за уџбенике Београд.² Поступајући по одлуци Владе Републи-

¹ Hobsbawm, E., (1969) *Industry and Empire from 1750 to the Present Day*, Harmondsworth: Penguin, pp. 40. Prema: Baumol, W., (1990) *Enterpreunership: Productive, Unproductive and destructive, Journal of Political Economy*, vol.98, no.5, part 1, pp. 893-921.

² Непосредно након Другог Светског рата у Србији, од 1947. године, уџбеничку литературу издаје државно издавачко предузеће „Просвета“ из Београда, а за универзитетске уџбенике, од 1948. године, „Научна књига“ из Београда. Исте 1948. године основано је предузеће „Знање“ које је издавало уџбенике за основне и средње школе. Потом се „Знање“ и „Младо поколење“ се спајају у „Нолит“. Наредни корак у развоју уџбеничке литературе учињен је 1957. године када се оснива „Завод за издавање уџбеника НР Србија“. „Покрајински завод за издавање уџбеника“ у Новом Саду се оснива 1965. године. „Завод за уџбенике“ у Приштини се основа 1968. године. „Завод за наставна средства и школску опрему“ је основан 1960. године и припаја се 1970. Године „Заводу за издавање уџбеника“. За тридесет година постојања до 1977. године Завод је издао 10 хиљада наслова школских књига у тиражу од 180 милиона примерака. „Завод за издавање уџбеника“, Београд је основан одлуком Извршног већа НР Србије од 6. јула 1957. године. Према тој одлуци

ке Србије,³ Завод за уџбенике Београд је на основу Закона о уџбеницима припремао и публиковао уџбенике за основну и средњу школу. Након 2004. године тржиште уџбеника у Србији је отворено за остале издаваче тако да удео државног издавача постепено опада у корист осталих издавача. Великом броју издавача који учествују у производњи уџбеника оснивачи се налазе ван Републике Србије па чак и у државама које не спроводе пријатељску политику према држави Србији и њеним држављанима.

Тржиште уџбеника у Србији се процењује на око 100 милиона Еура годишње⁴ стога је потребна велика пажња на начин како се регулише и управља, за домаће услове, великим ресурсом. Ако анализирамо профитну стопу која се остварује производњом уџбеника још приближније долазимо до мере несклада који је, случајно и намерно, тренутно у овом сегменту друштвеног живота, државног стратешког интереса и тржишта у Србији.

Током 2016. године се водила велика јавна дебата око низа регистрованих и пријављених нерегуларности која се дешавају у Србији од стране тржишних такмичара у борби за што већи удео у тржишту односно профиту.⁵

Број ученика у школама у Србији које дотичу свака промена на тржишту уџбеника је око 850 000. Ако овом броју додамо и број родитеља можемо кон-

Завод је основан као републичка установа али са самосталним финансирањем, како је остало до данас. Циљ оснивања Завода је био да се правремено припреме уџбеници за велику реформу школства која је планирана да почне 1958. године. Тако да од октобра 1958. Завод издаје уџбенике за основне школе, сручне школе и школе за одрасле, приручнике за наставнике, приручне библиотеке за уџбенике, а касније монографије и капитална дела. Нови „Закон о Заводу за уџбенике и наставна средства“ донела је скупштина СР Србије 14. септембра 1973. године. Крајем 1973. године објављен је „Закон о уџбеницима за основно и средње образовање“ које је почело да се примењује 01. јул 1974. године. Нова етапа у развоју институције почела је са доношењем „Друштвеног договора о издавању уџбеника“ који је потписан 12. априла 1976. године. Циљ договора је био да се обезбеди издавање квалитетних и савремених уџбеника, спречи комерцијализам као одлучујући фактор у издавању уџбеника и спречи беспотребна конкуренција паралелним издавањем високотиражних уџбеника. „Закон о изменама и допунама о уџбеницима за основно и средње образовање“ донет је 05.12.1978. године од стране Скупштине СР Србије. Потом је донет „Закон о уџбеницима и другим наставним средствима“ 01.11.1988. године, који је Заводу поверио послове припреме и издавања уџбеника за основно и усмерено образовање до петог степена сручне спреме, послове праћења и оцењивања уџбеника као и обављање стручно педагошких и истраживачких послова ради унапређења уџбеника и наставних средстава. Нови „Закон о уџбеницима и другим наставним средствима“ донет је 14. априла 1993. године, по коме „Завод за уџбенике“ постаје Јавно предузеће. Влада Србије 25.05.2006. године, је донела одлуку о оснивању Јавног предузећа за издавање уџбеника и наставних средстава под именом Јавно предузеће „Завод за уџбенике“. Претежна делатност је припремање и издавање уџбеника и других наставних средстава и публикација за предшколске установе, основну и средњу школу у Републици Србији као и публикације којима се обезбеђују неопходне информације од значаја за остваривање наставних планова и програма и других питања из делатности образовања и васпитања.

³ Јавно предузеће „Завод за уџбенике“, Београд (у даљем тексту Завод) уписано је у Регистар привредних субјеката у Агенцији за привредне регистре Републике Србије решењем БД 186058/2006. године од 13. новембра 2006. године.

⁴ <http://cik.co.rs/2016/10/20/do-trzista-vrednog-100-miliona-podmicivanjem-prosvetnih-radnika> (19.11.2016)

⁵ <http://www.rts.rs/page/stories/sr/story/125/drustvo/2341508/skole-izabrale-udzbenike-ima-favorizovanih.html> (19.11.2016)

статовати да је око 2,5 милиона грађана Србије које област производње уџбеника егзистенцијално дотиче.⁶

Такође, извештај ОЕБС је указао на један од проблема које је потребно решити у Србији а то је питање корупције при избору и набавци уџбеника у школама.⁷

Циљ овог рада је да се анализира стање у области издавања уџбеника у Србији након првих дванаест година од увођења тржишта.

Рад ће анализирати издаваче, структуру тржишта које заузимају поједини издавачи, специфичне појаве на тржишту и акције које предузимају издавачи како би заузели што већи део тржишта (са једне стране), као и понашање и активности Завода за уџбенике Београд током поменутог периода (са друге стране). Временски период у раду обухвата 12 година: од 2004. године до краја 2016. године.

Резултати рада требају да помогну да се боље разумеју процеси у издаваштву у Србији, положај Јавног предузећа Завод за уџбенике Београд на тржишту и дефинишу зоне тржишта у којима је потребна заједничка друштвена акција како би се извршила регулација односа и вредности.

Документација за израду рада је прибављена на јавно доступним порталима Министарства просвете и науке Републике Србије, Завода за уџбенике и Агенције за привредне регистре. На крају рада ће бити приложени извори и коришћена литература.

Литература у свету је више обрађивала питање јавног менаџмента него у Србији. Од стране литературе потребно је поменути следеће ауторе: Бата Гамбир (Bhatta, 2006), Фелри, Лин и Полит (Ferlie, Lynn, Pollitt, 2009), Фредериксон и Гир (Frederickson, Ghore, 2015), Кох и Фогел (Koch, Vogel, 2013), Рацковски (Raczkowski, 2016), МекНаб (McNabb, 2010), О Тул (O'Toole, 2011), Онгаро (Ongaro, 2009), Полит и Букарет (Pollitt, Bouckaert, 2011), Ротхармел (Rothaermel, 2015), Кол (Cole, 2003), Вол (Woll, 2014).

У области менаџмента потребно је поменути следеће ауторе: Друкер (Drucker, 2005), Џорџ (George, 2005), Гилберт (Gilberth, 2006), Гордон (Gordon, 2006), Харисон (Harrison, 2004), Херси и Балншард (Hersey, Blanchard, 2002), Маслов (Maslow, 2006), Мерчант (Merchant, 2005), Пиндер (Pinder, 2007), Портону (Portonu, 2005), Шajn (Schein, 2005), Шапиро (Shapiro, 2007) и Рен (Wren, 2008).

Од научних чланака публикованих у Србији на тему јавног менаџмента потребно је поменути следеће: Арсић, Мићић и Обрадовић (Arsić, Mihić, Obradović, 2011), Буха, Лечић, Бјеговић и Гајић (Buha, Lečić, Bjegović, Gajić, 2015), Цвијовић (Cvijović, 2014), Јовановић, Милојковић и Јовановић (Jovanović, Mилојковић, Jovanović, 2011), Кариотакис и Мустакис (Karyotakis, Moustakis, 2014), Кнежевић, Јовановић, Урдаревић (Knežević, Jovanović, Urdarević, 2012), група аутора (Majstorović, Marković, Kuzmanović, Mačuzić, Marinković, Šibaliја,

⁶ <http://cik.co.rs/2016/10/20/do-trzista-vrednog-100-miliona-podmicivanjem-prosvetnih-radnika> (19.11.2016)

⁷

Bekčić, Pejović, 2015), Пешић (Pešić, 2011), Петровић (Petrović, 2014), Ракић и Рађеновић (Rakić, Rađenović, 2011), Тадић и Зечевић (Tadić, Zečević, 2016), Вучетић (Vučetić, 2003), Малешевић (Malešević, 2001) и Суздиловски (Sudzilovski, 2011).

Документација

Након 2004. године (делимично) а од 2008. у потпуности се отвара простор производње уџбеника за основне и средње школе тржишту и дозвољава се конкуренција. Завод за уџбенике Београд више није једини издавач и на тржишту се оснива велики број малих издавача који су резултат домаћег или страног капитала.

У овом периоду, ситуација у којој је Завод за уџбенике имао 100% тржишта у свом поседу називана је монополистичким а интезивном медијском акцијом јавност се припрема на промене које би требале да се донесу специфицирајући низ побољшања које тржиште треба да донесе грађанима.⁸

Понашање Завода за уџбенике у друштвеној и економској сфери је прецизно дефинисано великим бројем Законских и Подзаконских аката.⁹ Тиме је

⁸ Основне три компоненте тржишта: тржишна утакмица, квалитет и профит, нису довољно образложени грађанима. Шта више, оваква промена требала је бити пропраћена пажљиво организованом акцијом од стране надлежних органа (представника грађана) као и менаџмента Завода за уџбенике.

⁹ Регулатива на основу које послује “Завод за уџбенике Београд” је следећа: Закон о јавним предузећима („Службени гласник РС”, бр. 15/2016), Закон о привредним друштвима („Службени гласник РС”, бр. 36/2011, 99/2011, 83/2014 – др. закон и 5/2015), Одлука о усклађивању пословања Јавног предузећа за издавање уџбеника и наставних средстава са Законом о јавним предузећима („Службени гласник РС”, бр. 52/2013, 8/14), Одлука о оснивању Јавног предузећа за издавање уџбеника и наставних средстава („Службени гласник РС”, бр. 44/2006 и 114/2006), Закон о основама система образовања и васпитања („Службени гласник РС”, бр. 72/2009, 52/2011 и 55/2013, 35/2015 и 68/2015), Закон о уџбеницима („Службени гласник РС”, бр. 68/2015), Закон о издавању публикација („Службени гласник РС”, бр. 37/91, 53/93 – др. закон, 67/93 – др. закон, 48/94 – др. закон, 135/2004 – др. закон, 101/2005 – др. закон), Закон о ауторском и сродним правима („Службени гласник РС”, бр. 104/2009, 99/2011. и 119/2012), Закон о јавним набавкама („Службени гласник РС”, бр. 124/2012, 14/2015, 68/2015), Закон о облигационим односима („Службени лист СФРЈ”, бр. 29/78, 39/85, 45/89 – одлука УСЈ и 57/89, „Службени лист СРЈ”, бр. 31/93 и „Службени лист СЦГ”, бр. 1/2003. – Уставна повеља), Закон о раду („Службени гласник РС”, бр. 24/2005, 61/2005, 54/2009, 32/2013 и 75/2014), Закон о евиденцијама у области рада („Службени лист СРЈ”, бр. 46/96 и „Службени гласник РС”, бр. 101/2005 – др. закон и 36/2009 – др. закон), Закон о безбедности и здрављу на раду („Службени гласник РС”, бр. 101/2005 и 91/15), Закон о спречавању злостављања на раду („Службени гласник РС”, бр. 36/2010), Закон о заштити узбуњивача („Службени гласник РС”, бр. 128/2014), Закон о слободном приступу информацијама од јавног значаја („Службени гласник РС”, бр. 120/2004, 54/2007, 104/2009 и 36/2010), Закон о заштити података о личности („Службени гласник РС”, бр. 97/2008, 104/2009 – др. закон, 68/2012 – одлука УС и 107/2012), Закон о рачуноводству и ревизији („Службени гласник РС”, бр. 46/2006, 111/2009. и 99/2011 и 62/2013. – др. закон), Уредба о начину и контроли обрачуна и исплате зарада у јавним предузећима („Службени гласник РС”, бр. 27/2014), Закон о буџетском систему („Службени гласник РС”, бр. 54/2009, 73/2010, 101/2010, 101/2011, 93/2012, 62/2013, 63/2013, испр., 108/2013 и 142/2014, 68/2015 и др. закон), Закон о буџету Републике Србије за 2015. годину („Службени гласник РС”, бр. 110/2013 и 116/2014), Закон о утврђивању максималне зараде у јавном сектору („Службени гласник РС”, бр. 93/2012), Закон о трговини

формално испуњен услов којим држава треба да дефинише оквире понашања институција чији је оснивач. Међутим, истовремено на тржишту постоје и делују учесници који немају за оснивача државу већ приватни капитал који намеће много мање рестриктивних правила својим предузећима дајући им само један циљ - профит. На тај начин, само поставком правила под којим морају да делују, предузећа којима је оснивач држава су стављена у неповољан положај према остатку такмичара на тржишту.

Испуњавајући услов квалитета и повољне цене уџбеника, који су дефинисани низом екстерних и интерних докумената Завод за уџбенике је организовао процес рада покривајући трошкове производње из својих средстава (али без профита као једног од циља пословања као код осталих учесника на тржишту). Цена уџбеника формирана је од стране јавног предузећа са минималном профитном маргином (следећи друштвену и хуманистичку улогу предузећа предвиђену од стране оснивача - државе) стављајући главни акценат на економској доступности уџбеника (мала цена) и истовремено њиховом квалитету.

До 2004. године, услед постојања само једног издавача, уџбеници су били изузети из тржишне утакмице која је као основни циљ имала профит. Тиме се није постављало питање високог квалитета и мале цене уџбеника нити је профит био циљ рада јавног предузећа. Квалитет (изложеног материјала, презентације, штампе, папира, повезивања итд.) је остављен на одлуку Заводу за уџбенике, органима и појединцима који су вршили увид и контролу рада. Као резултат тако уређених односа друштво је имало:

- а) квалитетне и јефтине уџбенике,
- б) уџбенике који су унифицирани на целој територији државе,
- в) уџбенике који су реализовали у образовању циљеве које је у развојним документима определила заједница,
- г) уџбенике који су могли да се користе током више генерација ученика.

Након 2004. формално а 2008. године и стварно на тржишту уџбеника су се појавиле две врсте учесника: државни издавач (са низом ограничавајућих аката и уредби од стране оснивача) и приватни издавачи (са веома мало регулативе прописане од стране оснивача).

Кроз регулативу коју је јавном предузећу као обавезну поставио оснивач (држава) је испуњен само формални услов: тражен је документ које су у складу са законом и исти је произведен и испоручен. Међутим, мере прописане у наведеним оснивачким документима нису дале ефекат у пракси односно резултат у пракси (као у већини бирократских акција) је изостао.

(„Службени гласник РС“, бр. 53/2012 и 10/2013), Правилник о обрасцу месечних извештаја о роковима измирења обавеза јавних предузећа и зависних друштава капитала према привредним субјектима, утврђених законом којим се одређују рокови измирења новчаних обавеза у комерцијалним трансакцијама („Службени гласник РС“, бр.36/2013 и 44/2014), Уредба о канцеларијском пословању органа државне управе („Службени гласник РС“, бр.89/92). (Према: Завод за уџбенике (2016) *Информатор о раду*, Београд, стр. 33-35,

Извор: http://b2b.zavod.co.rs/download/documents/informator_o_radu/aktuelni_informator.pdf (27.02.2017).

Наиме, производећи оквир у коме се прописује деловање Завода за уџбенике није се размишљало да ли прописане мере какав ефекат имају у пракси и посебно у специфичном пословном окружењу (оснивач неколико предузећа није резидент Републике Србије и има обиље субвенција и грантова од стране државе у којој се налази његово седиште). Једноставно, административни апарат је основачким актом ограничио покретљивост и оперативност на тржишту предузећа које је основао а потом га, значајно хендикепираног у односу на конкуренцију, послао на тржиште са условом: да опстане односно да послује са позитивним исходом.

Разлози за проблеме који су уграђени у конституцију јавног предузећа у издаваштву могу се укратко дефинисати у следећем:

1. *Јавни вс. тајни пословни резултат*: велики број прописа и аката налаже државном издавачу да своје пословне податке који су за приватне издаваче пословна тајна морају да публикују годишњим извештајима чиме угрожавају свој положај на тржишту.
2. *Јавне набавке вс. директне погодбе*: процедуре јавних набавки за материјал и штампу су знатно дуже него што су код приватних издавача чиме се смањује покретљивост на тржишту.
3. *Користићење домаћих ресурса вс. ко је најјевтинији*: Завод за уџбенике има обавезу да користи домаће штампаре, док приватни издавачи немају ту обавезу, док шта више је и не практикују.
4. *Обавеза публиковања непрофитних издања вс. публиковања само профитних уџбеника*: Завод за уџбенике има обавезу да штампа и ниско тиражна издања (за националне мањине и децу ометене у развоју) који су углавном непрофитни а најчешће публикације које доносе губитак, док приватни издавачи могу да бирају у ком ће сегменту тржишта учествовати по правилу узимајући наслове са највећим тиражом, односно са највећим профитом.

Приликом јавне кампање спроведене 2004. године, којим се јавности претстављао процес увођења тржишта у области уџбеника, карактеристично је неколико аргумената:

1. Да ће се увођењем конкуренције побољшати квалитет уџбеника,
2. Да ће цена уџбеника увођењем конкурената и тржишта бити нижа него током (такозваног) монополског периода Завода за уџбенике.
3. Да је држава лош домаћин (и да ће се, увођењем приватног капитала у производњу уџбеника, смањити трошкови пореским обвезницима).

Поменути сет аргумената, сличан аргументима који се користе у неолибералној пракси, је постао доминантан у јавним и стручним расправама током првих година од увођења тржишта за уџбенике.¹⁰

Да ли је држава стварно лош домаћин?

Теза о држави као лошем домаћину понуђена је јавности без икаквих аргумената и научних доказа. Да ли је држава лош домаћин најпре зависи од неколико елемената:

¹⁰ Крауч, Колин (2014) *Постдемократија*, Глобална фирма: Кључна институција постдемократског света, Лозница: Карпос, стр 49-71.

- а) *Кадровска решења*: кадрови би требали да се бирају као и у приватним предузећима (најбољи, најстручнији, итд).
- б) *Формално али не и суштинско решење*: Законске регулативе којом се формално регулише а суштински спутава пословање предузећа.
- в) *Додатна оптерећења*: У пракси је приметан низ оптерећења која се стављају на терет јавном предузећу од стране политичких партија (политичко запошљавање, негативна кадровска селекција, претерано администрирање пословања предузећа кроз законске акте итд).

Нереаговање лица у јавним институцијама и јавном предузећу, на не-научне и неосноване квалификације о држави као лошем домаћину, свакако је још једна од карактеристика периода о коме говоримо. Одговор по правилу је требало да дође најпре од руководећих лица Завода за уџбенике који су по природи посла требали да поднесу највећи терет пруживши на такав начин слику своје професионалности и оданости послодавцу (пореским обвезницима Србије). Анализирајући учешће руководећих лица Завода за уџбенике у одбрани имовине и права предузећа које им је поверено односно јавном демонтирању теза којим је угрожавано пословање предузећа (али и имовина основача) налазимо несистематичне, неорганизоване, и појединачне иступе које стварају утисак испуњавања форме (фингиране одбране) али које не дају никакав резултат у пракси.

Компаније (стање 2016)

Тржиште уџбеника у Србији је од 2004. године постало отворено тржиште за издаваче. До наведене године тржиште уџбеника је било препуштено искључиво на одговорност Заводу за уџбенике Београд као компанији чији је оснивач Република Србија односно индиректно њени грађани. Треба нагласити да Завод за уџбенике, мада је његов оснивач Република Србија, се финансира из својих средстава (депонованих у банци или се зарађује тренутно кроз учешће у тржишту). Од тада па до данас удео у тржишту уџбеника Завода за уџбенике се константно смањује и од 100% тржишта наведене године се свео на 3% 2016.¹¹

На тржишту уџбеника нове компаније су постепено заузимале све већи и већи удео на тржишту смањујући удео државног издавача. Укупан број лиценцираних издавача за основну школу у 2015/2016-тој години износи 79.¹² Са највећим уделом у тржишту су следеће компаније:

1. "Клетт" д.о.о., Београд¹³
2. "Нови логос" д.о.о., Београд¹⁴
3. "Креативни центар" д.о.о., Београд¹⁵
4. "Нова школа" д.о.о., Београд¹⁶

¹¹ На основу података публикованих на веб страни Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије, <http://www.mpn.gov.rs/udzbenici-2/izbor-udzbenika/> (17.08.2016.)

¹² <http://www.mpn.gov.rs/udzbenici/> (27.02.2017).

¹³ <http://www.klett.rs> (17.08.2016.)

¹⁴ <http://logos-edu.rs> (17.08.2016.)

¹⁵ <http://www.kreativnicentar.rs> (17.08.2016.)

5. “Едука” д.о.о., Београд¹⁷

6. “Завод за уџбенике” Ј.П. Београд¹⁸

Посматрајући структуру компаније према броју запослених, највећи број упошљава Завод за уџбенике из Београда са 281 запослених (почетком 2016 године), док остале компаније у просеку запошљавају 10-30 радника.

Табела 01. *Број запослених у пет издавачких компанија за уџбенике са највећим уделом на тржишту 2016. године*¹⁹

Издавач	Број запослених
“Едука” д.о.о.	13
“Нови логос” д.о.о.	15
“Клетт” д.о.о.	24
“Нова школа” д.о.о.	35
“Креативни центар” д.о.о.	38
“Завод за уџбенике” Ј.П.	281

Понашање учесника на тржишту уџбеника 2008-2016. године

На тржишту уџбеника, у савременој пракси, се среће неколико нестандардних облика понашања компанија које то чине у намери да код наставног особља постигну да њихови уџбеници буду изабрани за употребу у настави:

Коришћење уџбеника суседних држава

Коришћење уџбеника који су написани у суседним државама (у виду концепта или готовог уџбеника) односно уџбенике написане према програмима и начелима других држава (Хрватска,²⁰ Словенија, Немачка) издавач копира делимично или у потпуности при томе у мањој или већој мери вршећи њихову локализацију.

Поменути уџбеници пролазе званичну процедуру предвиђену прописима Републике Србије и бивају пласирани на тржиште уџбеника у Србији.²¹

На овакав начин трошкови производње уџбеника су вишеструко смањени, време припреме уџбеника је скраћено, смањени су трошкови стручног особља које припрема уџбенике итд. Дозвољавајући оваква решења, регулатор тржишта остале компаније (такмичари на тржишту) доводи у неравноправан положај. Наиме, што компанија-такмичар на тржишту више улаже у развој уџбеника то јој је штета већа (као на пример Јавно предузеће “Завод за уџбенике Београд”).²²

¹⁶ <http://novaskola.com> (17.08.2016.)

¹⁷ <http://www.eduka.rs> (17.08.2016.)

¹⁸ <http://www.knjizara.zavod.co.rs> (17.08.2016.)

¹⁹ www.apr.gov.rs (17.08.2016.)

²⁰ <http://www.politika.rs/sr/clanak/40223/Hrvatski-polica-jac-u-srpskom-udzbeniku> (27.02.2017)

²¹ <http://forum.b92.net/topic/45121-afeta-kopiranje-hrvatskih-udzbenika/> (27.02.2017)

²² Треба истаћи да је временски веома дуг процес израде уџбеника а посебно и скуп. Такође, постоји низ обавезних законских радњи (од избора аутора до отштампаног уџбеника) што додатно повећава трошкове и временски период производње истих.

Имајући у виду значај уџбеника у савременом европском друштву (државе посвећују пажњу материјалу који се презентује у уџбеницима јер тиме спроводе своје државне циљеве) евидентна је чињеница да се кроз увоз готовог уџбеника уједно увози и материјал који се налази у њима, односно политички утицај земље која је исти произвела. При томе трошкове оваквог облика пропаганде сноси грађани Србије без њихове сагласности (односно земље која је жртва ове врсте активности).

У истраживаном периоду утврђено је неколико примера копирања уџбеника из суседних држава без прописаног нивоа припреме или прераде за потребе српског школства и циљева које је усвојила наша заједница.²³

Потребно је нагласити и етичку страну директног копирања страних уџбеника, и може се посматрати кроз неколико аспеката:

- а) Непоштовање домаћина - потрошача на тржишту (поштовање правила локалног тржишта је уједно и поштовање државе и становништва које је власник тржишта),
- б) Повреда законске регулативе од стране издавача (која је требала бити санкционисана а није),
- в) Злоупотреба права и обавеза контролног органа (кога су грађани Србије одредили и платили да штити њихове интересе),
- г) Безбедносног пропуста (имајући у виду да већина уџбеника долази из државе са којом имамо оптерећене политичке односе услед многобројних ратних

Потписивање вишегодишњих уговора о сарадњи са школама.

Променом прописа 2015. године укинуте су обавезе издавача да прибављају лиценце, већ се издавачи бирају на основу процентуалне заступљености на тржишту.²⁴

Приватни издавачи, са намером да дугорочно заузму што већи део тржишта, су покушали да освоје удео у истом користећи разна средства убеђивања, о чему је, у неколико наврата, говорено у јавним гласилима. Издавачи су нудили лицима која су могла да донесу одлуку поклоне у форми таблет-рачунара, лап-топова, путовања у иностранство итд у замену за вишегодишње уговоре.²⁵ сукоба).²⁶

²³ <http://www.telegraf.rs/vesti/748276-tema-telegrafa-roditelji-srpskih-djaka-finansiraju-hrvatske-tajkune>;

<http://www.telegraf.rs/vesti/1864152-skandal-srpska-deca-uce-iz-hrvatskih-i-slovenackih-udzbenika>;

<http://forum.b92.net/topic/45121-afeta-kopiranje-hrvatskih-udzbenika/>;

<http://www.srbijadanas.com/clanak/ne-objavljuj-srbija-danas-istrazuje-sramota-iz-cega-nam-uce-deca-23-05-2014>;

<http://srbin.info/2016/03/11/ko-vaspitava-srpsku-decu-hrvatski-udzbenici-preplavili-srbiju/> (27.02.2017)

²⁴ <http://www.mpn.gov.rs/wp-content/uploads/2015/08/%D0%97%D0%B0%D0%BA%D0%BE%D0%BD-%D0%BE%D1%83%D1%9F%D0%B1%D0%B5%D0%BD%D0%B8%D1%86%D0%B8%D0%BC%D0%B0.pdf> (27.02.2017).

²⁵ У јавности су често помињани и новчани износи које су издавачи давали директорима школа али за који нису познати докази. Линк: <http://www.piplmetar.rs/skadal-u-srpskom-skolstvu-evo-ko-sve-dobija-poklone-i-sta-to-odlucuje-da-odredeni-udzbenik-bude-zvanicni/> (27.02.2017).

Слика 00. Хрватски прометник „постао” српски саобраћајац.

Извор: <http://www.politika.rs/sr/clanak/40223/Hrvatski-policajac-u-srpskom-udzbeniku>
(27.02.2017)

Продајна цена уџбеника постепено расте

Приватне компаније које се баве производњом и продајом уџбеника су се определиле за профит.²⁷ Истовремено, јавно предузеће “Завод за уџбенике Београд” оснивачким актом има прописану обавезу да постигне што већи квалитет за што мању цену.

Према „Друштвеном договору о издавању уџбеника“ потписаног 12. априла 1976. године циљ је био да се обезбеди издавање квалитетних и савремених уџбеника, спречи комерцијализам као одлучујући фактор у издавању уџбеника и спречи беспотребна конкуренција паралелним издавањем високо-тиражних уџбеника.²⁸

Стога, сасвим је разумљиво да се ради потраге за профитом односно са темпом са којим се преузима што већи удео у тржишту постепено повећавају цене уџбеника. До сада није публикована ни једно образложење начина фор-

²⁶ Ситуација да се користе страни уџбеници у настави у Србији није непозната у нашем друштву. Током првог и другог светског рата окупационе власти су користиле у настави своје уџбенике које су превеле на српски језик.

²⁷ <http://www.blic.rs/vesti/drustvo/udzbenici-skuplji-nego-u-regionu-kolika-je-razlika-u-cenama-knjiga-za-osnovce-u/6wkm76v> (27.02.2017)

²⁸ Према: Трнавац, Н., (2012), *Лексикон педагогије Српског народа, период од 1945. године*, Београд: Завод за уџбенике.

мирања цена уџбеника. Такође, поставља се питање да ли је цена уџбеника оних компанија које тренутно имају највећи удео у тржишту, резултат њиховог монополског понашања или монополског договарања.²⁹

Јавне набавке вс. директна погодба

Јавно предузеће мора да испуњава Законом прописане процедуре набавке материјала и услуга. Уколико би смо анализирали процедуру јавне набавке оквирни датуми у којима се спроводи појединачна фаза поступка су:³⁰

- а. *Припрема конкурсне документације*: у року од 3 дана од доношења Одлуке о покретању поступка.
- б. *Рок за подношење и отварање понуда*: понуде се прикупљају у року од 8 дана од дана кад је послат позив.
- в. *Отварање понуда*: одмах након истека рока за подношење понуда.
- г. *Рок за доношење одлуке о избору најповољније понуде* (Одлука о избору најповољније понуде): биће донета у року од 5 дана од отварања понуда.
- д. *Рок за закључење уговора*: Уговор ће бити закључен у року од 8 дана кад се стекну законски услови.
- ђ. *Рок за испоруку добра* креће се у року од 45-105 дана од дана потписивања уговора.

Приватна компанија нема горе наведених обавеза већ може према сопственој процени, без јавног конкурса и непосредном погодбом, доделити посао извођачу по њиховом личном избору. При томе, (хипотетички) како би себи створили нови простор на тржишту могу користити (директно или индиректно) право примедбе на процедуре јавних набавки које се спровode у Јавном предузећу “Завод за уџбенике” (конкурвенција на тржишту) и тако успоре процес финализације уџбеника конкуренцији доводећи је у доцњу са роковима за израду и испоруку уџбеника.

Домаћи вс. страни добављач

Јавно предузеће “Завод за уџбенике Београд” следећи законску и моралну обавезу све набавке репроматеријала и услуге штампе обавља са предузећима која су из Србије, без обзира што се исти материјал и услуге могу набавити у иностранству за вишеструко мањи износ.

Приватни издавачи не морају (и не следе) обавезу да материјал и услуге купују код домаћих фирми већ следе законе личног интереса: где је јевтиније. Стога се уџбеници штампају у иностранству јер се следи закон ниске цене (Кина) или закон нпр. економског патриотизма (Хрватска, Словенија) а потом се продају на тржишту Србије.

²⁹ О овом питању се у неколико наврата говорило у листу „Политика“. Симић- Миладиновић, М., (2016), Уџбеничка збрка у недоглед, *Политика*, 17.09.2016., <http://www.politika.rs/scc/clanak/363772/Pogledi/Udzbenicka-zbrka-unedogled> (27.02.2017.)

³⁰ Извор: Закон о јавним набавкама “Сл. гласник РС”, бр. 124/2012, 14/2015 и 68/2015.

Поклони директорима школа и наставницима

Користећи околности да одлуку о коришћењу уџбеника у настави доноси учитељ односно наставник односно директор школе приватни издавачи су своју пажњу усмерили на појединце у школама примењујући технике којима се утиче на њихову одлуку: поклањање таблет-рачунара, поклањање лап-топ рачунара, поклањање путовања у иностранство итд.

Поклони су давани за личну употребу и у лично власништво наставног особља. Мада се у појединим случајевима таква врста поклона образлагала јавности као поклони школама обично су такви поклони завршавали у личном власништву наставног особља а не као корист школи.³¹

Слика 01. Упоредне цене уџбеника у Србији, Црној Гори, Хрватској и Републици Српској.

KOLIKO KOŠTAJU UDŽBENICI				
UDŽBENIK	Srbija	Republika Srpska	Hrvatska	Mađarska
ČTANKA ZA 3. RAZRED	745	473	987	575
ISTORIJA ZA 5. RAZRED	770	473	954	543
ENGLESKI JEZIK	1.327	1.554	2.172	863
RAZRED	Srbija	Crna Gora	Hrvatska	Republika Srpska
3.	8.396	5.861	8.099	5.617
4.	8.291	7.323	8.510	5.149
5.	10.316	13.062	19.419	5.974
6.	10.508	9.806	19.665	8.350
7.	11.523	11.514	22.523	8.917
8. I 9.	11.345	10.838*	21.554	10.178*
** države sa devet razreda				
* okvirne cene kompleta obaveznih udžbenika, uključujući knjige i za jedan strani jezik, izražene u dinarima				

Извор: <http://www.blic.rs/vesti/drustvo/udzbenici-skuplji-nego-u-regionu-kolika-je-razlika-u-cenama-knjiga-za-osnovce-u/6wkm76v> (27.02.2017)

³¹ Насупрот приватним издавачима, Завод за уџбенике Београд, следећи одлуке дефинисане Законом регулативом достављеном од оснивача, је у могућности да поклања опрему искључиво школама у власништво а не наставном особљу у власништво. Такав чин унапређења радног окружења наставно особље веома често не види као довољну стимулацију да своју пажњу повери Заводу за уџбенике.

Велики број наставника су аутору уџбеника

Досадашњом законском праксом прецизно је дефинисано која лица могу да буду аутори уџбеника. Међутим, поједини издавачи у намери да нађу што квалитетнији приступ лицима која одлучују о употреби уџбеника (наставном особљу) се опредељују да као ауторе уџбеника ангажују (или само потписују) велики број наставног особља.³²

Овакав приступ није имао за циљ да се дође до побољшања уџбеника већ да се на суптилан начин прибави позитивна пажња наставног особље делујући по две линије: кроз прилоге професионалном статусу наставног особља (аутор или коаутор) и кроз прилоге њиховом материјалном статусу (стварање основа за плаћања ауторства).³³

Свакако је да је наставно особље изузетно важно у вредновању квалитета уџбеника јер види низ употребних особина производа (усклађеност са узрастом, обим материје, квалитет презентације итд). Међутим, поставља се неколико питања:

- а) *Број коаутора*: да ли је неопходан толико број коаутора једног уџбеника.³⁴
- б) *Стручност за писање уџбеника*: уџбенике треба да стварају најбољи од најбољих
- в) *Усклађеност са најсавременијим светским решењима*: да ли су на овакав начин произведени уџбеници довољно усклађени са свим савременим трендовима у настави о којима се инсистира у реформама у овој области.

Велики број наставника су рецензенти уџбеника

Још један од начина за прибављање позитивне пажње наставног особља и веома сличан избору великог броја наставника као ауторе уџбеника: издавач нацрт уџбеника доставља на рецензију великом броју наставника који ће га касније користити у пракси. По правилу касније се такви уџбеници налазе у избору наставног особља које је учествовало у рецензентском поступку.

Повраћај котизације са семинара

Наставно особље кроз присуство семинарима прикуља бодове потребне за обнову лиценце. За сваки семинар за наведене потребе је потребно да се уплати котизација као и трошкови коришћења угоститељске установе (који, имајући у виду економски статус просветног особља, нису занемарљиви).

Међутим, када издавач организује семинар са сврхом предавања помоћу којих се прикупљају потреби бодови за обнову лиценце он има могућност да управља трошковима семинара. У таквој ситуацији лице које је позвано дође на семинар у готовом, на руке, добије уплаћени новац за котизацију или коти-

³² <http://www.politika.rs/sr/clanak/367112/Strani-izdavaci-domacih-udzbenika> (27.02.2017)

³³ Такође, евидентно је да је Завод за уџбенике својим понашањем у великој мери искључио наставно особље из процеса производње уџбеника.

³⁴ Питање које је постављено у јавности али је остало без одговора се односи да ли су многобројна лица наведена као аутори или коаутори уџбеника истинито била у том својству. (Извор:

зацију и тршкове смештаја и исхране.³⁵ На тај начин се додатно финансијски помаже наставно особље.³⁶

Туристичка путовања по повлашћеној цени

Организовање туристичких путовања за наставно особље по повлашћеној цени је начин којим се добија пажња наставног особља. Наставно особље добија ваучере за путовања у земљи и иностранству. Путовања која им се продају нису бесплатна већ им се продају по промотивним ценама (20 Евра за вишедневно путовање у иностранство). О томе се говори у новинском чланку следеће:

“Један од најдрастичнијих примера недозвољеног подстицаја наставника да изаберу уџбенике одређеног издавача је понуда за учешће на четвородневном стручном семинару у иностранству за невероватних двадесет евра по особи. Нажалост, наставници су спремни да за једно путовање у иностранство жртвују свој професионални интегритет.”³⁷

Подела профита од уџбеника

Издавачи, свесни (или злоупотребљавајући) материјани статус наставника, нуде и склапају нагодбу која се заснива на томе да уколико просветни радник се определи за њихову робу део тако оствареног профита се дели са наставником.

Рабат

Након укидања могућности да школе продају уџбенике и ученички прибор појавила се потреба за дистрибутерима који се на тржишту налазе између издавача и купаца. На овај начин је уведен рабат који покрива трошкове активности дистрибутера али који увећава цену уџбеника. Истовремено, школе су лишене значајног прихода (уз вишеструко ниже разлике у цени) који су употребљавали за унапређење рада школе а не појединаца.

Просечни износ рабата којим се увећава цена уџбеника износи 30%.³⁸ Међутим у пракси, дистрибутер свој рабат дели са појединцима у одређеној пропорцији (тако да дистрибутеру остаје веома често 5%).

³⁵ Положај аставног особља је крајње недостојан посла који има је поверен од стране пореских обвезника. Стога треба имати разумевање за наставно особље јер и они морају имати приватни живот и породицу. Остаје питање за додатно истраживање: да ли се положај наставног особља свесно и прорачунато погоршава како би што једноставније постали ухваћени у неку од горе наведених мрежа.

³⁶ У ту сврху поједини издавачи оснивају Невладине организације које служе на добробит наставног особља, образовног система и целокупног школства у Србији. Види: <http://www.klettobrazovanje.org> (27.02.2017)

³⁷ <http://cik.co.rs/2016/10/20/do-trzista-vrednog-100-miliona-podmicivanjem-prosvetnih-radnika> (27.02.2017)

³⁸ Рабат у износу од 30% подиже цену уџбеника, оптерећује буџет родитеља и уведен је од када се уџбеници налазе у систему тржишта.

О томе Дејан Јачинац, помоћник Директора маркетинга Јавног предузећа “Завод за уџбенике” каже:³⁹

“...Корупција може да постоји на релацији добављач – школа... Добављачи добију до 30 одсто рабата од издавача, али њима остане само око пет одсто. Разлика иде школи, али не на рачун школе, већ се најчешће не зна где тај новац заврши”.”

До сада школе су директно куповале уџбенике од издавача контролишући проценат рабата и, уколико се оствари, задржавајући га под управом школа. Након доношења новог Закона школе су обавезане да уџбенике купују од добављача што је значајно повећало цену уџбеника и додатно ослабило економску и социјалну улогу школа у Србији.⁴⁰

Бесплатан материјалом за припрему наставе

Схвативши потребе наставног особља, приватни издавачи су понудили наставницима бесплатан материјал за припрему наставе индиректно утичући на позитиван став према коришћењу њихових уџбеника.

Дискусија

Препуштајући производњу уџбеника тржишту било је за очекивати да ће на домаћем тржишту наступити промене за које је било потребно да будемо спремни као друштво и као уређена заједница. Било је илузорно очекивати да се на тржишту које нема јасну регулативу и механизме контроле учесници понашају тржишно, односно да користе разне начине како би придобили што већи део тржишта.

Имајући у виду да уџбеник је веома сложен производ, са једне стране, и структуру предузећа која учествују у тржишној утакмици (јавне и приватне компаније), са друге стране, могу се издвојити следеће појаве на тржишту:

Неравноправност између компанија које учествују на тржишту

Са једне стране Јавно предузеће “Завод за уџбенике” (државни капитал), а са друге стране велики број издавача (приватни капитал). Јавно предузеће има радикално сужен маневарски простор на тржишту јер је ограничено осни-

³⁹ <http://cik.co.rs/2016/10/20/do-trzista-vrednog-100-miliona-podmicivanjem-prosvetnih-radnika> (27.02.2017)

⁴⁰ „Председница Савеза учитеља Србије, Наташа Николић Гајић, каже да су просветни радници доведени у такву ситуацију да ће нажалост своје мишљење кориговати због три оловке и два блокчића. „Школа је директно куповала уџбенике од издавача и провизија је директно остајала на рачуну школе. Од тих средстава плаћале су се књиге и екскурзије сиромашним ђацима. Међутим, пре годину дана ступио је нови Закон који обавезује школе да наручују књиге преко добављача, под изговором да спрече корупцију“, истиче Гајић.” Извор: <http://cik.co.rs/2016/10/20/do-trzista-vrednog-100-miliona-podmicivanjem-prosvetnih-radnika> (27.02.2017)

вачким актом, обавезом јавног увида у пословање (увид могу да изврше и приватне компаније које су такмаци на тржишту), обавези полагања рачуна свим грађанима у Србији (па и упосленим који раде код приватног издавача-конкурента).

У пракси се често дешавало да се у кључном моменту за припрему уџбеника или његовој финализацији дописом (лично или преко невладиних организација) затражити увид у поједине сегменте деловања Завода за уџбенике, да би се процес израде уџбеника успорио или у потпуности зауставио. Велики број дописа, који се односио на процес пословања јавног предузећа, је заустављао је започете процедуре или отварао многе елементе пословања који су код приватних компанија пословна тајна. Истовремено, приватне компаније немају обавезу полагања рачуна никоме.

Политички притисци према јавном предузећу

Јавно предузеће је оптерећено притисцима из политичког сектора кроз:

- а) Захтеве за донације,
- б) Запошљавања партијских чланова (са основом и без основа),
- в) Наметнутим кадровским решењима у менаџменту предузећа,
- г) Давањем добити у државни буџет уместо реинвестирања итд.

Приватни издавачи немају обавезу запошљавања (нестручног и стручног) кадра по политичкој основи, не морају да прихвате нова лица у менаџмент уколико није задовољавајућег квалитета, а профит да реинвестирају у посао.

Пренормираност пословања јавног предузећа

Завод за уџбенике као јавно предузеће има обавезу строгог поштовања од стране оснивача процедура понашања (јавне набавке, процедуре жалби учесника у набавци, прикупљања понуда штампе преко тендера, итд.). Истовремено, приватни издавачи немају никаква ограничења у том погледу.

Монопол: уместо државног - приватни

Удео на тржишту уџбеника појединих приватних компанија (или групе компанија везаних власништвом уз истог оснивача) већ је прешао границу која се у остатку европских земаља означава као монополском. Шта више, када је удео на тржишту јавног предузећа био и мањи од онога који данас поседују приватне компаније њихов менаџмент је бурно протестовао. Међутим, у ситуацији када је потребно да реагује попут пређашње реакције приватних издавача, менаџмент Завода не показује намеру да ефикасно реагује на монополско понашање других компанија и заштити јавно предузеће и имовину основача која им је поверена.

Пословна и морална обавеза вс. слобода пословања

Завод за уџбенике има моралну и етичку обавезу да користи услуге домаћих компанија у целокупном процесу производње уџбеника. Познато је да

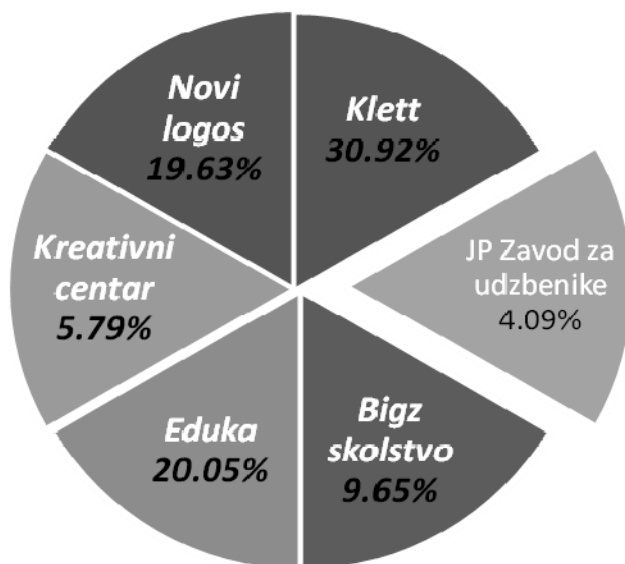
су услуге домаћих компанија далеко скупље него услуге страних (Хрватска, Словенија, Кина). На тај начин се сужава простор Јавног предузећа, поскупљује производ и чини неконкурентним на тржишту. У пракси би требало да буду једнаки услови за све учеснике на тржишту.

Вредности које помовише уџбеник

Јавно предузеће је у обавези да кроз своја издања промовише вредности заједнице која га је основала (писмо, историја, књижевност, истакнути појединци, национални интереси и тако даље). Науспрот томе, приватни издавачи немају јасно испостављену обавезу поштовања вредности земље домаћина.

Формално сви уџбеници треба да пролазе процедуру одобравања надлежног министарства. Међутим, многи уџбеници приватних издавача имају пре-терану сличност са уџбеницима који се користе у суседним државама (које споре целовитост територије, интегритет језика, културе и науке државе Србије). На тај начин, услед пропуста у систему регулације и контроле над тржиштем, профитом стеченим у Србији се индиректно помажу и финансирају политике које су супротне а некада и непријатељске интересима њених грађана.

Слика 02. Од пријављених 14 комплета за српски језик у првом разреду основне школе приказ пет и који су ушли у наставу. Завод од пријављена четири комплета није нашао своје место у настави за наредне три године. (пример комплекта који је доштампан у 2015: Буквар Вука Милатовића, тираж - 9000; наставни листови уз буквар - 12000; читанка уз буквар - 12 000; вежбанка уз читанку - 10000).

Извор: Аутор према: <http://www.mpn.gov.rs/udzbenici/> (27.02.2017).

Нереаговање или недовољно реаговање менаџмента

Многе промене на тржишту уџбеника, па и оне које су на штету јавног предузећа, су се одвијале без реакције менаџмента Јавног предузећа.⁴¹

Разлози за специфично понашање менаџмента се крећу од проблема незнања (нестручан не може да примети процесе на штету компаније у чијем руковођењу учествује), што због стаха за личну позицију (не супротстављати се лицу које управља јавним предузећем), што због начина на који су дошли у предузеће (одлуком политичког руководства), што због отвореног кокетирања са конкурентским компанијама (анонимни власник јавног предузећа које је дато на поверење политичким партијама).

На тај начин лица која су плаћена од стране пореских обвезника-грађана Србије да чувају и унапређују јавну имовину својим понашањем то не успевају.

Уџбеник је алат политике

Деловање појединих компанија на тржишту уџбеника често за позадину има спровођење политичких одлука државе где се налази седиште а не само једноставно освајање новог тржишта. Такође, извршиоци оваквих радњи су лица грађани Србије а не странци што доводи у питање евентуалну надоканду штете проузроковане понашањем страних компанија у нашој држави.⁴²

Јавност коментарише да примена државних санкција за некоректно понашање компанија је повезана са земљом у којој се налази седиште издавача:

„Знам пример када је ученица на крају другог разреда добила књигу од школе као поклон за одличан успех са насловом „Вештичарење“. Када су родитељи приметили непримерене илустрације и текст, бурно су реаговали. Нажалост, све се завршило у тишини, без упознавања јавности, јер је издавачка кућа Клетт била у питању“, истиче председница Синдиката образовања Србије.”⁴³

Закључак

Уџбеници су један од најзначајних чинилаца у образовању. Њихов квалитет, садржај и начин на који се презентује материјал су од пресудног значаја за квалитет образовања. Имајући у виду друштвене и социјалне потребе неопходно је да уџбеници буду квалитетни уз што нижу цену како би се обезбедило право на школовање свим социјалним групама становништва. Посматрајући друштвене потребе за квалитетним и истовремено јевтиним уџбеником поста-

⁴¹<http://www.politika.rs/scc/clanak/360550/Korupcija-na-trzistu-udzbenika> (27.02.2017)

⁴²<http://www.politika.rs/scc/clanak/367112/Strani-izdavaci-domacih-udzbenika> (27.02.2017)

⁴³<http://cik.co.rs/2016/10/20/do-trzista-vrednog-100-miliona-podmicivanjem-prosvetnih-radnika> (приступљено 27.02.2017)

вља се питање оправданости примене тржишних принципа у овој области друштва. На основу значаја уџбеника за друштво неопходно је да прецизно дефинишемо понашање свих учесника (компаније, држава, јавност) у овом сегменту тржишта. При томе мора се нагласити да се економски алати који регулишу тржиште за продају пшенице, камиона, грађевинског материјала или кућних апарата не могу у потпуности пресликати и применити на тржиште уџбеника због низа специфичности које га карактеришу.⁴⁴

На основу искуства стеченог у периоду од 2008. до 2016. године можемо дефинисати неколико група питања са којима се суочава јавно предузеће у овој области: кадровске политике упуслених, кадровске политике менаџмента, и законске регулативе којим држава уређује пословање јавног предузећа које је основала. Немар или намера?

Напомена

Овај рад је у целости финансиран из личних средстава и представља искључиво личне научне ставове аутора. Аутори су свесни својих малих одбрамбених могућности, потом да је за очекивати да ће стране компаније имати сваку врсту помоћи помоћ као и потпуни изостанак заштите државе чији смо грађани. Истовремено, свесни смо да имамо професионалну одговорност да чињенице поменуте у овом раду изговоримо јавно.

Литература:

Монографије:

1. Bhatta, Gambhir. (2006) *International dictionary of public management and governance*, New York: Routledge.
2. Cole, David (2003) *The Complete Guide to Book Marketing*, New York: Allworth Press.
3. Drucker, P., (2005) *Managing in Turbulent Times*, New York.
4. Dyer, W., G., (2003) *Team Building: Issues and Alternatives*, Reading.
5. Ferlie, E., Lynn, L., Pollitt, C., (2009) *The Oxford Handbook of Public Management*, Oxford: Oxford University Press.
6. Frederickson, H. George, Ghore, Richard K. (edited by) (2015) *Ethics in public management* New York: Routledge.
7. George, C., (2005) *The History of Management Thought*, New York.
8. Gilberth, F., B., (2006) *Principles of Scientific Management*, New York.
9. Gordon, J., (2006) *Management of Organisational Behaviour*, Boston.
10. Harrison, F., F., (2004) *The Managerial Decision-Making Process*, Boston.
11. Hersey, P., Blanchard, K., (2002) *Management of Organisational Behaviour*, New York.
12. Koch, Rainer, Vogel, Rick (2013) *Paradigmenkonkurrenz im Public Management*, Wiesbaden: Springer Fachmedien.

⁴⁴ <http://www.politika.rs/scc/clanak/363657/Izdavaci-i-ministar-saglasni-Zakon-o-udzbencima-mora-da-se-menja> (приступљено 27.02.2017)

13. Maslow, A., (2006) *Motivation and Personality*, New York.
14. McNabb, David E. (2010) *Case research in public management*, New York: Routledge.
15. Merchant, K., A., (2005) *Control in Business Organisation*, Marshfield.
16. O'Toole, Laurence J., (2011) *Public management : organizations, governance, and performance*, Cambridge: Cambridge University Press.
17. Ongaro, Edoardo (2009) *Public Management Reform and Modernization*, Cheltenham: Edward Elgar Publishing Limited.
18. Pinder, C., (2007) *Work Motivation*, Glenview.
19. Pollitt, Christopher, Bouckaert, Geert (2011) *Public Management Reform, A Comparative Analysis—New Public Management, Governance, and the Neo-Weberian State*, Oxford: Oxford University Press.
20. Portonu, R., (2005) *Leadership*, London.
21. Raczkowski, Konrad (2016) *Public Management, Theory and Practice*, Wiesbaden: Springer Fachmedien.
22. Rothaermel, Frank T., (2015) *Strategic management*, New York: McGraw-Hill Education.
23. Schein, E., (2005) *Organisational Culture and Leadership*, San Francisco.
24. Shapiro, I., (2007) *Managerial Communication: The View Inside*, California Management Review.
25. Woll, Thomas, (2014) *Publishing for profit : successful bottom-line management for book publishers*, Chicago : Chicago Review Press.
26. Wren, S., (2008) *Evolution of Management Thought*, New York.

Научни чланци:

1. Arsić, S., Mihić, M., & Obradović, V. [2011]. Managing human resources in program management. *Tehnika*, 66(5), 838-843.
2. Buha, V. V., Lečić, R. B., Bjegović, M. J., & Gajić, M. S. [2015]. Economic analysis of needs the training of human resources. *Tehnika*, 70(2), 337-345.
3. Cvijović, M. [2014]. Strategic planning and management at the local level in Serbia. *Megatrend revija*, 11(4), 381-404.
4. Jovanović, F., Milojković, D., & Jovanović, P. [2011]. Contemporary methodologies of project management. *Tehnika*, 66(2), 305-310.
5. Karyotakis, K. M., & Moustakis, V. S. [2014]. Reinvention of the public sector: Total quality management and change management. *Singidunum Journal of Applied Sciences*, 11(2), 30-44.
6. Knežević, M., Jovanović, Z., & Urdarević, B. [2012]. Establishing public: Private partnerships in publicly-owned companies. *Teme*, 36(2), 905-920.
7. Majstorović, V. D., Marković, M. S., Kuzmanović, D. Ž., Mačužić, J. Z., Marinković, V. D., Šibalića, T. V., Bekčić, S. D., & Pejović, G. B. [2015]. Business standardization in Serbia and world: Comaparative study. *Tehnika*, 70(5), 884-892.
8. Malešević, J. [2001]. Vrednovanje udžbenika Priroda i društvo. *Norma*, 7(1-2), 107-118.
9. Pešić, P. D. [2011]. Financial management of small and medium enterprises. *Tehnika*, 66(1), 143-147.
10. Petrović, I. [2014]. Public sector reform according to the new public management model. *Pravo - teorija i praksa*, 31(1-3), 1-16.
11. Rakić, B., & Radenović, T. [2011]. Public-private partnerships as an instrument of new public management. *Facta universitatis - series: Economics and Organization*, 8(2), 207-220.

12. Sudzilovski, D. (2011). Analiza udžbenika za prvi razred osnovne škole za predmet muzička kultura - drugi deo. *Zbornik radova Učiteljskog fakulteta, Užice*, (13), 235-244.
13. Tadić, S. R., & Zečević, S. M. [2016]. Global trends and their impact on city logistics management. *Tehnika*, 71(3), 459-464.
14. Vučetić, D. [2003]. Modernizing English local government: From traditional towards to modern local government. *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Nišu*, (43), 339-360

TEXTBOOK MARKET ISSUES IN SERBIA 2008 to 2016 YEAR

Summary: After the introduction of the market in 2004, the social status of the textbook in Serbia, has been changed. Until 2004 in Serbia worked only one textbook publisher. In 2015 the textbook market functioned 79 licensed publisher for primary school. From 2008 to 2016 the Institute for textbooks Belgrade, 100% market share decreased to 3% in 2016. This paper analyzes the events that took place during the first decade of operation of the market in publishing textbooks. The paper analyzes the behavior of the publisher; appear in the textbook market; specifies the types of behavior in the market behavior of private publishers and publisher who founded the Serbian taxpayers.

Key words: textbook market; textbooks in Serbia; publishers of textbooks for primary schools; transition and market

НАСИЉЕ МЕЂУ ИНТИМНИМ ПАРТНЕРИМА

Сажетак: Насиље у породици дуго није било идентификовано ван „брачних обавеза” и чак се сматрало нормалним, као што се и данас сматра у многим културама. Временом је дошло до развоја свести, нарочито после 90-их година 20. века када су законодавства широм света почела да обрађају пажњу на овај вид насиља. Насиље над интимним партнерима није ограничено на брак ни на физичко и сексуално насиље, а ни на хетеросексуалне парове. Српско законодавство се све успешније бори да ухвати корак са осталима, угледајући се на прогресивне примере из околине.

Кључне речи: насиље, насиље у породици, сексуално насиље, емоционално насиље, физичко насиље, законодавство, интимни партнери

Увод

Насиље је једна од ствари које највише доносе трауме, доносе унижење човека и уништавају самопоуздање. Нарочито је проблематично када насиље дође од најближих – пријатеља, деце, родитеља, рођака, партнера или брачних другова. У том смислу је домаће насиље или насиље у породици једно од најтежих облика насиља. Насиље између брачних другова, о коме ће овде бити више речи, је можда само мало мање лоше и уништавајуће од насиља над децом и насиља деце над родитељима.

Након историјског увода, позабавићемо се случајевима насиља по свету, у различитим културама и законодавствима, а на крају подвући паралеле са српским законодавством и ситуацијом у нашој земљи.

Историјски, наила према супружницима је било и нажалост, биће га. Многе цивилизације су у свом културном ткиву имале утану прећутну или чак законску или обичајну сагласност да је жена власништво мушкарца или пак, инфериорна те он може да њоме „располаже” или да је „коригује” насилним средствима, васпитним дакако.

* borislav.bojic@gmail.com

Први забележени случај употребе термина „домаће насиље” у енглеском у смислу „насиље у породици” у савременом контексту, бележе педантни Британци, и то у говору Џека Ешлија Парламенту Уједињеног Краљевства 1973. године.¹ Дотада се „домаће насиље” користило у енглеском за уличне немире у самој земљи, за разлику од насиља које врше стране државе.² Касније је термин почео да буде превођен на многе друге језике, како су се друштва прво широм Европа а затим и света почела суочавати са тиме да такво насиље постоји и да није прихватљиво. За термином су следиле и законске последице и наравно, оквири.

Традиционално се насиље у породици углавном асоцира са физичким насиљем, и често се назива „малтретирање жене” или „тучење жене” и слично. Но, како су се у ову причу укључили и невенчани партнери и како није свако насиље физичко, морало је доћи и до промене терминологије. Такође, овакво партнерско насиље укључује и истополне везе, ма колико су истополни партнери покушавали да се прикажу као „бољи” или „другачији” од хетеросексуалних.

Нарочито је у овом контексту битно приметити културолошке разлике. Наиме, иако „већина аутора данас када говори о друштвено историјским перспективама насиља у породици пажњу усмерава на европски и северноамерички континент, ваља напоменути да је посебно суров однос према женама приметан у азијским земљама, попут Индије”³. Овде имамо прилично лошу ситуацију и данас, заправо све горе, јер раније нису била бележена силовања, нарочито не групна, а сада се то често дешава. Оно што је било још горе је да су док Британци тај обичај нису искоренили, „вековима практиковани насилни обичаји и након мужевљеве смрти. Пример који се може истаћи у овом контексту јесте обичај назван Сати, а у коме се жена, удовица након мужевљеве смрти, жива спаљује са телом супруга”.

Насиље у породици или партнерско насиље се данас, стога, дефинише у већ спомињаном Уједињеном Краљевству као „свако насиље које укључује све чинове физичког, сексуалног, психолошког насиља”⁴ које може учинити члан породице или интимни партнер.⁵ Наравно, овај је законски оквир преширока за насиље почињено само између партнера, али ће стога бити скован следећи термин, који гласи „насиље интимног партнера” које се понекад или често

1 Migliaccio, Todd A. (July 2002). "Abused Husbands: A Narrative Analysis". *Journal of Family Issues*. 23 (1): 26–52

2 Straus, Murray A.; Kantor, Glenda Kaufman; Moore, David W. (1997). "Change in Cultural Norms Approving Marital Violence from 1968-1994". In Kantor, Glenda Kaufman; Jasinski, Jana L. *Out of the Darkness: Contemporary Perspectives on Family Violence* (PDF). Thousand Oaks, CA.: Sage. pp. 3–16

3 Радић, Горан: Поступци заштите од насиља у породици, дисертација, Универзитет Привредна академија у Новом Саду, 2015, стр. 17

4 Mirrlees-Black, Catriona (1999). *Domestic Violence: Findings from a new British Crime Survey self-completion questionnaire* (PDF). London: Home Office. pp. 17–26.

5 Britton, Andrew (2011). "Intimate violence: 2010/11 BCS". In Smith, Kevin. *Homicides, Firearm Offences and Intimate Violence, 2010/2011: Supplementary Volume 2 to Crime in England and Wales, 2010/2011* (PDF). London: Home Office. p. 96.

кориси као синоним за насиље у породици, али је заправо ужи вид насиља, дакле, само између партнера који су у интимној вези, искључујући децу и родитеље и слично.⁶ Дакле, овде су укључене само особе које су у директној интимној вези, тј. браку, кохабитацији, или су у питању нехоабитиријући интимни партнери (двоје који су у вези али не живе заједно).⁷ Овде се овој прилично универзално прихваћеној британској дефиницији прикључује и Светска здравствена организација (World Health Organization (WHO) која додаје „контролишуће понашање” као облик насилног понашање међу интимним партнерима.⁸

Насиље међу интимним паровима се примећује и међу хетеросексуалним и међу хомосексуалних везама а у првом случају укључује и насиље мушкараца над женама и женама над мушкарцима (славне карикатуре и скечеви са „оклагјама” су пример да је то прилично прихваћено као друштвена норма за „прекорачење брачне дисциплине” као што су пијанство, касно долажење кући и могуће неверство).⁹ Дакле, породично насиље представља шири термин од овог, и укључује и насиље према деци, насиље према старијима, и све друге чинове насиља у оквиру породице.¹⁰

Уједињене Нације су 1993. године у *Декларацији о елиминисању насиља над женама* денинисале насиље у породици као:

„Физичко, сексуално, или психолошко насиље које се дешава унутар породице, укључујући пребијање или ударање, сексуално насиље над женама или женском децом у домаћинству, насиље везано за мираз, односно изнуду мираза, брачно силовање, женско генитално сакаћење и остале традиционалне праксе које повређују жене, насиље које није везано за брак као и насиље везано за манипулацију и експлоатацију”.

У овој верзији можемо видети да се насиљем сматрају и неке неевропске праксе као што су, нама чудни обичаји за „улепшавање” жена насилним методама, на пример, смањење стопала, прстенови који издужују врат или дрвени прстенови у уснама и слично.

Нажалост, данас је насиље и даље присутно на свим меридијанима и међу свим културама. Рецимо, „процењује се да је у САД и Великој Британији само трећина случаја насиља у породици пријављена полицији.”¹¹

6 Roe, Stephen (2009). "Intimate violence: 2007/08 BCS". In Povey, David. Homicides, Firearm Offences and Intimate Violence, 2010/2011: Supplementary Volume 2 to Crime in England and Wales, 2007/2008 (PDF). London: Home Office. p. 66.

7 Hall, Philip (2011). "Intimate violence: 2009/10 BCS". In Smith, Kevin. Homicides, Firearm Offences and Intimate Violence, 2009/2010: Supplementary Volume 2 to Crime in England and Wales, 2009/2010 (PDF). London: Home Office. p. 82.

8 Watson, Dorothy; Parsons, Sara (2005). Domestic Abuse of Women and Men in Ireland: Report on the National Study of Domestic Abuse (PDF). Dublin: National Crime Council of Ireland. p. 24.

9 Tjaden, Patricia; Thoennes, Nancy (2000). Full Report of the Prevalence, Incidence, and Consequences of Violence Against Women (PDF). Washington DC: National Institute of Justice. p. 26.

10 Bunge, Valerie Pottie; Locke, Daisy, eds. (2000). Family Violence in Canada: A Statistical Profile 2000 (PDF). Ottawa: Statistics Canada. p. 11.

11 Patricia Tjaden and Nancy Thoennes. Full Report of the Prevalence, Incidence, and Consequences of Violence Against Women. National Institute of Justice and the Centers for Disease Control and Prevention, November 2000, NCJ 183781

Историјски осврт

Историјски осврт на законска решења

Можемо рећи да је историјски, све до почетка 19. века, однос мушкараца према женама у патријархалним друштвима био прилично карактеристично исти, односно већина правних система је сматрала да је брачно насиље сасвим легитиман начин да се исказе ауторитет над сопственом женом.¹² Скретање пажње јавности на насиље у породици, тако се барем у широј јавности сматра, отпочело је са појавом женског покрета, нарочито феминизма и покрета за женска права насталих седамдесетих година 20. века, чија је главна преокупација била решавање проблема претучених жена чији су агресори били њихови мужеви. У том смислу кореспондира и податак у првој употреби термина 1973. године.

Један супротан пример, опет, налазимо 1641. где се изгледа пуританци залажу за ново осмишљавање друштва, односно у „Статуту слобода Колоније Масачусетс Беј” они дефинишу да „удата жена мора бити ослобођена телесних корекција или удараца од стране свог мужа”¹³. Међутим, 19. век доноси велике промене. Са појавом покрета политичке агитације долази до промена и у јавном схватању насиља у породици и у смислу иновираних законске заштите.

То се прво дешава у САД, у УК и у другим протестантским земљама.¹⁴ 1850. године, Тенеси је постао прва држава у Сједињеним Америчким Државама која је експлицитно забрањивала ударање супруге.¹⁵ Друге државе ускоро су следиле. Године 1878. Закон о брачним делима у Уједињеном Краљевству омогућио је женама у Великој Британији и Ирској да траже правно одвајање од мучитељског мужа.¹⁶ До краја 1870-их, већина судова у Сједињеним Државама одбацила је тврдње о правима мужева да физички дисциплинују своје жене.¹⁷ До почетка 20. века, уобичајено је да полиција интервенише у случајевима насиља у породици у Сједињеним Државама, али хапшења су остала још увек ретка¹⁸.

12 Moffitt, Terrie E.; Caspi, Avshalom E. (July 1999). "Findings About Partner Violence From the Dunedin Multidisciplinary Health and Development Study" (PDF). National Institute of Justice: Research in Brief: 2.

13 Straus, Murray A. (March 2008). "Dominance and symmetry in partner violence by male and female university students in 32 nations" (PDF). Children and Youth Services Review. 30 (3): 258.

14 Krantz, Gunilla (April 2012). "Men's and women's exposure and perpetration of partner violence: an epidemiological study from Sweden". BioMed Central.

15 Gelles, Richard J.; Straus, Murray A. (1988). Intimate Violence: The Causes and Consequences of Abuse in the American Family (PDF). New York: Simon & Schuster. p. 104

16 Saunders, Daniel G. (1988). "Wife Abuse, Husband Abuse, or Mutual Combat? A Feminist Perspective on the Empirical Findings". In Yllö, Kersti; Bogard, Michele. Feminist Perspectives on Wife Abuse. Thousand Oaks, CA.: Sage. pp. 90–113.

17 Dobash, Russell P.; Dobash, R. Emerson; Wilson, Margo; Daly, Martin (February 1992). "The Myth of Sexual Symmetry in Marital Violence". Social Problems. 39 (1): 71–91.

18 Straus, Murray A. (1999). "The Controversy Over Domestic Violence by Women: A Methodological, Theoretical and Sociology of Science Analysis". In Arriaga, Ximena B.; Oskamp, Stuart. Violence in Intimate Relationships (PDF). Thousand Oaks, CA: Sage. pp. 17–44.

Међутим, ово није баш отишло далеко од Америке и уопште, од протестантских земаља. У медитеранским земљама је постојала чудна мешавина матријархата и патријархата, где је често било различитих облика насиља у породици, „у оба смера”. У већини правних система широм света, правни системи се питањем насиља у породици баве тек од деведесетих година 20. века па надаље. И заиста, пре краја 20. века, у већини земаља, било је врло мало заштите, у праву или у пракси, против насиља у породици.¹⁹ 1993. године УН је објавила *Стратегије за суочавање са насиљем у породици: Приручник за ресурсе*.²⁰ Ова публикација је позвала земље широм свијета да третирају насиље у породици као кривично дело, и ова стратегија је преписала да право на приватни породични живот не укључује право на злостављање чланова породице и признало да је у време писања ове стратегије већина правних система посматрала насиље у породици као нешто очигледно мање важно, будући да је насиље у породици 1993. године било у великој мери изван обима закона, описујући ситуацију у то време на следећи начин:

„Физичко дисциплиновање деце је дозвољено и у принципу је чак и подстакнуто у многим правним системима, а велики број земаља дозвољава умерену физичку казну супруге или, уколико то немају у закону уписано сада, то су имали у последњих 100 година. Већина правних система уопште не криминализује околности у којима је жена присиљена да има сексуалне односе са својим супругом против своје воље [...] Заиста, у случају насиља над женама, постоји широко распрострањено уверење да жене провоцирају, могу толерисати или чак уживају у одређеном нивоу насиља од својих супружника.”²¹ Ово последње може звучати шокантно али тако је записано.

Облици насиља међу интимним партнерима

Насиље у породици може да узме различите облике, као што је акт физичке агресије или напада (ударање, шутирање, грижење, шамарање, бацање ствари на особу и слично), затим сексуално насиље, контролисање, доминацију, застрашивање, праћење, занемаривање, економску депривацију и слично.²² Такође укључује довођење у опасност, навођење на криминал, киднаповање, на законито задржавање, и слично.²³

Физичко насиље

Физичко насиље је оно које подразумева контакт између две особе који изазива страх, бол, повреде, другу физичку патњу или телесне повреде. Осим

19 Archer, John (September 2000). "Sex Differences in Aggression between Heterosexual Partners: A Meta-Analytic Review" (PDF). *Psychological Bulletin*. 126 (5): 651–680

20 Nathanson, Paul; Young, Katherine (2006). *Legalizing Misandry: From Public Shame to Systemic Discrimination Against Men*. McGill-Queen's Press - MQUP. p. 650.

21 Dobash, Russell P.; Dobash, R. Emerson (May 2004). "Women's Violence to Men in Intimate Relationships: Working on a Puzzle" (PDF). *British Journal of Criminology*. 44 (3): 324–349.

22 Johnson, Michael P. (December 2005). "Domestic Violence: It's Not About Gender-Or is It?" (PDF). *Journal of Marriage and Family*. 67 (5): 1126–1130.

23 Straus, Murray A. (May 1980). "Victims and Aggressors in Marital Violence" (PDF). *American Behavioral Scientist*. 23 (5): 683.

класично препознатљивог насиља, ускраћивање медицинске помоћи, сна, терапеја на дрогу или алкохол јесу такође облици физичког насиља²⁴. Посебно се у последње време акценат баца на „невидљиве” акте насиља као давлeње, које не оставља трагове али је врло опасно.²⁵

Што се тиче екстремних облика насиља као што је убиство, више од 50% убистава жена учинили су бивши или садашњи партнери у САД.²⁶ У УК, 37% убијених жена су убијене од стране својих интимних партнера, а свега 6% су убиле њихове интимне партнерке. У Канади, Аустралији, Јужној Африци, Израелу, овај проценат је између 40 и 70.²⁷ Светска здравствена организација овај број поставља на 38% глобално.²⁸

Широм света постоје многе врсте насиља као што је бацање киселине у лице, у Индији су неверним женама некад одсецали носеве да се препознају у друштву, а на Блиском Истоку и другим деловима постоје убиства из части, ако је жртва наводно нанела срамоту породици.²⁹ Некада се ово дешава ако жртва не жели да се уда за предодређеног мушкарца, или спава или жели да се венча са неким ван заједнице. У Јужној Азији су честа убиства због мираза, где се новоудата жена убија у кући свог мужа, а убија је породица мужа због малог мираза који је добила. Обично је ово последица дужег неуспешног цењања око мираза³⁰. У Индији је 2011. године National Crime Records Bureau утврдио 8.618 оваквих убистава, али незваничне цифре наговештавају најмање три пута већи број.³¹

Сексуално насиље

Сексуално насиље је тек недавно признато да се може десити у браку или интимној вези, а резултати су прилично поражавајући, што сведочи Табела 1. Раније је било уврежено мишљење да је жена дужна да спава са мушкарцем када је у интимној вези или браку.

Женско генитално сакаћење (енглески: Female genital mutilation (FGM)) концентрисано је, срећом, у 29 земаља са великим варијацијама у преваленци-

24 Whitaker, Daniel (May 2007). "Differences in Frequency of Violence and Reported Injury Between Relationships With Reciprocal and Nonreciprocal Intimate Partner Violence". *Am J Public Health*. 97 (5): 941–947.

25 Straus, Murray A. (March 2008). "Dominance and symmetry in partner violence by male and female university students in 32 nations" (PDF). *Children and Youth Services Review*. 30 (3): 260–261.

26 "Family Violence Statistics: Including Statistics on Strangers and Acquaintances" (PDF). Bureau of Justice Statistics, U.S. Department of Justice.

27 Vivian, Dina; Langhinrichsen-Rohling, Jennifer (Summer 1994). "Are bi-directionality violent couples mutually victimized? A gender-sensitive comparison". *Violence & Victims*. Springer. 9 (2): 107–124.

28 Young, Cathy (September 2005). *Domestic violence: an in-depth analysis*. Independent Women's Forum. p. 8. Position paper no. 504.

29 Moffitt, Terrie; Caspi, Avshalom (July 1999). "Findings About Partner Violence From the Dunedin Multidisciplinary Health and Development Study". *Research in Brief*: 4.

30 Straus, Murray A. (June 2010). "Thirty Years of Denying the Evidence on Gender Symmetry in Partner Violence: Implications for Prevention and Treatment" (PDF). *Partner Abuse*. 1 (3): 351.

31 Sommer, Reena; Barnes, Gordon E.; Murray, Robert P. (December 1992). "Alcohol consumption, alcohol abuse, personality and female perpetrated spouse abuse". *Personality and Individual Differences*. 13 (12): 1315–1323.

ји³² а СЗО га урачунава у сексуално насиље.³³ Такође, у сексуално насиље СЗО убраја и инспекцију невиности приликом уласка у брак. Сматра се да је у овом тренутку 129 милиона жена погођено овим.

Осим иницијације секса на насилан начин, путем физичке силе, сексуално насиље се дешава кроз моменте када је особа немоћна да схвати природу чина, не може да одбије учешће, било кроз утицај алкохола или дроге, или не може да комуницира да каже да не жели однос. Ово се може десити због недораслости (ту се дефинише година када се сматра да особа схвата шта је сексуални однос), токсиканти итд.³⁴

Табела 1: *Проценат жена који је пријавио стварно или намеравамо силовање или сексуални напад у браку или интимној вези (крај 90-их)*³⁵

Земља	Проценат
Швајцарска	12%
Немачка	15%
САД	15%
Канада	15%
Никарагва	22%
УК	23%
Зимбабве	25%
Индија	28%

Такође, још један облик је „репродуктивно навођење”, где се женска особа наводи на однос који се мора завршити трудноћом. СЗО такође укључује и праксу наслеђивања жена, или насилни брак као сексуално насиље.³⁶

Силовање у браку се сада кажњава у 104 земље света.

Емоционално насиље

Емоционално насиље је образац понашања у коме се понавља застрашивање, претња и слично што доводи до дехуманизације особе и систематски урушава самопоуздање особе.³⁷ Често се овде дешава и јавно понижење, изо-

32 Bates, Elizabeth A.; Graham-Kevan, Nicholas; Archer, John (January 2014). "Testing predictions from the male control theory of men's partner violence". *Aggressive Behavior*. 40 (1): 46–50.

33 Straus, Murray A.; Hotaling, Gerald T., eds. (1980). *The Social Causes of Husband-Wife Violence* (PDF). Minnesota: University of Minnesota Press.

34 Holtzworth-Munroe, Amy; Bates, Leonard; Smutzler, Natalie; Sandin, Elizabeth (Summer 1997). "A Brief Review of the Research on Husband Violence, Part II: The Psychological Effects of Husband Violence on Battered Women and Their Children". *Aggression and Violent Behavior*. 2 (2): 179–213.

35 Medeiros, Rose A.; Straus, Murray A. (2006). "Risk Factors for Physical Violence Between Dating Partners: Implications for Gender-Inclusive Prevention and Treatment of Family Violence". In Hamel, John; Nicholls, Tonia. *Family Approaches to Domestic Violence: A Practitioner's Guide to Gender-Inclusive Research and Treatment* (PDF). New York: Springer. pp. 59–87.

36 Bair-Merritt, Megan H; Crowne, Sarah Shea; Thompson, Darcy A; Sibinga, Erica; Trent, Maria; Campbell, Jacquelyn (2010-10-01). "Why Do Women Use Intimate Partner Violence? A Systematic Review of Women's Motivations". *Trauma, violence & abuse*. 11 (4): 178–189.

37 Follingstad, Diane R.; DeHart, Dana D. (September 2000). "Defining psychological abuse of husbands toward wives: contexts, behaviors, and typologies". *Journal of Interpersonal Violence*. 15 (9): 891–920.

лација и константно критиковање. Чест вид насиља је праћење, и врло често га примењују текући партнери. Партнер често може да покуша да има потпуну контролу над особом, и то другу доводи до депресије, поремећаја у спавању, коришћењу алкохола и дрога и слично.³⁸

Економско насиље

Економско насиље је форма злостављања у коме један од партнера има контролу над финансијама друге особе и приступ њеним економским ресурсима.³⁹ Такође овде спада и присиљавање особе да потписује документе којима се одриче власништва над стварима или продаје нешто. Мењање тестамена спада у ову категорију.

Насиље над мушкарцима

Што се тиче насиља над мушкарцима у овом контексту, оно укључује све малопре соменуће врсте насиља. Међутим, ако се жене боје да пријаве насиље због тога што се осећају слабије, мушкарци се прибојавају да ће бити осуђени као слабији. Такође, и полиција ређе хапси жене починитељке насиља. Често и судије а не само полицији виде жене насилнике као „жртве које се свете”, а не насилнике.⁴⁰ Мушкарци се често плаше социјалне стигме ако се обрете властима.

Још један контроверзни аспект женског извршења насиља над мушкарцима у интимним везама је теорија синдрома малтретираног мужа. У светлу налаза Националног истраживања о насиљу у САД из 1975. године, Сузан К. Штајнмец је написала чланак 1977. године, у којој је известила јавност путем употребе овог израза, који је симетричан у односу на већ постојећи „синдром злостављане жене”.⁴¹

Штајнмецова је извршила бројна емпиријска истраживања пре писања чланка. Употребом нерепрезентативног узорка широке базе педесет и четири пара, она је открила да су мушкарци починили насиље над партнером са стопом од 47%, а жене са 43%. Ово је био изненађујуће висок резултат. Открила је и да, док је 39% супружника бацило на своју партнерку предмет, 31% жена је такође бацило предмете на своје партнере; 31% мужева је гурало своје партнерке, у поређењу са 32% жена; 20% мужева претукло је своје жене, 20% жена је претукло своје мужеве; 10% мужева претукло је своје жене предметима, а 10% жена је урадило исто.⁴²

38 Hilberman, Elaine (November 1980). "Overview: the "wife-beater's wife" reconsidered". *American Journal of Psychiatry*. 137 (11): 1336–1347.

39 Adams, Adrienne E.; Sullivan, Cris M.; Bybee, Deborah; Greeson, Megan R. (May 2008). "Development of the scale of economic abuse". *Violence Against Women*. 14 (5): 563–588.

⁴⁰ Kingsnorth, Rodney F.; MacIntosh, Randall C. (September 2007). "Intimate partner violence: the role of suspect gender in prosecutorial decision - making" (PDF). *Justice Quarterly*. 24 (3): 460–495.

41 Steinmetz, Suzanne K. (1977). «The Battered Husband Syndrome». *Victimology* 2 (3–4): 499–509.

42 Steinmetz, Suzanne K. (1977). *Cycle of Violence: Assertive, Aggressive and Abusive Family Interactions*. New York

Па ипак, и даље је преваленција насиља над мушкарцима мање документована него она над женама.

Оно што је јасно документовано је да је женама лакше да избегну хапшење и законске мере. Током 1985. Murray A. Straus и Richard J. Gelles су вршили студију за U.S. National Family Violence Survey и открили да су на национално репрезентативном узорку од 41 позива у помоћ због насиља (24 жене и 17 мушкараца), мушкарцима је наређено да напусте кућу у 41,4% случајева а женама у 0% случајева. Мушкарцима је у 28,2% прећено директним хапшењем, а женама у 0% случајева. Чак је у 12,1% случајева када је мушкарац звао у помоћ, он ухапшен а не жена!⁴³

У Енглеској и Велсу је утврђено да је 4,2% мушкараца имало оваква исуства у последњих годину дана а током целог живота 14,9%. У Републици Ирској, извештај из 2005. је показао (радио га је National Crime Council) да је 15% жена и 6% мушкараца имало претрпљене тешке нападе насиља током живота, што чини око 213 хиљада жена и 88 хиљада мушкараца⁴⁴.

Насиље у истополним односима

У случају насиља у породици који би се посматрале у овој групи, студија и анализа преваленције су недавне, пошто иницијална концепција оваквог насиља није укључивала оно што би могло да се деси у афективним односима између особа истог пола⁴⁵; овде би се посматрао став сличан концепту „примарног агресора”.

Супротно од става да су у питању „нежнији односи пуни разумевања”, ова група становништва ће вероватније имати искуство насиља од стране интимног партнера него што би ово негативно искуство имали хетеросексуални мушкарци или жене, са вербалним, физичким и сексуалним испољавањима.⁴⁶ Такав злочин био би подстакнут „хетеронормативношћу” - а хомофобија - било на нивоу породице - због трајности боравка „у ормару” и немогућности напуштања радне или социо-културне средине, би додатно отежавала отвореност да говори о самом насиљу или да се насиље препозна а, с друге стране, оне који су класификовани као бисексуалци (жене нарочито) ће доживети већу стопу виктимизације и вероватније ће их силовати партнер супротног пола из истих разлога⁴⁷.

43 Gelles, Richard J.; Straus, Murray A. (1988). *Intimate Violence: The Causes and Consequences of Abuse in the American Family* (PDF). New York: Simon & Schuster. p. 262

44 Watson, Dorothy; Parsons, Sara (2005). *Domestic Abuse of Women and Men in Ireland: Report on the National Study of Domestic Abuse* (PDF). Dublin: National Crime Council of Ireland. p. 24

45 Letellier P. (1994). «Gay and bisexual male violence victimization: Challenges to feminist theory». *Violence and Victims* 9 (2): 95-106.

46 Greenwood, G.L.; Relf, M.V.; Huang, B.; et al. (2002). «Battering victimization among a probabilitybased sample of men who have sex with men». *American Journal of Public Health* 92 (12): 1964-1969.

47 Messinger, Adam M. (julio de 2011). «Invisible Victims: Same-Sex IPV in the National Violence Against Women Survey». *Journal of Interpersonal Violence* (en inglés) 26 (11): 2228-2243.

Законска решења у упоредним законодавствима

Законска решења у УК, Аустрији и Немачкој

У различитим законодавствима је зачуђујуће различито решено ово питање, с обзиром на релативни консензус око овог питања макар у европским земљама. У том смислу, потврђују се речи Горана Радића, који каже „премда су оквиром међународног права последње две деценије остварени значајни напори ка подизању стандарда процесноправне заштите жртава насиља у породици, као и унификацији међунационалних решења, посматрано на нивоу различитих европских и светских легислатива приметне су значајне разлике у операционализацији конкретних законских норми.”⁴⁸ У САД свака од 50 држава има своје сопствене концепције казни и права. Ту се пре свега мисли на „разлике у погледу овлашћења полиције, могућност издавања хитних протективних налога, различитост природе мера хитне заштите и њихово трајање”.⁴⁹

У УК уопште не постоји овако дело као дефинисано дело, већ га, изненађујуће, покрива овај низ закона: *Offences Against Person Act* (1861), *Sexual Offence Act* (1956), *Homicide Act* (1957), *Criminal Damage Act* (1971), *Police and Criminal Evidence Act* (1984), *Criminal Justice Act* (1988), *Criminal Justice and Public Order Act* (1994), *Protection from Harassment Act* (1997), *Family Law Act* (1997), *Criminal Justice Act* (1998), *Youth Justice and Criminal Evidence Act* (1999), *Sexual Offence Act* (2003), *Crime and Victim Act* (2004).

Срећом, мало боља решења су дата у непосредној близини Србије. Наиме, „прегледом релеванте литературе, аустријски модел процесноправне заштите жртава породичног насиља представља се по правилу као једно од најбољих решења у Европи.”⁵⁰ Тако је „Законом о заштити од насиља у породици (*Bundesgesetze zum Schutz vor Gewalt in der Familie: GeSchG*) усвојеном 1997. године учињена кључна прекретница у погледу државне реакције према учиниоцима ове врсте кривичних дела”.⁵¹ Аустрија предвиђа „четири врсте мера, укључујући налог насилнику за напуштање дома и његове непосредне близине, забрану повратка у дом и његову непосредну близину, забрану приступа на тачно одређеним местима, и избегавање сусретања и контактирања са жртвом.”⁵² Сходно § 38. Закона о сигурности и полицији „полицајци имају право удаљити особу из дома која представља опасност, односно од које се може очекивати озбиљан напад на нечији живот, здравље и слободу.”⁵³

48 Радић, Горан (2015): Поступци заштите од насиља у породици, дисертација, Универзитет Привредна академија у Новом Саду, стр. 124

49 Радић, Горан (2015): Поступци заштите од насиља у породици, дисертација, Универзитет Привредна академија у Новом Саду, стр. 124

50 Радић, Горан (2015): Поступци заштите од насиља у породици, дисертација, Универзитет Привредна академија у Новом Саду, стр. 135

51 Радић, Горан (2015): Поступци заштите од насиља у породици, дисертација, Универзитет Привредна академија у Новом Саду, стр. 135

52 Радић, Горан (2015): Поступци заштите од насиља у породици, дисертација, Универзитет Привредна академија у Новом Саду, стр. 135

53 Радић, Горан (2015): Поступци заштите од насиља у породици, дисертација, Универзитет Привредна академија у Новом Саду, стр. 136

Процесноправна заштита жртава породичног насиља у Немачкој обухваћена је одредбама како савезних закона, тако и посебних закона на нивоу федералних јединица. У том смислу немачко законодавство дати оквир регулише кроз грађанско право и Закон о заштити од насиља у породици, односно кроз кривично и полицијско право. Процесноправне мере заштите у датој држави подељене су на мере заштите, поверавање стана на одређено време или трајно жртви као једином кориснику или издавање полицијског налога за исељење из стана. Као и у претходно приказаним моделима, немачко законодавство предвиђа да се заштитне мере могу издавати у хитном поступку, односно без присуства окривљеног лица (*ex parte*).⁵⁴

Законска решења у Србији

У Србији је дуго времена, као и у целом овом делу Европе, овај проблем био прилично лоше препознат, а овде су, као што смо рекли, били укључени и други делови Европе. Но, након иницијативе радне групе Виктимолошког друштва Србије, као и вишегодишњег ангажовања активиста у погледу наглашавања потребе строжијег кажњавања насилника, Законом о изменама и допунама Кривичног закона Републике Србије од 9. марта 2002. године, остварене су измене кривичног законодавства које се често представљају као прекретница у погледу достизања међународних кривичноправних стандарда и усклађивања важеће регулативе у датој области са земљама региона и Европе.⁵⁵ Закон о спречавању насиља у породици је ступио на снагу 2016. године⁵⁶. Члан 3 Закона дефинише насиље у породици на следећи начин: „Насиље у породици, у смислу овог закона, јесте акт физичког, сексуалног, психичког или економског насиља учиниоца према лицу са којим се учинилац налази у садашњем или ранијем брачном или ванбрачном или партнерском односу или према лицу са којим је крвни сродник у правој линији, а у побочној линији до другог степена или са којим је сродник по тазбини до другог степена или коме је усвојитељ, усвојеник, храњеник или хранитељ или према другом лицу са којим живи или је живео у заједничком домаћинству,” а дела која он кажњава а која су у вези са темом овог рада су:

- прогањање (члан 138а Кривичног законика);
- силовање (члан 178. Кривичног законика);
- обљуба над немоћним лицем (члан 179. Кривичног законика);
- обљуба злоупотребом положаја (члан 181. Кривичног законика);
- недозвољене полне радње (члан 182. Кривичног законика);
- полно узнемиравање (члан 182а Кривичног законика);
- подвођење и омогућавање вршења полног односа (члан 183. Кривичног законика);
- посредовање у вршењу проституције (члан 184. Кривичног законика);

54 Радић, Горан (2015): Поступци заштите од насиља у породици, дисертација, Универзитет Привредна академија у Новом Саду, стр. 139

55 Радић, Горан (2015): Поступци заштите од насиља у породици, дисертација, Универзитет Привредна академија у Новом Саду, стр. 169

56 "Sl. glasnik RS", br. 94/2016

- насиље у породици (члан 194. Кривичног законика);
- недавање издржавања (члан 195. Кривичног законика);
- кршење породичних обавеза (члан 196. Кривичног законика);
- трговина људима (члан 388. Кривичног законика);
- друга кривична дела, ако је кривично дело последица насиља у породици.

Процеу ризика на лицу места врши полицијски службеник (Чланови 14. и 15.) а пре окончања процене ризика, надлежни полицијски службеник може, по потреби, затражити мишљење центра за социјални рад (Члан 15). Притом се могу изрећи хитне мере, а то су: мера привременог удаљења учиниоца из стана и мера привремене забране учиниоцу да контактира жртву насиља и прилази јој. У случају да се одреди да је у питању неко од дела које је набројано, примењују се мере одређене одређеним законима.

Закључак

Утешно је приметити да се Србија, лагано, али ипак све брже, придружује развијеним земљама у свом законодавству. Али, како се све у свету мења, и постаје динамично, тако се и ситуација овде мења, и појављују се нови и нови изазови. Прво су се појавиле ванбрачне везе, па затим и истополне везе, а после тога и друге, софистицираније врсте насиља од физичког и сексуалног, као што су емоционално или финансијско. Иако наша земља нема проблема као што их имају земље Азије или Африке, где су жене често у ужасном положају, и овде постоји снажни сукоб између партијархалне културе којој су изложени мушкарци, који очекују да буду настављачи традиције, и нове културе коју женама намећу нови изазови, еманципација, али и масовни медији, по којима је потребно не само да се буде успешан у послу, остварен, да се у брак улази касније и са више искуства, него и да је цео живот гламурозна серија, као „Секс и град”, рецимо. Ово ставља и један и други пол у Србији под драматично сукобљене притиске и сукоб који је често насилан није искључен. Огроман број насилних чинова над женама, али све више и над мушкарцима, постаје појава која се мора ефикасно и законски, али и на лицу места регулисати, а иако је наш закон на рагу светских у овој области, и донет је 2016, нових решења увек мора и може бити у овој динамичној правној области која се мења исто колико и емоционалност и сексуалност у данашњем промеливом и промешаном свету.

Литература:

1. Radić, Goran (2015): Postupci zaštite od nasilja u porodici, disertacija, Univerzitet Privredna akademija u Novom Sadu, str. 169
2. Migliaccio, Todd A. (July 2002). „Abused Husbands: A Narrative Analysis”. Journal of Family Issues. 23 (1): 26–52
3. „Sl. glasnik RS”, br. 94/2016

4. Straus, Murray A.; Kantor, Glenda Kaufman; Moore, David W. (1997). „Change in Cultural Norms Approving Marital Violence from 1968-1994”. In Kantor, Glenda Kaufman; Jasinski, Jana L. *Out of the Darkness: Contemporary Perspectives on Family Violence* (PDF). Thousand Oaks, CA.: Sage. pp. 3–16
5. Mirrlees-Black, Catriona (1999). *Domestic Violence: Findings from a new British Crime Survey self-completion questionnaire* (PDF). London: Home Office. pp. 17–26.
6. Roe, Stephen (2009). „Intimate violence: 2007/08 BCS”. In Povey, David. *Homicides, Firearm Offences and Intimate Violence, 2010/2011: Supplementary Volume 2 to Crime in England and Wales, 2007/2008* (PDF). London: Home Office. p. 66.
7. Britton, Andrew (2011). „Intimate violence: 2010/11 BCS”. In Smith, Kevin. *Homicides, Firearm Offences and Intimate Violence, 2010/2011: Supplementary Volume 2 to Crime in England and Wales, 2010/2011* (PDF). London: Home Office. p. 96.
8. Hall, Philip (2011). „Intimate violence: 2009/10 BCS”. In Smith, Kevin. *Homicides, Firearm Offences and Intimate Violence, 2009/2010: Supplementary Volume 2 to Crime in England and Wales, 2009/2010* (PDF). London: Home Office. p. 82.
9. Messinger, Adam M. (julio de 2011). «Invisible Victims: Same-Sex IPV in the National Violence Against Women Survey». *Journal of Interpersonal Violence* (en inglés) 26 (11): 2228-2243.
10. Watson, Dorothy; Parsons, Sara (2005). *Domestic Abuse of Women and Men in Ireland: Report on the National Study of Domestic Abuse* (PDF). Dublin: National Crime Council of Ireland. p. 24.
11. Tjaden, Patricia; Thoennes, Nancy (2000). *Full Report of the Prevalence, Incidence, and Consequences of Violence Against Women* (PDF). Washington DC: National Institute of Justice. p. 26.
12. Bunge, Valerie Pottie; Locke, Daisy, eds. (2000). *Family Violence in Canada: A Statistical Profile 2000* (PDF). Ottawa: Statistics Canada. p. 11.
13. Moffitt, Terrie E.; Caspi, Avshalom E. (July 1999). „Findings About Partner Violence From the Dunedin Multidisciplinary Health and Development Study” (PDF). National Institute of Justice: Research in Brief: 2.
14. Straus, Murray A. (March 2008). „Dominance and symmetry in partner violence by male and female university students in 32 nations” (PDF). *Children and Youth Services Review*. 30 (3): 258.
15. Krantz, Gunilla (April 2012). „Men’s and women’s exposure and perpetration of partner violence: an epidemiological study from Sweden”. *BioMed Central*.
16. Gelles, Richard J.; Straus, Murray A. (1988). *Intimate Violence: The Causes and Consequences of Abuse in the American Family* (PDF). New York: Simon & Schuster. p. 104
17. Saunders, Daniel G. (1988). „Wife Abuse, Husband Abuse, or Mutual Combat? A Feminist Perspective on the Empirical Findings”. In Yllö, Kersti; Bogard, Michele. *Feminist Perspectives on Wife Abuse*. Thousand Oaks, CA.: Sage. pp. 90–113.
18. Dobash, Russell P.; Dobash, R. Emerson; Wilson, Margo; Daly, Martin (February 1992). „The Myth of Sexual Symmetry in Marital Violence”. *Social Problems*. 39 (1): 71–91.
19. Straus, Murray A. (1999). „The Controversy Over Domestic Violence by Women: A Methodological, Theoretical and Sociology of Science Analysis”. In Arriaga, Ximena B.; Oskamp, Stuart. *Violence in Intimate Relationships* (PDF). Thousand Oaks, CA: Sage. pp. 17–44.
20. Archer, John (September 2000). „Sex Differences in Aggression between Heterosexual Partners: A Meta-Analytic Review” (PDF). *Psychological Bulletin*. 126 (5): 651–680
21. Nathanson, Paul; Young, Katherine (2006). *Legalizing Misandry: From Public Shame to Systemic Discrimination Against Men*. McGill-Queen's Press - MQUP. p. 650.

22. Dobash, Russell P.; Dobash, R. Emerson (May 2004). „Women's Violence to Men in Intimate Relationships: Working on a Puzzle” (PDF). *British Journal of Criminology*. 44 (3): 324–349.
23. Whitaker, Daniel (May 2007). „Differences in Frequency of Violence and Reported Injury Between Relationships With Reciprocal and Nonreciprocal Intimate Partner Violence”. *Am J Public Health*. 97 (5): 941–947.
24. Johnson, Michael P. (December 2005). „Domestic Violence: It's Not About Gender-Or is It?” (PDF). *Journal of Marriage and Family*. 67 (5): 1126–1130.
25. Straus, Murray A. (May 1980). „Victims and Aggressors in Marital Violence” (PDF). *American Behavioral Scientist*. 23 (5): 683.
26. „Family Violence Statistics: Including Statistics on Strangers and Acquaintances” (PDF). Bureau of Justice Statistics, U.S. Department of Justice.
27. Hilberman, Elaine (November 1980). „Overview: the „wife-beater's wife” reconsidered”. *American Journal of Psychiatry*. 137 (11): 1336–1347.
28. Messinger, Adam M. (julio de 2011). «Invisible Victims: Same-Sex IPV in the National Violence Against Women Survey». *Journal of Interpersonal Violence* 26 (11): 2228–2243.
29. Letellier P. (1994). «Gay and bisexual male violence victimization: Challenges to feminist theory». *Violence and Victims* 9 (2): 95–106.
30. Gelles, Richard J.; Straus, Murray A. (1988). *Intimate Violence: The Causes and Consequences of Abuse in the American Family* (PDF). New York: Simon & Schuster. p. 262
31. Steinmetz, Suzanne K. (1977). *Cycle of Violence: Assertive, Aggressive and Abusive Family Interactions*. New York
32. Kingsnorth, Rodney F.; MacIntosh, Randall C. (September 2007). „Intimate partner violence: the role of suspect gender in prosecutorial decision making” (PDF). *Justice Quarterly*. 24 (3): 460–495.
33. Vivian, Dina; Langhinrichsen-Rohling, Jennifer (Summer 1994). „Are bi-directionality violent couples mutually victimized? A gender-sensitive comparison”. *Violence & Victims*. Springer. 9 (2): 107–124.
34. Young, Cathy (September 2005). Domestic violence: an in-depth analysis. Independent Women's Forum. p. 8. Position paper no. 504.
35. Moffitt, Terrie; Caspi, Avshalom (July 1999). „Findings About Partner Violence From the Dunedin Multidisciplinary Health and Development Study”. *Research in Brief*: 4.
36. Straus, Murray A. (June 2010). „Thirty Years of Denying the Evidence on Gender Symmetry in Partner Violence: Implications for Prevention and Treatment” (PDF). *Partner Abuse*. 1 (3): 351.
37. Sommer, Reena; Barnes, Gordon E.; Murray, Robert P. (December 1992). „Alcohol consumption, alcohol abuse, personality and female perpetrated spouse abuse”. *Personality and Individual Differences*. 13 (12): 1315–1323.
38. Bates, Elizabeth A.; Graham-Kevan, Nicholas; Archer, John (January 2014). „Testing predictions from the male control theory of men's partner violence”. *Aggressive Behavior*. 40 (1): 46–50.
39. Straus, Murray A.; Hotelling, Gerald T., eds. (1980). *The Social Causes of Husband-Wife Violence* (PDF). Minnesota: University of Minnesota Press.
40. Follingstad, Diane R.; DeHart, Dana D. (September 2000). „Defining psychological abuse of husbands toward wives: contexts, behaviors, and typologies”. *Journal of Interpersonal Violence*. 15 (9): 891–920.

41. Greenwood, G.L.; Relf, M.V.; Huang, B.; et al. (2002). «Battering victimization among a probabilitybased sample of men who have sex with men». *American Journal of Public Health* 92 (12): 1964-1969.
42. Steinmetz, Suzanne K. (1977). «The Battered Husband Syndrome». *Victimology* 2 (3–4): 499–509.
43. Holtzworth-Munroe, Amy; Bates, Leonard; Smutzler, Natalie; Sandin, Elizabeth (Summer 1997). „A Brief Review of the Research on Husband Violence, Part II: The Psychological Effects of Husband Violence on Battered Women and Their Children”. *Aggression and Violent Behavior*. 2 (2): 179–213.
44. Medeiros, Rose A.; Straus, Murray A. (2006). „Risk Factors for Physical Violence Between Dating Partners: Implications for Gender-Inclusive Prevention and Treatment of Family Violence”. In Hamel, John; Nicholls, Tonia. *Family Approaches to Domestic Violence: A Practitioner's Guide to Gender-Inclusive Research and Treatment* (PDF). New York: Springer. pp. 59–87.
45. Bair-Merritt, Megan H; Crowne, Sarah Shea; Thompson, Darcy A; Sibinga, Erica; Trent, Maria; Campbell, Jacquelyn (2010-10-01). „Why Do Women Use Intimate Partner Violence? A Systematic Review of Women's Motivations”. *Trauma, violence & abuse*. 11 (4): 178–189.
46. Adams, Adrienne E.; Sullivan, Cris M.; Bybee, Deborah; Greeson, Megan R. (May 2008). „Development of the scale of economic abuse”. *Violence Against Women*. 14 (5): 563–588.

VIOLENCE BETWEEN INTIMATE PARTNERS

Summary: Domestic violence was previously not identified outside of „marital obligations” and was even considered to be normal, as it is today considered in many cultures. Over time, there has been a development of consciousness, especially after the 1990s, when legislation around the world began to pay attention to this type of violence. Violence against intimate partners is not limited to marriage or physical and sexual violence, nor to heterosexual couples. Serbian legislation has been struggling to get on with it, taking on progressive environmental examples.

Key words: violence, domestic violence, sexual violence, emotional violence, physical violence, legislation, intimate partners violence

V

КУЛТУРА И ДРУШТВО

БОРИС БУЛАТОВИЋ*

Научно удружење за развој
српских студија
Нови Сад

УДК 340.15:316.75

Оригиналан научни рад

Примљен: 27.01.2018

Одобрен: 20.02.2018

Страна: 463-476

КОСОВСКИ МИТ КАО СРПСКИ ‘САВЕЗНИК’ ИЛИ ‘ПРОТИВНИК’: ИДЕОЛОШКЕ ПРОЈЕКЦИЈЕ АЛЕКСАНДЕРА ГРИНАВАЛТА У РЕЦЕПЦИЈИ ГОРСКОГ ВИЈЕНЦА И НАРОДНЕ ЕПИКЕ

Сажетак: У овом тексту се истражује начин на који се – из перспективе идеолошког тумачења Александра Гринавалта – значајни сегменти српске књижевне традиције (Горски вијенац и модификована ‘романтичарска верзија’ косовског мита) сагледавају као непосредни идејни и духовни инспиратори политике етничког чишћења, док се наводно иницијалној форми косовског предања (са отоманском окупацијом ‘помирљивој’) – посредством крајње произвољне и тенденциозне интерпретације истог аутора – придаје дневнополитичка функција делегитимизације српског виђења актуелног правног и политичког статуса Косова и Метохије.

Кључне речи: косовски мит, Горски вијенац, народна епика, идеологија, статус Косова и Метохије, етничко чишћење, Александер Гринавалт

У настојању да перцепцију сукоба на ексјугословенском простору експлицирају са становишта геостратешких интереса доминантних западних политичких актера, те у складу са преовлађујућим негативним представама о чиниоцима српске културне и националне егзистенције у међународном медијском дискурсу (обликованим у форми хомогенизованих матрица), аутори бројних студија и чланака – у домену различитих академских дисциплина у иностраној науци (политикологији, историографији, социологији, антропологији) – уједно посредују и слику о Његошу као кључном баштинику косовског мита (који је у *Горском вијенцу* преиначио изворно значење овог мита и начинио га извориштем ‘агресивности’) и најрадикалнијем репрезенту ‘геноцидних’ токова српске културе у 19. веку (уз Вука Караџића, који је репутацију великосрпског идеолога стекао пре свега захваљујући дејству ставова хрватско-америчког историчара Ива Банца из књиге *Национално питање у Југославији*¹).

* bulatovic_boris@yahoo.com

¹ Ivo Banac, *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji: porijeklo, povijest, politika*, preveo Josip Šentija, Globus, Zagreb, 1988, 85 (књига је првобитно објављена у Сједињеним Америчким Државама на

У том контексту, рад Александра Гринавалта (америчког професора кривичног, међународног, затим међународног кривичног и административног права са њујоршког Универзитета Пејс) на испитивању културних процеса преобликовања српског колективног памћења и доприноса који су у томе имали Вук Карацић и Петар II Петровић Његош завређује значајнију пажњу. Наиме, иако је Гринавалт правник (универзитетско образовање је стицао на Принстону, Јејлу и Колумбија универзитету), његово бављење овом темом, као и неким другим 'српским' темама,² није једнократно. Још 1994. године овај аутор је написао подужи дипломски рад ('undergraduate senior thesis') под насловом *Национализација памћења: идентитет и идеологија у Србији у 19. веку*,³ који је чинио основу за доцнији, знатно краћи текст „Косовски митови: Карацић, Његош и трансформација српског памћења” (објављен 2001. године).⁴ Било би, у вези са дипломским радом, свакако интересантно стећи увид у тадашње Гринавалтове изворе, имајући у виду да је највећи део критичке литературе о косовском предању и његовим политичким актуелизацијама, те Вуковим и Његошевим 'заслугама' за његово уздизање на место централног симбола модерног српског идентитета настао након појаве овог студентског рада из 1994. године. Са друге стране, у свом тексту којим ћемо се овде бавити („Косовски митови: Карацић, Његош и трансформација српског памћења”) Гринавалт је користио истраживачке резултате и Ноела Малколма (британског историчара, председника Босанског института у Лондону) и Мајкла Селса (америчког професора компаративне религије са Универзитета у Чикагу и награђиваног изучаваоца односа религије и насиља), публиковане 1994, 1996 и 1998. године.⁵

На самом почетку разматрања о Гринавалтовим идејама из текста о којем говоримо, напоменућемо да концепција коју овај аутор износи, иако није ниуколико атипична у односу на концепције других интерпретатора истог проблема, нуди и неке додатне видове аргументације за став да је инвенцијом

енглеском језику: Ivo Banac, *The National Question in Yugoslavia: Origins, History, Politics*, Cornell University Press, Ithaca, 1984).

² Види Гринавалтов текст: Alexander K. A. Greenawalt, "Milosevic and the Justice of Peace", in: Timothy William Waters (ed.), *The Milošević Trial: An Autopsy*, Oxford University Press, Oxford – New York, 2013, 377-386.

³ Alexander K. A. Greenawalt, *The Nationalization of Memory: Identity and Ideology in Nineteenth Century Serbia*, Princeton University Bachelors Thesis, advisor Shaun Elizabeth Marmon, Seeley G. Mudd Manuscript Library (identifying number: 5528), 1994, 94 pp. Ова дипломска студија чији садржај нам је остао непознат (без обзира на напоре аутора ових редова да од библиотекара Принстонског универзитетског архива као и самог Гринавалта прибави верзију насловљеног дипломског рада) имала је незанемарљиву академску рецепцију будући да је Мајкл Селс цитирао у својој књизи *Изневјерени мост*.

⁴ О томе нас извештава и Гринавалт у првој забелешци уз свој рад, где наводи да његов текст представља ревизију и сажимање идеја које је првобитно изнео у свом дипломском раду (Alexander Greenawalt, "Kosovo Myths: Karadžić, Njegoš, and the Transformation of Serb Memory", *Spaces of Identity*, vol. 1, no. 3, 2001, 63).

⁵ Реч је о студијама: Noel Malcolm, *Bosnia: A Short History*, New York University Press, New York, 1994; Michael A. Sells, *The Bridge Betrayed: Religion and Genocide in Bosnia*, University of California Press, Berkeley, 1996; Noel Malcolm, *Kosovo: A Short History*, New York University Press, New York, 1998.

српских националистичких интелектуалаца у 19. века промењено значење косовског мита. У том смислу Гринавалт на неки начин настоји да употпуни и оснажи виђење Ноела Маклолма и Мајкла Селса о прерастању мита у модерну српску националну идеологију, као претходницу будућих ратоборних и непријатељских српских тенденција према муслиманима у Босни и Херцеговини, те на Косову и Метохији. Свој текст амерички аутор, након кратког увода у коме спомиње митологизоване аспекте историјских догађаја везаних за Косовску битку, започиње управо указивањем на „идеолошки развој овог наратива кроз новију српску историју”:⁶ речју, Срби су освојили Косово у балканским ратовима под паролом „освете средњовековног губитка”,⁷ затим се „сан о освети Косова проширио и на Босну, где је на 515. годишњицу Косовске битке српски револуционар Гаврило Принцип свесно опонашао Обилића убиством хабзбуршког надвојводе Франца Фердинанда”,⁸ и најзад, као што је испрва послужио интегративној политичкој идеји југословенског уједињења (као њена потпора) тако је његова каснија злоупотреба послужила као чинилац крвавог распада заједничке државе:

Како би код Срба отклонио страхове да ће бити прогнани са Косова од стране етнички већинских Албанаца, Милошевић је искористио симболику битке да отпочне свој националистички програм, пре свега у свом историјском говору на Косову Пољу 28. јуна 1989. године, на 600-годишњицу Косовске битке. Наглашене теме прогона од стране ‘спољног’ непријатеља (нарочито од стране муслиманā), затим историјских неправди, као и морал жилавог отпора су послужили као моћни симболи злоупотребљени не само у Милошевићевом сузбијању већинске албанске популације на Косову (која је претходно користила статус суштинске аутономије у оквиру Србије), него и у језивим ратовима у којима је вршено етничко чишћење несрпског становништва у отцепљеним републикама Хрватској и Босни и Херцеговини. Наравно, косовска легенда је примила ново обележје будући да је НАТО 1999. године бомбардовао Србију да би је спречио у њеном рату против косовских Албанаца, и ефектно одвојио овај регион од онога што је преостало од Југославије.⁹

⁶ “The ideological deployment of this narrative runs throughout modern Serbian history” (Alexander Greenawalt, “Kosovo Myths: Karadžić, Njegoš, and the Transformation of Serb Memory”, 50).

⁷ “When Serbia seized the Kosovo region from the Ottomans in the Balkan Wars of 1912-1913, avenging this medieval loss served as a rallying cry” (*Ibid*, 50).

⁸ “[...] the dream of Kosovo vengeance spread to Bosnia, where, on the 515th anniversary of the Kosovo battle, Serb revolutionary Gavrilo Princip consciously emulated Obilić by assassinating the Habsburg Arch-duke Franz Ferdinand” (*Ibid*, 50).

⁹ “Stoking fears about the perceived persecution of Serbs in the Kosovo region at the hands of the majority ethnic Albanian population, former Serbian president Slobodan Milošević exploited the symbolism of the battle to jump-start his nationalist agenda, most notably in his historic speech on Kosovo Polje on June 28, 1989, the 600th anniversary of the battle. The highlighted themes of persecution by “outside” enemies (particularly Muslim ones), historic injustices, and the ethic of tenacious resistance served as powerful symbols deployed not only in Milošević’s suppression of Kosovo’s majority Albanian population (once the beneficiaries of substantial autonomy within the Serbian Republic), but also in the gruesome wars of ethnic cleansing fought against the non-Serb populations in the breakaway republics of Croatia and Bosnia-Herzegovina. In 1999, of course, the Kosovo legend took on a new resonance, as NATO bombed Serbia into ceasing its war against Kosovo’s Albanians, and effectively severed the region from what remains of Yugoslavia” (*Ibid*, 50).

Даље, саглашавајући се са Малколмовом тврдњом да су српски ‘националистички писци’ из 19. века, Вук и Његош, од елемената косовске традиције изградили нови вид националне самосвести код Срба, драстично ревидиран у односу на дотадашња првобитна значења ове традиције, Александер Гринавалт уочава пропуст британског историчара да ослика контуре ‘пре-модерног’ (неидеолошког) косовског мита, чиме је „препустио читаоцима да сами претпоставе до које мере потоњи националистички покушаји одступају од ранијих народних схватања”.¹⁰ Износећи своје виђење опсега извршене ревизије изворног мита, Гринавалт истиче како ранија варијанта мита не садржи неке од кључних елемената новије верзије, оне који се тичу политичког идентитета Срба: идеју освете средњовековног губитка, као и мисао о поновном стварању независне националне државе (уз предуслов ослобађања Срба од турске власти).¹¹ На који начин Гринавалт образлаже свој суд? Он, наиме, узима у разматрање корпус народних песама косовског циклуса из Вукове заоставштине, и то фрагменте необјављених песама (штампаних укупно у пет томова 1973. и 1974. године приређивачком заслугом Живомира Младеновића и Владана Недића, под збирним насловом *Српске народне пјесме из необјављених списа Вука Стеф. Караџића*) и проналази пример где султан Мурат тражи да Милош Обилић буде сахрањен поред њега; Милош ову понуду, међутим, одбија и предлаже да Мурат и Лазар буду сахрањени један до другог, а да његово тело буде положено покрај њихових ногу. Гринавалт тако сумира своје размишљање о овој песми истичући како она даје „савршену слику двојне лојалности и споразума о коегзистенцији. То је пакт потписан у крви, али уз узајамно уважавање. Контраст у поређењу са модерним косовским митом тешко да би могао да буде већи”.¹² Уколико се из овакве перспективе (обликоване сазнањем о садржају претходне песме) сагледава Лазарев избор за Царство Небеско, његова одлука генерише мање конфликтна значења него што се то обично мисли. Одбацујући земаљско царство Лазар својом одлуком – како сугерише Гринавалт – не успоставља мит о оснивању независне српске државе, већ напротив, пружа оправдање отоманској ‘земаљској’ владавини над Србима (са којом се Лазар, дакле, сагласио својим преферирањем ‘неземаљског’).¹³

На нешто мање од три странице које се у његовом раду односе на *Горски вијенац* Гринавалт је изрекао низ радикалних оптужби против Његоша и његовог дела, које би се могле мерити са најекстремнијим оценама појединих бошњачких публициста (Мехмеда Делића, Фатмира Алиспахића, Енвера Ћоровића, Шемсудина Хадровића, Шемса Аговића или Сеада Зубановића). Док увод-

¹⁰ “By failing to suggest the contours of this pre-modern understanding, Malcolm partly undermines his own position, leaving the reader only to guess at the degree to which later nationalist efforts may have departed from an earlier popular understanding” (*Ibid*, 51).

¹¹ *Ibid*, 54.

¹² “It is the perfect image of dual loyalty, of an agreement to co-exist. It is a pact signed in blood, but also in mutual respect. The contrast with the modern Kosovo myth could hardly be greater” (*Ibid*, 56).

¹³ “When counterposed against the burial narrative, however, Lazar’s decision assumes a less conflicted meaning. Taking the repudiation of the earthly kingdom at its word, one can see Lazar’s choice as cementing a foundation myth not of Serb independence, but rather of the Ottoman system itself” (*Ibid*, 57).

на оцена о *Горском вијенцу* као делу које је „уздигло Косово на потпуно нови ниво, откривајући његове најужасније потенцијале”¹⁴ не одудара од уобичајене, настављајући своје промишљање Гринавалт износи и знатно заоштреније судове, па тако, „ослобађајући свој гнев против аутохтоних словенских муслимана, Његош показује сопствену мржњу према исламу. Мора се, такође, напоменути да присуство таквих нечистоћа представља темељан изазов Хердеровој визији која, премда слави разноликост светских култура, такође посматра засебне нације као интегралне неизмешане целине”.¹⁵ Препознајући код Његоша крајност у реализовању Хердерових идеја – које би, пак, у светлу таквих екстремистичких одзива, по Гринавалтовој сугестији ваљало преиспитати – амерички аутор, у контексту својих разматрања о природи изворног косовског мита, наглашава да „у једном налету, Његош брише двозначности и подељене лојалности присутне у усменој традицији. Нестаје херој који служи двојици владара. На његовом месту се налази нови Обилић: мученик националне чистоте, *геноцидни Христос* [подвукао Б. Б.]”.¹⁶ Пре него што се осврнемо на ову заиста оригиналну Гринавалтову метафоричку одредницу о Његошевој визији Милоша Обилића посредством које се – критички проницљивим и етички свесним читаоцима – српски легендарни јунак наводно указује као ‘геноцидни Христос’, цитираћемо и завршни параграф из текста овог аутора, у којем политички актуелизује дело црногорског владара (из 1847. године) из перспективе и у контексту догађаја са краја 20. века (онако како их – у сагласности са властитим интересима – перципира западна политичка јавност, у највећој мери укључена у креирање конфликтне политичке атмосфере на Балкану):

Овај ужасан врхунац нас упућује на догађаје из последњих неколико година, који израћају из сваке расправе о историји Балкана. Уколико Његошево коначно решење има своју паралелу у новијем ‘етничком чишћењу’, не бих тиме да сугеришем како је измењено схватање косовског мита у 19. веку нужно произвело толико утврђено и постојано национално памћење као да је оно вековима старо. Будимо сигурни, *Његошева прерада косовског мита је омогућила трајну схему подршке логици етничке искључивости и прогона, логици која је на Балкану остала моћна до данашњих дана* [подвукао Б. Б.]. [...] У том смислу, историја косовског мита нам казује упозоравајућу причу: онај аспект балканске културе за који се сматрало да на најпарадигматичнији начин представља дубоку и јединствену историјску и локалну природу Балкана као бурета барута, испоставља се као производ модерног времена [...]. Док и највећи оптимисти застају приликом сваког погледа на савремену Србију, ипак је тешко занемарити начин на који је демократски изабрана власт у Србији прославила 612. годишњицу Косовске битке 28. јуна 2001. године: изручењем Слободана

¹⁴ “This work elevated Kosovo to a whole new level, revealing its most horrific potential” (*Ibid*, 60).

¹⁵ “By unleashing his wrath against the indigenous Slavic Muslims, Njegoš displays his personal hatred of Islam. But it must also be noted that the presence of such impurities poses a fundamental challenge to the Herderian vision, which though it progressively celebrates the diversity of world cultures, also views individual nations as integral, unblendable wholes”. *Ibid*, 61.

¹⁶ “The Muslims become a human sacrifice, an expiation of national sin. In one fell swoop, Njegoš erases the ambiguities and divided loyalties of the oral tradition. Gone is the hero who serves two rulers. In his place stands a new Obilić: the martyr of national purity, the genocidal Christ”. *Ibid*, 61.

Милошевића у Хаг како би могао да одговори на оптужницу за ратне злочине пред међународним трибуналом.¹⁷

У суочавању са идеолошким обрасцима и ставовима америчког професора међународног кривичног права Александра Гринавалта могли бисмо да најпре узмемо у обзир последњу цитирану реченицу из закључка овог текста. Исказ у коме овај аутор говори о изручењу некадашњег српског и југословенског председника Хашком трибуналу од стране нових српских власти баш на Видовдан има функцију сличну Селсовом дописивању времена завршетка своје књиге (“Vidovdan, June 28, 1998”); њиме се обзнањује Гринавалтово убеђење о потреби раскида са националистичком репутацијом видовданске традиције, на који он упућује подсећањем на ‘ненационалистички’ видовдански догађај из најновије српске историје, као што то чини и Селс датирајући видовданским датумом своју књигу о развоју и последицама српског национализма. Затим, изузев осликавања већ клишеизирано приказиваног континуитета српског агресивног шовинизма према муслиманима (идеолошки започетог преобликовањем и митизацијом косовске легенде), Гринавалтов начин тумачења сцена из оних народних песама које Вук није уврстио у издања својих за живота публикованих збирки има и конкретну политичку функцију. Он, наиме, унеколико употпуњавајући Селсову представу о православно-муслиманском антагонизму узрокованом српским оптужбама да су словенски муслимани убице Христа и издајници сопствене расе, потенцира и друге елементе који индукују ову верско-националну неспојивост: новоформирану идеју ‘освете средњовековног губитка’ и наводно заветну мисао о поновном успостављању независне српске националне државе, којима се руши (у највећој мери и Његошесвом заслугом) дотадашња ‘неконфликтна’ представа у епиској традицији о природи односа покорених Срба и исламских владара ‘земаљским царством’ (које им је Лазар ‘свесно препустио’). Тако, Малколмовом настојању да покаже – управо у времену највеће заострености међунационалних односа између два народа у вези са статусом Косова и Метохије (у књизи објављеној 1998. године) – како Срби на ову област, ни историјски ни етнички гледано, не полажу никакво право, будући да се указују у својству узурпатора територија насељених ал-

¹⁷ “This appalling climax brings us back to the events of the last several years, which now loom over any discussion of Balkan history. But if Njegoš’s final solution finds a parallel too close for comfort in contemporary ‘ethnic cleansing’, I do not want to suggest that Kosovo’s nineteenth-century re-inscription produced a nationalized memory so deterministic and stable that it might as well have been centuries old. To be sure, Njegoš’s adaptation of the Kosovo myth has provided a lasting schema to support the logic of ethnic exclusivity and persecution, a logic that remains powerful in the Balkans to this day. [...] In this sense the history of the Kosovo myth tells a cautionary tale: the aspect of Balkan culture thought most paradigmatically to represent the deeply historical and uniquely local nature of the Balkan tinderbox turns out to be a product of modernity [...]. While any serious look at contemporary Serbia will give pause even to optimists, one can hardly ignore the manner in which a democratically elected Serbian government celebrated the 612th anniversary of the Kosovo battle on June 28, 2001: by extraditing Slobodan Milosević to the Hague so that he might answer his indictment for war crimes before an international tribunal”. *Ibid*, 61.

банским староседеоцима (уз то, не треба скрајнути ни Малколмову тезу о српској ‘митолошкој науци’), Гринавалт својеврсној делигитимизацији српског суверенитета над покрајином – у актуелној политичкој ситуацији – придружује још један аргумент: Косово, по њему, не само да историјски и етнички није српско, оно то није (након исхода битке са краја 14. века) чак ни по изворном облику косовског мита јер српска страна на сасвим погрешним претпоставкама – превасходно идеолошким – тумачи митска места из свог културног наслеђа. У том смислу, Гринавалт посеже за потпуно маргиналним местима из српске епске народне поезије (о Милошу Обилићу који није осветник него служи два господара и не противи се новонасталим политичким околностима у складу са којима Косово више није било српско) како би посведочио своју тезу о неадекватности српског идеолошког и ‘националистичког’ превредновања иницијалног мита (из времена које претходи трансформацији мита у експанзивну националну идеологију). Амерички аутор, на тај начин – не отворено и директно, већ имплицитно (на шта јасно указује и структура његовог рада у коме се и у уводу и у закључку, дакле на текстуално повлашћеним местима, тематизује нужност спречавања српског насиља над косовским Албанцима) – покушава да обеснажи тврдње које би ишле у прилог очувању статуса Косова и Метохије у оквирима Србије, сматрајући да се рушењем представе по којој је косовски мит српски ‘савезник’ (у доказивању историјске и актуелне припадности поменутог простора) руши и једини преостали вид српског ‘права’ на спорну територију. Дакле, као што – како то Гринавалт представља – Обилић и кнез Лазар у изворној интерпретацији нису противници губитка српске државности нити заговорници њеног обнављања (већ су то постали у накнадној идеолошкој реинтерпретацији у 19. веку), исти аутор сугерише да је ‘прихватање реалности’ и одбацивање неутемељених и конфликтних митова потреба коју би Срби требало да уваже и у данашњем времену. При томе, оно што као стручњак за међународно право Гринавалт евидентно и злонамерно превиђа, јесте да се актуелни српски суверенитет над Косовом (аутор објављује свој рад 2001. године, недуго након сукоба из 1999. год.) не заснива на некаквом митском праву, него на принципу територијалног интегритета поштованог на примеру осталих европских држава. Да примена овог принципа не представља српску ексклузивност, анахронизам или национализам (како се то по правилу сугерише) показује и цинично залагање политичке елите државе из које овај аутор долази за безусловну потребу поштовања суверенитета неких других европских земаља (у којима су њени интереси, сходно томе и принципи, на другачији начин формулисани), и то уз истовремене горљиве и агресивне напоре да се у српском случају примени сасвим супротан вид политичког решења (које притом указује и на свесно пренебрегавање, рецимо, сазнања о албанској трговини органима убијених и заробљених Срба, што служи само као повремено средство притиска на албанске косовске политичаре, премда никада у вези са будућим статусом Косова, чија независност се – упркос свим постојећим сазнањима о албанским злочинима – императивно поставља као западни политички приоритет).

У оваквој идеолошкој конструкцији Гринавалт се служи и увидима српског књижевног историчара Миодрага Поповића, чију есејистичку студију *Видовдан и часни крст* – у потпуно симплификованом виду – користи велики број критичара 'националистичке генезе' косовског мита. Заправо, ова Поповићева студија, уз поједине текстове Ивана Чоловића, Мирка Ђорђевића и Олге Зиројевић¹⁸ (ређе и неких других аутора), представља најцитиранији српски извор (навођен у безмало свим освртима на ову тему) који, наводно, говори у прилог критичким тезама о митизацији косовске легенде као изворишту појаве српског агресивног осветничког понашања, лишеног могућности раздвајања историјског од митског (најчешће навођени сегмент Поповићеве књиге, неретко и у формулацијама појединих невладиних организација у Србији – које начином позивања на ову књигу испољавају политички засновану тенденцију идентичну Гринавалтовој – јесте онај у коме аутор тврди да је видовдански култ у време стицања независности од турске власти био историјски неопходан, али да као трајно стање духа „може бити и кобан по оне који нису у стању да се ишчупају из његових псеудомитских и псеудоисторијских мрежа”¹⁹). У студији *Видовдан и часни крст* у којој, између осталог, говори и о друштвено-политичкој улози косовског мита као и о његовој етичкој деградацији која прати стварање нове верзије видовданског култа у 20. веку,²⁰ Поповић полази од неколико претпоставки које потом доказује: да је косовска легенда након турских освајања Србије мигрирала у западне крајеве, где се формирала и легенда о Милошу Обилићу, те да се време претварања легенде у мит везује за појаву Видовдана као дана Косовског боја у овој легенди. Зоја Карановић, у једном од првих приказа Поповићеве књиге, напомиње како својим полазним идејама Поповић каткада демонстрира хировитост: његово тумачење привремене егзилантске судбине косовске легенде заправо указује на „хипотетичке миграције [које] је немогуће реконструисати и самим тим научно потврдити”,²¹ затим „произвољно је и мишљење да се легенда о Милошу извесно време међу Србима губила”,²² док исти аутор превидом Сеченичког рукописа са почетка 16. века – у коме се први пут помиње Видовдан – митизацију легенде недопустиво помера за два века касније.²³ Ова студија Миодрага Поповића, несумњиво је привлачна оној врсти иностраних истраживача о којима у вези са идеолошким третирањем српске културне и књижевне традиције (као и са реконструкцијом и актуелизацијом косовског мита у *Горском вијенцу*) говоримо у овом чланку, и то првенствено по томе што негативно одређује савремене типове српске перцепције митског наслеђа у мери у којој се оно поистовећује са реалношћу. Осим тога, услед указивања на опасности које произлазе из преов-

¹⁸ Olga Zirojević, „Kosovo u kolektivnom pamćenju”, u: Nebojša Popov (priredio), *Srpska strana rata: trauma i katarza u istorijskom pamćenju*, Republika – Vikom grafik, Beograd • Građanska čitaonica, Zrenjanin, 1996, 201-231.

¹⁹ Миодраг Поповић, *Видовдан и часни крст*, Слово љубве, Београд, 1977, 150.

²⁰ Исто, 140.

²¹ Zoja Karanović, „Miodrag Popović: *Vidovdan i časni krst*, Nolit, 1976.”, *Polja*, god. 23, br. 215, 1977, 26.

²² Исто, 26.

²³ Исто, 26.

лађујуће митске свести (односно „неуacroћених митских импулса”²⁴), као и из непацификованог карактера новог видовданског (посткумановског) култа „насталог под притиском политичко-економских императива српског грађанства” након чега, како тврди српски књижевни историчар, „Видовдан постаје симбол кржаве, беспoштедне освете над свим што је турско, муслиманско уопште [...] чиме и поетско уступа место конкретној националној политици”,²⁵ Поповићеви увиди бивају сагледавани као извесна интелектуална потпора (и то таква која долази из оквира саме српске науке) за новија академска настојања у којима се преиначена конструкција косовског мита стигматизује као националистичка и милитантна.²⁶ Јер, уколико је српски аутор сматрао, још средином 1970-их година, да је Видовдан постао симболом српске мржње и потенцијалне кржаве освете над муслиманима, и да се на темељу таквих схватања „ствара култ по коме је безмало све дозвољено, чак и нож”,²⁷ онда и пројекције Александера Гринавалта или Бранимира Анзуловића – занемаривањем свих осталих аспеката Поповићеве књиге, уз сасвим поједностављено изоловање оних који су двојици именованих критичара потребни – привидно имају идеално упориште за тврдње о коренима српског национализма, будући да их је, стиче се утисак, претходно већ визионарски идентификовао Миодраг Поповић.²⁸ Да је Гринавалтово позивање на књигу *Видовдан и часни крст* као на научни аргумент који потврђује његове оцене сасвим произвољно и неосновано, потврђују и неки од Поповићевих ставова који се ни уз какву интерпретативну довитљивост не би могли протумачити тако да подупиру основне Гринавалтове тезе: наиме, за разлику од америчког аутора који изричито тврди да идеја о обнављању некада независне српске државе оличене у Лазаревом култу није била задуго присутна у народној свести Срба – све до 19. века,²⁹ Миодраг Поповић бележи да је „косовско предање од раније чувало сећање на кнеза Лазара, владара домаће крви, под чијом су влашћу Срби имали властиту државу. У доба када је грађанство уз подршку двора и цркве стварало модерну државу на монархистичком принципу, овакав кнез Лазар се лако укључивао у националну државотворну пропаганду”.³⁰ Такође, за нашу анализу још важније, Гринавалтовој радикалној оптужби да је Његош у *Горском вијенцу* обликовао лик Милоша Обилића као осветничког ‘геноцидног Христоса’ најбоље опонира управо Поповић, који – потпуно супротно америчком аутору – тврди да „ни Његош, који је међу идеолозима српске нације био најближи народној хероизи, није у целини прихватио народно предање о Милошу Обилићу, већ је у свом делу

²⁴ Миодраг Поповић, *нав. дело*, 150.

²⁵ *Исто*, 148.

²⁶ Види у том смислу и краћи текст Соње Бисерко: Sonja Biserko, „Kraj kosovskog mita”, *Helsingka povelja*, год. 16, бр. 155/156, 2011, 3-4.

²⁷ Миодраг Поповић, *нав. дело*, 148.

²⁸ О Поповићевим увидима из ове књиге као визионарским, који потврђују ауторову претпоставку да неразликовање историјских од митских садржаја може суочити човеков дух са „новим Косовом: интелектуалним и етичким поразом” (*Исто*, 150), говори Латинка Перовић. Види: Latinka Perović, „Mitomani bi da vide korenje na granama”, *Danas* (Beograd), 18.02.1999, 12.

²⁹ Alexander Greenawalt, *op. cit.*, 51.

³⁰ Миодраг Поповић, *нав. дело*, 147.

знатно преиначио и оплеменио Обилићев лик. Стварајући у *Горском вијенцу* Обилићев светлосни култ, сакрио је од будућих поколења његов нож”.³¹

Овде би, ипак, ваљало истаћи да сада већ уврежено обраћање новијих иностраних истраживача односа српских митова и актуелних форми српског национализма (као и књижевних дела која апсорбују елементе косовске легенде, као што је *Горски вијенац*) овој студији-есеју Миодрага Поповића није у потпуности лишено основа (осим када се она користи за критику Његошевог дела). Такав повод ови истраживачи проналазе у приступу овој књизи који влада и у значајном делу српске рецепције. Наиме, поновно интересовање за ову књигу оживело је након заоштравања кризе на Косову и Метохији, те њеног поновног публиковања (након издања из 1976. и 1977. године) 1998. године у издању „Библиотеке XX век” уредника Ивана Чоловића.³² Управо су етнолог и антрополог Иван Чоловић и историчарка Латинка Перовић имали кључан допринос у поновној афирмацији ове књиге, уз учешће самог аутора Миодрага Поповића на трибинама које су они организовали. Стога, упутна је и сугестија (или идеолошка порука) Латинке Перовић која сврстава *Видовдан и часни крст уз Философију паланке* Радомира Константиновића („Имајући, разуме се, у виду врсту књиге и новије време, прецизније другу половину 20. века, *Философију паланке* бих означила као једну од кључних књига у српској култури. [...] *Философију паланке* уз бок стоји, можда, само још књига Миодрага Поповића *Видовдан и часни крст* – та ‘генијална књига’,³³ како је за њу рекао историчар Иво Банац”³⁴). Додаћемо само да, упоредо са оваквим интер-

³¹ Исто, 141.

³² Такође, у фебруару 1999. године, у организацији издавача и Центра за културну деконтаминацију је одржано прво предавање у оквиру двогодишњег циклуса разговора („У име културе”) посвећено управо Поповићевој књизи, уз присуство самог аутора, Ивана Чоловића, Латинке Перовић, Радована Биговића и Хатице Диздаревић Крњевић. Види: J. Tasić, „Politička vulgarizacija obezvređuje kosovski mit”, *Danas*, 08.02.1999, 5.

³³ Да ли Латинка Перовић овде користи неку Банчеву интерно употребљену квалификацију књиге Миодрага Поповића као ‘генијалне’ није познато, међутим Банац заиста даје, нимало чудно, изузетно афирмативне оцене о овој књизи, и то, рецимо, у приказу Анзуловићевог *Muta o Hebeskoj Србији*, где користи конкретан повод (Анзуловићево коришћење и ослањање на *Видовдан и часни крст*) да је назове „невероватно значајном књигом” (“enormously important book”). Ivo Banac, „Review of *Heavenly Serbia: From Myth to Genocide* by Branimir Anzulovic”, *History of Religions*, vol. 41, no. 2, 2001, 173.

³⁴ Latinka Perović, „Istorijski kontekst Konstantinovićevoг dela”, *Peščanik.net*, 04.11.2011 [<http://pescanik.net/istorijski-kontekst-konstantinovicevog-dela/>]. Види такође и: Oliver Milosavljević, *Činjenice i tumačenja: dva razgovora sa Latinkom Perović*, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd, 2010, 264-265. Хрватског историчара Ива Банца као неправедно ‘оклеветаног’ поводом једног од ‘видовданских’ неспоразума помиње и Иван Чоловић. Наиме, у тексту „Видовдан 2009”, говорећи између осталог и о негативним реакцијама у Србији на књигу италијанско-америчке социолошкиње и политичке аналитичарке Ане ди Лелио (која је докторирала на Универзитету Колумбија, а од 1999. боравила је у Приштини радећи као политички саветник косовских премијера и предавач на Косовском институту за новинарство и комуникације) *Битка на Косову у албанском епу* (оригинално издање: Anna di Lellio, *The Battle of Kosova 1389: An Albanian Epic*, translations by Robert Elsie, I. B. Tauris, London – New York, 2009), Чоловић критичаре ове књиге назива десничарима и националистима који превиђају да је присуство мотива Косовске битке и перцепција Милоша Обилића као албанског јунака појава коју су истраживали још српски етнологи са почетка 20. века (Веселин Чајкановић и Тихомир Ђорђевић), те побија

претацијама и позиционирањима Поповићеве књиге, социолог Драган Жунић сматра да би њу пре свега требало посматрати у контексту оних дела српске науке о књижевности која представљају „добар пример критичке свести о косовском миту”³⁵ или је упоредити са, рецимо, Скерлићевим критичким односом према пренаглашеном националном заносу српских романтичарских песника.³⁶

Да не изоставимо, Гринавалт у тексту о коме је реч, попут својих претходника који одбацују ставове по којима је рат у бившој Југославији последица вековних историјских супротстављености међу верама и народима (осуде таквих ставова произлазе из претпоставке о томе да се тезом о неизбежности сукоба релативизује ратна кривица импутирана српској страни) проналази сличну идеју у једној реченици из чланка Алексе Ђиласа у којој овај социолог и историчар каже да је „у 19. веку извршена само револуционарна трансформација националних идентитета који су већ били формирани посредством језика, културе, религије и изнад свега историје”.³⁷ По Гринавалту, иако оваква схватања само делују benignим, она су служила да „учврсте широко прихваћену перцепцију Балкана као региона који је утамничен у своју историју, где се актуелни сукоби могу објаснити једино позивањем на тврдоглаве и древне мржње [...]. За оне који су захтевали да се за крвопролиће окриви историјска култура самих балканских народа, косовско памћење је послужило као доказ да су шест векова дуги балкански сукоби неспречиви, нерешиви и недостојни пажње”.³⁸

мисао да је књига Ане ди Лелио писана из било каквих идеолошких мотива (Ivan Čolović, „Vidovdan 2009”, *Republika* [Beograd], br. 470-471, 2010 [<http://www.republika.co.rs/470-471/20.html>]). Такође, податак да је Иво Банац рецензент ове књиге по њему је изазвала неоправдане оптужбе да је именовани хрватски историчар и председник Хрватског хелсиншког одбора „спонзор ове албанске крађе Обилића” (овај Чоловићев коментар има ирониичну интонацију). Без обзира на то да ли је ауторка (чији српски превод књиге је објавио Чоловић) имала примарно научни подстицај за истраживање своје теме (чему у прилог не би могла да говори публикација коју је уредила: Anna di Lellio [ed.], *The Case for Kosovo: Passage to Independence*, Anthem Press, London – New York, 2006; у овој књизи која пледира за независност Косова чланке су објавили, међу осталим ауторима, и Ноел Малколм, Иво Банац, Џули Мертус и Јануш Бугајски) или не, Банчево рецензирање ове књиге, као и Махмутџахићеве о Андрићу као идеологу геноцида, без сумње је иницирано искључиво политичким мотивима (које овде, чини нам се, није неопходно да посебно објашњавамо).

³⁵ Dragan Žunić, *Nacionalizam i književnost: srpska književnost 1985-1995*, Open Society Institute, Budapest, 1999, 57.

³⁶ Isto, 55.

³⁷ Aleksa Djilas, “Imagining Kosovo: A Biased New Account Fans Western Confusion”, *Foreign Affairs*, vol. 77, no. 5, 1998, 129; цит. према: Alexander Greenawalt, *op. cit.*, 50-51 (“the nineteenth century only revolutionized national identities already formed by language, culture, religion, and, above all, history”).

³⁸ “Taken at face value, such insights may seem relatively benign, but they have only served to bolster the widespread perception of the Balkans as a region prisoner to its history, where current conflicts can be explained only by reference to intractable and ancient hatreds [...]. For those who sought to blame the bloodshed on the historical culture of the Balkan peoples itself, the memory of Kosovo served as proof that the “600-year-long” Balkan conflict was unpreventable, unresolvable, and unworthy of attention.”. Alexander Greenawalt, *op. cit.*, 51.

Рецимо још и да је Гринавалтов чланак доцније неретко употребљаван као смерница другим ауторима у критичком коментарисању косовског мита и *Горског вијенца*, а најмаркантнији пример је текст Сабрине Рамет „Упокојени краљеви и национални митови: значај митова о зачетницима и мученицима”,³⁹ у којем ауторка даје студију случаја на примеру националних митова Мађарске, Енглеске, Норвешке и Србије, разликујући притом митове о зачетку државе и митове о мучеништву.⁴⁰ Иако из саме анализе остаје нејасно у коликом обиму је битно „за природу национализма и историјске мисије сваке нације да ли је доминантан мит о зачетку или мит о мучеништву”,⁴¹ Раметова поставља хипотетичко питање о политици коју би Србија од краја 1980-их година спроводила да је „Београд промовисао култ Стефана Немање уместо култа светог Лазара”⁴² (чиме сугерише, бар како делује, да би митологизација оснивача српске средњовековне државе у српском случају за последицу имала пацификованију колективну свест Срба). Оригиналност замисли ове ауторке (политиколошкиње са Норвешког универзитета наука и технологије у Трондхајму) се односи првенствено на компаративни контекст у оквиру којег посматра више различитих митова, док се у делу свог рада у коме се бави српским националним митом (чији поднаслов је „Митови о мучеништву – Србија”) Раметова у великој мери ослања на Гринавалтову анализу (следећи њену структуру), наводећи идентичне фрагменте из песама на које је и њен претходник указивао, и преносећи у цитатима или парафразама сегменте његовог текста. Интересантно, након готово дословног преузимања читавог једног дела Гринавалтовог текста (без знакова навода или указивања на извор којим се служила), Раметова тек на самом крају помиње и овај Гринавалтов чланак којим, наводно, потврђује увиде из свог дотадашњег излагања. Помињући, пак, значај *Горског вијенца*, ауторка наводи да је његовом појавом „легенда о Косову добила много мрачније тумачење”⁴³ будући да су – након што је Његош „прерадио колективно памћење” – „потурице, тј. Срби који су примили исламску веру, постали највећи ниткови, а сам ислам добио улогу великог Зла за српску нацију. Стога су они који убијају муслимане, бар према Његошу, виђени као ‘хероји’ док верско и национално јединство (хомогеност) постају највеће Добро”.⁴⁴

³⁹ Sabrina P. Ramet, „Upokojeni kraljevi i nacionalni mitovi: značaj mitova o začetnicima i mučenicima”, u: Ola Listhaug, Sabrina P. Ramet i Dragana Dulić (ur.), *Građanske i negrađanske vrednosti u Srbiji: vreme posle Miloševića*, prevela Stanislava Lazarević, Žene u crnom, Beograd, 2010, 243-271 (приликом цитирања биће коришћено издање у српском преводу). Изворно издање: Sabrina P. Ramet, „Dead Kings and National Myths: Why Myths of Founding and Martyrdom Are Important”, in: Ola Listhaug, Sabrina P. Ramet and Dragana Dulić (eds.), *Civic and Uncivic Values: Serbia in the Post-Milošević Era*, Central European University Press, Budapest, 2011, 267-298.

⁴⁰ Sabrina P. Ramet, *nav. delo*, 246.

⁴¹ *Isto*, 246.

⁴² *Isto*, 270. По мишљењу Раметове највећа иронија је садржана у томе што је „косовски мит употребљен да би се оправдало значајно смањивање степена аутономије покрајинских власти на Косову”, иако је – са друге стране – он „послужио и као мобилизација за ратни пројекат у циљу прекрајања граница према Хрватској и Босни и Херцеговини, под лажним изговором да би ‘сви Срби требало да живе у једној држави’ – што је тврдња коју су изнели и романописац и новопечени политичар Добрица Ћосић и сам Милошевић” (268).

⁴³ *Isto*, 266.

⁴⁴ *Isto*, 270-271.

Свођење антиисламске компоненте *Горског вијенца* на Његошево анахронско одбацивање верске плуралности (слично Раметовој чине и Мајкл Селс и Русмир Махмутћехајић) на најречитији начин открива критичаркино драматично непознавање драмског спева о коме пресуђује у најтамнијим тоновима, о чему – можда чак још убедљивије – сведочи тврдња Сабрине Рамет да „иако је централна тема спева *сукоб између хришћана и муслимана на Косову* [подвукао Б. Б.], она надилази границе Косова и одише нетрпељивошћу према муслиманима”.⁴⁵ Тако се, видимо, претпоставка о томе да у значајном броју случајева Његошеви највећи критичари (из научних области које не припадају јужној славистици у ужем смислу) нису подробније прочитали *Горски вијенац* указује као еуфемистичка, јер наведени пример упућује на још драстичнији закључак: да у светским размерама утицајна изучаватељка (пост)југословенске историје – која притом у *Горском вијенцу* проналази идеолошки геном који закономерно води ка актуелним последицама ‘великосрпског национализма’ – није уопште ни читала Његошево дело, иначе би, ако ништа друго, располагала сазнањем да се *Горски вијенац* тематски односи на ‘сукоб између хришћана и муслимана’ у Црној Гори (за време владике Данила, кога Раметова такође спомиње), а не на Косову.

На крају, примери идеолошког критичког вредновања Његошевог *Горског вијенца* у изведби Александера Гринавалта и Сабрине Рамет посведочују о пракси вишеструког кривотворења: најпре, у интерпретацији саме природе и генезе политичких сукоба, затим у тумачењу књижевних дела, и најзад – целокупна анализа продуката српске литературе је подређена иницијалној замисли да се, ретроспективно, српској културној и књижевној традицији припише идејно инспирисање и саучесништво у догађајима са самог краја 20. века.

Литература:

1. Banac, Ivo (1988): *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji: porijeklo, povijest, politika*, preveo Josip Šentija, Globus, Zagreb.
2. Banac, Ivo (2001): „Review of *Heavenly Serbia: From Myth to Genocide* by Branimir Anzulovic”, *History of Religions*, vol. 41, no. 2, 173-174.
3. Biserko, Sonja (2011): „Kraj kosovskog mita”, *Helsinki povelja*, god. 16, br. 155/156, 3-4.
4. Greenawalt, Alexander (2001): “Kosovo Myths: Karadžić, Njegoš, and the Transformation of Serb Memory”, *Spaces of Identity*, vol. 1, no. 3, 49-65.
5. Zirojević, Olga (1996): „Kosovo u kolektivnom pamćenju”, u: Nebojša Popov (prir.), *Srpska strana rata: trauma i katarza u istorijskom pamćenju*, Republika – Vikom grafik, Beograd • Građanska čitaonica, Zrenjanin, 201-231.
6. Karanović, Zoja (1976): „Miodrag Popović: *Vidovdan i časni krst*, Nolit, 1976.”, *Polja*, god. 23, br. 215, 26.
7. Malcolm, Noel (1994): *Bosnia: A Short History*, New York University Press, New York.
8. Malcolm, Noel (1998): *Kosovo: A Short History*, New York University Press, New York.

⁴⁵ Sabrina P. Ramet, *nav. delo*, 266.

9. Milosavljević, Oliver (2010): *Činjenice i tumačenja: dva razgovora sa Latinkom Perović*, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd.
10. Perović, Latinka (12.02.1999): „Mitomani bi da vide korenje na granama”, *Danas* (Beograd), 12.
11. Popović, Miodrag (1977): *Vidovdan i časni krst, Slovo ljubve*, Beograd.
12. Ramet, Sabrina P. (2010): „Upokojeni kraljevi i nacionalni mitovi: značaj mitova o začetnicima i mučenicima”, u: Ola Listhaug, Sabrina P. Ramet i Dragana Dulić (ur.), *Građanske i negrađanske vrednosti u Srbiji: vreme posle Miloševića*, prevela Stanislava Lazarević, *Žene u crnom*, Beograd, 243-271.
13. Sells, Michael A. (1996): *The Bridge Betrayed: Religion and Genocide in Bosnia*, University of California Press, Berkley.

KOSOVO MYTH AS SERBIAN 'ALLY' OR 'OPPONENT': ALEXANDER GREENAWALT'S IDEOLOGICAL PROJECTIONS IN HIS RECEPTION OF THE MOUNTAIN WREATH AND SER- BIAN ORAL EPIC POETRY

Summary: This article explores the way in which - from the perspective of the ideological interpretation of Alexander Greenawalt - significant segments of the Serbian literary tradition (The Mountain Wreath and the modified 'romantic version' of the Kosovo myth) are observed as direct conceptual and spiritual inspirers of the politics of ethnic cleansing, while supposedly the initial 'nonconflicting' model the Kosovo tradition – by means of supremely arbitrary and tendentious interpretation of the same author – is given the political function of delegitimizing the Serbian view of the current legal and political status of Kosovo and Metohija.

Key words: Kosovo myth, The Mountain Wreath, oral epic poetry, ideology, Kosovo question, ethnic cleansing, Alexander Greenawalt

ВУК ВУКИЋЕВИЋ*

Завод за проучавање културног
развитка
Београд

ВЛАДИМИР КОЛАРИЋ

Завод за проучавање културног развитка
Београд

УДК 316.7:321.7

Прегледни рад
Примљен: 29.01.2018
Одобрен: 26.02.2018
Страна: 477-487

СТРАТЕГИЈА РАЗВОЈА КУЛТУРЕ И КУЛТУРНА ДЕМОКРАТИЈА

Сажетак: У раду се Стратегија развоја културе Републике Србије од 2017. до 2027. године сагледава у контексту културне демократије, као планског деловања у циљу доступности културних садржаја и пракси свим грађанима, односно учешћа свих грађана у културном животу. Ради постизања овог циља потребно је јачање свести о важности културе за развој друштва, као и развоја културних потреба и навика грађана. Указује се на важност конкретне и реалистичке културне политике, засноване на релевантним истраживањима и анализама, усмерене ка конкретним решењима која унапређују културни живот и одговарају на стварне потребе друштва. Културна политика не би требало да представља полигон за апстрактне идеолошке расправе, већ да предлаже конкретне инструменте и мере за развој културе, не инсистирајући на идеолошким разликама, него трагајући за широком друштвеном сагласношћу око основних културних и друштвених вредности и стратешких праваца развоја културе.

Кључне речи: култура, културна демократија, Стратегија развоја културе, друштво, јавна политика, јавни интерес, национална култура, културни идентитет

Нацрт *Стратегије развоја културе у Републици Србији од 2017. до 2027. године* објављен је 1. јула 2017. Јавна расправа о Нацрту је трајала од 1. августа до 31. септембра исте године и укључивала је седам трибина у различитим градовима Србије, могућност достављања предлога, примедби и сугестија у електронском и штампаном облику, као и интензивно праћење медијских прилога о овом документу и његовој рецепцији у јавности.

Правни основ за доношење Стратегије развоја културе налази се у члановима 19 и 20 Закона о култури Републике Србије,¹ према ком Стратегију на период од десет година доноси Народна скупштина, на предлог Владе. Почетни и јавности стављен на увид текст Нацрта Стратегије у процесу израде у међувремену је, а најпре у складу са резултатима јавне расправе, претрпео

* vuk.vukicevic@zaprokul.org.rs

¹ Сл. гласник РС бр. 72/09, 13/16, 30/16 - исправка

значајне измене. С обзиром да у тренутку писања овог рада овај документ јавне политике још није усвојен у Народној скупштини, не можемо говорити о коначном тексту Стратегије, који бисмо користили као претекст могуће анализе, нити би било смислено анализирати конкретне верзије текста Нацрта у различитим фазама израде. Овде ћемо се бавити основним концептуалним и идејно-вредносним аспектима овог документа и његовог јавног представљања, који у основи нису мењани током израде, и њиховим односом према идејама културне демократије.

Прва стратегија у области културе у Србији чији је Нацрт званично попуњен јавности² писана је у контексту који је карактерисала дугогодишња, још од 2003. године, недоступност за публику неких од најзначајнијих установа културе, попут Народног музеја и Музеја савремене уметности. Затим, озбиљан пад публике већег броја културних садржаја (број програма и публике у позориштима и биоскопима у периоду 2000-2010. са трендом опадања и до 2015. године, на пример),³ као и прогресиван пад буџетских издвајања за културу, од 1,7% 2004. преко 1% 2008 и 0,8% 2010. године, до 0,5 и 0,4% 2012. и 2013, са уделом од 0,7% буџетских издвајања за културу 2016. године.⁴

У таквом окружењу, а узимајући у обзир и политичку и друштвено-економску нестабилност глобалних размера, Министарство културе и информисања је преузело законску обавезу о доношењу Стратегије развоја културе на период од десет година. Стратегија по дефиницији представља документ јавне политике којим се на целовит начин утврђује стратешки правац деловања у конкретној области планирања и спровођења јавних политика. Стратегија развоја културе је у том смислу основни плански документ културне политике као јавне политике у области културе, односно документ планског и систематског регулисања јавног интереса у области културе и планског и систематског одлучивања о свим питањима повезаним са развојем културе у једном друштву.⁵

Десетогодишњи период реализације и природа стратегије као документа јавне политике подразумева да она мора бити релативно „отпорна“ на друштвено-политичке промене, које по себи носе висок степен непредвидљивости. Такође, Стратегија мора заступати и пројектовати јавни интерес, односно бити

² Завод за проучавање културног развоја је у периоду од 1971. до 1990. године израђивао дуго-рочне и средњорочне планове развоја културе у СР Србији, који су представљали обухватне планске документе културног развоја на нивоу републике (видети Костић, 2012: 32-33). Ипак, њена целовитост, правна заснованост и усаглашеност са савременим принципима израде и јавног представљања документа јавне политике, поред садашњег независног државног статуса Републике Србије, омогућава нам да *Стратегију развоја културе Републике Србије од 2017. до 2027.* сматрамо првим стратешким документом из области културе, на државном нивоу, у историји Србије.

³ Извор: Републички завод за статистику Србије, Статистички регистри (<http://www.stat.gov.rs/WebSite/Public/PageView.aspx?pKey=56>).

⁴ Извор: Закони о буџету Републике Србије.

⁵ О појмовима културне и јавне политике из различитих перспектива видети: Драгићевић Шешкић и Стојковић, 2007: 31-32; Ђукић, 2010: 23-28; Ђорђевић, 2009; Димић, 1996: 9-10; Прњат, 1979: 67; Прњат, 2006: 46-52; Вукановић, 2013: 16-24; Bell and Oakley, 2015: 16 и даље.

усмерена ка постизању друштвено прихватљивих циљева. У том смислу, предлагач Стратегије развоја културе је пошао од става о неопходности широке друштвене сагласности око садржаја и кључних усмерења овог првог свеобухватног стратешког документа из области културе у историји Србије, као и става да се она тиче целог друштва и свих институционалних и појединачних актера у културном животу. То подразумева да се у њој, поред планског приступа мерама и активностима Министарства културе и информисања и установа културе, важно место посвећује стварању подстицајног окружења за деловање свих актера у култури, укључујући цивилни и приватни сектор.

Системска природа овог документа подразумева и свест да се он и у институционалном смислу тиче целог друштва, и да његова реализација не може зависити само од институционалних надлежности једног одређеног министарства. У том смислу, Стратегија наглашава важност сарадње различитих сектора и ресора, као и свих нивоа власти у држави, али и сарадње на међународном нивоу. Поред конкретних предлога у том циљу, Стратегија, а то њен формат као документа јавне политике допушта, садржи и елемент антиципације, подстицаја, позива свим заинтересованим актерима на усмерено деловање у правцу остварења пуних потенцијала српске културе. Стратегија у том домену подстиче на друштвено генерисање културног стваралаштва, не ограничавајући се на улогу државних механизма у регулисању и нормативизацији културне производње и културних пракси.

Стратегија, такође, није само нормативни документ који друштву намеће неке готове обрасце, него представља одговор, односно, како је у уводном делу Нацрта Стратегије наведено, реакцију „на кључне потребе система културе, друштва у целини и културне дипломатије и међународних односа“.

Ово свакако подразумева важност истраживања и анализа, али и одређен став о значају културе за друштво и, у основи, за сваку појединачну људску личност.⁶ У том смислу, држава Србија овим документом истиче стратешко опредељење ка култури као једној од кључних димензија друштвеног развоја,⁷ односно култури као једном од кључних националних приоритета који треба да допринесе хармоничном развоју друштва у Србији,⁸ квалитету живота њених грађана и међународној сарадњи.

Наравно, све ово би било узалудно ако културни садржаји и праксе не би били доступни што већем броју, односно свим грађанима Србије. Доступни и подстицани кроз образовање, доступни економски, институционално и инфра-

⁶ „Остваривање потенцијала – или можда тачније помагање појединцима да остваре своје потенцијале – главни је циљ културне политике“ (Манди, 2002: 47).

⁷ Развој културе као „процес промена културног живота неке заједнице са циљем остваривања њених културних вредности“, нераскидиво је повезан са развојем друштва (Видети: Драгићевић Шешић и Стојковић, 2007: 67). Развој друштва се не може свести само на његов економски аспект, па тако ни развојни потенцијали културе не могу бити сведени само на њен допринос економском развоју, него би пре свега морали да се тичу унапређења односа у друштву.

⁸ У складу са „проширењем“ појма културне политике и њеном интегрисањем у друштвено-политички систем (McGuigan, 2003: 38), и интегративним својством културе „да се друштво држи на окупу упркос тензијама“ (Манди, 2002: 45), хармонизација друштва, поред економских, еколошких и социјалних, подразумева и хармонизацију културних система (Мамедов, 2013: 173).

структурно. Доступни свим категоријама становништва, независно од места, узраста, пола, социјалног положаја, национално-етничке или било које друге идентитетске припадности. У том смислу, сви приоритети Стратегије развоја културе, поред подстицања савременог стваралаштва и бриге о културном наслеђу, усмерени су и ка развоју, подстицању и излажењу у сусрет културним потребама и навикама грађана.

Појам доступности је у културној политици историјски повезан са идејом културне демократизације, односно демократизације културе, на ком се заснивала стратегија француског министра културе Андреа Малроа (*André Malraux*), која се налази у корену савремене културне политике.

Демократизација се најчешће схвата као процес преласка из недемократског политичког система у демократски, конкретније промене такозваног недемократског режима у демократски или чак усвајање либерално-демократског политичког, а пре свега економског модела. Демократизација, такође, може бити схваћена као процес изградње демократских институција или усвајање одређеног сета вредности, утемељеног на индивидуалној слободи, социјалној правди и правном поретку. И најзад, демократизација значи и деловање којим се одређени садржаји или праксе чине доступним свим, или највећем могућем броју чланова друштва.

Управо ово последње одређење појма демократизације повезано је са Малроовом идејом институционалне верификације престижно-просветитељског модела културне политике, према ком култура представља чинилац националног идентитета од кључног утицаја за изградњу националне самосвести и престиж државе у свету (Драгићевић Шешић и Стојковић, 2007: 34-38). Носећи инструменти оваког концепта културне демократизације били су усмерени на повећање доступности производа високе културе свим члановима друштва. И поред доприноса развоју културних институција, препознавању културе као битног сегмента друштвеног развоја, као и децентрализацији и деметрополизацији културне сцене, овај концепт културне политике био је критикован због друштвеног и класног елитизма, бирократизма, патернализма, једносмерног и пасивизирајућег схватања појма доступности културе, изолације културе од општих друштвених токова и ограничења на национални оквир развоја културе.⁹

Идеја културне демократије, у складу са критичким сагледавањем домаће и могућности концепта културне демократизације, појму доступности претпоставља активно учешће грађана у културном животу, заснивајући се пре свега на креацији, деелитизацији и диверсификацији културе, где се култура уочава у свом свакодневном и плуралном нивоу, уз поштовање партикуларних идентитета и аутентичног културног стваралаштва локалних, мањинских и маргинализованих група.¹⁰ Појам културне демократије је доживео различите интерпретације и трансформације, од максималистичког левичарска виђења

⁹ Видети: Ђукић, 2010: 66; Мајсторовић, 1978: 28-29; Прњат, 1979: 21; Прњат, 2006: 74; Мајнхоф и Триандафилиду: 2008: 8.

¹⁰ Видети: Matarasso and Landry, 1999: 13-15; Gattinger, 2011; Evrard, 1997.

засниваног на вери о улози културе у остварењу „суштинских промена у друштву и самоактуализације човека“ (Мајсторовић, 1978: 32), преко преовладавајућег става да „идеје које конституишу културну демократију омогућавају директну партиципацију у културном животу и имају за циљ изградњу друштва у којем ће људи бити слободни да се удруже ради производње, дистрибуције и прихватања оне културе које одаберу“ (Прњат, 2006: 67), па до идеје културне демократије у контексту мултикултурализма, такозваног либералног национализма¹¹ и „политизације културе“ од стране европске деснице.¹²

Појам доступности није као такав негиран ни у једном од преовладајућих концепата културне демократије, с тим што би се могло рећи да је „идеја доступности високе културе поступно еволуирала у идеју повезану са културном разноликошћу која руши границу између високе и ниске културе, истовремено афирмишући мирољубиве интеретничке односе у мултикултурним друштвима“ (Ђукић, 2010: 70). Оваква тенденција довела је до све већег удаљавања идеја културне демократије од националног и локалног контекста, утапајући их у идеје попут одрживог развоја, европске транкултуралности и холистичког универзализма, који културну разноликост види као извор целокупног друштвеног, културног али и цивилизацијског развоја (Низами, 2013: 8).

Ипак, са становишта културне политике као јавне политике у области културе, какву овде заступамо, идеја културно демократије не може бити независна од контекста државе у којој се спроводи, већ и стога што културну политику по дефиницији, али и у пракси, спроводе управна тела која имају „законска, политичка и финансијска овлашћења да то чине“ (Јанг и Квин, 2004: 5). Културна политика, дакле, „није апстрактна идеја, намера, уопштено начело или обећање, нити је политички програм (идеологија) политичких партија које од народа на изборима добијају мандат да управљају јавним питањима, него читав низ осмишљених и повезаних мера и активности државних и парадржавних органа који имају политички, правни и финансијски ауторитет да доносе легитимне одлуке чија је сврха да одговоре на стварне потребе и проблеме и које воде ка остварењу јасно дефинисаног циља у области културе“ (Ђукић, 2010: 25).

Императив утицаја сва три сектора – јавног, приватног и цивилног – на креирање и спровођење културне политике такође подразумева улогу државе, која мора бити „спремна да обезбеди“ тај утицај и „да дође до усаглашавања интереса“ свих сектора (Драгићевић Шешић и Стојковић, 2007: 32). Културна демократија, дакле, па и свако остварење културне политике као јавне политике у области културе, мора бити усаглашено са општим друштвеним и институционалним контекстом, онолико колико он почива на демократским праксама и процедурама. Како је „национални оквир остао у средишту културне *imaginaire*“ (Мајнхоф и Триандафилиду, 2008: 8), уз ставове о „већем демократском легитимитету националног начела“ у односу на „магловите елитистичке

¹¹ Видети: Тамир, 2002: 60.

¹² Видети: Wright, 1998: 10.

идеале Европске уније“ (Исто, 256) и констатације да и у контексту транскултурне Европе и глобализације национална држава „задржава своје централно место“ у изградњи идентитета (Халперн и Руано-Борбалан, 2009: 5), поље спровођења културне политике на основама културне демократије и даље је у основи национална држава, односно партикуларна држава као носилац правног и политичког легитимитета. При томе треба имати на уму да се о транснационалним идентитетима, попут европског, може говорити не као о датости, него као о „цивилизацијском феномену који тек треба да се изгради“ (Радаковић и Голубовић, 2010: 36), док је „релативизовање државног суверенитета, било да је реч о националној или, условно речено, наднационалној држави, унело додатну несигурност у схватање европског идентитета“ (Танасковић, 2010: 130).¹³

Културна демократија, широко схваћена, из угла културне политике свакако подразумева одређену институционалну подлогу и институционални оквир, који би омогућио и регулисао широку доступност културних садржаја и пракси, самим тим и одређен сет вредности који у највећој мери подстиче широко учешће грађана у друштвеном и културном животу. Појам културне демократије је неизбежно усмерен ка доступности културних садржаја и активности свим члановима друштва, и могли бисмо га дефинисати као планско и систематско деловање у циљу доступности културних садржаја и пракси свих грађанима једне државе, односно учешћа свих грађана у културном животу. Другим речима, културна демократија је модел културне политике као јавне политике у области културе који доступност културних садржаја и пракси свим члановима једног друштва и свим грађанима једне државе препознаје као прворазредан јавни интерес унутар јединствене јавне сфере.

Таква политика, заснована на јавном интересу, а спровођена у оквиру институционалног система једне демократске државе, свакако не би требало да почива на елитистичком виђењу културе, већ на оном које културне норме одређеног друштвеног слоја не представља као обавезујуће за све чланове друштва, него препознаје (и „хоризонталну“ и „вертикалну“) диверсификацију и децентрализацију као живу реалност културне производње и културне партиципације.

Руководећи се таквим начелима, и тако схваћеним концептом културне демократије, предлагач *Стратегије развоја културе у Републици Србији од 2017. до 2027. године*, на јавни интерес у области културе одговорио је инсистирањем на мерама посвећеним равноправном учешћу свих грађана у културном животу и развоју њихових културних потреба.

При томе, у Стратегији се овај интерес заступа и начелним усмерењем према конкретним инструментима и мерама за решавање конкретних питања, а не према промовисању или оповргавању готових идеолошких образаца. Став Предлагача почива на уверењу о важности конкретне и реалистичке културне

¹³ Видети и: Ђурковић, 2015: 97-118.

политике, засноване на релевантним истраживањима и анализама,¹⁴ усмерене на конкретним решењима која унапређују културни живот и одговарају на стварне потребе друштва. Културна политика, према таквом уверењу, не би требало да представља полигон за апстрактне идеолошке расправе, већ да представља конкретне инструменте и мере за развој културе, не инсистирајући на идеолошким разликама, него трагајући за широком друштвеном сагласношћу око основних културних и друштвених вредности и стратешких праваца развоја културе. Постојеће разлике и диференцијације у српском друштву и култури се не негирају нити пренабрегавају, али се не апсолутизују,¹⁵ већ се тежиште премешта на скуп вредносних уверења и конкретних решења која могу да буду прихватљива за што већи број актера у култури и друштву.

Вредности и вредносна уверења могу изражавати одређене економске, индивидуално-субјективне и моралне идеје (O'Brien, 2014: 3), и наравно интегресе, док у домену културе треба разликовати економске од културних вредности одређеног производа културе (Трозби, 2012: 20), односно експлицитне (квантитативне) од имплицитних (квалитативних) вредности културног система (Ђукић, 2017: 52). С обзиром да, према рецентним типологијама, изворе културне вредности, поред производње и потрошње уметности и културне разноликости, представљају и културни идентитет и симболика, као и културно очување и континуитет (Трозби, 2012: 51), вредности са културног становишта треба сагледавати најпре као историјски генерисана темељна уверења и ставове, односно скупове уверења и ставова, којима појединци и заједница одговарају на питања смисла сопственог постојања и заједништва. У том смислу, култура може бити сагледана као „историјски формиран комплекс нормативно-вредносних основа људске делатности“ (Низами, 2013: 84), у складу са којим разлике између друштава, држава и култура, па и историјских епоха, нису само резултат различитог економског и политичког поретка, него пре свега различитих „погледа на свет, чије језгро су вредности и култура“ (Исто, 90).

Са тим у складу, културна политика чији је циљ да одговори на јавни интерес, подједнако би морала бити усмерена на „прикупљање и класификацију чињеница о експлицитним вредностима културног система исказаних бројем премијера, извођења, продатих улазница и слично (cultural policy based on facts)“, колико и на „имплицитним вредностима које утичу на формирање вредносних образаца и понашања (cultural policy based on values)“ (Ђукић, 2017: 52). Када су вредности у питању, културна политика, захваљујући истраживањима, мора имати свест о постојећим вредносним моделима друштва на чије потребе одговара, као и свест о вредностима за чију промоцију сматра да је од јавног интереса. Ова два скупа вредности не морају увек бити подударна и бесконфликтна, али такозване позитивне вредности, односно вредности афирмисане културном политиком, не би смеле бити формулисане независно или у

¹⁴ Са нагласком на важности истраживања културне партиципације (видети: Опачић и Субашић, 2016).

¹⁵ Ове диференцијације понекад добијају размере истинског „културног рата“ (видети: Антонић, 2013).

апсолутној конфронтацији са доминантним историјски генерисаним вредностима одређене културне заједнице. Такође, поред утврђивања чињеница и препознавања и промовисања вредности, културна политика мора имати темељ у институционалном систему државе у чијим границама остварује своје циљеве.

Стратегија развоја културе Републике Србије има свест о важности постојања идејно-вредносног оквира сваког документа јавне, а посебно културне политике, и не бежи од афирмисања одређених вредности, али при томе има у виду културно-цивилизацијски контекст у ком се њоме дефинисана културна политика остварује. Стратегија у том смислу, баш стога што је опредељења за подстицање културног развоја, показује пуну одговорност према систему вредности који је одређена заједница формирала кроз своје историјско постојање, као и у међудејству са другим културама и глобалним променама на транскултурном и цивилизацијском нивоу.

Стратегија, једном речју, у складу са својом природом документа јавне политике, не жели да намеће одређени културно-национални пројекат (културни образац), већ да створи претпоставке за динамичан културни развој, који ће уважавати како и специфичности тако и богатство културних израза у нашој земљи, односно да постави оквир за равноправно и упоредно постојање и деловање различитих идејно-вредносних опредељења у српском друштву, али које не би довело до још дубљих, пре свега идентитетски мотивисаних, конфронтација.

Такође, Стратегија не бежи од, у тексту раније назначене, чињенице о националним културама као и даље актуелној историјској реалности, односно националном контексту у ком се и даље развијају културе, између осталог и европских народа, што суштински није оспорено ни у транснационалној идеологији Европске уније, заснованој на принципу „јединства у разноликости“,¹⁶ при чему националне културе остају важан субјекат културне разноликости. Тиме се наравно не негира право појединца на избор сопственог идентитета или постојање различитих мањинских идентитета, нити се национална култура сматра једином врстом културе, која би искључивала постојање и упоредност са другим облицима културе. Јасно је да сваку културу карактерише прожимање са другим културама, унутрашња раслојеност и развојност, али такође и континуитет и разлика у односу на друге културе, што је у темељу дефиниције културног идентитета.

Опредељење предлагача Стратегије развоја културе према културној демократији тиче се, дакле, не промоције и реализације априорних идеолошких претпоставки, већ обраћања конкретним потребама конкретне друштвене заједнице и конкретних грађана који живе у државним границама Републике Србије, уважавајући одређена темељна уверења на основу којих значајан број грађана гради свој културни идентитет, односно осећај културне припадности.

Ипак, поред тога што се остварује унутар институционално-политичких граница једне државе, културна политика се остварује и на међународном и међудржавном плану, пре свега у оквиру културне дипломатије. Такође, што

¹⁶ О критици овог појма видети у: Мајнхоф и Триандафилиду, 2008: 49.

није мање битно, културна политика једне државе (државе-матике) мора се односити и према целокупном културном простору који је својим присуством и делатношћу обележила и обележава њена већинска етно-културна заједница у свом историјском постојању, независно од увек променљивих граница политичког простора. Афирмисање културног идентитета једне историјске заједнице, која подразумева и институционалну и државну бригу о језику и наслеђу,¹⁷ уз уважавање идентитета других заједница, као и унутардруштвене идентитетске раслојености, представља битан прилог културној демократији, у приближавању реалном стању и потенцијалима развоја културе у једној земљи, као и реалним културним потребама њених грађана, али и свих оних који деле идентитетску припадност датој заједници.

Стратегија развоја културе Републике Србије од 2017. до 2027. године, управо у овом смислу, подједнако је опредељена за очување јединства културног простора Србије, за очување културне разноликости као посебног богатства наше земље, као и, с обзиром на то да Република Србија представља матичну државу српског народа насељеног у региону и различитим деловима света, за очување и повезивање српског културног простора, које подразумева заштиту културног наслеђа и промовисање културног стваралаштва свих носилаца српског културног идентитета, без обзира на то где живе.

Културна демократија, у смислу у ком бисмо ми волели да је видимо, свакако подразумева постојање воље, али и елементарног демократске сагласности да се друштво у ком живимо гради на принципима демократије, поштовања људских права и права националних мањина, али такође и око одбране државног и националног суверенитета и интегритета, који подразумева и заштиту културног идентитета свих, па свакако и најбројнијег народа у Републици Србији.¹⁸

Као што културом политиком не бисмо могли сматрати политику према култури која би била „усмерена на потискивање или негирање њених основних вредности“, односно која би била „у супротности са аутентичним функцијама културе“ (Прњат, 2006: 47), она не би смела да служи ни идеолошким пројектима и идентитетским стратегијама, чија је позадина „борба за власт симболичком силом експлицитних и имплицитних политика идентитета“, односно радикалној конфронтацији различитих културних модела, која би била „супротна демократској и плуралној природи слободног друштва“ (Ђукић, 2017: 13). Културна политика, изражена поред осталог и планским документима попут Стратегије развоја културе, морала би у првом реду да има на уму јавни интерес, који свакако није ни у непомирљивој конфронтацији различитих идеолошких и идејно-вредносних перспектива, која темељно нарушава друштвену кохезију, ни у апсолутној превласти једне партикуларне идеолошке и идејно-вредносне позиције, која би озбиљно довела у питање демократску природу друштвеног дијалога, као и способност српске културе да изрази своје пуне потенцијале.

¹⁷ Видети: Ломпар, 2017: 271.

¹⁸ Упоредити: Ковић, 2016: 80.

Литература:

1. Antić, Slobodan (2013): Uvod u sociologiju kulturnog rata (sa kratkim osvrtom na Srbiju), Letopis Matice srpske, knj. 492, sv. 4, str. 445-460, Novi Sad.
2. Bell, David and Oakley, Kate (2015): *Cultural Policy (Key Ideas in Media & Cultural Studies)*, Routledge, Abington.
3. Wright, Susan (1998): *The Politicization of 'Culture'*, Anthropology Today, Vol. 14, No. 1, pp. 7-15.
4. Vukanović, Maša (2013): Kulturna politika u Srbiji – antropološka perspektiva, doktorska disertacija, Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu.
5. Gattinger, Monica (2011): *Democratization of Culture, Cultural Democracy and Governance*, CPAF and OPSAC, Whitehorse.
6. Dimić, Ljubodrag (1996): Kulturna politika Kraljevine Jugoslavije, tom 1, Stubovi kulture, Beograd.
7. Dragičević Šešić, Milena i Stojković, Branimir (2007): Kultura – menadžment, animacija, marketing, Clio, Beograd.
8. Đorđević, Snežana (2009): Analize javnih politika, Fakultet političkih nauka i Čigoja štampa, Beograd.
9. Đukić, Vesna (2010): Država i kultura, Institut za pozorište, film, radio i televiziju Fakulteta dramskih umetnosti, Beograd.
10. Đukić, Vesna (2017): (Ka)ko smo? – Studije kulture pamćenja i politike identiteta u Srbiji, Institut za pozorište, film, radio i televiziju Fakulteta dramskih umetnosti, Beograd.
11. Đurković, Miša (2015): Iluzija Evropske unije, Catena mundi i Institut za evropske studije, Beograd.
12. Evrard, Yves (1997): *Democratizing Culture or Cultural Democracy?*, The Journal of Arts Management, Law, and Society, Vol. 27, pp. 167-175, Philadelphia.
13. Jang, Oin i Kvin, Liza (2004): Pisanje delotvornih predloga za javnu praktičnu politiku, Beogradska otvorena škola, Beograd.
14. Ković, Miloš (2016): Uporišta, Catena mundi, Beograd.
15. Kostić, Jelena (2012): Monografija Zavoda za proučavanje kulturnog razvitka 1967-2012. Zavod za proučavanje kulturnog razvitka, Beograd.
16. Lompar, Milo (2017): Duh samoporicanja, Catena mundi, Beograd.
17. Majnhof, Ulrike Hana i Triandafilidu, Ana (2008): Transkulturna Evropa, Clio, Beograd.
18. Majstorović, Stevan (1978): Kultura i demokratija, Prosveta, Beograd.
19. Mamedov, Nizami (2013): Kulbura ustožčivogo razvitiq, Əlm, Baku.
20. Mandi, Sajmon (2002): Kulturna politika – Kratak vodič, Vega media, Novi Sad.
21. Matarasso, François and Landry, Charles (1999): *Balancing Act: Twenty-One Strategic Dilemmas in Cultural Policy*, Council of Europe, Strasbourg.
22. McGuigan, Jim (2003): *Cultural Policy Studies*, Critical Cultural Policy Study, Lewis, Justin and Miller, Toby (eds), Blackwell Publishers, Oxford, pp. 23-42.
23. O'Brien, Dave (2014): *Cultural Policy: Management, Value and Modernity in the Creative Industries*, Routledge, Abington.
24. Opačić, Bogdana i Subašić, Bojana (2016): Kulturne potrebe i navike građana Srbije, Zavod za proučavanje kulturnog razvitka, Beograd.
25. Radaković, Milovan i Golubović, Vidoje (2010): Komponente nacionalnog i evropskog identiteta kao deo nacionalnog identiteta, Očuvanje i zaštita kulturno-istorijskog nasleđa

Srbije u inostranstvu, Golubović, Milovan (ur.), Institut za međunarodnu politiku i privredu, Beograd, 19-42.

26. Prnjat, Branko (1979): Kulturna politika, Radnička štampa, Beograd.
27. Prnjat, Branko (2006): Uvod u kulturnu politiku, Stylos, Novi Sad.
28. Tamir, Jael (2002): Liberalni nacionalizam, Filip Višnjić, Beograd.
29. Tanasković, Darko (2010): Izazovi evropskog identiteta, Izazovi evropskih integracija, br. 12, str. 125-137, Beograd.
30. Trozbi, Dejvid (2012): Ekonomika kulturne politike, Clio, Beograd.
31. Halpern, Katrin i Ruano-Borbalan, Žan-Klod (2009): Identitet(i), Clio, Beograd.

STRATEGY FOR CULTURAL DEVELOPMENT AND CULTURAL DEMOCRACY

Summary: In this work, Strategy for cultural development of the Republic of Serbia is analyzed in the context of cultural democracy, as a planning operation with the aim to strengthen the availability of cultural contents to all citizens. In this context, it is necessary to strengthen conscience about importance of culture for societal development and development of cultural needs and habits of citizens. Also, it is important to define realistic cultural policy, based on relevant researches and analysis, directed to concrete solutions which ameliorate cultural life and responds to real needs of the society. Cultural policy should not be polygon for abstract ideological discussions, instead, it can propose instruments and measures for cultural development, searching for wide societal consensus about basic cultural and societal values and strategic directions of cultural development.

Key words: culture, cultural democracy, Strategy for cultural development, society, public policy, public interest, national culture, cultural identity

НАТАША СИМЕУНОВИЋ БАЈИЋ

Факултет за културу и медије
Београд

УДК 316.722:316.736

Прегледни рад
Примљен: 27.01.2018
Одобен: 24.02.2018
Страна: 489-502

НЕМАТЕРИЈАЛНО КУЛТУРНО НАСЛЕЂЕ КАО ЗНАЧАЈАН ПОТЕНЦИЈАЛ КРЕАТИВНИХ ИНДУСТРИЈА У СРБИЈИ*

Сажетак: Овај рад је настао у покушају да се иницира креирање правилног и адекватног односа националне културне политике према нематеријалном културном наслеђу. Веза између креативних индустрија и нематеријалног наслеђа у Србији још увек није препозната. Постоји много разлога и потенцијала који представљају чврсту базу за повезивање овог дела наслеђа са креативним индустријама: Србија је земља дуге усмене традиције, Србија је простор суживота различитих етничких заједница, Србија има велику дијаспору. Развој првенствено сиромашних, рубних и руралних подручја управо треба да буде подстакнут стварањем креативних идеја, индустрија и предузетништва. На тај начин ће мала локална култура постати препозната унутар и ван националних граница.

Кључне речи: нематеријално културно наслеђе, креативне индустрије, Србија

Увод

Пошто се културно наслеђе може и треба посматрати у смислу једне врсте необновљивог ресурса, области његове заштите постају у савременом свету од изузетног значаја. Посебно су важне све оне истраживачке перспективе које покривају област нематеријалног културног наслеђа, јер његови елементи могу брзо и лако да нестану, некада много лакше него делови непокретног културног наслеђа. Зато је неопходна перманентна брига у области проучавања, истраживања, коришћења и очувања нематеријалног културног наслеђа како би се подигла свест јавности о таквом делу наслеђа. Овај рад је настао у покушају да се иницира креирање правилног и адекватног односа националне културне политике према нематеријалном културном наслеђу, али и да се размотре савремена разумевања појма нематеријално културно наслеђе као и најшири спектар одговорности јавног, приватног и невладиног сектора за њега.

* Рад је део пројеката бр. 47027 и 47027 које финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја.

Концептуална одређења и историја појмова

У раду се појављују два веома значајна концепта савремених комуниколошких и културолошких истраживања: креативне индустрије и нематеријално културно наслеђе. У формално-теоријском смислу ни један ни други концепт нису тако дугог века. Рачунајући на то, оба концепта нису оивичена тврдим значењским границама те још увек остају отворени не само на теоријском већ и на практичном апликативном нивоу. Будући да нематеријално културно наслеђе упућује на појаве и праксе које трају, а које могу настајати у сваком времену па и у овом нашем, очекује се да ће оно што данас улази у његов оквир бити у неком будућем тренутку понешто измењено. Такође, креативне индустрије са променама дигиталног окружења и увођењем нових начина комуницирања сигурно неће остати само на подлогама досадашњих дефиниција и класификација, него је неминовно да ће им још нешто припасти.

У литератури се концепт креативних индустрија у последње време користи доста, мада та честа употреба још увек није изнедрила јасно, сасвим продубљено и свеобухватно одређење. Дефинисању овог појма приступа се из различитих, некад чак и сасвим диспаратних углова. Неки аутори јачи акценат стављају на економску димензију овог појма, а други пак на уметничку. Препознаје се да постоји извесна концептуална тензија, јер се са једне стране у дефинисању појављују – индустрије, привреда, економија – а са друге стране – култура, уметност, естетика.¹ Заправо, у дебати око суштине креативних индустрија полази се од познатих и општих исказа о улози и судбини уметности у свету капитала. Тако Харнеј каже да се говорећи о уметностима које су пале под окриље бизниса, придружујемо дугој историји расправа о судбини уметности у свету механичке репродукције у смислу у коме је о томе говорио Валтер Бењамин и аутори франкфуртског круга.² Међутим, ипак су двојица врло значајних аутора ове франкфуртске школе најзаслужнија што данас постоји појам креативне индустрије. Наиме, Адорно и Хоркхајмер су сковали појам *индустрија културе*³ који се касније прелио у *културне индустрије* па у *креативне индустрије*. „Та снага културе о којој Хоркхеимер и Адорно говоре није нешто што је спољашње колективима, као издвојени ентитет, она је заправо смјерница како материјалног тако и оног духовног, читујући се кроз свакодневну праксу људи, њихово стваралаштво и уопште понашање.“⁴ Иако је њихова визија спреге између индустрије и културе била прилично песимистична

¹ Погледати детаљнија објашњења у: Hartley, J., Potts, J., Cunningham, J. и остали (2012): *Key Concepts in Creative Industries*, SAGE, i: Flew, T. (2012): *The Creative Industries: Culture and Policy*, SAGE.

² Harney, S. (2010): Creative industries debate, *Cultural Studies*, 24:3, 431-444, DOI: 10.1080/09502381003750401

³ Кажу ова два аутора да цео свет пролази кроз филтер индустрије културе. Погледати детаљније у: Adorno, T. and Horkheimer, M., *The culture industry: Enlightenment and mass depiction*, https://web.stanford.edu/dept/DLCL/files/pdf/adorno_culture_industry.pdf

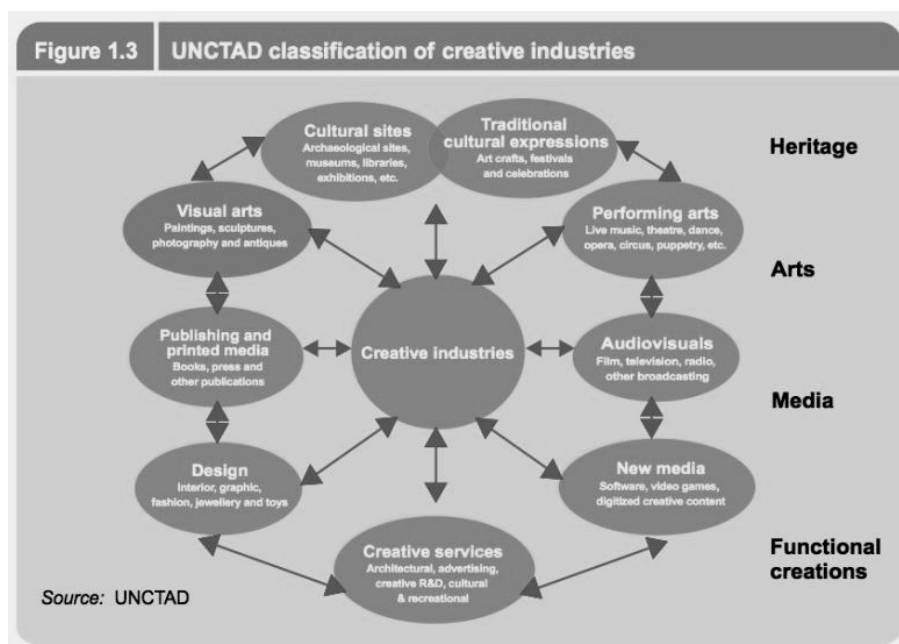
⁴ Карахасановић, М. (2014): Адорнова и Хоркхеимерова критика масовне индустријске културе на темељу просвјетитељских идеја слободе, ума и једнакости, *Arhe*, 11(22), стр. 98.

и критички оријентисана, они су увидели да та спрега мења односе у друштву. Од њих почиње историја овог појма који помало мења своје звучање и значење. Зато Стјуарт Канингем врло луцидно закључује да постоје четири правца у која је значење појма културне индустрије отишло:

- 1930те и негативна верзија
- 1970те и 1980те и реконцептуализовање комерцијалних индустрија као културних
- примењене уметничке праксе
- примена неокласичне економије на уметност⁵

Он такође наводи податак да је термин креативне индустрије први пут званично препознат у британском документу Industries Task Force Mapping Document (CITF (1998) 2001).⁶ Од тада до данас овај концепт постаје истовремено и елузиван и инклузиван. Под њим се подразумева много области. УНЕСКО дефинише креативне индустрије као “секторе организоване активности чија је основна сврха подукција, репродукција, промоција, дистрибуција и или комерцијализација добара, сервиса и активности културних уметничких и оних које су повезане са наслеђем у целини”.⁷ Најобухватнији визуелни приказ дала је Конференција УН за трговину и развој (UNCTAD) што се може видети овде:

Слика 1. *Креативне индустрије, преузето са:*
<https://www.guillaume-mariani.com/creative-industries/>

⁵ Cunningham, S. (2002): From cultural to creative industries: theory, industry, and policy implication, *Media international Australia*, Vol 102 iss. 1, 54-65, <https://doi.org/10.1177/1329878X0210200107>

⁶ Исто

⁷ Creative Industries, <http://www.unesco.org/new/en/santiago/culture/creative-industries/>

Обрт новца и зарада у овим индустријама су данас у свету поприлични. У студији која анализира 11 културних и креативних индустрија наводи се да је приход од ових индустрија на глобалном нивоу 2.250 милијарди америчких долара или 3% укупног светског ГДП-а, а у овом сектору постоји 29.5 милиона послова који се обављају.⁸ Ове бројке можда још увек делују као не баш импресивне. Но, чак и у том случају не сме се пренебрегнути чињеница да је већи део креативних индустрија унутар дигиталног окружења, а пошто се тај простор уз све нове технологије све већом брзином шири, онда треба очекивати још веће приходе у будућности.

Из претходног текста већ се могло наслутити да културно наслеђе има све већег удела у свету креативних и културних индустрија. Међутим, нас овде посебно занима шта је нематеријално наслеђе⁹ и како је оно повезано са данашњим креативним индустријама. Писање о културном наслеђу никада није једноставно, јер наслеђе представља један од темеља културног идентитета и културних вредности заједнице у којој живимо. Посебно је комплексно писати о једном делу културног наслеђа, о нематеријалном културном наслеђу, будући да су његове праксе у тренутку проучавања живе. Према Унесковој дефиницији нематеријално културно наслеђе подразумева „праксе, приказе, изразе, знања, вештине, као и инструменте, предмете, артефакте и културне просторе који су с њима повезани – које заједнице, групе и, у појединим случајевима, појединци, препознају као део свог културног наслеђа. Овакво нематеријално културно наслеђе, које се преноси с генерације на генерацију, заједнице и групе изнова стварају, у зависности од њиховог окружења, њихове интеракције са природом и њихове историје, пружајући им осећај идентитета и континуитета, и на тај начин промовишући поштовање према културној разноликости и људској креативности.“¹⁰ Ова дефиниција је из 2003. године и заиста је свеобухватна. Јасно одређује шта припада овој врсти наслеђа у најширем смислу и ко нематеријално наслеђе ствара. Оно што је важно нагласити у времену у коме живимо јесте изазов који постоји код сваке мање културне заједнице у очувању нематеријалног културног наслеђа. То су врло лепо приметиле Francesca Noardo и Antonia Spanò: „Глобализација и дигитална револуција учиниле су да локалне културе постану познате, али истовремено оне су под сталним ризиком да се изгубе на попришту глобалне културе“.¹¹

⁸ Cultural and creative industries fuel the economy, <http://www.worldcreative.org/#overview>

⁹ Треба увек имати на уму да је култура 'динамички систем који се непрестано мења' те је тако и културно наслеђе као њен темељ динамички а не статички део прошлости из разлога што нове генерације 'активно делују у доменима његове интерпретације и репрезентације'. Више о томе у: Симеуновић-Бајић, Н. (2012): Медијско (ре)конструисање југословенског културног наслеђа и колективног памћења - случај Дана младости. у: Ковачевић И. [ур.] *Огледи о југословенском културном наслеђу*, Београд: Филозофски факултет, СГЦ.

¹⁰ Закон о потврђивању Конвенције о очувању нематеријалног културног наслеђа, [http://www.kultura.gov.rs/docs/stranice/82128418889499865927/12.%20Konvencija%20o%20ocuvanju%20nematerijalnog%20kulturnog%20nasledja%20\(Pariz%202003\).pdf](http://www.kultura.gov.rs/docs/stranice/82128418889499865927/12.%20Konvencija%20o%20ocuvanju%20nematerijalnog%20kulturnog%20nasledja%20(Pariz%202003).pdf)

¹¹ Noardo, F., and Spanò, A. (2015): Towards a Spatial Semantic Management for the Intangible Cultural Heritage, *International Journal of Heritage in the Digital Era*, Vol 4, iss 2, <https://doi.org/10.1260/2047-4970.4.2.133> стр. 135

У радовима савремених аутора препознаје се тенденција да се нематеријално културно наслеђе, не само мапира и класификује, већ и да се повеже са другим секторима како би се препознао његов потенцијал. На пример, врло је значајна улога ИТ сектора у мапирању, коришћењу и промовисању нематеријалног културног наслеђа. Тако поједини аутори образлажу нове начине очувања нематеријалног наслеђа у дигиталном окружењу. На пример, занимљив је рад у коме се истражују вебсајтови посвећени нематеријалном културном наслеђу на врло специфичан начин: анализирају се стратегије хиперлинковања различитих ентитета у овој области да би се идентификовала веб топологија италијанске, швајцарке и француске нације показујући тако шта је централно а шта периферно, који су кластери формиран и ко су релевантни ауторитети.¹² Северо и Вентурини констатују да је ова компаративна анализа била одлична за извођење закључка како су нпр. у Француској веома важни актери у области образовања, а у Италији и Швајцарској много мање, док је у Швајцарској примећена веома важна улога копирајт институција што у друге две земље није.¹³ Такође је занимљиво и што се нематеријално наслеђе истражује у доменама нових медија (архивирање на Јутјубу на пример)¹⁴, креирања и коришћења видео игара,¹⁵ као и употребе виртуелне реалности.¹⁶ Све ово показује појачано интересовање за улоге које нематеријално наслеђе може заузети у савременим дигиталним токовима и креативним индустријама.

Докле се стигло код нас? Политике и праксе.

Политике према култури могу бити или значајан покретач културног развоја¹⁷ или кочница која културу покушава да ограничи, оспори важност или укида динамичност. Политике према култури неопходно је стварати на теме-

¹² Severo, M., Venturini, T. (2015): Intangible cultural heritage webs: Comparing national networks with digital methods, *New Media & Society*, Vol 18, iss 8, 1616-1635, <https://doi.org/10.1177/1461444814567981>

¹³ Исто.

¹⁴ Pietrobruno, S. (2013): YouTube and the social archiving of intangible heritage, *New Media & Society*, Vol 15, iss 8, 1259-1276, <https://doi.org/10.1177/1461444812469598>

¹⁵ Goins et al. (2015): Designing Games for Cultural Heritage: Integrating Process, Material Culture and Intangible Heritage, *International Journal of Heritage in the Digital Era*, Vol 4 iss 2, 179-191, <https://doi.org/10.1260/2047-4970.4.2.179>

¹⁶ Martina, A. et al. (2015) One Day at The Sands: Exploring Las Vegas' Intangible Heritage Through Virtual Reality, *International Journal of Heritage in the Digital Era*, Vol 4, iss 1, 1-19, <https://doi.org/10.1260/2047-4970.4.1.1>

¹⁷ Иако се након урушавања социјализма у Југославији, све мање употребљавао концепт културног развоја и културног прогреса, сматрамо да он није превазиђен и да у новом светлу може понудити сав свој експлоративни потенцијал. Из социјалистичког еманципаторског научног поља долази врло добро осмишљена дефиниција која инкорпорира у себе и традицију и прогрес: „Ако се каже да је за традицију битно да она служи одржању већ створених културних вредности, онда се тиме није хтело рећи да је традиција само то. Она је и више од тога: неопходан предуслов и основа која омогућава људима да, пошавши од ње, могу да стварају нове вредности и да, креирајући нове вредности, обезбеђују континуитет у култури. Зато би се прогрес могао дефинисати као она компонента културног кретања чија се суштина састоји у стварању или креацији нових вредности.“ Илић, М. (1978): *Социологија културе и уметности*, Научна књига, Београд, стр. 18.

љима јасних и одговорних циљева које једну друштвену заједницу сагледавају као потенцијал у стварању нових креативних идеја. На опште политичко окружење у Србији утицале су многобројне економске и друштвене турбуленције. До сада је уочено да се у претходним деценијама политике нису обликовале на сврсисходан и за општу јавност транспарентан начин. Ово се највише очитује у практичним применама политика и то првенствено у домену културе. У доба транзиције нестајали су оквири тзв. бирократско-просветитељског модела културне политике.¹⁸ Али они нису нестали сасвим, поготово не из установа културе које највећи део новца обезбеђују из буџета намењеног култури који је годинама врло низак. С друге стране, држава се није у својој културној политици определила јасно ком моделу културне политике тежи. Један од разлога за то је свакако и тај што је Србија функционисала без новог Закона о култури чак 17 година. Закон је донет 2009. године. Затим је уследио период без донетих неопходних пратећих закона и подзаконских аката, а Савет за културу који је био једна од важних новина Закона о култури заправо никада није уистину заживео. Тиме се није остварила врло битна тенденција културне политике у смеру модела који се зове у литератури парламентарног,¹⁹ где заправо постоји једно независно тело које обликује политике према култури.

На сличан начин ствари изгледају и у перцепцији нематеријалног културног наслеђа. Унескова Конвенција о очувању нематеријалног културног наслеђа донета је 2003. године, а нама је требало читавих седам година да је ратификујемо. То већ довољно говори о кашњењу у овој области. Иако је Центар за нематеријално културно наслеђе Србије креиран у Етнографском музеју 2012. године и несумњиво је дао важан допринос у прикупљању података, ипак чињенично стање није сасвим задовољавајуће. Као земља дуге усмене традиције, Србија има огромне ресурсе нематеријалног културног наслеђа. Томе доприноси и суживот више етничких заједница на једном простору, као и велика дијаспора. Да би се елементи нематеријалног наслеђа адекватно мапирани, проучавали, очуавали и презентовали сматрамо да није довољан само један центар који се налази у престоници са укупно пет координатора у другим деловима Србије. Овде се препознају две тенденције: централизација и доминација музејске перцепције у односу према нематеријалном културном наслеђу Србије. Централизација се препознаје и у саставу Комисије за упис у регистар нематеријалног културног наслеђа. Сви чланови су из београдских институција:

- др Биљана Сикимић, научни саветник, Балканолошки институт САНУ
- др Биљана Ђорђевић, музејски саветник, Народни музеј у Београду
- др Данка Лајић Михајловић, виши научни сарадник, Музиколошки институт САНУ
- Душица Живковић, музејски саветник, Етнографски музеј у Београду
- др Милош Матић, музејски саветник, Етнографски музеј у Београду
- др Марко Стојановић, музејски саветник, Етнографски музеј у Београду²⁰

¹⁸ Према класификацији Драгићевић-Шешић и Стојковић. Погледати у књизи: Драгићевић-Шешић М., и Стојковић Б. (2000): *Култура - менаџмент, анимација, маркетинг*, Clio, Београд.

¹⁹ Исто.

²⁰ Комисија за упис у регистар нематеријалног културног наслеђа, Нематеријално културно наслеђе Србије, <http://www.nkns.rs/cyr/komisija-za-upis-u-registar-nematerijalnog-kulturnog-nasledja>

Исто то се препознаје и у саставу Националног комитета за нематеријално културно наслеђе:

Председник:

- проф. др Данијел Синани, антрополог, Филозофски факултет Универзитета у Београду, Одељење за етнологију и антрологију;

Чланови:

- др Данка Лајић Михајловић, етномузиколог, научни сарадик Музиколошког института САНУ;
- проф. др Александар Милановић, ванредни професор на Филолошком факултету у Београду;
- проф. др Љиљана Гавриловић, етнолог - антрополог, научни саветник Етнографског института САНУ и професор на Одељењу за етнологију и антропологију Филозофског факултета у Београду;
- др Биљана Ђорђевић, археолог, музејски саветник у Народном музеју у Београду;
- Владан Радовановић, историчар уметности и теолог, управник Музеја Српске православне цркве;
- мр Мила Карас, биолог, музејски саветник у пензији;
- Оливера Игњатовић, саветник у Сектору за културно наслеђе Министарства културе и информисања
- Данијела Филиповић, кустос, Центар за нематеријално културно наслеђе Етнографског музеја
- Секретар: Невенка Михајловић, саветник у Сектору за културно наслеђе Министарства културе и информисања.²¹

Реторичко питање које се овде може поставити је следеће: како ефикасно могу бити организоване праксе идентификовања нематеријалног наслеђа, као и све остале активности, ако је јасно уочљива културна политика централизована? Такође, иако музеји јесу специјализоване институције за очување наслеђа, тренутно стање показује недостатак јаче координације међу различитим, и не само музејским, институцијама. Неопходно је децентрализовати састав надлежних тела као и појачати улогу региона у Србији будући да су људи који раде у другим градовима Србије много ближе теренима на којима се још увек изводе живе активности неких елемената културног наслеђа. Зато је потребно основати више центара у различитим деловима Србије који би се водили према истим критеријумима, правилима и стратегијама. Мислимо да је ово један од разлога што Србија заостаје у неговању сопственог нематеријалног културног наслеђа. Наиме, досадашња национална листа нематеријалног културног наслеђа садржи 37 елемената²², а на Унескову листу уписана су само два елемента: Крсна слава и Коло. То још увек није довољно да се наша локална култура препозна, промовише и постане делом креативних глобалних ресурса. Нематеријално културно наслеђе је баш оно што чини национални идентитет посеб-

²¹ Погледати сајт: Национални комитет за нематеријално културно наслеђе Србије, Нематеријално културно наслеђе Србије, <http://www.nkns.rs/cyt/nacionalni-komitet-za-nematerijalno-kulturno-nasledja>

²² Листа елемената нематеријалног културног наслеђа Србије, Нематеријално културно наслеђе Србије, <http://www.nkns.rs/cyt/elementi-nkns>, Веб-сајту приступљено 20.2.2018.

ним и привлачи туристе.²³ Неке земље у окружењу су до сада урадиле много више. На пример, Хрватска на Унесковој листи тренутно има 14 уписаних елемената, а први су уписани још 2009. године. То потврђује јасне смернице у културној политици. Хрватска је показала и практично колико вреднује своје нематеријално наслеђе. Бугарска има пет, Румунија седам, а Мађарска четири.²⁴ Из Србије су, дакле, само два елемента укључена: Крсна слава (2014) и Коло (2017). За богатство нематеријалног наслеђа у Србији, то је недовољно и показује да смо се тек пренули и скоро ушли у ово поље.

У контексту дуго очекиване Стратегије

Нацрт Стратегије развоја културе од 2017-2027 изазвао је у претходној 2017. години бројне отпоре и критике стручне јавности.²⁵ Иако је Србија веома дуго чекала да се један овакав документ коначно појави, многобројна неслагања упућују на изостанак озбиљне припреме процедура у вези са њеним стварањем као и неконсултовање стручњака из различитих сектора културе. Не зна се ко су аутори Стратегије нити по којим основама су то постали као ни јесу ли укључени стручњаци из различитих институција и из свих делова Србије. Доношењу било које националне стратегије мора да претходи врло озбиљна, детаљна и планирана припрема. Нажалост, показује се још једном већ устаљена пракса доношења важних докумената брзо, *ad hoc* и неефикасно. Уместо да се прво одрже форуми, скупови, округли столови и низ консултација у вези са приоритетима културне политике, ишло се обрнутим путем: прво је текст Нацрта угледао светлост дана па су онда одржани округли столови на којима су се могле чути речи стручњака.

Иако текст Стратегије²⁶ није лош сам по себи, што значи да у суштини садржи прегршт лепо и разложно описаних жеља у вези са развојем културе, поново се поставља питање реализације и евалуације које нам код примене стратешких докумената перманентно недостају. У Акционом плану који прати Стратегију наводи се да ће први извештаји у вези са реализацијом циљева бити написани 2019. године. Остаје да се види хоће ли пракса непостојања или нее-

²³ Terzić, A. et al. (2015): Common Histories, Constructed Identities: Intangible Cultural Heritage and the Rebranding of Serbia, *International Journal of Intangible Heritage*, Vol.10.

²⁴ Подаци се могу проверити на сајту: Intangible cultural heritage, [https://ich.unesco.org/en/lists?text=&country\[\]=00099&multinational=3&display1=inscriptionID#tabs](https://ich.unesco.org/en/lists?text=&country[]=00099&multinational=3&display1=inscriptionID#tabs)

²⁵ Погледати следеће текстове: Сретеновић, М., Бројне примедбе на Нацрт стратегије културе, *Политика*, <http://www.politika.rs/sr/clanak/391054/Brojne-primedbe-na-Nacrt-strategije-kulture>;

Милосављевић, Б., Држава и култура: женски гласови, *Време*,

<http://www.vreme.com/cms/view.php?id=1496886&print=yes> ; Краљ, М., Стратегија подигла температуру у Народној библиотеци Србије, *Вечерње новости*,

<http://www.novosti.rs/vesti/kultura.71.html:688130-Strategija-podigla-temperaturu-u-Narodnoj-biblioteci-Srbije>; Илић, С., Стратегија регресије културе, *Пешичаник*, <http://pescanik.net/strategija-regresije-kulture/>

²⁶ Предлог Стратегије развоја културе Републике Србије од 2017 до 2027, <http://www.kultura.gov.rs/docs/dokumenti/nacrt-strategije-razvoja-kulture-republike-srbije-od-2017--do-2027-/nacrt-strategije-razvoja-kulture-republike-srbije-od-2017--do-2027-.pdf>

фикасне евалуације и мониторинга бити прекинута. Међутим, с друге стране, чини се да су критике појединих стручњака неуверљиве, претеране и превише критизерске. Заправо, показује се да је лакше критиковати него показати шта конкретно треба да се уради. У досадашњој културној политици, заснованој на социјалистичком југословенском моделу из кога још увек нисмо изашли упркос другачијој организацији економског и политичког система, Министарство културе и информисања труди се да ионако мали буџет намењен култури распореди равномерно. Није овде место за критике упућене надлежном Министарству, већ за критике упућене држави која није још увек спремна да културу схвати у ширим оквирима, а не само у смислу непокретног културног наслеђа над чијим очувањем има ексклузивно право онако како је то било дефинисано у бившој Југославији. Иста мера критике може се упутити и стручњацима па и самим грађанима. Тако и значајан део културног наслеђа, о коме се тек од скоро почело нешто више говорити – дакле, нематеријално културно наслеђе – ова Стратегија не перципира на адекватан начин. Заправо, много тога што сам текст Нацрта доноси у духу је тзв. бирократско-просветитељског модела културне политике какав је био карактеристичан за бившу Југославију. Наравно, ово не значи негативан став према резултатима такве културне политике у политичком и економском систему који је тада постојао, него садашњи нагласак на освешћивању и уласку у глобалне трендове. А да би се конкретно и прагматично успоставили први кораци, неопходан је демократски консензус, баш онакав какав постоји у земљама где је успостављен тзв. парламентарни модел културне политике са независним телом на челу. На пример, у Аустралији сви грађани имају могућност да дају своје идеје, предлоге и коментаре у вези са стратешким документима које треба донети. А пре него што се почне са стварањем текста, одржавају се форуми и скупови на кон којих закључци улазе у текст неког стратешког документа. Након тога постоје тзв. *discussion papers* на које свако може да да сугестије.²⁷ То се заиста чини на локалном, регионалном и националном нивоу. Процес је сасвим транспарентан. Стога и сами документи изгледају сведени, јасни, планирани без претензија да личе на монографске публикације.²⁸ Још од деведесетих година 20. века, они су сковали израз *креативна нација*, а затим и осмислили културну политику 2013. године под називом *Креативна Аустралија*.²⁹

У Србији, уз све напоре, не обичних грађана, већ искључиво стручњака не може се скоро ништа изменити ни на јавним расправама нити било којим другим путем. Разлог је већ наведен: нема широко заснованог демократског консензуса у вези са развојем културе и све се ради супротно од онога како то

²⁷ На пример, погледати један такав документ који је био доступан за активно учешће јавности у виду коментара, питања, идеја и запажања од 26. марта до 31. маја 2013. године: *Creative City Cultural Policy Discussion Paper*, <http://www.sydneyyoursay.com.au/4997/documents/12166>

²⁸ Видети: *Creative Australia: National cultural policy*, <http://apo.org.au/system/files/33126/apo-nid33126-39286.pdf>

²⁹ На српском језику текстови у којима се представља аустралијска културна политика могу се пронаћи једино у публикацији коју је објавила Група за креативну економију: Mikić, H. (2013): *Kreativna Australija: dobar put u kreativno društvo i ekonomiju*, Beograd: SFBC-Grupa za kreativnu ekonomiju

чине земље које су до сада већ показале достигнућа својих културних политика као што су нпр. Данска, Шведска, Велика Британија, Канада, Аустралија. Тако је и сам однос према културном наслеђу у поменутој Стратегији још увек не сасвим јасно дефинисан те се назире више статичност него динамичност његових аспеката. Што се тиче нематеријалног наслеђа, њему је посвећено свега 15 редова. У том делу је наведено да Закон о културним добрима још увек не препознаје овај део наслеђа, описано је шта је урађено након усвајања Унескове конвенције као и колико је уписано елемената на националну листу, мада се те бројке не поклапају у садашњој верзији Нацрта и у подацима Националног регистра. У даљем тексту Стратегије ништа се више не односи специфично на нематеријално културно наслеђе. У свету у коме се ствари померају ка креативним идејама и динамичном дигиталном окружењу, то није довољно.

Корак напред: поглед у креативну будућност

Из претходно написаног, јасно се закључује да веза између креативних индустрија и нематеријалног наслеђа у Србији још увек није препозната. Подсећајући се још једном дефиниције по којој нематеријално културно наслеђе представља „праксе, приказе, изразе, знања, вештине, као и инструменте, предмете, артефакте и културне просторе који су с њима повезани“³⁰ неопходно је да схватимо колико је у овом смислу наше нематеријално културно наслеђе богато. Чак и оно што нам се на први поглед учини да није део нематеријалног наслеђа, заправо може бити,³¹ јер су то све живе праксе, оне које трају, још и данас постоје у различитим деловима Србије. То могу бити не само већ познате праксе као што су Крсна слава и играње кола или израда пиротског ћилима и справљање кајамака, него и многе друге које се баш сада одвијају негде у нашој земљи – на пример одлазак на градске пијаце, вашари, штрапаријаде, израда предмета који се свакодневно користе у домаћинству, припремање јела која нису у таквом облику постојала раније на овом простору или плетење чарапа и прслука у планинским селима. Да бисмо се адекватно и правовремено односили према нематеријалном наслеђу, врло је важно мапирати и проучавати његове аспекте. Међутим, чак и када се елементи оваквог наслеђа нађу на националној листи а онда и на Унесковој, то опет није довољно без промене начина на који смо до сада размишљали о наслеђу – као о нечему што је статично, намењено музејима и једино дивљењу.

Културно наслеђе нема само једну, симболичку димензију вредности. Оно има и употребне и развојне вредности, јер представља базу „знања за развој креативног друштва и средство подстицања локалног економског разво-

³⁰ Закон о потврђивању Конвенције о очувању нематеријалног културног наслеђа, [http://www.kultura.gov.rs/docs/stranice/82128418889499865927/12.%20Konvencija%20o%20ocuvanju%20nematerijalnog%20kulturnog%20nasledja%20\(Pariz%202003\).pdf](http://www.kultura.gov.rs/docs/stranice/82128418889499865927/12.%20Konvencija%20o%20ocuvanju%20nematerijalnog%20kulturnog%20nasledja%20(Pariz%202003).pdf)

³¹ На пример, занимљиве описе о мушко-женским односима и обичајима у другој половини 20. века у околини Текије дала је Весна Трифуновић у свом раду: (2016): “Tekija and surrounding areas: love in red and blue“, *Facta universitatis - Series: Philosophy, Sociology, Psychology and History*, Vol. 15, No 3, pp. 127 - 134 DOI: 10.22190/FUPSPH1603127T

ја.³² Због тога се све више говори о креативним идејама, креативним земљама, креативним регионима, креативним градовима,³³ креативним руралним заједницама и креативној економији. Подстицаје повезивања креативних индустрија и културног наслеђа у Србији даје невладин сектор. Када о овоме говоримо, највише мислимо на Групу за креативну економију која је на овом плану већ урадила много. Штавише, тим на челу са Христином Микић је покушао да у новом креативном начину размишљања и вредновања културног наслеђа повеже сва три сектора: владин, невладин и приватни. То је заправо суштина и једини могући стратешки план који би највише помогао убрзанијем развоју креативних индустрија у Србији. У економском смислу, Србија је још увек сиромашна земља и издвајања из државног буџета за развој културе, нису довољна, те је неопходно културну политику засновати на међусекторском повезивању, приватно-јавним партнерствима и усклађивању владиних и невладиних организација. Група за креативну економију је препознала вредности и предности повезивања нематеријалног наслеђа и креативних индустрија. У њеним публикацијама³⁴ се могу пронаћи сви релевантни подаци који су неопходни за окретање ка другачијем виђењу развоја културе: динамичном, креативном, глобално препознатом, дигитално подржаном, економски ојачаном. Иако не постоји посебно издвајање нематеријалног културног наслеђа унутар креативних индустрија, оно се добрим делом налази у оквиру пројекта Креативни градови Србије. Оно што је најзначајније јесте подстицај развоја креативних индустрија заснованих највећим делом на нематеријалном наслеђу у општинама које су економски неразвијене и са ниским наталитетом: нпр. Пирот, Бела Паланка, Димитровград, Бабушница. У опису пројекта стоји: „Има за циљ да пружи информације о креативном предузетништву, упозна ширу јавност о креативним предузетницима и њиховим производима и помогне повезивању продаваца и купаца у креативним индустријама. Платформа је примарно усмерена на промоцију и афирмацију креативних предузетника у руралним подручјима Србије.“³⁵ Баш то је било потребно учинити као први корак ка свету креативних индустрија у будућности које доприносе локалном развоју у глобалним оквирима. На овај начин може се шире чути о пегланим кобасицама, суканој питу, пестиљу од шљива или о Данима банице, Данима царибродске сушенице, Нишавском хороводу, Вурдијади. Тако се елементи нематеријалног културног наслеђа могу користити у свету креативних индустрија заодевени новим атрактивним рухом: дрвене играчке, пица од пиротске пеглане кобасице и пиротског сира, осликана грнчарија са пиротским мотивима, уникатни одевни предмети са шарама пиротског ћилима, обућа од гуме са

³² Рупкема, D, Микић, X. (2015): “Ка новим развојним перспективама културног наслеђа у креативној економији”, у: *Културно наслеђе и креативне индустрије*, ГКЕ, Београд, стр. 7

³³ Тако постоји Унескова мрежа креативних градова која сада броји 180 градова из 72 земље у 7 различитих креативних области. Нажалост, ниједан град из Србије није још увек постао део ове мреже, али су се у њој већ нашли градови из суседних и блиских земаља: Љубљана, Софија, Габрово, Битола, Будимпешта. Детаљније на: Creative cities network, <https://en.unesco.org/creative-cities/creative-cities-map>

³⁴ GiKepedia, Студије, <http://www.kreativnaekonomija.com/gikepedia/studije/>

³⁵ Креативни градови Србије, <http://expo.kreativnaekonomija.com/>

шарама пиротског ћилима, текстилни предмети декорисани златовезом, вино од црне рибизле и др.

Многобројни делови нематеријалног наслеђа имају потенцијал за коришћење у модном дизајну, графичком дизајну, музици, аудио-визуелним медијима, гастрономији и културном туризму. Развој првенствено сиромашних, рубних и руралних подручја управо треба да буде подстакнут стварањем креативних идеја, индустрија и предузетништва. На тај начин ће мала локална култура постати препозната унутар и ван националних граница. Како би то брже почело да се дешава, држава треба да створи повољније услове за отварање и вођење малих и средњих предузећа, да гради инфраструктуру, поставља приоритете у развоју дигиталног окружења и брендирању локалних производа, да културу препозна у ширим антрополошким оквирима, а културно наслеђе помери из статичног ексклузивног посматрања. Пут којим треба ићи ка будућности трасиран је и омеђен концептима: аутентичност мале локалне културе која треба да се допадне глобално, креативне индустрије, дигитално окружење.

Закључак

Овај рад није имао превелике амбиције. Настао је у покушају да се скрене пажња стручне и опште јавности на значај нематеријалног културног наслеђа Србије које је потребно препознати на адекватан начин и помоћи му да се очува и добија нове вредности у свету креативних индустрија. Постоји много разлога и потенцијала који представљају чврсту базу за повезивање овог дела наслеђа са креативним индустријама:

- Србија је земља дуге усмене традиције
- Србија је простор суживота различитих етничких заједница
- Србија има велику дијаспору

Осим потребе да се у домену представљања и очувања нематеријалног културног наслеђа оно схвати и прихвати као један од темеља културног идентитета и културних вредности заједнице у којој живимо, неопходно је, у практичнијем смислу, ставити нагласак на коришћењу овог дела наслеђа у различитим формама креативне економије и културног туризма што може повећати укупну финансијску добит и утицати на бржи развој локалних средина.

Литература:

1. Adorno, T. and Horkheimer, M., *The culture industry: Enlightenment and mass depiction*, https://web.stanford.edu/dept/DLCL/files/pdf/adorno_culture_industry.pdf
2. Creative Industries, <http://www.unesco.org/new/en/santiago/culture/creative-industries/>
3. Creative City Cultural Policy Discussion Paper, <http://www.sydneyoursay.com.au/4997/documents/12166>
4. Creative Australia: National cultural policy, <http://apo.org.au/system/files/33126/apo-nid33126-39286.pdf>

5. Creative cities network, <https://en.unesco.org/creative-cities/creative-cities-map>
6. Cultural and creative industries fuel the economy, <http://www.worldcreative.org/#overview>
7. Cunningham, S. (2002): From cultural to creative industries: theory, industry, and policy implication, *Media international Australia*, Vol 102 iss. 1, 54-65, <https://doi.org/10.1177/1329878X0210200107>
8. Dragičević-Šešić M., i Stojković B. (2000): *Kultura - menadžment, animacija, marketing*, Clio, Beograd.
9. Flew, T. (2012): *The Creative Industries: Culture and Policy*, SAGE, 2012.
10. GiKepedia, Studije, <http://www.kreativnaekonomija.com/gikepedia/studije/>
11. Goins et al. (2015): Designing Games for Cultural Heritage: Integrating Process, Material Culture and
12. Intangible Heritage, *International Journal of Heritage in the Digital Era*, Vol 4 iss 2, 179-191, <https://doi.org/10.1260/2047-4970.4.2.179>
13. Hartley, J., Potts, J, Cunningham, J. et al. (2012): *Key Concepts in Creative Industries*, SAGE
14. Harney, S. (2010): Creative industries debate, *Cultural Studies*, 24:3, 431-444, DOI: 10.1080/09502381003750401
15. Ilić, M. (1978): *Sociologija kulture i umetnosti*, Naučna knjiga, Beograd
16. Intangible cultural heritage, [https://ich.unesco.org/en/lists?text=&country\[\]=00099&multinational=3&display1=inscriptionID#tabs](https://ich.unesco.org/en/lists?text=&country[]=00099&multinational=3&display1=inscriptionID#tabs)
17. Ilić, S., Strategija regresije kulture, Pešćanik, <http://pescanik.net/strategija-regresije-kulture/>
18. Lista elemenata nematerijalnog kulturnog nasleđa Srbije, Nematerijalno kulturno nasleđe Srbije, <http://www.nkns.rs/cyr/elementi-nkns>
19. Karahasanović, M. (2014): Adornova i Horkheimerova kritika masovne industrijske kulture na temelju prosvjetiteljskih ideja slobode, uma i jednakosti, *Arhe*, 11(22)
20. Komisija za upis u registar nematerijalnog kulturnog nasleđa, Nematerijalno kulturno nasleđe Srbije, <http://www.nkns.rs/cyr/komisija-za-upis-u-registar-nematerijalnog-kulturnog-nasledja>
21. Kreativni gradovi Srbije, <http://expo.kreativnaekonomija>
22. Kralj, M., Strategija podigla temperaturu u Narodnoj biblioteci Srbije, Večernje novosti Srbije, <http://www.novosti.rs/vesti/kultura.71.html:688130-Strategija-podigla-temperaturu-u-Narodnoj-biblioteci-Srbije>
23. Martina, A. et al. (2015) One Day at The Sands: Exploring Las Vegas' Intangible Heritage Through Virtual Reality, *International Journal of Heritage in the Digital Era*, Vol 4, iss 1, 1-19, <https://doi.org/10.1260/2047-4970.4.1.1>
24. Milosavljević, B., Država i kultura: ženski glasovi, Vreme, <http://www.vreme.com/cms/view.php?id=1496886&print=yes;>
25. Nacionalni komitet za nematerijalno kulturno nasleđe Srbije, Nematerijalno kulturno nasleđe Srbije, <http://www.nkns.rs/cyr/nacionalni-komit-et-za-nematerijalno-kulturno-nasledje>
26. Noardo, F., and Spanò, A. (2015): Towards a Spatial Semantic Management for the Intangible Cultural Heritage, *International Journal of Heritage in the Digital Era*, Vol 4, iss 2, <https://doi.org/10.1260/2047-4970.4.2.133> str. 135
27. Pietrobruno, S. (2013): YouTube and the social archiving of intangible heritage, *New Media & Society*, Vol 15, iss 8, 1259-1276, <https://doi.org/10.1177/1461444812469598>
28. Predlog Strategije razvoja kulture Republike Srbije od 2017. do 2027. <http://www.kultura.gov.rs/docs/dokumenti/predlog-strategije-razvoja-kulture-republike->

- srbiyeod-2017--do-2027-/predlog-strategije-razvoja-kulture-republike-srbije-od-2017--do-2027-.pdf
29. Rikalović, G. Mikić, H. (2013): *Kreativna Australija: dobar put u kreativno društvo i ekonomiju*, Beograd: SFBC-Grupa za kreativnu ekonomiju
 30. Rypkema, D. Mikić, H. (2015): "Ka novim razvojnim perspektivama kulturnog nasleđa u kreativnoj ekonomiji", u: Kulturno nasleđe i kreativne industrije, GKE, Beograd
 31. Simeunović Bajić, N. (2012): Medijsko (re)konstruisanje jugoslovenskog kulturnog nasleđa i kolektivnog pamćenja - slučaj Dana mladosti, u: Kovačević I. [ur.] *Ogledi o jugoslovenskom kulturnom nasleđu*, Beograd: Filozofski fakultet, SGC.
 32. Severo, M., Venturini, T. (2015): Intangible cultural heritage webs: Comparing national networks with digital methods, *New Media & Society*, Vol 18, iss 8, 1616-1635, <https://doi.org/10.1177/1461444814567981>
 33. Sretenović, M., Brojne primedbe na Nacrt strategije kulture, Politika, <http://www.politika.rs/sr/clanak/391054/Brojne-primedbe-na-Nacrt-strategije-kulture>
 34. Terzić, A. et al. (2015): Common Histories, Constructed Identities: Intangible Cultural Heritage and the Rebranding of Serbia, *International Journal of Intangible Heritage*, Vol.10.
 35. Trifunović, V. (2016): "Tekija and surrounding areas: love in red and blue", *Facta universitatis - Series: Philosophy, Sociology, Psychology and History*, Vol. 15, No 3, pp. 127 - 134 DOI: 10.22190/FUPSPH1603127T
 36. Zakon o potvrđivanju Konvencije o očuvanju nematerijalnog kulturnog nasleđa, [http://www.kultura.gov.rs/docs/stranice/82128418889499865927/12.%20Konvencija%20o%20ocuvanju%20nematerijalnog%20kulturnog%20nasledja%20\(Pariz%202003\).pdf](http://www.kultura.gov.rs/docs/stranice/82128418889499865927/12.%20Konvencija%20o%20ocuvanju%20nematerijalnog%20kulturnog%20nasledja%20(Pariz%202003).pdf)

INTANGIBLE CULTURAL HERITAGE AS SIGNIFICANT POTENTIAL OF CREATIVE INDUSTRIES IN SERBIA

Summary: This article was created in an attempt to initiate a proper and adequate national cultural policy towards the intangible cultural heritage. The link between creative industries and intangible heritage in Serbia is still not recognized. There are many reasons and potentials that represent a solid base for linking this part of the heritage with creative industries:

- Serbia is a country of long-standing oral tradition
- Serbia is the space of coexistence of different ethnic communities
- Serbia has a great diaspora

The development of the mainly poor, marginal and rural areas should be encouraged by the formation of creative ideas, creative industries and creative entrepreneurship. In this way, small local culture will become recognized within and outside the national borders.

Key words: intangible cultural heritage, creative industries, Serbia

СМИЉКА Љ. ИСАКОВИЋ*

Факултет за хотелијерство и туризам
Врњачка Бања

УДК 316.74:4 (316.722)

Прегледни рад
Примљен: 08.01.2018
Одобрен: 22.02.2018
Страна: 503-512

УМЕТНИЧКА МУЗИКА У КОНТЕКСТУ СТРАТЕГИЈА И КУЛТУРНИХ ПОЛИТИКА

Сажетак: Остваривање културне политике се у Закону о култури везује за два облика деловања: оснивање Националног савета за културу, и доношење Стратегије развоја културе. Стратегију културног развоја Србије доноси Народна скупштина на предлог Владе, а период на који се доноси износи десет година. То значи да Стратегија превазилази страначко-политички ниво јер је доноси Народна скупштина, а не Влада (не доносе је само партије које су у том тренутку на власти), као и да се доноси на период од десет година, што обухвата најмање три мандата. Стратегија би требало да садржи анализу постојећег стања у култури, основне поставке културног развоја, стратешке правце развоја културе, план реализације развоја културе, као и критеријуме за евалуацију развоја културе. Нацрт Стратегије развоја културе Републике Србије од 2017. до 2027. изнесен је пред јавност 2017. године, ради усвајања стратешког приступа развоју културе, важним у земљама које се налазе у процесу транзиције. У овом раду анализира се стратегија са акцентом на уметничкој музици и извођачима.

Кључне речи: културна политика, стратегија културног развоја, уметничка музика, музичари, културна дипломатија

За ким звона звоне?

Општа Декларација о правима човека, које су Уједињене нације донеле 1948. године, говори о „праву на културу“, као праву које је неопходно достојанству и развоју човека - појединца. Културна политика обухвата активности у области културног живота, артикулисање интереса појединаца, група и заједница, као и друштвено-политичке заједнице. За утврђивање културне политике потребно је знање о карактеристикама и захтевима културног живота одређеног подручја, а за спровођење – средства, кадрови (људски ресурси) и одговарајућа организација. Културна политика испитује специфичну друштвену моћ културе, као и тенденције да се ова моћ не подреди моћи економског, политичког или идеолошког монопола. Она се не темељи само на сазнањима о постојећем, већ је у функцији припремања и остваривања могућег. Она је стога

* smiljkais@gmail.com, 064-1506363

и пут ка оној култури, која није позвана само да *избрише умор са лица човјека, већ и да врати достојанство и цијеловитост његових људских могућности* (Prnjat, 1979: 7). У пракси, odsustvo kulturne politike javlja se kao nedostatak vizija, misija, planova, organizovane i koordinisane delatnosti, odsustvo prave stimulacije u kulturi i umetnosti, praktično prepuštanje kulture stihiji tržišta (Ranković, 1974: 196).

Платон је стање у држави мерио стањем у музици (*Дајте ми онога ко ствара музику, па ме не интересује ко ствара законе*). На сличан начин је кинески цар мерио успешност својих бескрајних провинција. Шекспир је тврдио да ономе ко не воли музику, не треба веровати. Суштина деловања музике на друштво је естетско-уметничка, ефемерна и генерално некомерцијална, али је веома важан чинилац у развоју друштва, и држава би морала да то препозна као чињеницу.

Одређивање општег интереса у култури је изузетно значајно, јер представља основ за финансирање пројеката у култури из републичког буџета. У том контексту се, између осталог, као општи интерес у култури одређује стварање услова за интензивни културни развој као и подстицање културног и уметничког стваралаштва, финансирање установа културе чији је оснивач Република, као и развој српске културе и културе националних мањина у Републици Србији. У домену међународне културне политике, која се може назвати и културна дипломатија, као општи интерес се наводи подстицање међународне културне сарадње, као и помагање културног развоја Срба у иностранству. У општи интерес спада и подстицање аматерског, дечијег и стваралаштва особа са инвалидитетом, а посебан значај је дат и спонзорисању и донаторству.

Остваривање културне политике се у Закону о култури везује за два облика деловања: оснивање Националног савета за културу, и доношење Стратегије развоја културе. Стратегију културног развоја Србије доноси Народна скупштина на предлог Владе, а период на који се доноси износи десет година. То практично значи да Стратегија превазилази страначко-политички ниво самом чињеницом да је доноси Народна скупштина, а не Влада (дакле не доносе је само партије које су у том тренутку на власти), као и да се доноси на период од десет година, што обухвата најмање три мандата. Стратегија би требало да садржи анализу постојећег стања у култури, основне поставке културног развоја, стратешке правце развоја културе, план реализације развоја културе, као и критеријуме за евалуацију развоја културе.

Пре више од десет година у обликовању нацрта националне Стратегије културног развоја Републике Србије 2012-2021 били су укључени тимови стручњака и експерата из свих области културе, а предлог је завршен почетком августа 2011. године. Иако је било предвиђено да у року од годину дана од дана ступања на снагу Закона о култури (септембар 2009) Влада донесе стратегију, до краја 2011. се овај документ није појавио у јавности, није било јавне расправе, па ни усвајања. Нацрт Стратегије развоја културе Републике Србије од 2017. до 2027. на којој су овог пута нетранспарентно радили представници Министарства културе, изнесен је пред јавност 2017. године, са тенденцијом да се брзо усвоји.

Стратешко планирање је иначе један од најважнијих организационих инструмената културне политике. Усвајање стратешког приступа развоју културе сматра се посебно важним у земљама које се налазе у процесу транзиције и које се налазе разапете између старих организационих модела и старих навика и захтева за стварањем новог културног система који би одговарао промененим околностима у друштву. У супротном се догађа да се органи који би требало да воде културну политику исцрпљују у решавању свакодневних проблема без захвата који би требало да доведу до структуралних промена културног система. То често доводи до закључака да у таквим друштвима културна политика не постоји. Наравно, да културна политика увек постоји. Али је она и у Србији тренутно имплицитна, без јасних путоказа куда се жели стићи и јасних идеја како дотле доћи. Управо је израда стратегије културног развоја прилика да се културна политика у Србији учини експлицитном (и стратешки оријентисаном).

Процес израде стратегија развоја културе одвија се кроз најмање шест фаза. У првој фази се дефинише идејни концепт културне политике (визија културног развоја и кључни циљеви). Потом следи фаза анализе постојеће ситуације, којој се приступа управо имајући у виду оно што желимо да постигнемо у будућности. У трећој фази утврђују се развојне могућности, а у четвртој се врши избор показатеља културног развоја. Потом следи израда документа стратегије која укључује и израду акционих планова са инструментима културне политике који ће бити коришћени током реализације плана и на крају, дефинисање показатеља на основу којих ће бити вредновани резултати остварени током периода за који је план прављен. Стратегијом треба да се одговори на питања ко смо ми, где смо ми, где желимо да стигнемо и како ћемо тамо стићи (избор циљева, стратегије и инструмената).

Одређивање сврхе развоја културе подразумева визију културног развоја као пројекцију – инспиришућу слику која живо представља како ће изгледати будућност коју желимо да остваримо. При том, избор основног правца развоја одређује и стратешке циљеве и резултате који ће на том путу бити остварени, инструменте који ће бити коришћени и начине вредновања и мерења остварења циљева и резултата. Утолико одређивању визије у процесу стратешког планирања припада централно место. У друштвима у којима не постоји консензус о основним вредностима и која су политички и културно подељена питање одређивања визије културног развоја је посебно осетљиво.

Прошле године словеначки културни посленици су одбили да усвоје Стратегију културног развоја 2018-2025 због пројектованог лошег положаја уметника, форсирања НВО, раздора између аматерске и професионалне уметности, итд. Да погледамо како се наша нова Стратегија развоја културе Републике Србије 2017-2027 односи према овим проблемима, са акцентом на уметничкој (класичној) музици и извођачима.

Утицај музике

Музика је свеприсутни део људске културе. Временско-темпорални односи који се појављују у људским музичким интеракцијама спадају у најсло-

женије односе у природи. Музика утиче на човека не само психички, него и физички, што доказују многа истраживања и научни радови. Музика може директно да утиче и на наш организам: убрзава или успорава рад срца и ритам дисања, повишава или снижава наш крвни притисак, умирује или стимулише нерве, мишиће, органе за варење. Музика може бити окидач психолошких процеса сасвим удаљених од чисто когнитивних. На пример, може утицати на имуни систем, повишавајући ниво протеина који се боре против бактеријских инфекција. И свирање и слушање музике регулишу производњу хормона који утичу на расположење, као што је кортизол – значи да постоји биохемијска основа за употребу музике у терапијама (Ball, 2010: 245). Мерења реакција аутономног система организма открива да музика утиче на ритам дисања, откуцаје и правилност рада срца, као и телесну температуру периферног система (прсти). Доказано је да је код свих идентификованих врста интелигенције мењање свести највеће под утицајем музике и ритма. Амерички музичар Дон Кембел (Don Campbell), творац теорије *Моцартов ефекат*, овим појмом описује велики утицај музике на здравље у раном узрасту. Лабораторијски налази пружају неурохемијски доказ да интензивни емоционални одзив који изазива музика, укључује прастари систем награде у мозгу и служи као почетна тачка за детаљније истраживање биолошке основе која постоји испод апстрактних форми задовољства. Пронађено је да је могуће 6-9% релативно повећање нивоа допамина, понекад и до 21%, приликом слушања омиљене музике.

Када се схвати важност музике, чини се сасвим разумљивим да се та уметност и они који је стварају и изводе у организованој држави цени и помаже у сваком погледу. Међутим, није то баш тако. Културна политика у музици и музичко-сценским уметностима одсликава све слабости (не)постојеће културне политике. Музички живот једног друштва чини:

- Стваралаштво (продукција)
- Извођачка активност (репродукција)
- Музичка наука, критика, публицистика
- Школство и музичко образовање
- Издавачка делатност (музикалије, носачи тона)
- Маркетинг и пропаганда
- Установе за организовање музичке и сценске делатности
- Заштита ауторских и осталих извођачких права (Hercigonja, 1972: 314)

Познавање свих ових фактора потребно је да би се развила стратегија културне политике у музици, која би донела позитивне резултате свим грађанима Србије. Али, Србија се суочава са проблемом недостатка традиције уметничке музике због историјских пет стотина година под Турцима. У том периоду пропустили смо развој музике - ренесансу, рани и касни барок, класицизам, од средњовековне музике, углавном духовне и нешто народне, ускочили смо у рани романтизам, па уметничка музика није ухватила корен. То доводи до тога да код нас нема развијених културних навика, а самим тим ни развијених потреба за том врстом музике, јер је никад нисмо ни имали, а онда нема ни потражње, јер потребе нису ни развијане. Према истраживању из 2011. године културних пракси грађана Србије, 90% грађана Србије не посећује концерте класичне музике, што је поражавајући податак.

У циљу постизања онога што смо пропустили, код нас су се многи бавили овим проблемом, углавном теоријски и без много познавања области. Многи научни радови су написани, много паметних речи је изречено, конференција и округлих столова организовано, као и дискусија и јавних расправа о културној политици и стратегијама развоја културе. Све то је до сада углавном послужило за грађење каријера, али не оних на којима почива свака култура, уметника пре свега. Сви који су о томе причали су напредовали, осим самих уметника. Моје колеге музичари углавном се не питају о свом положају у свету, али и у нашим стратегијама. На конференцијама које се баве менаџментом у уметности учествују сви осим уметника (ИЈАМ Валенсија). Такође, по правилу, када је економска криза, прво се штеди на култури, а од културе прво се штеди на уметничкој музици. Зато што музичари немају моћ као глумци, који су медијски експонирани и о њима јавност зна.

Положај музичара

По природи свог посла музичари су везани за свакодневно дуготрајно вежбање, усавршавање својих инструмената неколико сати дневно, од раног детињства до смрти (они су природни представници толиког извиканог *доживотног учења*). Подсећам да је Факултет музичке уметности једини факултет на који долазе студенти који су се пре тога десет година професионално усавршавали, за разлику од других факултета где, на пример, талентовани лимар може постати успешни студент ФДУ. Доказано је да је физичка оптерећеност организма музичара на почетку концерта као код кесонаца, што нас сврстава у другу по тежини професију, са најјачим стресом међу професијама. Значи, природа професије формира индивидуалце који се тешко уједињују, чак и кад је опстанак у питању. Као представник овог потцењеног дела културе без гласа, говорићу о њиховом/нашем положају у светлу стратегије и културне политике. Као Мерцедес Соса која је дала свој глас „онима без гласа“ Јужне Америке.

Бах је рекао да музичари имају једну кожу мање.

Наши концерти увек су оглашавани штедљиво и стидљиво, док су друге музике добијале громогласну пропаганду. Да је у нас улагано као у народњаке, и ми бисмо пунили стадионе!

Наше плоче штампане су у малим тиражима, а када би се распродале, тешко су доштамповане.

Ретко смо добијали насловне стране илустрованих листова, јер наша лица "не продају часопис".

Наши скромни хонорари увек су каснили, ако их је и било. Наше турнеје вечито су биле сиротињске. А резултати врхунски. Наши успеси у иностранству бележени су и праћени узгред...

Добијали смо ударне термине на медијима најчешће само ако је национална жалост

За набавку инструмената (школе, оркестри) ретко се и тешко налази добро-намерни спонзор. Није исплативо.

Наша имена знају они који нас слушају, ограничен број заљубљеника у нашу непролазну уметност (Исаковић, 2007:255).

Најважнији основ културе, уметници као основа сваке активности, дефинишу се у Закону о култури као *физичка лица која стварају ауторска дела из области уметничке делатности или изводе уметничка и ауторска дела из разних уметничких области*. У Србији постоји велики капитал у уметничким ресурсима, посебно уметницима извођачима у музичко-сценској уметности, која превазилази језичке баријере. Ту се можемо мерити са најразвијенијим земљама света, јер је наш музички школски систем још увек на врло високом нивоу. Потенцијали и таленти постоје, школовање уметника задовољава високе професионално-уметничке домете, али се њиховим пласманом у земљи и иностранству нико организовано и заинтересовано не бави, што је тема којој се мора посветити пажња и бавити се њом континуирано. Резултат „недомаћинског“ односа према нашим уметницима је одлив претежно младих у иностранство, где могу да успешније развијају и пласирају своје потенцијале. Да би се зауставио уметнички *brain drain* (одлив мозга) потребно је уложити напор у стварање боље организације у уметности (Isaković, 2010: 145)

Стратегија - за кога?

За кога се пишу стратегије и води културна политика? У новој Стратегији музичари и уметници нису носиоци интереса, иако су носиоци свих културних и уметничких активности. Ако се Стратегија доноси за запослене у институцијама, они већином раде као чиновници, судбина уметности их не занима. Ако се Стратегија обраћа публици, она је одавно изгубљена у транзицији и лову на профит неолибералног капитализма. Наша стратегија је у старту закаснела, јер је борба са некултуром изгубљена већ на нивоу основне школе. Наше акције на враћању публике морају се водити од вртића, као што раде цивилизоване земље, а то је већ стратегија Министарства просвете, без које је Стратегија у култури у старту изгубљена у преводу. Видели смо почетак укидања часова музичког и ликовног у музичким школама. Ускоро, врло ускоро, Стратегије културног развоја више неће бити потребне.

Уместо тога, имаћемо креативне индустрије као парадигму уметности 21. века. Освешћени светски стручњаци у култури тврде да су креативне индустрије смишљене да би се држава ослободила финансирања високе уметности, која много кошта, али нема цену. У новој Стратегији се креативне индустрије помињу као самоодрживи модели у култури, најпре кроз *успешност на тржишту и повећање запослености*. Веома важан аспект креативних индустрија лежи у повезивању културе са привредом, туризмом, образовањем, економијом, културним наслеђем, итд. али и у њиховом међусобном преплитању. Даје се подршка пројектима који подразумевају едукацију везану за нове професије, нове концепте у култури, нове генерације техничке опреме и рачунарских софтвера (културна политика, менаџмент у култури, дигитално стваралаштво и дигитализација, видео игре и анимација, опрема за креирање садржаја у култури, снимање, репродуковање).

Забављени профитабилним индустријама, нико од *стратега* се није забринуо због проблема у организацији и финансирању уметничке музике. Наиме,

због укидања пре две године једине менаџерске организације уметничке музике у нас, Југоконцерта, нестале су и годишње концертне сезоне у Београду и Србији. Нико се није усудио да преузме функцију Југоконцерта у овим тешким временима. Остаје питање, зашто нема професионалних менаџера у уметничкој музици и после пола века постојања катедре Менаџмента у уметности на ФДУ? Затим, рационализацијом у буџету од 2000. године укинуте су основне функције Музичке омладине и Културно просветне заједнице, са развијеним организационим мрежама по Србији и Београду, па је тако нестала и организација концерата класичне музике. Музичари су принуђени да се сами сналазе око својих наступа, што је сто корака уназад у односу на прошла времена. Конкурси за пројекте који расписују Град и Република постали су већини музичара непрелазна баријера, у којој се мешају бабе и жабе, јер почетници конкуришу заједно са етаблираним уметницима, а исход никад није транспарентан. Само сналажљиви су ту и успешни. То је онај буразерски принцип који нам је полако разорио привреду, а у култури функционише још драстичније. Од тога ко је у комисији која одлучује, зависи ко ће добити суфинансирање, а без тога нема ни концерата. Они који немају рођаке или пријатеље у комисијама могу бити Карајан и Рихтер лично, биће одбијени без критеријума, или са смешним и неприхватљивим образложењем, као што се обично дешава, а најчешће и без образложења. Тако фестивали уметничке музике ретких инструмената (чембало) остају без финансирања. На питање, зашто дугогодишњи Фестивал чембала не добија годинама ни динара, за разлику од Фестивала оргуља који добија, а да оба инструмента једнако нису нама блиска, одговор једног од чланова комисије у Министарству културе је био, да је то зато што је таква одлука политички коректна у односу на националне мањине католичке вероисповести (поменуто је Суботица) које свирају оргуље. Дакле, Фестивал чембала би морао одмах да пронађе, на пример, словачку националну мањину која у слободно време свира чембало.

Удружење музичких уметника Србије које постоји неколико деценија, је на ивици опстанка, јер се у њега све мање и мање улаже сваке године. Што се спонзорства тиче, које је уз креативне индустрије савремена мантра упућена уметницима, пословне олакшице компанијама спонзорима у уметности нису регулисане законом, укинуте су пре неколико година, па се чак спонзорство третирао као зарада. Наравно да су се спонзори повукли из подршке уметницима, осим у случају високо профитних догађаја (Два чела у Арени). Осим тога, наша успешна предузећа давно су се угасила, нестала или више нису успешна, а ниједан порески закон, али ни свест о друштвено одговорном пословању, их не тера да буду дарежљиви према уметности коју многи не разумеју и не воле. Стране компаније које су раније биле спонзори, јер их је стимулисао закон матичне земље, одлазе или се гасе.

Што се тиче медија и издаваштва, као неинтересатне личности, чија лица не продају часописе, музичари не добијају медијски простор, осим ако није у питању неки већи скандал, што се у области класичне музике ретко догађа јер су актери забављени највећи део свог времена вредним вежбањем својих инструмената и спремањем тешких програма. Док се концерти класичне музике,

спремани месецима, оглашавају штедљиво и стидљиво, углавном у рубрикама које обичан читалац новина и не чита, ударни термини у медијима су за те исте музичаре резервисани само ако је национална жалост. Музичка критика уметничке музике одавно полако нестаје из медија, па музичари немају огледало за свој уметнички рад и развој каријере. Политика је једне године бојкотовала БЕМУС, иако је места у културној рубрици свакако било, судећи по извештајима о разноразним манифестацијама диљем Србије. Једини фестивал од изузетног значаја за град Београд и један од највећих фестивала класичне музике у овом делу Европе завршио је у црној медијској рупи Политике из непознатих разлога. О индивидуалним критикама да и не говоримо.

Телевизија је такође допринела кризи уметничке музике. Нестанком *Недељом увече* на РТС после 25 година постојања нестао је и простор у коме се о класичној музици говорило на прави начин и илустровало добром музиком. Тако је нестала и *Стереорама* са програма Радио Београда, једини програм који се бавио у целини уметничком музиком, као што постоји на државним програмима организованих и просвећених земаља. Некултура влада и у издавачкој делатности. Некад моћни ПГП РТС сада тавори као самофинансирајућа и полуприватна издавачка кућа, без обавезе да издаје уметничку музику - ова кућа више нема клаузулу о обавезном штампању уметничких пројеката као делу своје образовне мисије. Када се ипак одлуче на то, онда се издају историјски дискови Стевана Мокрањца или Стевана Христића, са великим вокално-инструменталним саставима(углавном ансамбли РТС са свеprisутним и омнипотентним диригентом Бојаном Суђићем, новом звездом на нашем музичком небу), не водећи рачуна о томе да љубитељи музике имају потребу да осим масовне музике слушају и солисте, камерну музику, клавир, виолину, гудачки квартет. Врло често се у медијима појављују рок групе приликом излажења новог диска, које се жале да постоје, ето, већ три године, а да им је ово тек други диск. На жалост, многи изузетни класични музички уметници у овој земљи постоје и опстају деценијама (што је већ за орден), а добили су један или ниједан диск. Наши дискови штампају се у малим тиражима, а када се распродају, тешко или никад се не доштампавају. Такође, област извођачких права у уметничкој музици је недовољно дефинисана, нејасна и тумачи се произвољно. Организација ПИ која је својевремено пријављена као једина у тој области, сада се више не бави заштитом емитовања снимака концерата уметничке музике у медијима, него само музиком која је снимљена на носачима звука, тако да медији могу да користе снимке без икаквог ограничења.

Кода

Новца је све мање, па многе чаробне идеје и маштовити музички програми често заврше у мислима креативаца, потпуно супротно од тврдње бившег ресорног министра, да новца има али идеја не. У стратегији се помињу институције, простори, опрема, оркестри, али не и индивидуални уметници на којима почива културни живот земље, али и слика коју шаљемо свету у оквиру културне дипломатије, тојест Европских интеграција. Наши музичари су одав-

но интегрисани са светом и представљају нас боље од свих дипломатских представништава.

Оно чиме се стратегија, закон, али ни организована истраживања нису бавила, је улога и учешће публике у уметничким догађајима, јер без публике ниједна активност у култури и уметности нема смисла. Развијање навика код публике мора бити планиран процес, који продубљује позитивне асоцијације у већ доживљеном догађају. Разбијање мита о музичкој уметности као изолованом гету изабране елите први је корак ка успостављању контакта са неком новом публиком, јер некадашња публика са навикама полако нестаје, што, на жалост, представља светски тренд. Циљ праве културне стратегије је да доведе што више људи, из што ширег социјалног, економског и демографског дијапазона у одговарајући контакт са музичком уметношћу. Уз организовану активност медија, разбијање мита о елитности и приказивање уметности као стоже-ра развоја једног друштва свакако је основа за освајање нових конзумента музичке културе. Публика није „купац“, публика је партнер – без обнављања аудиторијума и партиципације публике свака уметничка активност постаје крајње бесмислена.

Још увек није схваћена важност наших врхунским музичких уметника као врхунског брэнда којим се Србија с правом може поносити у свету и који га представља на најбољи начин. Међународна сарадња у музици догађа се најчешће у организацији јавног сектора (Министарство спољних послова, Министарство културе, регионалне и локалне самоуправе), али без икакве координације. Оно што се у свету назива *културна дипломатија у служби интереса земље* у Србији је препуштено случају и углавном спорадичним иницијативама. Овде се не рачунају индивидуална гостовања наших уметника у иностранству, којих има доста, али такође без праве евиденције, да би се могло рећи да утичу на слику света о нама. Гостовања страних музичара код нас су такође препуштена стихији и приватним критеријумима, углавном без партнерског реципроцитета. Потребно је оформити базу репрезентативних представљача Србије у свету – у формирању базе података морају учествовати сва три сектора, јавни, приватни и цивилни, са јасно одређеним врхунско- уметничким критеријумима.

У свету се кроз улагање у музичку уметност добија и финансијски и корпоративни углед (на пример, директне преносе за цео свет опера из Метрополитен опере у Њу Јорку већ неколико деценија спонзоришу приватне корпорације и индивидуални спонзори). Покровитељство у музичкој уметности би се у регулисаном окружењу одвијало и као друштвено одговорно понашање и као уносна инвестиција, на чему треба радити у Србији. Успешно партнерство јавног, приватног и цивилног сектора је кључ за развој (музичке) културе и уметности у Србији.

Држава кроз Стратегију треба да подржава врхунску музичку уметност, да деметрополитизује културна догађања, да кроз Стратегију и њену примену организује неопходну едукацију будуће и садашње публике и менаџера, што спада у оквире државне културне и образовне политике. За врхунску уметност

идеалан је склад између буџета(дотација) и слободног тржишта. Без удела државе у финансирању, нема ни врхунске уметности, ни њеног извоза као робне марке. Држава кроз Стратегију мора да профилише јасну и континуирану културну политику у области музичке уметности, као и да оформи јасне смернице у културној дипломатији: одговорно брендирање уметника: уметници као извозни профитабилни национални бренд, као свуда у свету (Isaković, 2010: 221). Волели бисмо да нисмо у праву, али нам се чини да ће и сада, као и раније, са Стратегијом или на њој, да цитирам славне Спартанце, бити опет исто. Мрмот ће завити чоколадицу у станиол, а моје колеге, класични музичари, као награду за свој тешки физички, мануелни и емотивни рад, могу очекивати углавном само личну радост музицирања и љубав оних који их слушају.

Литература:

1. Ball, Philip(2010): *The Music Instinct*, Oxford University Press, New York
2. Hercigonja, Nikola(1971): *Napisi o muzici*, Umetnička Akademija, Beograd
3. Isaković, Smiljka(2010): *Menadžment muzičke umetnosti*, Megatrend, Beograd
4. Isaković, Smiljka(2007): *Zubati osmeh Maksa Grafa*, Prometej, Novi Sad
5. Prnjat, Branko(1979): *Kulturna politika*, Radnička štampa, Beograd
6. Ranković, Milan(1974): *Kultura i nekultura*, Vuk Karadžić, Beograd

CLASSICAL MUSIC IN THE CONTEXT OF CULTURAL STRATEGIES AND CULTURAL POLICIES

Summary: The realization of cultural policy in the Law on Culture binds to two forms of activity: the establishment of the National Council for Culture, and the adoption of the Strategy for the Development of Culture. The Strategy for the Cultural Development of Serbia shall be adopted by the National Assembly upon the proposal of the Government, and the period of its adoption shall be ten years. This means that the Strategy goes beyond the party-political level because it is passed by the National Assembly, and not by the Government (not only the parties that are in power at that time), but also for a ten-year term, which includes at least three mandates. The strategy should include an analysis of the current situation in culture, the basic settings of cultural development, the strategic directions of cultural development, the plan for the realization of cultural development, as well as the criteria for evaluating the development of culture. The draft of the Culture Development Strategy of the Republic of Serbia from 2017 to 2027 was presented to the public in 2017, in order to adopt a strategic approach to the development of culture, important in the countries that are in the transition process. This paper analyzes the Strategy with emphasis on classical music and performers.

Key words: cultural policy, cultural development strategy, classical music, musicians, cultural diplomacy

VI

НАУКА И ДРУШТВО

МИЛОЈИЦА М. ШУТОВИЋ*

Филозофски факултет
Косовска Митровица

УДК 316.74:001

Прегледни рад
Примљен: 23.01.2018
Одобрен: 24.02.2018
Страна: 515-530

НАУКА И ИНТЕЛЕКТУАЛНО СТРУЧЊАШТВО

Сажетак: Хуманистичке студије би требало да буду у великој мери поступак прекорачења, пре него учвршћивања граница, да иду према типу не-доминирајуће науке. При том морамо имати на уму њен политички и историјски контекст, и не правити се да је безначајан за њен садржај, што умилни акценти и неубедљива научна разметљивост најчешће настоје да прикрију, тако да је неутралност, постала до те мере термин злоупотребе, политичког прљања и политичке демонстрације, што је штетна чињеница. Али научнику и интелектуалцу, писцу и критичару не треба одузети право на емоционалност, потресеност, љутитост, изненађење и чак очараност, како би били у стању да понуде смисао, уче и истражују, ношени великом амбицијом и великим стрпљењем по цени тешког рада, и способности да се иде новим путевима, што је одлика и замка креативности, често подређена друштвеном поретку, и непознаници интелектуалног процеса који се одвија у самом научнику. Стога је моја намера, да ослонцем на социологију разумевања Макса Вебера о научном позиву и социолошку имажинацију Рајта Милса о интелектуалном стручњаштву, анализирам овај однос, у коме научници свој рад за који су се определили не одвајају од свог живота.

Кључне речи: наука, позив, интелектуално стручњаштво, Вебер, Милс.

*„Чујте, млади човече, не знам да ли ћете једног дана упознати славу,
али могу Вам рећи да је један од тренутака који ми се учинио да сам
је спознао био онај кад се један мој унук вратио кући вичући: имао
сам деду на диктату”.*
Ж. Дијамел

„.... идеје никад не зачињу идеје као што лептирови зачињу лептирове”.
Р.Низбет

Алексис де Токвил француски филозоф, историчар, дипломата и социолог, а *да то није знао* (А.Мимица) бојао се деспотије особито у демократском добу, и волио слободу у свим добрима, склон да је обожава у добу у коме живимо, знајући да се не може *успоставити царство слободе без царства мора-*

* sutovicm@gmail.com

ла (подвикао-М.Ш.), пишући своје славно дело *О демократији у Америци* није био уверен да ли је успео да прикаже оно што је тамо видео, али је био сигуран да никад, осим нехотице, није пропустио потребу да чињенице прилагоди идејама, уместо да идеје, потчини чињеницама. Мислећи не на сутрашњицу, већ на будућност, он се није сврставао ни уз кога, што су неки сматрали маном његовог дела, Токвил је своје идеје развијао до њених теоријских консеквенци, не удаљавајући се од правила логике, што се некад у делању може чинити, чак и до граница непримењивог и нетачног, и налазио да „човек наилази на готово исто толико тешкоћа у томе да буде недоследан у речима колико их обично налази у томе да у делима буде доследник” (Токвил, 2002: 638, 16, 18, 19).

Још је Питагора, лечећи ум од слепоће, и пружајући људима могућност да упознају истинита начела и узроке свега што постоји, или најбоље уставно уређење и складно живљење у заједници, зачињући код Хелена математику, филозофско промишљање и науке, које чине душу, истински видовитом, осећао „да је тешко потчињавати се законима домовине и бавити се у исти мах филозофијом, приметивши уз то да су сви ранији филозофи провели живот у туђини”. Одвикавши се од друштвених послова, и држећи да Сомошани не цене много његово учење, и сам се одселио у Италију, говорећи да је њему „домовина земља у којој има више људи вољних да буду подучавани” (Јамблих, 2012: 21, 19).

Како је запазио Мишел де Монтењ, француски ренесансни мислилац, који је много читао а мало памтио, незгодна је стручност, кад је „стручност чисто у књигама”, која децу држи у затвору, препуштена „снуженом расположењу неког помамног учитеља”, тако да им се мучењем и тегобним радом исквари дух, чинећи их невештим за пристојно дружење и боље бављење. У своје време, Монтењ је видео, колико „људи затупљених непромишљеном жудњом за науком” и „чуо од умних људи како сматрају да то ове школе у које се они шаљу, а има их тушта и тма, њих тако заглупљују”, што је њему било одбојно (Монтењ, 2018:198, 215, 217), иако каже да им је древно време дало да их воде „сами богови: Аполон, музе и Минервина сова”.

Данас светом (попут богатих земаља) влада дух плутократије која не мари за „културу”, и преставља непријатеља чисте науке, много више од бунтовне демократије, претварајући је у „бескорисну” науку, као и уметност ради уметности, у коме научна тела зависе више од богаташких добротинастава, него од друштвеног новца, а одабир за скупе студије врши се према друштвеном положају и наследству, а не према способностима за рад, према платежној способности студената, којим се увећава и извлачи материјална корист од „неуких милионера”, што доводи до трагичног губитка талената и сувише сиромашних да би уопште могли студирати (Расел, 2015: 230-233). Некада се неговао култ интелигенције, раскошан декор, и улазило у „модерну науку као што се улазило у религију. Ваљало је дати завет сиромаштва и... целибата” (Ерибон, 2014: 62). У суштини писање почињемо случајно, а затим нас прилике терају да наставимо, како каже Мишел Фуко, покушавајући да окрепи универзитетско образовање доводећи га у везу с истинским радом. Јер се универзитет и „даље дави у чисто смешним и застарелим школским вежбама”, лажном ра-

ду, потпуно туђем, оооо што би морала да буду истраживања, па човеку дође да заплаче (исто, 403, 366). Код Фукоа се осећала страшна интелектуална радозналост и радо је наводио речи Реноа Шара: „Развијајте своју оправдану чудноватост” (исто, 25, 9).

Према Фукоу, који је сматрао да „неће бити цивилизације све док не буде прихваћен брак између мушкараца” (исто, 206), критичку ортодоксију самих аутора не треба посматрати као теорију или доктрину, чак ни као акумулацију сталног корпуса знања, већ је треба схватити као став, етос, филозофски живот у „којем је критика онога што јесмо, истовремено, историјска анализа граница које су нам постављене и искушење њиховог могућег прекорачења” (Фуко, 2010: 432). Као Ничеанац, Фуко вољу за знањем, кроз репресију као основни вид везе између моћи, знања и сексуалности, повезује са вољом за моћ, која има историјску и политичку јемчевину и постала је интегрални део развоја капитализма и грађанског поретка, комформизма и нормализујућа функција психоанализе, чије последице интегрисања потичу од „науке” и „помало мутних метода сексологије”, јер политика условљава и најмањи блесак истине. Стога ослобађање од репресије не може да постигне ни проста медицинска пракса, још мање теоријска реч, ма колико била оштра (Фуко, 2006: 11). У ствари, филозофија „идеолога”, као теорија идеја или доктрина о обуци сачињавала је несумњиво апстрактан дискурс координисања различитих облика техника моћи како би се формулисала општа теорија која се не исказује у равни спекулативног дискурса већ у виду конкретних уређења на којима се градила велика технологија моћи у 19.веку, где је диспозитив сексуалности био један од њих. Таква био-моћ несумњиво била је елемент неопходан развоју капитализма, који се обезбеђивао по цену улагања тела у производни апарат и прилагођавања феномена популација економским процесима, развијањем њихове корисности и послушности помоћу техника моћи, способних да уздигну снагу, способност, и живот људи уопште, не отежавајући њихово потчињавање и распострањених у свим деловима друштвеног тела, као чиниоци друштвеног подвајања и хијерархизовања, доминације и хегемоније, прилагођавања акумулације људи акумулацији капитала, диференцијалне расподеле добити. При чему је, запоседање права на живо тело, његова валоризација, дистрибутивно управљање његовим снагама, од тог тренутка, постало преко потребно (исто, 157-158), наводећи нас да повезујемо како нас лукавство диспозитива сексуалности и моћи управо „ослобађа” (исто, 178).

Зар је она случајно, што је фројдовац Жан Лакан знајући да је „наука Идеологија укидања субјеката”, поред љубави и мржње од незнања направио главни изазов, као једну врсту парадокса и провокације, кад је у питању начело енциклопедизма, не зато што је немогуће „све знати”, већ што у начелу знања постоји мањак, елемент не потпуности „енциклопедијског незнања”, који се предаје обмани све-знања, уз ризик да на крају искуси његову празнину (Асун, 2012: 155, 9-10). Лакан је веровао да ће се човечанство излечити од психоанализе, ступањем у религијски смисао, и обновио суштину фројдовског геста, исказану Фројдовим речима, по доласку у Америку (1919): „Не знају да им доносимо кугу”. Остаје упитно да ли Лакан свој подухват поново ставља у

окриље овог геста, да он лично доноси нову кугу „заводничком максимуму удобности, интелектуалне удобности”, приступајући новом свету као предзнак патње, констатацијом да „загонетни трауматизам фројдофског открића нису ништа друго до повратак зависти”, с циљем да објави *in fine*: „Говорим без и најмање наде да посебно будем схваћен” (исто, 153-154).

Неки сјајни Фројдови ученици анализирани „на султановом двору”, попут Цефрија Мусајева Масона, нису били „одушевљени” његовом жељом „приближити се тајновитом реалном које постоји изван нас”. Замишљајући себе као проповедника једног *преуређеног* фројдизма, Масон је постао, оптужујући Фројда као лажова и измислиоца теорије фантазама, оспораватељ његовог службеног легитимитета и самог учења, верујући у изопаченост Сједињених Америчких држава, захваљујући Фројдовој изопаченој лажи. У том духу у оквиру општег преиспитивања западне цивилизације, ревизионистичке струје, наручито на америчким универзитетима, доживљавају успон изједначавајући „фројдизам са угњетавањем: противзаконитим владањем одраслих над децом, доминацијом мушкараца над женама, итд” (Ерић, 2016: 34-35). То свакако није сметало барду социологије, и најпознатијем преставнику социолошког структуралног функционализма, Талкоту Парсонсу, да Фројду призна изузетан утицај на свој рад и сврста га поред В. Парета, Е. Диркема и Макса Вебера (изостављајући К. Маркса и Г. Зимела-М.Ш.) у велике утемељиваче друштвених наука (Парсонс, 2009: 52). Његов интелектуални и морални развој одржава калвинистичко средњозападно окружење и искуства Европе између два (светска) рата, посебо у време „доминације круте ортодоксије која се јавила педесетих, када је историјска социологија држана у шаху помоћу лудачке кошуље структуралног функционализма” (Смит, 2001: 18, 10), који је био у функцији успешности „америчког пута”, као најуспешнијег друштвеног модела либерализма. Тај национални контекст одгајио је Парсонса и друге, правећи од њих научне „звезде” попут холивудских у оквиру „научне” парадигме хладног рата и променљиве безбедносне средине и америчких националних интереса. Амерички политиколог, писац култне књиге *Сукоб цивилизација* то недвосмислено каже, истичући да намера те књиге није да буде дело о друштвеној науци, већ да буде интерпретација еволуције глобалне политике након хладног рата и престави оквир или образац „за глобалну политику (САД-М.Ш.) која ће бити смислена за теоретичаре и корисна за политичаре”, и пружи (без алтернативе) опис међународног развоја, ограниченог трајања, позног двадесетог и раног двадесет првог века (Хантингтон, 2000: 14). У другој не тако познатој књизи *Амерички идентитет*, бавећи се проблемом дезинтеграције Америке, он упозорава читаоца, да његови „мотиви патриотизма и учењаштва могу доћи у међусобни конфликти”, јер његова анализа и избор евиденције могу бити под добрим утицајем патриотке жеље да пронађе „смисао и врлину у америчкој прошлости и у њеној могућој будућности” (Хантингтон, 2008 : 7), у складу с англо-протетанском културом и традицијом. Његов старији колега Александар Гершенкрон, који је током целог живота с великим поносом сматрао себе `типичним Русом`, разликујући `Руса` и `Совјета`, и био један од ретких харвардских професора, коме је нуђена катедра у три научне области: економији, сла-

вистици и италијанској књижевности, по доласку на Харвард, „универзитет је постао центар његовог личног светог тројанства институционалне лојалности: САД су биле најбоља држава на свету, Харвард најфинија ствар у Америци, а економско одељење најбоља ствар на Харварду” (Суботић, 2014: 178, 179, 183).

Ова признања не противрече анонимном писму једног професора, написаног крајем 19. века, да професори Чикашког универзитета „даве свако истраживање у социологији и економици чим оно прети да угрози интересе плутократије”. Торстен Веблен, писац *Доколичарске класе*, пишући о приликама на америчким универзитетима, употребом метода који се састојао у „вивисекцији савременика без употребе анестетика”, објашњавао је разлоге капиталистичког меценства и последице њиховог утицаја на науку, где се бизнисмени у управним телима „бескорисно петљају с академском материјом коју не познају”. Тако, с конзервативним начином мишљења капиталиста „пословни подухвати (су) неспојиви с духом студија”, а дух „пословних подухвата ју дух непомичности, опрезности, спокојства, компромиса, тајног договарања и подметања” (Милановић (предговор) у: Веблен, 2008: 12-13).

Показало се да најзначајнији теоријски модели дугорочног развоја који су утемељили О. Конт, Х. Спенсер, К. Маркс и многи други су првенствено условљени светоназором и политичким ставовима аутора, па тек затим на њиховој ослоњености на чињенице, што су каснији нараштаји теоретичара ревидирали, и оно што су пионири социологије сматрали извесним и аксиоматским, представници струке, током 20. века више не прихватају. Првенствено их заокупља `социологија стања`, у толикој мери, тако да је интересовање за истраживање дугорочних процеса готово потпуно ишчезло. Многе категорије којим се социолози попут Парсонса служе изгледају прилично произвољно, с обзиром да социолошко теоретисање више усложњава него што упрошћава ствари методом апстраховања, што без разлога захтева сложене помоћне конструкције, па „ове теорије често личе на мрачне облаке кроз који ту и тамо неки трачак светла падне на земљу” (Елијас, 2001: 16-17, 13). Кад је реч о методу, он је пољуљао двоструко радно искуство које се налази у узајамно комплексном односу. Прво каже, како само врло апстрактне и „комплексно изграђене социолошке теорије могу учинити да историјски материјал проговори. Пут до конкретног захтева заобилазни пут преко, апстрактног”. Јер, „социологија је сада још недовољно теоријска и недовољно апстрактна за успешно историјско истраживање. Други утисак је да временске секвенце, имају властиту моћ за доказивање стања ствари (који методолошки још нису довољно објашњени)” (Луман, 2010 : 9). Према Никласу Луману, немачком теоретичару друштвених система, замисао ове теорије нужно води излагање на неуобичајеном нивоу апстракције и „лет се мора одвијати изнад облака, и треба рачунати са прилично густим слојем облака”. Али се и човек „ мора ослонити на сопствене инструменте”, и не треба имати илузију да ће му малобројна упоришта попут „области са угашеним вулканима марксизма”, бити довољни да управља летом. Међутим апстракција не сме бити чиста артистика или повратак на „само-аналитичку” релативно формирану науку. Одређени појмови представљају

сонде помоћу којих наука „теоријски контролисан систем прилагођава стварности; са њима неодређена комплексност прелази у одређену, у комплексност употребљиву унутар науке. Притом однос са стварношћу мора остати очуван; али, с друге стране, ни наука, а посебно социологија, не сме допустити да је стварност обмане” (Луман, 2001: 32-33). Ипак, социологија се овде може осврнути на властиту традицију струке која је више од једног века свесна „идеолошке” компоненте друштвених теорија, и чињенице да социологија знања тематизује истину на темељу циркуларних структура, што отвара проблем „чију расправу покрива прашина само због недостатка нових идеја”. Наравно од историјског обрта у теорији науке и социологија профитира показујући да се развој теорија у посматраном временском току не одвија независно од организационих, друштвених и свакидашњих светских интеракцијских услова (исто, 646-645). И кад је писао *Капитал* Маркс је спознао „да историја капитала може бити успостављена само у гвозденом, далекосежно напрегнутом оквиру неке теорије”. У његовом теоријском нацрту владавине капитала над радом боље се истичу интереси човечанства него у млиставим, обухватним и монументалним радовима историцизма (Бенјамин, 2017: 177). Дела друштвених мислилаца могу се читати и са других становишта, научника као књижевних писаца или песника, који подсећају на познату Бизмаркову формулу мало пара за куповину песника и проститутке, што представља велико поједностављење. Или са становишта њихове ангажованости као интелектуалаца које гуше партијски, институционални и државни апарати. Отуда интелектуалци „вичу кад сви вичу а ћуте кад треба да говоре” (Херлинг-Груђински, 2010:52, 121). „Ето, зашто бих радије био свињар у Амагеру да ме разумеју свиње него песник (научник-М.Ш.) да ме неразмеју људи” (Кјеркегор, 2015: 21).

Стога бисмо себе поштедели многих разочарења кад „писцем” („научником”) не би сматрали сваког ко је кадар да „пише” (или се бави „научком”), лако фабрикујући свој морални и идеолошки лик, примајући подгреване ћуфте за кржави бифтек, у „Великој маскаради”, „великих писаца-(научника”), који у одређеном историјском тренутку лако мењају, кожу, глатко усвајају нову веру, и уопште почињу да играју како им се засвира (Гомбровић, 2012: 34-35). Превазилазе могућност слушања, многи су своје уши, чак издали под закуп” (М.Фуко). Интелектуалци свакако нису духовници, али јесу прерађивачи властите мисли и мисли других, и више су посвећени писању него своме делу, имају интелектуалну храброст и осећај за друштвену неправду, као и снагу отпора, која може притиску моћи рећи не. Маркс је да би написао *Капитал* жртвовао своје здравље, срећу и породицу, али је једном прокоментаришао да би био „говедо” кад би окренуо леђа патњама људског рода (Иглтон, 2016: 151). Посвећен својим књигама и идејама као „опсесивни перфекциониста” који је одбијао да буде социолог, Маркс је био далеко испред савременог путера тугованки, грозничавих расправа за округлим столовима, типа, `Филозофи између фереца и танга гаћица`, проституисања речи „филозоф” и „филозофија”, посебно медијске производње синтагме „нови филозофи”, пуког „кафанског филозофирања”, које би уз пуно помпе могло завршити „у филозофском клозету” (Бадију, 2014: 10).

Разумевање тог тренда, не само у „филозофирању”, већ и у интелектуалном стручњаштву многих савремених мислилаца, могло би битно допринети разматрање Марксових дела с књижевног стајалишта, која за њега и поред свих мана „представљају уметничку целину”. Можда би се *Капитал* могао (про)читати као „сатирична утопија” или „тумачити као пародија класичних економских дела”, с обзиром да је он „постао један од великих мајстора сати-ре... свакако највећи мајстор ироније после Свифта...” (Вин, 2017: 12,93-95). Још од 1672., по кулоарима Лувра где се сместила *Француска академија*, стекла се навика прављења разлике између честитог човека и његових писаних дела, укључујући и академика Филипа Киноа који је „на двору састављао рас-калашне стихове да би се допао Лују XIV; а у Академији се жалио својим ко-легама на блуд и изопаченост у друштву. Све то са разоружавањем доброћуд-ношћу” (Малуф, 2017: 51). Слично су чинили и најпознатији српски стилисти, књижевници и песници пишући у социјализму поводом прослављања двадесе-тогодишњице Државне безбедности (1965) најтоплије оде Јосипу Брозу, Алек-сандру Ранковићу, Савезу комуниста Југославије (Д. Ћосић, Б. Михајловић-Михиз, П. Џацић), док је млади и перспективни песник у траперицама, познат по љубавним аферама под надзором Удбе, (и изјави да ће *црногорска нација* изумрети пре њега-М.Ш.), проводио летовања на Брионима, у близини Голог отока, онда кад их нико није могао видети ни на разгледници, и „мрску му комунистичку номенклатуру увече забављао рецитовањем својих песама и домишљатим козеријама” (Ђорговић, 2016: 545). Комунистички шефови замо-рени офуцаном прозом у коју их је бацила професија (градитеља „светле” бу-дућности-М.Ш.), допуштали себи луксуз, што је другима било најстроже заб-рањено, да „уживају и другачијем и проклетом”, ревитализујући своје само-поштовање у разговорима са књижевницима, интелектуалцима. Тако да су и „деца удбашких шефова (.) израсла у прослављене уметнике или научне рад-нике, па и критичаре поретка” (исто, 546). Отуда више аутора заступа мишље-ње како су Голи оток, Стара Градишка и друга пребивалишта инфорбироваца у ствари била експерименталне лабораторије, а интерници у њима „покусни кунићи за пробу Кардељеве самоуправе теорије” (Језерник, 2012: 138). То је део универзалније приче о сличности функционисања универзитета и комуни-стичке партије, „иста хијерархија, исте присиле, исте ортодоксије”. Тако да: „Писати дисертацију за председника комисије, за агрегацију, или писати, као што се мени догодило (Мишелу Фукоу у француској-М.Ш.), чланке које је потписивао један партијски руководилац, било је иста истацкаста вежба” (цит, Ерибон, 2014: 81). И данас се често пише само за моћне политичке руководио-це, већ и за уреднике научних часописа, уз прећутану обавезу навођења и ци-тирања њихових „радова”, за руководиоце истраживачких пројеката, и донато-ра: Тешко се пробија граница која дели специјализовану публику која чита универзитетске радове и широке друштвене и културне јавности па многи вре-дни радови остану у „гету” универзитета, или у најбољем случају, заврше у факултетским зборницима радова који представљају „гробља” науке, коју рет-ко ко чита а још ређе цитира. Цитирање није луксуз, већ „значи вратити у жи-вот”. Јер „осуда других је страшни суд, а искључивање из друштва конкретни

облик пакла и проклетства”, пошто је човек „једнако човеку Бог, колико је човек човеку вук” (Бурдије, 2011: 55).

Како је писао Освад Шпенглер о „ситничавом мишљењу” који карактерише Немце што свтску историју мере својим хоризонтом, сневајући јадно царство у облацима, за које је „измишљена реч немачки идеализам”, са доласком нациста на власт, овај народ мислилаца и песника својски се трудио да постане „народ брбљиваца и хајкача”. Чак и они који су критиковали Немачку, обожавали су њихову доминацију трасцеденталним методом, на чију се метафизику позивали генерали и коњица, кад се нешто практично желело постићи. Због тога су други мрзели Немачку филозофију, и проклињали Пруске војнике као „Хегелове земљаке”, склоним „опасном идеализму” позајмљеним од Грка, повлачећи „директну везу између светоназора Адолфа Хитлера и филозофске традиције немачке класике”, видећи у „Кантовој математичкој глави” рану слику физиогномије немачког варварства, или каузални ланац у „галерији бескрупулозних, од Хердера до Хитлера”, где су се сместили многи (Лепенис, 2009: 34-36). Зар и онај странац који се разумевао у црте лица, пролазећи кроз Атину, није рекао Сократу у лице да је *монструм*, називајући га „јазбином свих рђавих похота” и порока, на шта је овај велики ироничар одговорио да је то истина, која му је омогућила да сам постане „господар над свима” (Ниче, 2005: 17, 19). Уосталом „читаво модерно филозофирање је политичко и полицијско, владама, црквама, академијама, обичајима у кукавичлустима људи ограничено на учени привид...” (Ниче, 1977: 37), прикривено маском „објективности”. Кажу да је онај *најпаметнији језут* (оснивач социологије-М.Ш.). О. Конт хтео *заоблазним путем* науке, своје Французе довести у Рим инспирисан књигом *Imitatio Cristi*, која је у Ничеу изазвала нешто од филозофске одвратности (Ниче, 2005: 57). Стога није нимало необично што је Ш.Монтескје, који је као уживалац умро на рукама своје љубавнице (Кричли, 2013:140), у својој политичкој и социјалној сатири, *Персијским писмима* предложио јаче срество за повраћање, које се састајало од једне загрејане кашике растопине три минута потопљеног мрежастог папира „којим је била покривена збирка комада поднесена Т.А” (Тулонској академији која је сваке године додељивала писцима златне и сребрне награде у облику цветова) (Монтескје, 2004:271). Занимљиво, Ж. Ж. Русоова расправа, *Да ли је обнова наука и уметности допринела поправљању морала*, својим одречним одговором, који је писца учинио славним, иако је сматрао за једну од својих „најмање вредних”, расправа, добила награду на конкурс који је организовала академија у Дижону (1750) доносећи писцу „најпре не заслужену наклоност”, а потом постепено „још мање заслужену осуду” (Русо, 2011:187). За разлику од владе и закона који се старају за безбедност и благостање удружених људи, према Русоу, „науке, књижевност и уметност (су) мање деспотске али можда моћније, стављају венце цвећа на гвоздене ланце којима су оковани, гуше у њима осећање првобитне слободе за коју се чинило да су рођени, чине да им сопствено ропство омили, и стварају од њих оно што називамо уљудним народима” (исто, 189-190). Русо је упозорио, да напоскон схватимо, како је „природа хтела да нас поштеди науке”, као што мајка скрива тајне зла, да би нас заштитила, тако да тешкоћа са којем учимо

није њено најмање добротворство, јер „људи су покварени, а били би још гори да су имали ту несрећу да се роде учени” (исто, 196).

Да је данас међу нама Русо на сумњиво не би се одрекао своје провокативно антиципирајуће расправе, и имао би шта да каже о „гвозедним ланцима”, дигиталне цивилизације, која значи неограничено, опасност, од како их критичари називају сајбер тоталитариста и њихових идеолога, опчињених комерцијалним мрежама, технологијом и њеним могућностима, који занемарују научни скептицизам, у погледу реалне опасности да еволуциона психологија, вештачка интелигенција са експоненцијалним растом прерасту у нешто огромно, написан софтвер који ће управљати нашим животима и друштвом у целини, што би уколико се догоди довело идеологији сајбертоталитариста до неслућене моћи под којом би патили милиони. „Божја учења сајбер тоталитариста”, како пише Церон Ланијер, који се окренуо генералној критици система, „поклапају се са неким од најужаснијих идеологија људске историје које су мењале историју а све што им се нашло на путу проглашавале за јерес који мора да се уништи” (цит. Кезе, 2016: 290). Сајбер идеолози најбољи основ за разумевање стварности виде у кибернетички процењеним информацијама, свдећи људе на кибернетичке податке, лишене субјективног искуства, уз Дарвиново објашњење за сваку врсту креативности и културе, где би стапање биологије и физике учинило софтвер водећом и животном науком, која би утицала на све животне области и управљала њима (исто, 290-291). Ради се о феномену који је социолог Питирим Сорокин описао као „једну аморалну и чак циничну науку”, равнодушну на вредности истине, доброте и лепоте, чије су последице бујање емпиријских теорија које „односи ветар”, и „склоност емпиријске науке да служи сваком господару, Мамону као и Богу, да послужи, свакој сврси, било она деструктивна или конструктивна, добра или катастрофална за друштво” (Сорокин, 2002: 610). Она не ствара само један свет најкориснијих ствари, већ и најјаволскија средства за уништење друштва, културе и човековог живота, уништавајући границе између знања и незнања, стварности и фикције изражавајући емпиризам и скептицизам, остављајући нам „један заиста беживотни, бездушни, бесмислени, јалови и шупљи свет мумифициране стварности, сведен на талмудско тумачење симбола за које нико не зна шта значе” (исто, 609). Поготово из апсурдне продукције уџбеничке литературе и приручника из којих учимо и стичемо знање. Међутим циљ таквих књига неминовно је педагошки и убеђивачки, тако да „појам науке који се из њих извлачи нема више изгледа да одговара подухвату који их је створио, него што има слика националне културе извучена из туристичке брошуре или текста за учење језика” (Кун, 1974: 40).

Оригиналноост и креативност нису никад биле примарне особине за успон на академској лествици, нити лишене притиска предрасуда, или преовлађујуће мудрости покровитеља, чак и за једног Алберта Ајнштајна, који је приметио да: „Академска каријера у којој је неко приморан да производи научне радове у великим количинама доноси са собом опасност од интелектуалне површности” (Ајзаксон, 2015: 126). Очигледно она се системски уграђује, кроз систем вредновања тзв. „поенологије” или квантоманије, и у српској ака-

демској лествици. Иначе, иако екстремно паметан, Ајнштајн, никад није дозвољавао да му било ко шта каже, оптерећивало га је „наклапање” на научним конференцијама, од којих је неке називао „вештичијим сабатом”, верујући да „вредност факултетског образовања није у учењу мноштва чињеница већ у обучавању ума да мисли” (исто, 66, 242, 411). То се поклапа са тезом, по којој „интелигентни субјекат управља својим понашањем помоћу замисли, а то му обезбеђује приступ стваралачкој слободи” на основи „интелигентне меморије”, пребогатог извора идеја и операција, (као што „су музе биле кћери Меморије”), и непрестаног унутрашњег дијалога који човек води сам са собом (Марина, 2011: 117, 92, 58). Отуда је много боље понешто чути о томе како то ради онај који се стварно бави проблемима друштвених наука, „него прочитати десетак расправа о кодификацији процедуре научног рада, написаних од специјалиста који су, по правилу, мало шта значајно урадили у области наука о друштву” (Милс, 1998:205). Поготову кад се трага за критеријумима који дефинишу идеални тип научне теорије, по којим она мора бити: 1) експлицитна, 2) универзална, 3) апстрактна, 4)неутрална, 5) систематична, и 6) потпуна и предвиђајућа, који у потпуности никада неће бити остварени, с обзиром да друштвене науке пролазе кроз различите периоде којим доминирају различите констелације моћи и интелектуалне моде које не прати колективна акумулација знања, нити смена парадигми, већ промена стила (Фливијерг, 2012: 60,49), и могућност примене на јавну политику. „Један од критеријума за процењивање рада у друштвеној теорији”, како истиче амерички социолог, присталица теорије рационалног избора Џејмс Колман, „јесте њен потенцијал да буде од користи јавној политици, политици коју води влада” (Рицер, 2009: 255).

Тиме се проблематизује долазак до организованог сазнања о друштвеној стварности као примарном циљу друштвених наука и отвара најозбиљније питање њихове методологије: како „створити објективне појмове и теорију субјективних значењских структура која се може објективно верификовати” (Шиц, 2012: 110-111). Алфред Шиц, аустријски филозоф и социолог, који је покушао да успостави везу између Веберове разумевајуће социологије и Хусерлове трансценденталне феноменологије, понудио је одговор у замени личне биографске ситуације, научника, социолога, која управља здраворазумским тумачењима у свакодневном животу, научном ситуацијом, у складу с процедуралним правилима важећим решењима науке која обезбеђују контролу и верификују понуђена решења. Њему се чини, да је то оно што за Макса Вебера, значи његово постулирање објективности социологије, датој у њеној одвојености о вредносних модела, који управљају или могу управљати понашањем актера у друштвеној арени (исто, 111). Социологија у Веберовом значењу јесте „наука која хоће да разуме и тумачи друштвено дељање и тиме објасни оно што је узрочно у његовом току и његовим последицама” (Вебер I, 1976:3). Али, за младог Вебера, страсног Немца, за кога је била неупитна вредност немачке нације, *политичка наука* која се бави привредном политиком, „је слушкиња политике (...) трајних интереса једне нације да буде моћна” (Вебер, 2006: 25). Међутим говорећи о научном позиву (1919.) Вебер сматра да се наставници не треба да баве политиком, понајмање они који се баве политичким проблемима.

Јер једно је заузети политички став, а сасвим друго научно анализирати политичке структуре и доктрине партија. Уношењем вредносних судова научника, према Веберу „*престаје* потпуно схватање чињеница” (Вебер, 1998: 82, 84). Само путем специјализације у *правом смислу* научник може остварити нешто што ће *трајати*, нешто што је учинио *са страшћу*, мукотрпним радом, и постати „личност” у научном подручју само *ако својој ствари служи честито*, знајући да ће његово дело застарети, што је и циљ научника за кога није ништа „толико вредно колико интелектуално поштење” (исто, 64-70, 99), засновано на научном образовању као ствар *духовне аристократије* (исто, 62). Тиме можда долазимо до тачке са које је Карл Попер, науку видео „као величанствасну авантуру људског духа”, чији циљ није откривање апсолутне извесности већ откривање нових и све бољих теорија, тако да наука напредује управо њиховим оповргавањем (Попер, 2002: 321). Наравно све већа интелектуализација и рационализација, како нас је упозорио Вебер, не значе никако опште повећање знања о условима нашег живота (Вебер, 1998: 72). Он није страховао од „хаоса неизвесности” због недостатка социјалног поретка и интеграције, већ је признао како синтеза науке, бирократије и капитализма претвара модерну у неку врсту „затвора”, што није маргиналан феномен већ логична последица *успешне* рационализације у којој наука константно тражи могућност, не само да анализира неочекивано, него да неочекивано учини очекиваним (Бек, 2011: 35, 36). Макс Вебер би како објашњава Рајт Милс, који је изгледа, понекад био под знатним утицајем марксизма, мада се не зна да ли би себе сматрао марксистом (Пламенац, 2006: 130), био глас класичног либерала, у свету који се њему чинио, у његово доба, сасвим противним либерализму, а истовремено „он је најпрефињенији ревизиониста класичног марксизма” (Милс, 2013: 580), и велики класичан социолог, и наш савременик.

Милс описује успон табора научника, којима је веома стало да буду познати под тим обележјем над социолозима и он их сврстава у два типа, називајући их „Виши статистичари” и „Великих теоретичара”, који уживају у социолошким студијама велику репутацију, али заправо нису написали никакве велике књиге, нити су интелектуално говорећи да ли било какав значајан допринос знању свог доба. Њихова академска репутација углавном почива на интелектуалној моћи чланства у комитетима, управним одборима, који могу средити стипендије, путовања, посао. То су нове бирократе, људи из односа с јавношћу у фондацијама и универзитетима којима „меморандум замењује књигу”. „Виши статичар” разбија у тако fine парчиће истину и лаж, тако да је тешко уочити разлику међу њима. Употребом својих скупочених и строгих метода они успевају да тривијализују друштво, људе и своје умове. У пракси „Великих теоретичара”, како их описује Милс, „социолошке студије постају разрађен метод обезбеђивања да нико не сазна сувише о човеку и друштву: прво, помоћу формалне и магловите затамњености”. Они се делимично организовано повлаче од напора јасног описа, објашњења и разумевања друштва и људског понашања, надомештајући своје излагање, надувеном прозом свог читања еминентних социолога деветностог века, узимајући грешком своје сопствене почетке као готов резултат. Једни тврде да то разумеју, и тај рад „Вели-

ке теорије” сматрају највећим појединачним помаком у читавој историји социологије. Други мисле да разумеју, али им се уопште не допада један „незграпан комад нерелевантних мисли изнетих тешким стилем”. Отуда Милс позива социологе, наручито оне еминентне, да „престану да размишљају о размишљањима и почну директно да проучавају нешто”. Трећу групу чине социолози, који треба доследно да постављају питања: 1) шта је значење истраживања за друштво у целини, и какав је овај друштвени свет, 2) што то значи за типове мушкараца и жена који преовлађују у друштву, 3) како се све то уклапа у историјски ток времена, и у ком правцу нас ова струја наизглед носи. Постављање ових питања представља јемство да социолог неће напуштити класични социолошки подухват, јер ма шта мислили о социологији, она је резултат доследног постављања ових питања, са осећајем за реалност, ширину погледа и проницљивост, без тривијалности предмета и претеривања у погледу метода, прихватањем стварности времена (Милс, 2013: 577-580, 584).

Своју расправу о интелектуалном стручњаштву Милс је покушао да сажме, уз одговарајуће резерве, у виду неколико препорука, пре свега младим будућим научницима: 1) да буду стручњаци и избегавају круто устаљене процедуре, 2) избегавају „византијске бизарности асоцираних и дисоцираних концепција (...) манир празних и сувишних речи”, 3) да изграђују трансисторијске конструкције које рад захтева и истовремено проучавају субисторијске појединачности, 4) не проучавати само једну по једну малу средину, већ проучавати друштвене структуре у којима су оне организоване, 5) буду свесни свог циља, упоредног разумевања друштвених структура које су се искристалисале и сад егзистирају у светској историји, 6) да увек у центру пажње буде човек као генерички појам о његовој људској природи, 7) да имају свест о настављању традиције класичне социјалне анализе, и схвате човека не као изолован фрагмент, предмет или област проучавања. 8) Посебно, не смеју дозволити да општи, јавни проблеми, онако их званично формулишу, или појединци осећају, детерминишу тематику њиховог предмета истраживања. „Изнад свега”, каже Милс, „не одричите се права на своје моралне судове тиме што бисте прихватили туђи нелиберални практицизам бирократског етоса или либерални практицизам моралне недисциплине”. Јер, проблеми науке о друштву, када се адекватно формулишу, нужно садрже како опште, друштвене проблеме, тако и невоље појединаца, односећи се на биографски и историјски домен и обиље сложених њихових узајамних односа у којим се одвија живот појединаца и егзистирају људске заједнице. Таква атмосфера и перцепција пружа шансу социолошкој имажинацији да одигра квалитативну улогу у опредељењу живота људи. На почетку ове анализе, Милс је подсетио младе научнике, да најдубљи мислиоци научног света (коме су и они одлучили да припадају) нису одвајали „свој рад од свог живота” (Милс, 1998: 238-241, 205).

Разумљиво, како би рекао социолог и странац у немачкој култури Георг Зимел, човек треба да зна с ким има посла, као први услов, да уопште има посла било са ким (Зимел, 2015), па и са непрестаном угроженошћу социологије као научне дисциплине, тражењем од социолога да превазиђу границе сопствене науке, тражећи заводљивошћу есејистике места на којима сходно окол-

ностима, наука бива унапред поражена, или у томе превазилажењу налажења изговора за сопствена одустајања „које је често исход разборитих идеографских тричарија”. Да би се конституисала социјална наука мора одбити захтев за инструментима легитимације и манипулације с обзиром да социолог нема други мандат нити мисију „осим оних које себи додељује на основу логике властитог истраживања” (Бурдије, 2011: 28-30), и статуса интелектуалца „ослобођеног од стега и рокова које намеће пракса, што је предуслов научног односа према предмету...” (Бурдије, 1999: 143). Томас Кун који се бавио *структуром научних револуција* сугерише, да се „правила изводе из парадигми, али да парадигме могу да воде истраживање и у одсуству правила”. Пошто, „нужно сазнање, као и језик, по својој унутрашњој природи јесте заједничка својина једне групе, или не представља ништа” (Кун, 1974:88, 279). Вебер је несумњиво са свог класно-грађанског становишта јетко примето, како: „Катедарска пророчанства (попут Куновог-М.Ш.) једино стварају фанатичне секте али никада праве заједнице” (Вебер, 1998: 98). И у Веберово време каријере научника потпуно су се заснивале на плутократским начелима, мада је академски живот спадао у „подручје слепог случаја”, сусрета истраживача и наставника код истог човека (исто, 56, 63). Универзитети у напредним друштвима постали су органи корпоративног капитализма (Иглтон, 2016: 131), доминантни, самозадовољни, неефикасни, непроменљиви и „претерано попустљиви према размаженим професорима, који делују прилично неодговорно према студентима којима наводно служе” (Бок, 2005: 146), умрежени у разне пројекте којим „диктирају и хипотезе и закључке” (Т. Куљић).

Све то указује да је прокламована научна неутралност у друштвеним истраживањима, није врлина (него мит-М.Ш.) и само је последица њеног ограниченог циља. Чак и њене најверније присталице, попут Џона Пламенца, чију је докторску тезу, необичном иронијом, комисија одбила због „недостатка става”, иако је по мишљењу компетитних критичара кад је објављена била „вероватно најбоље дело о политичкој теорији које је било ко написао у Оксфорду после Првог светског рата” (И. Берлин), су далеко од тога да се истраживачи политике или политичке теорије уздржавају од оног у шта на пољу праксе верују, или од напада на оно што им се чини штетно или зло. Напротив, Пламенац кога су студенти обожавали, жали зашто то не раде чешће (Пламенац, 2006:349,5). Термин вредносне неутралности истраживача друштва до те мере постао је термин употребе и злоупотребе која се крије иза заменице *ми*, коју аутори користе из наводне скромности, тако да у суштини данас и не можемо одредити њено право значење, поготово што реалистично, данас, друштвена истраживања углавном зависе од трендова научне моде, и односа политичких снага и процеса, него од теоријских идеално-типских концепата. Ипак, друштвени мислилац као научник и критички интелектуалац мора задржати право на емоционалност, било да је потресен, узбуђен, љутит, изненађен, или чак очаран (Саид, 2000: 450), како би био у стању да превазиђе епистемолошке препреке (друштвене и биографске) које стоје пред друштвеном науком, „попут опште преставе хијерархије конститутивних задатака социолошке материје која толико наводи истраживаче да се окрену од скромних, лаких и плодних

активности и да се окрену вежбама истовремено тешким и стерилним или аномијском систему награђивања који ставља истраживање пред алтернативу ред и неред, теза или безначајност, обесправљујући комбинацију велике амбиције или великог стрпљења која је неопходна за научни рад”, по цени тешког рада (Бурдије, 2013: 526). Поготово што начин тумачења и објашњења нашег друштвеног поретка, позивом на историју у смислу оправдања и осуде „зависи од средине којој припадамо, од наших политичких уверења и моралних ставова” (Леви-Штротс, 2013: 180). Како је директор компаније „Епл” саветовао дипломираним студентима престижног Масачусетског технолошког института (МИТ), наука је безвредна уколико они који се њом баве нису мотивисани основним људским вредностима и жељом да помажу људима, рекавши: „... Недајте да вас обузму небитни аспекти живота. Не вреднујте утицај у друштву по броју добијених лајкова (на друштвеним мрежама, већ према животима које дотичете и људима којима служите” (*Политика*, 3.07.2017: 25). Зар и Данте Алигијери, који се занимао за све и неговао страст према свему, није у свој Рај сместио Сиђијерија ди Брабантема, кога „је париски бискуп осудио 1277. зато што је филозофске истине супроставио откровењима Вере...” (Вен, 2014: 196-197).

Отуда треба препознати основни задатак истраживача, „да објасни оно што може, а остало привремено сачува по страни (Леви-Штротс, 2011: 748), стављајући своју историјско-критичку рефлексију на пробу конкретних пракси, без посебног наглашавања да критички рад и да нас, „још увек имплицира веру у посвећеност. Мислим да он увек захтева рад на нашим границама, то јест стрпљиви труд који даје облик нестрпљењу слободе” (Фуко, 2010: 433). Научна спознаја (увек) тежи граници, али њена интелектуална и духовна средства неће се никад моћи мерити са суштином и величином њених објеката (Леви-Штротс, 2011: 749). Немамо избора, ову антиномију нећемо превазићи, могуће је учинити је мање тешком као изазов сазнању, уз осећај дашка слободе, ако се навикнемо на њу, не посматрајући свет из мишје рупе, „ужаснути од оне умне сиротиње и оног ропског духа, којима је она била напојена и којима је напајала српски народ под именом науке” (Марковић, 1995(1872): 88). Плаши ме да уколико кренемо према њој, не завршимо, тамо одакле смо и пошли.

Литература:

1. Ajzakson, V. (2013). *Ajnštajn: njegov život i univerzum*, Beograd: Laguna.
2. Asun, P. L. (2012). *Lakan*, Loznica: Karpos.
3. Badiju, A. (2014). *Mali džepni panteon*, Loznica: Karpos.
4. Bek, U. (2011). *Svetkso rizično društvo: u potrazi za izgubljenom sigurnošću*, Novi Sad: Akademaska knjiga.
5. Benjamin, V. (2017). *Anđeo istorije*, Beograd: Službeni glasnik.
6. Burdiје, P. (2013). *Distrikcija: društvena kritika suda*, Podgorica: CID.
7. Burdiје, P. (2011). *Predavanje o predavanju*, Loznica: Karpos.
8. Burdiје, P. (1999). *Nacrt za jednu teoriju prakse*, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.

9. Bok, D. (2005). *Univerzitet na tržištu: komercijalizacija visokog školstva*, Beograd: Clio.
10. Đorgović, M. (2016). *Tragedija jednog naroda: šta ljude u Srbiji nagovni da rade protiv sebe*, Beograd: Službeni glasnik.
11. Eljas, N. (2001). *Proces civilizacije*, Novi Sad; Sremski Karlovci: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
12. Eribon, D. (2014). *Mišel Fuko: biografija*, Lozinca: Karpos.
13. Erić, Lj. (2016). *Sigmund Frojd: život sa strahom od smeha 1.*, Beograd: Arhipelag.
14. Flivbjerg, B. (2012). *Šta mogu društvene nauke: razlozi neuspeha i strategija za budućnost*, Beograd: Službeni glasnik.
15. Fuko, M. (2010). *Spisi i razgovori*, Beograd: Fedon.
16. Fuko, M. (2006). *Istorija seksualnosti i volja za znanjem*, Loznica: Karpos.
17. Gombrović, V. (2012). *Dnevnik 1953-1969*, Beograd: Službeni glasnik.
18. Hantington, S. (2008). *Američki identitet: problem dezintegracije Amerike*, Podgorica: CID.
19. Herling- Gruđinski, G. (2010). *Dnevnik pisan noću 1969-2000*, Beograd: Službeni glasnik.
20. Iglton, T. (2016). *Zašto je Marks bio upravu*, Beograd: Plato.
21. Jamblih, 3v. (2012). *Pitagorin život*, Beograd: Dereta.
22. Jezernik, B. (2012). *Non cogito ergo sum: Esej o Golom otoku*, Novi Sad: Mediterran Publishing.
23. Keze, K. (2016). *Silicijumska dolina: digitalna revolucija iz prve ruke*, Beograd: Laguna.
24. Kjerkegor, S. (2015). *Ili-ili*, Beograd: Službeni glasnik.
25. Kričli, S. (2013). *Knjiga mrtvih filozofa*, Čačak: Gradac K.
26. Kun, T. S. (1974). *Struktura naučnih revolucija*, Beograd: Nolit.
27. Lepenis, V. (2009). *Kultura I politika: price iz Nemačke*, Beograd: Geopolitika.
28. Levi-Stros, K. (2013). *Druga strana sveta: zapisi Japanu; Antropologija I problem modernog sveta*, Beograd: Biblioteka XX vek.
29. Levi-Stros, K. (2011). *Mitologije 4. Goli čovek*, Novi Sad: Prometej.
30. Luman, N. (2010). *Ljubav kao strast: prilog kodiranju intimnosti*, Novi Sad; Sremski Karlovci: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
31. Luman, N. (2001). *Društveni sistem: osnovi opšte teorije*, Novi Sad; Sremski Karlovci: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
32. Maluf, A. (2017). *Fotelja na Seni: četiri veka francuske revolucije*, Beograd: Laguna.
33. Marina, H. A. (2011). *Teorija stvaralačke inteligencije*, Beograd: Službeni glasnik.
34. Marković, S. (1995). *Celokupna dela VIII*, Beograd: SANU.
35. Mils, R. (2013). *Moć, Politika I ljudi: sabrani eseji*, Novi Sad: Mediterran Publishing.
36. Mils, R. (1998). *Sociološka imafinacija*, Beograd: Plato.
37. Montenj, M. de (2013). *Ogledi: knjiga prva*, Beograd: Srpska književna zadruka.
38. Monteskje, S. (2004). *Persijska pisma*, Beograd: Utopija.
39. Niče, F. (2005). *Simrak idola: ili kako se filozofira čekićem*, Beograd: Čigoja štampa.
40. Niče, F. (1977). *O koristi i šteti istorije za život*, Beograd: Grafos.
41. Parsons, T. (2009). *Društveni sistemi i drugi ogledi*, Novi Sad; Sremski Karlovci: Izdavačka Knjižarnica Zorana Stojanovića.
42. Plamenac, Dž. (2006). *Izabrana dela tom 3. Demokratija i iluzija: ispitivanje izvesnih aspekata modern demokratske teorije. Saglasnost, sloboda I politička obaveza*, Podgorica: CID: Pobjeda.
43. Poper, K. (2002). *Objektivno saznanje: evolutivni pristup*, Beograd: Paideia; Podgorica: CID.
44. Rasel, B. (2015). *O obrazovanju I vaspitanju*, Beograd: Mandala.

45. Ruso, Ž. Ž. (2011). *Društveni ugovor; O poreklu i osnovama nejednakosti među ljudima; rasprava o naukama i umetnostima*, Beograd: Filip Višnjić.
46. Said, E. V. (2000). *Orijentalizam*, Beograd: Biblioteka XX vek.
47. Smit, D. (2001). *Uspori istorijske sociologije*, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
48. Sorokin, P. (2002). *Društvena i kulturna dinamika*, Beograd: Službeni list SRJ; Podgorica: CID.
49. Subotić, M. (2014). Zagonetka ekonomske (ne)razvijenosti: Gešenkronov odgovor, *Treći program*, Beograd, br. 163, 173-206.
50. Šic, A. (2012). *Problem društvene stvarnosti*, Novi Sad: Mediterran Publishing.
51. Tokvil, A. De. (2002). *O demokratiji u Americi*, Novi Sad; Sremski Karlovci: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
52. Veber, M. (2006). *Politički spisi*, Beograd: Filip Višnjić; Službeni glasnik.
53. Veber, M. (1998). *Duhovni rad kao poziv*, Novi Sad; Sremski Karlovci: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
54. Veber, M. (1976). *Privreda i društvo I*, Beograd: Prosveta.
55. Zimel, G. (2015). *O tajni i tajnom društvu*, Novi Sad: Mediterran Publishing.
56. Ven, P. (2014). *Fuko: kao mislilac i kao čovek*, Novi Sad: Mediterran Publishing.
57. Vin, F. (2017). *Marksov das Kapital: biografija knjige*, Beograd: Mali Vrt.
58. Veblen, T. (2008). *Teorija dokoličarske klase*, Novi Sad: Mediterran Publishing.

SCIENCE AND INTELLECTUAL EXPERTISM

Summary: Human studies in a big measure needs to be a method of overcoming, than a tenfering of a boards, to gouing to the type of undominant science. Also, we must have on the mind her political and historical context, and not show him as a insignificant for her content, what the amasing accents and untruthfull science arrogance always try to cover, so that neutral stay to that measure term of misusing, political corruption and politic demonstration, that stay as a bed fact. But, to scientific and intellectual, writter and critic is not fair to eliminated right on a emotionality, empathy, anger, surprise and also enchantion, as they may be in possibility to give a sence, to learn, to investigate, by the ground of a great ambition and big patience by the prise of a hard work, and ability to gouing by new roads; what is the sign of dignity and trap of creativity, allmost subordinated by the social order, and a unknowing of a intellectual process who gouing within the scientist alone. My intention is because of that, to on the basis of sociology of understanding of Max Weber about scientific invitation (Beruf), and sociological imagination of Tigh Mills about intellectual expertism, analyzing as a realation in whose the scientists them work, to whose they are elected, do not separate from them lives.

Key words: science, invitation, intellectual expertism, Weber, Mills

АЛЕКСАНДРА БУЛАТОВИЋ*
ОЛИВЕРА ПАВИЋЕВИЋ**
Институт за криминолошка и
социолошка истраживања (ИКСИ)
Београд

УДК 316.344:316.334.2

Прегледни рад
Примљен: 17.01.2018
Одобрен: 02.03.2018
Страна: 531-544

ОТПОРНОСТ, ДОБРОБИТ И ДРУШТВЕНИ КАПИТАЛ: САДЕЈСТВА И КОЛИЗИЈЕ ***

Сажетак: Људско деловање усмерава заједничке вредности и процене сврсисходности деловања, тј. просуђивање у духу тих вредности, а у сржи његове мотивације је добробит као квалитет живота. Индивидуална и друштвена добробит формирају се под утицајем бројних фактора чији међусобни однос формира широки дијапазон — од природних околности до друштвено конструисаних норми.

Концепт отпорности је блиско повезан са концептима добробити и друштвеног капитала. У овом раду се представљају начини на који су наведени концепти повезани и њихови заједнички предиктори. Циљ рада је да разматрањем различитих аспеката отпорности укаже на могућности интервенције путем креирања социјалних политика које би биле засниване на бољем разумевању начина на који отпорност, добробит и друштвени капитал универзално функционишу — на нивоу појединца и на нивоу заједнице.

Кључне речи: отпорност, добробит, друштвени капитал, јавна политика, квалитет живота

Отпорност и добробит

Отпорност је део индивидуалног или колективног суочавања са траумом или стресом које се најшире разуме као способност индивидуе, заједнице или друштва да се успешно изборе са потешкоћама различите врсте. У том смислу се она истражује у различитим дисциплинама, као што су психијатрија (индивидуалне особине), социологија (друштвене релације), психологија (породични односи), екологија (системски одговори на друштвене и природне катастрофе), криминологија и безбедност (одговори на насиље и криминал). Пос-

* abulatovic@sezampro.rs

** oliverapavicevic4@gmail.com

*** Овај текст је настао као резултат истраживања у оквиру пројекта „Криминал у Србији: феноменологија, ризици и могућности социјалне интервенције” (бр. 47011), Институт за криминолошка и социолошка истраживања, Београд.

ледица интересовања различитих научних дисциплина за феномен отпорности је сходно креирање суштински различитих перспектива које онемогућавају његово јединствено концептуализовање.

Отпорност подразумева способност брзог опоравка или повратка на ниво здравог психолошког и социјалног функционисања (Bonanno, 2004). У тако одређеном контексту, отпорност стоји као један од централних елемената при одређивању способности индивидуе или ентитета да на стрес или шок реагује прилагођавањем које омогућава преживљавање, одн. самообнову мењањем својих не-суштинских атрибута (Manuena, 2006: 446).

Поред фактора отпорности — унутрашње и спољашње претпоставке за превазилажење трауме, концепт отпорности обухвата и саму трауму без које се не може утврдити присуство отпорности (Masten, 2001). Временска динамика је важна за овај концепт и подразумева различите временске секвенце — припрема за неповољни догађај (изненадни или предвиђени), суочавање са траумом и ефикасност у њеном превладавању кроз позитивни исход. Отпорност укључује способност суочавања са променама и новим околностима, као и прилагођавање на њих уз осећање поверења и оптимизма. У том смислу се, отпорност сагледава као стање које стоји у опозицији са стањем страха и бриге (последицама околности неизвесности и ризика). Отпорност је веома важна у појединим животним фазама (прелази у различита животна доба), а и у савременој друштвеној динамици која је саздана од сталних, мање или више, предвидљивих промена.

Ефикасност се у оквиру концепта отпорности може посматрати као индивидуална (емотивна, психолошка, морална ефикасност) и као социјална (организациона, материјална, комуникациона, институционална и др.). Постоји значајна празнина у операционализацији или превођењу знања о отпорности у ефикасну праксу, како на индивидуалном, тако и на нивоу заједнице. Нека искуства су показала да стратегије суочавања са природним катастрофама показују већу ефикасност код заједница у којима постоји боља размена информација, промовисање социјалне интеграције и развијање социјалне компетенције појединаца и заједнице (Van Kessel i dr., 2014). Отпорност заједнице у борби са елементарним катастрофама и опоравку од њених последица, „исцељењу” (*healing*) позитивно утиче на ментално здравље и повећава добробит њених становника.

Концепт отпорности је близак и повезан са концептом добробити и концептом друштвеног капитала. Предмет овог рада је анализа релација између ових концепата, утврђивање заједничких предиктора, њихово преклапање али и њихово раздвајање. Циљ рада је указивање на могућности креирања социјалних и интервенционих политика које би се заснивале на бољем разумевању начина на који ови концепти функционишу, како на индивидуалном, тако и на групном нивоу.

Темељна мотивација људског деловања описује се као трагање за начином да се оствари, одржи и поврати субјективна добробит која се једноставно одређује као когнитивно вредновање оптималног живота (Brdar, 2006:

672). У оквиру концепта добробити разматра се квалитет живота појединца или друштва, одн. разликује се индивидуална добробит од друштвене добробити. Према се не могу сводити један на други, постоји директна веза између ова два нивоа благостања (Булатовић, 2015). Они се преплићу у динамичном процесу индивидуалног самоостваривања у оквиру потенцијала за друштвени напредак, те концептуализација појма упућује на директну везу између друштвеног и индивидуалног благостања. Достижање циљева као испуњење потреба непосредно је у вези са добробити како појединца тако и друштва (Brdar, 2006: 673). Ова веза функционише слично систему спојених судова, јер се промене на једном нивоу рефлектују на другом, тежећи за равнотежом међу тим нивоима (Булатовић, 2015). Пораст интересовања за подизање нивоа опште добробити уочава се на глобалном нивоу што указује на померање разумевања напретка као процеса који за последицу има приметно и непорециво побољшање стања неког појединца, друштвене групе или институције, односно њихов долазак на „виши“, ниво у одразу различитих сфера, од здравља, материјалног благостања, безбедности, до физичких, интелектуалних и технолошких могућности. Добробит не подразумева само конвенционалне економске параметре материјалног богатства, већ се дефинише као квалитет живота „верификован“ кроз психолошко стање у одређеном тренутку.

Добробит је сложен појам који се разликује у различитим контекстима, саздан од низа различитих, али повезаних психо–социјалних фактора (испуњеност, срећа, отпорност, ментална издржљивост итд.).

Чињеница да се концепт добробити (као и концепт отпорности) односи на индивидуалне, групне и друштвене нивое људског живота који се преплићу у различитим културним, социјалним и индивидуалним контекстима указује да би било опортуно издвајати из низа фактора оне који су оптимални предиктори отпорности и добробити. Полазна претпоставка је да фактори отпорности имају потенцијално значајан утицај на здравље и добробит као квалитет живота, али и да су сами одређени нивоом друштвене добробити. Сагледавање отпорности као развоја личних ресурса на темељу приступа заштитним факторима у друштвеном окружењу у циљу остваривања индивидуалне и друштвене добробити успоставља везу између ова два конструкта. Ово представља основ за дискусију да ли су добробит и отпорност две стране истог новчића, да ли они стоје у позитивној корелацији и како су у тој корелацији позиционирани појединци, а како заједнице.

Парадокс отпорности и благостања

Поред чињенице да пораст животног стандарда током последњих четрдесет година, у тзв. савременом западном цивилизацијском кругу није имао за последицу праволинијски пораст добробити показало се и да пад економског стандарда у последњих десетак година све више усмерава дискурс ка отпорности која постаје доминатнија тема (Mguni i dr., 2012). Отпорност као способност да се недаћа боље поднесе постаје све релевантнији концепт у све-

ту у коме држава смањује формалну институционалну подршку, те она више није доступна у оној мери у којој је то била до скоро.

Добробит и отпорност се повезују на нов начин. Квалитет нечијег живота почиње да зависи од нивоа менталне издржљивости (Mguni i dr., 2012). Полазећи од ових запажања, аутори истраживања отпорности и благостања спроведеног у Великој Британији, 2012. године, пошли су од претпоставке о важности корелације између отпорности и благостања и чињенице да њихов квалитет и пропорција могу имати значајне импликације на креаторе социјалне политике у локалним заједницама.

Концепт благостања и концепт отпорности имају сложену социо-културну контекстуалност, а њихова различита динамика потиче од чињенице да се процена благостања односи на садашњи тренутак, док је у концепт отпорности укључена прошлост, садашњост и будућност. Отпорност се може градити пре и након кризе, а суочавање са кризом представља пресудни момент у процени која има темпорални карактер укључујући пре и после.

У истраживању се пошло од тезе да фокус на добробит и игнорисање отпорности може довести до тога да заједнице са високим нивоом благостања буду подложне потенцијалном стресу у будућности због ниског нивоа отпорности. Отпорност не сме остати занемарен проблем, а разумевање везе између отпорности и благостања изоштрава слику о повезаности ових концепата и начину на који они могу да помогну у смањивању ефеката економске рецесије (Mguni i dr., 2012).

Добробит се односи на укупну процену појединца о свим важним аспектима живота (Diener, 2009). Као таква, она доприноси заштитним факторима који повећавају флексибилност и способност за суочавање са стресом и кризом. Сходно томе, добробит је исто толико важна у периодима економских тешкоћа као и у доба просперитета (Mguni i dr., 2012). Истраживачи су пошли од претпоставке да је веза између просуђивања о квалитету живота (добробит) и суочавање са кризом и успех у опоравку (отпорност) од посебног интереса за социјалну политику и пружање услуга на нивоу локалне заједнице. Варијабле које су најјаче повезане са добробити фокусирају се на материјално благостање (субјективна перцепција финансијске ситуације), на самопроцену нивоа поверења и статус запослености. Као најважније варијабле у одређивању отпорности издвојиле су се друштвене мреже и друштвена подршка (пријатељи, породице из суседства, свакодневно дружење и разговори са људима из суседства). Ове варијабле значајно подстичу емотивну отпорност као и способност суочавања са проблемима. Истраживање је показало да постоји очекивано преклапање варијабли које доприносе добробити и отпорности. Добробит је уско повезана са отпорношћу, при чему је већина испитаника пријавила висок ниво добробити у корелацији са високим степеном отпорности, и обратно — низак ниво добробити са ниским степеном отпорности.

Резултати истраживања су омогућили и идентификовање околности у којима долази до раздвајања добробити и отпорности које указује на парадокс овог односа. То значи да постоји мањи, али не и занемарљив број појединаца и

локалних заједница који показују висок ниво добробити, али ниску отпорност (16,6%), као и они код којих је низак ниво добробити повезан са високим нивоом отпорности (17,8%). На основу ових сазнања формиране су четири групе испитаника: они са високим нивоом благостања и високим отпорношћу, особе са ниским нивоом благостања и ниским отпорношћу, испитаници са високим нивоом благостања и ниским отпорношћу, и они са ниским нивоом благостања и високим отпорношћу.

На основу упоредне анализе добробити и отпорности заједница могуће је идентификовати „просперитетна предграђа,, тј. подручја са високим нивоом добробити и отпорности, са материјално добро ситуираним и старијим породицама (особе од 45 до 64 година). За области са ниским нивоом добробити и ниским нивоом отпорности је карактеристичан већи број самохраних родитеља са високим процентом незапослености. Локалне заједнице у којима се добробит и отпорност раздвајају представљају заједнице које имају висок ниво отпорности и низак ниво добробити. То су радничка насеља са млађим становништвом које живи у заједничким стамбеним зградама и изнајмљеним становима. Становници оваквих насеља ређе пријављују депресивност или узнемиреност, имају јаче осећање припадности заједници и суседству и позитивно оцењују своју тренутну финансијску ситуацију (мада не и перспективу у будућности). У оквиру овог типа заједнице уочено је, такође, да раздвојени или разведени појединци, незапослене или дуготрајно болесне и онеспособљене особе имају нижи ниво способности у доношењу одлука и суочавању са тешкоћама које је изазвала економска рецесија. На крају, заједнице са високим нивоом добробити, а ниским нивоом отпорности карактеришу одлике доброг материјалног статуса уз присуство осећања изолованости, усамљености и депресивности. У њима преовлађује старије становништво, превасходно пензионери, који имају висок ниво финансијског благостања и код којих је субјективна самопроцена финансијског благостања позитивна, али је способност превазилажења тешкоћа нижа, са повећаним вероватноћом појављивања потиштености и депресије. У оваквим заједницама се појављује парадокс већег нивоа благостања укрштеног са ниским нивоом отпорности.

Добијени резултати који сведоче о односу добробити и отпорности указују и на очигледну везу између отпорности и друштвеног капитала (посебно неформалних друштвених односа блискости и подршке). Резултати истраживања су показали да око 65% узорка показује позитивну корелацију (40%) између добробити и отпорности. Углавном, тамо где је добробит на високом нивоу биће и отпорност, као и обратно. Међутим, оно што се издваја као значајно у расветљавању парадокса у односу ова два концепта јесте да резултати сугеришу како висока корелација између добробити и отпорности не подразумева истовестну корелацију између задовољства (темељна компонента добробити) и способности превазилажења трауме и промене (темељна компонента отпорности). Значајан број појединаца код којих се испољава парадокс непоклапња добробити и отпорности (35%) упућује на закључак да се „задовољни” али „рањиви,, не могу лако препознати и одвојити од групе испитаника који су показали висок ниво добробити и висок ниво отпорности. Незапосленост је

најјачи предиктор за виши ниво задовољства и нижу отпорност (пензионери). Остали предиктори који су се издвојили су: деца у породици, висок ниво образовања, те брачни статус наспрот раздвојености и развода. У другом случају, код ниског нивоа добробити и високог нивоа отпорности. најјачи предиктор отпорности је било одсуство деце у породици, затим нижи ниво образовања, мушки род, присуство незапослености и развода (Mguni i dr., 2012).

За разлику од појединаца, заједнице са високим степеном добробити и ниском отпорношћу су показале већу флексибилност у околностима промене економског пејзажа. Заједнице са високим степеном отпорности и ниским нивоом добробити карактерише млађе радничко становништво, настањено у стамбеним зградама и јавним становима. У оваквим заједницама се показало да борба њихових становника за материјално благостање као важан елемент добробити, покреће чврсте социјалне мреже и развија осећање припадности који се појављују као значајни фактори отпорности. Та чињеница наводи на важност везе између концепта отпорности и концепта друштвеног капитала.

Друштвени капитал и отпорност

Студије које се фокусирају на заштитне факторе отпорности на нивоу заједнице одражавају промену перспективе од дефицита ка потенцијалу заједнице како би се олакшала мобилизација људских и физичких ресурса (Ungar, 2011). Друштвени капитал (и кроз неформалне односе и као формално пружање услуга) даје заједницама потенцијал да се опораве од драматичних промена, одржавајући њихову прилагодљивост и подржавајући нови раст. То указује на импликације које има друштвени капитал у сфери социјалне политике која је усмерена ка развијању добробити и отпорности: обликовање јавне политике, одн. интервенисање путем јавне политике требало би да има у фокусу доступније пружање неформалне подршке и више коордисано, континуирано, преговарачко, културно релевантније и ефикасније функционисање формалних служби (Ungar, 2011).

Друштвени капитал, као средство или ресурс за отпорност, може бити карактеристика заједнице или појединца. Као индивидуално средство, друштвени капитал се састоји од односа појединца према доступним друштвеним ресурсима. Као карактеристика заједнице, он се састоји од атрибута као што су поверење, реципроцитет, колективна акција и партиципација. То га чини тесно повезаним са концептом отпорности. Међутим, треба имати у виду да друштвене везе могу бити насилне, репресивне, фрустрирајуће и на друге начине деструктивне, те се мора уважити разноврсност облика друштвеног капитала које те везе формирају, као и утицај различитих облика друштвеног капитала на индивидуалну и колективну отпорност.

Преглед литературе о друштвеном капиталу може да наведе на идеју да индивидуални или заједнички приступ друштвеном капиталу неминовно побољшава адаптивне капацитете појединаца. Међутим, неки облици друштве-

ног капитала могу смањивати спремност појединца или заједнице да се прилагоде променама у различитим кризним контекстима.

Пионирско истраживање о друштвеном капиталу у историјском развоју италијанских регија показало је да друштвени капитал блиско повезан са отпорношћу неких заједница. Оне се боље носе са шоковима, изненадним променама и одржавају животни стандард и након трауматичних искустава (Putnam, 1993). Одсуство друштвеног капитала Роберт Патнам је називао „зачараним кругом” стагнирајућег, неповерљивог друштвеног окружења, за разлику од „кругова врлине” које карактерише присуство друштвеног капитала као акумулације корисности (Putnam, 1993: 107). Међутим, иницијални концепт друштвеног капитала се брзо суочио се са изазовима. То су проблеми друштвеног конфликта, политички аспект друштвеног капитала и вертикална димензија добровољних удружења условљена класном диференцијацијом. У покушају да реши проблем који је произашао из постојања друштвене повезаности и дељења норми које не познају општи интерес, Патнам је накнадно увео дистинкцију између друштвеног капитала који омогућава повезивање (*bonding*) у заједници и оног друштвеног капитала на основу којег је могуће тзв. премошћавање (*bridging*) (Putnam, 2000).

Премда није реч о идентичним појмовима, повезујући (бондинг) друштвени капитал и неформални друштвени капитал представљају облике друштвеног капитала саздане од неформалних друштвених мрежа, односа лицем у лице између ограниченог броја људи који се познају или су повезани сродством, пријатељством и блискошћу. Неформалне везе су „институције” у социолошком смислу јер имају понављајуће обрасце у социјалним интеракцијама. Међутим, њима недостаје формално признање у виду писаних формалних правила, законски опредељених средстава и запосленог особља. Неформални друштвени капитал није формално структуриран већ је платформа за делање и дејственике у размени информација, роба и услуга. Формални друштвени капитал упућује на формалне организације и везе, законски регулисане и регистроване као правна лица. Институцијама је својствено формално организовање, формалне процедуре, обезбеђени буџет, као и присуство сталних чланова на различитим нивоима функционисања.

Повезујући односи између чланова породице, пријатеља и суседа у затвореним и чврсто повезаним мрежама стварају густе мрежне структуре и снажно, али локализовано поверење. Строге и чврсте друштвене норме које се формирају унутар тих мрежа могу обесхрабрити промене и повећати хомофилију (тенденцију групе да смањује разноврсност током времена). Висок ниво поверења и осећања припадности показали су се као заштитни фактори отпорности код одређеног процента појединаца и заједница у енглеском истраживању (Mguni i dr., 2012). Међутим, повезујући друштвени капитал делује тако што смањује разноликост групе што генерише потенцијал за смањивање отпорности јер се појединцима ограничава скуп опција које ће бити групно прихваћене (Portes, 1998). Појединци ће бити ускраћени за неопходне информације или ће им бити наметнуте друштвене норме које обесхрабрују иновације и прилагођавање (Smith i dr., 2012).

На примеру искустава из криза изазваних елементарним катастрофама показало се да је неформални друштвени капитал који је настао на бази мање формалних друштвених односа витална компонента адаптивних капацитета, пре свега, због улоге у појединачном, породичном и друштвеном односу према заједничком ризику (Adger, 2003). Отпорност као концепт који се заснива на способности успешног суочавања са ризиком и опоравком од трауме укључује присуство заједничког ризика као подстицаја за мобилизацију друштвених ресурса базираних на концепту друштвеног капитала. Постоји све већа емпиријска евиденција да су неформалне друштвене везе одиграле кључну улогу током и након катастрофа, смањујући ризик и убрзавајући опоравак. Корист од снажног присуства повезујућег друштвеног капитала показала се на више планова. Појединци који имају добре везе са суседима могу добити узајамну помоћ и неформалну сигурност у време када многи пружаоци услуга из приватног и јавног сектора остају ван акције. Повезаност у односу на изолованост чини огромну предност у кризним ситуацијама. Кохезивне заједнице могу превладати баријере за колективну акцију и заједнички радити на заустављању криминала и хаоса, као и пружању различитих врста неопходне неге. Коначно, особе са јачим везама са заједницом имају мању вероватноћу напуштања погођене области и већу вероватноћу учешћа у њеној обнови (Aldrich, Smith, 2015).

За разлику од подручја која су захваћена елементарним непогодама у којима су тесне социјалне везе и повезујући друштвени капитал одиграли пресудну улогу у превазилажењу кризе, у подручјима захваћеним оружаним сукобима показало се да премошћујући (бридгинг) друштвени капитал има пресудну улогу у пружању помоћи настрадалом становништву. Оружани сукоби стварају највећи могући степен несигурности за добављаче и пружаоце помоћи који делују у условима разрушених и растурених заједница при чему им премошћујући друштвени капитал обезбеђује премошћавање празнина између етничких, верских или других зараћених група и омогућава колективну акцију (Aldrich, Smith, 2015). Друштвени капитал није сам по себи довољан да подстакне проактивно адаптивно понашање и промене (Dagsupta, 2003). Повећан број истраживања и радова који указују на значај друштвеног капитала за отпорност у прилагођавању климатским променама показао је да отпорност представља резултат интеракције између локалних, националних и глобалних нивоа и снага, при чему процењивање и разумевање везе између локалних облика друштвеног капитала и капацитета отпорности чини први корак у креирању интервенционих политика (Adger, 2000; Adger i dr., 2002; Pelling, Hirh 2005; Wolf i dr., 2010; Scheffan, Marmer, Cow, 2012). Свака интервенција мора да уважава постојеће локалне облике друштвеног капитала, јер њихово игнорисање и лоша комуникација могу имати низ последица које воде ка уништавању локалног друштвеног капитала.

Локалне групе могу деловати у неједнаким условима, у условима постојања баријера које искључују угрожене чланове заједнице путем ограничења на различитим основама (пол, религија, класа и др.). У том смислу, патрон-клијент односи (вертикално насупрот хоризонталном повезивању) формирају

ексклузивни друштвени капитал саздан од изразито неједнаке расподеле моћи, експлоататорских односа и непотизма. Овако изграђени друштвени капитал не доприноси јачању отпорности заједнице већ је води у још дубљу зависност од моћи и екстремнију неједнакост. Зашто је то тако Роберт Патнам (Robert Putnam) је објашњавао на следећи начин: „Норме реципроцитета и мреже грађанског ангажовања чине основу обрасца друштвеног понашања које се заснива на једнакости и хоризонталном повезивању, те стоји у оштром контрасту са вертикалним хијерархијским повезивањем чија је последица успостављање патрон–клијент друштвених односа” (Putnam, 1993: 183). То значи да људи чине нешто за друге не услед притиска и моћи другог актера, не услед непосредне користи, већ знајући да ће у будућности, „на крају пута”, тај неко учинити исто то за њих, дакле, реч је о томе да људи генерално усвајају норму реципроцитета као заједничке (Putnam, 1993: 82–83). Хоризонтални односи реципроцитета и поверења које је засновано на активном учешћу у јавним пословима и грађанској сарадњи супротни су односима лојалности типичним за покровитељске механизме вертикалних хијерархија, а појављују се као замена за неуравнотежене и непредвидљиве друштвене односе. У описаном контексту који чини одсуство односа сарадње, поверења и толеранције заснованих на хоризонталним мрежама реципроцитета и грађанском ангажовању, појављује се неморални фамилијаризам, клијентизам, безакоње, а неефикасна влада и економска стагнација изгледају као вероватни исход (Putnam, 1993). Пјер Бордју (Pierre Bourdieu) који је међу првима у теорију увео појам друштвеног капитала, суштину овог концепта сагледава у односима моћи који га детерминишу и неједнаком приступу бенефитима које доноси. Он наглашава да вредност друштвеног капитала није иста за све актере јер он није јавно добро подједнако приступачно привилегованима и угроженима, а и уобичајене су „тенденције привилегованих појединаца да одрже своје привилеговане позиције користећи своје везе са другим привилегованим људима” (Бордјеу, 1986). На жалост, друштвени капитал не даје увек позитивну предност и у великом броју друштвених ситуација он се појављује као негативни друштвени капитал. Исти механизми који као исход имају позитивни друштвени капитал могу имати и друге, мање пожељне последице (Портес, 1998). Алехандро Портес (Alejandro Portes) наглашава четири мање пожељне последице: искључивање аутсајдера, појачан притисак на чланове групе, ограничења индивидуалне слободе и нивелишуће норме (Portes, Landolt, 1998). Затварање мреже око негативних норми, као што су агресија и насиље у оквиру „ограничене солидарности”, чини негативни исход појединачних и групних идентитета, као и групних норми.

Теоријски напори да се превазиђе социјално–патолошки потенцијал друштвеног капитала укључујући секташтво, корупцију, неједнакост и ексклузивност базирани су на откривању његовог диверзификованог карактера и у том смислу се говори о неформалном и формалном, повезујућем и премошћујућем, инклузивном и ексклузивном, хомогеном и хетерогеном друштвеном капиталу, међутим, опстаје читав скуп неразрешених односа и питања, а основна тешкоћа се састоји у тешком идентификовању узрока и последица (Павићевић, 2012).

Утицај друштвеног капитала на добробит и отпорност у процесу креирања локалних политика

Недоумице услед неодређености и ширине појма друштвеног капитала који је саздан од когнитивних, релационих и структуралних елемената остављају отвореним суштински изазов у разматрању корелација између отпорности, добробити и моделовања локалне политике као средства да се утиче на фемонене у друштву — питање о томе како се релације и размене на индивидуалном плану, њихова својства и значај преносе на макро друштвени план (Павићевић, 2012).

Идеја водила друштвеног капитала као суштински важног за здраву заједницу заснива се на претпоставкама о његовој могућности да обезбеди ефикасне и одговорне институције, развије механизме за добро управљање, охрабри способност појединаца да остваре сопствене интересе и развију групне капацитете кроз колективне акције у решавању проблема, као и да подигне ниво интерперсоналног поверења кроз чланство у добровољним организацијама. Чини се да постоји имплицитни консензус о томе да је друштвени капитал важан, јер омогућава људима да делају заједно решавајући дилеме колективне акције (Portes, Landolt, 1996). „Базична идеја друштвеног капитала је да породица, пријатељи и удружења чине за поједница важну имовину, за којом може посегнути у кризи, употребити је само за себе, и искористити као материјалну добит. Оно што је тачно за појединце, обично прати и групе. Заједнице које су обдарене различитим залихама друштвених мрежа и грађанским асоцијацијама у бољој су позицији да се супротставе сиромаштву и рањивости, реше спорове и стекну предност за стицање нових прилика” (Woolcock, Narayan, 2000: 3).

Стручна литература о отпорности не користи у значајном обиму појам друштвеног капитала, али се у њој очито обрађују компоненте друштвеног капитала, посебно у сфери заједничког идентитета и заједничких норми (Ledogar, 2008). Са друге стране, иако није користио термин отпорност Džejms Kolman (James Coleman) је описивао децу која су упркос породичним проблемима развила отпорност и избегла запуштеност захваљујући друштвеном капиталу који им је био доступан у верским школама (Coleman, 1987/88 према Ledogar, Fleming, 2008).

Дефинисање отпорности као способности одређене заједнице или културног система да апсорбује поремећаје и да се реорганизује током промена како би се задржали кључни елементи структуре и идентитета који чувају њихову посебност (Healy, 2006) отвара низ истраживачких питања о релацији између отпорности и друштвеног капитала у светлу њихових различитих облика, нивоа и ефеката и коначно добробити појединца и друштва.

Сваки у овом тексту, наведени концепт (отпорност, добробит и друштвени капитал) садржи основне компоненте које у појединим околностима могу стајати у различитим корелацијама. На ово указују резултати поменутог британског истраживања (Mguni, 2012) који су показали да, иако концепт добробити и концепт отпорности стоје у позитивној корелацији њихови централни

елементи — задовољство и способност суочавања са стресом могу бити у негативној корелацији.

У контексту друштвеног капитала, може се говорити о заједницама са слабим, па чак и негативним друштвеним капиталом који у посебним условима појачава виталне атрибуте заједнице. Такође, постоје заједнице са високим степеном друштвеног капитала који испољава „тамну страну” страну. Висок ниво повезујућег капитала својом кохезивношћу штити од депресије (осећање припадности), али притисак контроле и нивелације изазива висок степен анксиозних поремећаја (Kawachi, Berkman, 2001). Различити индикатори добробити, различите процене ризика и различити облици друштвеног капитала представљају сложени сплет теоријских и истраживачких питања чије је укрштање значајано одређено социјалним и културним контекстом индивидуалног и заједничког живота. У том смислу, креирање локалних социјалних политика у српском друштву би требало да буде утемељено на уважавању значаја преклапања концепта отпорности, добробити и друштвеног капитала. Претпоставка је да, услед карактеристика српског друштва које деценијама опстаје у стању кумулативне економске и друштвене кризе истраживачку пажњу треба усмерити на позитивну (у статистичком смислу) корелацију између ниског благостања и ниске отпорности и негативну корелацију између ниског благостања и високе отпорности. Сходно томе, очекује се појачано присуство неформалног друштвеног капитала и вертикалне повезаности.

Претпоставка о преовлађујућим патрон–клијент односима налаже да се у разликовању заштитних фактора који подражавају различите видове отпорности, посебно истакне значај моралне ефикасности. Она се разуме као способност мобилисања мотивације за постизање жељених моралних циљева у ситуацијама невоље. Као димензија отпорности морална ефикасност је веома значајна за постизање психолошке добробити.

Историјске трауме, сиромаштво и друштвене промене огледају се у генерисању друштвеног капитала, његовој снази и облику. Треба утврдити који заштитни фактори као елементи друштвеног капитала подстичу отпорност заједница и појединаца и да ли они подижу ниво добробити. Нека истраживања су показала да је околностима кризе, од класичног концепта друштвеног капитала, много кориснији концепт колективне ефикасности који се заснива на активирању латентних реурса заједнице под одређеним условима. Он има добру примену како у руралним, тако и у урбаним подручјима (Ledogar, 2008).

Повезивање информација о заједницама са информацијама о појединцима који живе у тим заједницама представља сложен истраживачки задатак који може запасти у „еколошку заблуду” која се јавља када се у заједницама са снажним друштвеним капиталом не препознају појединци који немају лак приступ том капиталу. Са друге стране, када млади у једној заједници демонстрирају отпорност насупрот неповољним околностима није јасно у којој мери је за то био задужен цео пакет друштвеног капитала заједнице, а у којој нека од његових појединачних компоненти. Упечатљива позитивна корелација пронађена је у канадском истраживању између одређених карактеристика самоуправе у заједници и одсуства самоубиства младих (Chandler, Lalonde, 1998).

Повезивање ових сложених концепата и разумевање њиховог садејства у друштвеној пракси представља сложен задатак који генерално треба базирати на темељу пружања могућности за развој личних ресурса кроз адекватни приступ заштитним факторима у окружењу. Ово подразумева интервенцију на појединачном, породичном, еколошком нивоу и на нивоу заједнице. Полазећи од разумевања друштвене добробити као динамичног процеса у димензијама друштвене интеграције, односа појединца и друштва, индивидуалног самоостварења у оквирима потенцијала за друштвени напредак, могућности појединца да утиче на друштвене процесе и друштвене кохезије, делотворна интервенција у подстицању отпорности је она која има благотворне ефекте на ментално здравље, функционалне капацитете, развој ресурса појединца и друштвене средине ради унапређења индивидуалног и друштвеног благостања.

Литература:

1. Adger, N. (2000): Social and Ecological Resilience: Are They Related? *Progress in Human Geography*. 24(3): 347–364.
2. Adger, N. et al. (2002): Migration, Remittances, Livelihood Trajectories, and Social Resilience. *AMBIO: A Journal of the Human Environment*. 31(4): 358–366.
3. Adger, N. (2003): Social Capital, Collective Action, and Adaptation to Climate Change. *Economic Geography*. 79(4): 387–404.
4. Bernheim, B. D. (2010): Биhevиористичка економија благостанја. *Panoeconomicus*. 2: 123–151.
5. Bonanno, G. (2004): Loss, trauma, and human resilience: have we underestimated the human capacity to thrive after extremely aversive events? *American Psychology*. 59(1): 20–8.
6. Brdar, I. (2006) Životni ciljevi i dobrobit: Je li za sreću važno što želimo? *Društvena istraživanja: časopis za opća društvena pitanja*. 671–691.
7. Булатовић, А. (2014): Well-being, Capabilities and Philosophical Practice. *Филозофија и друштво*. 25(4): 105–120.
8. Bourdieu, P. (1986) The forms of capital, in Richardson John (ed.), *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education*. New York.: Greenwood Press. 241–258.
9. Chandler J., Lalonde C. (1998): Cultural continuity as a hedge against suicide in Canada's First Nations. *Transcultural Psychiatry*. 35:191–219.
10. Dasgupta, P. (2003): Social Capital and Economic Performance: Analytics. Foundations of Social Capital. *Critical Studies in Economic Institutions* 2: 309–339.
11. Diener, E. (Ed.). (2009): Social indicators research series: Vol. 38. *Culture and well-being: The collected works of Ed Diener*.
12. Kawachi, I, Berkman F. (2001): Social ties and mental health. *Journal of Urban Health: Bulletin of the New York Academy of Medicine*. 78(3): 458–467.
13. Kessel, G., Gibbs, L. Mac Dougall, C. (2014): Strategies to enhance resilience post-natural disaster: a qualitative study of experiences with Australian floods and fires. *Journal of Public Health*. 37(2): 328–336.
14. Ledogar, R., Fleming, J. (2008): Social Capital and Resilience: A Review of Concepts and Selected Literature Relevant to Aboriginal Youth Resilience Research. *Pimatisiwin*. Summer. 6(2): 25–46.

15. Manyena, S. (2006): The Concept of Resilience Revisited. *Disasters*. 30(4): 433–50.
16. Masten, A. (2001): Ordinary magic: Resilience processes in development. *American Psychologist*. 56(3): 227–238.
17. Mguni, N, Bacon N, Brown J. F. (2012): The Wellbeing and Resilience Paradox, The *Young Foundation*.
18. Mguni, N. i Bacon, N. (2010): Taking the temperature of local communities The Wellbeing and Resilience Measure (WARM). The *Young Foundation*.
19. Pavićević, O. (2012): Pozitivni i negativni aspekti društvenog kapitala — slučaj postkomunističkih društava. *Sociologija*. 54(3): 501–526.
20. Pelling, M., High. C. (2005) Understanding Adaptation: What Can Social Capital Offer Assessments of Adaptive Capacity? *Global Environmental Change*. 15 (4): 308–319.
21. Portes, A. (1998): Social Capital: Its Origins and Applications in Modern Sociology. *Annual Review of Sociology*. 24: 1–24.
22. Portes, A., Landolt, P. (1996): The Downside of Social Capital, *American Prospect*. 26: 18–22.
23. Putnam, R. (1993) *Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy*. Princeton University Press, Princeton, NJ.
24. Putnam, R. (2000): *Bowling Alone: Collapse and Revival of American Community*. New York: Simon&Schuster.
25. Scheffran, J., Marmer, E., Sow, P. (2012): Migration as a Contribution to Resilience and Innovation in Climate Adaptation: Social Networks and Co-development in Northwest Africa. *Applied Geography*. 33: 119–127.
26. Smith, J., Anderson, D., Moore, R. (2012): Social Capital, Place Meanings, and Perceived Resilience to Climate Change. *Rural Sociology*. 77(3): 380–407.
27. Ungar, M. (2011): Social Ecologies and Their Contribution to Resilience. In the Social Ecology of Resilience. *A Handbook of Theory and Practice*. Springer. 13–31.
28. Wolf, J., Adger, N., Lorenzoni, V., Abrahamson, V., Raine, R. (2010): Social Capital, Individual Responses to Heat Waves and Climate Change Adaptation: An Empirical Study of Two UK Cities. *Global Environmental Change*. 20 (1): 44–52.
29. Woolcock M., Narayan D. (2000): *Social Capital: Implications for Development Theory, Research and Policy*. World Bank Research Observer.

Интернет извори:

1. Aldrich, D., Smith. R. (2015): Social Capital and Resilience. *World Humanitarian Summit (WHS) Policy Brief*. http://works.bepress.com/daniel_aldrich/31/.
2. Healy, S. (2006) Cultural resilience, identity and the restructuring of political power in Bolivia. Paper Submitted for the 11th Biennial Conference of the International Association for the Study of Common Property; Bali, Indonesia. June 19–June 23, 2006; http://www.indiana.edu/~iascp/bali/papers/Healey_susan.pdf.

RESILIENCE, WELL-BEING AND SOCIAL CAPITAL – BETWEEN COLABORATION AND COLLISION

Summary: Human activities are guided by values and sense of purpose that stand also not only as guidelines but the core elements for evaluation of these activities. Well-being is at the core of human motivation as quality of life and it is influenced by a myriad of factors spanning from natural circumstances to socially constructed norms.

The concept of resilience is closely related to concepts of well-being and social capital. This paper presents the way in which these concepts are related as well as their common predictors. The aim of the paper is to highlight various aspects of resilience in order to point towards possibilities to intervene via social policy that is embeded in profound understanding of the universal way in which resilience, well-being and social capital function, both at the individual and at the community level.

Key words: resilience, well-being, social capital, public policy, quality of life

СВЕТЛАНА МИХИЋ*

Покраински секретаријат за
високо образовање

Нови Сад

ДАНИЈЕЛА ДАШИЋ**

Економски факултет

Нови Сад

УДК 165.6/8:164

Прегледни рад

Примљен: 02.12.2017

Одобрен: 15.01.2018

Страна: 545-565

ВЕРИФИКАЦИЈА VS ФАЛСИФИКАЦИЈА

Сажетак: У овом раду покушали смо да представимо размишљања присталица логичког позитивизма Бечког круга (верификациониста) и супротстављена гледишта Карла Попера и његовог фалсификационизма. У раду су представљена гледишта и развој тероја као и смисао оповргљивости и гледишта и ставови метафизике као и разграничење науке и метафизике.

Кључне речи: верификација, фалсификација, метафизика, наука

Увод

Почетак XX века у Европи окарактерисали су I светски рат, распад Аустро-Угарског царства и све веће нарастање радикализма у свим сферама социјалног живота (политика, филозофија, наука, уметност). У оваквим условима са радом отпочиње група научника (филозофска школа) позната под именом Бечки круг (не треба сметнути са ума и све већи значај аустрофашизма који ће, испоставиће се касније, имати фаталан утицај на рад ове школе)

Ново позитивистичка школа (логички позитивизам) ступила је у јавност 1929. године списом „Научно схватање света – Бечки круг” а основна интенција је била реконструкција науке на два елемента: емпиријских елементарних доживљаја и њихових формално-логичких спојева. Истинито знање је само оно које се може идентификовати као емпиријски проверљиво научно знање или као формални систем исказа, као што су логика или математика.

Основна карактеристика је непомирљивост према било каквим метафизичким ставовима, а она је следила из емпиристичког тумачења научних резултата „Ако имамо тврђења која не можемо да верификујемо, онда не можемо ни да их разумемо” (Карнап), „Филозофија је учење о логичкој форми научних ставова” (Витгенштајн).

Поред Карнапа и Витгенштајна (чије се дело *Tractatus Logico-philosophicus* (1921) сматра одређујућим за схватања Бечког круга у вези са

* svetlana.mihic@vojvodina.gov.rs 063/3-444-38

** danijela.dasic@gmail.com 064/048-25-85

разграничењем науке и метафизике) језгро ове школе чинили су Мориц Шлик, Ото Нојрат и многи други.

Филозофија логичког позитивизма део је општег интелектуалног амбијента у коме се формира Карл Рајмунд Попер (Karl Raimund Popper, 1902 – 1994). Иако професор физике и математике веома је рано показивао склоност ка филозофији. Веома снажан утицај оставиле су на њега, на једној страни, Марксова теорија историје, Фројдова психоанализа и Адлерова индивидуална психологија, а на другој страни Ајнштајнова теорија релативности. Све ове теорије сматране су за строго научне, засноване на чињеницама и да се из њихових тврђења могу извести егзактна предвиђања. Па ипак постојао је знатан несклад. Фасцинантна привлачност прва три учења, како напомиње Попер, почивала је на њиховој енормној објашњавалачкој моћи. Чинило се да су оне у стању да практично објасне све феномене који се појављују у доменима које покривају. Учење се појављивало као универзално објашњење свих појава, сваки елемент света би тренутно нашао адекватно тумачење. Или, другим речима; свет је био пун верификација теорије. Ни један догађај не би остао необјашњен. Исто је важило и за предвиђања. Насупрот овим трима теоријама, Ајнштајнова теорија је показивала директно опречно обележје. Она је изрицала таква предвиђања која су била изложена великом ризику да буду емпиријски оповргнута. Наиме, ако би опсервација показала да је предвиђени ефект потпуно одсутан, теорија би морала да призна да је погрешна, односно да је побијена. Једноставно, ова теорија је била инкомпатибилна са извесним могућим резултатима опсервације, за разлику од поменутих теорија, које су имале ту „предност” да буду компатибилне са сваком могућом опсервацијом. (Лакићевич Д. 2002)

Из свега овога Попер развија властиту теорију (оповргавање, фалсификационизам) коју ослања на два програмска захтева: прво, искази који претендују на научни статус морају бити подвргнути тестирањима путем систематских покушаја да буду оповргнути; друго, разграничење науке и не-науке лежи у принципијелној могућности оповргавања неке теорије.

Према Поперу научна теорија никад није сигурна од могућег побијања, редифинисања, модификовања. Теорију коју не може да оповргне ниједан појмљив догађај требало би сматрати као не-научну. Он науку представља као процес стално растућег знања у коме у коме нове теорије побијају старе, замењују их, коригују, допуњују и на тај начин теже да се „приближе истини” (истиноликости). Попер покушава да увођењем појма истиноликости да разбије мит о довршеном, апсолутном знању.

За разлику од логичког позитивизма Попер не повлачи оштру границу између науке и метафизике с обзиром на своју идеју о растућем знању. Он истиче да су митови итекако важни за науку, јер нуде прве апстрактне концептуализације одређених феномена

Из ових ставова види се суштинска разлика између, на једној страни, филозофа Бечког круга (логичког позитивизма) и на другој страни, Карла Попера (критичког рационализма). Управо ова различита гледишта су тема овог рада у којем ће се акценат ставити на размишљања Карла Попера и његов смисао оповргљивости као и проблем разграничења.

Верификационизам

Логички позитивизам бечког круга

Један од утемељивача филозофије „Бечког круга”, Мориц Шлик (Moritz Schlick), који је као физичар почео да мисли филозофски, изразио је уверење многих научника и филозофа, када је на Филозофском конгресу у Оксфорду 1930. године рекао да започиње нова ера у филозофији и то у облику логичког позитивизма или логичког емпиризма.

Основна карактеристика је непомирљивост према било каквим метафизичким ставовима, а она је следила из емпиристичког тумачења научних резултата. Управо на том плану су се и окупили у оквиру „Бечког круга” и око њега, поменути Шлик, Карнап, Хан, Нојрат, Кауфман, Крафт, Франк, и многи други. Упоредо са Бечким кругом формирана је и такозвана „Берлинска група” која је окупила око себе Рајхенбаха, Хефберга, Хемпела, и др. Такодер у „Лавовско – Варшавској” групи окупили су се Лукасијевиц, Котарбински, Лесниевски итд. И у другим центрима Европе било је следбеника ових група и школа које су између себе одржавале живе везе и које су свој утицај прошириле и на САД, а нарочито за време другог светског рата.

Ипак, не сме се стећи утисак да је „група” била у потпуности кохерентна. Оно што је сједињавало најразноврсније научнике и филозофе у такав један општи покрет, успркос знатним разликама, најбоље је осликао Ото Нојрат у свом делу Развој Бечког круга и будућност логичког емпиризма. То су, по њему, четири битна елемента: антиметафизичка усмереност, општи емпиријски ставови, обраћање методичкој интервенцији логики и тежња за математичким смислом науке.

Посебно место у појави логичког позитивизма, или како га неки аутори одреденије зову неопозитивизам Бечког круга, јесу радови Лудвига Витгенштајна (Лудвиг Виттгенстеин), који ће са својим почетним радовима бити један од главних узора логичког позитивизма. Његове идеје, имају корене у Муровој и Раселовој критици апсолутног идеализма.

Следећи Расела, Витгенштајн је узео да се сав говор може логички раставити на елементарне исказе (пропозиције). У тим елементарним исказима долази се до предмет, који се више не могу рашчланити. Значење речи у тим исказима дато је предметима. (Витгенштајн – елементарне пропозиције; Нојрат – протокол реченице; Карнап – атомски став). Према томе све је, чистим логичким поступком, сведено на елементарне исказе, који пак кореспондирају одређеним стањима ствари. Како су та стања ствари и кореспондентни елементарни искази самостални и независни, познајемо свет само онда ако познајемо све елементарне исказе.

Логички позитивизам је креирао радикалну и врло специфичну теорију значења. Значење неког исказа везано је у тој теорији уз начин утврђивања његове истинитости или, како се то у њиховом жаргону говорило, уз његову верификацију. Сада је битно уочити овај радикалан став по којем су сви искази код којих се истинитост не може установити конкретним и коначним методама напосто бесмислени.

Размотримо, на пример, исказ: „Маса овог камена је 5 кг”. Упитани: „Шта то значи?”, логички позитивисти би нас упознали са поступком верификације, који се у овом конкретном случају своди на вагање камена, сматрајући да детаљним описивањем тог поступка разоткривају значење свог исказа. Према наведеном критеријуму логичких позитивиста тај је исказ заиста смислен, има неко значење јер се оно да једноставно проверити.

За логички позитивизам полазну тачку чини анализа значења ставова (реченица), и резултат те анализе је оно што је његове представнике навело на мишљење да уопште само аналитички и емпиријски ставови имају неки смисао, док сви метафизички ставови, напротив, морају се сматрати као бесмислени, пошто представљају само привидне ставове.

Ако се нека реч смислено употреби онда она може бити дефинисана или помоћу другог израза или њено значење мора бити разјашњено у искуству непосредним показивањем предмета, односно врсте предмета која његово значења сачињава. При смисленој употреби реченице морамо, да би реченица била разумљива, бити у стању да покажемо под којим је условима она истинита или није, то јест морамо, као што је Витгенштајн рекао, показати "методу верификације" реченице. Но, што се тиче нашег говорног језика поступак верификације је отежан ако не и немогућ, јер граматика нашег језика допушта образовање привидних реченица. Стога би била пожељна замена говорног језика једним егзактним научним језиком у коме већ синтакса не би дозвољавала такве спојеве.

Можемо рећи да је овај процес, који је започео Витгенштајн, наставио и разрадио логички позитивизам и то агресивније и амбициозније него што је то претпоставио и сам творац „Трактатуса”

Принцип верификације састоји се у следећој тврдњи: Реченица је смислена ако и само ако говори или о односу између појмова или о чињеницама искуства. Другим речима: Реченица је смислена ако и само ако је или аналитичка или емпиријски првјерљива. Све оне и само оне реченице које нису нити аналитичке нити емпиријски проверљиве јесу бесмислене. Оне не значе ништа, оне немају никаквог значења. Наведимо пример описа верификације коју даје Ајер: „Принцип верификације требао би пружити критеријум којим би се могло одредити је ли реченица дословце смислена или није. Једноставан начин да се формулише био би да се каже како реченица има дословно значење ако и само ако пропозиција коју изражава јесте или аналитичка или емпиријски проверљива.”

Још детаљнију формулацију принципа верификације можемо наћи, на пример, код Карнапа: „(Смислене) реченице деле се на следеће врсте: као прво, има реченица које су већ на основу саме своје форме истините („таутологије”, према Витгенштајну); оне не кажу ништа о стварности. Овој врсти припадају формуле логике и математике; оне саме нису изрази о збиљи, већ служе за трансформацију таквих израза. Као друго, има негација таквих реченица („контрадикција”); оне су противречне, дакле неистините на основи своје форме. За све остале реченице одлука између истинитости или неистинитости лежи у протокол реченицама; оне су (истините или лажне) реченице о искус-

тву и припадају у подручје емпиријских наука. Ако се хоће формулисаати реченица која не припада нити једној од ових врста, она ће аутоматски бити бесмислена.”

Како наводе логички позитивисти верификацијом елементарних исказа (протокол реченица) и методом индукције долази се до општих теорија. Управо ова тврдња изазваће критику Карла Попера. Као један од својих приговора против индуктивне логике извео је став да не постоји никакав рационални поступак да би се од појединачних проматрања дошло до неке опште теорије. Индукцијом само повећавамо вероватноћу истинитости неке теорије, али и даље остаје могућност појаве „крुцијалног експеримента” односно чињенице која ће оповргнути читаву теорију. Теорија се наводи Попер, откривају на основу интуиције (претпоставки), и могу се проверити тек онда када су већ изведене.

Витгенштајн и Бечки круг мислили су да помоћу формалне логике могу развити вештачки, формализовани идеални језик. Он је као јединствен језик науке требао уклонити нетачности, многозначности и обојеност свакодневног језика и тако бити савршено јасан и једнозначан. Но, у својој каснијој фази размишљања код Витгенштајна показало се потпуно одступање од те замисли као неизводљиве, јер је открио да је значење израза немогуће одвојити од њихове употребе у живом језику. Тако он каже: „Сваки знак за себе чини се мртвим. Шта му подарује живот? – Он живи у употреби,,.

Бесмисленост метафизике

Многи су мислиоци од „грчких скептика” до модерних емпириста критиковали метафизику на различите начине; неки су је сматрали неистинитом зато што се противи искуственом знању; неки су сматрали да метафизичка спознаја није извесна зато што прелази оквире могућег људског знања; неки опет да је стерилна зато што не даје одговоре на практична животна питања. Оно што позитивистичку критику метафизике разликује од свих осталих критика јест то што позитивисти метафизику нису сматрали нити неистинитом, нити неизвесном, нити стерилном, већ дословце бесмисленом. Карнап сматра да је такав начин елиминације метафизике у великој мјери омогућен развојем модерне логике: „(...) тек сада, када нам је развој логике последњих деценије пружио довољно оштар алат, могуће је предузети одлучујуће кораке.”

Карнап, када говори о бесмислености, мисли на дословну бесмисленост. Бесмислене реченице напосто не могу бити истините или лажне зато што се њима ништа не тврди. Низ речи који има облик исказа, али нема смисла, тј. значења назива се псеудоисказ. Тако Карнап каже: „Наша је теза да логичка анализа показује да наводни искази метафизике јесу псеудоискази.” Он сматра да можемо разликовати две врсте псеудоисказа: оне у којима се јављају речи које немају смисла и оне у којима су смислене речи тако поређане да добијени низ речи нема смисла. По мишљењу Р. Карнапа обе врсте псеудоисказа дају се пронаћи у филозофским исказима, а посебно у метафизици.

Карнап је придавао синтакси велико значења, можда највише од свих логичких позитивиста. Он је сматрао да ће темељна језичка анализа решити све

филозофске проблеме, а да синтаксичка анализа јесте једини ваљани начин на који се треба вршити језичка анализа. Он настоји показати да типични термини метафизике не задовољавају наведени критеријум и настоји показати да су централни термини метафизике дословце бесмислени.

У том контексту, Карнап сматра да је велик број реченица метафизике бесмислен зато што, иако задовољава правила граматичке синтаксе, крши правила логичке синтаксе.

Дакле, према Карнапу, метафизичка питања или нису смислена зато што су формулисана против синтаксичких правила, или нису смислена зато што укључују речи које, будући да их не можемо довести у везу ни са каквим опсервацијама, немају никаквог значења. После овакве анализе, Карнап констатује да већина текста и исказа метафизике представљају псеудоисказе и псеудопроблеме. Но, овде се поставља питање: да ли, када избацимо све те бесмислице, остаје нешто смислено у метафизици? Одговор на ово питање Карнап и даље поставља радикално, јер он настоји показати да је свака метафизика нужно бесмислена. Метафизички системи настоје описати емпиријски недоступну стварност, стварност која наводно постоји ван досега могућег људског искуства. И сама етимологија речи „метафизика” указује да се ту ради управо о истраживању онога што се налази с оне стране природног света, с оне стране искуства. Тако каже: „Раније смо видели да значење тврдње лежи у методи њене провере. Тврдња тврди само онолико колико се о њој може проверити. Према томе, реченица може бити употребљена само да се њоме тврди емпијска пропозиција, ако се њоме уопште ишта тврди. Ако би нешто, у принципу, лежало преко могућег искуства, то се не би могло нити изрећи нити мислити нити питати.”

Одавде следи да метафизичке реченице нису, по Карнапу, бесмислене само зато што су непажљиво формулисане, или зато што су типични метафизички термини бесмислени, оне су „нужно” бесмислене.

Тиме се метафизика и добар део филозофије пребацује у раван слободног стваралачког духа заједно са уметношћу. За логички позитивизам су метафизичари они који са једне стране имају јаку тежњу да изразе своје животно осећање, али којима, с друге стране, недостаје способност за стварање уметничког дела.

Заснивање метафизике

Када се неко сазнање жели представити као наука, најпре се мора тачно одредити шта представља научно сазнање и како се оно разликује од сваког другог сазнања и који су то критеријуми који би одређено сазнање представили као научно. Ако не би постојао тај критеријум, границе свих наука би се међусобно преплитале, па ниједна од њих се не би могла обрађивати темељно и сходно сопственој природи. Идеја могуће науке и њених граница почива пре свега на оном што је одређеном сазнању својствено, односно на изворима сазнања (чулност, разум, интуиција) и врстама сазнања (емпиријско, метафизичко).

Што се извора метафизичког сазнања тиче, већ по самој суштини његовог појма он не може бити емпиријски. Дакле, принципи метафизичког сазнања никад се не могу узимати из искуства, јер такво сазнање не треба да буде физичко, већ метафизичко, то јест сазнање које се налази ван граница искуства. Оно је дакле априорно сазнање или сазнање из чистог разума или чистог ума.

Хајдегер сматра да је метафизика већ замишљена као мишљење које није искуствено, оно се не може укинути јер Људски ум непрестано себи поставља метафизичка питања. Човекова природа је сама по себи метафизичка.

Метафизика није никаква дата грађевина али је ипак у сваком човеку стварна као природна диспозиција. Уколико метафизика припада људској природи, онда човек заједно с њом егзистира. Карактеристично је за метафизику то да се у читавој њеној историји увек разматра као нешто што се само по себи разуме.

Полазиште заснивања метафизике представља традиционални појам метафизике односно чисто техничко значење мета та пхусица као заједнички назив за Аристотелова дела (као нешто што следи после његове „Физике”). Говори се заправо о првој филозофији односно теологици која је за Аристотела најузвишенија наука, теологика је теоријска претпоставка свих наука. (Аћимовић М. 1999)

Метафизика је неемпиријска наука која се не може искуством доказати и проверити али њено постојање се не може оспорити јер она увек поставља питања на које емпиријска наука не може да одговори.

Нововековна метафизика се схвата као наука о суштини и смислу бића (онтологија), као учење о суштини душе и духа (рационална психологија), као учење о суштини света и испитивању његове просторне и временске коначности или бесконачности (рационална космологија) и као учење о могућности егзистенције и суштине Бога (рационална теологија).

Фалсификационизам

Разграничење науке и метафизике

Дефиницијом шта је метафизика и шта она представља, нисмо решили основни проблем а то је како разграничити науку од онско научне ставове и оне који то нису, односно метафизичке ставове. Ако узмемо у обзир, након свега изложеног да је метафизика као наука ипак могућа који је то критеријум разграничења који ће раздвојити емпиријску науку од метафизике? Да ли је довољан критеријум разграничења тај, да ако ставови настају из искуства онда они представљају научне ставове а ако не настају из искуства него су а приори дате онда представљају метафизичке ставове? И који су то методи који карактеришу једну емпиријску науку а који метафизику? Ако је метафизика наука, како је онда уопште могуће издвојити науку из ње. Попер је успео само да раздвоји науку и метафизику на методолошком нивоу а никако на нивоу самог појма науке.

Проблем разграничења емпиријске науке од метафизичког знања појављује се још у XVII веку када се физика издвојила из филозофије. „Научно сазнање” које притом настаје прожето је неутемељеним и непровереним ставовима, а предлози за решавање овог проблема били су недовољни и често олако предлагани. Године 1919. Попер се први пут суочио са проблемом повлачења граничне линије између оних ставова и система који би могли исправно да се припишу емпиријској науци и других који би могли да се опишу као „псеудо-научни” или (у извесним контекстима) као „метафизички” или који су могли припадати чистој логици или чистој математици.

Овај проблем су проучавали многи филозофи почев још од Беконовог времена, али Попер није био задовољан начином на који је тај проблем решаван. Најпре прихваћено гледиште је било да је опсервациона основа или индуктивни метод оно што карактерише науку, док спекулативни метод карактерише псеудонауку или метафизику. Међутим Попер никада није био у стању да прихвати ово гледиште.

Модерне физичке теорије, поготово Ајнштајнове теорије биле су веома спекулативне и апстрактне и веома удаљене од онога што би могло да се назове њиховом опсервационом основом. Сви покушаји да се покаже да су оне више или мање директно засноване на посматрањима били су неуверљиви, што значи да су имале метафизички карактер и самим тим нису могле да се сврстају у научне теорије. Због свега овога постојала је очита потреба за другачијим критеријумом разграничавања, и Попер је предложио да за критеријум разграничавања треба узети подложност емпиријског система да буде побијен или оповргнут искуством. То је гледиште о науци које сматра да је њен критички прилаз њена најважнија карактеристика. С тога научник треба да гледа на теорију са упитаносћу да ли се о њој може критички расправљати, да ли се она излаже свим врстама критика, а ако то чини да ли је у стању да их издржи.

Њутнова теорија, на пример, предвидела је скретања у односу на Кеплерове законе (због интеракције планета), која нису била у то време опсервирана. На тај начин она је себе изложила покушајима емпиријских побијања, успех тих побијања значио је неуспех теорије и одрживост нове. Ајнштајнова теорија је била проверена на сличан начин. Најважнија научна револуција повезана са именима Планка, Бора, Ајнштајна и Хајзенберга нас је научила да свет није одиста уређен по Њутновим механичким законима, већ по сасвим другачијим тј. онима из квантне механике. Само ако теорија са успехом издржи притисак свих покушаја побијања, можемо да тврдимо да је она потврђена или поткрепљена искуством.

Овим критеријумом Попер није одбацио метафизичко сазнање јер је он сматра неопходном у научној активности. Попер наводи у делу своје реченице: „...склон сам да сматрам да је научно откриће немогуће без вере у идеје које су чисто спекулативне врсте, понекад чак сасвим мутне, вере која је потпуно неоправдана са гледишта науке и која је онда, у тој мери, и 'метафизичка'.” (Попер К. 2002)

Попер није одбацио метафизику јер је сматрао да се теорије у природним наукама не могу доказивати посматрањем односно искуством. Стога се теорије

у природним наукама морају доказивати на другачији начин односно мора постојати другачији критеријум разграничења науке од метафизике.

На првом месту, Попер заступа гледиште да ни класични емпиризам ни класични рационализам нису у праву када сматрају да су посматрање, односно ум, једини извори знања. Попер држи да је класичном емпиризму и класичном рационализму заједничко полазиште истина која је очигледна и да је само треба видети. Та теорија, међутим примећује Попер, често води ауторитаризму, из простог разлога што истина по правилу није очигледна, па је потребан ауторитет који ће саопштавати шта у одређеном случају треба да буде та очигледна истина. Поред тога ниједна од ових школа (емпиристичка и рационалистичка) није била у стању да призна да је наше знање људско, дакле да као хумано носи карактер погрешивости, а да га истовремено не сведе на нешто сасвим индивидуално и произвољно. Решење лежи у увиђању да сви ми често можемо да грешимо, и да то чинимо, али да баш та идеја грешке имплицира идеју тражења објективне истине у односу на коју се греши. Учећи се баш на тим својим грешкама, непрекидно се приближавамо објективној истини, мада је често и далеко промашујемо. Фундаментална грешка филозофске теорије јесте та што не разликује довољно јасно питање о пореклу и питање о вредности извора нашег сазнања. У ствари, када је реч о изворима сазнања, Попер сасвим исправно указује на то да постоје разни извори знања, од којих ниједан сам по себи не поседује неки ауторитет, јер ако, на пример, сумњамо у неко тврђење, онда је нормалан поступак да га проверимо, а не да се питамо за његове изворе, па уколико дођемо до независне потврде, онда ћемо то тврђење често прихватити не бринући се уопште о његовим изворима.

Попер сматра да постоји бар један филозофски проблем за који су заинтересовани сви људи који размишљају. То је проблем космологије: разумевања света, укључујући нас саме и наше сазнање као део тога света. Он верује да је сва наука космологија, и каже да значај како филозофије, тако и науке лежи једино у доприносима које су оне дале космологији. (Новаковић С. 1973) Своју општу концепцију науке Попер ствара полазећи од уверења да се не може постићи апсолутно сигурно знање:

„Наука није систем сигурних или добро утврђених исказа, нити је систем који неумољиво напредује ка стању завршености. Наша наука није знање (епистеме) она не може никада да претендује на то да је достигла истину, па чак ни вероватноћу као њену замену. Али вредност науке се не исцрпљује у функцији усмереној на биолошко одржање. Она није само користан инструмент. Мада не може да постигне ни истину ни вероватноћу, борба за знање и трагање за истином ипак су најјачи мотив научног открића.” (Новаковић С. 1973)

Систем који називамо емпиријском науком треба да представља само један свет: реални свет или свет нашег искуства.

„Према овом гледишту, 'искуство' се јавља као карактеристична метода којом се један теориски систем може разликовати од других, тако изгледа да се емпириска наука не одликује само својом логичком формом већ, уз то и својом особеном методом.” (Попер К. 1973)

Метода науке је метода смелих и оштроумних нагађања и строгих покушаја њиховог оповргавања. Разграничење науке и метафизике једна је од основних тема савремене емпиристичке филозофије. Овај проблем је често, у духу класичног позитивистичког начела, решаван пре са циљем да се покаже неоснованост сваке метафизике него да се легитимно разграниче те две области. Таква усмереност најизразитије је заступљена у логичком позитивизму Бечког круга.

Полазећи од Витгенштајнових идеја, ова група мислилаца је проблем разграничења идентификовала с проблемом значења и разлику научног и метафизичког засновала на разграничењу смисаоног од бесмисленог. Обновљени покушаји Рудолфа Карнапа да покаже да се разграничавање између науке и метафизике поклапа са разграничавањем између смисленог и бесмисленог су пропали. Разлог лежи у томе што је позитивистички концепт „значења” и „смисла” неприкладан да би се такво разграничење постигло.

Једну од теорија коју је Попер критиковао у својој „Логици научног открића” била је Витгенштајнова и Карнапова теорија о метафизици која је лишена значења и смисла. Овим ставом сматра Попер, уништено је свако учење о метафизици а самим тим се и научне теорије могу сматрати бесмислене јер не постоји критеријум разграничења који би разграничио научне теорије од метафизичких. Рудолф Карнап је сматрао да се сви појмови који се користе у науци могу дефинисати на основу опажајног искуства. Овакав систем појмова Карнап је дефинисао конститутивним системом тврдећи да метафизички појмови на могу бити конституисани. Значи реч је о критици значења на основу верификације. Увиђајући проблематичност оваквог става Карнап је покушао да конструише „језик науке”, језик у коме би сваки легитимни став био добро формулисана формула (артифицијелни језички систем), док се у њему не би могла изразити ниједна метафизичка теорија. Такав језик би представљао језик уједињене науке у коме би се могло рећи све што је смислено и научно а самим тим искључивало све што је бесмислено односно метафизичко. Попер сматра да би се оваквим ставом из науке онда морала уклонити и психологија која се бави питањима о души као и физика чији ставови се не могу доказивати на основу посматрања. Зато ова теорија није адекватна да би се метафизика разграничила од науке јер се не може сва наука свести на анализу језика.

Позитивистички концепт значења и смисла (или могућности верификације, или могућности индуктивног потврђивања) за Попера је неприкладан јер метафизика премда није наука не мора бити бесмислена. Попер је ради афирмације сопствених идеја морао да се упусти у дијалог с овом филозофском групом управо око разграничења науке и метафизике. За разлику од логичког позитивизма који настоји да разграничење изведе деструкцијом метафизике, Попер то чини преко дефинисања услова емпиријског научног система уз уважавање метафизике као смисаоне.

Свој критеријум разграничавања Попер поставља насупрот позитивистичком ставу, односно насупрот индуктивизму. Поперова методолошка концепција добила је назив и фалсификационизам јер се као њен основни принцип јавља принцип фалсификације (емпиријске оповргљивости). То је принцип

који захтева да емпиријски научни систем буде оповргнут искуством. Супротно томе логички позитивисти су настојали да утемеље науку полазећи од принципа верификације, дакле полазећи од утемељења уз помоћ емпиријских датости. За Попера индуктивни закључак није логички нужан, јер научне теорије не настају индуктивним путем.

Уколико би били доследни у примени метода индукције у разграничењу морали бисмо да одбацимо поред метафизичких и све научне ставове. Са логичке тачке гледишта извођење универзалних исказа из сингуларних представља само одређен степен вероватноће а не апсолутну истинитост. Логички је недопустиво закључивати из сингуларних тврђења (која су верификована искуством), односно индукцијом јер се теорије према томе, не могу никад емпиријски верификовати. Попер своју теорију науке заснива на становишту које је у директној супротности са индуктивном методом описујући је као теорију дедуктивне методе провере. Дакле, за разлику од логичког позитивизма који настоји да разграничење изведе деструкцијом метафизике преко операционалистичког критеријума смисла, Попер то чини преко дефмисања услова емпиријског научног система уз уважавање метафизике као смисаоне. Међутим у крајњем и највећем домету одређује услове научног система, због чега метафизичко подручје, будући да се укључује у шире ненаучно, остаје сасвим неодређено. Један систем ће бити признат као емпиријски или научни, само ако се може проверити искуством.

„Тенденција је индуктивне логике да научне хипотезе учини што је могуће извеснијим. Једна теорија се сматра научно вредном само због логичке блискости измeдју теорије и емпиријских исказа. Али, то не значи ништа друго сем да садржај теорије мора да иде што је могућно мање изван онога што је емпиријски установљено.” (Новаковић С. 1973)

Попер одбацује индуктивну методу у науци, у смислу процедуре проналажења, за коју сматра да је углавном психолошког а не логичког карактера. Проблем индукције може се исто тако формулисати као питање о томе како утврдити истинитост универзалних исказа који почивају на искуству. Принцип индукције не може да буде чисто логичка истина као што је таутологија. Главни разлог за одбацивање индуктивне логике јесте у томе што нам она не пружа погодан знак распознавања за емпиријски неметафизички карактер једног теоријског система. Попер држи да просто гомилање повољних (позитивних) примера, односно прикупљање случајева који говоре у прилог некој хипотези, у ствари не може да буде озбиљан разлог за прихватање такве хипотезе или теорије, због тога што се закључци не изводе са логичком нужношћу. Поперово одбацивање индукције се заснива на аргументу да она не може имати поузданост дедукције, она не даје ваљан критеријум разграничења.

Проблем индукције Попер чврсто везује за Хјума и његову теорију о узрочно-последичној вези. Наиме Хјумов проблем гласи: да ли је оправдано наше закључивање од појединачних случајева о којима имамо искуство ка другим случајевима (закључцима) о којима немамо искуство. Одговор гласи: Не, без обзира на то колики је број понављања. Понављање нема никакву логичку моћ, оно се руководи нашим субјективним веровањем, навиком и обичајем, што представља више психолошки проблем, а не логички.

„Сво наше закључивање о вези узрока и последице није изведено ни из чега другог до из навике и да је веровање у већој мери акт чулног него мисаоног дела наших природа.” (Хјум Д. 1988)

Попер полази од објективног постојања физичког света и човекове тежње да свет опише на истинит начин. Од почетка прихвата објективну или апсолутну коресподентну теорију истине. Једино у теорији коресподенције је одржив основни циљ науке, сазнање истине. Теорију коресподентности први је формулисао Аристотел у својој „Метафизици” рекавши да је истина рећи о оном што јесте да јесте, а о оном сто није да није.

Све остале теорије истине (психолошке или епистемолошке) су субјективне у смислу да све оне потичу из фундаменталне субјективне позиције која може да појми неко сазнање само као специјални облик менталног стања, као диспозицију или као специјалну врсту веровања. Покушај решавања овог проблема Попер је пронашао у теорији истине Алфреда Тарског. Значи реч је о рехабилитацији теорије истине као коресподенције, које је према Поперовом мишљењу спасила сам појам апсолутне или објективне истине.

„Неки исказ је истинит ако и само ако кореспондира са чињеницама.” (Попер К. 2002)

У сваком случају, подржавајући овакву „теорију објективне истине” Попер је одбацио субјективистичке теорије, као што су теорија истине као кохеренције, према којој је истинито оно што је логички кохерентно (истинито је оно што нема унутрашње противречности), теорија евиденције (истинито је оно што је очигледно), за коју Попер каже да брка познато са истинитим и прагматичка теорија истине које као истинито узима оно корисно.

Све ове теорије покушавају да одреде истину у смислу извора или порекла наших веровања. Са друге стране објективна истина нам дозвољава да тврдимо, рецимо следеће: Нека теорија може бити истинита чак и онда када нико у њу не верује, па чак и онда када немамо разлога да је прихватимо или да будемо уверени да је истинита; и обратно: нека друга теорија може бити погрешна и поред тога што имамо прилично добре разлоге да је прихватимо. Чак и ако погодимо истиниту теорију, ми ћемо по правилу само нагађати, сасвим је могуће да нећемо знати да је истинита. Попер такође признаје да се без теорије истине његова концепција науке може развијати само до извесне тачке.

Без објективне теорије истине, такође се не може направити разлика између чисте и примењене науке, то јест између науке која тежи за знањем, која трага за истинитим теоријама, или бар теоријама које су ближе истини од других, и науке која тежи за моћи, која трага за теоријама које треба да употребимо као моћне инструменте за остваривање одређених циљева, и где нам могу сасвим добро послужити чак оне теорије за које се зна да су погрешне.

Попер истиче (имајући као и увек, пре свега у виду научне теорије, а не основне исказе, јер утврђивање истинитости ових последњих путем емпиријске верификације не долази у питање) као велико преимућство објективне теорије истине то што нам дозвољава да кажемо да трагамо за истином, али да можемо и не знати када смо је нашли, да кажемо да се руководимо идејом ис-

тине, и мада немамо критеријума за препознавање истине (осим можда таутолошке истине). Оно што је новост у односу на Тарског јесте то да код Попера научна теорија има својство напредовања према истини. Попер сматра да наука не представља потрагу за извесношћу, вероватношћу или поузданошћу, она ипак представља потрагу за истином. И управо та идеја истине, уз идеју емпиријског садржаја, игра значајну улогу у разумевању напретка у науци.

Својство теорије је истиноликост или „блискост истини”. Истиноликост је а приори идеја присутна у свим научним теоријама и она представља висок степен оповргљивости. Она представља комбинацију истине и емпиријског садржаја научне теорије односно степен учешћа теорије у апсолутној истини. Увођење појма истиноликости веома је битан за Поперову концепцију науке. Истиноликост није исто што и вероватноћа, јер вероватноћа комбинује истину и недостатак емпиријског садржаја научне теорије. Да се задовољио тиме да су све теорије лажне или истините не би било оповргљивости, јер бесмислено је оповргавати теорије које су апсолутно истините (ако уопште такве теорије постоје). Зато све научне теорије једним делом учествују у апсолутној истини јер су истинолике, а другим делом су оповргљиве јер је могуће доказати да ће оне у једном тренутку бити лажне. Истиноликост јесте у самом појму теорије јер она представља степен кореспонденције са истином.

„Наша наука није знање (епистеме): она не може никад да полаже право на то да је достигла истину, па чак ни неку замену за истину, као што је вероватноћа.” (Попер К. 1973)

Попер тврди да ми можемо имати неку теорију чак и пре него што је проверимо, и да ће ако положи извесне провере бити боља од неке друге теорије што имплицира да имамо критеријум о „релативном потенцијалном задовољењу” или о „потенцијалној прогресивности”, који може бити примењен на теорију. Овај критеријум релативног потенцијалног задовољења дефинише теорију као пожељнију, ону која нам више говори односно садржи већу количину емпиријског садржаја. Она нам је стога интересантнија, смелија, има већу информативну вредност у односу на неку другу која је тривијална. У науци циљамо на високи информативни садржај, дакле на високу вероватноћу. Будући да закон вероватноће значи високу вероватноћу оповргавања, следи да је један од циљева науке високи степен оповргљивости. Само теорија високе проверљивости је вредна тестирања.

„С обзиром да је ово одређење истиноликости засновано на идеалним претпоставкама, Попер указује да ће овај појам имати улогу објективног регулативног принципа. То значи да ми можемо само да претпоставимо да је степен истиноликости једне теорије већи од степена неке друге, с тим да и ова хипотеза, као и свака друга, треба да прође кроз критичка испитивања, тако да тек пошто их је издржала, има разлога да буде прихваћена.” (Шешелја Д. 2005)

Оно пак на чему се заснива Поперова представа степена истиноликости јесте идеја садржаја који се јавља и као основни критеријум његове теорије раста научног сазнања. Прогрес је у основи самог појма науке дакле, ако наука не остварује напредак она губи свој смисао. Научни прогрес јесте непрекидан процес обарања научних теорија и замена бољим или теоријама које више задовољавају.

Наука почиње са проблемом, премда посматрања могу да изазову проблем поготово ако су неочекивана. Најтрајнији допринос теорије раста научног сазнања јесу нови проблеми које она ствара. Емпиријска наука указује на то да у себи наука здружује два значења: метанауку и науку. У првом значењу то је критика искуством која треба да утврђује научни карактер система тиме што је директно усмерена на његово оповргавање, а у другом Попер говори о науци у њеном строгом значењу као пракси сазнања стварности. Емпиријска потврда није никакав показатељ научног карактера система, научни би били само они системи који одолевају строгим покушајима оповргавања. Због тих могућности емпиријску методу треба окарактерисати као методу која и не тежи разграничавању науке од ненауке (метафизике).

Попер сматра да се наука треба служити методом оповргавања, чиме би требало да оствари у сваком моменту научни статус својих теорија. Служећи се методом оповргавања наука ће остваривати два циља: успостављати научни карактер система, с једне стране, и ново научно знање с друге. Теорија методе, уколико превазилази чисто логичку анализу релација међу научним исказима бави се одлукама о начину како треба расправљати о научним исказима. Позитивисти виде науку као систем исказа који задовољавају извесне логичке критеријуме, као што су поседовање значења или могућност верификације. Сасвим другачији одговор даће они који теже да специфичну карактеристику емпиријских исказа виде у њиховој подложности ревизији.

Наука није неоспориво апсолутно знање истине, него је наука критичко трагање за истином па на основу тога емпиријска наука представља логички реалан свет нашег искуства. Наука је логика открића унутар које стоје теорија, оповргљивост, емпиријска основа, проверљивост, вероватноћа и поткрепљеност. Логика научног открића је уствари методологија сазнања.

Методологија се бави одабирањем метода. а методолошка правила треба да обезбеде проверљивост (оповргљивост) научних исказа. Научна метода је увек хипотетичко-дедуктивна која нуди дедуктивна узрочна објашњења која се проверавају путем предвиђања. Попер сматра да се метода увек састоји у пружању дедуктивних узрочних објашњења као и у њиховом проверавању. Он тврди да се од методологије не може очекивати нека дубока истина јер она једноставно нема задовољавајући критеријум разграничења. Попер заступа методолошки став да само искуство може одлучити о емпиријско-научном карактеру система али га схвата битно другачије. Његово је мишљење да ставови науке морају бити подложни провери. Из тога следи да сама коначност одлуке није заснована на могућности верификације (јер то нема неки већи епистемолошки значај), него на могућности оповргавања.

Попер, како сам каже, настоји да избегне грешку индуктивизма чији је критеријум одбацивао теоријске системе природне науке. Ваљан критеријум мора допустити да у домен науке уђу и они искази који се искуством не могу верификовати. Могућност такве емпиријске одлуке настоји да обезбеди правилом: „За један емпиријски научни систем мора бити могућно да буде побијен искуством”. (Попер К. 1973)

Смисао оповргљивости

Попер предлаже критеријум оповргљивости према коме систем исказа стиче научни статус само ако се може сукобити са искуством и на тај начин проверити. Сваки емпиријско теоријски систем да би стекао звање научног система мора испунити три услова:

1. Систем мора да представља непротивречну целину која мора бити синтетична односно мора бити заснована на логичким правилима.
2. Он мора да задовољава критеријум разграничења, односно не сме да буде метафизички, већ мора представљати свет могућег искуства.
3. Систем мора да представља наш свет искуства, што значи да мора да буде емпиријски а својим садржајем треба да се разликује од сваког другог њему сличног система. То значи да мора да буде јединствен.

Ова три услова представљају структуру оповргљивости. Сваки смисаони систем мора да буде непротивречан. Такав систем је стриктно одређен, он не говори о било чему него само о ономе што је логички могуће, односно о оном што заиста јесте. Овакав систем је заснован на логичким правилима која обезбеђују квалитет исказа (синтетичност) и на тај начин он даје информацију о реалном свету.

Да би систем припадао емпиријској науци такоде је, поред наведеног нужно да не говори о било чему него строго и само о искуству, тачније да за свој предмет има емпиријски свет. Систем мора да задовољи критеријум разграничења односно да тим критеријумом буде одвојен од свих система који би се окарактерисали као метафизички. Према овом услову, систем говори о свету онако какав он заиста јесте и тиме он представља емпиријски систем. Међутим, како је критеријум разграничења који Попер предлаже непотпун и не даје стриктно разграничење науке од метафизике, питање је који би онда теоријски системи могли да задовоље овај услов?

Систем који испуњава прва два услова (без обзира на проблематичност другог услова) био би логички непротивречан емпиријски систем. То би значило да овакав систем исказа говори о реалном материјалном свету, о свету у коме јесмо, а не неком другом измишљеном, свету маште. Сви искази који нису у складу са овако формулисаним системом забрањени су (негативном логичком формом).

Трећи услов обезбеђује систему јединственост односно универзалност, што би значило да се сви искази пуни емпиријског садржаја могу извести односно дедукаовати само из њега и његовог позитивног обавештења. Овај услов је такође проблематичан, јер ако имамо више система како ћемо одредити који је систем универзалнији или који је најлегитимнији?

Систем који испуњава сва три услова био би стриктно универзални непротивречан емпиријски систем који би давао једно обавештење о свету. Значи то би био један информативни систем. Оваквом логичком формулацијом систем би забрањивао све друге са њим неспојиве исказе, јер кад се једном утврди као такав, он има универзално важење, односно забрањивао би све друге исказе који му противрече.

Пример за исказ који испуњава сва три услова био би „сва људска друштва темеље се на забрани инцеста”, што представља стриктно универзални исказ. Међутим не задовољавају сви искази сва три услова, пример за то би био: „Сви лабудови су бели” овај исказ задовољава само трећи услов оповргљивости односно представља универзални исказ. Овај исказ је могуће побити тиме што ми из искуства знамо да постоје и црни лабудови, значи он није непротивречан. Исказ који би задовољио сва три услова о оповргљивости у овом случају био би „Неки лабудови су бели” (али онда је овај исказ партикуларан а не универзалан). На основу ових примера закључујемо да оповргљивост може дефинисати емпиријски систем, али још увек не и емпиријски научни систем. Сваки емпиријски систем може да задовољи ова три услова али тиме не стиче статус научног система.

Овим условима Попер дефинише емпиријски систем и тиме га одваја од неемпиријског система односно метафизичког. Међутим поставља се питање да ли су сви емпиријски системи научни. Овде увиђамо непотпуност критеријума оповргавања јер Попер под научне системе сврстава све емпиријске системе. Попер је овде можда решио проблем разграничења метафизичких система од емпиријских, али то ипак није довољно да би се дефинисао емпиријски научни систем. Новаковић сматра да Поперов критеријум не решава проблем разграничења науке и метафизике као ни да одређује границу „између исказа емпиријских наука и свих осталих исказа који њима не припадају”.

Да би разграничење било потпуно, мора се тачно прецизирати шта то чини један научни систем, односно мора се извести разграничење унутар самих емпиријских система. Пошто сваки емпиријски систем задовољава ова три услова очигледно је да се мора увести и четврти услов који би прецизно разграничио емпиријске системе од научних односно тачно и најпотпуније прецизирао шта научни систем јесте. Пошто је Попер одбацио индукцију као критеријум за дефинисање научног система, проблематично је да се као четврти услов узме дедукција, јер би за дедукцију било потребно да већ постоји научни исказ који је већ потврђен. То значи да код Попера остаје проблематично како дефинисати емпиријски научни систем. Оно што је специфично за научни систем јесте да наука није само систем методолошких поступака научног истраживања него и логички уређено знање на основу којег се изражава истина.

Проблематичност универзалних исказа увиђа и сам Попер и сматра да би се изоловани универзални научни искази, који се не могу проверити требали изразити у негативној форми. Тачније ако се неки исказ не може проверити лакше га је негирати. Пример за такав исказ био би: „Не постоји ниједан перпетуум мобиле.” (Попер К. 2002)

Према оном што је до сада речено може се закључити да структуру оповргљивости чине следећи услови:

1. логичка доследност, или непротивречност (квалитет исказа).
2. синтетичност - дакле говор о емпиријском свету (постојање и другог света)
3. стриктно универзално протезање система утврђено формом забране свега оног са чиме он није логички спојив.

Оповргљивост се везује стриктно са методом науке у том смислу да разграничење спроводи сама наука. Оповргавање је метода науке којом се она разликује од свих других ваннаучних система. Отуда Поперова дефиниција саме науке: „Наука је мисао о емпиријском која има традицију критике” (Попер К. 2002)

Постављање оповргавања као функције научног метода води схватању да суштина науке није истинито знање него критика помоћу искуства. Критеријуму разграничења управо је неопходна наука, усмерена ка свом иманентном циљу, јер једино она може дати методолошке услове и средства која га чине ефектним. Један емпиријски систем не мора бити оповргнут да би му био признат научни статус. Оно што је Поперов основни захтев јесте да се систем изложи покушају оповргавања и да се трага за ситуацијама које ће резултирати оповргавањем. А да ли ће се у томе успети или не, то није пресудно од значаја јер није оповргљивост критеријум за научни карактер система. За признавање научног карактера нужно је да се систем изложи строгој провери. Да бисмо јасно схватили смисао ових тврдњи нужно је направити разлику између оповргљивости и оповргавања, као и оповргавања и побијања.

Оповргавање је једна одређена врста побијања, али побијање није врста оповргавања. Разлика је у емпиријским елементима. Оповргавање је побијање на основу искуства, а побијање је без искуства. Поставити теорију да се излаже побијању (боље речено покушају побијања) и навести услове под којима ће бити оповргнута, две су у принципу различите ствари. Ако је теорија оповргљива, то никако не значи да мора бити и оповргнута или да се сама оповргљивост процењује према условима успешног оповргавања.

Основна карактеристика теорија је у томе што се, својом формом, ризикантно излажу покушају побијања и што је на основу оповргљивости тај покушај побијања потез са пуно смисла, али исход провере зависи једино од исхода сукоба теорије и искуства. Да би установили оповргљивост није потребно да оповргавамо, јер је оповргљивост у самој бити науке. Оповргљивост такође упућује на границе важења система, а саме предузете провере усмерене су на утврђивање тих граница.

Методолошку одлуку о побијању теорије Попер поставља на основу круцијалног експеримента који треба да на место оповргнуте теорије постави ново знање. Оповргавајући експеримент је усмерен на заједничку тачку обеју теорија, односно на проблем који треба решити. Нови теоријски систем биће научног карактера уколико је оповргљив али и поткрепљен и само ако је поткрепљеност која му прибавља статус актуелног научног сазнања истовремено основ оповргавања претходног теоријског система. Један систем стиче научни статус тиме што је поткрепљен док је претходни систем управо због тога нужно оповргнут, док за оба система важи да су оповргљива.

Оно што је учинио Едингтон маја 1919. године одговара Поперовом концепту круцијалног експеримента. Тада је проверена и мерењем верификована Ајнштајнова хипотеза о закривљености простора. У овој ситуацији имамо две хипотезе, Ајнштајнову хипотезу да се простор криви у тешким гравитаци-

оним пољима и Њутнову хипотезу која је заснована на идеји апсолутног простора. Обе теорије су тако логички структурисане да потврда једне нужно води паду друге теорије. Добијени резултати успостављају аргумент који ће Попер назвати основни исказ, који је потврдио Ајнштајнову теорију а тиме оповргао Њутнову (идеја апсолутног простора је фикција).

У оквиру науке ситуиране на оповргљивости, нова теорија се претпоставља да би се њоме решио проблем који је показао недовољност актуелне теорије, односно да би једна теорија била оповргнута мора да постоји претпоставка о постојању друге теорије која је садржински боље поткрепљена. Коначну одлуку увек доноси круцијални експеримент, јер се може показати да је и нова теорија недовољна. Попер дакле, истиче да теоретичар има задатак да оповргава теорије налазећи им „слаба места”, али и да их превазиђе новом теоријом коју мора предложити да би оповргавање било довољно и оправдано. Овај метод увек подразумева две теорије у сукобу и другачије се не може мислити.

„Када је једном постигла статус парадигме, научна теорија се проглашава неважећом само онда ако је на располагању и ривалски кандидат који ће заузети њено место. Одлука да се парадигма одбаци истовремено је и одлука да се прихвати друга, а расуђивање које води тој одлуци укључује поређење обеју парадигми с природом као и између себе.”

Оповргљивост се оцењује а priori иманентном критиком система која показује могућност противречности са искуством. Оповргавање или боље речено оповргнутост, је оцена а постериори и њој логички претходи поткрепљеност. Тек поткрепљеност новог знања је показатељ и основ оповргавања теоријског система. То указује да критеријум разграничења не може бити апсолутно категоричан, већ да ће и сам поседовати степене.

Постојаће добро проверљиве теорије, оне које се једва могу проверавати и непроверљиве теорије. Оне које нису проверљиве не могу бити од интереса за истраживаче емпиријских наука. Оне се могу описати као метафизичке теорије. Неадекватно би било да се линија разграничавања између науке и метафизике повуче тако да се метафизика као нешто бесмислено искључи из смисленог језика. То постаје јасно ако се сетимо да највећи број научних теорија води порекло из мита. Теорија сазнања за Попера је истраживање научног сазнања. Знање је притом систем теорија или систем ставова, оно је објективно и критичко, засновано на методи истраживања, а овај метод представља постављање хипотеза и њихово критичко проверавање. Оповргавање је непрекидан процес чији је резултат немогућност утемељења научне теорије у њеној апсолутној истинитости. Наука није неоспориво знање истине, већ критичко трагање за истином. Смисао оповргљивости научних теорија огледа се у прогресу односно у расту знања.

Теза о оповргљивости је у великој мери прихватљива, и то из следећих разлога:

- 1) Кроз историју је доказано да теорије нарочито у физици (Њутнова теорија о апсолутном простору) не морају имати стриктно универзално важење, и да ће у једном тренутку неке од њих у одређеним сегментима показати своју недовољност и

могућност поткрепљења неком новом теоријом. Суштина проверавања теорија није у потврђивању теорије него у њеном оповргавању.

- 2) Метод оповргавања може имати значајну улогу у разграничењу метафизике и науке у методолошком смислу, као и у дефмисању емпиријског научног система. Оповргљивост може бити један од услова да се одређени систем сматра научним.

Међутим, овакав концепт оповргљивости такође има своје недостатке. Нова теорија настаје на основу претходне, само што на местима где је претходна теорија заказала, ова нова теорија је поткрепљена новим садржајем. Што значи, да би оповргавање било успешно ми морамо имати другу теорију као основни исказ. Нова теорија која је настала оповргавањем старе теорије мора једним делом садржаја да одговара старој теорији и да је потврђује, а другим делом да је поткрепљена емпиријским садржајима о којим стара теорија не говори и да у овом тренутку одолева критици.

На тај начин се научна теорија развија и напредује. Међутим, Попер не износи претпоставку о томе да ли постоји одређен временски период у коме теорија мора бити оповргнута, нити говори о томе да је и свака наредна теорија истинитија од претходне што би повукло за собом да је самим тим теже оповргљива. Ако наука напредује од проблема до проблема развијајући се кроз оповргљивост, и тежећи ка истини да ли ће се десити тренутак када теорија неће више моћи бити оповргнута? Да ли ће доћи до засићења теорије садржајем? Раст научног сазнања по Поперу се заснива на оповргљивости, али остаје отворено питање да ли се теорије могу оповргавати у недоглед?

Претпостављам да ако научна теорија досегне до апсолутне истине онда критеријум оповргљивости није меродаван за раст научног сазнања. Оповргљивост може бити један од метода критике научне теорије на основу којег једна теорија стиче научни статус и напредује ка истини али није од пресудног значаја нити је основни.

Критеријум оповргљивости се може прихватити само у оној мери уколико он стварао утиче на раст знања, уколико је оповргавање плодносно, односно ако заиста има потребе за тим. Метод индукције није довољан да би нека теорија стекла научни статус, али недовољност индуктивног метода не може се надокнадити оповргљивошћу. Појам истиноликости код Попера већ изазива проблем, односно проблем науке. Ако Попер прихвата апсолутну објективну коресподентну истину, због чега онда потреба за увођењем појма истиноликости? Одговор који би могао бити је следећи: Да нема истиноликости не би било ни оповргавања.

Када би теорије биле апсолутно истините не би било потребе за оповргавањем, самим тим по Поперу не би било прогреса односно раста научног сазнања. Због тога је појам истиноликости нужен да би смисао оповргљивости научних теорија опстао. Појам истиноликости не може бити константан, односно, не може бити срж науке, он може бити у већој или мањој мери заступљен, али никако основни критеријум за стицање научног статуса теорија.

Мислим да се проблем може поставити и овако: Ако је нека научна теорија истинолика, она је самим тим и оповргљива, а ако је научна теорија апсо-

лутно истинита она не може бити оповргљива. Оповргљивост и истиноликост представљају облик дедуктивног закључивања, такозвани имплицативни закључак који се заснива на логичким особинама односа условљавања.

Форма овог закључка јесте:

- Ако важи А, важи Б - Ако важи истиноликост, важи оповргљивост
- А важи - Истиноликост важи
- Дакле, важи Б- Дакле, важи оповргљивост.

Поперова концепција науке се тиче само методолошког нивоа, и она објашњава развитак научне теорије. Његови захтеви да се константно тражи начин да се оповргне научна теорија је нереалан јер претпоставља негативан став према науци, јер научник мора стално да критикује научне теорије, покушавајући да их оповргне. Научник не сме да прихвати ниједну научну теорију као апсолутно истиниту, односно научно сазнање никад не може бити прихваћено као истинито и коначно.

Закључак

У овом раду покушали смо да представимо размишљања присталица логичког позитивизма Бечког круга (верификациониста) и супротстављена гледишта Карла Попера и његовог фалсификационизма.

У првој половини двадесетог века логички позитивисти, развијали су индуктивну логику; сматрали су да индуктивна логика представља основу сваке „рационалне реконструкције” људског знања. Поред тога, сматрали су да могућност емпиријске верификације чињеничних исказа уједно представља и критеријум њихове смислености. У том светлу Попер је индукцији и верификацији одлучно супротставио дедукцију и фалсификацију. Сматрао је да је оправдање индукције логички немогуће и методолошки непотребно; нити је могуће показати да је теорија истинита или вероватна нити је то потребно.

„По мом мишљењу индукција не постоји.” (Попер К. 1973)

Према Поперу, иако нам можда може изгледати супротно, научници заправо уопште не покушавају верификовати теорију, они настоје извршити њену фалсификацију, и, ако у томе не успеју, онда ју прихватају.

Као критеријум демаркације науке и не-науке предложио је фалсификационизам – могућност емпиријског оповргавања. Иако је фалсификационизам заступао у свим својим радовима, Попер је своју теорију људског знања можда најлепше изложио у свом делу „Претпоставке и побијања”.

Управо ово дело је било главни извор мог знања о овој проблематици и представљало главну литературу у писању овог рада.

На крају напомену бих и неке критике Поперових гледишта. Свакако, најјача и најумеснија критика Поперових гледишта дошла је изнутра, од самих његових ученика и следбеника. Тако, на пример Имре Лакатош оправдано примећује да Попер, и поред тога што је вршио разне модификације својих

схватања, није никад напустио гледиште да оповргавање једне теорије настаје као резултат сукоба између теорије и посматрања, иако не сматра неопходним да се ту умеша и нека боља теорија. Једна теорија, по мишљењу Лакатоша, може се елиминисати само другом, бољом теоријом, то јест оном теоријом која у односу на претходну има већи емпиријски садржај (од које је нешто и потврђено). То значи да никакав експеримент није круцијалан у време када се обавља, већ тек накнадно, с погледом уназад.

У складу с тим Попер још инсистира на круцијалном експерименту (то јест на случају када прихватамо неки исказ који стоји у противречности с одређеном теоријом). Проблем се састоји у томе што ми на основу постојеће теорије изводимо круцијални експеримент, јер се ми по Поперу служимо методом дедукције, што онда подразумева да из саме теорије дедукујемо исказ који ће је оповргнути. Ми немамо другу независну теорију на основу које изводимо круцијални експеримент. Значи да круцијални експеримент који се изводи мора бити последица постојеће теорије односно оне које се оповргава.

Лакатош, међутим, заступа гледиште да никакав прихваћени основни исказ сам по себи не може да нам да за право да одбацимо неку теорију. Такав сукоб може да представља мањи или већи проблем, али ни у ком случају „победу”. Према томе, Поперова шема „претпоставки и побијања”, то јест шема покушавања са неком хипотезом, из чега следи показивање погрешке помоћу експеримента, губи онај значај који јој Попер придаје.

Литература:

1. Aćimović M., Uvod u logiku, Filozofski fakultet, Novi Sad, 1999.
2. Lakatoš I., Dokazi i opovrgavanja, Školska knjiga, Zagreb, 1991
3. Novaković S., Metodološka i filozofska gledišta Karla Popera, NOLIT, Beograd, 1973.
4. Popper K., Logika naučnog otkrića, NOLIT, Beograd, 1973.
5. Popper K., Pretpostavke i pobijanja, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Novi Sad 2002.
6. Šešelja D., Teorija istine i naučni realizam u Popperovoj filozofiji nauke, Arhe, II, 3/2005. Filozofski fakultet, Novi Sad, 2005.

VERIFICATION VS FALSIFICATION

Summary: In this paper we tried to present the arguments of the supporters of the logical positivism of the Vienna Circle (verificationist) and the opposing views of Karl Popper and his counterfeatism. The paper presents the views and development of *teroja*, as well as the sense of obscurity and viewpoints and attitudes of metaphysics as well as the division of science and metaphysics.

Key words: Verification, falsification, metaphysics, science

ЛИДИЈА БЕКО*

Рударско-геолошки факултет
Београд

УДК 316.647.5:316.32(497.11)

Прегледни рад
Примљен: 12.02.2018
Одобрен: 03.03.2018
Страна: 567-576

АСПЕКТИ РАЗВОЈА ИНТЕРКУЛТУРАЛНЕ СВЕСТИ ПОМОЋУ МИТОВА И CLIL НАСТАВЕ НА ГЕОЛОШКИМ СТУДИЈАМА

Сажетак: Рад се фокусира на значају интегрисања културе унутар језичке учионице из угла нужности увођења културе као пете вештине уз већ традиционално прихваћене четири. Са своје стране, CLIL метода развија интегрисану могућност подучавања, где се изучавање културолошких садржаја поставља као обавезни део курикулума, а промовисање интеркултуралне свести као кључни образовни циљ. Наиме, интегрисана настава у духу CLIL теоретичара напушта изоловано учење језика и садржаја, амалгамирајући наставу на начин да студентима омогући не само обједињено или експлицитно учење, већ гранично прелажење кроз културе и субкултуре које у реалном животу постоје. Митови су детињство науке и људских бића, чији је древни језик састављен од симбола и метафора, успевао да пренесе мудрост неопходну за живот у складу са природом током хиљада година. Како би мит имао будућност, неопходно је да се суочи са изазовом да његову садржину преузму и научници, у овом случају геолози. Осим културолошких аспеката мита као ризнице знања и културе, напор се чини да интеркултурална свест у учионици буде подизана и путем развоја идентитета. Такође, са аспекта комуникације, овај рад представља покушај пружања могућности да се путем геомитологије побољша комуникативност унутар геолошке заједнице, која је у традиционалном виђењу подучавања остајала углавном ограничена само на геологе.

Кључне речи: интеркултурална свест, CLIL метода, мит, геологија, интеркултурални говорник

Увод

Данас је постало излишно да убеђујемо јавност како је настава страног језика нераскидиво везана за културу и говорнике те културе, као и да се подучавање културе обавља само кроз чињенице. Напротив, све чешће се о култури говори као петој језичкој вештини, која стоји у равни једнако важних као

* lidija.beko@rgf.bg.ac.rs, 063/888-94-24

и вештине слушања, читања, говора и писања. Према речима холандског психолога Герта Хофстеда (Hofstede Geert, 2005), култура се назива „софтвером ума“, и покрива области традиције, вредности, културне артефакте као и начине понашања одређене друштвене заједнице (Hofstede Geert, 2005). Лидикоут (Liddicoat Anthony, 2002) наводи да генерално постоје два погледа на културу: статички и динамички. Статички је застарели, он изолује и не препознаје везу између језика и културе, и код њега се, при пуком преношењу културних информација, игнорише непрекидни развој културе и њена веза са говорницима. Динамичан поглед захтева активно укључивање студента у учење културе, овде се информације не уче на пасиван начин, већ се културолошке чињенице посматрају у времену и простору као непрекидно променљива сазнања. Вивер (Weaver) указује такође да је велики део нашег културног знања невидљив и да се углавном несвесно примењује у нашим свакодневним интеракцијама (цитирано у Ho Si Thang Kiet, 2009:63).

Укрупњавањем карактеристика и компоненти, многи аутори су настојали да понуде прецизније поделе унутар културе, долазећи често до сличних класификација: а) култура са великим к, као естетска категорија која обухвата књижевност, архитектуру, ликовну уметност, музику, филм итд., б) култура са малим к, која као социолошка категорија осликава начин живота једне заједнице и њене међуљудске односе, ц) култура сама по себи, као комуникација чланова друштвене заједнице у контексту одређене публике, жанра, циља итд. (Miquel Lourdes, Sans Neus, 1992:15; Adaskou Kheira, Britten Donald, Fashi Badi, 1990:3-4).

Увођење културе у језичке учионице, за Робинсона представља сигурну добит, наводећи да оно што се зове „културна разноликост, само шири нечији репертоар искуства и понашања, не одузимајући му ништа“ (Robinson Lena, 1985:101), док Крамш и Саливен (Kramsch Claire, Sullivan Patricia, 1996) позивају наставнике и студенте да креирају оно што називају „трећом културом“ у учионици, коју описују као концептуални простор и место укрштања вишеструког света дискурса. Трећа култура истовремено не допушта да студенти буду таоци својих монокултуралних вредности и уверења, већ, како то Кумаравадивелу (Kumaravadivelu) сматра, да активно стварају критичну културну свест (Kumaravadivelu B, 2003:29). Развој критичке културне свести захтева признавање једноставне истине: не постоји једна култура (супериорна), која оличава све и само најбоље људско искуство, као што не постоји ни једна култура (инфериорна), која оличава најгоре од људског искуства (*ibid.*). Развој осетљивости према различитостима других традиција означава напуштање етноцентризама, стереотипа, политичких, верских и идеолошких осуђивања и поједностављивања (Patrikis Peter, 1988). Подједнако је важно уочити, према Кумаравадивелу, да традиционални приступи настави културе игноришу разноликост погледа на свет који сами студенти доносе у учионице. Чак и када се чини да је реч о групи студената хомогеног националног и језичког ентитета, њихови ставови, вредности, стилови, избори, и самим тим и погледи на свет, могу се битно разликовати, и у том смислу, свака група студената, ма колико слична, никако не представља монокултуралне капсуле, већ мултикултуралне мозаике (Kumaravadivelu B, 2003:33)

Подучавање културе путем *CLIL* методе

Позивајући се на Којлову, „однос између културе и језика је сложен. Интеркултурална свест је од фундаменталног значаја, а место које јој припада је у темељу *CLIL*-а.“ (Coyle Do, 2006:10). Објашњавајући на другом месту важност културе у оквиру интегрисане *CLIL* методе, Којлова даје корисну слику: „Култура није *post scriptum*, већ нит која плете свој пут“ (Coyle Do, 2005:6), то јест, водећи принцип у учењу, заснован на интеграцији језика и контекста уз непрекидно „отварање интеркултуралних врата“ (Coyle Do, 2010:39).

Ако се ослонимо на сродна размишљања Крамшове, језик се посматра као друштвена пракса у чијој је сржи култура, или како то она каже њена „стална позадина“, која је ту од првог дана, спремна да поремети, када се најмање надамо, да укаже сва ограничења комуникативне способности, уколико недостаје, као и да у њеном недостатку доведемо у питање способност да дамо смисао свету око себе (Kramsch Claire, 1993:1). Имајући у виду да се знање о различитим културама (културолошко знање) не може само научити, прелазак на интеркултурално разумевање подразумева проширење социјалних искустава, развој интеркултуралних вештина, интеракцију у различитим контекстима итд. Како би студенти могли да повећају своје разумевање и како би смислено могли да повећају своје искуство у могућем интеркултуралном дијалогу, треба почети са подизањем свести о сопственој култури, укључити културолошке стечене ставове, знања и ситуације (Coyle Do, 2010:39). Студенти могу заједно радити на својој и различитим културама, постављајући низ рефлексивних питања о „себи“ и „другима“, стварајући нове перспективе кроз време и културе и оживљавајући себе кроз њих, чиме још једном потврђујемо тезу Којлове да у данашњем времену глобализације и интернационализације, „интегрисање културолошких прилика у *CLIL* учионици није опција, већ нужност“ (Coyle Do, 2010:64).

Ширењем претходне тврдње, долазимо до схватања да настава језика кроз наглашену потребу учења културе обогаћује стицање погледа на свет сваког појединца, и стварањем нематеријалног културног капитала, повећава корисно и оперативно знање о свету око себе. Како се ту онда гледа на положај мита, као ненаучног наратива који припада далекој прошлости, може се објаснити на следећи начин. Приповедање, где спада и мит, као педагошка техника коришћена је од стране највећих учитеља на свету: користио је Исус, Платон, Конфуције и други велики филозофи и професори. Чејмберс сматра да савремени предавач који користи модел приче заправо употребљава технику учења која је положила тест времена (Chambers Anne, 2004:43). Мит има педагошки потенцијал да открије појединости и општости, и како Стоил (Stoil) тврди у чланку објављеном на сајту Британског Савета¹: приче [митови] откривају универзалне истине о свету, а делећи приче [митове] једни друге обогаћујемо, постајемо мудрији, саосећајнији и квалитетнији у целокупној потрази човечансва да објасни свет истине (Stoile Paula, 2006).

¹ <http://www.teachingenglish.org.uk/think/storytelling-benefits-tips>

Интеркултурална рационала на *CLIL* настави

Наш предлог рационале развоја интеркултуралне свести путем мита базирали смо на наводима ауторке Мелине Порто (Melina Porto) која даје следеће предлоге:

1. Интеркултурална свесту у односу на идентитет студената подразумева: усвајање толерантног и непристрасног става према студентима различитог социјално-економског статуса, расно/етничким, језичким и родним особеностима, подстицање студената да продубљују разумевање сопствене културе и језика наслеђа, уз прихватање националних и патриотских вредности.
2. Интеркултурална свест у односу на друге културе подразумева: позитивно представљање других култура уз пружање богатих информација о њима, као и поштовање језичке разноликости тих култура.
3. Интеркултурална свест у односу на међуљудске односе подразумева: елиминисање стереотипа из наставних материјала, избегавање упућивања на тензија и сукобе унутар друштва, промовисање мултикултуралног образовања и коришћење мултикултуралне литературе, коришћење наставних материјала који наглашавају шта уједињује људска бића са фокусом на заједничке везе.
4. Интеркултурална свест у односу на неговање комуникације унутар учионице подразумева: коришћење искуствених приступа учењу језика и културе, виђење студента као „грађана света“ или „космополитског грађана“, посвећеност антирасизму, ксенофобији и предрасудама о непријатељству према културолошким разликама (Porto Melina, 2010:49).

О миту и геологији

Научна едукација на геолошким студијама могла би да се уз помоћ мита креће у више корисних праваца. Један је да се покаже да постоји много аспеката репрезентовања стварности и да увид у њих доприноси разумевању света. Митови пружају младим геолозима прилику да кроз ненаучни наратив покушају да проникну у локалне геолошке појаве, а да потим, изазов опстанка мита реше помоћу савремених, технолошких и научних могућности. У прилог томе, корисно би било бележити митове, легенде и предања сличних садржаја из крајева из којих потичу студенти геологије, како бисмо спречили да знање које је вековима прикупљано буде заувек изгубљено (Беко Лидија, 2017а).

Мит, као наратив, је целовит систем у коме се повезују религија, привреда, управа, родбинске везе, историјски и природни догађаји, који праве замршене и нераскидиве сплетове и спојеве. Мит је у том смислу у супротности са модерним друштвом и погледом на свет, који је по моделима класификације, сегментисан и деташиран на засебне научне гране, приступе и дисциплине. Данас нас управо оваква атомизација знања спречава да схватимо холистички концепт мита, његову културну супстанцу и целовитост погледа на стварност. Стога је проучавање митова изузетно сложен и динамичан захват, и у свету се данас улаже много труда како би се дошло до његовог што потпунијег разумевања и научног декодирања.

Многи аутори уочавају да су митови великим делом политичко-религијска историја, где се, на пример, паралелно са политиком суптилно повезују и природни процеси из окружења, односно геолошке појаве, а које су у прошлости једнако значајно одређивале токове живота као и већ поменуте историјске, религијске и политичке. Једна од илустрација таквог становишта је мит о Хидри, (термин који ће постати интернационализам и део научних назива у гелологији везаних за науку о водама), где се Хидрина глава, која се непрекидно регенерише, тумачи као симбол многобројних водених извора који су хранили велике мочваре у близини Лерне (област у Грчкој) у једном периоду обимних падавина. Борба између Херкула и воденог чудовишта представља, са једне стране, огромне напоре одводњавања, а са друге стране тумачења, осликава бурне политичке догађаје тога нестабилног војно-политичког времена (Piccardi Luigi, 2004).

На другом месту, познаваоци грчке цивилизације запажају да се геолошка еволуција хеленског подручја подудара са Хасиодовим „Теогонијама“, уочавајући да се прве четири генерације богова подударају са геолошком еволуцијом и климатским променама тог подручја, што је морало имати директне економске, саобраћајне, технолошке, политичке, религијске, уметничке и друге последице и утицаје (Mariolakos Ioannis, 2001).

Надаље, хавајски митови бележе прецизне природне догађаје који се доводе у везу са локалном богињом Пеле, одговорном за вулкане на хавајском архипелагу. У тим митовима помињу се познати токови лаве који се повезују са „ћудима“ богиње Пеле, као и њеном борбом са полубогобома за престо (Masse Bruce, Johnsson Rubellite Kawena, Tuggle David, 2007). Радиокарбонска анализа спаљене вегетације и карактеристично временско појављивање лава токова, прикупљених од стране Хавајске вулканске обсерваторије, указују на блиску подударност између датума токова лаве и променама у краљевском родослову поглавица/краљева на острву као и просечне дужине владавине једног краља-поглавице. Доказано је да постоји најмање шест таквих подударних генеалогских владара и вулканских ерупција (Holcomb Robin, 1987).

Као што се може закључити, студија митова је веома сложена тема са много аспеката, а један користан начин путем *CLIL* методе јесте узимање учешћа, за почетак читањем, у креативној реконструкцији мита путем језика, културе и геологије (Беко Лидија, 2013:122). Нова научна теорија и древна мудрост митова у том смислу могле би бити комплементарне спознаје: и у једним и у другим наратив је носилац информације која се сматра екстремно битном, па је мит као облик вербалног преноса језички занимљив и из правца антрополошке лингвистике и когнитивне антропологије. Надаље, сваки геолог је и говорник и даљи правац посматрања мита као инструмента памћења и организовању знања на запамтљив начин мора бити покренут у правцу комуникације. Уместо већ поменуте изолације, и издвојених ниша, валидност мита огледа се управо у његовом преношењу, стога су комуникативне компетенције геолога као говорника пресудно важне.

Инжењер као интеркултурални говорник

Настава језика и садржаја употребом мита постиже средство којим се остварује паралелно континуитет сазнавања и континуитет културе. Напуштајући приступ инструменталне језичке наставе, која је блиско везана за деконтекстуализовану обуку и изоловане вештине (културно респонсивна), *CLIL* језичка настава има за циљ да развије, уз лингвистичку, и културну писмености код свих својих ученика. Да би теоретске идеје интегрисане наставе могле да се квалитетно пренесу у свакодневну праксу у учионици, потребно је можда још једном препознати и подвући место културе у настави језика, а затим појму културолошко-одговорне едукације одредити смернице рада.

Под првим се размишљање о појму културе може тумачити на основу цитата Кушнера, МекКлеландове и Сафорда (Cushner, McClelland & Safford), који културу конципирају на следећи начин: “Култура се може упоредити са сантом леда – само 10% целине се види изнад површине воде, а капетана брода највише брине 90% које је сакривно испод површине. Као и код санте леда, најзначајнији и потенцијално најопаснији део културе је невидљив, то је онај субјективни део који континуирано ради на несвесном нивоу како би обликовао наше перцепције и наше одговоре на ове перцепције. Управо овај аспект културе води до најкрупнијих неспоразума” (Cushner Kenneth, McClelland Averil, Safford Philip, 1996:50). Пренето у наш наставни простор, *CLIL* наставом желимо да прецизирамо и 10% одабраних тема и наставних меријала за читање, писање, говор и слушање из области културолошке грађе релевантне за будуће инжењере геологије, али и 90% „невидљивости“ који чине рад на идентитету наших студената. Посматрајући сваки материјал као културно обојен, то јест ни један материјал није културно неутралан, општи циљ нам је да подстакнемо квалитетну темељну трансформацију студената како на личном тако и друштвеном нивоу. Разнолико читање, писање и говор на страном језику води вишеструком развоју личности (McCarthy Sarah, 2001; Bean Thomas, Moni Karen, 2003), при чему учење језика подстиче интензивно да студенти стварају, одржавају или развијају своје јединствене идентитете (Chen Hsuan, 2005). Идентитет се развија када студент помири нове и изазовне идеје са својим већ постојећим уверењима и вредностима кроз нова искуства. Друштвени, економски, историјски догађаји, између осталог, утичу на то како студенти виде себе и друге, и ова схватања усвоје или преведу на начине на који одговарају специфичним облицима културног обрасца који поседују (Jiménez Robert, 2003). То значи да карактеристике као што су етничка припадност, пол, друштвена класа, религија, образовна припадност, сексуална оријентација, посебна надареност итд, утичу на то као студенти комуницирају, одговарају, уче или како се понашају према другима у зависности од таквих схватања и позиционирања. Разноврсни идентитети обликују међусобну директну комуникацију и утичу на то како се лично и колективно померају као резултат интеракције (McCarthy Sarah, Моје Elizabeth, 2002). Како развој и промена идентитета прожима и учење културе, важна улога предавача у овој области јесте да успостави везе са слојевитим личностима студената које у културном формирању учествују на мноштво начина у зависности са својим капацитетима.

Универзална прихватљивост мита, уз већ у раду поменути став да у културама нема супериорности, јесте пре свега да негује међусобну повезаност наших студената са свим локалитетима културе који се у миту могу наћи. Непосредна адаптација мита у интегрисаној настави обавља се према његовим текстуалним, друштвеним, културним и геолошким контекстима, док студенти полако учествују у многим световима и цивилизацијама истовремено. У том смислу, геолог стиче писмену, друштвену и културну праксу, истовремено допуштајући да се сви аспекти културе и идентитета прожимају. Чин комуникације успоставља се активирањем свих расположивих ресурса којим се креира нова културна пракса, са новим идентитетима студената које се међусобно повезују и развијају у учионици.

Касније током каријере, тако формиран идентитет геолога, у реалном животу наћи ће се у бројним ситуацијама где ће се очекивати да корисницима из области јавног живота, медија, правосуђа, културе, политике, преносе запажања, резултате, савете препоруке из области својих геолошких знања и истраживања. Приметно је да је за геологе комуницирање информација понекад буде много теже од самих истраживања (Donnelly Laurance, 2007). То је стога што геолошка истраживања користе заједничке научне технике, геолошку терминологију, специфични технички жаргон својствен свим геолошким студијама. За разлику од тога, свршени дипломци, неретко се налазе да комуницирају са нестручним саговорницима који не деле или не разумеју језик геолога, те због недостатка могућности превазилажења језичких баријера, западају у нелагодне језичке и комуникативне ситуације (Беко Лидија, Лабан Александар, 2017b). Будући да митови осим занимљивог штива представљају инспиративан текст друштвеног дијалога, захтевајући да добар комуникатор мора бити и добар слушалац, да митови обилују драматичним тренуцима које треба схватити и објаснити, да се у њима осликава етичка ангажованост, одлучивање, истрајност и мудрост, дакле, сви елементи уз већ поменуте карактеристике геомитологије, захтевају у крајњем случају језичку прецизност, ефикасност и поузданост у размишљању и комуницирању. Митови на почетној години студирања помажу младим инжењерима геологије да развијају могућности квалитетне, ефикасне и поуздане комуникације са нестручним саговорницима, какви су и сами на поменутом нивоу академског знања. У комбинацији са чињеницом да у раду са студентима активно учешће узимају и доменски професори, будући рад и пракса са геомитовима чини се више него оправдана и инспиративна.

Закључак

Мит се може посматрати као језичко путовање које, отварајући видике у другим реалностима кроз подизање интеркултуралне свести негује отвореност ума за бројне интерпретације. У научно-образовном смислу, мит има велики потенцијал, осим да помогне у разумевању динамичности геолошког окружења кроз историју, чиме је мит потенцијални геолошки архив кога треба

пажљиво истражити, али такође и драгоцен алат културног описмењавања достојан даљег испитивања. Употреба мита, у циљу подизања интеркултуралне свести, отвара бројне могућности које сежу од креирања критичке свести код студената, развоја идентитета, до прихватања културне разноликости и антирасизма и толеранције. Једнако тако, веома је важно да путем мита студенти могу да развију осетљивост за сопствени систем вредности без притиска осећаја супериорности или инфериорности.

Из перспективе CLIL методе и културне оријентације, мит је наратив са мноштвом функција и ако бисмо узели аналогију Којлове о трострукости учења језика и применили је на сам мит, онда би он био коришћен како би студенти учили о његовој супстанци, користили га за учење његових бројних манифестација, културних између осталог, и коначно препознавали аутобиографску димензију учења и сопствену трансформацију у усвајању нових ставова (Coyle Do, 2007). Четири стуба CLIL методе, као четри „П“ кроз учење о миту се, такође, у потпуности могу испунити: мит је корисна когнитивна супстанца, мит је језички наратив, мит је комуникација и мит је култура којој ми припадамо, а не издвојен ентитет.

Литература:

1. Adaskou, Kheira; Britten, Donald; Fashi, Badia (1990): 'Design Decisions on the Cultural Content of a Secondary English Course for Morocco'. *ELT Journal*, 44/1: 3–10.
2. Bean, Thomas; Moni, Karen (2003): 'Developing students' critical literacy: exploring identity construction in young adult fiction'. *Journal of Adolescent & Adult Literacy* 46/8: 638–48.
3. Beko, Lidija (2013): „*Integrirano učenje sadržaja i jezika (CLIL) na geološkim studijama*”, doktorska disertacija
4. Beko, Lidija; Laban, Aleksandar (2017b): rad u pripremi “Međunarodna konferencija „Dani Arčibalda Rajsja“ 7-8. novembar 2017
5. Beko, Lidija (2017a): rad u pripremi „Kultura polisa“
6. Council of Europe (2001): *The Common European Framework of Reference for Languages: Learning, Teaching, Assessment*, Cambridge, Cambridge University Press. Dostupno na: http://www.coe.int/t/dg4/linguistic/Source/Framework_EN.pdf. Sajt pristupljeno: 2.aprila 2017.
7. Chambers, Anne (2004): “*Changing Concepts in Culture and Language Learning*”, In Smith, M. (ed.), *Readings in the Teaching of Culture*. Dublin: ITE.
8. Chen, Hsuan (2005): “The rationale for critical pedagogy in facilitating cultural identity development”. *Curriculum and Teaching Dialogue* 7/1&2: 11–22.
9. Coyle, Do; Hood, Philip; Marsh, David (2010): *CLIL: Content and Language Integrated Learning*. Cambridge: Cambridge University Press.
10. Coyle, Do (2007): “Content and Language Integrated Learning: Towards a Connected Research Agenda for CLIL Pedagogies”, *International Journal of Bilingual Education and Bilingualism*, 10 (5), 543-562. Dostupno na: <http://www.scribd.com/doc/135388846/Research-Agendas-for-CLIL-Pedagogies> [sajt pristupljeno: 16. aprila 2017].

11. Coyle, Do (2006): *"Content and Language Integrated Learning: Motivating Learners and Teachers"*, University of Nottingham, Dostupno na: <http://blicks.xtec.cat/CLILpractiques1/files/2008/11/slrocoyle.pdf> [sajtu prisupljeno: 27. marta 2017].
12. Coyle, Do (2005): *CLIL: "Planning Tools for Teachers, the University Of Nottingham School Of Education"*. Dostupno na: <http://www.slideshare.net/gorettiblanche/theoretical-CLIL-framerwork> [sajtu pristupljeno: 7. februara 2017].
13. Cushner, Kenneth; McClelland, Averil; Safford, Philip (1996): *"Human Diversity in Education: An Integrative Approach"*. New York: McGraw-Hill.
14. Donnelly, Laurance (2007): *"Communication in geology: A personal perspective and lessons from volcanic, mining, exploration, geotechnical and police (forensic) investigations"*. Dostupno na: <http://www.ukgeohazards.info/Documents/Papers/Donnelly%202008%20Communication%20and%20geology> [sajtu pristupljeno: 21. Marta 2017].
15. Hofstede, Geert (2005): *"Cultures and Organisations: Software of the Mind, Maidenhead"*, UK: McGraw-Hill.
16. Ho, Si Thang Kiet (2009): Addressing culture in EFL classroom: The challenge of shifting from a traditional to an intercultural stance. *Electronic Journal of foreign Language Teaching*, 6(1), 63-76.
17. Holcomb, Robin (1987): Eruptive history and long-term behavior of Kilauea volcano. In: Decker, R.W., Wright, T.L. & Stauffer, P.H. (eds). *Volcanism in Hawaii*, Vol 1. US Geological Survey Professional Paper 1350., pp. 261-350.
18. Jiménez, Robert (2003): 'Literacy and Latino students in the United States: some considerations, questions, and new directions'. *Reading Research Quarterly* 38/1: 122-28.
19. Kramsch, Claire (1993): *"Context and Culture in Language Teaching"*, Oxford: Oxford University Press.
20. Kramsch, Claire; Sullivan, Patricia (1996): Appropriate pedagogy. *ELT Journal*, 50(3), 199-212. Dostupno na: <http://dx.doi.org/10.1093/elt/50.3.199> [sajtu prisutpljeno: 15. aprila 2017.]
21. Kumaravadivelu B.² (2003): *Beyond method: Macrostrategies for language teaching*. London: Yale University press.
22. Liddicoat, Anthony (2002): Static and dynamic views of culture and intercultural language acquisition. *Babel*, 36(3), pp. 4-11.
23. Masse, Bruce; Johnsson, Rubellite Kawena; Tuggle, David (2007): *Islands in the Sky: Traditional Astronomy adn the Role of Celestial Phenomena in Hawaiian Myth, Language, Religion, and Chiefly Power*, University of Hawaii Press, Honolulu.
24. Mariolakos, Ioannis (2001): "The geo-environmental dimension of Greek mythology" in *Proceedings of the 9th International Congress of the Geological Sociatz of Greece*, Athens, September 2001, Bull.Geol.Soc. Greece.
25. McCarthy, Sarah (2001): 'Identity construction in elementary readers and writers'. *Reading Research Quarterly* 36/2: 122-51.
26. McCarthy, Sarah; Moje, Elizabeth (2002): 'Conversations: identity matters'. *Reading Research Quarterly* 37/2: 228-38.
27. Miquel, Lourdes; Sans, Neus (1992): El componente cultural: un ingrediente más de las clases de lengua, *Cable*, 10, pp.15-21. Dostupno na:

² Аутор је индијског порекла у делу Индије где становништво има само једно име, тако да је аутор иницијал Б додао по оцу и оно се нигде не наводи у целисти.

- http://www.sgcj.mec.es/redele/revista/miquel_sans.shtml , [sajtu pristupljeno: 15.maja 2017].
28. Patrikis, Peter (1988): Language and culture at the crossroads. Towards a New Integration of Language and Culture, Eds. By Alan J. Singerman, Middlebury, V.T. : Northeast Conference on Teaching Foreign Languages.
 29. Piccardi, Luigi (2004): "The rediscovery of Lernean Hydra's immortal head". *Studi Geologici Camerati, Nuova Serie*, 2, 131- 139.
 30. Porto, Melina (2010): Culturally responsive L2 education: an awareness-raising proposal. *ELT Journal*, 64/1
 31. Robinson, Lena (1985): *Cross cultural understanding processes and approaches for foreign language, English as a foreign language and bilingual educators*. New York and Oxford: Pergamon.
 32. Stoile, Paula (2006): "Storytelling: Benefits and Tips", British Council BBC Teaching English, Dostupno na: <http://www.teachingenglish.org.uk/think/storytelling-benefits-tips> [sajtu pristupljeno: 20. marta 2017].

ASPECTS OF RAISING INTERCULTURAL AWARENESS BY MEANS OF MYTHS THROUGH CLIL APPROACH ON GEOLOGICAL STUDIES

Summary: This paper focuses on the importance of integrating culture within the traditional foreign language classroom where it has been seen as the fifth skill in addition to the conventionally accepted four: listening, reading, speaking and writing. On its part, CLIL method develops integrated potential in which cultural content was set as a mandatory part of the curriculum, and the promotion of intercultural awareness emerges as a crucial educational substance. The CLIL education, in the spirit of the integrated learning theorists, abandons detached and isolated language and science learning, and tends to amalgamate content in the way that students not only learn explicitly but also cross borders through culture journeys into what we call real life. Myth is seen as a narrative where, in addition to linguistic and scientific content, students are making effort to raise intercultural awareness through cultural ways of knowing. From the standpoint of science of communication, this work is an attempt to provide the possibility of using myths in teaching communication skills improving the limited scope of interplay beyond the limited world of geoscientists.

Key words: intercultural awareness, CLIL method, myth, geology, intercultural speaker

ПЕТАР Б. БОГУНОВИЋ*

Нови Сад
Република Србија

УДК 94(497.11)

Оригиналан научни рад

Примљен: 21.01.2018

Одобрен: 23.02.2018

Страна: 577-600

GENS VLACHORUM IN HISTORIA SERBORUMQUE SLAVORUM (*Vlachs in the History of the Serbs and Slavs*)

Part 1

Summary: This article deals with the issue of the term Vlach, that is, its genesis, dispersion through history and geographical distribution. Also, the article tries to throw a little more light on this notion, through a multidisciplinary view on the part of the population that has been named Vlachs in the past or present. The goal is to create an image of what they really are, and what they have never been, through a specific chronological historical overview of data related to the Vlachs. Thus, it allows the reader to understand, through the facts presented here, the misconceptions that are related to this term in the historiographic literature.

Key words: Vlachs, Morlachs, Serbs, Slavs, Wallachia, Moldavia, Romanian Orthodox Church

The terms »*Vlach*«¹, or later, »*Morlach*«², does not represent the nationality, that is, they have never represented it throughout the history, because both of this terms exclusively refer to the members of Serbian nation, in the Serbian ethnic area.

* bogns@eunet.rs

¹ Serbian (Cyrillic script): *влах*. »Now in answer to all these frivolous assertions, it is sufficient to observe, that our Morlacchi are called Vlasi, that is, noble or potent, for the same reason that the body of the nation is called Slavi, which means glorious; that the word Vlah has nothing to do with Latin, and though it be the root of the name Volacchi, it is so, because, notwithstanding the colonies planted by Trajan, the general population of Dacia consisted, as every body knows, of people, who spoke the Sclavonian language; and those who came there, in after ages.« – Giovanni Battista Francesco Antonio „Alberto“ Fortis (1741-1803): „*Travels Into Dalmatia: Containing General Observations on the Natural History of that Country and the Neighboring Islands; the Natural Productions, Arts, Manners and Customs of the Inhabitants*“ (London: James Robson and Co., 1778, pp. 47-48). »*Valachicae seu Rascianae gentis*« (»*Vlachs or Rascian people*«) – Vasilije Đerić (1867-1931) „*On the Serbian Name in the Western Lands of our People*“ (Belgrade: State Printing House of the Kingdom of Serbia, 1901, p. 58). »*Rasciani vulgo Valachi*« (»*Rascians commonly called Vlachs*«) – Radoslav Grujić (1878-1955) /

This name is closely related to the ancient Slavic³ god Veles⁴ (or Volos). In the Middle Ages, some Vlachs⁵ were partially romanized, but most of them refused that process.⁶

Serbs⁷ from the middle-aged Raška⁸ and Bosnia⁹ named their compatriots from Dubovnik – Vlachs, and later, people from Dubrovnik also referred to Serbs from the interior of Hum peninsula¹⁰ as Vlachs.¹¹

Vasilije Đ. Krestić (1932-): „*Apologia of the Serbian People in Croatia and Slavonia*“ (Belgrade: Prosveta, 1989, p. 54.

² »The Morlacchi generally call themselves, in their own idiom, Vlassi, a national term, of which, as far as I have been hitherto able to discover, no vestige is found in the records of Dalmatia, before the thirteenth century: it signifies men of authority, or powerful.« – G. B. F. A. Fortis: „*Travels Into Dalmatia...*“, 1778, p. 46-47. »Morlachi o Serviani« (»Morlachs or Serbs«) – R. Grujić / V. Đ. Krestić: „*Apologia of the...*“, 1989, p. 54.

³ Serbian (Cyrillic script): Славени; Latin: Slavi / Sclavi / Sclaveni; Greek: Σκλαβηνοι.

⁴ Serbian (Cyrillic script): Велес/Волос; Old Russian: Велесь/Волосъ; Russian: Велес/Волос; Polish: Weles/Wolos. Old Slavic god of earth, waters, forests, i.e. patron of cattle (horses and horned animals) and stock-raising. He was a god of trade, which was often connected with these animals (for example, caravan trading).

⁵ Serbian (Cyrillic script): власи.

⁶ When I speak about this process, I am not referring to the process of romanization of Serbs, which was carried out on the territory of the modern Romanian state in the period from the 15th to the 20th century, which was performed by the Catholic Church. We can freely define this process as »de-Slavization« of the mentioned area.

⁷ Serbian (Cyrillic script): Сербѣ; Greek: Σέρβοι; Latin: Sorabi / Serbi / Servi; German: Sorben / Serben; English: Sorbs / Serbs; Upper Sorbian: Serbja; Lower Sorbian: Serby. »Ein Hauptstamm der Sarmaten, welcher von Alters her den Namen der Serbier führete, war bereits vor Christi Geburt gerade aus Asien nach Kleinund Groß-Polen gezogen und dafelbst feßhaft geworden« (»Yet before Christ, a main Sarmatian tribe, that had name Serbier for centuries ago, moved from Asia directly to Small and Great Poland and settled there.«) – Friedrich Wilhelm von Taube (1728-1778): „*Historical and geographical description of the Kingdom of Slavonia and Voivodeship of Syrmia: A description of their natural features, their current organization as well as the new arrangement of ecclesiastical, civil and military matters*“, Volume 2 (Leipzig: Imperial and Royal Government Council, 1777, p. 43). »Єдно отъ ныи, Сербѣи, єдна грана Сармата« (»One of them, Serbs, one branch of the Sarmatians«) – Pavle Stamatović (1805-1864): „*About the Slavic and Serbian people and language*“ (pp. 1-36) Serbian Yearbook, Part 1, Volume 28 (Buda / Budapest: Matica Serbska, 1832, p. 2). »...the Sclavonian race is recognised in Europe are the appellation of Wends, Winden, O. -H.-G. Winidâ, A.-S. Veonodas, which was given to them by their German neighbours, and the title of Servians, Serbs, Sorbs, which they bestowed upon themselves. It is of no avail for the purposes of ethnography to examine the name which this race received from their neighbours, but it is interesting to inquire why they called themselves Servians. From a comparison of the forms Sermende, Sirmien, with others in which the b is changed into m, Grimm (...) is disposed to recognise the root Serb' in the name of the ancient Sarmatians.« – John William Donaldson (1811-1861): „*On two unsolved problems in Indo-German Philology*“ (pp. 138-159), „*Report of the Twenty-first Meeting of the British Association for the Advancement of Science held at Ipswich in July 1851*“ (London: John Murray III, 1852, p. 144). Petar B. Bogunović (1967-): »*ORDER OF THE DRAGON: In the year of the Lord 1408*« (pp. 15-70), Chivalrous culture, № 2 (Belgrade: Great Priory of the Knights Templar of Serbia, 2013, p. 41).

⁸ Serbian (Cyrillic script): Рашка / Рашка жупанија (or Жупа Рашка) / Кнежевина Рашка / Краљевина Рашка; Latin: Rasciæ / Juppania Rasciæ (or Juppa Rasciæ) / Principatus Rasciæ / Regnum Rasciæ.

⁹ Bosnia is one of the historical regions of the medieval Serbia. »regnum Servilie, quod eat Bosna« (»Serbian Kingdom, which is Bosnia«) – Ivan Kukuljević Sakcinski (1816-1889): „*The Diplomatic Codex of the Kingdom of Croatia, Dalmatia and Slavonia*“ (1103-1200), Volume II (Zagreb: Društvo za

These Vlachs, who lived in the hinterland of Dubrovnik, or in Raška, Bosnia and Zeta, have been engaged in livestock breeding¹² and caravan trading.

It is unknown when this name for the mentioned social category of the Serbian population in the triangle of today's Czech Republic, Greece and Dalmatia, appeared for the first time, but it is certainly related to Slavic god Veles (or *Volos*).

Wallachia's Land¹³ (or *Vlaška Land*¹⁴) was in the area of today's Romania, and later (c. 1241)¹⁵ it was also known as Voivodeship of Wallachia¹⁶ (or *Voivodeship of Vlaška*¹⁷), with all typical characteristics of a Slavic state.

jugoslavensku povjest i starine, 1875, p. 148). »Surbiam autem, que et Transmontana dicitur, in duas divisit provincias: unam a magno flumine Drina contra occidentalem plagam usque ad montem Pini, quam et Bosnam vocavit. Alteram vero ab eodem flumine Drina contra orientalem plagam usque ad Lupiam, et Lab, quam Rassam vocavit.« (»Serbia in turn, which is also called Zagorje, he divided into the two areas: one from the great river Drina towards the west to the mountain Pina which he yet calls Bosnia, and the other from the same river Drina in the east direction to the Lapije and Labsko lake which he calls Raška.«) – Jaroslav Šidák (1903-1986): „The chronicle of the Priest of Duklja“ (Zagreb: Matica hrvatska, 1950, pp. 54-55).

¹⁰ Serbian (Cyrillic script): Хумско полуострво (Балканско полуострво, or simply Балкан); Latin: *Hæmonia classica / Pæninsula Hæmonia (Pæninsula Balcanicæ, or simply Balcanicæ)*. »Old Serbs used the word „Hum“ for hill (mountain), while the word „Humka“ meant „mound“. The name Zahumlje (Latin: *Zachlunia*), for the area in present western Herzegovina and southern Dalmatia, derived from the original word „Hum“, or in old Serbian language – Хлѣмъ (za + Hum: „behind the Hum“), that, after the transcription into Latin, was changed to – *Zachlunia* (Greek: *Ζαχλοῦμων χώρα*: land of *Zachlunians*), or to the latinized form of the basic word „Hum“: *Chelmania, Chelm, Chulmorum, Chulmia u terra de Chelmo (Land of Hum)*.« – Petar B. Bogunović (1967-): „BATTLE OF ANGORA: Anno Domini 1402“ (pp. 13-74), *Chivalrous culture*, № 3 (Belgrade: Great Priory of the Knights Templar of Serbia, 2014. p. 49). »Haemus, hum, hem, holm = domb, hegy, halom. Krobyzi, krivicsi orosz törzsek. Coralli = Gorali, hegyalakók. Triballi = Szrbali, dardániai szerbek.« (»Haemus, hum, hem, holm = Haemus Mons [Balkan Mountains – translator's note], hill, mountain, pile [vertical structural element – translator's note]. Kriviches, Krivichi Russian tribe. Coralli = Gorals, Highlanders, Triballi = Serbs, Dardanian Serbs«) – Ede Margalits / Eduard Margalić (1849-1940): „Serbian historical repertory“ (Budapest: Hungarian Academy of Sciences, 1918, p. 105).

¹¹ Nikola Vukčević (1927-1982): „The etymology of the term 'Vlach' and its various meanings“ (pp. 315-342), „Subject and method of patriarchal community research in Yugoslavia“, Scientific Meetings, Volume 7, Department of social sciences, Volume 3 (Titograd/Podgorica: Montenegrin Academy of Sciences and Arts, 1981, pp. 334-335).

¹² They are characterized by the practice of bi-regional livestock breeding, which is why they were on the constant move.

¹³ »Пре доласка Мађара, у Средњем подунављу постојала је област која се звала Влашка земља« (»Before the arrival of Hungarians, there was an area called the Vlach's Land, in the Middle Danube region«) – Bogumil B. Hrabak (1927-2010): „Vlachs (old residents and newcomers) in the basin of West Morava (until 1570)“ (pp. 5-46), *Collection of Research Works of National Museum*, № XX, (Čačak: National Museum Čačak, 1990, p. 7).

¹⁴ Serbian (Cyrillic script): Влашка земља [Land of the Vlachs – translator's note].

¹⁵ »Around 1241 Radu Negra, said that Duke of Fogeras has founded a voivodeship in Wallachia, which finally fell under Turkish supremacy after the battle of Mohacs in 1526« – Henry Woldmar Ruoff (1865-1935): „The Volume Library: A Concise, Graded Repository of Practical and Cultural Knowledge Designed for Both Instruction and Reference“ (Chicago: The W.E. Richardson Company, 1912, p. 179).

¹⁶ Serbian (Cyrillic script): Војводство Влашка.

¹⁷ We can find this form of giving name to states among Serbs, so we have names such as Raška (*Rascia*), Vlaška (*Wallachia*), and Češka (*Czechia*).

The hypothesis of the Czech-Serbian historian Bogumil B. Hrabak¹⁸, about the immigration¹⁹ and appearance of the Vlachs in the territory of Herzegovina caused by the immigration of the Slavs, are not correct because they were completely denied by the DNA genealogy, which ultimately defeated the Anglo-Saxon theory of the great migration of Slavs on the Hum Peninsula in the 6th century. Similarly, his unfounded theories about the Roman origin of Vlachs, was immediately embraced by Croatian historians (*national-romanticists*) who had previously been close to this idea (*Vjekoslav Klaić*²⁰, *Ferdo Šišić*²¹, *Petar Skok*²², etc), trying to convince themselves and their own local public that these »Vlachs« were not Serbs, and therefore the Serbs are not even inhabitants-natives in Dalmatia.

The Albanian Zef Mirdita²³ went a step further and he even began to claim that »Vlachs« are a specific nation²⁴, instead of a social-professional structure, making an absurd historical-linguistic gymnastics, which has nothing to do with the facts nor with the logic.

Similar theses were also represented by Anglo-Saxon historians so, for example, the German historian Franz Krones²⁵ claimed that Serbs and Croats were a nation (*i.e. a Slavic tribe*), which settled down and assimilated some native Vlach population.²⁶

¹⁸ Serbian (Cyrillic script): *Богумил Храбак*.

¹⁹ Zef Mirdita (1936-2016): „*Vlachs in the Historiography*“ (Zagreb: Croatian Institute of History, 2004, p. 168).

²⁰ Vjekoslav Alojzije Ferdinand Franjo Klaić (1849-1928): „*History of Croats from the earliest times to end of 19th century*“, Volume 3 (Zagreb: Matica hrvatska, 1985, p. 22).

²¹ Ferdinand „Ferdo“ J. Maksimilijan Šišić (1869-1940): „*Franz baron of Trenck, and his constables: Historical discussion*“ (Zagreb: Shareholder's Printing House, 1900, p. 26). »...svijest o nacionalnoj pripadnosti bila je kod Šišića nedefinirana, pa je nekad nastupaokao Slaven, nekad kao Hrvat i Srbin, a nekad i kao Nijemac« (»... Šišić did not have defined consciousness about his ethnicity, so he sometimes declared himself as a Slav, sometimes as a Croat and Serb, and sometimes even as a German«) – Mira Kolar-Dimitrijević (1933-): „*Historian Dr. Ferdo Šišić as a parliament member from 1908 till 1911*“ (pp. 413-433), Slavonian Shrines, Volume 3, № 1 (Zagreb: Department of History of Slavonia, Syrmia and Baranya – Croatian Institute of History, 2003, p. 414). Ferdo was a Serb by father (his father, Jakov, was ethnic Serb from today's Montenegro), and he was German by mother (her parents were from two German colonial families from Banat, i.e. her father's name was Thomas Hanke, and mother's - Emilia Hunt).

²² Petar Skok (1881-1956): „*The Arrival of Slavs to the Mediterranean*“, Maritime Collected Works of the Adriatic Guard, Volume 1 (Split: The Adriatic Guard - Croatian Printing House „Stjepan Vidović, 1934, p. 127). In his works about this topic, Skok almost puts a sign of equality between incompatible concepts of Roman and Vlach.

²³ Serbian (Cyrillic script): *Зеф Мирдита*.

²⁴ Zef Mirdita (1936-2016): „*Vlachs, an old Balkan people: From their first historical appearance until today*“ (Zagreb: Croatian Institute of History, 2009, p. 55).

²⁵ Serbian (Cyrillic script): *Франц Кронес фон Маркланд*.

²⁶ »Dagegen macht der serbocroatische Stamm durch Slawisirung der Wlachen Dalmatiens (Mauromlachen-Morlaken)...« (»In contrary to that, the Serbo-Croatian tribe made a significant progress through the slavization of Dalmatian Vlachs (Maurovlachs-Morlachs)...«) – Franz Xaver Krones von Marchland (1835-1902): „*Short review of the Austrian history with particular attention to the sources and literature*“ (Vienna: Alfred von Hölder, 1882, p. 432).

Historian Hrabak also believed that the Albanians were the bearers of the older Katun layer in Herzegovina, that is, he explains that appearance of katuns in this area was a result of early migrations from the territory that belongs to today's Albania.²⁷ It is interesting that this historian, here (*accidentally or deliberately*) ignores the important fact that Slavic toponyms are older than Albanian ones, even in today's Albania, and with this fact, his thesis loses any serious scientific foundation.

Serbian historian, Branislav Đurđev²⁸, beleived that the Vlachs were not ethnicity in the true sense of the word, but the assembly of the natives, assimilated by the Slavs.²⁹

In America, Trajan Stojanović³⁰ was concerned about this topics (*he was a professor of history at Rutgers University*) and, following Anglo-Saxon theory about „Great migration of Slavs“, he claimed that Vlachs are descendants of antic Romans³¹ and Celts³². This scientist undeniably described the expansion of Morlachs³³

²⁷ Bogumil B. Hrabak (1927-2010): „Settling of Herzegovinian and Bosnian Vlachs in Dalmatian Zagora in the 14th, 15th and 16th centuries“ (pp. 67-87), Collection of Research Works: Migrations and Bosnia and Herzegovina (Sarajevo: The Institute for History Sarajevo, 1990, p. 80).

²⁸ Serbian (Cyrillic script): Бранислав Ђурђевић (anglicized as Branislav Djurdjević).

²⁹ Branislav Đurđev (1908-1993): „The Vojnuks: With reference to the development of Turkish feudalism, and the question of the Bosnian seignorial economy“, Herald of the National Museum of Bosnia and Herzegovina, № 2 (Sarajevo: National Museum of Bosnia and Herzegovina, 1947, pp. 108-109).

³⁰ Serbian (Cyrillic script): Трајан Стојановић (anglicized as Trajan Stojanovich)

³¹ »For the Latini, the Danubian Romans in their new Dinaric mountain homes were Nigri Latini, Maurovalachi, or Morlaks: Black Vlachs« – Traian Stoianovich (1921-2005): „Balkan Worlds: The First and Last Europe“ (Armonk/London: M.E. Sharpe, Inc., 1994, p. 127).

³² »The name „Vlach“ itself may come from the name of a partly Romanized Celtic population, the Volcae. One group of Volcae had migrated from the middle Danube to Languedoc (between the Rhone and Toulouse The rest had stayed in place, perhaps in the valley of the Oulkos (medieval Volka, contemporary Vuka) or moved eastward or southeastward. The Slavs themselves associate the name „Volka“ with their own word for „wolf“, suggesting in turn the possible earlier presence in the area of a Romanized Dacian population.« – Ibidem, p. 128.

³³ »...molte famiglie di Morlacchi anticamente chiamati Mazaci, o Mazei, habitatori del Monte Albio nella Dalmatia, in quella parte, che viene al prefente denominata Morlacchia, la quale, al parere de'piu eruditi Geografi, cominciando dal paese di Vinodok, s'eftende fino al canale di Novegrado.« (»...many Morlach's families, which have also been called Mozacs or Mazei earlier, inhabitants of Biokovo in Dalmatia, have come to this area from Morlach's prefecture, that (by the opinions of expert geographers) begins with Vinodol's sea and it extends to Novograd's sea [south end of Velebit's canal – translator's note].«) – Nicola Berengani (1627-1713): „The History of the wars of Europe since the emergence of the Ottoman Empire in Hungary, 1683 by Nicola Berengani, Venetian nobleman“, Volume 1 (Venice: Bonifacio Ciera, 1698, p. 121). The name »Mozacs« or »Mazei« (for Vlachs, i.e. Morlachs) was probably derived from the name of a Vlachian brotherhood from Herzegovina which have been settled in Dalmatia earlier, because even today, in the Serbian brotherhood Bogunović from Lika and Bosanska Krajina, we can find family name Mazalica (*a part of that family transforms it in Mazalić*), and we also find similar family names in Serbs in the »Old Herzegovina« – today's Montenegro: Mazalica (Pljevlja, Old Herzegovina – today Montenegro), Mazalo (Kotor, Montenegro), Mazalo (Pljevlja, Old Herzegovina – today Montenegro), Mazarak (Gorovići, Montenegro), Mazarević (Perast, Montenegro), Mazarović (Perast, Montenegro), Mazić (Old Herzegovina – today Northwestern Montenegrin area of Piva), Mazić (Plužina, Old Herzegovina – today Montenegro), Mazuka (Budva, Montenegro), Mažan (Kotor, Montenegro), Mažarović (Herceg Novi, Montenegro), and Mažić (Budva, Montenegro). All the families mentioned here have originated from the regions where Vlachian's summer hamlets (*katuni*) were numerous.

but, by doing that he went even a step further (*in his thesis*) than other historians, ethnologists and ethnographers, because he even determined »Roman character«³⁴ of Morlachs in Dalmatia, or more precisely, in Morlacchia (*English historian and geographist Thomas Salmon published a map in 1766 under the name »Hungary with Turkey in Europe«³⁵, and there is a region »Morlacchia«³⁶ on it*).

In addition to thesis mentioned above, Stojanović divides Vlachs in four geographic groups³⁷, that is, in addition to Western Valachia, he locates three other groups and claims that they are (*mostly*) romanized native inhabitants³⁸ (*Celts, Illyrians, Daco-Mysians [Dacians nad Mysians], Thracians and Goths*).

I can accept this territorial division but I must add a fifth part to it – Valachia in the Czech (*region Moravia*) and in Poland (*region Silesia*), which is officially known as Moravian Wallachia³⁹ (*or Wallachian Moravia*⁴⁰). Inhabitants of this region speak a language very similar to Czech and Slovakian language, which is described by English philologist Hyde Clarke⁴¹ (*President of the Academy of Anatolia and Member of the German Asiatic Society*). These Vlachs are, allegedly, descen-

³⁴ »Along the Dinaric chain the Morlaks ultimately occupied a series of mountain pastures from Kotor (Cattaro) in the south to Senj (Segna) in the north. A complex of Dinaric Valachiae (countries of Romanized populations) – covered the region east of the Adriatic coast: Hlm or Hum (from Vlach culme, derived from Latin culmen, for „hill“), or part of the region later known as Hercegovina, Old Valachia (Stari Vlah), in the mountain corridor that divided Bosnia-Hercegovina and Montenegro from Serbia and was itself separated into two halves by the caravan route that ran southeastward between Foča and Novi Pazar; Romanija to the east of Sarajevo; Mount Cicarija (so-called after a speech habit of the Vlachs) in Istria; and numerous Morlak cantons (katuni) in the central and northern mountain regions inland from the Adriatic of the Latini, whose Italic language largely disappeared by the end of the seventeenth century, yielding to Slavic and Venetian Italian, The last speaker of that tongue died on the island of Krk (Veglia) in 1898.« – Ibid., p. 127.

³⁵ That map was made around 1760 by his compatriot Thomas Jefferys (c. 1719 - 1771) the royal cartographer to King George III.

³⁶ »Hungary with Turkey in Europe « (Historical map: between pages 164 and 165) – Thomas Salmon (1679-1767): „A new geographical and historical grammar: Wherein the geographical part is truly modern; and the present state of the several kingdoms of the world is so interspersed as to render the study of geography both entertaining and instructive 1766“ (London: William Johnston, 1766, map attached on the left side of the page 165).

³⁷ »Apart from the western Valachiae emerged three other groups of Valachiae – southern, eastern, and northeastern. The southern Valachiae included an Upper Valachia in Epirus; a Valachia Major in Thessaly; a Valachia Minor in Aetolia and Acarnania; and a Valachia (Vlachorynchinos, a name suggesting a mingling of Vlachs or speakers of a Romance language and the Slavic or Avaro-Slavic tribe known to the Greeks as Rynchinos, after an unidentified river) in southern Macedonia, probably between the lower Vardar and the lower Struma (Strymon). The eastern group included Balkan and Rhodope Valachiae and a group of Valachiae stretching from the Dobrudja to Anchialos on the Black Sea. The fourth or northern group of Valachiae included a White Valachia (Muntenia, Wallachia) on the left-bank lower Danube; a Black Valachia (Moldavia or Bogdania) from the Carpathians to the Prut River; a Valachia Minor (often known as Oltenia) to the west of Black Valachia; Valachiae projecting from the Carpathians into Transylvania; and a Valachia Minor (Mala Vlaška) in western Slavonia between the Ilova River to the northwest and the Psunj Woods to the southeast.« – Ibid., p. 127.

³⁸ »The four geographic groups may have comprised several different components and mixes of Romanization: Celtic, Illyrian, Daco-Mysian, Thracian, and Gothic.« – Ibid., p. 128.

³⁹ Serbian (Cyrillic script): Моравска Влашка; Czech: Moravské Valašsko (or simply Valašsko).

⁴⁰ Serbian (Cyrillic script): Влашка Моравска.

⁴¹ Serbian (Cyrillic script): Хајд Кларк.

dants of Romanized population (*that came from the south, i.e. from today's Romania*), but he had serious doubts about that thesis⁴² (*in non-Slavic character of this mountain population*). He also noticed anti-Slavic attitude of the author (*Mr. Martiziano*) of the article that he was analyzed.

While serving as a translator (*in the name of the Vienna's court*) in diplomatic mission in Turkey (1530-1531), Benedikt Kuripečič⁴³ (*Austrian Notary from Styria*) recorded his own findings about the origin of the Vlachs, Čići and Martolos.⁴⁴

Herzegovinian bibliographer Đorđe Pejanović⁴⁵ has explained Kuripečič's term »Zigen« in his translation of the original work of this author: »It is obvious that this refer to Чуке or Туке. That name was used by the inhabitants of Čićarija⁴⁶, karst region in the eastern part of Istria (from Trieste to Kranjska), inhabited by Orthodox Vlachs, moved in from the eastern side of the Adriatic«.⁴⁷

⁴² »In his attempts to determine the classification by the philological method, he appears to have been baffled; for, notwithstanding a determined analysis of the local dialect, he has not been able to bring forward any evidence against its Slavonic character. He therefore applied himself to physical characteristics, and he affirms that these are distinctly Wallachian, particularly in the beauty of the women. He has further applied himself to the race features, and upon these he greatly relies as confirmatory of a Wallachian type. As to what he says of the pronunciation being more melodious than is usual among Slaves, this appears to be of very doubtful value. He affirms that the popular legends and songs confirm, but of this we do not as yet know the evidence. He says their habits and clothing are distinctly recognisable; and this last feature really marks the Wallachians. Their mode of feeding and habits generally he identified, and he observed a particular antipathy towards the Slaves. What he strongly relies upon, however, must command the attention of all who know Wallachia, and that is what is euphuistically described as the little taste the women have for sacrificing to Vesta.« – Henry Harcourt Hyde Clarke (1815-1895): »Notes on the People inhabiting Moravian Wallachia« (pp. xc-xcii), Journal of the Anthropological Society of London, Volume 4 (London: Anthropological Society of London, 1866, p. xci).

⁴³ Serbian (Cyrillic script): Бенедикт Курпечич (anglicized as Benedict Kuripechich).

⁴⁴ »Die anderen sind Surffen / die nennen sie Walachen / und wir neñen sie Zigen oder Marcholosen« (»The others are Serbs, which they call Vlachs, and we call them Čići or Martolos.«) – Benedikt Kuripečič (c. 1490 - 15??): »The Voyage: Departure of the Royal Highness to Constantinople in the delegation to the Court of the Turkish Emperor Suleyman in 1530« (Augsburg: Heinrich Steyner, 1531, p. 20); Inventory number: Res/4 Turc. 81.34, Bavarian State Library (Munich, Federal Republic of Germany). »Benedikt Kuripešič (Benedict Curipeschitz), a Habsburg envoy to Süleyman the Magnificent, who travelled through the Balkans in 1530-1531, as one of „the nations and religions“ in „Lower Bosnia“ (western part of Bosnia), mentioned the Serbs (Surffen), also called the Vlachs (Wallachen), Čići (Zitzen) and Martoloses (Marcholosen).« – Vjeran Kursar (1975): »Being an Ottoman Vlach: On Vlach Identity (Ies), Role and Status in Western Parts of the Ottoman Balkans (15th-18th century)« (pp. 115-161), Journal of The Center for Ottoman Studies Ankara University, № 34 / Autumn 2013 (Ankara: The Center for Ottoman Studies at the Ankara University, 2014, p. 124).

⁴⁵ Serbian (Cyrillic script): Ђорђе Пејановић (anglicized as Djordje Pejanovich).

⁴⁶ Serbian (Cyrillic script): Туђапуја; Italian: Ciccieria, Monti della Vena, German: Tschitschen Boden.

⁴⁷ »Očito je da se ovdje misli na Čiče ili Čiče. Tim imenom zvali su se stanovnici Čićarije, krševite oblasti u Istočnoj Istri (od Trsta do Kranjske), naseljene pravoslavnim Vlasima, doseljenim sa istočne strane Jadrana« – Đorđe P. Pejanović (1878-1962): »Chronicle of travels through Bosnia, Serbia, Bulgaria and Rumelia in 1530« (Sarajevo: Svjetlost, 1950, p. 26).

Title of coin: **silver dinar**

Ruler who minted the coin: **Vladislav II Basarab** (14??-1456), ie. *Vladislav al II-lea* (Romanian)

Title of the ruler: **Voivode of Wallachia** (reigned: 1447-1448 and 1448-1456)

Minted time: **between 1448 and 1456**

Weight of the coin: **0.45g**

Text on the coin (*avers*): + ІѠ ВЛАДНЦЛА ВОИВѠДА

Description of the coin (*avers*): **Coat of Arms of Wallachia** (a mountain eagle or a vulture, standing on a helmet) surrounded by the writtings which is also in the circle of pearls.

Text on the coin (*revers*): + ІѠ ВЛАДНЦЛА ВОИВѠДА ГИЪ (abbreviation ГИЪ: ГОСПОДНИЙ)

Description of the coin (*revers*): **Family Coat of Arms** (a horizontally divided circle which contains, in the upper part of his left field, a crescent and a six-pointed star under it; and in his right field there are three horizontal stripes from the center of the circle to its end), surrounded by the text which is also in the circle of the pearls, while the text is separated in the upper part by the, so called, »Maltese cross«.

Language: **Serbian**

Alphabet: **Cyrillic script**

Title of coin: **silver dinar**

Ruler who minted the coin: **Vladislav „Vlad“ III Basarab** (1431-1476), ie. *Vlad Țepeș (Romanian)*

Title of the ruler: **Voivode of Wallachia** (reigned: 1448, 1456-1462 and 1476)

Minted time: **between 1456 and 1462**

Weight of the coin: **0.56g**

Text on the coin (*avers*): **+ ІѠ ВЛАДЪ ВОИВѠДА**

Description of the coin (*avers*): **Coat of Arms of Wallachia** (a mountain eagle or a vulture, standing on a helmet) surrounded by the writtings which is also in the circle of pearls.

Text on the coin (*revers*): **ІѠ ВЛАДЪ ВОИВѠДА ГИЪ** (abbreviation ГИЪ: ГОСПОДИИЪ)

Description of the coin (*revers*): **Family Coat of Arms** (a horizontally divided circle which contains, in the upper part of his left field, a crescent and a six-pointed star under it; and in his right field there are three horizontal stripes from the center of the circle to its end), surrounded by the text which is also in the circle of the pearls.

Language: **Serbian**⁴⁸

Alphabet: **Cyrillic script**

⁴⁸ The language, used by the medieval nobility and population of Wallachia and Moldavia for speaking and writing, could not ever be any kind of Romanic language (or Romance language), and especially it could not be Romanian language (or Rumanian language).

A century later (1658), French chronicler Quiclet⁴⁹ mentions Morlachs, who he met on his journey to Constantinople, but he underlines that they are the Serbs.⁵⁰

During his journeys to Dalmatia and Istria (1765, 1770, 1771, 1772 and 1773) Alberto Fortis, Italian Catholic priest⁵¹ (*he was a member of the Order of St. Augustine*⁵²) recorded, in 1774, various information about the life of Morlachs (*who, as he states, call themselves Vlachs*⁵³) in his book „*Viaggio in Dalmazia*“ (*Travels into Dalmatia*). Fortis did not believe in possibility that Morlachs originated from the Old Romans.⁵⁴

One can not speak about Slavization of native population (*Vlachs*) in today's Dalmatia, Herzegovina, former Rumelia (*Bulgaria and European Turkey*), Greece (*Epirus, Thessaly and Macedonia*) and today's Romania and Albania, but only about Romanization, Hellenization, Bulgarization and Albanization of native Slavic inhabitants.

It is clearly visible in old toponyms, which are Albanized in the regions where in 20th century, (*for the first time in history*), Germans created (1914) Principality of Albania⁵⁵ (1914-1917), and Romanianized in the regions, where in 19th century (*for the first time in history*), again by Germans, was created (1859) Romanian state, ruled by Germans in time of Principality of Romania⁵⁶ (1866-1881) and Kingdom of

⁴⁹ Serbian (Cyrillic script): Кукле.

⁵⁰ »...des Morlaques ou Serviens...« (»...Morlachs or Serbs...«) – Quiclet (1???-1658) / Jean Promé (161?-1668): „*Travellings of Mr. Quiclet to Constantinople by Land*“ (Paris: Jean Promé, 1664, p. 108). »In 1658, another traveller, Frenchman Quiclet, who travelled by coach from the Bosnian town of Zvornik (Izvorik) to Istanbul, informed that all coachmen in the region were Serbs, also known as Morlaks.« – V. Kursar: „*Being an Ottoman...*“, 2014, p. 124.

⁵¹ Fortis was educated under strict supervision of Antonio Agostino Giorgi (1711-1797), who was a Procurator General of the Augustinian Order and Librarian of the Biblioteca Angelica (*Biblioteca Angelica*) in Rome. Giorgi was also very influential in the Sacred Congregation for the Propagation of the Faith (*Sacra congregatio de propaganda fide*).

⁵² Serbian (Cyrillic script): Пећ Свемога Августина; Latin: *Ordo sancti Augustini*.

⁵³ *The denomination of Moro-Vlassi, and corruptly Morlacchi, as the inhabitants of the towns call them...*« – Giovanni Battista Francesco Antonio „Alberto“ Fortis (1741-1803): „*Travels Into Dalmatia: Containing General Observations on the Natural History of that Country and the Neighboring Islands; the Natural Productions, Arts, Manners and Customs of the Inhabitants*“ (London: James Robson and Co., 1778, pp. 47).

⁵⁴ »I do not think it can be reasonably concluded, that the Morlacchi of our days are descendants, in a right line from the Romans, who settled in Dalmatia.« – Ibid., p. 48. »Now in answer to all these frivolous assertions, it is sufficient to observe, that our Morlacchi are called Vlassi, that is, noble or potent, for the same reason that the body of the nation is called Slavi, which means glorious; that the word Vlah has nothing to do with Latin, and though it be the root of the name Volacchi, it is so, because, notwithstanding the colonies planted by Trajan, the general population of Dacia consisted, as every body knows, of people, who spoke the Sclavonian language; and those who came there, in after ages.« – Ibid., pp. 47-48.

⁵⁵ Serbian (Cyrillic script): Кнежевина Албанија (or Шћиптарска кнежевина); Albanian: *Principata e Shqipërisë* (or *Shteti Shqiptar*). The first Albanian state in history of Europe was created in 1913 by Germans, and it was ruled by German dynasty Wied-Neuwied. The first ruler of this modern creation was Wilhelm Friedrich Heinrich von Wied (1876-1945), Prince of Albania (reigned: 1914-1925). Karl Viktor Wilhelm Friedrich Ernst Günther von Wied (1913-1973), son of this »*Albanian ruler*« wore a title »*Hereditary Prince of Albania*« until his death.

⁵⁶ Upon creation of Romania, its ruler becomes a German prince from Hohenzollern-Sigmaringen dynasty. He ruled under the name Karl I (1839-1914), Knyaz of Romania (reigned: 1866-1881) and

Romania⁵⁷ (1881-1947), i.e. Hellenized in the regions where in 19th century (*for the first time in history*), again by Germans, was created (1832) Kingdom of Greece⁵⁸ (1832-1924, 1935-1973).

If we look at the northern regions of the today's Greece (*Epirus and Thessaly*) in which there was a great influence and presence of the Greek population in the ancient times (*see the map »Greek dialects«*, i.e. the spread of the Greek language from the American linguist *Roger Woodard*⁵⁹), we can see that Macedonia, Thrace and Illyria were, absolutely, non-Greek states. Also, in herementioned areas (*Epirus and Thessaly*) there were already some Greek inhabitants, especially in the northern part.

King of Romania (reigned: 1881-1914). His full name was Karl Eitel Friedrich Zephyrinus Ludwig von Hohenzollern-Sigmaringen. Since he did not have male descendants, he was replaced on the Romanian throne by German Prince Ferdinand I (1865-1927), King of Romania (reigned: 1914-1927), who was a son of his brother, Prince Leopold Stephan Karl Anton Gustav Eduard Tassilo von Hohenzollern (1835-1905). The full name of the King Ferdinand I was Ferdinand von Hohenzollern-Sigmaringen. He was succeeded by his younger son Michael I (1921-2017), King of Romania (reigned: 1927-1930 and 1940-1947), whose full name was Michael I von Hohenzollern-Sigmaringen. When he was forced to abdicate, his brother, i.e. the older son of Ferdinand, Karl II (1893-1953), King of Romania (reigned: 1930-1940), took the throne, and his full name was Karl II von Hohenzollern-Sigmaringen. After another forced abdication, he was again succeeded by his predecessor and his younger brother Michael I. Not even one of this »Romanian rulers« did not marry a »Romanian« girl, nor they had any family ties with »Romanians«.

⁵⁷ Serbian (Cyrillic script): Краљевина Румунија; Romanian: Regatul României.

⁵⁸ Serbian (Cyrillic script): Краљевина Грчка; Greek: Βασίλειον τῆς Ἑλλάδος. Kingdom of Greece, for the first time in history, was created by Germans, i.e. a German prince from Wittelsbach dynasty. In the ancient times, there were Greek poleis (city-states), which had their own rulers, but there was never a state called Greece (*poleis did not exist on the whole territory of today's Greece*). Father of the first King of Greece was Crown Prince Ludwig Karl August von Wittelsbach (1786-1868), i.e. latter Ludwig I, King of Bavaria (reigned: 1825-1848). Here-mentioned prince took the throne under the name Otto I (1815-1867), King of Greece (reigned: 1832-1862). His full name was Otto Friedrich Ludwig von Wittelsbach. Since Otto, upon the arrival in Greece, was underaged, the Regency Council ruled in his name (*in the period of 1832-1835*), headed by German Count Josef Ludwig von Armansperg (1787-1853). King Otto was succeeded by a prince from German dynasty Glücksburg (*House of Schleswig-Holstein-Sonderburg-Glücksburg, a junior branch of the House of Oldenburg*). This new German prince was the second king in the history of the Greek state, and he ruled under the name George I (1845-1913), King of Greece (reigned: 1863-1913). His full name was Christian Vilhelm Ferdinand Adolf Georg von Glücksburg. Father of this new »Greek king« was Prince Christian von Schleswig-Holstein-Sonderburg-Beck (1818-1906), i.e. latter Christian IX, Duke of Schleswig, Holstein and Lauenburg (reigned: 1863-1864) and King of Denmark (reigned: 1863-1906). George I was succeeded by his middle son Konstantin I von Glücksburg (1868-1923), King of Greece (reigned: 1913-1917 and 1920-1922). He was succeeded by his son Alexander von Glücksburg (1893-1920), King of Greece (reigned: 1917-1920), but after his early death, his father ruled Kingdom of Greece for the second time (*another two years*). The next king was his oldest son Georg II von Glücksburg (1890-1947), King of Greece (reigned: 1922-1924 and 1935-1947), and after him, the youngest son Paul I von Glücksburg (1901-1964), King of Greece (reigned: 1947-1964). The last one on the Greek's throne was Paul I von Glücksburg (1940-), King of Greece (reigned: 1964-1973). The only one from above mentioned „Greek rulers“ of Greece, who accepted to marry (*November 4th, 1919*) a Greek woman (*Aspasia Manos*) was King Alexander, and that was immediately strictly condemned by his family, and especially by his conservative mother, a Prussian Princess, Sophia Dorothea Ulrike Alice von Hohenzollern (1870-1932).

⁵⁹ Roger Dillard Woodard (1951-): „*The Ancient Languages of Europe*“ (Cambridge: Cambridge University Press, 2008, p. 51).

It is precisely in these areas that various chroniclers record the presence of the Vlachs, in addition to those in the non-Greek regions north of them.

When considering the question of Vlachs, one should not neglect the fact that traces of the Slavs⁶⁰ were found even on Peloponnese from 6th century until 19th century (*it is a personal observation of French linguist Peter Laurent*⁶¹).

Serbian toponyms preserved in Bulgaria, until then, were bulgarized as well as personal names of the population (*this process has also happened later in Albania*), but also only after the formation of a modern Bulgarian state Principality of Bulgaria⁶² (1878-1908) and then Tsardom of Bulgaria⁶³ (1908-1946).

In the caravan trade, conducted by Vlachs, we often meet with terms such as »katun«⁶⁴, »kramar«⁶⁵, »katunar«⁶⁶, or »ponosnici«⁶⁷, so I will, briefly, explain them.

Katun, was a mediaeval form of local self-government in the Hum Peninsula, and it was consisted of the members of different families (*often non-related*), who worked for their feudal master.⁶⁸

Kramar (*or primićur*⁶⁹) was a function, or leadership position in the caravan (*it was often mentioned in the Dubrovnik's archive*), and it is related to the Vlachs

⁶⁰ All the regions of the Vlachs have always historically coincided with the domains of Slavic ethnicity.

⁶¹ »From their manners, their features, and the names of many of the neighboring places, I should be tempted to regard them as proceeding from Sclavonian blood: many travellers pretend, however, to have discovered in these barbarous hordes traces of a Spartan origin.« – Peter Edmund Laurent (1796-1837): »Recollections of a classical tour through various parts of Greece, Turkey, and Italy: Made in the years 1818 & 1819« (London: George Byrom Whittaker and William Budd Whittaker, 1821, p. 182).

⁶² Serbian (Cyrillic script): Кнежевина Бугарска; Bulgarian: Княжество България. The first ruler of this German creation was a German Prince Alexander I (1857-1893), Knyaz of Bulgaria (reigned: 1879-1886) from Battenberg dynasty, whose full name was Alexander Joseph von Battenberg. When this German prince abdicated, he was not succeeded by his relative but another German Prince Ferdinand I (1861-1948), Knyaz of Bulgaria (reigned: 1887-1908) and Tsar of Bulgaria (reigned: 1908-1918) but, this time, from Saxe-Coburg and Gotha-Koháry (*Catholic cadet branch of the House of Saxe-Coburg and Gotha*) dynasty. His full name was Ferdinand Maximilian Karl Leopold Maria von Sachsen-Coburg und Gotha, and he was succeeded by his son Boris III (1894-1943), Tsar of Bulgaria (reigned: 1918-1943), born as Boris Klemens Robert Maria Pius Ludwig Stanislaus Xaver von Sachsen-Coburg und Gotha. Boris was succeeded by his son Simeon II (1937-), Tsar of Bulgaria (reigned: 1943-1946), whos full name was Simeon von Sachsen-Coburg und Gotha. Of course (*as expevted*), neither of these »Bulgarian rulers« did not marry a »Bulgarian woman«, nor had any family ties with »Bulgarians«.

⁶³ Serbian (Cyrillic script): Бугарско царство; Bulgarian: Царство България.

⁶⁴ Serbian (Cyrillic script): катун; Latin: *cantus*; Italian: *cantone*.

⁶⁵ Serbian (Cyrillic script): крамар. »Ecce nos dedimus partem solutionis vestri viagii Stiepano vestro cramario.« – SAD (Lam. de For., № XLIII, 123, April 24th, 1473).

⁶⁶ Serbian (Cyrillic script): катунар; Latin: *caputis cathoni*.

⁶⁷ Serbian (Cyrillic script): поносници. »Ponosnici« (*this term has Slavic origin*) were, in medieval caravan terminology, an armed (*Vlach's*) escort.

⁶⁸ Milenko S. Filipović (1902-1969): »Structure and Organization of the Medieval Katun«, Symposium on Medieval Katun (*held on the 24th and 25th of November 1961*), Special Editions Volume 2, Department of Historical-Philological Sciences, Volume 1 (Sarajevo: Social Society of the Socialist Republic of Bosnia and Herzegovina, 1963, p. 44).

⁶⁹ Serbian (Cyrillic script): примућур; Latin: *primus in cera*.

from the territory of today's Herzegovina and Montenegro. People in this function were »*de facto*« at the head of a small, armed formation⁷⁰, which was named »*pono-snici*« (*the proud-ones*) and it was in charge of escorting and security of caravans (*traders and their goods*).

Kramar has always been subordinated (*due to the contract rules*) to a captain⁷¹ (*capitaneus turmæ*), if he, as a representative of a town's government, was in a caravan; and to a merchant (*whose goods were in the caravan*). Merchants and governments of different towns made deals with Vlachs, in order to ensure safe transport of their goods into the hinterland of Hum Peninsula. Katunar was a name for a leader (*knyaz*) of katun and with him one has made all deals concerning caravan trade. Some important Vlach's katuns in the hinterland of Dubrovnik were: Banjani⁷² (*Bagnani*), Bobani⁷³ (*Bobani / Iubani*), Burmazi⁷⁴ (*Burmas / Bormaxi*), Vlahovići⁷⁵ (*Vlachouich / Vlachouichi / Vlacouich*), Vragovići⁷⁶ (*Vrachouich / Vragouich / Vragouichi*), Gledevići⁷⁷ (*Glegeuich / Gleghieuich / Gleghieuichia*), Drobnjaci⁷⁸ (*Drobnach / Drobnagich / Drognaz / Dropgnach / Drupinach / Idobrignach*), Žurovići⁷⁹ (*Surouichi / Xurouich / Xurouichi / Xurouichii*), Kresojevići⁸⁰ (*Chersoieu-*

⁷⁰ Vlach, who was a caravan escort guard, armed with a bow, sword and a shield.

⁷¹ Serbian (*Cyrillic script*): *kaneman*; Latin: *capitaneus turmæ*.

⁷² »...videlicet Radogna Cepernich et Guosdenum ambos de vlahis Bagnani...« – SAD (Lam. de For., № XXXV, fol. 174v, August 22nd, 1463). Banjani had their katuns in the areas Jezero and Piva.

⁷³ »...Vladissauum Uglessich de Bobani de Lug iurisdictionis herceg...« – SAD (Lam. de For., № III, fol. 205v, March 1st, 1419). Bobani had their katuns in the areas Žakovo, Lug, Šćenice and Prosjek, and near the settlement Osojnik, on Dubrovnik's side.

⁷⁴ »...Gradettich vlahchus de catono Craisclauui Mergnenouich Burmas...« – SAD (Div. Canc., № XXIV, fol. 129, March 28th, 1376). Burmazi had their katuns in the area of Burmazi village, near Stolac. Some authors, as Serbian geographist Zdravko N. Ivanović (1934-), Albanian historian Zef Mirdita (1936-2016), claim that members of this katun were Albanians assimilated by Slavs (Z. Mirdita: »*Vlachs in the...*«, 2004, p. 168) while, at the other hand, Croatian historian Marko Vego was more careful in his conclusions and he claimed that katun's name was non-Slavic, i.e. Ilirian. Marko Vego (1907-1985): »*Settlements of the Bosnian medieval state*« (Sarajevo: Svjetlost, 1957, p. 24).

⁷⁵ »...Vlatchus Dobraseuich vlachi Vlachouich voiuode Radossauui...« – SAD (Div. Not., № XX, fol. 23, June 24th, 1435). Vlahovići had their katuns in the area of Vlahovići village, near Ljubinj, which was named after them, and they are also localized near Bioska area.

⁷⁶ »...Iunach, Milouez fratres Branchouich, Goyanum et eorum fratrem de catono Regoe Vragouich...« – SAD (Lam. de For., № II, fol. 51v, May 1st, 1411). Vragovići had their katuns near Trebinje (*in Dubrava and Lug*).

⁷⁷ »...homines voiuode Sandali et supra Stipchum Glegeuich et Braianum et Mircum Stanichnich homines domini regis...« – SAD (Lam. de For., № IV, fol. 155v, February 28th, 1420). Gledevići had their katuns at Primilovo polje, in the settlement Gledevci, which was named after them and which is 5-6 km north-west from Ljubinj (*near the road to Stolac*).

⁷⁸ »...supra Radiuoi Boxich Drobnach morolachum de Prepogle...« – SAD (Lam. de For., № V, fol. 195, September 1st, 1423). Drobnjaci had their katuns in Bijela and Prijepolje and in the Jezero area.

⁷⁹ »In examining the Dubrovnik records, one can observe how the leadership passed down through a family and trace the changes in the names of the katuns. For example, the katun of Žur Bogunovići became, in time, katun Žurovići...« – Wayne S. Vucinich (1913-2005): »*A Study in Social Survival: The Katun in Bileća Rudine*«, Monograph Series of World Affairs (Denver: University of Denver, Graduate School of International Studies, 1975, p. 24). »*Oko Začule i Kaladžurđevića je živjelo vlaško pleme Žurovići. Vlasi Žurovići su bili u XV v. u sastavu zemalja knezova Pavlovića. U blizini Dubrovnika spominje se katun Žura Bogunovića 1367 godine. Kasnije se isti katun naziva Žurovići (catun Zuri, Xur, Sur, Xurović) a od 1437 godine mjesto Kaladžurđevići kao i danas...*« (»*Vlach tribe Žurovići lived near*

ich / Chresoeuichi / Cresoeuich / Cressoeuich / Criesoeuichi / Criesoeuichii / Icresoyeuich), Kutlovići⁸¹ (*Cutlouich / Cutlouichii / Icutlouich*), Maleševci⁸² (*Malaseuiçi / Malesseueç / Mallesauetz / Malleseuich / Millessouich*), Mirilovići⁸³ (*Mirillouich / Mirilouich / Mirilouichi*), Pilatovci⁸⁴ (*Pilatouaç / Pilatouci / Pilatouzi / Pillatouci / Pillatouci / Pillatouich*), Plišćići⁸⁵ (*Plescich / Pliescha / Plische*), Predojevići⁸⁶ (*Predoeuiç / Predoeuich / Predoeuich / Predoeuich / Pridoeuichi / Priedoeuichii*), Primilovići⁸⁷ (*Primillouich / Primilouich*), Riđani⁸⁸ (*Righiani / Rigiana / Rigiani / Rigyani*), Tomići⁸⁹ (*Thomich / Tomichii*), Ugarci⁹⁰ (*Garza / Ugarach / Ugarçi / Ugarzi*), etc.

During history, Vlachs were under several noble families, so we can see that Sankovići, important Serbain noble family⁹¹, controlled Vlach's families such as

Začule and Kaladžurđevići. Vlachs Žurovići were under possession of knyazes Pavlovići in the 15th century. Near Dubrovnik, the Catun of Žura Bogunović was mentioned in 1367. Later the same Catun was named Žurovići [catun Zuri, Xur, Sur, Xurović] and from 1437 it was named the place Kaladžurđević up to present day...« – M. Vego: „Settlements of the...“, 1957, p. 132. »...Milorad Vladicich vllacchos voyuode Radossau Paulouich Xurouich...« – SAD (Lam. de For., № X, fol. 160, March 31st, 1434). The knyazes Pavlovići remained the rulers of the Catun Žurovići up to 1463. Žurovići had their katuns in the area of Dubrovnik's hinterland.

⁸⁰ »...*Goychus Chersoeuich morovlachi de catune Chersoeuich...«* – SAD (Deb. Not., № VIII, fol. 169v, May 1st, 1379). Kresojevići had their katuns in Plana and nearby areas (in Rudine region).

⁸¹ »...*Voyslauus Stresouich vlachi de catuno Cuthlouich...«* – SAD (Deb. Not., № IX, fol. 192, May 26th, 1383). Kuglovići had their katuns in Tribimlja (in Popovo area).

⁸² »...*contra et aduersus Vocazium Dubraucich de vlachis Malesseuci...«* – SAD (Lam. de For., № XLI, fol. 4v, December 6th, 1468). Maleševci had their katuns in the areas of Rudine, Kute and Korita, and near settlements in the wider area of Rudine. Radmilo B. Pekić (1969-): „Maleševci in Bileća's Rudine“ (pp. 21-51), Collection of Research Works, Volume XLVI (3)/2016 (Kosovska Mitrovica: Faculty of Philosophy at the University of Priština, 2016, p. 22).

⁸³ »...*in Rudine Billegia in caton de Duoe Mirilouich pascendo...«* – SAD (Div. Canc., № XXX, fol. 5v, March 23rd, 1393). Mirilovići had their katuns in the area of Rudine (near Bileća), i.e. Hrasno.

⁸⁴ »...*Vladoye Pillatouich vlachi de cathono Pillatouich...«* – SAD (Div. Canc., № XXXV, fol. 195, June 22nd, 1405). »...*Radoe Bosigchouich de villa Pilatouzi ad Bilechia omni jure...«* – SAD (Div. Canc., № LXIX, fol. 16, October 24th, 1459). Pilatovci had their katuns near village Pilatovci, in Bileća area.

⁸⁵ »...*Volcoslauo Plescich comite vllacorum omnium domini regis Rassie et Bossine...«* – SAD (Deb. Not., № IX, fol. 106, February 15th, 1382). Plišćići had their katuns near Gacko (there is a necropolis at *Veliko groblje, near Stepen*), Samobor, Cernica and Rudine, north of Ljubomir and Trebinje, and Modrič was their main settlement.

⁸⁶ »...*Obrado Giurgeuich de vlachis Priedoeuichii...«* – SAD (Lam. de For., № XLII, fol. 177v, November 29th, 1470). Predojevići had their katuns in the area of Bileća.

⁸⁷ »...*Bogaueç Triesoeuich morovlachi catoni Branchi Primilouich...«* – SAD (Div. Canc., № XXIV, fol. 147, May 26th, 1376). Primilovići had their katuns at Primilovo Polje, near Ljubinje.

⁸⁸ »...*supra Dragossium de Righian vllacchum caputis cathoni et supra Vuchoye Voglicich et reliquos dicti cathoni...«* – SAD (Lam. de For., № III, fol. 97, September 19th, 1413). Riđani had their katuns near Vrsinje.

⁸⁹ »*Ego Mirchus Branouich de chatono Thomich confiteor quod loco me et operas meas ad standum cum Marino de Ponçi de Ragusio...«* – SAD (Div. Canc., № XXXI, fol. 112, August 3rd, 1394).

⁹⁰ »...*Obrad Boroieuch morolachus et chatonarius catoni vocatu Ugarçi...«* – SAD (Div. Not., № XII, fol. 337, June 30th, 1419). Ugarci had their katuns near Ljubomir and Rudine.

⁹¹ »...*Çeroueç Bogoeuich, Merglia Bratoglieuich, Stiepan Nenhouich et Millas Millatchouich de Thomich homines zupani Belliach...«* – SAD (Div. Canc., № XXIX, fol. 76, March 27th, 1390).

Bobani⁹², Tomić⁹³ and Ugarci/Ugarčić. Here-mentioned Bobani, later (*after Sanković family was extincted*), went under rule of Nikolić family and than Kosača, who controlled Ugarci⁹⁴, too. Pavlovići also controlled different Vlach's families (*Banjani, Maleševci, Vlatković, Predojević, Pervetinić and Žurović*). Žurović family was under jurisdiction of noble Pavlović⁹⁵ family, then Kosača⁹⁶ family, and Turks⁹⁷, at the end.

In North Dalmatia, at the end of the 14th century, historian Hrabak specifies some families whose names were also the names of local katuns: Krajšić (*or Krajčić*), Grkavac, Golac, Soković, Mrvčić, Vraktić and Vratković. The same author, at the beginning of the 15th century, finds katuns named: Branovac, Grkavac, Mrvšić, Kandidatić, Vizić, Gleđevac, Braničić and Behošević (*or Belošević*), i.e. the names of some prominent people from several katuns: Janko, Milgost, Ogolac, Vilkota, Milonja, and Mrvac.⁹⁸

It is obvious that almost all of the names listed here have a distinct Slavic character, with only a few of them maybe not, although these »non-Slavic« names could be adopted by the Slavic population (*by the acquisition of various political circumstances*).

For example, Hrabak, speaking about popular Vlach's names in Herzegovina, cites following personal names: Bogavac, Milan, Miloje, Milovac, Putnik, Radmil, Radojko, Radovan, Ratko, Stojko, Utješen and Vukmir.⁹⁹ On the other hand, he underlines only two names amongst them which are Roman (*Balduin and Paskas*).¹⁰⁰

»...Chergneta Druschouich, Meglia Bratoeuch, Craimil Medosseuch, Çutachus Dobrouitich homines Belliachi Semchouich de catono de Tomich...« – SAD (Div. Canc., № XXIX, fol. 103, June 17th, 1390).

⁹² Esad Kurtović (1965-): „*The Bobani Vlachs*“ (Sarajevo: *Society for the Study of Medieval Bosnian History „Stanak“* – History Department of the Faculty of Philosophy at the University of Sarajevo, 2012, p. 53).

⁹³ Esad Kurtović (1965-): „*Seigneurs of the Herzegovinian Vlachs*“ (pp. 647-695), Collection of Research Works „*Hum and Herzegovina Through the History*“ (Zagreb: *Croatian Institute of History*, 2011, p. 650).

⁹⁴ Esad Kurtović (1965-): „*The Dubravčići, Ugarci Vlachs from the Ljubomir Area*“ (pp. 107-122), Historical Review, Volume 57 (Belgrade: *Institute of History Belgrade*, 2008, p. 107).

⁹⁵ »...domino Rectore ser Jacobo de Sorgo fecit lamentum supra Nenoie, Oliuerium et Vuchotam fratres Stepanouichi Xurouichi et Vuchassinum Oliuerouich et Iuanis Nenoieuch homines vaiuode Iuanis Paulouich...« – SAD (Lam. de For., № XXII, fol. 289, December 6th, 1449). »...Radosau Budisalich dauanti miser lo Rector ser Vladisau de Goze fa lamento soura Yuanis Nenoieuch de Surouichi homo de Petar Paulouich...« – SAD (Lam. de For., № XXVII, fol. 128, October 21st, 1454).

⁹⁶ »...Gliuboe Radoeuch omnes de Xurouichii vlachis jurisdictionis herceg siue jurisdictionis comitis...« – SAD (Lam. de For., № XXXVI, fol. 140, February 8th, 1465).

⁹⁷ »...de vlachis Xurouichii jurisdictionis Turcorum...« – SAD (Lam. de For., № XXXVII, fol. 95, September 30th, 1465).

⁹⁸ B. B. Hrabak: „*Settling of Herzegovinian...*“, 1990, pp. 78-80.

⁹⁹ B. B. Hrabak: „*Settling of Herzegovinian...*“, 1990, p. 79.

¹⁰⁰ Ibid., p. 81.

The area on which the Vlachs appeared during the history

Milica Despina Branković (1487-1554) and Voivode Jovan Njegoje Basarab¹⁰¹ (1482-1521).

The exact time of the creation of the fresco is unknown to us, but it is assumed that it was around 1517.

The fresco fragment, separated from the monastery wall during the restoration of the monastery from 1881 to 1886.

The original location of the fresco fragments: **Cathedral of Curtea de Argeș / Curtea de Argeș Monastery (Curtea de Argeș, Romania)**¹⁰²

Place of storage: **National Museum of Romanian History**¹⁰³ (Signature №: 131510).

¹⁰¹ Njegoje Basarab, Voivode of Wallachia (reigned: 1512-1521) married a Serbian woman, Milica Branković, in 1504. Njegoje Basarab, has been called Neagoe Basarab in Romania. Milica (*Milița Despina*) was a fifth daughter of Jovan Branković-Mladenović (1462-1502), Despot of Serbia (reigned: 1493-1502) and his wife Jelena (14?? - after 1529) from a noble Serbian family Jakšić. Along with the royal couple on the fresco, their children are also represented with them (L-R): Jovan (15??-1518), Petar (15??-1519), Teodosije (1505-1522), Stana (1506-1531), Roksanda (150?- posle 1554) and Angelina (15??-1519).

¹⁰² Mănăstirea Curtea de Argeș (*Curtea de Argeș, România*).

¹⁰³ Muzeul Național de Istorie a României (*București, România*).

As a reason for occurrence of katuns, historian Branislav Đurđev sees feudal system, which will eventually degrade the older forms of the Slavic society organization.¹⁰⁴

When, on March 18th, 1436, from the fortress of Klis a representative of famous Italian noble family in Dalmatia, Giovanni Frangipani¹⁰⁵ (13??-1436), Knyaz of Krk and Modruš, issued a Charter to Vlachs from Cetina župa (*parish*), he wrote it in Serbian Cyrillic letter, so they could understand it. Family names cited in this Charter are not Roman: Dražević, Draživojević, Dubravčić, Golešević, Grobačić, Grubišić, Kočić, Kustražić, Milić, Ostojić, Poznanović, Prodanić, Ročević, Sanković, Vitković, Vojnović, and Vukčić.

In the village Grusi (*the north east from Zadar in Northern Dalmatia*) during the Gathering of the Upper and Lower Krajina League, the Krajina Statute (*Vlach Statute*) was adopted in the presence of all Vlachian leaders (*harambašes, serdars, judges, etc.*) in August 5th, 1654.

The Statute is written in Serbian language and Serbian Cyrillic alphabet.¹⁰⁶ The version of the Statute which was translated to the Italian language (*made at the same*) time is called »*Traduzione dal serviano*« (»*Translation from the Serbian*«), and signed by Giovanni Gerolamo Giordani, »*Cancelliere della lettera illirica e serviana*« (»*Chancellor of the Illyrian and Serbian Letter*«).

Captain Filip P. Smiljanić¹⁰⁷ (1630-1656)¹⁰⁸ was charged to take this Statute from the gathering and to hand it to Lorenzo Dolfin¹⁰⁹ (1591-1663), Provveditore generale of Dalmatia and Albania (reigned: 1652-1654) in Zadar.¹¹⁰

Archives:

State Archives of Dubrovnik¹¹¹ (*SAD*) or *National Archive in Dubrovnik / National Archive in Dubrovnik / Dubrovnik Archive* – Sponce palace.

¹⁰⁴ Branislav Đurđev (1908-1993): „*About the influence of Turkish rule on the development of our peoples*“ (pp. 19-82), Yearbook of the Historical Association of Bosnia and Herzegovina, № 2 (Sarajevo: *Historical Association of Bosnia and Herzegovina*, 1950, p. 46).

¹⁰⁵ Latin: *Johannes Frangepanus* (or *Johannes Francopanus*).

¹⁰⁶ In historiographical materials, the Serbian Cyrillic alphabet used in this document is often mistakenly called as »*Bosančica*« (*Bosnian Cyrillic*), that is the artificial term being invented during the anti-Serbian and anti-Orthodox campaign of the Roman Catholic Church.

¹⁰⁷ Serbian (*Cyrillic script*): *Филип Петров Смиљанић* (anglicized as *Philip P. Smiljanich*); Italian: *Filippo Smiglianich*; English: *Philip P. Smiljanich*. Provveditore generale claimed Filip as the chief leader of Morlachs in September 16th, 1654.

¹⁰⁸ Bogumil B. Hrabak (1927-2010): „*Characters and events from the Serbian past: Smiljanić family, the falcons from Zadar*“ (Belgrade: *Prosveta*, 1953, p. 42).

¹⁰⁹ Serbian (*Cyrillic script*): *Лоренцо Долфин*.

¹¹⁰ *Ibid.*, p. 42.

¹¹¹ State Archives of Dubrovnik: *Diversa Cancellariæ*, 235 Volumes (1280-1815); *Debita Notariæ*, 98 Volumes (1280-1810); *Testamenta de Notariæ*, 94 Volumes (1282-1894); *Diversa Notariæ*, 147 Volumes (1310-1811); *Liber dotium Notariæ*, 22 Volumes (1348-1802); *Sentenze di Cancellariæ*, 260 Volumes (1352-1815); *Aptay de Misericordia*, 20 Volumes (1362-1802); *Liber Maleficiorum*, 247 Volumes (1407-1816); *Acta Consilii Minoris*, 117 Volumes (1415-1808); *Acta Consilii Rogatorum*, 210 Volumes (1415-1808); *Acta Consilii Maioris*, 67 Volumes (1416-1808); *Procuræ di Notaria*, 37 Volu-

- **Debita Notariæ** (Deb. Not.): № VIII, fol. 169v, May 1st, 1379; № IX, fol. 106, February 15th, 1382; № IX, fol. 192, May 26th, 1383.
- **Diversa Cancellariæ** (Div. Canc.): № XXIV, fol. 129, March 28th, 1376; № XXIV, fol. 147, May 26th, 1376; № XXIX, fol. 76, March 27th, 1390; № XXIX, fol. 103, June 17th, 1390; № XXX, fol. 5v, March 23rd, 1393; № XXXI, fol. 112, August 3rd, 1394; № XXXV, fol. 195, June 22nd, 1405; № LXIX, fol. 16, October 24th, 1459.
- **Diversa Notariæ** (Div. Not.): № XII, fol. 337, June 30th, 1419; № XX, fol. 23, June 24th, 1435.
- **Lamenta de Foris** (Lam. de For.): № II, fol. 51v, May 1st, 1411; № III, fol. 97, September 19th, 1413; № III, fol. 205v, March 1st, 1419; № IV, fol. 155v, February 28th, 1420; № V, fol. 195, September 1st, 1423; № X, fol. 160, March 31st, 1434; № XXII, fol. 289, December 6th, 1449; № XXVII, fol. 128, October 21st, 1454; № XXXV, fol. 174v, August 22nd, 1463; № XXXVI, fol. 140, February 8th, 1465; № XXXVII, fol. 95, September 30th, 1465; № XLI, fol. 4v, December 6th, 1468; № XLII, fol. 177v, November 29th, 1470; № XLIII, 123, April 24th, 1473.

Historical atlases:

1. Salmon, Thomas: „*A new geographical and historical grammar: Wherein the geographical part is truly modern; and the present state of the several kingdoms of the world is so interspersed as to render the study of geography both entertaining and instructive 1766*“ (London: William Johnston, 1766)

Literature:

1. Curipeschitz von Obernburg, Benedict: „*Itinerarivm: Wegrayß Kün. May. potschafft / gen Constantinopel / zûdem Türkischen keiser Soleyman. Anno xxx. M.D.XXXI.*“ (Augsburg: Heinrich Steyner, 1531); Inventarnummer: Res/4 Turc. 81.34, Bayerischen Staatsbibliothek (München, Bundesrepublik Deutschland)
Kuripečič, Benedikt: „*The Voyage: Departure of the Royal Highness to Constantinople in the delegation to the Court of the Turkish Emperor Suleyman in 1530*“ (Augsburg: Heinrich Steyner, 1531); Inventory number: Res/4 Turc. 81.34, Bavarian State Library (Munich, Federal Republic of Germany)
2. Quiclet / Promé, Jean: „*Les voyages de M. Quiclet à Constantinople par terre*“ (Paris: Jean Prome, 1664)
Quiclet / Promé, Jean: „*Travellings of Mr. Quiclet to Constantinople by Land*“ (Paris: Jean Promé, 1664)
3. Beregani, Nicola: „*Historia delle guerre d'Europa dalla comparsa dell'armi ottomane nell'Hungheria l'anno 1683 di Nicola Beregani, Nobile Veneto.*“, Parte prima (Venezia/Venezia: Bonifacio Ciera, 1698)
Beregani, Nicola: „*The History of the wars of Europe since the emergence of the Ottoman Empire in Hungary, 1683 by Nicola Beregani, Venetian nobleman*“, Volume 1 (Venice: Bonifacio Ciera, 1698)

mes (1434-1814); Procuræ di Cancellaria, 90 Volumes (1470-1815); Stabile Ordinatio, 259 Volumes (1415-1804); Mobile Ordinatio, 210 Volumes (1448-1865); Aptay de Stagno, 63 Volumes (1474-1896); Diversa de Foris, 254 Volumes (1593-1815); ...etc.

4. Taube, Friedrich Wilhelm von: „*Historische und geographische Beschreibung des Königreiches Slavonien und des Herzogthums Syrmien: Sowol nach ihrer natürlichen Beschaffenheit, als auch nach ihrer itzigen Verfassung und neuen Einrichtung in kirchlichen, bürgerlichen und militärischen Dingen.*“, Band II (Leipzig: Kaiserl. Königl. wirkl. Regierungsrathe, 1777)
Taube, Friedrich Wilhelm von: „*Historical and geographical description of the Kingdom of Slavonia and Voivodeship of Syrmia: A description of their natural features, their current organization, as well as the new arrangement in ecclesiastical, civil and military matters*“, Volume 2 (Leipzig: Imperial and Royal Government Council, 1777)
5. Fortis, Giovanni Battista Francesco Antonio „Alberto“: „*Travels Into Dalmatia: Containing General Observations on the Natural History of that Country and the Neighboring Islands; the Natural Productions, Arts, Manners and Customs of the Inhabitants*“ (London: James Robson and Co., 1778)
6. Laurent, Peter Edmund: „*Recollections of a classical tour through various parts of Greece, Turkey, and Italy: Made in the years 1818 & 1819*“ (London: George Byrom Whittaker and William Budd Whittaker, 1821)
7. Стаматовић, Павле: „О Славенскомъ и Србскомъ народу и езику“ (стр: 1-36) Србскій Лѣтописъ, Частича прва, Година VIII, Књига 28 (Будим / Будимпешта: Матица србска, 1832)
Stamatović, Pavle: „*About the Slavic and Serbian people and language*“ (pp: 1-36) Serbian Yearbook, Part 1, Volume 28 (Buda / Budapest: Матица србска, 1832)
8. Józef Ignacy Kraszewski (1812-1887): „*Wspomnienia Odessy, Jedyssanu i Budżaku. Dziennik przejazdu w roku 1843 od 22 czerwca do 11 września*“, Tom trzeci (Wilno: Krystian Teofil Glücksberg, 1846)
Kraszewski, Józef Ignacy: „*Memories from Odessa, Yedisan and Budzhak: The Travel Diary of 1843 from June 22nd to September 11th*“, Volume 3 (Vilnius: Krystian Teofil Glücksberg, 1846)
9. Donaldson, John William: „*On two unsolved problems in Indo-German Philology*“ (pp. 138-159), „*Report of the Twenty-first Meeting of the British Association for the Advancement of Science held at Ipswich in July 1851*“ (London: John Murray III, 1852)
10. Clarke, Henry Harcourt Hyde: „*Notes on the People inhabiting Moravian Wallachia*“ (pp. xc-xcii), Journal of the Anthropological Society of London, Volume 4 (London: Anthropological Society of London, 1866)
11. Sakcinski, Ivan Kukuljević: „*Codex Diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*“ (1103-1200), Knjiga II (Zagreb: Društvo za jugoslavensku povjest i starine, 1875)
Sakcinski, Ivan Kukuljević: „*The Diplomatic Codex of the Kingdom of Croatia, Dalmatia and Slavonia*“ (1103-1200), Volume II (Zagreb: Society for Yugoslav History and Antiquities, 1875)
12. Marchland, Franz Xaver Krones von: „*Grundriss der oesterreichischen Geschichte, mit besonderer Rücksicht auf Quellen- und literaturkunde*“ (Wien: Alfred von Hölder, 1882)
Marchland, Franz Xaver Krones von: „*Short review of the Austrian history with particular attention to the sources and literature*“ (Vienna: Alfred von Hölder, 1882)
13. Šišić, Ferdinand „Ferdo“ J. Maksimilijan: „*Franjo barun Trenk i njegovi panduri: Istoricka resprava*“ (Zagreb: Dionička tiskara, 1900)
Šišić, Ferdinand „Ferdo“ J. Maksimilijan: „*Franz baron of Trenck, and his constables: Historical discussion*“ (Zagreb: Shareholder's Printing House, 1900)
14. Iorga, Nicolae: „*Documente privitoare la istoria românilor, culese de Eudoxiu de Hurmuzaki*“, Volumul XI (București: Academia Română, 1900)
Iorga, Nicolae: „*Documents Pertaining to the History of Rumania: Collected by Eudoxiu Hurmuzachi*“, Volume 11 (Bucharest: Romanian Academy, 1900)

15. Ђерић, Василије: „*O Српском имену по западнијем крајевима нашега народа*“ (Београд: Државна штампарија Краљевине Србије, 1901)
Ђерић, Vasilije: „*On the Serbian Name in the Western Lands of our People*“ (Belgrade: State Printing House of the Kingdom of Serbia, 1901)
16. Ruoff, Henry Woldmar: „*The Volume Library: A Concise, Graded Repository of Practical and Cultural Knowledge Designed for Both Instruction and Reference*“ (Chicago: The W.E. Richardson Company, 1912)
17. Iorga, Nicolae: „*Domni români după portrete și fresce contemporane*“ (Sibiu: Krafft & Drotleff, s.a., 1930)
Iorga, Nicolae: „*Romanian Princes after Contemporary Portraits and Frescoes*“ (Sibiu: Krafft & Drotleff, s.a., 1930)
18. Tocilescu, Grigore G.: „*534 documente istorice slavo-române din Țara Românească și Moldova privitoare la legăturile cu Ardealul (1346-1603)*...“ (România: Libraria Cartea Romaneasca, 1931)
Tocilescu, Grigore G.: „*534 historical Slavic-romanian documents from Wallachia and Moldavia concerning their contacts with Transylvania (1346-1603)*...“ (Bucharest: Romanian Book Library, 1931)
19. Skok, Petar: „*Dolazak Slovena na Medumepan*“, Pomorska Biblioteka Jadranske Straže, Svezak 1 (Split: Jadranska straža - Hrvatska štamparija „Stjepan Vidović“, 1934)
Skok, Petar: „*The Arrival of Slavs to the Mediterranean*“, Maritime Collected Works of the Adriatic Guard, Volume 1 (Split: The Adriatic Guard - Croatian Printing House „Stjepan Vidović“, 1934)
20. Giurescu, Constantin C.: „*Istoria Românilor*“, volumul I, Din cele mai vechi timpuri până la moartea lui Alexandru cel Bun (1432), Cu 151 de figuri în text și 7 hărți afară din text, Ediția a cincea, revăzută și adăugită (București: Fundația Regală pentru Literatură și Artă, 1946)
Giurescu, Constantin C.: „*History of the Romanians*“, Volume 1 (Bucharest: Royal Foundation for Literature and Arts, 1946)
21. Ђурђевић, Бранислав: „*O војнуцима: Са освртом на развој турског феудализма и на питање босанског агалука*“ (стр. 75-138), Гласник Земаљског музеја Босне и Херцеговине, Свеска 2 (Сарајево: Земаљски музеј Босне и Херцеговине, 1947)
Ђурђевић, Branislav: „*The Vojnuks: With reference to the development of Turkish feudalism, and the question of the Bosnian seignorial economy*“ (pp. 75-138), Herald of the National Museum of Bosnia and Herzegovina, № 2 (Sarajevo: National Museum of Bosnia and Herzegovina, 1947)
22. Ђурђевић, Бранислав: „*O утицају турске владавине на развитак наших народа*“ (стр. 19-82), Годишњак Историјског друштва Босне и Херцеговине, № 2 (Сарајево: Историјско друштво Босне и Херцеговине, 1950)
Ђурђевић, Branislav: „*About the influence of Turkish rule on the development of our peoples*“ (pp. 19-82), Yearbook of the Historical Association of Bosnia and Herzegovina, № 2 (Sarajevo: Historical Association of Bosnia and Herzegovina, 1950)
23. Šidák, Jaroslav: „*Ljetopis popa Dukljanina*“ (Zagreb: Matica hrvatska, 1950)
Šidák, Jaroslav: „*The chronicle of the Priest of Duklja*“ (Zagreb: Matica hrvatska, 1950)
24. Pejanović, Đorđe P.: „*Putopis kroz Bosnu, Srbiju, Bugarsku i Rumeliju 1530*“ (Sarajevo: Svjetlost, 1950)
Pejanović, Đorđe P.: „*Chronicle of travels through Bosnia, Serbia, Bulgaria and Rumeia in 1530*“ (Sarajevo: Svjetlost, 1950)
25. Поповић, Душан Ј.: „*Срби у Будиму од 1690 до 1740*“, Поучник, № XIII (Београд: Српска књижевна задруга, 1952)

- Popović, Dušan J.: „*Serbs in Buda from 1690 to 1740*“, „*A Teacher*“, Volume 13 (Belgrade: *Serbian Literary Cooperative*, 1952)
26. Grindea, Miron: „*Dances of Rumania*“ (London: *Max Parrish & Company*, 1952)
27. Храбак, Богумил Б.: „*Ликови и догађаји из српске прошлости: Смиљанићи од Задра соколи*“ (Београд: *Просвета*, 1953)
Hrabak, Bogumil B.: „*Characters and events from the Serbian past: Smiljanić family, the falcons from Zadar*“ (Belgrade: *Prosveta*, 1953)
28. Филиповић, Миленко С.: „*Структура и организација средњовековног катунa*“, Симпозијум о средњовековном катуну (одржан 24. и 25. новембра 1961. г.), Посебна издања, Књига II, Одјелење историјско-филолошких наука, Књига 1 (Сарајево: *Научно друштво СР Босне и Херцеговине*, 1963)
Filipović, Milenko S.: „*Structure and Organization of the Medieval Katun*“, Symposium on Medieval Katun (held on the 24th and 25th of November 1961), Special Editions Volume 2, Department of Historical-Philological Sciences, Volume 1 (Sarajevo: *Social Society of the Socialist Republic of Bosnia and Herzegovina*, 1963)
29. Вукчевић, Никола: „*Етимологија појма 'Влах' и његова разна значења*“ (стр. 315-342): „*Предмет и метод изучавања патријархалних заједница у Југославији*“, Научни скупови, Књига 7, Одељење друштвених наука, Књига 3 (Титогорад / Подгорица: *Црногорска академија наука и умјетности*, 1981)
Vukčević, Nikola: „*The etymology of the term 'Vlach' and its various meanings*“ (pp. 315-342), „*Subject and method of patriarchal community research in Yugoslavia*“, Scientific Meetings, Volume 7, Department of social sciences, Volume 3 (Tito-grad/Podgorica: *Montenegrin Academy of Sciences and Arts*, 1981)
30. Грујић, Радослав М. / Крестић, Василије Ђ.: „*Апологија српскога народа у Хрватској и Славонији*“ (Београд: *Просвета*, 1989)
Grujić, Radoslav M. / Krestić, Vasilije Đ.: „*Apologia of the Serbian People in Croatia and Slavonia*“ (Belgrade: *Prosveta*, 1989)
31. Klaić, Vjekoslav Alojzije Ferdinand Franjo: „*Povijest Hrvata od najstarijih vremena do svršetka XIX stoljeća*“, Knjiga treća (Zagreb: *Matica hrvatska*, 1985)
Klaić, Vjekoslav Alojzije Ferdinand Franjo: „*History of Croats from the earliest times to end of 19th century*“, Volume 3 (Zagreb: *Matica hrvatska*, 1985)
32. Храбак, Богумил Б.: „*Власи старинци и досељеници у Поречју Западне Мораве (до 1570. године)*“ (pp. 5-46), Зборник радова народног музеја, № XX, (Чачак: *Народни музеј Чачак*, 1990)
Hrabak, Bogumil B.: „*Vlachs (old residents and newcomers) in Porečje of West Morava (until 1570)*“ (pp. 5-46), Collection of Research Works of National Museum, № XX, (Čačak: *National Museum Čačak*, 1990)
33. Hrabak, Bogumil B.: „*Naseljavanje hercegovačkih i bosanskih Vlaha u Dalmatinsku Zagoru u XIV, XV i XVI veku*“ (str. 67-87), Zbornik radova: Migracije i Bosna i Hercegovina (Sarajevo: *Institut za istoriju Sarajevo*, 1990)
Hrabak, Bogumil B.: „*Settling of Herzegovinian and Bosnian Vlachs in Dalmatian Zagora in the 14th, 15th and 16th centuries*“ (pp. 67-87), Collection of Research Works: Migrations and Bosnia and Herzegovina (Sarajevo: *The Institute for History Sarajevo*, 1990)
34. Stoianovich, Traian: „*Balkan Worlds: The First and Last Europe*“ (Armonk/London: *M.E. Sharpe, Inc.*, 1994)
35. Manea-Grgin, Castilia: „*Prilog poznavanju hrvatsko-rumunjskih veza u prvoj polovici 16. stoljeća*“ (str. 17-44), „*Historijski zbornik*“, № 51 (Zagreb: *Društvo za hrvatsku povjesnicu*, 1998)

- Manea-Grgin, Castilia: „*A contribution to the study of Croatian-Romanian contacts in the first half of the 16th century*“ (pp. 17-44), „*Historical Journal*“, № 51 (Zagreb: *Society for Croatian History*, 1998)
36. Kolar-Dimitrijević, Mira: „*Povjesničar dr. Ferdo Šišić kao saborski zastupnik 1908.-1911. godine*“, *Scrinia Slavonica*, Volume 3, № 1 (Zagreb: *Hrvatski institut za povijest - Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje*, 2003)
Kolar-Dimitrijević, Mira: „*Historian Dr. Ferdo Šišić as a parliament member from 1908 till 1911*“ (pp. 413-433), *Slavonian Shrines*, Volume 3, № 1 (Zagreb: *Department of History of Slavonia, Syrmia and Baranya – Croatian Institute of History*, 2003)
37. Mirdita, Zef: „*Vlasi u historiografiji*“ (Zagreb: *Hrvatski institut za povijest*, 2004)
Mirdita, Zef: „*Vlachs in the Historiography*“ (Zagreb: *Croatian Institute of History*, 2004)
38. Huckenbeck, Wolfgang / González-Neira, Anna / ...at al. : „*Paternal and maternal lineages in the Balkans show a homogeneous landscape over linguistic barriers, except for the isolated Aromuns*“ (pp. 459-487), *Journal „Annals of Human Genetics*“, № 70 (London: *University College London*, 2006)
39. Woodard, Roger Dillard: „*The Ancient Languages of Europe*“ (Cambridge: *Cambridge University Press*, 2008)
40. Куртовић, Есад: „*Дубравчићи, власи Угарци са подручја Љубомира*“ (стр. 107-122), *Историјски часопис, Књига LVII* (Београд: *Историјски институт Београд*, 2008)
Kurtović, Esad: „*The Dubravčići, Ugarci Vlachs from the Ljubomir Area*“ (pp. 107-122), *Historical Review*, Volume 57 (Belgrade: *Institute of History Belgrade*, 2008)
41. Mirdita, Zef: „*Vlasi, starobalkanski narod: Od povijesne pojave do danas*“ (Zagreb: *Hrvatski institut za povijest*, 2009)
Mirdita, Zef: „*Vlachs, an old Balkan people: From their first historical appearance until today*“ (Zagreb: *Croatian Institute of History*, 2009)
42. Moldovanu, Dragoș: „*Toponimie de origine romană în Transilvania și în sud-vestul Moldovei*“, *Anuarul de lingvistică și istorie literară*, № XLIX-L (București: *Institutul de Filologie Română „Alexandru Philippide*“, 2009-2010)
Moldovanu, Dragoș: „*Toponyms of Roman Origin in Transylvania and the South-West of Moldavia*“, *Linguistics and Literary. History Yearbook*, № 49-50 (Bucharest: „*A. Philippide*“ *Institute of Romanian Philology*, 2009-2010)
43. Kurtović, Esad: „*Seniori hercegovačkih vlaha*“ (str. 647-695), *Zbornik radova „Hum i Hercegovina kroz povijest*“ (Zagreb: *Hrvatski institut za povijest*, 2011)
Kurtović, Esad: „*Seigneurs of the Herzegovinian Vlachs*“ (pp. 647-695), *Collection of Research Works „Hum and Herzegovina Through the History*“ (Zagreb: *Croatian Institute of History*, 2011)
44. Kurtović, Esad: „*Vlasi Bobani*“, *Posebna izdanja, Knjiga 1* (Sarajevo: *Društvo za proučavanje srednjovjekovne bosanske historije „Stanak*“ – *Odsjek za historiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Sarajevu*, 2012)
Kurtović, Esad: „*The Bobani Vlachs*“, *Special Editions, Volume 1* (Sarajevo: *Society for the Study of Medieval Bosnian History „Stanak*“ – *History Department of the Faculty of Philosophy at the University of Sarajevo*, 2012)
45. Богуновић, Петар Б.: „*SOCIETAS DRACONISTRARUM: Anno Domini 1408*“ (стр. 15-70), *Витешка култура, Број 2* (Београд: *Велики приорат витезова темплара Србије*, 2013)
Bogunović, Petar B.: „*ORDER OF THE DRAGON: In the year of the Lord 1408*“ (pp. 15-70), *Chivalrous culture*, № 2 (Belgrade: *Great Priory of the Knights Templar of Serbia*, 2013)

46. Богуновић, Петар Б.: „БИТКА КОД АНГОРЕ: Лета Господњег 6910“ (стр. 13-74), Витешка култура, Број 3 (Београд: Велики приорат Витезова Темплара Србије, 2014)
Bogunović, Petar B.: „*BATTLE OF ANGORA: Anno Domini 1402*“ (pp. 13-74), Chivalrous culture, № 3 (Belgrade: *Great Priory of the Knights Templar of Serbia*, 2014)
47. Kursar, Vjeran: „*Bir Osmanlı Eflakı Olmak: Osmanlı Balkanlarının Batı Bölgelerinde Eflak Kimliği, Görevi ve Vaziyetine Dair (15.-18. Yüzyıllar)*“ (s. 115-161), Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi, Sayı 34 / Güz 2013 (Ankara: *Ankara Üniversitesi, Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi*, 2014)
Kursar, Vjeran: „*Being an Ottoman Vlach: On Vlach Identity (Ies), Role and Status in Western Parts of the Ottoman Balkans (15th-18th century)*“ (pp. 115-161), Journal of The Center for Ottoman Studies Ankara University, № 34 / Autumn 2013 (Ankara: *The Center for Ottoman Studies at the Ankara University*, 2014)
48. Богуновић, Петар Б.: »CRUX MELITENSIS: Historia Equites S. Ioannis Hierosolymitani (МАЛТЕШКИ КРСТ: Историја витезова Светог Јована Јерусалимског)« (стр. 67-160), Витешка култура, Број 5 (Београд: Велики приорат витезова темплара Србије, 2016)
Bogunović, Petar B.: »*MALTESE CROSS: The history of the Knights of St. John of Jerusalem*« (pp. 67-160), Chivalrous culture, № 5 (Belgrade: *Great Priory of the Knights Templar of Serbia*, 2016)
49. Pečić, Radmilo B.: „*Maleševci in Bileća's Rudine*“ (pp. 21-51), Collection of Research Works, Volume XLVI (3)/2016 (Kosovska Mitrovica: *Faculty of Philosophy at the University of Priština*, 2016)

ВЛАСИ У ИСТОРИЈИ СРБА И СЛАВЕНА

Сажетак: Овај чланак се бави питањем појма влах, односно његовом генезом, дисперзијом кроз историју, као и географском дистрибуцијом. Такође, он покушава бацити мало више светлости на тај појам, кроз мултидисциплинарни поглед на онај део популације за коју се у прошлости или садашњости везује назив власи. Циљ је да се кроз својеврсни хронолошки историјски преглед података везаних за влахе створи слика о ономе шта они заиста јесу, а шта никад нису били. Дакле, њиме се омогућава читаоцу да сам кроз овде изнесене чињенице схвати заблуде које се у историографској литератури везују за овај појам.

Кључне речи: власи, морлаци, Срби, Славени, Влашка, Молдавија, Румунска православна црква

VII

ЕКОНОМИЈА И ДРУШТВО

НЕНАД БИНГУЛАЦ*

Правни факултет за привреду и
правосуђе

Нови Сад

УГЉЕША МРДИЋ

Министарство правде Републике Србије

УДК 336:321.7

Прегледни рад

Примљен: 12.02.2018

Одобрен: 05.03.2018

Страна: 603-614

ПРАЊЕ НОВЦА КАО СТРАТЕШКИ РИЗИК ЗА СТАБИЛНОСТ И ПЕРСПЕКТИВУ ДЕМОКРАТСКОГ ДРУШТВА

Сажетак: Прање новца у термилошком смислу има порекло из енглеског језика, од термина *money laundering*, што има дословно значење у лексичком смислу и у нашој терминологији, док у правном смислу представља легализацију капитала стеченог криминалном делатношћу. Прање новца се постиже кроз низ финансијских трансакција, а све како би се прикрило право порекло новца и других облика капитала на тржишту. Прање новца представља дериватан облик криминалитета и директно је повезан са организованим криминалом. Извршење кривичних дела којима се жели постићи противзаконито стицање имовинске користи, у највећој мери имају све елементе начина извршења који се изједначавају са организованим криминалом, почевши од мотива преко организованости и степена потребног знања. Управо због поменутог представља једно од најопаснијих и најперфиднијих кривичних дела данашњице, посебно када се узме у обзир и мере превенције и поступци откривања који захтевају посебну оспособљеност, стручност, преданост, организованост и координацију органа који се баве његовим сузбијањем.

Кључне речи: прање новца, организовани криминал, појам и фазе прања новца, ризици и последице

Уводна разматрања

Прање новца, у термилошком смислу, не чини фразу у неформалној комуникацији. Законодавац исти термин користи за законско предвиђање кривичног дела - Кривични законик Републике Србије, члан 231. али и у самом називу закона Закон о спречавању прања новца и финансирања тероризма.

Прање новца први пут се помиње двадесетих година прошлог века током периода прохибиције у Сједињеним Америчким Државама, од 1920. до 1933. године. Прохибиција је имала за последицу стварање илегалних и добро прикривених локала у којима су се ипак продавала алкохолна пића иако је посто-

* nbingulac@pravni-fakultet.info

јала законска забрана. Управо ове околности приликом продаје алкохолних пића проузроковале су да зараде буду знатно веће. Криминалци који су били у ланцу поменуте производње и продаје стечен новац приказивали су као зараду која је остварена у перионицама гардеробе и аутомобила.¹

У овом раду аутори ће фокус свог истраживања имати на последицама и проблематици прања новца у односу на стабилност и перспективу друштва.

Посебност прања новца је у веома широком спектру начина извршења и високом степену организовања.

Специфичност прања новца посматрано из угла кривичног законодавства је и у томе што има доста елемената организованог криминала, почевши од мотива за стицање имовинске користи иако је прање новца дериватан облик криминалитета.

Суштински посматрано под прањем новца се подразумева да капитал који је стечен сивом економијом, разним финансијским нелегалним трансакцијама или услед трговином оружјем, дрогом и сл. нужно мора бити убачен у легалне токове, како би се прикрило његово порекло и како би се омогућило будуће његово легално кришћење.²

Истраживање ће бити груписано у четири сегмента који су нужно међусобно повезани и на тај начин ће се постићи сврха истраживања ове проблематике.

Појам прања новца

Многа криминална понашања имају за циљ да се стекне значајна имовинска корист, која се првенствено огледа у остваривању новчане добити. Када би се из поменутог искључио моменат криминалног понашања, остваривање материјалне добити не одступа од свакодневних потреба сваког члана друштва. Иако изнето не представља неку логичну недоследност, оно је било потребно истакнути јер управо у томе се и огледа проблематика нелегалног стеченог новца.

Неспорно је да се новцем купује покретна и непокретна имовина, која се за разлику од новца у физичком смислу много теже може прикрити. У законодавном смислу, имовина која је проистекла из неког кривичног дела биће одузета.³

Из изнетог произилази да имовина која је купљена нелегално стеченим новцем биће одузета. Управо ово и представља „проблем“, те стога и постоји константна итенција криминалних група, односно појединаца да нелегално стечени новац на разне начине прикажу као легално стечен и да на тај начин не трпе кривично правне последице и „наравно“ да успеју у својој намери.

¹ Жељко Бјелајац, *Организовани криминалитет - империја зла*, Правни факултет за привреду и правосуђе, Нови Сад, 2013, стр. 309-310.

² Звездан Ђурић, *Сива економија и корупција*, Економски факултет, Приштина, 2003, стр. 26.

³ Закон о одузимању имовине проистекле из кривичног дела, Службени гласник Р.Србије, бр. 32/2013 и 94/2016

Деценијама уназад и у правној терминологији усвојен је термин *прање новца*.

Термин прање новца има порекло из енглеског језика, од термина *money laundering*, што има дословно значење у лексичком смислу и у нашој терминологији, док у правном смислу представља легализацију капитала стеченог криминалном делатношћу. Начин на који се то постиже представља низ одређених финансијских трансакција, а све како би се прикрило право порекло новца и других облика капитала на тржишту.⁴

Како би се постигло да се нелегално стечени новац може приказати као легитимно средство или као капитал, најчешће се врше многобројне финансијске трансакције са циљем да се кретање тог новца тешко може идентификовати, а на тај начин се постиже и да је веома тешко утврдити његово оригинално порекло.

Све ове трансакције је неопходно извршити на начин да приликом пласирања у финансијски систем се не изазове никаква сумња.

На основу изнетог може се видети да се ради о веома сложенем процесу који захтева посебна знања како у прикривању, а тако и у откривању ове криминалне делатности.

Додатна специфичност прања новца је и то што оно представља одређени временски процес, посебно када се ради о прању веће количине нелегалног стеченог новца. Сасвим је логично да велике новчане трансакције могу много више пажње да привуку, па се управо због тога најчешће врши више мањих финансијских трансакција које не морају или не могу да буду истовремене.

Прање новца као дериватан облик криминалитета

Прање новца представља дериватан облик криминалитета и директно је повезан са организованим криминалом. Извршење кривичних дела којима се жели постићи противзаконито стицање имовинске користи, у највећој мери имају све елементе начина извршења који се изједначавају са организованим криминалом, почевши од мотива преко организованости и степена потребног знања.

Сматра се да прање новца управо због поменутог представља најопаснијих и најперфиднијих кривичних дела данашњице, посебно када се узме у обзир и мере превенције и поступци откривања који захтевају посебну оспособљеност, стручност, преданост, организованост и координацију органа који се баве његовим сузбијањем.⁵

Имајући свест о развоју технологија који неспорно утиче и на банкарски систем, разне начине и облике кретања новца не тако ретко, прање новца има

⁴ Бјелајац Жељко и Јовановић Милован, *Специфичности феномена прања новца*, Мегатренд ревија, вол. 9, бр. 3, 2012, стр. 100.

⁵ Бјелајац, Жељко, *Прање новца као препрека афирмацији предузетништва и развоју приватног сектора у Републици Србији*, Пословна економија, година VI, број I, стр. 348.

облике и глобалног криминалитета, односно, да се радња извршења дела често дешава у више држава.

Већ је назначено да се под прањем новца подразумева (покушај) легализације нелегалног новца, односно постизање жиралног новца, барем оног који се уплаћује на банкарске рачуне, а који је стечен на противправан начин, почевши од незаконитих трансакција, зарадама у тзв. сивој зони, али и новца чије порекло води од криминалних активности попут трговине дрогом, оружјем и др.⁶

Проблематика прања новца се може посматрати и кроз другачију призму.

Тероризам последњег година, па и деценија, представља једну од најкомплекснијих безбедносних изазова на глобалном нивоу. С обзиром да своје размере и специфичности, а наравно и услед све јаче законодавне заштите која је пропраћена оперативним и теренским радом безбедносних служби без чега се реална заштита или барем превенција не може ни замислити, изискује све захтевнија планирања извршења.

Велики су безбедносни притисци посебно у већим градовима.⁷ Разлог је у томе да поред броја становника постоји и више пројектованих мета које су све потенцијални циљеви терористичких напада.⁸

Прање новца у смислу кривичног дела и прање новца у смислу финансирања терористичких организација се подудара у методологији извршења, с тим да постоји разлика у мотивима.

Када се ради о прању новца мотиви се односе на легализацију нелегалног новца и прикривање његовог порекла, на већ поменуте начине, док када се ради о финансирању тероризма, мотиви се односе прикривање сврхе прикупљеног новца, јер се са њиме финансирају напади.

Разлози због чега је терористичким организацијама значајно да се прикрију финансијска средства, односе се на спречавање њиховог откривања преко разних финансијских трансфера, али и прикривање планираних акција које захтевају значајнија материјална средства. Безбедносне службе управо преко кретања новца могу да предвиде могуће активности терористичких организација посебно оних који су познате и активне.

Значај откривања кретања новца, а посебно пресецање начина финансирања тероризма представља веома значајну превентивну радњу у борби против тероризма. Неспорно је да финансијска средства представљају скоро основни елемент у планирању и реализацији терористичких активности почевши од формирања терористичких мрежа, па све до спровођења терористичког напада. Из поменутог произилази да је од посебног значаја делатност обавештајних

⁶ Бејаковић, Предраг, *Прање новца*, Финансијска пракса, 1997. Вол. 21, бр. 3. стр. 463.

⁷ Драгојловић, Јоко и Бингулац, Ненад, *Безбедност као атрибут и функција савременог полиса*, Култура полиса, број 24/2014, година XI, Издавачи: Култура – Полис Нови Сад и Институт за европске студије Београд, стр.131.

⁸ Бјелајац, Жељко и Зиројевић, Мина, *Безбедносна култура у ери глобализације*, Култура полиса, 2014, бр 23, год. XI, стр.80.

служби, али и финансијских институција држава у којима постоје или делују терористичке организације.⁹

С обзиром да прање новца веома често има међународни карактер, а исто се односи и на финансирање терористичких организација, препознаје се више етапа, о чему ће више речи бити у наставку овог истраживања.

Квалификоване етапе представљају модус финансирања тероризма кроз депоновање новца, трансформације и интеграције.¹⁰ *Financial Action Task Force* (ФАТФ) је међународна група која је настала још 1989. године у Паризу са циљем да координише и успостави стандарде правних и оперативних мера за превенцију и сузбијање прања новца и финансирање тероризма.¹¹

Значајно деловање ове групе уследило је након терористичких напада на САД 2001. године. Очигледно је да дотадашње мере нису давале адекватне ефекте, не из разлога да оне нису биле сразмерне потребама превенције већ из разлога еволуирања организовања терористичких напада.

Након поменутих напада група је донела је осам препорука које се директно односе на финансирање тероризма.¹² У најкраћим цртама овим препорукама се предвиђа да финансирање тероризма има има статус кривичног дела, затим препозната је нужност замрзавања имовине терориста искључиво са циљем превентивног деловања. Поред поменутог уочено је да постоје и алтернативни системи финансирања и трансфера нелегалног новца преко електронских трансакција (*Hawala*), фантомских фирми и невладиних организација које су најчешће биле регистроване као хуманитарне организације.

Као и код свих других облика криминалитета, тако је и код прања новца најважније адекватно, савремено и егзактно успостављање правне регулативе. Јасан је значај и економских, банкарских и других финансијских експерата за упостављање и наравно за касније усавршавање позитивног законодавства.

С обзиром да прање новца све више има међународни карактер никако се не сме занемарити превентивна улога сваке државе.

Сузбијање прања новца на државном нивоу је почетни корак. Са добро успостављеном законодавном политиком али и са снажним финансијским, банкарским и регулаторним системима у координацији са државним институцијама представљају предуслове за ефикасну борбу против прања новца, јер се она одвија поред националног нивоа и на регионалном и међународном нивоу.¹³

⁹ Jelena Dinić, *Pranje novca kao ekonomska dimenzija terorizma*, Zbornik Pravnog fakulteta Sveučilišta u Rijeci, 2016, vol. 37, br. 2, str. 968.

¹⁰ Damir Bolta, *Sprječavanje finansiranja terorizma*, Zagreb, Policija i sigurnost, vol 19. no. 4, 2011, str.424 и Коста Сандић, *Феномен финансирања тероризма путем прања новца и успостављање делотворног система контрамера*, Београд, Војно дело, бр. 1 /2012, стр. 384.

¹¹ Financial Action Task Force Group recommendations преузето са:

www.fatfgafi.org/media/fatf/documents/recommendations/pdfs/FATF_Recommendations.pdf
12.01.2018.

¹² *Ibid.*

¹³ Надежда Гудељ и Јован Крстић, *Десет основних проблема у борби против тероризма и финансирања тероризма*, Војно дело, 2/2016, стр. 269.

Организоване групе не тако ретко имају и циљ да утичу на политичке одлуке. Најчешће се то ради о политичарима појединцима или мањој групи који својим положајем могу да „помогну“ криминалним групама. Иако не постоји држави апарат који је употпуности имун на овакве претње, неспорно је поменуто највише изражено у слабо економски развијеним државама. Из изнетог се може видети да постоји корелација између прања новца и злоупотребе службеног положаја што се најчешће огледау коруптивном понашању политичке елите. У теорији и пракси ова проблематика се посебно разматра на примеру Нигерије услед тамошњих околности.¹⁴

Однос између прања новца и политике поједини теоретичари искуљиво перципирају кроз задовољење личних потреба политичара прибављањем материјалне користи на нелегалан начин на штету државе и друштва у већој или мањој мери.¹⁵

Фазе прања новца

Из досадашњег разматрања може се закључити да прање новца не представља само једну некомплексну и лако препознатљиву радњу. Технике прања новца су многобројне, али се у оквиру њих у теоријском смислу могу препознати три фазе прања новца. Ради се о фазама полагања, лежања и интеграције новца.¹⁶

Прва фаза је фаза полагања (*placement*). У овој фази процеса готов новац се убацује у финансијски систем, или се користи као средство плаћања за куповину (набављање) различитих вредности. Сврха ове фазе је да се новац стечен криминалним путем убаци у законите пословне токове, што чини ову фазу од посебног значаја посебно за откривање нелегално стеченог новца, јер се у овој фази најлакше може открити његова правна природа и порекло.

Новац у овој фази је по правилу у готовини, из разлога јер се на тај начин отежава или онемогућава идентификација субјеката који учествују у прању новца, при чему се он не може употребљавати у друге сврхе, а да при том готовина у високим износима не изазове пажњу и сумњу. Управо због тога је и потребно да се из готовине претвори у други и прикладнији облик за каснију употребу.

Посматрано из угла лица која започињу са прањем новца, ова фаза и за њих има веома значајну улогу јер представља најризичнију фазу, будући да су према прописима већине земаља банке и друге финансијске институције имају законску обавезу да пријаве сваку већу трансакцију.¹⁷

¹⁴ Anna Markovska, *Political corruption and money laundering: lessons from Nigeria*, Journal of Money Laundering Control, 2015/18(2), pp.171.

¹⁵ Science daily, *Political corruption*, преузето са: www.sciencedaily.com/terms/political_corruption.htm 13.01.2018.

¹⁶ Немања Алексић и Ненад Бингулац, Кривичноправни аспект прања новца и превентивна улога банака, Култура полиса, број 27/2015, година XII, Издавачи: Култура – Полис Нови Сад и Институт за европске студије Београд, стр.156.

¹⁷ Sanja Katušić-Jergović, *Pranje novca (pojam, karakteristike, pravna regulativa i praktični problemi)*, Hrvatski ljetopis za kazneno pravo i praksu, Zagreb, vol. 14, broj 2/2007, стр. 621-622.

Мешање готовине остварене криминалним активностима са приходима легалног пословања смањује детекцију „врућег“ новца, а најчешћи начини за постизање поменутог је преко банака. Уплата овог новца у банку може да се изврши на више начина, а неки од њих су као уплата под покрићем редовних готовинских прихода од пословања; оснивање тзв. фантомских предузећа која не послују и постоје само као средство за уплату готовог новца на рачуне у банкама; више лица уплаћује мање износе (испод законског цензуса) који не подлежу обавези извештавања, тј. нису „сумљиви“ банкама па самим тим нису предмет праћења и извештавања; пренос готовине преко границе и његова уплата на банковне рачуне у земљама са слабо развијеним системом борбе против прања новца; куповина робе високе вредности (скупа превозна средства, уметничка дела, накит и сл.) са циљем да се препродају, а да се наплата изврши преко банкарских трансфера и др.¹⁸

Претходно изнето представља прву фазу.

Друга фаза је фаза лежања (*layering*). У овој фази процеса врши се покушај прикривања правог порекла извора и природе новца чињењем многих трансакција. Ове трансакције су легитимне трансакције али са нелегитимним циљем услед чега се настоји да се прикрију незаконити извори.

Аутори истраживања ове проблематике указују да постоји више техника како се поменуто покушава постићи, а међу њима су најчешће: кријумчарење валуте, конверзија валуте, промена дознаке средстава, коришћење *shell* предузећа, коришћење услуга осигуравајућих друштава, кориштење поштанских услуга и *box officia*, кориштење увозних и извозних предузећа, манипулације рачунима, манипулације гаранцијама, манипулације обвезницама и акцијама, пословање преко *off shore* компанија и зона, давање обвезница и позајмица и др. Све претходно поменуто најчешће се одвија преко трансфера новчаних средстава између банака.¹⁹

Поред изнетог, поједини аутори²⁰ указују да лица која учествују у процесу прања новца прикривају пребацивање новца у иностранство оснивањем предузећа у тим земљама. Ова предузећа се појављују као добављачи где се достављају лажне или увећане фактуре за услуге тзв. „бојлер“ компанија или компанија у којима је дошло већ до депоновања „опаног новца“. Трансакције између ових компанија заснивају се размени услуга и роба које нису предвиђеног квалитета или нису у предвиђеном бројчаном стању, али то нији ни од значаја јер циљ и није у извршеној услузи или испорученој роби већ у кретању новца који се наизглед безазлено пребацује посредством банака у иностранство због обављања легалних привредних активности.

Исти аутори указују да је у овој другој фази прања новца од посебног значаја спровести појачану контролу пословања ових компанија, под чим се подразумева и контрола банковних рачуна.

Трећа фаза, што представља и последњу је фаза интеграције (*integration*).

¹⁸ Жељко Бјелајац, *Организовани криминалитет - империја зла*, Правни факултет за привреду и правосуђе, Нови Сад, 2013. стр. 319.

¹⁹ Sanja Katušić-Jergović, *op.cit.*, стр. 622.

²⁰ Жељко Бјелајац, *Организовани криминалитет - империја зла, op.cit.*, стр. 321.

У овој фази процеса новац се укључује односно интегрише у легалну економију и финансијски систем првенствено мешањем са легитимним новцем, односно средствима која већ постоје у поменутим системима. На овај начин се отежава детекција правог извора новца, што уједино и представља циљ ове фазе прања новца.

Након мешања новца, односно изједначавања легално и нелегално стеченог, често се новац „убацује“ у нове законите инвестиције, али понедак се реинвестира у репродуктивни циклус постојећих или нових криминалних делатности.

Поред изнетог, ову фазу карактерише више метода којима се поменуто постиже, а најчесталије су следеће:²¹

- а) оснивање анонимних компанија у државама у којим је гарантована тајност. На овај начин се постиже могућност давања зајмова „самом себи“ из опраног новца кроз законите трансакције. Током овог процеса додатна „зарада“ се остварује кроз одбијање пореза због враћања зајма.
- б) Потраживања на основу лажних извозних и увозних рачуна на којима су увећане вредности робе, услед чега се са мање трансакција може више новца пребацити са банковног рачуна једног подuzeћа и једне земље на други банковни рачун од другог подuzeћа у другој земљи. Сврха рачуна са вредношћу робе је да се на основу њих може доказати порекло новца и
- в) доста често се користи још једна метода, за коју многи аутори указују да је веома једноставна, а ради се о трансферу новца (легалној) банци из банке која је у власништву лица из групе за прење новца. До власништва над „сумљивим“ банкама, аутори наводе, да се може доћи у државама за које се сматра да су „пореских рајеви“.

Стратејски ризици услед раширености прања новца

Последице раширености прања новца за економију државе су несагледиве из разлога јер се урушавају начела економске активности.

Прање новца, посебно када се спроводи од стране организоване групе представља значајан проблем за нормално функционисање финансијских институција јер се онемогућава успешно управљање системом.

Посебан проблем представља и сива економија.

У најширем смислу она представља противзакониту привредну делатност усмерену ка стицању материјалне користи на штету других појединаца, привредних субјеката или државе. Сива економија се јавља у многим областима док се у теорији најчешће наводе области: а) промета роба и услуга, б) област платног промета, ц) област кредитно-монетарног система и банкарског пословања, д) област рада и радних односа и е) област грађевинарства и промет непокретности.²²

²¹ Ibid.

²² Љиљана, Фијат, *Проблематика прања новца – одговорност финансијских институција*, мп2, 2013, стр. 187.

Нелегални приходи који су убачени у легалне финансијске токове постиже се постепена лагализација поменутог новца, посебно ако се успешно прикрије његово порекло (нпр. из сиве економије), што има за последицу угрожавање ефикасност економске политике у држави.²³

Прање новца је међудржавни проблем који има значајне негативне импликације, а посебно негативне ефекте има на економску, политичку, безбедносну и социјалну организацију државе, од којих смо већ неке и споменули. Конкретније изнето последице прања новца огледају се у дестабилности финансијског система и знатно смањеној ефикасности финансијског система, затим ограниченој транспарентности пословања. Када се ради о земљама у развоју или у периодима трансформације привреде прање новца може да има утицај и на нестабилност и угрожавање програма реформи кроз смањену сигурност за улагање страног (легалног) капитала што за последицу има смањење инвестиција, али и губљење угледа државе и угрожавање националне безбедности.²⁴

Међународни монетарни фонд начинио је процену да је укупан обим прања новца у свету између 2 и 5 процената укупног светског друштвеног производа, што представља од око 590 милијарди до 1,5 билиона долара годишње.²⁵

Економска дестабилност отежава борбу против криминала, посебно организованог. Јачањем организованог криминала додатно се слаби снага државе. Очигледно је да се овде ради о „зачараном“ кругу, те стога је нужна борба ових дестабилизујућих фактора. Превентивне мере државних органа некада не могу да дају потпуни ефекат посебно када постоји значајан степен корупције у јавним органима. Корупција у јавним органима, што је већ и поменуто у претходним деловима овог истражива често је повезана са прањем новца током његове легализације.

Република Србија као држава кандидат има додатну обавезу усаглашавања легислативе и борбе против прања новца са европским стандардима, што се посебно огледа у превенцији корупције и куповини утицаја у јавном сектору.²⁶ Посебан значај борбе против корупције је и у томе што државе чланице Европске уније, као и Европска комисија и Европски парламент, придају велику важност борби против корупције. Поменуто произилази управо из њихове одлучности да се у Европску Унију не унесу проблеми који ће након уласка нове чланице морати сами да решавају. С обзиром да Европска Унија представља заједничко тржиште на којем владају слободе кретања капитала, роба и услуга, корупција представља баријеру тим слободама и доводи до дискриминације у тржишној утакмици.²⁷

²³ *Ibid.*

²⁴ Министарство финансија - Управа за спречавање прања, преузето са: www.apml.gov.rs/cyrg54/tdoc 05.01.2018.

²⁵ *Ibid.*

²⁶ Жељко Бјелајац и Ненад Бингулац, *Impact of corruption on the process of Eurointegration of Serbia*, Journal of Eastern Criminal Law, vol 3, no. 1/2016, Правни факултет Универзитета у Темисвару, стр. 223.

²⁷ Влада Републике Србије, Канцеларија за европске интеграције,

Да би се смањили ризици услед раширености прања новца неопходна је константна борба у превентивном и репресивном смислу.

Државе морају да развијају системе за борбу против прања новца у оквирима свог законодавства како правног, али тако и економског и привредног. С обзиром да се ради у међународној проблематици, јасно је да је неопходно да се имплементирају и међународни стандарди.²⁸

У кривичноправном смислу прање новца представља кривично дела, а огледа се у кривичном гоњењу и кажњавању учинилаца. Поред законом предвиђене казнене политике, новац или имовина који су предмет прања новца или су проистекла из прања новца одузеће се. На овај начин се постиже да се већ можда легализовани новац не може даље користи у легалним токовима.

Потребно је још споменути да се у Републици Србији већ дужи низ година примењују и међународни стандарди за спречавање прања новца и то: а) идентификација и провера идентитета клијената и стварних власника, као и редовно праћење пословања клијената; б) пријављивање готовинских трансакција преко износа одређених законом; в) пријављивање сумњивих трансакција и г) чување података о клијентима и трансакцијама.²⁹

Закључна разматрања

Многа криминална понашања имају за циљ да се стекне значајна имовинска корист, која се првенствено огледа у остваривању новчане добити. Прање новца је једно од тих криминалних понашања.

Прање новца представља легализацију капитала стеченог криминалном делатношћу. Да би се ово могло постићи потребно је начинити низ финансијских трансакција, а све са циљем да се успешно прикрије право порекло новца.

Претварање илегално стеченог новца прибављеног на незаконит начин у новац који се може користити у легалном пословању представља дужи и често веома захтеван процес. Трансакције је неопходно извршити на начин да приликом пласирања у финансијски систем се не изазове никаква сумња.

Прање новца представља дериватан облик криминалитета и директно је повезан са организованим криминалом. Извршење кривичних дела којима се жели постићи противзаконито стицање имовинске користи, у највећој мери имају све елементе начина извршења који се изједначавају са организованим криминалом, почевши од мотива преко организованости и степена потребног знања.

Имајући свест о развоју технологија који неспорно утиче и на банкарски систем, разне начине и облике кретања новца не тако ретко, прање новца има облике и глобалног криминалитета, односно, да се радња извршења дела често дешава у више држава.

<http://www.seio.gov.rs/upload/documents/publikacije/vodic.pdf>, 20.01.2018.

²⁸ Министарство финансија - Управа за спречавање прања, *op.cit.*

²⁹ *Ibid.*

Питање прања новца у овом истраживању сагледали смо у концизним цртама и из угла финансирања терористичких организација.

У теоријском смислу, прање новца групише се у три фазе и то у фазу полагања, фазу лежања и фазу интеграције. Током разматрања ове проблематике, указано је на најзначајније карактеристике ових фаза, како би се у потпуности могао разумети и сагледати процес прања новца.

Проблематика овог истраживања је истраживана и разматрана са многих аспеката, али због њене константне актуелности и развоја, а наравно и последица, потребно је константно теоријско разматрање и практична примена закључака до којих се дође, посебно када се узме у обзир да су последице раширености прања новца за економију државе несагледиве услед урушавања начела економске активности.

Прање новца је међудржавни проблем који има значајне негативне импликације, а посебно негативне ефекте има на економску, политичку, безбедносну и социјалну организацију државе, те стога је нужна примена репресивних и превентивних мера, почевши од одузимања имовине проистекле прањем новца како би се спречило даље коришћење тих средстава, али и безусловна примена казнене политике.

Литература:

1. Aleksić, Nemanja i Bingulac, Nenad, Krivičnopravni aspekt pranja novca i preventivna uloga banaka, *Kultura polisa*, broj 27/2015, godina XII, Izdavači: Kultura – Polis Novi Sad i Institut za evropske studije Beograd, str.151-162.
2. Bolta, Damir *Sprječavanje finansiranja terorizma*, Zagreb, Policija i sigurnost, vol 19. no. 4, 2011, str.417-430.
3. Bejaković, Predrag, *Pranje novca*, Finansijska praksa, 1997. Vol. 21, br. 3. str. 461-466.
4. Bjelajac Željko i Jovanović Milovan, *Specifičnosti fenomena pranja novca*, Megatrend revija, vol. 9, br. 3, 2012, str. 99-117.
5. Bjelajac, Željko i Bingulac, Nenad, *Impact of corruption on the process of Eurointegration of Serbia*, Journal of Eastern Criminal Law, vol 3, no. 1/2016, Pravni fakultet Univerziteta u Temišvaru, str. 208-223.
6. Bjelajac, Željko i Zirojević, Mina, *Bezbednosna kultura u eri globalizacije*, Kultura polisa, 2014, br 23, god. XI, str.77-99.
7. Bjelajac, Željko, *Organizovani kriminalitet - imperija zla*, Pravni fakultet za privredu i pravosuđe, Novi Sad, 2013.
8. Bjelajac, Željko, *Pranje novca kao prepreka afirmaciji preduzetništva i razvoju privatnog sektora u Republici Srbiji*, Poslovna ekonomija, godina VI, broj I, str. 347-370.
9. Vlada Republike Srbije, Kancelarija za evropske integracije, <http://www.seio.gov.rs/upload/documents /publikacije/vodic.pdf>, 20.01.2018.
10. Gudelj, Nadežda i Krstić, Jovan, *Deset osnovnih problema u borbi protiv terorizma i finansiranja terorizma*, Vojno delo, 2/2016, str. 263-276.
11. Dinić, Jelena, *Pranje novca kao ekonomska dimenzija terorizma*, Zbornik Pravnog fakulteta Sveučilišta u Rijeci, 2016, vol. 37, br. 2, str. 967-980.

12. Dragojlović, Joko i Bingulac, Nenad, *Bezbednost kao atribut i funkcija savremenog polisa*, Kultura polisa, broj 24/2014, godina XI, Izdavači: Kultura – Polis Novi Sad i Institut za evropske studije Beograd, str.129-141.
13. Đurić, Zvezdan, *Siva ekonomija i korupcija*, Ekonomski fakultet, Priština, 2003.
14. Zakon o oduzimanju imovine proistekle iz krivičnog dela, Službeni glasnik R.Srbije, br. 32/2013 i 94/2016
15. Katušić-Jergović, Sanja, *Pranje novca (pojam, karakteristike, pravna regulativa i praktični problemi)*, Hrvatski ljetopis za kazneno pravo i praksu, Zagreb, vol. 14, broj 2/2007, str. 619-642.
16. Markovska, Anna, *Political corruption and money laundering: lessons from Nigeria*, Journal of Money Laundering Control, 2015/18(2), rr.169-181.
17. Ministarstvo finansija - Uprava za sprečavanje pranja, preuzeto sa: www.apml.gov.rs/cyr54/tdoc 05.01.2018.
18. Science daily, *Political corruption*, preuzeto sa: www.sciencedaily.com/terms/political_corruption.htm 13.01.2018.
19. Sandić, Kosta, *Fenomen finansiranja terorizma putem pranja novca i uspostavljanje delotvornog sistema kontramera*, Beograd, Vojno delo, br. 1 /2012, str. 380-400.
20. Financial Action Task Force Group recommendations preuzeto sa: www.fatfgafi.org/media/fatf/documents/recommendations/pdfs/FATF_Recommendations.pdf 13.01.2018.
21. Fijat, Ljiljana, *Problematika pranja novca – odgovornost finansijskih institucija*, MP 2, 2013, str. 185–204.

MONEY LAUNDERING AS A STRATEGIC RISK FOR STABILITY AND PERSPECTIVE OF DEMOCRATIC SOCIETY

Summary: Money laundering in terms of terminology comes from the English language, which has a literal meaning in domestic terminology, while in legal terms it represents the legalization of capital acquired through criminal activity. Money laundering is achieved through a series of financial transactions, all in order to conceal the true origin of money and other forms of capital on the market. Money laundering is a derivative form of crime and is directly related to organized crime. Execution of criminal offenses aimed at achieving unlawful gain of material gain, mostly have all the elements of execution that are equated with organized crime, starting from the motives through organization and the level of necessary knowledge. It is precisely because of this that it represents the most dangerous and the most sophisticated criminal acts of today, especially when taking preventive measures and detection procedures that require special competence, expertise, dedication, organization and coordination of organs dealing with its suppression.

Key words: money laundering, organized crime, the concept and phases of money laundering, risks and consequences

НЕДЕЉКО ПРДИЋ*

ЈКП Тржница

Нови Сад

УДК 336.6

Прегледни рад

Примљен: 13.01.2018

Одобрен: 17.02.2018

Страна: 615-623

ЕФИКАСНОСТ ПОСЛОВАЊА ПРЕДУЗЕЋА НА ОСНОВУ ЗАДОВОЉСТВА КУПЦА

Сажетак: Циљ овог рада јесте спознаја ефикасности пословања која у свом средишту има размишљање и бригу о интересима купца. Она значи упознавање купца, спознају његових планова и циљева, и позиционирање производа или услуга предузећа као дела пословног успеха. Радом се жели указати да је пословни резултат предузећа последица успеха и задовољства купца. Укупна економска и финансијска ефикасност посматрају се из угла способности да се својим производима или услугама решавају њихове потребе и проблеми. У новом концепту продаје предузеће се концентрише на то како његов производ или услуга могу донети купцу нову, додатну вредност, и заједно са купцем ради на откривању тих потенцијалних користи и вредности. Предмет анализе јесте и ефикасност пословања кроз усвајања концепта дугорочних интереса с купцем који се може остварити захваљујући знању које предузеће поседује и ресурсима, производима и услугама којима располаже. За успешну анализу дат је пример банака где постоји јаз између краткорочних циљева у виду финансијског резултата и дугорочних као стратешке пословне позиције.

Кључне речи: ефикасност, финансије, предузеће, купац

Увод

Ефикасност је кључни показатељ пословног успеха предузећа из којег произилази финансијски резултат, положај на тржишту као и ефекти на задовољство и интерес купца. Ефикасношћу постижемо планиране циљеве и позитиван финансијски резултат предузећа. Да би, пословање било успешно, морају бити задовољени сви елементи и критеријуми стратешког планирања који се односе на постизање пословних циљева у финансијском смислу у виду остваривања профита и задовољства купаца. Драматичне промене на глобалном тржишту, доводе до сталних изазова у смислу пословних филозофија које могу утицати на процес продаје, финансијски резултат и интерес купаца за производима или услугама. Циљ рада је да укаже како превазићи тржишне нестабил-

* ekonomistdoo@sbb.rs, 063/500-818

ности, повећати резултате продаје али и стицање дугорочних лојалних купаца. Основни циљ рада је да на основу теоријских и практичних разматрања, утврди методе мерења ефикасности који ће у пословању предузећа донети конкретне користи и ефекте. Проблем који се посебно истражује у овом раду јесте изналажење ефикасног и ефективног начина примене и интегрисања различитих продајних и комуникацијских инструмената у јединствен плански циљ, да би се остварио пословни циљ, у овом случају банка – пословно тржиште. Овакав систем пословне стратегије, двосмерног комуницирања биће у функцији задовољења пословне ефикасности банке, односно стварања вредности за купце (клијенте) банке. Модел ефикасности пословања, који је резултат овог истраживања, има стратегијски карактер и као такав представља полазну основу за дефинисање оперативних циљева банке који обезбеђује интерес и сатисфакцију купаца производа (услуга) банке.

Економско финансијски аспекти ефикасности

Економски аспекти ефикасности представљају одређене норме или правила која чине скуп различитих активности ради остваривања економских циљева. Најважнији принцип економске (финансијске) ефикасности јесте са што мање уложених средстава постићи што веће ефекте. Наиме, потребно је указати да се у раду жели нагласити значај економских принципа који ће омогућити постизање максималних резултата уз минимална улагања и трошење расположивих средстава у процесу пословања са крајњим циљем задовољство купца. Економски (финансијски) циљеви предузећа представљају само део укупних циљева предузећа на тржишту. Најзначајнији принципи који мере ефикасност су:

1. **Продуктивност** – Продуктивност је принцип економије који захтева остварење већег обима производње уз што мање утрошке рада. Овај принцип је најбољи показатељ привредног и укупног привредног развоја једне земље.
2. **Економичност** – као принцип ефикасности подразумева такво коришћење расположивих средстава на начин да се добију максимални резултати. Подразумева да се остваре што бољи резултати уз што мање трошење радне снаге, средстава и времена. Потребно је нагласити да су увек неопходне мере контроле успешности остварене кроз економичност пословања.
3. **Рентабилност** – Представља основни фактор финансијског успеха предузећа, мерило успеха и пословне активности предузећа. У суштини принцип који представља тежњу да се оствари што већи профит, уз што мање остварених средстава.

Основно значење тржишне оријентације је разумевање потрошача и способност да се адекватном понудом привуку и задрже вредни потрошачи. (Милисављевић, 2010: 7)

Остваривање економске ефикасности на основу ових принципа представља ниво и степен остваривости финансијских и других циљева као и квалитет производа и услуге које могу пружити са циљем придобијања задовољног, лојалног и одушевљеног купца.

У нашем пословном окружењу које је изразито традиционално, проблем у пословању се дефинише као потешкоћа, препрека, нежељено стање или било које одступање од стандарда које захтева акцију, како би се остварило или повратило стање. Таква пословна дефиниција је дефанзивна и ограничена на повратак онога што није добро. (Прдић, 2012: 134).

Пословна тржишта састоје се од свих организација које набављају и услуге које затим користе за производњу других производа и услуга или с намером поновне продаје или изнајмљивања те робе другима уз одређену добит. (Котлер и др., 2007: 302)

Производна ефикасност подразумева да већа производња једног производа може да се оствари само жртвовањем производње неког другог производа. (Бег и др., 2010: 8).

Начин формирања цене који се усваја како би се остварило све веће тржишно учешће, треба да:

1. Понуди нижу цену (чак испод цене коштања) када се појављује на тржишту;
2. Одржи цену на истом нивоу све док трошкови по јединици не генеришу жељено процентуално повећање профитне стопе;
3. Смањење цене како се трошкови смањују да би профитна стопа имала исто (жељено) процентуално учешће у трошковима. (Акер и др., 2008: 656).

Данас је ефикасност један од основних чинилаца који одређују пословни успех, тржишни положај и опстанак савременог предузећа. Ефикасност се може дефинисати као мера постизања циља. (Прдић и др., 2014: 908).

Успешна примена CRM (Управљање односа с клијентима) у потрошачком банкарству према Бергер, Фенслер и Skievag Wiesel (2009), захтева пословне процесе који ће допринети стварању вредности. Према овим ауторима основни процеси CRM у потрошачком банкарству су:

- Анализа потенцијала тржишта – кључни тржишни трендови и потенцијалне циљне групе клијената;
- Управљање контакта клијената – преко агената;
- Додељивање канала продаје – промена канала ка одређеним клијентима у складу са њиховим потребама и захтевима банке за профитабилношћу;
- Управљање продајним каталозима – послови са каталозима и њихова дистрибуција;
- Управљање компанијама – анализа, планирање и развој маркетиншких кампања;
- Анализа купаца – вредновање купаца као део процеса стратешке сегментације и контроле;
- Програм лојалности – задовољавање купаца кроз креирање дугорочних односа;
- Услуге купцима – посебни захтеви купаца;
- Повратне информације – управљање позитивним повратним реакцијама и жалбама купаца.

Циљеви маркетинг комуницирања генерално се могу поделити на два циља – комуникацијски и економски циљеви. Комуникацијски циљ маркетинг комуницирања манифестује се у формирању и одржавању позитивног и јасног имиџа банке и њених услуга, а економски циљ се манифестује у профиту, којем доприноси комуникацијски циљ. (Сечујски., 2010: 129)

Један од најефикаснијих пословних модела који је прихваћен у великом броју предузећа која имају усвојену стратегију савременог прогресивног предузећа, је тимски рад који је по часопису (Фортуне) лиса 500 најуспешнијих компанија, тимски рад један од суштинских и темељних вредности. Но, међутим статистички гледано и даље је мали број светских компанија, тимски рад имплементирао као пословну филозофију. Основна предност тимског рада је добра организациона структура, способност људских ресурса, стратешке промене у предузећу као и промене у топ менаџменту предузећа. Усвајање пословне филозофије засноване на тимском раду, условљава промене, како на нивоу нижег менаџмента и појединаца, тако и на нивоу предузећа. Најбитнија од свих промена је она о начину размишљања:

- Непходна свест о предностима и огромним потенцијалима тимског рада;
- Одрицање од традиционалног и ауторитарног начина руковођења од стране људи који имају највиши статус и утицај;
- Спремност запослених да се одрекну појединачних интереса и да своје потенцијале укључе у циљу остваривања пословне ефикасности;

Још увек у теорији и пракси не постоје јединствени критеријуми помоћу којих би дефинисали тимски рад. Тимски рад можемо дефинисати као облик рада усмерен на заједничком решавању сложених проблема од стране већег броја стручњака различитих специјалности. Иако организационо необичан, тимски рад представља значајан, успешан и специфичан начин рада у решавању одређених задатака (проблема). (Андрејић и др., 2016: 97)

Да би се пословна култура применила и остварила пословна ефикасност у виду финансијске ефективности потребно је усвојити промене, применити знања и вештине и практично их реализовати.

Елементи задовољства купца

На задовољство купца не утиче само квалитет производа или услуге или само понашање и однос предузећа, иако ова два фактора одлучујуће делују на интензитет задовољства купца. Потребно је нагласити, да на пружање врхунске услуге купцу и осећај његовог задовољства, у мањој или већој мери утиче менаџмент и сви запослени у предузећу. Сваки елеменат задовољства купца, чине продајни менаџмент, сваки запослени, као и сви инструменти комуникације који имају директан утицај на задовољство купца. Одговорност свих запослених у предузећу, да ли у директној или индиректној комуникацији са купцем чине основну претпоставку опстанка и финасијског развоја предузећа.

Утисак о предузећу и његовим производима или услугама представља збир више појединачних елемената, који појединачно, или заједно, одлучујуће делују на општи утисак и осећај који стиче купац, који ће довести до његовог задовољства или незадовољства. Ови елементи задовољства представљају сваки сегмент пословања предузећа од првог контакта, испоруке производа или услуге, коначне испоруке и корисности за купца, и одсликавају предузеће и његову ефикасност у сваком делу процеса функционисања.

Најзначајнији елементи задовољства купца су:

1. Производ – доступност у смислу тренутне испоруке, паковање и одржавање по законским и другим стандардима, имиџ који одговара реалној слици у јавности, вредност за уложена средства, испуњена очекивања и специјални захтеви купаца.
2. Продаја и комуникација – маркетинг заснован на теоријским и емпиријским истраживањима и разумевању потреба, афинитета и вредности купаца, као и усвајање економске стратегије засноване на интересима купаца; вербална комуникација која мора бити јасна, са циљем задовољења потреба купца и његових интереса као и разне могућности пословне сарадње; продајни услови усклађени на економским интересима предузећа и задовољног купца; запослени са знањем, предусретљиви, обучени за доношење одлука у заједничком интересу; невербална комуникација са јасним и прецизним упутствима и контактима.
3. Постпродајне услуге и контакт с купцем – интересовање за купца и његове потребе; решавање приговора и висок ниво постпродајне услуге.
4. Дистрибуција – канали продаје засновани на стратегији економске (финансијске) ефикасности заснованих на увећању профита и тржишног учешћа као део укупне пословне стратегије задовољног и одушевљеног купца; брига о купцима с посебним потребама а посебно доступност куповине.
5. Фактор време – радно време засновано на потребама купаца, велики избор квалитетних, ценовно реалних и најтраженијих производа у функцији брзих реакција и трансакција као стратешке предности у односу на конкурентска предузећа.
6. Пословна култура и имиџ – етика заснована на поштовању законских и моралних норми, понашање запослених у складу са стратегијом остваривања економских интереса предузећа и задовољног купца; интерна и екстерна организација предузећа заснована на тимском раду, знању, организационим способностима и партнерству с купцима; квалитет процеса куповине, из којег предузеће доноси закључке и одлуке на основу купчевог доживљаја куповине, пословне културе предузећа и укупног пословног имиџа.

Може се закључити да сви кординисани и усклађени елементи могу развијати квалитетну комуникацију у циљу пружања и обезбеђења врхунске услуге купцу која ће омогућити његово задовољство.

Анализом литературе, предложене су три групе ресурса који утичу на задовољство клијента, као и елемената сваког од њих:

- Људски фактори који подразумевају квалитет људских ресурса у банци, тимски рад и подршку топ менаџмента;
- Организациони ресурси који подразумевају организациону структуру, организациону културу, организационе процесе, корпоративно управљање, партнерство са другим секторима, препознавање тржишних прилика;
- Технолошки ресурси који обухватају примену информационо – комуникационе технологије који ће довести до креирања иновативних производа и канала дистрибуције према клијентима, наравно уз помоћ људских и организационих ресурса. (Барјактаровић и др., 2017: 111)

Резултати онлине анкете организоване за потребе овог рада показују да су све банке које су учествовале у анкети у последњих годину дана користиле услуге агенција за маркетинг и комуницирање, на основу анкете резултати су, агенције за оглашавање 100% анкетираних банака, агенције за односе с јавношћу 41%, директни маркетинг 30 % и личну продају заједно са унапређењем

продаје 15 %. На питање да ли у будућности тежите успостављању дугорочних пословних односа с најзначајнијим купцима (клијентима) 60 % анкетираних је одговорило потврдно а 40 % негативно.

Задовољство купца је основни елеменат у квалитету комуникације предузећа и његових купаца, а који се заснивају на добро утемељеној пословној култури предузећа. Успостављањем квалитетних односа предузећа, суштински спознају интерес својих купаца, који за таквим односима имају реалну економску потребу. Прилика да кроз такве односе предузећа (банке) упознају своје купце је по свом потенцијалу, једна од најмоћнијих и највреднијих економских вредносних категорија.

Резултати истраживања

Након спроведених истраживања путем анализе теоријских ставова коришћена је литература домаћих и страних аутора, при чему је у доступној литератури домаћих аутора заступљен концепт економске ефикасности, али је та ефикасност у мањем сегменту директно и индиректно довођена у сразмеру успеха са задовољством купца као крајњег корисника. Мерење ефикасности подразумева:

- Квалитет планирања, дефинисани буџет или успостављени систем контроле;
- Ефикасност метода и система рада;
- Стање технолошких процеса, аутоматизација и примена компјутера;
- Стручност и способност управљачког менаџмента;
- Мотивисаност запослених;
- Систем награђивања запослених;
- Непотребни трошкови у пословању и др.

Тржишна ситуација када су у питању банке још увек није заменила продајну, које су кроз пословну комуникацију фокусиране на личну продају краткорочно оријентисане на финансијске резултате, односно повећање профита и тржишног учешћа. Да би банке могле да имплементирају концепт ефикасног пословања на основу задовољства купца, морају претходно прихватити маркетинг као пословну концепцију, односно продајну оријентацију заменити оријентацијом на клијенте (купце).

Намера овог рада је да прикаже целину односа ефикасности пословања и задовољства купца и одреди средишње место у комуникацији предузећа на тржишту. Циљ је био показати да ефикасност заузима значајно место у укупној тржишној позицији предузећа са тежиштем на задовољству купца. Дефинисан је концепт и значај појма ефикасности пословања, као и његове предности и значај у комуникацији предузећа са тржиштем као и место купца у укупној пословној стратегији предузећа.

Теоретски доприноси састоје се и у томе што је у моделу ефикасности пословања предузећа дат значај унутрашњим комуникацијским процесима који се пре свега односе на функционисање менаџерског тима. Дат је значај и

процесу комуницирања који није под непосредном контролом предузећа тз. спољње комуницирање које може допринети успешном моделу ефикасности пословања и задовољног купца. Поред тих процеса интерног и екстерног карактера дат је значај и другим сегментима спољњег комуницирања које је заинтересовано за функционисање предузећа (банака) на тржишту које се огледа у укупној друштвеној користи.

Препорука за развој и унапређење модела ефикасности јесте и усвајање концепта у којем је управљање засновано на тимском раду и знању једна од битних конкурентских предности. Менаџери домаћих предузећа морају бити објективни, комуникацијски отворени и способни да прихвате нова знања и искуства у управљању предузећем, те да се активно та знања и примене.

Допринос овог рада са становишта ефикасности повећања профита предузећа и задовољног купца састоји се и у формулисању адекватног модела ефикасности и ефективности наступа предузећа на тржишту и прецизирању свих неопходних корака у прављању моделом ефикасности пословања на основу задовољства купца.

На основу теоријских и практичних истраживања за потребе овог рада утврђено је да предузеће које предузме све неопходне кораке у комуникацији са тржиштем може очекивати остварење својих економских и комуникацијских циљева. То се пре свега односи на нове, адекватне, квалитетне, ценовно ефикасне производе или услуге који ће уз одређене претпоставке омогућити ефикасност модела пословања уз задовољство купца.

Закључак

Ефикасност пословања предузећа подразумева укупне резултате пословног успеха на тржишту. Пословни успех предузећа на тржишту који послује у условима тржишне економије представља основну претпоставку успеха да са што мањим улагањима оствари максималан резултат. Продуктивност и профит представљају тежњу савременог предузећа, да у условима глобалног светског тржишта, питање ефикасности, продуктивности и профита, као његове последице, услова и смисла, поставе као питање сваког организованог деловања које је усмерено на остваривање финансијског резултата. Дакле, ефикасност се може замислити без продуктивности, али нема продуктивности без ефикасности. У условима савременог начина пословања, сталне и појачане конкуренције, ограничених ресурса, фактор су без којег нема стабилне тржишне позиције. Такви тржишни услови предузећа чине ефикасним у пословању ако остваре максималан финансијски резултат са што мање утрошених ресурса. За мерење резултата ефикасности пословања потребно је:

- Добро испланиран програм заснован на нумеричком мерењу, ефикасности, са јасним циљевима и прецизно утврђеним временским распоредом активности;
- Дефинисан систем спровођења и контроле спровођења планираних активности;
- Подршка менаџмента и запослених у спровођењу пословне ефикасности;
- Прецизно и јасно дефинисан значај ефикасности пословања за предузеће и његове запослене.

Можемо закључити да је ефикасност тежња предузећа, за извршењем задатака који доприносе остваривању циљева као што је профит или квалитет услуге и задовољан купац. Успешна примена концепта ефикасности пословања на основу задовољства купца захтева промену у корпоративној филозофији или другачији начин размишљања о продаји, маркетингу и планирању за стратегијски ефективно комуницирање с купцима. Да би смо, били ефикасни и ефективни, комуникација с купцима (клијентима), мора се посматрати као процес који доприноси изградњи односа са циљним аудиторијумом и развоју услуга које задовољавају специфичне потребе клијената банке. Допринос овог рада са становишта ефикасности пословања је акценат на плански процес, и стратегију коришћења комуницирања као инструмента маркетинга у сврху унапређења продаје и задовољства купца. Моделом, који подразумева дефинисање циљева предузећа у стратегији пословања, и његов допринос ефектима пословања, концепт ефикасности као инструмента укупне тржишне постојаности предузећа поставља се у оквире који, с једне стране, омогућава ефикасно коришћење интерних и екстерних инструмената у смислу изградње стабилне конкурентске позиције и остваривања постављених циљева и, с друге стране, задовољење потреба купаца и укупног циљног тржишта.

Литература:

1. Aker, A D., Kumar, V., Dej, S Dž. (2008): *Marketinško istraživanje*, Ekonomski fakultet, Beograd.
2. Andrejić, M., Prdić, N., Vukša, S. (2016): *Timski rad u funkciji unapređenja efikasnosti poslovanja*, International Conference, Prijedor, str. 95-102.
3. Barjaktarović, R S., Milošević, N., Kostić C S. (2017): *Vrednost CRM inicijativa za banke: Da li je skepticizam opravdan?*, Marketing, br. 48/2, str. 107-114.
4. Begg, D., Fischer, S., Dornbusch, R. (2010): *Ekonomija*, Data status, Beograd.
5. Kotler, F., Vong, V., Sonders, Dž., Armstrong, G. (2007): *Principi marketinga*, Mate, Beograd.
6. Milisavljević, M. (2010) *Strategijski marketing*, Centar za izdavačku delatnost Ekonomskog fakulteta u Beogradu, Beograd.
7. Prdić, N. (2012): *Efekti nastupa preduzeća na sajmu*, Anali Ekonomskog fakulteta u Subotici, Subotica, Vol. 48, br. 28, str. 133-143.
8. Prdić, N., Kuzman, B., Barjaktarović, M. (2014): *Practical research results of a successful company's appearance at the fair*, Ekonomika poljoprivrede, Beograd, Vol.61, br. 4, str. 903-914.
9. Sečujski, G. (2012): *Integrisane marketing komunikacije u poslovnom marketingu banaka*, Neobjavljeni magistarski rad, Subotica.

THE BUSINESS EFFICENCY OF AN ENTERPRISE ACCORDING TO THE CUSTOMER'S SATISFACTION

Summary: The aim of this paper is to understand the efficiency of a business that is centred around the concern for the buyers' interests and their mindset. It means getting to

know the customer, understanding his plans and goals, and positioning the product or service of the company as a part of business success. The paper seeks to point out that the business result of the company is the result of success and customer satisfaction. The overall economic and financial efficiency is viewed from the perspective of the ability to fulfill their needs and solve problems with their products or services. In the new sales concept, the company focuses on how its product or service can give the customer a new, additional value, and together with the buyer it is working to discover these potential benefits and values. The subject of the analysis is the efficiency of the business through the adoption of the concept of long-term interest shared with the buyer, which can be achieved thanks to the knowledge the company possesses and the resources, products and services it has. For a successful analysis, there is an example of banks where there is a gap between short-term goals in terms of financial performance and long-term strategic business positions.

Key words: efficiency, finance, company, customer

ЈЕЛЕНА М. ВАПА-ТАНКОСИЋ*

Факултет за економију и
инжењерски менаџмент
Нови Сад

СНЕЖАНА Г. ЛЕКИЋ**

Београдска пословна школа
Београд

УДК 338.43:338.53

Прегледни рад
Примљен: 12.02.2018
Одобрен: 06.03.2018
Страна: 625-636

ФАКТОРИ ПОНАШАЊА ПОТРОШАЧА НА ТРЖИШТУ ОРГАНСКИХ ПРОИЗВОДА

Сажетак: Пољопривреда као најважнија стратешка привредна грана има за циљ производњу квалитетне и здравствено безбедне хране. Органска производња је систем одрживе пољопривреде. Базира се на поштовању еколошких принципа путем рационалног коришћења природних ресурса, употребе обновљивих извора енергије, очувања природне разноликости и заштите животне средине. Будућност органске пољопривреде зависи од преференција потрошача. Чињеница је да се потрошачи све више опредељују за органске производе. На њихово понашање утичу бројни екстерни и интерни фактори. Од ових фактора најзначајнији утицај имају географски, демографски, економски, социолошки и психолошки. Циљ рада је да се кроз компаративну анализу идентификују кључни фактори који утичу на преференције потрошача приликом куповине органских производа.

Кључне речи: органска пољопривреда, тржиште органских производа, потрошачи, фактори понашања потрошача

Увод

Концепт одрживог развоја промовише идеју да свака генерација треба да користи ресурсе из природе за задовољење својих потреба на такав начин да не угрози природу да би и будуће генерације могле да задовоље своје потребе. У овом концепту кључно место заузима органска пољопривреда као грана привреде која производи оно најважније – храну. Органска пољопривредна производња последњих година добија све већи значај у Европској унији (ЕУ). Константно се увећавају површине на којима се органски узгајају културе, а такође расте и укупан број произвођача органских прехранбених производа. За интензиван развој органске производње заслужни су бројни прописи и правила која регулишу овај сектор пољопривреде, али и значајна подршка ЕУ и држава чланица, која се огледа у различитим видовима помоћи и повољним механиз-

* jvapa@fimek.edu.rs

** lekic.sneza@gmail.com

мима финансирања органске производње. ЕУ ову подршку обезбеђује претежно кроз категорију руралног развоја у оквиру другог стуба своје Заједничке аграрне политике, пошто органска производња у досадашњим циклусима ове политике није била издвојена као посебан елемент. На овај начин је органска пољопривреда у досадашњој пракси Заједничке аграрне политике била финансирана практично индиректно, најчешће кроз агро-еколошка плаћања и друге видове помоћи органским произвођачима. У периоду 2014–2020. године финансирање органске производње постаје област којој се посвећује посебна пажња, укључујући мере финансијске подршке намењене искључиво овом виду пољопривреде. Док је тржиште органске хране у Србији неразвијено, број произвођача ових производа расте из године у годину. Наша држава неупоредиво мање субвенционише овај вид производње у односу на земље ЕУ, па долази до ситуације да су производи из Србије често неконкурентни на иностраном тржишту. Претпоставке и фактори који утичу на упознатост потрошача са органским производима и ставови потрошача о органским производима се рефлектују кроз свест о здрављу, перцепцији органског квалитета и креираној додатној вредности, што директно утиче на одлуку о куповини.

Органска пољопривреда

Органска пољопривреда представља скуп метода које омогућавају управљање пољопривредним ресурсима, како би се задовољиле потребе у погледу квалитета пољопривредних производа. Методе које се примењују у органској пољопривреди омогућавају производњу здравствено безбедне хране и очување животне средине. Основни циљеви органске производње су: повећање производне способности земљишта, минимизирање енергетских инпута на пољопривредним добрима, смањење ризика по околину и одржавање постигнутог нивоа производње (Subić, Bekić, Jeločnik, 2010: 51).

Према Међународној федерацији покрета органске пољопривреде (IFOAM – International Federation of Organic Agriculture Movements) основни принципи на којима се базира развој органске пољопривреде (https://www.ifoam.bio/sites/default/files/poa_english_web.pdf) су:

- *Принцип здравља* – органска пољопривреда треба да подржава здравље земљишта, биљака, животиња, људи и планете у целини;
- *Принцип екологије* – органска пољопривреда треба да се заснива на живим еколошким системима и циклусима, да ради у складу са њима, да их стимулише и помаже њиховом одржању;
- *Принцип праведности* – органска пољопривреда треба да изгради односе који обезбеђују праведност и поштују заједничко окружење и животне могућности;
- *Принцип бриге* – органском пољопривредом треба управљати на опрезан и одговоран начин како би се очувало здравље и благостање садашњих и будућих генерација и окружења.

Органска пољопривреда је дефинисана у складу са регулативом ЕУ 834/2007 која је обавезујућа за сваку државу чланицу ЕУ. Ова уредба дефини-

ше основне услове који морају бити испуњени у процесу производње, сертификацији, обележавању и преради пољопривредних и прехранбених производа. Такође, органску пољопривреду дефинише као начин производње пољопривредних производа који искључује употребу екстерних инпута, а подржава такав начин рада и производње у смислу поштовања и примене локалне културне, биолошке и техничке праксе, који може бити успостављен на било ком газдинству (фарми) након истека одређеног периода конверзије.

Сектор органске пољопривредне производње у Европи се у последњих неколико година убрзано развија. Константно се увећавају, како површине на којима се органски узгајају културе, тако и укупан број газдинства и произвођача органских прехранбених производа регистрованих у складу са правилима ЕУ која регулишу ову област. У периоду од 2000. до 2012. године површине органски коришћеног пољопривредног земљишта у ЕУ су повећаване у просеку за 6,7% годишње, да би достигле 9,6 милиона хектара, што је 5,4% од укупног пољопривредног земљишта у земљама чланицама Уније (European Commission, 2013). Мада се највећи део газдинстава и површина налази у 15 „старих“ земаља чланица, и нове чланице показују охрабрујући развој у том погледу, посебно у контексту додатног финансирања овакве врсте пољопривредне производње.

Према подацима за 2012. годину, са уделом земљишта намењеног органској пољопривреди од 18,6% од укупног пољопривредног земљишта Аустрија је земља у којој је учешће органског сектора највеће у Европи. Шведска са 15,7% и Естонија са 14,9% су водеће међу осталим чланицама ЕУ, док је Чешка Република у којој је 13,1% од укупне обрадиве површине посвећено органској пољопривреди лидер међу „новим“ земљама чланицама. Занимљиво је напоменути да међу дванаест нових чланица, пет држава (Чешка Република, Естонија, Летонија, Словенија и Словачка) прелази просек Уније од приближно 5,4% пољопривредног земљишта ангажованог за органску производњу (European Commission, 2013). С друге стране, државе са значајном пољопривредном производњом, али површинама намењеним органској производњи које су испод просека Европске уније, су: Холандија (2,6 %), Велика Британија (3,4%), Француска (3,6%), Белгија (4,4%) и Ирска са свега 1,1% земљишта на коме се врши органска пољопривредна производња (Stojsavljević, Ivaniš & Vapa-Tankosić, 2017).

Табела 1. Удео површина под органском производњом

Година	2012	2013	2014	2015
Површине* под органском производњом (ha)	6.340	8.228	9.547	15.298
Удео површина под органском производњом у укупно коришћеном пољопривредном земљишту (%)	0,18	0,23	0,28	0,44

* Бројем хектара нису обухваћене површине коришћене за сакупљање самониклог биља (дивљег јагодастог воћа, печурака и лековитог биља), али су обухваћени ливаде и пашњаци.

Извор: Републички завод за статистику и Министарство пољопривреде и заштите животне средине Републике Србије

Површине под органском производњом у Републици Србији повећавају се из године у годину, што је приказано у табели 1. У 2015. години проценат учешћа површина под органском производњом у укупно коришћеном пољопривредном земљишту достигао је 0,44%. Природни потенцијали пружају Србији могућност интензивнијег развоја органске производње. Она има изузетне еколошке, климатске и техничке услове да, поред традиционалног јагодастог и осталог воћа, производи поврће, житарице и уљарице из органске производње, које су тражене на међународном тржишту (Симић, 2017: 9).

Органска производња

Органска производња се може дефинисати као интегрални систем управљања газдинством (фармом) и процес производње хране који комбинује најбољу еколошку праксу, висок ниво биодиверзитета, очување природних ресурса и примену високих стандарда бриге о животињама, а у складу са жељама потрошача за производима који настају коришћењем природних супстанци и процеса (European Commission, 2014). Према Закону о органској производњи „органска производња јесте производња пољопривредних и других производа која се заснива на примени метода органске производње у свим фазама производње, а која искључује употребу генетички модификованих организама и производа који се састоје или су добијени од генетички модификованих организама, као и употребу јонизујућег зрачења, у складу са овим законом и прописима донетим на основу њега“ („Службени гласник РС”, бр. 30/10).

Развој органске производње хране у ЕУ треба посматрати и са аспекта финансијске подршке овом сектору пољопривреде, која се првенствено обезбеђује кроз категорију руралног развоја у оквиру другог стуба Заједничке аграрне политике (CAP – Common Agriculture Policy) Европске уније. Вишегодишњи програми из ове категорије су се у периоду 2007–2013. године финансирали са 96,3 милијарди евра кроз EAFRD (European Agricultural Fund for Rural Development) фонд, што је чинило око 20% целокупног буџета CAP за тај период (European Commission, 2013). У овом циклусу спровођења мера CAP (2007–2013) специфичан механизам за подршку искључиво органској пољопривреди није био предвиђен, већ је она подржавана претежно преко мере „агро–еколошка плаћања“, која су чинила готово петину давања у склопу политике руралног развоја. Посебним уредбама о подршци за рурални развој за период 2014–2020. уводе се и мере подршке намењене искључиво органској пољопривредној производњи.

Законска регулатива у производњи органске хране

Законска регулатива представља основ за одрживи развој органске производње. Она обезбеђује успешно функционисање унутар тржишта. Примена стандарда у органској производњи гарантује лојалну конкуренцију. Њихов основни циљ је заштита интереса потрошача.

Производња органских производа у Републици Србији регулисана је Законом о органској производњи („Службени гласник РС”, бр. 30/10). Овај закон

и подзаконска акта регулишу сва питања која се односе на методе органске производње, контролу и сертификацију, прераду, складиштење, транспорт, промет и обележавање органских производа. Поштовање стандарда и законски прописаних услова производње, прераде, складиштења, промета, обележавања органских производа итд. је под стручним надзором органа државне управе.

Систем контроле органских производа у Србији је успостављен по угледу на систем контроле који је прописан регулативама ЕУ – Уредбом Савета (ЕЗ) бр. 834/2007 и Уредбом Комисије (ЕЗ) бр. 889/2008. Контрола је регулисана Правилником о контроли и сертификацији у органској производњи и методама органске производње („Службени гласник РС“, бр. 48/11) и Правилником о изменама и допунама правилника о контроли и сертификацији у органској производњи и методама органске производње („Службени гласник РС, бр. 40/12). Овим правилницима дефинисана су и правила обележавања органских производа. На производу произведеном у складу са стандардима органске производње и у складу са законском регулативом, произвођач мора да на видљивом месту стави национални знак са јасним и видљивим натписом: ОРГАНСКИ ПРОИЗВОД, слика 1.

Слика 1: Национални знак органских производа

Извор: <http://www.serbiaorganica.info/info-za-potrosace/kako-prepoznati-organski-proizvod/>, 15. 12. 2017.

Национални знак гарантује да је производ прошао кроз процес контроле и да је сертифициван од стране овлашћене контролне организације.¹ За контролу и сертификацију органске примарне производње, прераде, сакупљања шумског биља, увоза органских производа и промета органских производа за 2018. годину овлашћене су следеће контролне организације: 1) „Centar za ispitivanje namirnica“ ДОО, Београд, 2) „ECOCERT BALKAN“ ДОО, Београд, 3) „ORGANIC CONTROL SYSTEM“ ДОО, Суботица, 4) „ECOVIVENDI“ ДОО, Београд; 5) „TMS CEE“ ДОО, Београд („Службени гласник РС“, бр. 106/17).

Понашање потрошача

Понашање потрошача се дефинише као понашање које потрошачи пројектују у потрази за коришћењем, куповином, вредновањем и одлагањем прои-

¹ Овлашћивање контролних организација врши се једном годишње.

звода и услуга које претпостављају да ће задовољити њихове потребе (Nicolae, Relau, 2011). Истраживање понашања потрошача истражује начине на које потрошачи заправо користе производе и услуге које купују, колико различитих брендова користе, колико често и где купују и зашто их купују и користе, као и шта купују. Фактори који утичу на понашање потрошача могу се поделити на две главне групе: спољашње (екстерне) и унутрашње факторе. Екстерни фактори укључују демографске, социолошке, економске и географске факторе. Интерни фактори се састоје од карактеристика личности. На њих утичу спољашњи фактори и утичу на формирање ставова, мишљења, учења и мотива потрошача (Новаковић–Рајчић, 2005). Анализа фактора који утичу на профил и понашање потрошача је веома сложен процес и од великог значаја за сваку тржишно оријентисану компанију ради позиционирања на тржишту.

Интерес за понашање потрошача расте не само у области маркетинга, већ и у друштвеним наукама уопште. Сматра се да потрошња може имати важну улогу у друштвеном, психолошком, економском, политичком и културном животу (Solomon, Vamossy, Askegaard, Hogg, 2006). У анализи понашања потрошача полази се од претпоставке да је структура потреба непромењена, а да се одлуке о куповини доносе под утицајем промена у дохотку и ценама (Tričković, Hanić, 1992).

Иако је присутна свест о органским производима, потрошачи често нису доследни у тумачењу онога што је органски. Они се не баве разумевањем сложености пракси органске производње и атрибута квалитета органске хране. Неизвесност у погледу правих атрибута органских производа и скептицизма о органским налепницама, који потичу од погрешног приказивања органских производа, а често и због неуниформних органских стандарда и поступака сертификације, могу допринети чињеници да се неки потрошачи двоуме око куповине органских производа. Највећа потражња за органским производима је још увек у већим градовима услед веће куповне моћи. Потрошач процењује квалитет и здравствену безбедност хране на основу информација на амбалажи производа. Потребно је означити храну тако да потрошачи могу добити свеобухватне информације о садржају и саставу прехранбеног производа (Bjelajac, Dukić-Mijatović & Dragojlović, 2017: 197).

Истраживања понашања потрошача органских производа

Све већи интерес за органску пољопривреду подстакао је бројне студија које упоређују различите аспекте органске и конвенционално произведене хране. Тржиште органске хране у земљама ЕУ и источне Европе је још увек у развоју, а произведена органска храна углавном је намењена за извоз. Тржиште Чешке и Пољске се развија веома брзо, са растом који износи 4 до 5 пута у периоду од 2006. до 2010. године (вредност органског тржишта је у периоду од четири године достигла раст са 27 на 107 милиона евра у Чешкој, а у Пољској са 15 на 85 милиона евра). Бугарско и румунско тржиште органске хране се полако развија са годишњом тржишном вредношћу између 6 и 20 милиона евра (Jansen & Schaer, 2012).

На пример, за земље које су ушле у ЕУ 2007. године (Бугарска и Румунија) главна препрека потрошњи органске хране је ниска куповна моћ становништва и додатна разлика у цени од око 20–40% у односу на конвенционалне производе (Saracin, 2016). Број оператера у органској пољопривреди у Румунији (26.000) већи је него у Србији (285), а већина произведених органских производа је извозно оријентисана у обе земље (Jeločnik i sar., 2015).

Органски производи у Републици Србији и даље се сматрају луксузом, а већина српских породица са просечном платом не могу себи приуштити ову врсту производа, као ни могућност да их купују сваки дан. Тржиште је још увек у раној фази развоја. Веома важно питање односи се и на мали број органских произвођача и прерађивача, као и производа за извоз који су тренутно на врло ниском нивоу уз минималну подршку државних органа, док комерцијалне банке још увек нуде кредите са веома високим маржама.

Из маркетинг перспективе, важно је разумети концепцију одлучивања потрошача о органски произведеним намирницама и начине како се промовише потрошња. На стратегије развоја производа утичу и потрошачка веровања, ставови и одговори. Стога је важно јасно разумевање ставова потрошача и мотивације које покрећу потрошњу за органским производима. Мотивисани брзим растом органског тржишта, у многим земљама је спроведено неколико студија о понашању потрошача органских производа (Baker et al., 2004, Viller & Klicher, 2009). Такве студије садрже анализе чији је нагласак на вредностима, мотивацијама и уверењима потрошача. Већина њих је истраживала како потрошачи перципирају органске производе и који су ставови потрошача према њима. Генерално, студије спроведене у Европи откриле су да су намере за куповину органске хране повезане са здравственом и еколошком свесношћу, али и са питањима сигурности и квалитета.

Економска теорија показала је неке границе у вези са претпоставком потрошачке рационалности. Већина економских модела користе цене и приходе као објашњавајуће чињенице понашања потрошача. Све друге утицаје, као што су социјални, економски и културни фактори, третирају као нематеријалне варијабле (Zanoli, Naspetti, 2002).

Резултати истраживања (Vlahović i sar., 2011a) показују да су само 18% испитаника у Србији редовни купци органских производа. Основни фактори ограничавања потражње и потрошње су ниска куповна моћ потрошача и високе малопродајне цене. Проблем је и поверење произвођача, јер велики број испитаника не верује да се храна у Србији производи на органски начин. Према типовима производа, потрошачи углавном купују свеже органско воће и поврће, воћне сокове и житарице најпре у специјализованим, тзв. „здравим“ продавницама, па потом у конвенционалним малопродајним објектима (супермаркетима) и зеленим пијацама. Свесност потрошача у Србији о органској храни у Србији је веома ниска, а тржиште органске хране и даље није довољно развијено. Потрошачи немају поверења у домаће органске производе и купују их на пијацама. Половина испитаника је изразила спремност да плати више за органске производе (Vlahović i sar., 2011b). У новијим истраживањима о ставовима потрошача у Србији (Vlahović i Šojić, 2016) интересовање за органске

пољопривредне производе у Републици Србији расте, али су цена органске хране и ниво прихода испитаника и даље главни ограничавајући фактори који утичу на потражњу за производима органске хране.

Нажалост, потрошачи из Републике Србије поседују ниску куповну моћ. Истраживање потрошње органске хране у Македонији и Србији (Sekovska i sar., 2012), идентификовало је просечног потрошача органских производа у Македонији и Србији као особу старости између 18–50 година са универзитетским образовањем, приходом који је од 40% већи од просека и са највише 3 члана у породици. Српски потрошачи су више упознати са појмом органски него што су то македонски, а постоји и спремност потрошача који су упознати са органским производима да за њих плате више. Ипак, потрошачи су врло осетљиви на цену и нису спремни да плате више од 30% цене у односу на конвенционалне производе (Vehapi i Dolihanin, 2016). Већина потрошача у Србији (89,1%) показује спремност да плати више за органску храну у поређењу са истом врстом конвенционално произведене хране и спремна је да плати до 20% вишу цену, а затим и у распону од 25–50% (Vehapi, 2015).

Истраживање из Хрватске, у узорку од 179 потрошача, наглашава да су жене главни потрошачи органских производа. Узимајући у обзир спремност да плате више за органске производе и будуће намере стварне куповине, више од 70% испитаника изјавило је да би купило више органских производа уколико би они коштали мање, а највећи број потрошача вољан је да плати премију од 11–20% на цену конвенционално произведене хране (Radman, 2005).

Студија о спремност да се плати више за органске прехранбене производе у Ирану показала је да је 95% испитаника спремно да плати премију за органске производе, 55% спремно да плате премију између 5 и 24% изнад редовних цена, док је 10% изјавило да је спремно да плати више од 35% премиум цене за органску храну у поређењу са конвенционалном (Haghjou, Nayati, Pishbahar, Mohammadrezaei & Dashti: 2013). Такође, уочена је веће спремности жена, ожењених потрошача и породица са децом млађом од 10 година да плате више за органске прехранбене производе. Јапански потрошачи који су забринуте за свежину спремни су да плате више за органску храну. Они преферирају сертификовано од конвенционално узгојеног поврћа и спремни су да плате више за прехранбене производе са органском сертификацијом у износу од 8–22% (Sakagami, Sato & Ueta, 2006). Аргентински потрошачи тврде да су вољни да плаћају више за куповину органских производа од око 6 до 200% у зависности од врсте производа (Rodriguez, Lacaze & Lupin, 2009).

Поједини аутори (Aertsens, Verbeke, Mondelaers & Van Huylenbroeck, 2009) истичу да социо–демографске варијабле имају ограничену улогу у предвиђању потрошње за органском храном. Други сматрају да демографске варијабле као што су старосна доба, приходи и образовање могу дефинисати органске потрошаче, али не значајно, с обзиром на то да цена и даље блокира потрошњу органске хране (Shafie & Rennie, 2009). Истраживања купаца на територији Србије (Kranjac, Vapa–Tankosić & Knežević, 2017) потврдила су да профил потрошача органске хране зависи од њихових социодемографских карактеристика.

Иако можемо приметити да је важност појединих фактора специфична за одређене земље и/или временски специфична (Davies, Titterington & Cochrane, 1995), студије које анализирају социо-демографске варијабле су показале да већи проценат жена има позитиван став и купује органске храну чешће од мушкараца. Социо-демографске карактеристике могу такође утицати на избор потрошача на потрошњу органске хране. Поједини аутори (Stolz, Stolze, Jansen & Hamm, 2011) наводе да већи приход значајно повећава преференције потрошача за куповину органске хране и конвенционалног плуса (производ категорисан „између“ органских и конвенционалних производа или прехранбених производа са посебним атрибутима који се такође примењују на органске производе). Истраживања у Италији (Gracia & De Magistris, 2008) показала су да приход има утицај на избор органске хране на југу Италије, с обзиром на то да потрошачи са нижим приходима имају мање могућности да купе органску храну. У међувремену, жене са децом млађом од 18 година и малом величином домаћинства су означене као значајни фактори у објашњавању избора потрошача органских производа (Loureiro, McCluskey & Mittelhammer, 2001).

Закључак

У свету све више расте потражња за органским производима. Потрошачи одлуку о куповини доносе под утицајем бројних екстерних и интерних фактора. Најважнији фактор који подстиче потражњу за органским производима је убедљиво забринутост за здравље појединаца и породице, који утиче на преференције потрошача приликом куповине органске хране. Кључна економска питања и разматрања која утичу на куповину органских производа се тичу процента који су потрошачи вољни да плате као премију на цену органске хране. С друге стране, спремност потрошача да плате више за органске производе има тенденцију повећања са (комбинацијом) преферираних атрибута. Поред тога, потражња, у зависности од врсте производа, има тенденцију да зависи од разлика у цени у погледу конвенционално распрострањених производа. Тржиште органске хране у Србији још увек није довољно развијено и присутан је велики потенцијал за његов даљи развој. С једне стране органски производи у Републици Србији се и даље сматрају луксузом, јер већина просечних српских породица не могу себи приуштити ову врсту производа, а с друге стране је присутно и питање степена поверења потрошача у домаће органске производе.

Литература:

1. Aertsens, Joris; Verbeke, Wim; Mondelaers, Koen and Van Huylenbroeck, Guido (2009): Personal determinants of organic food consumption: a review. *British Food Journal*, 111 (10): 1140–1167.
2. Baker, Susan; Thompson, Keith; Engelken, Julia and Huntley, Karen (2004): Mapping the values driving organic food choice: Germany vs the UK. *European Journal of Marketing*, v. 38 (8): 995–1012.
3. Bjelajac, Željko, Dukić-Mijatović, Marijana & Dragojlović, Joko (2017): Food safety as one of the main safety preoccupations of a modern man. *Ekonomika poljoprivrede*, 64(1), 191–204.
4. Davies, Anne; Titterton, Albert and Cochrane, Clive (1995): Who buys organic food? A profile of the purchasers of organic food in N. Ireland. *British Food Journal* 97 (10):17–23.
5. Gracia, Azucena and De Magistris, Tiziana (2008): The demand for organic foods in the South of Italy: A discrete choice model, *Food Policy* 2008, 33: 386–396.
6. Haghjou, Maryam; Hayati, Babollah; Pishbahar, Esmail; Mohammadrezaei, Rashid & Dashti, Ghader (2013): Factors affecting consumers' potential willingness to pay for organic food products in Iran: Case study of Tabriz. *Journal of Agricultural Science and Technology*, 15 (2): 191–202.
7. Jeločnik, Marko; Ion, Raluca Andreea; Jovanović, Marijana and Popescu, Cristian George (2015): Has Organic Farming Potential for Development? Comparative Study in Romania and Serbia. *Procedia Economics and Finance*, 22: 268–276.
8. Kranjac, Mirjana; Vapa–Tankosić, Jelena and Knežević, Milena (2017): Profile of organic food consumers, *Economics of Agriculture*, Vol. 64, No. 2. pp. 4978–514, UDC: 338.43:63. ISSN 0352-3462.
9. Loureiro, Maria; McCluskey, Jill and Mittelhammer, Ron (2001): Assessing Consumer Preferences for Organic, Eco-labeled, and Regular Apples. *Journal of Agricultural and Resource Economics*, 26 (2): 404–416
10. Nicolae, Istudor and Pelau, Corina (2011): Consumer Behavior on The Fruits and Vegetables Market, *Annals of Faculty of Economics*, University of Oradea, Faculty of Economics, vol. 1(2):749–754.
11. Novaković–Rajčić, Biserka. (2005): *Ponašanje potrošača*, Evropski univerzitet, Beograd.
12. Radman, Marija (2005): Consumer consumption and perception of organic products in Croatia. *British Food Journal* 107 (4-5): 263–273.
13. Rodriguez, Elsa, Lacaze, Victoria and Lupin, Beatriz (2007): Willingness to pay for organic food in Argentina: Evidence from a consumer survey. In: *International marketing and international trade of quality food products*, edited by M. Canavari M., D. Regazzi and R. Spadoni, 105th seminar of the European Association of Agricultural Economists, Bologna, Italy, 8–10 March 2007, pp. 187–213.
14. Saracin, Valentin–Cosmin (2016): Organic farming in Romania and Bulgaria. *Scientific Papers Series Management, Economic Engineering in Agriculture and Rural Development* 16 (2): 263–268.
15. Sakagami, Masaji, Sato, Masayuki and Ueta, Kazuhiro (2006): Measuring consumer preferences regarding organic labelling and the JAS label in particular. *New Zealand Journal of Agricultural Research* 49 (3): 247–254.
16. Sekovska, Blagica, Vlahovich, Branislav and Bunevski, Gioko (2012): Consumption of Organic Food in Macedonia and Serbia: Similarities and Differences. In: Klopčić M., Kuipers, A.

- and Hocquette, J.F. (Eds) *Consumer attitudes to food quality products*, European Federation of Animal Science (EAAP), No.133, Wageningen Academic Publishers, pp. 239–247.
17. Shafie, Farah Ayuni and Rennie, Denise (2012): Consumer perceptions towards organic food. *Procedia Social and Behavioral Sciences* 49 (0): 360–367.
18. Simić, Ivana (2017): *Organska poljoprivreda u Srbiji*, Nacionalno udruženje za razvoj organske poljoprivrede Serbia Organica, Beograd.
19. Solomon, Michael, Bamossy, Gary, Askegaard, Søren and Hogg, Margaret (2006): *Consumer Behavior, A European Perspective*, Prentice Hall Europe, ISBN-10: 0-273-68752-2.
20. Stojšavljević, Miroslav, Ivaniš Marko i Vapa–Tankosić, Jelena (2017): Organska poljoprivredna proizvodnja u Evropskoj uniji i tranzicionim ekonomijama u funkciji zaštite životne sredine, *Ecologica* 24 (84): 5–12.
21. Stolz, Hanna, Stolze, Matthias, Janssen, Meike and Hamm, Ulrich (2011): Preferences and determinants for organic, conventional and conventional-plus products – The case of occasional organic consumers. *Food Quality Preference*, 22, pp. 772–779.
22. Subić, Jonel; Bekić, Bojana i Jeločnik, Marko (2010): Značaj organske poljoprivrede u zaštiti okoline i savremenoj proizvodnji hrane. *Škola biznisa*, br. 3, 50–56.
23. Tričković, Vidosav i Hanić, Hasan (1992). *Istraživanje tržišta*, II izdanje, Savremena administracija, Beograd.
24. Vehapi, Semir (2015): Istraživanje motiva potrošača koji utiču na kupovinu organske hrane u Srbiji. *Ekonomске теме* 53 (1): 105–121.
25. Vehapi, Semir and Dolićanin, Edin (2016): Consumers Behavior on organic food: Evidence from the Republic of Serbia. *Economics of Agriculture* 63 (3): 871–889.
26. Vlahović, Branislav, Puškarić, Anton and Jeločnik, Marko (2011a): Consumer attitude to Organic Food Consumption in Serbia. *Petroleum Gas University of Ploiesti Bulletin* 18 (1): 45–52.
27. Vlahović, Branislav, Radojević, Vuk and Živanić, Ivana. (2011b): Istraživanje stavova potrošača o potrošnji organske hrane u Srbiji. *Ekonomika poljoprivrede* 58 (3): 441–456.
28. Vlahović, Branislav and Šojić, Sanja (2016): Istraživanje stavova potrošača o organskim poljoprivredno-prehrambenim proizvodima i njihovim brendovima. *Agroekonomika* 45 (75): 33–46.
29. Zanolli, Raffaele and Naspetti, Simona (2002): Consumer motivations in the purchase of organic food. A means-end approach. *British Food Journal* 104 (8):643–653.

Домаћи прописи и документа

1. Zakon o organskoj proizvodnji, „Službeni glasnik RS”, br. 30/10.
2. Pravilnik o kontroli i sertifikaciji u organskoj proizvodnji i metodama organske proizvodnje, „Službeni glasnik RS“, br. 48/11.
3. Pravilnik o izmenama i dopunama pravilnika o kontroli i sertifikaciji u organskoj proizvodnji i metodama organske proizvodnje, „Službeni glasnik RS, br. 40/12.
4. Pravilnik o dokumentaciji koja se dostavlja ovlašćenoj kontrolnoj organizaciji radi izdavanja potvrde, kao i o uslovima i načinu prodaje organskih proizvoda, „Službeni glasnik RS”, br. 88/16.
5. Spisak ovlašćenih kontrolnih organizacija za obavljanje poslova kontrole i sertifikacije u organskoj proizvodnji za 2018. godinu „Službeni glasnik RS”, br. 106/17.

Интернет извори

1. European Commission, Agriculture and Rural Development: Sheeps and Goats, 2014. http://ec.europa.eu/agriculture/sheep-goats/index_en.htm (15. 10. 2017.).
2. European Commission, Fact and Figures on Organic Agriculture in European Union, 2013, available at: http://ec.europa.eu/agriculture/markets-and-prices/more-reports/pdf/organic-2013_en.pdf (11. 12. 2017.).
3. Council Regulation (EC) No. 834/2007 of 28 June 2007 on organic production and labelling of organic products and repealing Regulation (EEC) No. 2092/91 <https://www.ecolex.org/details/legislation/council-regulation-ec-no-8342007-on-organic-production-and-labelling-of-organic-products-and-repealing-regulation-eeec-no-209291-lex-faoc072928/> (20. 12. 2017.).
4. Jansen, Bernd and Schaer, Burkhard (2012). A glimpse on organic markets in Eastern Europe. Presentation at BioFach 2012 Session „The European Market for Organic Food“. Available at: http://www.organic-world.net/fileadmin/documents/yearbook/2012/2012-02-16/jansen-schaer-Biofach_CEE_SEE_20120216.pdf (20. 12. 2017.).
5. Willer, Helga and Klicher, Lukas. (2009): The world of organic agriculture: statistics and emerging trends, Bonn: IFOAM & FiBL, 2009. 24 p. Available at: www.organic-world.net (accessed: October 2017).
6. Serbia Organica, Nacionalno udruženje za razvoj organske proizvodnje. <http://www.serbiaorganica.info/info-za-potrosace/kako-prepoznati-organski-proizvod/> (15. 12. 2017).

FACTORS OF CONSUMER BEHAVIOR IN THE ORGANIC PRODUCTS MARKET

Summary: Agriculture, as the most important strategic industrial sector, has an aim of assuring quality and health-safe food production. Organic production is a system of sustainable agriculture. It is based on respecting ecological principles through the rational use of natural resources, the use of renewable energy sources, the conservation of natural diversity and the protection of the environment. The future of organic agriculture depends on consumer preferences. The fact is that consumers are increasingly choosing organic products. Their behavior is influenced by numerous external and internal factors. The most significant impact on consumer purchases is made by geographic, demographic, economic, sociological and psychological factors. The aim of the paper is to identify, through a comparative analysis, the key factors that influence consumers' preferences when purchasing organic products.

Key words: organic agriculture, organic product market, consumers, factors of consumer behavior

БАНКАРСКА ГАРАНЦИЈА КАО СРЕДСТВО ОБЕЗБЕЂЕЊА ПЛАЋАЊА

Сажетак: Банкарска гаранција представља вид обезбеђења плаћања у којем банка гарантује извршење обавезе од стране њеног клијента и преузима обавезу плаћања ако клијент не изврши своју обавезу, према трећем лицу. Реч је о средству обезбеђења које има веома широку примену, односно у данашњим условима пословања, готово је незамисливо да се било који посао веће вредности склопи, а да притом није обезбеђен банкарском гаранцијом. Банкарска гаранција има своју примену како у пословима међународне трговине, тако и у пословима унутрашње трговине. Издавањем гаранције, банка обезбеђује корисника гаранције од могућности неизвршења преузетих обавеза наведених у уговору, односно банкарској гаранцији. Банка гарантује да ће обавезе извршити или уговорна страна – налогодавац гаранције или сама банка. Предмет овог рада представља анализа банкарске гаранције као средства обезбеђења плаћања, односно њених основних специфичности и примене у савременом пословању.

Кључне речи: банкарска гаранција, средство обезбеђења плаћања, уговорна обавеза, савремено пословање

Увод

Банкарска гаранција представља вид обезбеђења плаћања у којем банка гарантује извршење обавезе од стране њеног клијента и преузима обавезу плаћања ако клијент не изврши своју обавезу, према трећем лицу. Реч је о средству обезбеђења које има веома широку примену, односно у данашњим условима пословања, готово је незамисливо да се било који посао веће вредности склопи, а да притом није обезбеђен банкарском гаранцијом. Банкарска гаранција има своју примену како у пословима међународне трговине, тако и у пословима унутрашње трговине.

Издавањем гаранције, банка обезбеђује корисника гаранције од могућности неизвршења преузетих обавеза наведених у уговору, односно банкарској гаранцији. Банка гарантује да ће обавезе извршити или уговорна страна – налогодавац гаранције или сама банка.

* dragan.pajic@sajam.net

Као правни институт, банкарска гаранција појавила се 1960.-их година и то најчешће у вези с извођењем великих грађевинских радова, често повезаних с испоруком опреме земљама у развоју. Знатну међународну примену банкарска гаранција започела је 1970-их година са рецесијом у развијеним западним земљама и нафтном кризом.¹ Дакле, историјски развој института банкарске гаранције почиње 60-тих година прошлог века, када настаје ово средство обезбеђења, као последица интензивирања развоја индустрије и правног промета. Налазимо га у свим европским законодавствима. Регулисан је позитивно правним прописима, према томе, спада у категорију именованих уговора. Формалан је уговор (писмена форма је обавезна), а измирење престације банке увек се врши у новцу, независно од природе обавезе која се обезбеђује датом гаранцијом. Кауза, односно правни циљ банкарске гаранције, састоји се у обезбеђењу повериоачевог потраживања из основног правног посла.²

Јасно је да своју примену банкарска гаранција има онда када су у питању специфични и послови велике вредности, који налажу чвршћу обавезу и осигуравање да ће се договорене обавезе из уговора испунити онако како су и регулисане у самом уговору. Банкарска гаранција представља веома ефикасно средство обезбеђења свог потраживања у случају неиспуњења обавеза из основног уговора, с обзиром да у случају неизвршења обавезе од стране дужника, поверилац, по правилу, не мора покретати судски спор ради намирања свог потраживања. Банкарска гаранција је сигурнија у односу на јемство, будући да за испуњење дужникове обавезе гарантује банка као финансијска институција. Када је реч о Републици Србији, банкарска гаранција је на општи начин регулисана Законом о облигационим односима³, а посебна правила су прописана и другим законима.

Појам и правна природа банкарске гаранције

До доношења Закона о облигационим односима (у даљем тексту ЗОО), банкарска гаранција у нашем правном систему није била на прави начин регулисана иако се и тада као средство обезбеђења релативно често користила. Доношењем ЗОО из 1978. године, наше право се сврстало у ред правних система у којима је банкарска гаранција законски и материјалноправно регулисана. Према томе, у одредби члана 1083 став 1 ЗОО, банкарском гаранцијом се обавезује банка према примаоцу (кориснику) да ће му за случај да му треће лице не испуни обавезу о доспелости измирити обавезу ако буду испуњени услови наведени у гаранцији. Банка гаранцију примаоцу мора издати у писаној форми. Као што можемо видети, у самој законској дефиницији, односно опш-

¹ Милиновић, А., Банкарска гаранција, преузето са:

http://www.vtsrh.hr/uploads/Dokumenti/bankarska_garancija.pdf (29.12.2017.)

² Пајић, Б., (2015)., Банкарска гаранција у српском и европским правним системима, Зборник радова Правног факултета у Новом Саду, Нови Сад, вол. 49, бр. 3/2015, стр. 1129.

³ Закон о облигационим односима, "Сл. лист СФРЈ", бр. 29/78, 39/85, 45/89 - одлука УСЈ и 57/89, "Сл. лист СРЈ", бр. 31/93 и "Сл. лист СЦГ", бр. 1/2003 - Уставна повеља.

тем појму банкарске гаранције не помиње се реч „пуноважност“ основног уговора, што доводи до закључка да се банкарском гаранцијом у нашем праву покрива ризик не само неизвршења, односно неуредног извршења уговора, већ и ризик непуноважности уговора.⁴

Такође, из напред наведене законске дефиниције банкарске гаранције закључујемо да се у послу банкарске гаранције појављују најмање три лица и то:⁵

- налогодавац (дужник из основног посла)
- банка гарант и
- корисник гаранције (поверилац из основног посла са налогодавцем)

Када је реч о појму банкарске гаранције у теорији, она се дефинише на различите начине и то:

Банкарска гаранција представља писмену обавезу банке да ће, на начин и условима предвиђеним у самом тексту гаранције, она исплатити одређени износ у року, где банкарска гаранција представља својеврсно јемство *sui generis*.⁶

Банкарску гаранцију можемо дефинисати и као самосталан, једнострано обавезан уговор којим се једно лице (банка гарант) обавезује другом лицу (кориснику гаранције) да ће му исплатом одређене суме новца надокнадити штету коју је претрпео због неостваривања одређеног привредног интереса.⁷ Банкарска гаранција по својој правној природи је једнострани правни посао, а не уговор, јер обавеза банке према кориснику гаранције настаје једностраном изјавом воље банке израженој у датој гаранцији. Отуда се поверилац из основног правног посла (корисник гаранције) може користити гаранцијом и када није сагласан са њеним условима.⁸ Уважавајући претходно изнето, треба истаћи да у теорији постоје и друга мишљења према којима је банкарска гаранција једнострано-обавезни уговор између банке и корисника гаранције, јер обавеза настаје само за банку.

Дакле, схватања о правној природи банкарске гаранције су подељена. Једни банкарску гаранцију виде као једнострану изјаву воље, а други као уговор. Присталице једностране изјаве воље кажу да, како је за настанак уговора потребна сагласност воља два лица, уговор је, према томе, увек двострано обавезан. Уговор о банкарској гаранцији није по својој правној природи уговор зато што је он једнострано обавезан. Они сматрају да за закључење уговора није потребна сагласност воља два лица већ је за настанак пуноважне банкар-

⁴ Иваниш, М., Иваниш С., (2012)., Банкарска гаранција као средство обезбеђења у банкарском пословању, Висока школа струковних студија за рачуноводство и берзанско пословање, Београд, стр. 117.

⁵ Бејатовић, М., (2008). Банкарско право и хартије од вредности, Привредна академија, Нови Сад, стр. 130.

⁶ Трифуновић, М., (1980)., Међународни платни промет, Савремена администрација, Београд, 257.

⁷ Шогоров, С., (1979)., Правна природа банкарске гаранције – докторска дисертација, Правни факултет Универзитета у Новом Саду, Нови Сад, стр. 183.

⁸ Бејатовић, М., *op. cit.* стр. 131.

ске обавезе, довољна само изјава банке гаранта, што и јесте основни разлог због кога банкарска гаранција није уговор већ једнострана изјава воље. Они ово схватање правдају чињеницом што се корисник гаранције, још у својству повериоца, изјаснио о гаранцији када је дошло до закључења основног уговора и да због тога, нема потребе да се поново изјашњава.⁹

Међутим, присталице уговорне теорије истичу да је једнострана изјава воље, као основ заснивања обавезе, изузетак. Даље, једнострана изјава воље је таква воља која се упућује неодређеном броју лица. Изјава банке којом се обавезује да ће исплатити одређену суму новца, није упућена неодређеном, већ одређеном лицу – кориснику гаранције. Само то лице, као корисник има одређени интерес према клијенту. Банка увек мора да зна ко је корисник гаранције, па је означавање корисника битан елеменат банкарске гаранције. Банкарска гаранција је однос између тачно одређених лица, који постоји само код уговора. Присталице ове теорије, сматрају да је за настанак банкарске гаранције потребна изјава воље два лица, а не само изјава банке гаранта. Када би банчина изјава била довољна корисник би у неким ситуацијама био приморан да прихвати гаранцију која му не одговара.¹⁰ Ово је и разумљиво јер корисник увек жели да гаранција буде у складу са његовим интересом и основним послом. Због тога, сматрамо да је уговор о банкарској гаранцији, како му и име каже, по својој правној природи, уговор.

Правни односи у вези са банкарском гаранцијом

Као што смо већ и напоменули, у односима у вези са банкарском гаранцијом појављују се најмање три лица: налогодавац (дужник из основног посла), банка (гарант) и корисник гаранције (поверилац из основног посла са налогодавцем). Према томе правна конструкција банкарског посла подразумева то да налогодавац даје налог својој банци да непосредно или уз помоћ неке друге банке, изда у своје име, а за његов рачун, гаранцију трећем лицу, односно кориснику гаранције.¹¹

Први правни однос је однос између повериоца и дужника и основног уговора са финансијском клаузулом о обавези дужника да прибави гаранцију одређене банке, као обезбеђење потраживања повериоца. Овом клаузулом у основном уговору морају се решити сва питања у вези са гаранцијом: означавање банке, износ гаранције, рок важења гаранције, врста гаранције, услови гаранције, рок за предају гаранције кориснику. Непоштовање ове клаузуле у целости даје право повериоцу на једнострану раскид уговора и на накнаду проузроковане штете.¹²

⁹ Павићевић, Б., (1999). Банкарска гаранција у теорији и пракси, службени лист СРЈ, Београд, стр. 38-39.

¹⁰ Шогоров, С., *op. cit.* стр. 389-390.

¹¹ Васиљевић, М., (1991), Трговинско-привредно право, Правни факултет Универзитета у Београду, Београд, стр. 602-607.

¹² *Ibid.*

Други правни однос је однос између банке и налогодавца. Овај однос настаје закључењем уговора о издавању банкарске гаранције. По својој правној природи овај уговор спада у уговоре о налогу, али може садржати и елементе уговора о кредиту (исплатом гарантног износа кориснику успоставља се кредитни однос између банке и налогодавца за чији је рачун извршено плаћање). С обзиром да се за давање гаранције плаћа одређена провизија, овај уговор спада у теретне послове.¹³

Трећи правни однос је однос између банке и корисника гаранције (поверилац из основног посла). Овај правни однос успоставља се давањем гаранције (по правилу у виду гарантног писма) банке кориснику гаранције, у извршењу уговора о издавању банкарске гаранције закљученог са налогодавцем. Давањем гаранције заснива се самостални правни однос банке гаранта и корисника гаранције, тако да одбијање исплате гарантног износа води одговорности банке за штету нанету кориснику.¹⁴

Четврти правни однос може настати између банке у земљи корисника гаранције (када се по домаћим прописима признаје само гаранција домаће банке) и банке налогодавца овој банци за отварање акредитива за њен рачун, која се налази у земљи налогодавца, као и однос две банке у случају супергаранције.¹⁵

Елементи и садржај банкарске гаранције

Закон не одређује битне елементе банкарске гаранције, већ препушта уговорним странама да их предвиде сагласношћу својих воља. Ипак, у банкарској пракси постоје одређени битни елементи, заједнички за сваки облик банкарске гаранције. У њих улазе:¹⁶

- назив (фирме) и седиште даваоца и примоца гаранције,
- назначење посла чије се испуњење обезбеђује банкарском гаранцијом,
- новчани износ на који гаранција гласи,
- рок важења гаранције,
- место и датум издавања гаранције
- потпис овлашћеног лица даваоца гаранције.

У пракси се, поред наведених битних елемената, најчешће уговарају и: клаузула о враћању гаранције, златна и валутна клаузула, клаузула о клизној скали, клаузула о каматној стопи, клаузула о примени меродавног права, клаузула о суду или арбитражи који ће решавати спор који евентуално проистекне из гаранције и сл. Садржај банкарске гаранције мора бити уговорен вец у клаузули основног уговора. Та клаузула, како је већ раније наведено у потпуности мора бити одредена, како се касније не би појавио спор око тумачења и изда-

¹³ Бејатовић, М., *op. cit.* стр. 133.

¹⁴ Бејатовић, М., *op. cit.* стр. 133.

¹⁵ *Ibid.*

¹⁶ Види: Бејатовић, М., *op. cit.* стр. 133.

вања банкарске гаранције. Какав ће садржај банкарска гаранција имати, зависи у првом реду од воља странака из основног уговора, мада је понекад могуће да се и законом, односно подзаконским правним актима у одреденој мери пропише садржај појединих гаранција

Врсте банкарске гаранције

У зависности од критеријума поделе, банкарске гаранције се могу поделити у четири основне групе:¹⁷

1. према врсти посла тј. уговора чије извршење се обезбеђује гаранцијом,
2. према условима који би требало да буду испуњени да би гарантни износ могао да буде исплаћен,
3. према зависности од основног посла,
4. према броју банака које учествују у гаранцијском послу.

Подела банкарске гаранције према врсти посла тј. уговора чије извршење се обезбеђује гаранцијом:¹⁸

- 1) Гаранција за добро извршење посла – код ове гаранције банка је дужна да кориснику гаранције (купцу) исплати одредјену суму ако дужник из основног посла (продавац, давалац услуга) не испуни или неуредно испуни своје уговорне обавезе. Висина гарантног износа најчешће се одредјује у фиксном износу или у највећем износу (тзв. ”плафон” гаранција);
- 2) Лицитациона гаранција – се издају у вези учешћа на лицитацијама и којом банка гарантује да ће кориснику гаранције исплатити гарантну своту ако учесник на лицитацији чија је понуда прихваћена не испуни обавезе које су предвиђене у условима лицитације; ;
- 3) Гаранција за враћање аванса – под овом гаранцијом подразумева се таква гаранција којом банка преузима обавезу да ће кориснику гаранције исплатити гарантну суму за случај да испоручилац (продавац) не испуни своју уговорну обавезу за коју је дат (положен) аванс (предујам) или не врати аванс на други начин. У пракси, висина гарантног износа једнака је примљеном авансу (али то не мора увек да буде тако).

Подела банкарске гаранције према условима који би требало да буду испуњени да би гарантни износ могао да буде исплаћен:¹⁹

- 1) Условна гаранција – код ове врсте гаранције наведен је услов који мора да буде испуњен да би корисник гаранције стекао право да се обрати банци са захтевом за исплату гарантног износа. Ако такав услов није наведен у гаранцији, сматра се да то није условна већ је то безусловна гаранција;
- 2) Безусловна гаранција – код ове врсте гаранције, за разлику од условне гаранције, не тражи се да корисник гаранције подноси доказе да је испуњен услов за исплату

¹⁷ Миленковић, И., (2010). Инструменти међународног платног промета, Економски погледи, вол. 12, бр. 2/2010, Косовска Митровица, стр. 30-35.

¹⁸ Царић, С., (2007)., Банкарски послови и хартије од вредности - VI издање, Привредна академија, Нови Сад, стр. 43.

¹⁹ Бејатовић, С., *op. cit.* стр. 136.

гарантног износа. Довољно је да се банци поднесе захтев за исплату са изјавом да дужник из основног посла није о року испунио своју уговорну обавезу. Ова гаранција се обично препознаје по томе што је у њој садржана клаузула "на први позив".

Подела банкарских гаранција према зависности од основног посла:²⁰

- 1) Самостална гаранција – или гаранција са клаузулом „без приговора” је облик гаранције који се данас масовно користи у пословима међународне трговине. Пошто је самостална гаранција правно одвојена од основног уговора, банка може према кориснику гаранције да истиче само приговоре из гаранције, а не може из основног посла.
- 2) Акцесорна гаранција – је таква гаранција код које банка може према њеном кориснику истицати све врсте приговоре (које може да истиче и јемац према главном дужнику). Ова гаранција се ретко користи у пословима међународне трговине.

Подела банкарске гаранције према броју банака које учествују у гаранцијском послу:

- 1) Супергаранција – поверилац ће од дужника захтевати да му овај прибави и супергаранцију у случају када он (поверилац) нема довољно поверења у банку која је издала гаранцију, па захтева издавање супергаранције од неке сигурније и познатије банке.
- 2) Контрагаранција је гаранција коју даје банка дужника банци повериоца, да би ова друга на бази те контрагаранције, која представља гаранцију ино банке, одобрила гарантни износ кориснику (повериоцу).

Поред ова четири основне групе банкарских гаранција у пракси су познате подела гаранција и на:²¹

- 1) Покривене, где налогодавац полаже покриће из кога банка исплаћује гарантни износ корисника гаранције и
- 2) Непокривене, где банка исплаћује гарантни износ из сопствених средстава, а за рачун налогодавца.
- 3) Солидарне гаранције где се корисник гаранције не мора обраћати дужнику са захтевом да испуни своју уговорну обавезу, већ се одмах може обратити банци са захтевом да она изврши обавезу из гаранције.
- 4) Супсидијарне гаранције где је банка дужна исплатити гарантовани износ тек ако се корисник гаранције претходно обратио дужнику са захтевом да изврши своју уговорену обавезу.

Пренос права гаранције и измене основног уговора

ЗОО решио је питање преноса права из банкарске гаранције са корисника на треће лице тиме што га је везао за истовремено уступање (цедирање) потраживања, које је обезбеђено гаранцијом, тако да, корисник гаранције може своја права из гаранције уступити трећем лицу само са уступањем потражива-

²⁰ Царић, С., *op. cit.* стр. 44.

²¹ Бејатовић, С., *op. cit.* стр. 136.

ња, које је обезбеђено гаранцијом и преносом својих обавеза у вези са обезбеђеним потраживањем. Према томе банкарска гаранција није негоцијабилна исправа и не може самостално кружити у промету као хартија од вредности.

Банка своју обавезу из гаранције може искључиво да измирује у новцу, без обзира на то да ли се гаранцијом обезбеђује испуњење новчане или не-новчане обавезе. Банка гарант, по правилу, није овлашћена да своју обавезу из гаранције испуни пре рока који је одређен у самој гаранцији, с обзиром да би тиме банка повредила своје обавезе предвиђене уговором о издавању гаранције, односно налогом за издавање гаранције.²²

Што се тиче измене основног уговора банкарске гаранције чест је случај да се након издавања банкарске гаранције измени основни уговор између повериоца и дужника (налогодавца и корисника гаранције). Када се ради о апстрактној банкарској гаранцији, онда због њене неизвесности од основног посла треба заузети став о недејству таквих измена на дату банкарску гаранцију, док, када је у питању акцесорна банкарска гаранција, због њене каузалности са основним послом, могу настати спорови око дејства тих измена на дату гаранцију, тако да је препоручљиво да се измене и допуне основног уговора протегну одговарајућим изменама и на банкарску гаранцију, да би она могла у потпуности обезбедити своју сврху.²³

Закључак

Дакле, можемо закључити да је банкарска гаранција један од инструментата осигурања обавеза странака из уговорног односа, односно заштита од ризика неизвршења или њихова неуредног извршења. Као правни институт, банкарска гаранција појавила се 1960. година и то у вези најчешће са извођењем великих грађевинских радова често повезаних са испоруком опрема земљама у развоју. Знатну међународну примјену банкарска гаранција започела је 1970. година са рецесијом у развијеним западним земљама.

Интензивирање развоја привреде и правног промета доводи до појаве појединих установа привредног права, као што је између осталог и банкарска гаранција. Банкарска гаранција је у појединим сегментима обухваћена и појединим партикуларним законима, као што су Царински закон²⁴ или Закон о девизном пословању²⁵.

Банкарска гаранција данас представља једно од најпожељнијих и најсигурнијих облика обезбеђења свог потраживања. Реч је о средству обезбеђења које омогућава брзу, лаку и сигурну наплату свог потраживања. Такође, познато је да се банке сматрају финансијским организацијама које веома опрезно и

²² Види: Бијорац, Р., (1992), Штета по основу банкарских гаранција – вазано за јемчење банака у привреди, Правни живот, вол. 42, бр. 9-10/1992, Београд, стр. 1611-1614.

²³ Пајтић, Б., (2015), Однос уговора о јемству и сродних институте привредног права, Зборник радова Правног факултета у Новом Саду, Нови Сад, вол. 49, бр. 1/2015, стр. 151-155.

²⁴ Царински закон, Сл. гласник РС, бр. 18/10, 111/12, 29/15 и 108/16.

²⁵ Закон о девизном пословању, Сл. гласник РС, бр. бр. 62/06, 31/11, 119/12 и 139/14.

сигурно послују, које имају стабилне финансијске токове и које готово увек могу да испуне преузету обавезу. Такође, треба напоменути да се банкарском гаранцијом покрива ризик не само од инсолвентности дужника, већ и ризик непостојања или ништавости основног посла, више силе и слично. Дакле, у данашње време које обилује непредвидивим пословним аранжмани, неповерењем у спремност друге стране да испуни своје обавезе, банкарска гаранција представља веома ефикасно средство обезбеђења. Банкарску гаранцију карактерише и упрошћен поступак реализације наплате, што додатно улива поверење у овај вид обезбеђења.

Уважавајући претходно изнето, јасно је да је банкарска гаранција једно од најсигурнијих и најефикаснијих средстава за обезбеђење новчаних потраживања те је јасно да ће у будућности њена примена бити све већа. Управо у напред изнетој чињеници се састоји и потреба за истраживањем ове теме.

Литература:

1. Bejatović, M., (2008)., Bankarsko pravo i hartije od vrednosti, Privredna akademija, Novi Sad.
2. Bijorac, R., (1992)., Šteta po osnovu bankarskih garancija – vazano za jemčenje banaka u privredi, Pravni život, vol. 42, br. 9-10/1992, Beograd, str. 1609-1635.
3. Carić, S., (2007)., Bankarski poslovi i hartije od vrednosti - VI izdanje, Privredna akademija, Novi Sad.
4. Ivaniš, M., Ivaniš S., (2012)., Bankarska garancija kao sredstvo obezbeđenja u bankarskom poslovanju, Visoka škola strukovnih studija za računovodstvo i berzansko poslovanje, Beograd.
5. Milenković, I., (2010). Instrumenti međunarodnog platnog prometa, Ekonomski pogledi, vol. 12, br. 2/2010, Kosovska Mitrovica, str. 15-35.
6. Milinović, A., Bankarska garancija, preuzeto sa: http://www.vtsrh.hr/uploads/Dokumenti/bankarska_garancija.pdf (22.03.2017.).
7. Pajtić, B., (2015)., Bankarska garancija u srpskom i evropskim pravnim sistemima, Zbornik radova Pravnog fakulteta u Novom Sadu, Novi Sad, vol. 49, br. 3/2015, str. 1127-1134.
8. Pajtić, B., (2015)., Odnos ugovora o jemstvu i srodnih institute privrednog prava, Zbornik radova Pravnog fakulteta u Novom Sadu, Novi Sad, vol. 49, br. 1/2015, str. 149-155.
9. Pavićević, B., (1999)., Bankarska garancija u teoriji i praksi, Službeni list SRJ, Beograd.
10. Šogorov, S., (1979)., Pravna priroda bankarske garancije – doktorska disertacija, Pravni fakultet Univerziteta u Novom Sadu, Novi Sad.
11. Trifunović, M., (1980)., Međunarodni platni promet, Savremena administracija, Beograd.
12. Vasiljević, M., (1991)., Trgovinsko-privredno pravo, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd.

Законски прописи:

1. Carinski zakon, Sl. glasnik RS, br. 18/10, 111/12, 29/15 i 108/16
2. Zakon o deviznom poslovanju, Sl. glasnik RS, br. 62/06, 31/11, 119/12 i 139/14
3. Zakon o obligacionim odnosima, "Sl. list SFRJ", br. 29/78, 39/85, 45/89 - odluka USJ i 57/89, "Sl. list SRJ", br. 31/93 i "Sl. list SCG", br. 1/2003 - Ustavna povelja.

BANK GUARANTEE AS A MEANS OF PAYMENT PROMOTION

Summary: A bank guarantee is a form of securing payment in which the bank guarantees the fulfillment of an obligation by its client and assumes the obligation of payment if the client fails to fulfill his obligation towards a third party. It is a security tool that has a very wide application, that is, in today's business conditions, it is almost unthinkable that any higher-value business is concluded without the provision of a bank guarantee. The bank guarantee has its application both in the affairs of international trade, as well as in the affairs of internal trade. By issuing a guarantee, the bank provides the user with a guarantee of the possibility of non-performance of the undertaken obligations specified in the contract or bank guarantee. The Bank guarantees that the obligations will be executed either by the contracting party - the warranty provider or the bank itself. The subject of this paper is the analysis of a bank guarantee as a means of securing payment, that is, its basic specificities and application in modern business.

Key words: bank guarantee, means of securing payment, contractual obligation, modern business

Упутство сарадницима о прилозима:

Текст послати на е-маил адресу ljubisa@kpolisa.com (или преко контакт форме на адреси www.kpolisa.com). Текст треба бити припремљен у формату B5 (17,6x25,0cm), у фонту Times New Roman, величина фонта Size: 11, тастатура Serbian (Cyrillic), једноструког прореда Line spacing: Single. Максимални обим оригиналних научних и прегледних радова је један ауторски табак (или 36300 карактера са размацима). На првој страни, изнад наслова рада, у левом горњем делу треба написати име, презиме (у фусноти доставити контакт са аутором: е-маил, тел.), установу, место а испод наслова рада сажетак (до 150 речи) и кључне речи (највише седам) на српском и једном од светских језика.

Страна имена писати транскрибована, а код првог навођења иза имена у загради ставити име у оригиналу.

Пример: Бродел (Braudel).

Код цитирања или позивања на извор иза цитата навести у загради презиме аутора, годину издања и страницу, писмом којим је штампан извор на који се позива.

Пример:

(Вебер, 1976: 341); (Weber, 1989: 59).

Исто правило важи и код навођења литературе у списку литературе на крају списка.

Пример:

1. Le Gof, Žak (1997): *Vreme, rad i kultura srednjovekovnog Zapada*, Svetovi, Novi Sad,
2. Robins, Kevin (2001): *Kiberprostor i svijet u kojemu živimo, Kiberprostor, kibertijela i cyberpank: kulture tehnološke tjelesnosti*, uredili Mike Featherstone i Rober Burrows, Naklada Jesenski i Turk, Zagreb,

Фусноте користити само за пропратне коментаре.

Напомене: Радове објављене у часопису, није дозвољено прештамповати ни у деловима ни у целини без сагласности издавача. Оцене изнесене у радовима ставови су аутора истих, и не изражавају мишљење уредништва часописа.

Рукописи се рецензирају, и не враћају ауторима. Објављени радови се хонораришу у складу са финансијским могућностима издавача.

Издажење часописа финансијски подржао:

Покрајински секретаријат за културу, јавно информисање и односе с верским заједницама

<http://www.kultura.vojvodina.gov.rs/>

Штампање часописа финансијски подржала:

Економист доо, Нови Сад

САДРЖАЈ

- I ДРУШТВО И ПОЛИТИКА
- II БЕЗБЕДНОСТ И ДРУШТВО
- III ПРАВО И ДРУШТВО
- IV МЕДИЈИ И ДРУШТВО
- V КУЛТУРА И ДРУШТВО
- VI НАУКА И ДРУШТВО
- VII ЕКОНОМИЈА И ДРУШТВО

THE CONTENT

- I SOCIETY AND POLICY
- II SECURITY AND SOCIETY
- III LAW AND SOCIETY
- IV MEDIA AND SOCIETY
- V CULTURE AND SOCIETY
- VI SCIENCE AND SOCIETY
- VII ECONOMY AND SOCIETY

ISSN 1820-4589

9 771820 458005